GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and
Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci
Laszlovszky 60

edited by

Dóra Mérai

and

Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

CEU CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1067 Budapest, Teréz krt. 13
www.archaeolingua.hu
Copy editing and language editing: the editors
Layout: Zsanett Kállai
Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas
Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Tabula gratulatoria

Arany Krisztina
Hervin Aceves
Stanko Andrić
Daniel Anyim
Jana Bacova
Bács Tamás
Bálint Annamária
Vladimir Baranov
Irene Barbiera
Akzhibek Beishebaeva
Békés Enikő
Bencze Zoltán
Benkő Elek
Berecz Katalin
Nora Berend
Kristian Bertović
Kristina Biceva
Marianna D. Birnbaum
Bobory Dóra
Bőczén Árpád
Bokody Péter
Julia Bokody
Borbás Benjámin
Boreczky Anna
Bradács Gábor
Branislav Vismek
Michael Brauer
Kelsey Brunasso
Budai Vera
Neven Budak
Buzás Gergely
C. Tóth Norbert
Florin George Călian
Osward Chanda
Rafael Chelaru
Alice Choyke
Csepregi Ildikó
Cserép Rita
Csukovits Enikő
Czintos Emese
Çiçek Dereli
Dobos Csilla
Dobozy Mária
Draskóczy István
Anisa Duraj
Éder Katalin
Erdélyi Gabriella
Erdősi Péter
Falvay Dávid
Fejérdy Tamás
Ferenczi László
Flóra Ágnes
Font Márta
Füredi Ágnes
Galamb György
Gecser Ottó
Gedeon Éva
Gerő András
Sanchari Ghosh
Goda Károly
Mariana Goina
Grynaeus András
Ryszard Grzesik
Harmath András
Havasi Ágnes
Tea Hlaca
Katerina Hristovska
Incze János
Constantin Iordachi
Emilia Jamroziak
Jankovich B. Dénes
Jelena Jarić
Jékely Zsombor
Emy Merin Joy
Andra Juganaru
Ivan Jurković
Irina Kaliteevskaya
Kalla Gábor
Antonín Kalous
Uladzimir Kananovich
Irma Karaulashvili
Damir Karbić
Angelica Karolyi
Katona Csete
Gulnoza Khasanova
Kinde Anna
Kiss Imre
Költő László
Kondor Márti
Konrád Eszter
Kónya Anna
Kós Kriszta
Kovács András
Kovács Gyöngyi
Daria Kovaleva
Wojciech Kozłowski
András Kraft
Kriveczky Béla
Sanjay Kumar
Stanislava Kuzmová
Vasco La Salvia
Zoran Ladić
Lafferton Emese
Láng Benedek
Lantos Dóra
Elena Lemeneva
Gaetano Longo
Lovas Borbála
Lupescu Mária Magdolna
Lupescu Radu
Magyar Károly
Majorossy Judit
Anu Mänd
Divna Manolova
Tokelo Mapena
Marosi Ernő
Maróti Zsófia
Cynthia Adjovi Mawuli
Mester Zsolt
Giedrė Mickūnaitė
Renata Mikolajczyk
Dane Miller
Mihail Mitrea
Molnár Anikó
Molnár Péter
Ildiko Moran
Nyararai Ellen Mundopa
Nagy Éva Katalin
Nagy Klára
Nagy Kornél
Nagy Szabolcs Balázs
Nemerkényi Előd
Németh András
Sandro Nikolaishvili
Zrinka Nikolić
Alexandar Nikolov
Konstantin Novaković
Orosz Krisztina
José Osorio
Pál Annabella
Pallag Zoltán
Pallós Lajos
Patrik Pastrnak
Perczel István
Pető Andrea
Zara Pogossian
Pomázi-Horváth Viktória
Noel Putnik
Raczky Pál
Raffay Endre
Rainer Pál
Chris Rees
Réthelyi Orsolya
Paige Richmond
Matthias Riedl
Ritoók Ágnes
Miri Rubin
Sallay Dóra
Sarkadi Emese
Sárosi Edit
Irina Savinetskaya
Berislav Schejbal
Sebestyén Ágnes Anna
Sidó Zsuzsa
Marsha Siefert
Siklódi Csilla
Simon Zsolt
Parker Snyder
Iuliana Soficaru
Solymosi László
Somogyi Péter
Soós Gábor
Spekner Enikő
Michal Šroněk
Jan Stejskal
Ruxandra-Iulia Stoica
Sanijela Stulić
Szabó Máté
Szálka Zsuzsanna
Szeverényi Vajk
Dr. Szilágyi Zsolt
Szilágyi Magdolna
Tari Edit
Tolnai Katalin
Tomka Gábor
Török András
Tóth Johanna
Uhrin Dorottya
Valter Ilona
Varró Orsolya
Vásáry István
Trpimir Vedriš
Vicze Magdolna
Vida Tivadar
Marijana Vukovic
Samten Yeshi
Nada Zečević

Kiadói előszó

Mikor megkaptam a szerkesztők felkérését, hogy írjak előszót Jóska kötetéhez, természetesen első reakcióm az volt, hogy erre egy hozzá közelálló középkoros kolléga lenne inkább alkalmas. Aztán következtek az érvek: az Archaeolingua ad helyet az online megjelenő ünnepi kötetnek, én pedig jó ideje napi munkakapcsolatban állok Jóskával, így mégis én lennék a megfelelő személy erre a feladatra. A Kuratórium és Kiadó képviselőjeként elsősorban azokról az eseményekről és impulzusokról szeretnék írni, amelyek bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy ma már Jóska életének is szerves része lett a régészeti folyóirat- és könyvkiadás.

Annak ellenére, hogy nem tartozunk egy generációhoz, nagyon hamar, már a múlt század nyolcvanas éveinek közepén megismertem a település- és tájtörténet iránt érdeklődő fiatal kutatót, aki a terepbejáráson túlmenően is szerette volna megismerni a modern lelőhely-felderítési és távérzékelési módszereket. Azzal a kéréssel keresett meg, hogy részt vehessen az alföldi mikrorégiós programunkat előkészítő egyik légifotózáson, amelynek többek között célja volt az ősvízrajz rekonstrukciója is. Talán ekkor kezdődött közöttünk az a párbeszéd, amely a régészeti korszakoktól független, azokon átívelő közös érdeklődésben, módszertani irányultságban gyökerezett. Eleinte a környezet- és tájrégészet, a számítógépes alkalmazások kerültek előtérbe, majd a legszélesebb értelemben vett örökségvédelem témaköre. A későbbiek során ez a szemléletmód és együtt gondolkodás közös előadásokhoz, cikkekhez, hazai és nemzetközi konferenciák szervezéséhez vezetett (közülük a legjelentősebb a CAA 2008-as budapesti konferenciája volt).

Ezen a ponton egy igen fontos helyszínre kell kitérőt tennem: Oxfordba, amelynek jelentőségét igazán 2012 kora tavaszán értettem meg. Jóska az első Soros-ösztöndíjas csapattal jutott ki 1986-ban, hogy doktori tanulmányait végezze és disszertációját írja. Én három évvel korábban tölthettem ott ösztöndíjjal egy évet. Azon kívül, hogy közös barátokra és kollégákra, valamint hasonló tapasztalatokra tettünk szert, egy történeti szempontból is igen produktív, felfelé ívelő korszak részesei lehettünk, s ahogy azt már akkor megfogalmaztam, a tudományt a levegővel szívtuk magunkba. Ezekben az években jött létre Robert és Kati Evans támogatásával a Hungarian Oxford Society, amelynek én sajnos csak az előkészítő programjain vehettem részt, míg Jóska 1987-ben jelen volt az egyesület hivatalos megalakulásán és bejegyzésén. Így adódott, hogy 2012-ben a társaság 25 éves fennállásának oxfordi és budapesti ünnepségeibe is mindketten tevékenyen bekapcsolódtunk. Az oxfordi Ship Street *No1* nevet viselő pubjában zajlott sok idő után az első, Pesttől, telefonhívásoktól és rohanástól mentes, zavartalan beszélgetésünk, egy órákra nyúló délutáni teázás során. Mint utóbb kiderült, egy több évre szóló programot vázoltunk ekkor fel. Mindketten elmeséltük a saját „Oxford storynkat," a két és fél évtizeddel korábbi, de mély nyomokat hagyó történéseket, majd felvettük a jelen fonalát és elterveztük a *Magyar Régészet – Hungarian Archaeology* tudományos online folyóirat elindítását, az Archaeolingua 20 éves fennállását ünneplő kiállítást, konferenciát és kerekasztal-beszélgetést (2013), egy *Digital Heritage* konferenciát és az azt követő, hasonló témájú mesterkurzust (2015-2016). Sokat beszéltünk az akkor éppen a tervezés fázisában lévő Kulturális Örökség Tanulmányok Programról is, amely azóta már ötödik éve működik a CEU-n.

A hely – Oxford – láthatatlan, de igen erős szellemisége ezúttal is jelen volt, mint ahogy feltehetően sok egyéb közösen végrehajtott akciónknak a hátterében is működhetett. Publikációs tevékenységünk ugyanis ekkor már hosszú közös múltra tekinthetett vissza. Csak néhány kiragadott példa: az *Annual of Medieval Studies at CEU* és a *CEU Medievalia* sorozatok 1997-ben, illetve 2001-ben indultak. Utóbbi sorozatban jelentek meg az egyik legsikeresebb nyári egyetemi kurzus tanulmányai *People and Nature* címmel (2003). Ezt követték az *Archaeolingua – BAR Central European Series*, majd újabban az *Archaeolingua – Archaeopress Central European Heritage Series* Jóska által gondozott kötetei. Ezekben MA vagy PhD fokozatot szerzett tanítványainak nyílt alkalma dolgozataik publikálására Oxfordban. Közben az Archaeolingua fő sorozatában *(Main Series)* két monográfiát adtunk ki az új visegrádi kutatásokról és ásatásokról. Kis sorozatunk *(Series Minor)* újabb címei között is megtalálhatók a CEU-n végzett fiatal kollégák – zömében Jóska diákjai – írásai.

Sorozatszerkesztőként egyik utolsó mérföldkőnek tekintjük a már régen tervezett, hiánypótló, s az MTA BTK Régészeti Intézetével közösen publikált *Hereditas Archaeologica Hungariae* könyvsorozat 2016-os elindítását. A Magyarország régészeti örökségét magyar és angol nyelven bemutató kiadványok a szakembereken kívül a széles közönségnek és különösen a fiatalabb korosztálynak készülnek abban a reményben, hogy felbecsülhetetlen értékű kulturális emlékeink, régészeti munkánk eredményei minél több olvasóhoz eljutnak. Egy másik dédelgetett tervünk valósult meg további két új magyar nyelvű sorozat létrehozásával, amelyek a *Régészet és Természettudományok* (2017) és a *Régészet Világa* (2018) címmel jelentek meg a közelmúltban. A sikertörténet része a fent említett Magyar Régészet – *Hungarian Archaeology* című online folyóirat is, amely idén 6. évfolyamába lépett, és amelynek

megjelentetése szüntelen munkát ad nemcsak Jóskának, hanem az e kötet szerkesztői között szintén feltűnő kollégáknak is.

Jóska 2005 óta az Archaeolingua Alapítványt irányító Kuratórium tagja, majd 2014 óta választott elnöke. Itteni munkáját első perctől nagyon komolyan vette, és lelkiismeretesen végzi mind a mai napig. Sajnálatos módon az utóbbi időben – rajtunk kívülálló okokból – megszaporodtak a gondok, amelyek megoldása a további építkezéstől és a tudományos munkától veszi el az időt. De azért bőven akadnak ünnepnapok is, mint a könyvbemutatók, jelenlétünk rangos nemzetközi konferenciákon, a kiadó Európán túlmenő elismertségének jelei, vagy éppen az évenkénti karácsonyi összejövetelek, amelyek régi munkatársainkkal és szerzőinkkel való találkozásra adnak alkalmat. Ilyen alkalom most Jóska jelenlegi jubileumának megünneplése is.

Ezek után nem marad más hátra, mint a Kuratórium tagjainak és az Archaeolingua minden munkatársának nevében jó egészséget és további sikeres éveket kívánni az ünnepeltnek.

Ad multos annos!

Jerem Erzsébet

Publisher's Preface

My first reaction to the editors' request to write a preface to Jóska's Festschrift was to suggest finding a medievalist among his friends and colleagues. But the arguments were compelling: on one hand, Archaeolingua has the privilege to put out this celebratory volume, on the other hand, our long term collaboration with Jóska also makes me a straightforward choice for this task. As a representative of the Board of Trustees and the publisher, I would like to address some of the milestones and influences which have contributed to Jóska's present inseparable involvement in the archaeological journal *Magyar Régészet – Hungarian Archaeology*, and academic book publishing.

Although we belong to different generations, I met him as a young researcher as early as the 1980s; he was passionate about settlement and landscape history, and wanted to go beyond field walks and adopt modern technologies in site discovery and remote sensing. He approached me requesting an opportunity to participate in an aerial photography shoot in preparation of a micro-region survey of the Great Hungarian Plain and its pre-regulation waterways. This is when we embarked on our long dialogue, kindled by our shared passion for archaeology across the ages and of various methodologies. First, we focused on environment and landscape archaeology, and relevant IT solutions; later our attention shifted to cultural heritage protection in the broadest sense. This approach and continuous exchange of ideas paved the way to joint papers, articles, and conferences in Hungary and abroad, most importantly, the 2008 CAA meeting held in Budapest.

At this point, an important digression is in order. The place is Oxford, where I spent a year on scholarship in 1983 but did not fully understand the significance of this opportunity until the spring of 2012. Jóska travelled to Oxford in 1986 with the vanguard of the first Soros scholarship holders to write his doctoral dissertation there. Our respective studies at Oxford gave us a myriad of common friends and shared experiences, and, as it turned out later, we were witnesses and active participants in the halcyon days of an extremely productive and inspiring period in our lives. Scholarship was in the air we breathed. In these years, Robert and Kati Evans's support brought to life the Hungarian Oxford Society. While I was able to join the preparations for the society's launch, Jóska could attend the official inauguration and inscription ceremony in 1987. This shared experience brought us together in 2012 when the society celebrated its twenty-fifth anniversary in Oxford and Budapest. Perhaps for the first time, we finally managed to sit and talk in Pub No. 1 on Ship Street, Oxford. We had tea and unrushed conversation for hours, far from Pest, devoid of phone calls and interruptions. This conversation was to become another milestone: we had drawn up plans enough for several years ahead. We exchanged notes about our own Oxford stories, events that impressed us with their yet unrealized momentousness, and picked up where we left off back in Oxford. We came up with the first plans for the academic online journal, *Magyar Régészet – Hungarian Archaeology*, the exhibition, conference and roundtable discussion celebrating the twenty-year-old Archaeolingua Publishing House in 2013, and a *Digital Heritage* conference and subsequent master course in the field in 2015-16. We discussed the beginnings of the now five-year-old Cultural Heritage Studies Program at CEU, then still in preparation.

The spirit of the place—Oxford—has invisibly but indelibly imbued these plans and discussions, as it probably did all our joint endeavors. By this time, we looked back on a long history of scholarly collaboration in research and publishing. Some of the most eminent examples include the *Annual of Medieval Studies at CEU* and the *CEU Medievalia* series, which go back to 1997 and 2001, respectively, the latter including *People and Nature*, the proceedings of a truly successful summer university course (2003). These were followed by the volumes of *Archaeolingua – BAR Central European Series*, and, more recently, the volumes edited by Jóska in the *Archaeolingua – Archaeopress Central European Heritage Series*. Among others, this series fostered his eminent MA and PhD students' publication projects, providing them an opportunity to publish in Oxford. In the meantime, the *Main Series* of Archaeolingua put out two monographs about the newest results of the Visegrád excavation and research project, and the *Series Minor* is now home for the works of young CEU scholars, nearly all of them Jóska's students.

As series editors, we celebrate as our latest achievement the long-planned *Hereditas Archaeologica Hungariae* series, jointly published with the Institute of Archaeology of HAS, which closed a long-standing gap in the field in 2016. Publications presenting Hungarian archaeological heritage in Hungarian and English address wider audiences and researchers alike, especially the younger generations. It is hoped that

the series makes our invaluable cultural treasures, as well as the latest results of our archaeological research, accessible for as many interested readers as possible. Another cherished project involves two Hungarian-language series, launched in 2017 and 2018, entitled *Régészet* és *Természettudományok* (Archaeology and the Sciences) and *Régészet Világa* (The World of Archaeology). The above mentioned online journal, *Magyar Régészet – Hungarian Archaeology*, now six years old, is undoubtedly an accomplishment to be proud of. This journal keeps many people busy—not only Jóska himself, but the good number of regular contributors too, including some of the editors of this very volume.

Jóska has been a member of the Board of Trustees of the Archaeolingua Foundation since 2005, and acting as elected president from 2014 onwards. He has always been very serious and conscientious about his work in the Foundation. Despite the occasional problems, hampering new plans and inhibiting academic inspiration, we have much to celebrate: book launch events, our participation in international conferences, recognition in Europe and beyond, even our Christmas parties where our authors—old and new friends—can mingle in festive cheer. Another such jubilant occasion has arrived now with the celebration of Jóska's sixtieth birthday—to sum up, I wish to extend my best birthday wishes and many happy returns on behalf of myself, the members of the Board of Trustees, and the whole Archaeolingua team.

Ad multos annos!

Erzsébet Jerem

Köszöntő

A Laszlovszky 60 ünnepi kiadvány nem papír alapú kötet, hanem e-book: így nem korlátozott minket a könyv vastagsága, súlya. Tudtuk, hogy a Jóska kedves kollégáiból, barátaiból, tanítványaiból álló kör jóval szélesebb, minthogy írásaik beleférjenek egy hagyományos kötetbe, és mindenkinek szerettünk volna lehetőséget adni, hogy tanulmánnyal köszöntse az ünnepeltet. Az e-Festschrift tükrözi azt az innovatív szellemiséget, a technológiai újításokra való nyitottságot és kreativitást is, amely Jóska munkáját és tanítási módszereit mindig is jellemezte.

A szerzők köre jól mutatja Jóska pályájának és érdeklődésének sokszínűségét. A kollégák, tanítványok közt egyaránt vannak történészek, művészettörténészek, régészek, örökségi szakemberek, néprajzkutatók, kulturális antropológusok; egyetemen oktatók, kutatóintézetek, múzeumok, örökségi intézmények szakemberei. A szakma hazai képviselői mellett a külföldi kollégák tanúskodnak Jóska kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszeréről. A tanulmányok egy része magyar, másik része angol nyelvű, akárcsak az ünnepi alkalom apropóján szervezett konferencia előadásai.

Az írások témája igen szerteágazó: egyetlen fogalom, a tér, térbeliség köti össze őket. Jóska érdeklődése a topográfia, a tájrégészet és a térhasználat iránt adta az ötletet, hogy konkrét helyekhez köthető tanulmányokat kérjünk a szerzőktől. A kötethez kapcsolt digitális térkép tanúsítja, milyen széles földrajzi területet fednek le Jóska tanítványai és munkatársai: Észak-Norvégiától az Andok hegységig számtalan hely megjelenik. A változatos témák tükrözik, milyen komplex irányokban hatott Jóska gondolkodásmódja, módszerei, előadásai, írásai, vezetett sétái, és az irodájában, könyvhalmok és ásatási dokumentációs kupacok közt folytatott inspiráló beszélgetések; így kerültek egymás mellé a keresztesek és a Blue Jeans, vagy a középkori malmok és az inka függőhidak. A meghökkentő asszociációk jellemzőek Jóska gondolkodására; bár utolérni nem tudjuk, próbáltuk ebben követni, és erre hívjuk az olvasót is.

Az első fejezet a határvidékek kutatásának néhány lehetőségét vázolja fel. A második fejezetben szó esik a földrajzi, társadalmi, diszciplináris, vagy akár jogi és erkölcsi határok átjárhatóságáról, és olyan globális jelenségekről is, mint a divat vagy a járványok. A harmadik, legterjedelmesebb fejezetbe gyűjtött tanulmányok közös pontja, hogy hogyan rendszerezi, lakja be a teret az ember: birtok- és határszervezet, települések és kolostorok hálózata, környezet és ember kapcsolata, történeti, levéltári, régészeti kutatások, térinformatika, tájrégészeti módszerek, archaeozoológia, és mindezek kombinációja jelenik meg a felvonultatott témák és módszerek között.

A negyedik fejezet olyan tereket vizsgál, ahol sok ember él együtt: a városokat. A tanulmányok vizsgálják a városok mint egyházi és gazdasági központok szerepét, a városi mindennapi életet, mesterségeket, valamint a városábrázolásokat.

Az ötödik fejezetben összegyűjtött írások közös jellemzője, hogy a régészet rétegről rétegre haladó módszerével közelítik meg tárgyukat, legyen szó ásatásról, középkori kéziratos kódexről, épületről, vagy egy apátság vagy család évszázadokon átívelő történetéről. A hatodik fejezet középkori és kora újkori régészeti leletek kapcsán járja körbe, mi mindenre lehet egy tárgy és térbeli összefüggései alapján következtetni. A hetedik fejezet olyan emlékeket – köveket és épületeket – elemez, amelyek egy konkrét helyen őrzik egy személy vagy esemény emlékét. Ehhez a témához kapcsolódnak a következő fejezet tanulmányai is, amelyek örökségi helyszínekről és a megóvásukkal, bemutatásukkal, értelmezésükkel kapcsolatos kérdésekről szólnak. Az utolsó egység tanulmányai fókuszában a személyes emlékezet helyei állnak, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak Jóskához.

Reméljük, hogy az ünnepeltnek nem csak nagy örömet okoz, de számos intellektuális csemegét is tartogat a gyűjtemény, és a szerzőkkel folytatódnak majd az elmélyült beszélgetések, viták a tanulmányokban felvetett kérdések kapcsán. Emellett a kötet reményeink szerint a nagyközönség számára is impozáns keresztmetszetet ad a régészet, elsősorban a középkorkutatás és a kulturális örökség tanulmányozásának lehetséges módjairól és irányairól.

Boldog születésnapot, Jóska!

A szerkesztők és munkatársaik:
Drosztmér Ágnes
Viktor Lagutov
Lyublyanovics Kyra
Mérai Dóra
Papp Reed Zsuzsanna
Pető Zsuzsa Eszter
Judith Rasson
Vadas András
Vargha Mária
Zatykó Csilla

Salutation

In lieu of a volume in print, the Laszlovszky 60 Festschrift is published as an e-book, a format which poses no limitations on the length and weight of an actual tome. We knew from the very start that the number of Jóska's colleagues, friends, and students who wish to salute him in this way is too overwhelming to squeeze all their words into a traditional volume, no matter how imposing it may be—and we wanted to allow everyone to join in the celebration with a study or brief essay. This e-Festschrift also reflects the essential spirit of innovation, creativity, and openness to new technologies, which has always characterized Jóska's teaching and research.

The circle of the authors in this collection shows the extraordinary diversity of interests Jóska has pursued throughout his varied academic career. Colleagues and students include historians, art historians, archaeologists, heritage experts, folklorists and ethnographers, cultural anthropologists, university lecturers, and professionals working in research institutes, museums, and heritage sites. In addition to Hungarian colleagues, many authors joined in the project from abroad, demonstrating the scope and diversity of Jóska's extended international network. Similarly to the conference organized in Jóska's honor on 16 November 2018, the present volume is part Hungarian, part English.

The topics addressed are extremely diverse, loosely connected by a single concept, that of space and spatiality. Jóska's main fields of interest—topography, landscape archaeology and spatiality—sparked the idea that we would invite essays that can be connected to singular places around the globe. A digital map, which functions as an interactive table of contents for the volume, attests to the vastness of the area, extending from Northern Norway to the Andes, that is covered by the work of Jóska's students and colleagues. The diversity of the topics also reflect the entangled disciplines and approaches influenced by his thinking, methods, lectures, studies, and guided tours, as well as the ever inspiring discussions surrounded by piles of books and archaeology reports in his den at CEU. This is the mental space that juxtaposes crusades and Blue Jeans, medieval mills and Inca suspension bridges. The seemingly erratic web of associations are Jóska's very own trademark: though inimitable, we endeavored to follow in his footsteps and now invite the dear reader to join us on the journey.

The first chapter collects studies on various approaches to borders and frontier zones. Chapter 2 continues with a closer look at crossing geographical, social, disciplinary, legal or moral boundaries, as well as global phenomena such as fashion or epidemics. The third (and longest) chapter comprises essays on various ways in which humans organize and inhabit their space: property and border structures, networks of settlements and monasteries, the relationship between man and environment presented in endless combinations of historical and archival research, archaeology, geoinformatics, landscape archaeology, and archaeozoology. Chapter 4 shifts the focus to spaces with the largest concentration of humans: cities. The studies therein deal with cities as ecclesiastical and economic centers, everyday life and various trades, as well as depictions of urban settlements.

The common denominator of all the studies in Chapter 5 is the archaeological approach with which their disparate subjects are dissected, peeling away layer upon layer to get to the core—be they archaeological excavations proper, medieval manuscript codices, buildings, or the history of an abbey or dynasty cutting across centuries. Articles in the sixth chapter examine objects and their spatial position, and demonstrate the variety of possible deductions which they may lead to. Chapter 7 pulls together studies on memorial objects—stones and buildings—which commemorate an individual or an event at a specific location. The following chapter connects to this theme by providing an insight into heritage sites, discussing issues concerning their preservation and interpretation. Finally, the last chapter arrives at the intimate sphere of personal memories, which are all connected to Jóska in one way or another.

We do hope that the celebrant will receive this volume with much-deserved birthday joy, and with the anticipation of the scholarly pleasure awaiting him in this assortment of intellectual treats. We also hope that he will, as is his wont, continue his insightful dialogue with the authors in person, about the topics addressed in the Festschrift and beyond. Finally, the collection is hoped to provide an impressively wide-angled cross section of current methodologies and trends in archaeology, medieval studies and cultural heritage studies for the interested public.

Wishing you many happy returns, Jóska!

The editors and their team:
Ágnes Drosztmér
Viktor Lagutov
Kyra Lyublyanovics
Dóra Mérai
Zsuzsanna Papp Reed
Zsuzsa Eszter Pető
Judith Rasson
András Vadas
Mária Vargha
Csilla Zatykó

Table of contents

Tabula gratulatoria v
Kiadói előszó vi
Publisher's Preface viii
Köszöntő x
Salutation xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI
What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages 2

STEPHEN POW
The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire 8

IAN WOOD
Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife 14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT
Gyulafirátót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága 19

CRISTOPHER MIELKE
A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders 25

BÁRÁNY ATTILA
Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn 28

CRISTIAN GAȘPAR
Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes 32

VADAS ANDRÁS
A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége 38

LÁSZLÓ KONTLER
Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform 41

PAUKOVICS GERGŐ
Hajsza az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek 45

PINKE ZSOLT – STEPHEN POW
A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó *(Vibrio cholerae)* elterjedési területének átalakulásához 50

MARCELL SEBŐK
Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans 55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben 60
NIKOLINA ANTONIĆ
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information 64
ÜNIGE BENCZE
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location 68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára 72
BEATRIX ROMHÁNYI
Monasteries along the Danube 77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása 82
VIZI MÁRTA
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén 89
BATIZI ZOLTÁN
Fagyosasszony és Kammerhof 95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS
A középkori Kenderes településszerkezete 99
SZŐCS PÉTER LEVENTE
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához 103
ZATYKÓ CSILLA
Eltűnt berzencei malmok 108
SZABÓ PÉTER
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében 113
ANDREA KISS
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts 117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ
***"Kleine Fische, gute Fische"* – But Sturgeon is Great** 121
LYUBLYANOVICS KYRA
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában 126
JUDITH RASSON
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia 138
JEREMY MIKECZ
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533) 142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez 147
URBÁN MÁTÉ
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon 151
BALÁZS NAGY
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary 156
KATALIN SZENDE
The Sopron Fish Market 159
GERHARD JARITZ
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space 165

ANA MARIA GRUIA
Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions 168

ANA MARINKOVIĆ
John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik 171

SABINA MADGEARU
Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision 175

VÉGH ANDRÁS
Óbuda látképeken 177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT
Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon 181

ROSTA SZABOLCS
Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban 186

BOTÁR ISTVÁN
Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón 193

PETAR PARVANOV
Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra 197

GYARMATI JÁNOS
Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban 201

ZSUZSANNA PAPP REED
Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans 207

VALERY REES
The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition 213

ROSSINA KOSTOVA
The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries 217

DANIEL ZIEMANN
The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power 221

VIRÁGOS GÁBOR
Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására 226

TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN
A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása 244

RÁCZ MIKLÓS
Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet 248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER
A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt 254

RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS
Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről 258

SZENDE LÁSZLÓ
Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt? 267

NÓRA UJHELYI
Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád 270

MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER
Treasures of the "Lower Ten Thousand"? Hoards of Iron Objects 273

K. NÉMETH ANDRÁS
„Sarlóját ez okért bősz fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről 280

MAXIM MORDOVIN
A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok 285

TÜNDE KOMORI
Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street 289

WICKER ERIKA
A 17. századi rácszentpéteri kincslelet 294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR
Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet 300

LŐVEI PÁL
A pilisszántói keresztes kő legendája 305

MÉRAI DÓRA
Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva 311

VESZPRÉMY LÁSZLÓ
A bambergi lovas szobra és Szent István 316

TAKÁCS MIKLÓS
A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány 321

ANNELI RANDLA
What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia 325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ
The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia 330

GYÖRGY ENDRE SZŐNYI
Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site 335

KATEŘINA HORNÍČKOVÁ
A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism? 339

JAMES PLUMTREE
Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata 343

ROBERT SHARP
The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea 349

ESZTER SPÄT
Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq 353

ZSUZSANNA RENNER
Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City 357

FELD ISTVÁN
Pszeudovár vagy történeti rekonstrukció? 364

ILON GÁBOR
A velemi régészeti témaparkról 371

WOLLÁK KATALIN
Örökség alapú fejlesztés Kölkeden 374

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK
Nádor 20 Capriccio 380

SZENTPÉTERI JÓZSEF
Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendős Laszlovszky Józsefnek 382

RICHARD HODGES
Scarlino in the 1980s, Forty Years On 386

KLANICZAY GÁBOR
Egy hozzászólás Kremsben 390

Boundaries, Frontier Zones

Határvonalak, határvidékek

What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages

Aleks Pluskowski* – Alex Brown**– Seweryn Szczepański*** – Rowena Banerjea**** – Daniel Makowiecki*****

The expansion of Latin Christendom in the Middle Ages, sometimes referred to as "Europeanization," is increasingly understood as the spectrum of encounters and the cultural dialectic between native and migrant populations.[1] These encounters took place at frontiers—the spaces across borders—complex, dynamic, and culturally permeable regions.[2] The study of medieval frontiers has demonstrated a range of local permutations, but also how the expansion of political authority from the end of the eleventh century AD, which created new borderlands with non-Christian societies, could be validated through the ideology of Christian holy war, and could be accompanied by attempts at cultural homogenization, partly by encouraging migrants to settle the conquered territories.[3] The end result, however, was determined by localized adaptations resulting from the character of frontier authorities, the selective adoption of native lifestyles, indigenous resistance, assimilation, and transformation of select cultural elements.

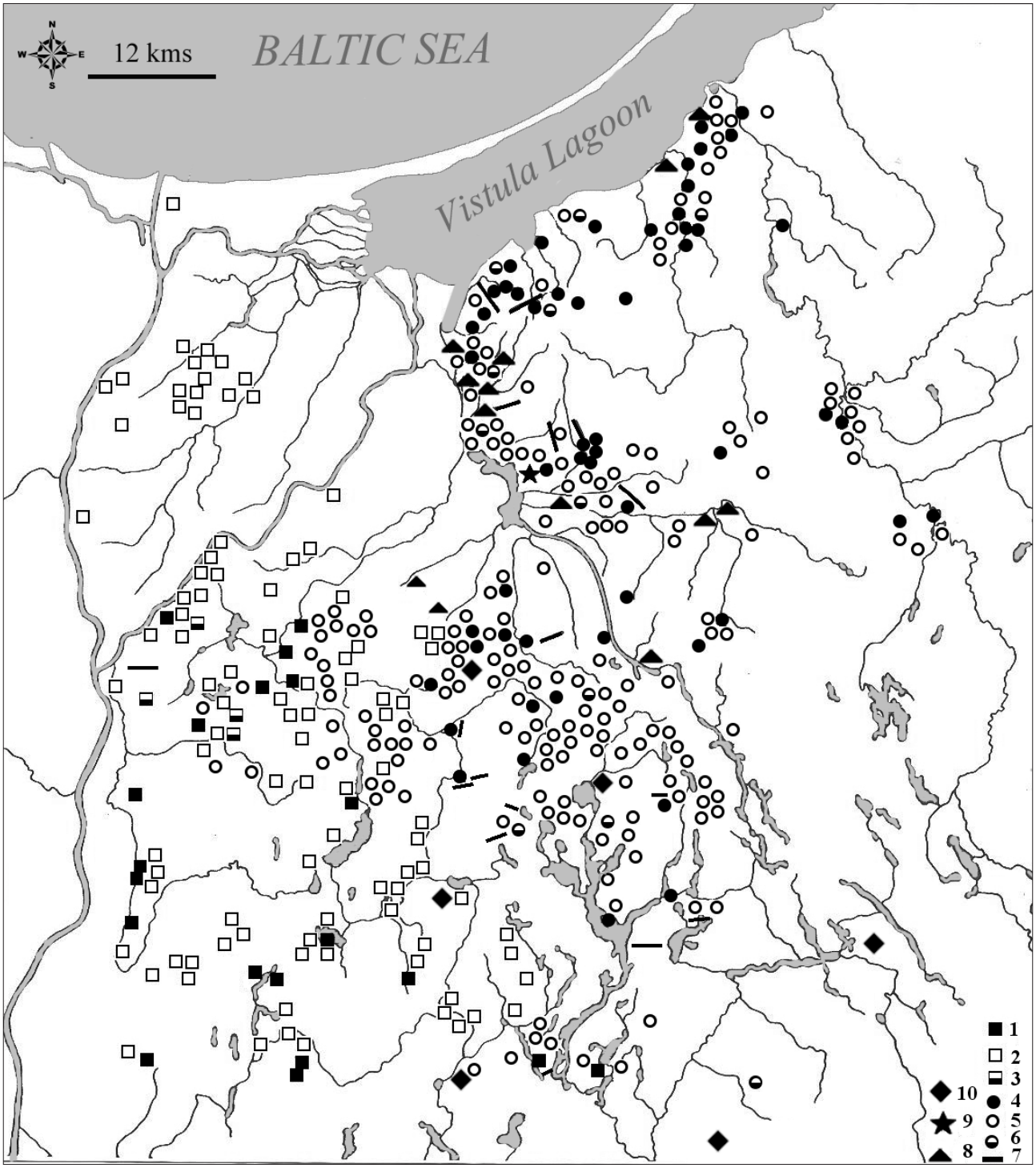
One of the most sensitive indicators of these adaptations is the "cultural landscape,"[4] the interactive space which shapes, and is simultaneously shaped by, human activity. Given the complex relationship between physical topography and conceptual space, this may be more usefully described as the "biocultural landscape," a term recently adopted for defining the cultural value of sacred natural sites.[5] Between 2010 and 2014, The Ecology of Crusading project[6] investigated the environmental impact of crusading in the eastern Baltic region, especially associated with long-term trends in settlement. This short paper draws on the results from this project to characterize the changing biocultural landscape of the shifting frontier in the Lower Vistula (modern north Poland), with a focus on the diachronic relationship between cultural and environmental trends. Its aim is to determine whether these two categories of trends can be related in defining a frontier.

* Department of Archaeology, University of Reading, UK
** Department of Archaeology, University of Reading; Wessex Archaeology, UK
*** Wojciech Kętrzyński Research Centre in Olsztyn, Poland
**** Department of Archaeology, University of Reading, UK
***** Institute of Archaeology, Nicolaus Copernicus University, Toruń, Poland.

The Lower Vistula frontier

Cultural trends

In the early medieval period, the eastern Lower Vistula region, north of the Kulmerland, represented a dynamic frontier between Pomerelian and Prussian societies.[7] Although topographically defined by the Vistula, along with its tributary the Nogat and their expansive floodplains, as well as a substantial corridor of woodland stretching from Wielbark down to Grudziądz, these natural features did not mark the borderland. Rather, the entire region, documented from the thirteenth century as the Old Prussian land of Pomesania, was the meeting point between these contrasting societies, particularly during the functioning of the trading emporium of Truso in the Late Viking Age. Truso was abandoned at the start of the eleventh century, but this was not accompanied by a contraction in settlement. By the twelfth century, the higher ground on the eastern side of the Nogat's floodplain was studded with Pomerelian strongholds.[8] The largest settlement concentrations, as indicated by ceramic finds and scatters as well as toponyms, were found in the vicinity of the Forest of Sztum (Ger. *Stuhm*) and along the escarpments overlooking the Nogat, whilst the easternmost extent reached the Dzierzgoń River and Lake Drużno, where there was a large cluster of Prussian settlements in the vicinity of

► **Fig.1.** *The distribution of Pomerelian and Prussian settlements in Pomesania in the pre-crusade period according archaeological and written sources (after Marek Jagodziński, "Podstawy źródłowe – analiza. Przekazy pisane – odkrycia archeologiczne" [The basics of sources - analysis. Written sources – archaeological discoveries], in Pacifica Terra: Prusowie-Słowianie-Wikingowie u ujścia Wisły, ed. Janusz Trupinda, (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2014), 38; with updated records from Seweryn Szczepański, Pomezania Pruska: Dzieje osadnictwa w XIII-XV wieku [Prussian Pomezania: History of the settlement in the thirteenth-fifteenth centuries] (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2016).*

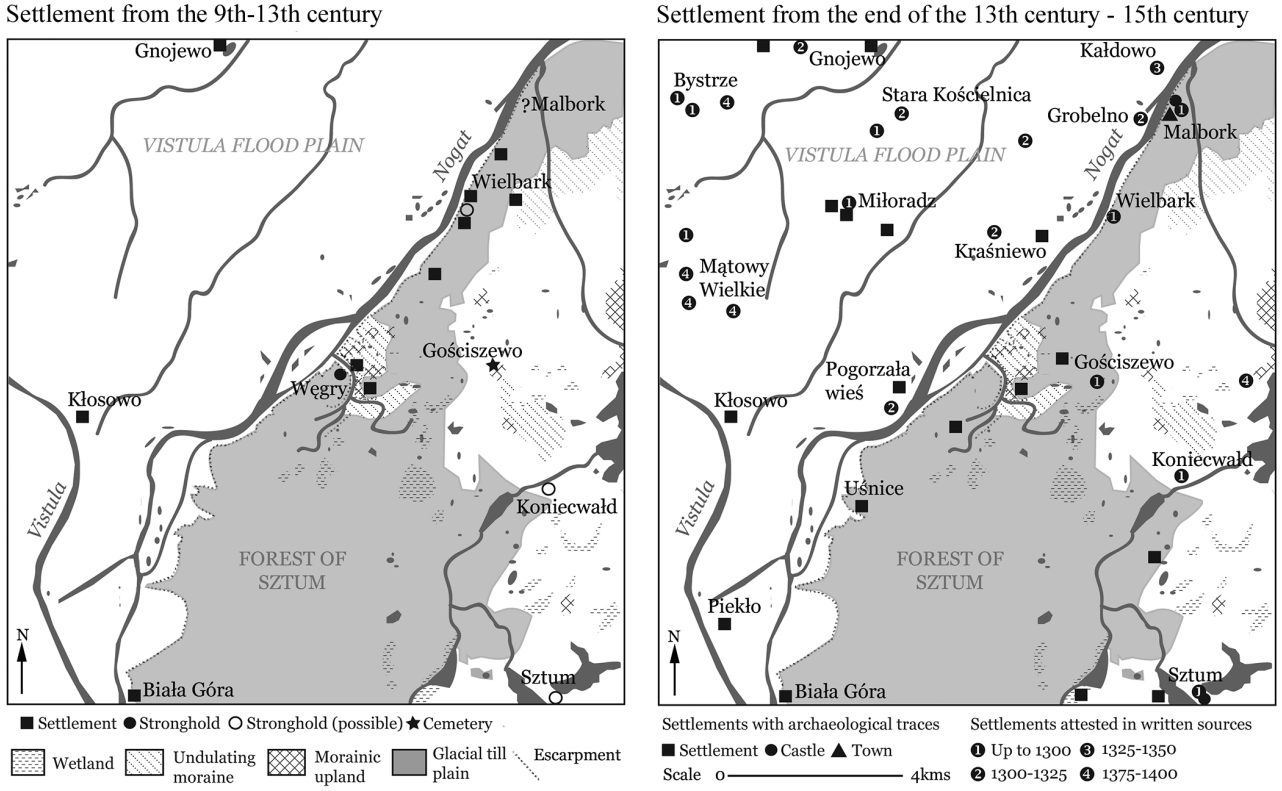
Key: 1: Slavic strongholds; 2: Slavic settlements; 3: Slavic cemeteries; 4: Prussian strongholds; 5: Prussian settlements (OPr lauks; Lat. campi); 6: Prussian cemeteries; 7: Substantial defensive embankments; 8: Traces of Scandinavian settlement; 9: Truso; 10: Early medieval hoards.

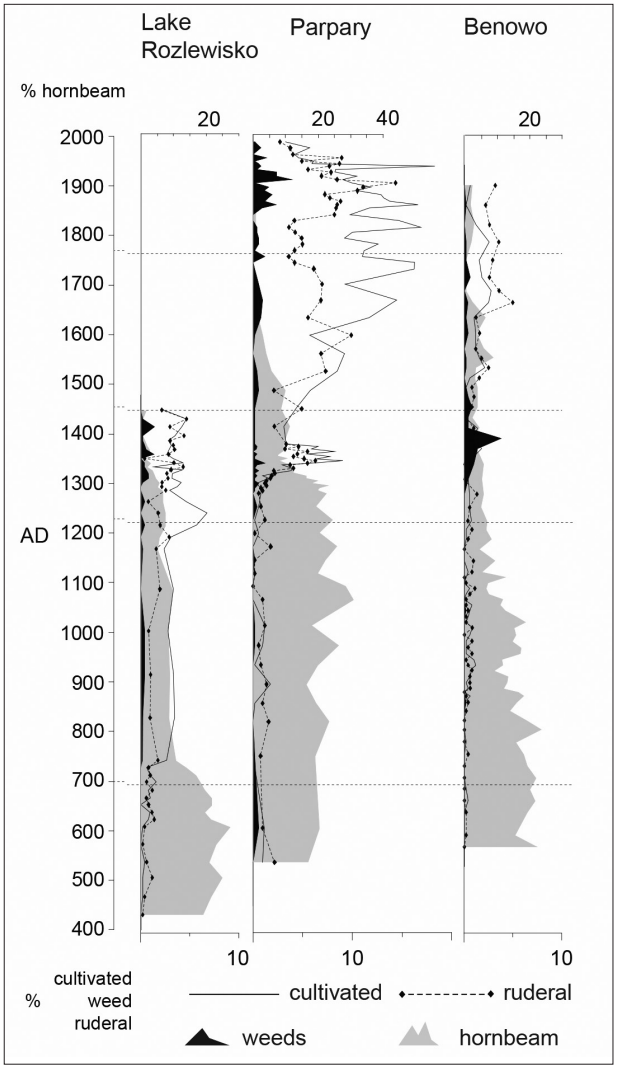
► **Fig. 2.** *Prussian districts in Pomesania on a light relief map based on descriptions in thirteenth-century written sources, with Marienburg (Malbork), Marienwerder (Kwidzyn) and Christburg (Dzierzgoń) indicated for reference.*

a major stronghold at Alt Christburg (Pol. Stary Dzierzgoń) (Fig. 1).[9] Our knowledge of Prussian social organization remains limited, but the Treaty of Christburg (1249) and later documents suggest the region was organized into at least ten districts by then, some of which were incorporated into the Teutonic Order's later territorial delineations (Fig. 2).[10]

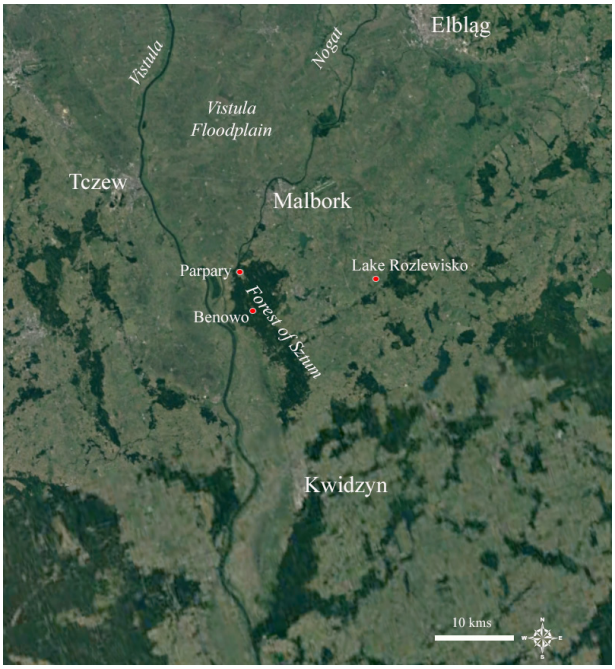
Archaeological evidence for the abandonment of Pomerelian strongholds in the second half of the twelfth century suggests this had become a volatile frontier, following Prussian westward migration and an increasingly aggressive foreign policy from Polish dukes inspired by crusading ideology. The majority of Pomerelian settlements do not continue into or beyond the thirteenth century (the site of Biała Góra on the western edge of the Forest of Sztum is an exception),[11] a trend typically interpreted as the result of Prussian aggression. The archaeological presence of Prussians in the Lower Vistula valley is ephemeral, contributing to the picture of a comparatively short-lived settlement before the arrival of crusading armies. Their presence was notable enough, however, that it resulted in the external perception of Pomesania as a Prussian territory by the time its borders were documented by the Teutonic Order.[12] Cistercian missionary efforts appear to have been partially

► **Fig. 3.** *Settlement changes in the southern part of the commandery of Marienburg on either side of the crusading period, after Mieczysław Haftka, "Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych" [The Węgry-Gościszewo-Malbork settlement micro-region in the light of several years of field observations], in Badania archeologiczne w woj, elbląskim w latach 1980–83, ed. Antoni Pawłowski (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 1987), 27–42; with updated records; see Aleksander Pluskowski, ed., Environment, Colonization and the Baltic Crusader States: Terra Sacra 1 (Turnhout: Brepols, 2018), in press.*

► **Fig. 4.** *Synthetic pollen diagrams from three sites in the landscape around Malbork and Sztum, for locations see Fig. 5.*

► **Fig.5.** *The Lower Vistula region today showing the extent of the Forest of Sztum (Google Earth 2015, MGGP Aero) with major towns and coring sites relating to Fig. 4 indicated in red.*

successful at disseminating Christianity to Prussian communities across the region. This is suggested by the geographical specifications in the Treaty of Christburg requiring the Prussians to rebuild churches including in districts east of Dzierzgoń,[13] whilst Prussian natural sacred sites and cemeteries are largely found on the eastern side of Pomesania.[14] Prussian westward expansion was ultimately checked by the crusades, but Duke Swantopolk II of Gdańsk's support of the Prussian Uprising and subsequent war against the Order ensured the Lower Vistula frontier remained unstable into the 1250s. At this point the floodplain appears to have functioned as a political border until the Order acquired land on the western side of the Vistula in 1282,[15] and after the Order annexed Pomerelia in 1309 and relocated its headquarters to Marienburg (Pol. Malbork), the region was transformed from a frontier into a political heartland (Fig. 3). Pomerelian and German migrants were encouraged to settle in planned or re-organized villages in the fourteenth and fifteenth centuries, although native Prussian communities were also present in smaller numbers.[16]

Environmental trends

Corresponding changes in vegetation in this region are only observable east of the Vistula floodplain and suggest the development of a mosaic landscape with two main periods of woodland clearance and intensified cultivation (Fig. 4). The first is associated with early medieval Pomerelian colonization, starting broadly in the ninth century and continuing into the twelfth century, associated with the construction and occupation of strongholds. The Forest of Sztum formed a significant natural feature in the landscape and the fairly limited impact on it reflected the rather precarious nature of settlement. North and east of the woodland, however, there is evidence for more intensive clearance of woodland and agricultural intensification, with zooarchaeological data emphasizing pig rearing typical of the Slavic

settlement zone on the Lower Vistula.[17] There is also some evidence in pollen sequences for instability in the eleventh and twelfth century with declines in arable and meadowland.[18] This coincides with the abandonment of most of the settlement sites by or during the thirteenth century.[19]

The second phase of woodland clearance and agricultural intensification is associated with the crusades and subsequent colonization, characterized by a highly efficient and controlled management of the landscape. Grain was heavily regulated to meet the subsistence requirements of castles and towns, and along with timber, animal furs, honey and wax became increasingly lucrative exports to northwestern Europe from the fourteenth century. Even by the onset of the crusading campaigns the landscape of the Lower Vistula was predominantly cleared for arable and meadowland, intensifying with increasing colonization over the course of the fourteenth century.[20]

Increasing pressure on remaining timber supplies probably required careful management of existing resources, with every commandery likely containing areas of managed wood. The Forest of Sztum persisted despite increasing colonization around its fringes and pollen evidence suggests the maintenance of specific hardwood species. Moreover, documentary sources record the production of timber, charcoal, tar, honey, and wax, and many surrounding settlement names refer to nearby woodland.[21] The woodland of the late medieval period survived because it had practical uses, but probably retained much of the character of the early medieval woodland that itself persisted due to its location within a marginal, frontier landscape (Fig. 5). At the same time, zooarchaeological and historical data suggest wild species had been depleted by the late medieval period, with game provided for Marienburg from the park at Stuhm,[22] The stability provided by the political heartland also enabled the Order to conduct significant hydrological modifications in the region.[23]

Conclusion

Frontiers are temporary spaces which are defined by the diachronic expansion and contraction of their opposing polities. In the Lower Vistula, the frontier between Pomerelian and Prussian territories in the early medieval period lasted for several centuries, after which it shifted rapidly during the course of the crusading period. It was not defined by natural features, but rather by the extent of settlement which, in turn, depended on the degree of political stability. The impact of settlement can be gauged through associated paleoenvironmental records, where stability and population growth corresponded to increased deforestation and cultivation both before and after the crusades. The transformation of the region into a political heartland, however, saw a dramatic increase in human exploitation of the environment, a trend also visible in other parts of the Teutonic Order's territories. At the same time, the ethnic diversity of the former frontier was reflected in the mixture of late medieval communities, although the native population decreasingly features in the written sources whether as a result of cultural assimilation, demographic decline or a combination of both. In the context of the eastern Baltic, Prussia remains distinctive because of the substantial role migrants played in settling rural areas, but at the same time with its shifting borders it provides an excellent opportunity to understand the dynamic character of frontiers.

Notes

1 Robert Bartlett, *Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350* (London: Penguin, 1994); Nils Blomkvist, *The Discovery of the Baltic: The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075–1225)* (Leiden: Brill, 2005).

2 Robert Bartlett and Angus Mackay, eds., *Medieval Frontier Societies* (Oxford: Clarendon, 1989).

3 Bartlett and MacKay, *Medieval Frontier Societies*; David Abulafia and Nora Berend, eds., *Medieval Frontiers: Concepts and Practices* (Aldershot: Ashgate, 2002).

4 Hilary Birks, H. J. B. Birks, Peter Kaland, and Dagfinn Moe, eds., *The Cultural Landscape: Past, Present and Future*, 3rd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

5 Fabrizio Frascaroli and Bas Verschuuren, "Linking Biocultural Diversity and Sacred Sites: Evidence and Recommendations in the European Framework," in *Biocultural Diversity in Europe*, ed. Mauro Agnoletti and Francesca Emanueli (Cham: Springer, 2016), 389–417.

6 ERC grant 263735TEC; Aleksander Pluskowski, ed., *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States: Terra Sacra 1* (Turnhout: Brepols, 2018); Aleksander Pluskowski, ed., *Ecologies of Crusading, Colonization and Religious Conversion in the Medieval Baltic, Terra Sacra 2* (Turnhout: Brepols, 2018).

7 Seweryn Szczepański, "Nomen (atque) omen? O wartościowaniu granic i pogranicza w średniowiecznej i nowożytnej

przestrzeni osadniczej Pomezanii" [Nomen (atque) omen? On the boundaries and borderlands in the medieval and modern settlement area of Pomezania], in *Zjawiska magiczno-demoniczne na Warmii i Mazurach i terenach ościennych na przestrzeni wieków* (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 2014), 85-102; Idem, "Umocnienia liniowe w kontekście osadniczym Pomezanii" [Linear fortifications in the context of Pomezanian settlements], in *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, eds. Henryk Paner and Mirosław Fudziński (Gdańsk: Muzeum Archeologiczne *w Gdańsku,* 2014), 195-216. For a more detailed exploitation of this frontier in relation to the site of Biała Góra see: Aleks Pluskowski, Zbigniew Sawicki, Lisa-Marie Shillito, Monika Badura, Daniel Makowiecki, Mirosława Zabilska-Kunek, Krish Seetah, and Alex Brown, "Biała Góra: The Forgotten Colony in the Medieval Pomeranian-Prussian Borderlands," *Antiquity* 88, no. 341 (2014): 863-882; Zbigniew Sawicki, Aleks Pluskowski, Alex Brown, Monika Badura, Daniel Makowiecki, Lisa-Marie Shillito, Mirosława Zabilska-Kunek, and Krish Seetah, "Survival at the Frontier of Holy War: Political Expansion, Crusading, Environmental Exploitation and the Medieval Colonising Settlement at Biała Góra, North Poland," *European Journal of Archaeology* 18, no. 2 (2015): 282–311.

8 Marek Jagodziński, "Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne okolic Elbląga. Pograniczny charakter stosunków etnicznych" [Settlements of the antique and early medieval surroundings of Elbląg. The frontier character of ethnic groups], in *750 lat praw miejskich Elbląga. Księga*, ed. Andrzej Groth (Gdańsk: Marpress, 1996), 17.

9 Jan Powierski, *Prussica 1* (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2003), 117; Seweryn Szczepański, "Pomezański gród w Starym Dzierzgoniu" [The Pomezanian castle in Old Dzierzgoniu], *Pruthenia* 3 (2008): 11–34.

10 Seweryn Szczepański, "Chomor Sancti Adalberti (1249): a możliwości lokalizacji terenowej wybranych kościołów Pomezanii" [Chomor Sancti Adalberti (1249): possible locations of some Pomezanian churches], *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1, no. 279 (2013): 19–45; Idem, "Campus Schinewite a trwałość pruskiego pogranicza: fragment z dziejów osadnictwa południowej Pomezanii" [A Schinewite campus and the stability of the Prussian borderland: A fragment from the history of settlement in southern Pomezania], *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 3, no. 273 (2011): 547–567.

11 Mieczysław Haftka, "Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych" [The Węgry-Gościszewo-Malbork settlement micro-region in the light of several years of field observations], in *Badania archeologiczne w woj, elbląskim w latach 1980–83*, ed. Antoni Pawłowski (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 1987), 41.

12 Powierski, *Prussica*, 119.

13 Szczepański, "Chomor Sancti Adalberti."

14 Seweryn Szczepański, "Sakralizacja obszaru pogranicza na przykładzie Pomezanii pruskiej" [Sacralization of the border: the example of Prussian Pomezania], *Pruthenia* 6 (2011): 129-156; Seweryn Szczepański, *Pomezania Pruska: Dzieje osadnictwa w XIII-XV wieku* [Prussian Pomezania: History of the settlement in the thirteenth-fifteenth centuries] (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2016).

15 Powierski, *Prussica*, 80.

16 Wiesław Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i na początku XIV wieku* [Settlement in the Żuławy in the thirteenth and early fourteenth century] (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 1992); Szczepański, *Pomezania Pruska*.

17 Daniel Makowiecki, Mirosława Zabilska-Kunek, Krish Seetah, Marc Jarzebowski, and Aleksander Pluskowski, "Farming, Hunting and Fishing in Medieval Prussia: The Zooarchaeological Data," in Aleksander Pluskowski, ed., *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States: Terra Sacra 1* (Turnhout: Brepols, 2018), in press.

18 Alex Brown and Aleks Pluskowski, "Detecting the Environmental Impact of the Baltic Crusades on a Late Medieval (13th–15th century) Frontier Landscape: Palynological Analysis from Malbork Castle and Hinterland, Northern Poland," *Journal of Archaeological Science* 38 (2011): 1957–1966; Sawicki et al., "Survival at the Frontier of Holy War."

19 Wiesław Długokęcki and Mieczysław Haftka, "Między Santyrem a Malborkiem. Z dziejów osadnictwa wzdłuż północno-zachodniej krawędzi Pojezierza Iławskiego w XIII w." [Between Santyr and Malbork. The history of settlement along the north-western border of the Iława Lake District in the thirteenth century], in *Mazowsze Pomorze Prusy*, ed. Błażej Śliwiński (Gdańsk: Officina Ferberiana, 2000), 75–88.

20 See relevant chapters in Pluskowski, ed., *Environment, Colonization and the Baltic Crusader States.*

21 Marian Biskup, "Sztum," *Studia z historii budowy miast polskich* 6 (1956): 237–252.

22 Marc Jarzebowski, Aleksander Pluskowski, Tomasz Nowakiewicz, and Maciej Karczewski, "Re-organising the Prussian Landscape," in Pluskowski, ed., *Environment, Colonization and the Baltic Crusader State*.

23 Wiesław Długokęcki, "Młynarstwo w komturstwie malborskim w XIII-XV w." [Milling in the commandery of Malbork (Marienburg) in the thirteenth-fifteenth century], in *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, eds. Wiesław Długokęcki, Jan Kuczyński, and Barbara Pospieszna (Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004), 7–36.

The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire

Stephen Pow*

In making a contribution to the Festschift for József Laszlovszky, a scholar who characteristically takes big perspectives, asks broad questions, and sees patterns between widely disparate medieval topics, it is fitting to explore a topic with similar horizons. Thus, the issue of sweeping proportions investigated here is the borders of the Mongol Empire, particularly the question of its northern border. We often read that the Mongols in the thirteenth century possessed "the largest historical empire in terms of contiguous territory," and its maximum size is set at 24 million km^2.[1] A distinction is made between the British Empire as the largest historical empire at 35.5 million km^2 (in 1920) and the Mongol Empire, listed as the second largest, albeit one not divided over several continents. The consistent reinforcement of these numbers and rankings on popular online sources like Wikipedia,[2] or Worldatlas,[3] makes them something like official, canonical facts.

Ever since modern scholarship began trying to quantify and depict the extent of the Mongol Empire, map representations have apparently been constructed based on primary sources. While much primary source material is available to outline the Mongol Empire's limits to the south, west, and east,[4] the situation becomes much less clear for the northern borders owing to sparse records. Thus, how exactly are historians determining the Mongols' northernmost extent, and more significantly, are current representations accurate? After all, if the northernmost extent of the Mongol Empire is not accurately depicted it certainly calls into question the standard approximation of its total land area.

Answers are seldom clear-cut when dealing with questions of how a medieval administration founded by pastoral nomads delineated the borders of its state. Three considerations help make better sense of the issue. Firstly, we need to investigate modern historical scholarship to trace how this northern border was initially determined. Secondly, we must revisit the primary sources to see what they say about Mongol conquests in the north. Thirdly, we must take the Mongols' own ideology and political philosophy into account, considering how they perceived the extent of their own state and defined a population's or geographical region's inclusion in it. Taking all these perspectives into account, I contend that we ultimately reach the conclusion that the Mongol Empire's northern borders are misrepresented. Based on the Mongols' claims of rulership and their recorded interference in northern regions, it appears that representations of the Mongol Empire on maps have depressed the actual extent of its real and claimed control; it was in fact the world's largest empire.

In the first issue pertaining to modern map depictions, it appears that the northern border is drawn today based on earlier maps that placed it somewhat arbitrarily. A standard map of the

► **Fig. 1.** *A standard depiction of the Mongol Empire on Wikipedia, Wikimedia Commons, accessed: October 22, 2018, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mongols-map.png.*

* Central European University, Department of Medieval Studies

► **Fig. 2.** *The Mongol Empire's northern border. Attribution: Jeremiah Curtin, The Mongols: A History (Boston: Little, Brown, and Company, 1908).*

Mongol Empire on Wikipedia (Fig. 1) shows that with the exception of a deviation along the Amur River, the Mongol Empire's northern border appears to be more or less a straight line, as though the Mongols established their border from the Amur to Moscow along a parallel of latitude – something that is, of course, anachronistic. The *Encyclopædia Britannica* gives an alternative approach, featuring a suspiciously detailed and undulating northern border, dropping southward along the Ob River for some unknown reason and then rising precipitously northward in the region west of Lake Baikal.[5] It appears that such modern depictions owe something to the map in a popular work of the last century, *The Mongols: A History* (1908), written by American folklorist and celebrated author, Jeremiah Curtin (Fig. 2). A talented enthusiast with varied interests rather than a specialized historian of the Mongols, his northern border features these same characteristic undulations, but it should raise some suspicion for today's historians that the most defined sections of the Mongols' border occur in a region where their northern neighbor is listed as "Unknown Countries." William R. Shepherd's *Historical Atlas* (1923) made another early twentieth-century map of the Mongol Empire in which its northern border is basically straight, lacking any undulations along the boundary of the Ob and Amur; in fact, Mongol dominion stretches far north of the Amur here (Fig. 3). Modern depictions, such as that found on Wikipedia, represent hybrids between these two earlier, basically arbitrary approaches. It is telling that D'Ohsson and Bretschneider were experts who closely consulted the primary sources and while they did provide detailed maps of Eurasia in the front matter of their respective works, they conspicuously avoided drawing any northern borders of the Mongol Empire.[6] Maps with such borders appear to have originated in general works.

► **Fig. 3.** *The Mongol Empire's border in William R. Shepherd, Historical Atlas (New York: Henry Holt and Company, 1911, 2nd ed.1923) Source: University of Texas Libraries, accessed October 22, 2018, http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/mongol_dominions.jpg.*

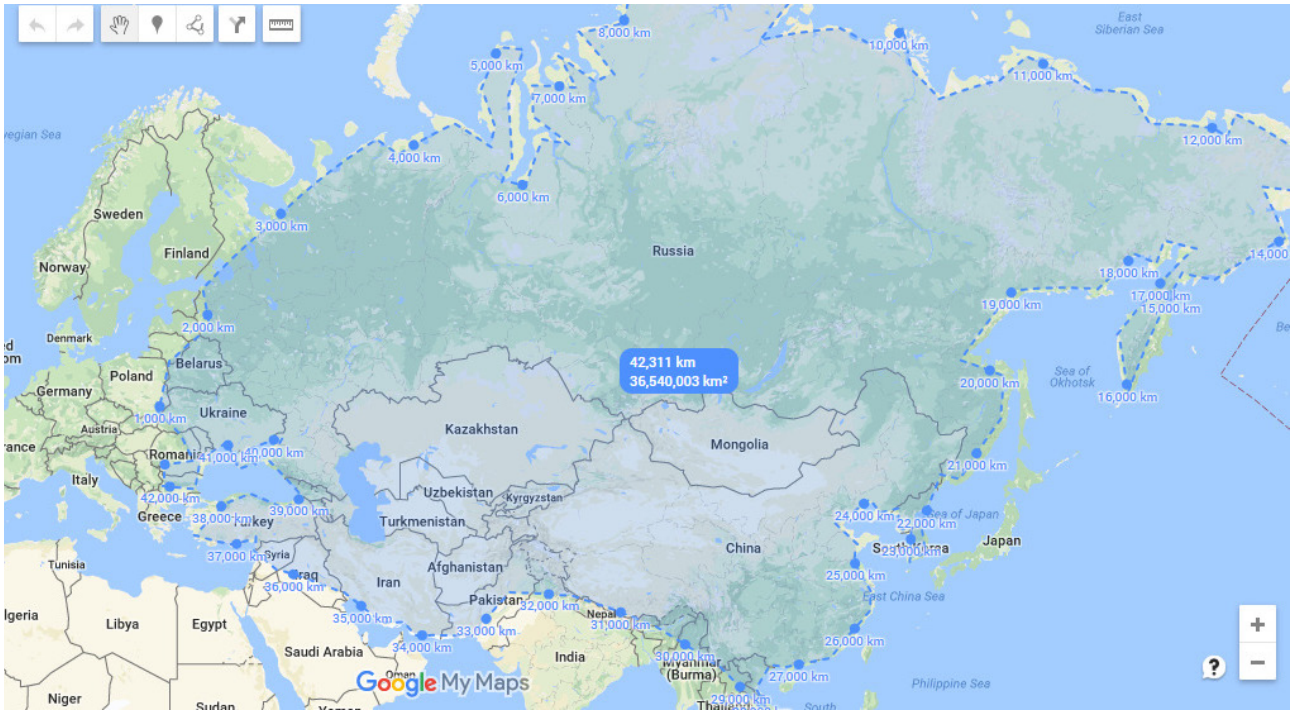
Thus, the second consideration is exploring the textual evidence to determine if a remapping of the Mongol Empire's northern frontier is in order. Meager though it is, the evidence *does* suggest that Mongol control extended far north of where modern conventions have established it. Carpini detailed that after their conquest of the Volga Bulgars and Magna Hungaria the Mongols campaigned northward against people called "Parrosites" who lived on steam inhaled from meat broth, and then the Samoyeds "who live entirely on their hunting," until finally they reached the shores of the Arctic Ocean, populated by monsters including men who bark like dogs.[7] In a separate passage, Carpini listed the Parrosites and Samoyeds among the Mongols' subject peoples,[8] though C. de Bridia, repeating Carpini's narrative about these northern peoples, added that the Mongols despised them for their poverty or monstrousness.[9] He also implies the conquests reached the Arctic Ocean in the north.[10]

It is tempting to dismiss these stories as outgrowths of the *Alexander Romance*-type of medieval literature that envisioned a world beyond Latin Christendom peopled by dog-headed men and other monsters, but that approach is shortsighted. The Franciscan William of Rubruck's remarkably sober report on his journey to Mongolia in the 1250s noted that Mongols told him these "poor tribes stretching as far north as the cold permits" were not actually monsters, but were so poor that the Mongols made them supply labor instead of goods.[11] The Parrosites appear to be the Permians (Permiaks), well-documented in medieval source material and termed Barrosites by al-Idrisi in the twelfth century.[12] The Samoyed people (Nenets) are also well-documented Uralic-speaking people dwelling near the Arctic Ocean. Even Carpini's far-fetched tales of Parrosite eating habits seem to have their origin in truth. The Syrian al-Umari reported the account of a Muslim visitor that Finno-Ugric people of the "farthest northern regions" gathered bones and boiled them repeatedly, drinking the broth to extract any nutrients whatsoever.[13] The Russian term "Samoyed" is thought to stem from the derogatory "self-eater," suggesting hunger was a by-word among the northern tribes.

It should be no surprise that the Mongols subjugated northern tribes up to the White Sea, particularly considering that Novgorod had subjugated the area before the Mongol conquest. Novgorodians had permanent stations on the Northern Dvina in 1137, were taxing the people on the Pechora River by 1187, and they had a hold over the Kola Peninsula and the Yughra on the Arctic Ocean by the early 1200s.[14] Since Novgorod itself submitted to the Mongols and paid taxes (something seldom reflected in recent maps), it seems improbable the Mongols would have simply ignored the Novgorodians' own subject peoples. Norse sources support the view that the Mongols conquered up to the Arctic. The mid-thirteenth-century Saga of King Haakon tells of how he Christianized and settled "many Bjarmir" in Malangen after they "fled from the east for the strife of the Tatars."[15] Previously the Norwegian

► **Fig. 4.** *A free depiction of the Mongol Empire that appears to be using as a template the map found at Ulan Bator airport. Wikipedia. Wikimedia Commons, accessed: October 22, 2018, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mongolia_1500_AD.jpg.*

► **Fig. 5.** *A reimagined bordering of the Mongol Empire according to source evidence and the Mongols' own stated imperial ideology. Created by S. Pow. Map data © 2018 Google.*

king had been making war or trading with Bjarmaland.[16] During the reign of Haakon (1217–1263), datable Norwegian expeditions to Bjarmaland ceased abruptly, with the trade route from the far north to the Volga permanently abandoned.[17] Moreover, a mid-thirteenth-century Icelandic geographical treatise suddenly lists *Tartararíki* (Tartar kingdom) as being located north of *Rúzaland* (Russia).[18] It seems obvious based on this data that we have to change what we think we know about Mongol conquests in the far north, but other historians have chosen to argue that there must have been no direct Mongol-Permian contacts,[19] or to advance the absurd notion that *Tartararíki* meant Russia in the Norse sources.[20]

Mongol penetration of the far north extended eastward judging from Russian folklore about a Mongol *bogatyr'* (hero) from Veliky Ustyug[21] and Marco Polo's account that when the Great Khan (Khubilai) wished to obtain peregrine falcon nestlings, he sent men north of Mongolia, and even far north of the Merkit lands in the forest zone, until they reached uninhabited mountains bordering the Ocean Sea (Arctic Ocean). They even obtained gerfalcons from islands in the Arctic Ocean.[22] Polo also describes how Mongols periodically entered the Land of Darkness (Siberia) east of Russia to rob the inhabitants. Reaching these settlements, the Mongols would "rob the people of everything they can lay their hands on," before cleverly having their mares lead them back to foals that the Mongols had intentionally left on the borders.[23]

The Mongol willingness to push far north even into uninhabited regions is not surprising; it all relates to the third point, above, which relates to Mongol imperial ideology. The wording in Güyüg Khan's letter to the pope in 1246 concisely transmits the underlying premise: "From the rising of the sun to its setting, all the lands have been made subject to me."[24] Beyond language, this fundamental belief was also conveyed in symbols – a powerful symbolism that was missed by an outsider like Carpini. As the "solemn court" to enthrone Güyüg began, when the Mongol leaders and foreign ambassadors gathered together around an enormous palisade and tent, Carpini noted that on the first day the Mongol chiefs all wore white velvet, then red on the second day, blue on the third, and brocade (*baldaquin*) on the fourth day.[25] In the medieval Turkic directional system, white represented the west, red the south, blue the east, and black the north, while in the Mongolian system yellow (gold) could imply the

center or north.[26] Certainly three of the cardinal directions were symbolized in this ceremony, so presumably the brocade was in keeping with the symbolic program, be it gold or black. The north was also part of the Mongol mandate of conquest in so far as it had value in resources and people. Al-Umari stated that the Golden Horde's dominion stretched along the Irtysh and to the Yughra of the Arctic Circle – Islamic traders visited them.[27] A Georgian chronicle records that when Batu decided to find out how many troops he could draft, his officials journeyed "down to the Dark," taking a census of his entire dominion.[28] The "Land of Darkness" was part of the Jochi Khan's patrimony – according to sources Chinggis Khan had originally ordered his eldest son to "bring under control all the lands to the north, from Ibir-Siber … to the Caspian straits."[29] If the Mongol imperial ideology claimed all lands – even uninhabited regions to the north – and if nobody was effectively challenging their claims to authority, why do we not give them the benefit of the doubt and ascribe that territory to them? Is that merely a prerogative granted to later empires?

To conclude, there is not enough evidence to precisely and reliably reconstruct a northern border for the Mongol Empire. There is admittedly a degree of facetiousness in my proposal to remap it, but this exercise has helped expose problems with the tendency of modern historians to assign precise surface areas to historic empires. I argue there is enough evidence to suggest that the present ways of drawing the Mongols' northern border do not do their empire justice. Several years ago, I was in Ulan Bator's Chinggis Khan International Airport and saw an enormous map of the Mongol Empire on the wall. Rather than displaying a precise northern border, the empire seemed to simply stretch upward, its dark color blurring and fading out of sight as the map abruptly ended in the Arctic region (Fig. 4). I was skeptical at the time that this was patriotic exaggeration, but as a result of the study here I tend to believe that the map is correct and probably one of the only depictions to ever conceptualize properly the Mongol polity's relationship to the north.

To satisfy my curiosity and because the technology is widely available, I undertook an admittedly crude and imprecise readjustment of the Mongol Empire's borders according to the source evidence and reflecting the Mongols' own imperial ideology. It comes out to 36.5 million km^2 (Fig. 5), a full million square kilometers larger than the British Empire. A case can and should be made that the Mongol Empire was not simply the largest contiguous empire, but rather the largest empire, full stop.

Notes

1 Peter Turchin, Jonathan M. Adams, and Thomas D. Hall, "East-West Orientation of Historical Empires and Modern States," *Journal of World Systems Research* 12, no. 2 (2006): 220, 222.

2 "List of largest empires," Wikipedia, accessed October 20, 2018, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_empires.

3 "Largest Empires in Human History by Land Area," Worldatlas, accessed October 20, 2018, https://www.worldatlas.com/articles/largest-empires-in-human-history-by-land-area.html.

4 Sources from Mamluk historians, the Delhi Sultanate, and even Java, besides copious official sources composed in Chinggisid courts, detail the Mongols' southernmost conquests. For Mongol expansion in the West, much material by anxious observers in Latin Christendom and the Levant help to define clear borders. The question of why the Mongols invaded and then withdrew from Hungary in 1241-1242 so that it formed the Mongols' westernmost neighbor is still a topic of lively debate in scholarship. See: Zsolt Pinke, László Ferenczi, Beatrix F. Romhányi, József Laszlovszky, and Stephen Pow, "Climate of doubt: a re-evaluation of Büntgen and Di Cosmo's environmental hypothesis for the Mongol withdrawal from Hungary, 1242 CE.," *Scientific Reports* 7, 12695 (2017). DOI: 10.1038/s41598-017-12128-6. In the East, official dynastic histories of the Yuan state, the Korean kingdom, and even Japanese records of the failed invasions of Japan help to draw a similarly clear picture.

5 "Mongol empire," Encyclopædia Britannica, accessed October 20, 2018, https://www.britannica.com/place/Mongol-empire/media/389325/235959.

6 Constantine D'ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlane* vol. 1 (Amsterdam: Van Cleef, 1834); Emil Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources* vol. 1 (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd., 1910).

7 Christopher Dawson, *The Mongol Mission* (New York: Sheed and Ward, 1955), 30–31.

8 Ibid., 41.

9 George Painter, "The Tartar Relation," in: *The Vinland Map and the Tartar Relation*, ed R. Skelton et al. (New Haven: Yale University Press, 1995), 73–74.

10 Ibid., 75.

11 Dawson, *Mongol Mission*, 170-171. This account rather agrees with C. de Bridia's account of their poverty. The idea that Mongols would put the northern tribes to work after assessing that they had little to tax seems plausible.

12 Painter, "The Tartar Relation," 74, no. 1. These people are Bjarmians of the Bjarmaland documented in Norse sagas and described in the Old English "Voyage of Ohthere" for instance. A Russian account from 1118 tells of what a Novgorodian experienced among the "Pechera" people who dwelt in the vicinity of the more northerly Yughra, "dwelling in the north with the Samoyeds" by

the Arctic Ocean. See: Caroline Stone and Paul Lunde (trans.), *Ibn Fadlan and the Land of Darkness* (London: Penguin, 2012), 180.

13 Stone and Lunde (trans.), *Ibn Fadlan*, 198-199; Klaus Lech, Klaus, trans., *Das mongolische Weltreich, Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1968), 138, 143. Al-Umari mentions pale-skinned Siberians habitually boiling bones seven times.

14 Mervi Koskela Vasaru, *Bjarmaland* (Oulu: University of Oulu, 2016), 413.

15 G. W. Dasent, *Icelandic Sagas*, vol. 4 (London: Eyre and Spottiswoode, 1894), 371. The events described in the saga are thought to date to around 1240. These Permian refugees were settled in Norway's far north, having fled east – all of which supports that the Mongols were really campaigning in the area of the White Sea.

16 Ibid., 73.

17 Vasaru, *Bjarmaland*, 232–233.

18 Ibid., 218, 223–224.

19 Ibid., 237–238.

20 Alan S. C. Ross, *The Terfinnas and Beormas of Ohthere* (Reprint: London: Viking Society for Northern Research, 1981), 46-47. Ross noted that in the 1940s, the prevailing view in Russian literature was that *Tattarar* meant Russians from Novgorod. I share Ross's view that this unduly simplified the problem of why the Mongols were reported to be ruling north of Russia though "Mongol penetration is not usually assumed to have extended nearly as far north as 'Bjarmaland'." Ross reached the perceptive conclusion that, judging by the evidence, Mongols must have been campaigning not far from the Dvina.

21 Ibid., 48.

22 Nigel Cliff, trans., *Marco Polo: The Travels* (London: Penguin, 2015), 76–77. Polo clarified that the region was uninhabited but for the people of the khan who went to get the birds, and that it was so far north that the Pole Star appeared behind in the south. There was, it appears, an element of exploration in these sorts of expeditions.

23 Ibid., 324–325. Marco Polo mentions that this exploitation was driven by the wealth of furs in the region which were also traded with people to the south. This sort of regular fleecing of the local people can be seen as a form of subjugation, even if the Mongols chose not to occupy the region permanently, and they also evidently viewed the uninhabited areas where they collected birds as their sovereign territory.

24 Dawson, *Mongol Mission*, 86. The message was one that the Mongols claimed to have received from Chinggis Khan. Their divine mandate was the conquest of the entire world – not just the steppe belt and not just Chinggis Khan's personal enemies.

25 Ibid., 61; Anastasius van den Wyngaert, ed., *Sinica Franciscana* vol. 1 (Florence: Collegium S. Bonaventura, 1929), 117. The term in Latin is *baldikinis* (baldaquin), a fabric originally manufactured in Baghdad. The color is not immediately evident. Benedict the Pole claimed 5000 princes and chiefs wore baldaquin on the first day of this ceremony rather than the fourth day as Carpini remembered it. See: A. van den Wyngaert, *Sinica*, 139.

26 Timothy May, "Color Symbolism in the Turko-Mongolian World," in *The Use of Color in History, Politics, and Art*, ed. Sungshin Kim (Dahlonega: University of North Georgia Press, 2016), 60-61; Omeljan Pritsak, "Qara: Studie zur Türkischen Rechtssymbolik," in *Studies in Medieval Eurasian History* (London: Variorum Reprints, 1981), 249.

27 Lech, *Das mongolische Weltreich*, 145.

28 Stephen Jones, *Kartlis Tskhovreba: A History of Georgia* (Tbilisi: Artanuji Publishers, 2014), 350.

29 Wheeler Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u'tawarikh: Compendium of Chronicles*, 2nd Edition (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998–1999), 347. Thackston notes that this refers to the Middle Irtysh region, Siberia taking its name from this designation.

Two Roman Frontiers and their Sub-Roman Afterlife

Ian Wood*

My first meeting with Jóska was probably at the site of Visegrád when he was excavating there in the 1990s. The view from the great citadel provides an extraordinary panorama of what was once a section of the Roman limes. *Aquincum*, which I have also visited with Jóska as a guide, gives another, much gentler, impression of the frontier zone as a Roman city fronting onto a major line of riverine communication. *Aquincum*, with its houses, temples, and *collegia*, including that of the textile-dealers with their splendid organ, contrasts markedly with the image of the Roman frontier conjured up for most historians of Roman Britain: the rugged landscape of Hadrian's Wall. The contrast is interesting and will bear some thought.

Comparison between the Rhine-Danube limes and Hadrian's Wall is not made all that often. Of course, the continental frontier is much longer and more varied than the insular one. Yet there are comparisons to be drawn between the fortifications of the Rhineland, the Danube on the one hand and Northumbria on the other, and there are broader parallels to be made between the Alamannic area of the *Agri Decumates* and North Britain.[1] At the same time, there are huge differences: the Tyne and Irthing rivers are streams by comparison with the Rhine and Danube, while no Roman city north of York, which lies a hundred kilometres south of the Wall, can compare with Aquincum or the great cities of the Rhineland.

These two distinctions, the presence and absence of great rivers and great cities, are worth pondering. Of course the great Roman cities of the Rhine and the Danube were part of the frontier defensive system, although this is often less apparent from the cities themselves than from the bridgeheads set up on the barbarian side of the river, as for instance those of *Trans Aquincum* and *Contra Aquincum*.[2] But they were not just part of a network of defense: they also exploited the riverine communications and the trade that they carried. This is illustrated most clearly by the ship finds at Mainz, as well as carved representations of boats and their cargoes found at Roman sites in the Rhineland.

There was certainly communication between the mouth of the Tyne in the east and the Solway in the west. It is best evidenced in the early Anglo-Saxon period, when we know of contacts between Ireland, Jarrow, and Lindisfarne. In the Roman period that communication, however, seems to have been primarily military. The Stanegate, which lay to the south of the Wall, was controlled by a line of fortresses, and alongside the Wall itself there was a military road.[3]

It is true that where the Wall meets the Solway in the west there is a Roman town. Carlisle seems to have been a *civitas* capital.[4] It was, in fact, made up of two centers: the fort and dependent town of *Luguvalium* situated on the south bank of the Esk River, and the Wall fort on the opposite bank of the river, which seems to have been known both as *Petrianis* and as *Uxelodunum* – the multiple centers compare nicely with *Aquincum*. At the eastern end of the Wall there was a cluster of major forts, above all *Arbeia* on the headland of South Shields, where the Tyne meets the North Sea, and *Segedunum*, or Wall's End.[5] Just to the west of *Arbeia*, and almost directly across the Tyne from *Segedunum*, lay the great tidal harbor of Jarrow Slake.[6] It was perhaps the largest and safest tidal harbor in the Roman north, and it survived to be a port of great importance for the Northumbrian kings, known as the *Portus Ecgfridi*, the harbor of King Ecgfrith. In the Roman period it seems to have been first and foremost a military port. Certainly there is no indication that it provisioned a major civilian town. The British *limes* centered on Hadrian's Wall, in other words, was a more exclusively military

* Professor Emeritus, University of Leeds

► **Fig. 1.** *Birdoswald Roman Fort. The posts mark the position of the timbers of the post-Roman buildings that replaced the stone granaries (photo: I. Wood)*

zone than were those sections of the Rhine and Danube frontiers which boasted major cities. There were, of course, less urbanized sections of the continental frontiers, like that which passed through the *Agri Decumates*, where the military was more dominant.

As significant as the distinctions between the British and Pannonian frontiers in the central period of the Roman Empire are their differing fates. *Aquincum* declined considerably as a civilian center in the course of the third and fourth centuries, although there is some evidence of poor civilians joining *foederati* in the fortified centers. In the late fifth and early sixth centuries, the *Suevi* occupied the military amphitheater at *Aquincum* and there is some evidence for Langobard occupation of forts before 568.[7] Like the Huns before them, however, the Avars who took over control of Pannonia incorporated it into a zone that included both sides of the Danube and insofar as there was any survival from the Roman past it was further to the west at Keszthely. The old *limes* had no afterlife.

The same does not appear to have been true in Britain. Certainly Hadrian's Wall ceased to be a frontier, but it had only ever been one element in a wide frontier zone. There had been a system of Roman forts to the north of the Wall, some of them, most notably those at Bewcastle and High Rochester, of considerable significance.[8] Moreover, the Romans also felt that the Wall was under threat from British tribes to the south. For this reason it was protected by a *Vallum*.[9] We should, therefore, think of the British *limes* in the north as a zone some fifty or more kilometers broad.

Although the Wall zone ceased to be a frontier, there is increasing evidence for some sort of continued occupation in some of its forts after the early years of the fifth century. The traditional view that the Roman army was withdrawn from Britain after 406 does not bear scrutiny, even if Constantine III took the last of the mobile *comitatenses* with him when he made a bid to take over the Western Empire. The *limitanei*, or most of them, seem to have remained in situ. This may be unlike what happened in *Noricum*, where we hear of the withdrawal of frontier troops in the days of Odovacer.[10] A good percentage of the forts on Hadrian's Wall that have been excavated using modern techniques saw continuing occupation,[11] and in the case of Birdoswald, large scale rebuilding in timber (Fig. 1 and 2).[12] Unfortunately, such rebuilding would not have been noticed by archaeologists digging the Wall forts before the closing decades of the twentieth century.

► **Fig. 2.** *Birdoswald Roman Fort (photo: I. Wood)*

There is scarcely any written evidence for the Wall zone in the fifth and sixth centuries. At the start of that period, we can be sure that the Roman command was still in existence: by 600, there was a new political unit at the western end known as Rheged, a British kingdom which may have been based in Carlisle and which seems to have dominated the Solway as well as the territory to the south.[13] At the eastern end of the Wall, there was the kingdom of the *Bernicii* – a Celtic term, which may mean "the piercers of battle lines," but is usually held to mean "the people of the high passes."[14] This was one of the major components of the kingdom of Northumbria which emerged in the course of the next decades.

There is an assumption that the kingdom of the *Bernicii* was the creation of incoming Anglo-Saxons, although there is no origin legend that talks of the arrival of Germanic peoples into the far north of Roman Britain—only a strange story about a figure called Ida establishing himself at Bamburgh, but his origins are not specified.[15] Nor is there much archaeological evidence for significant immigration into the lands north of the Tees River. Certainly the *Bernicii*, and subsequently the Northumbrians, would have seen themselves as Anglian or Saxon by the beginning of the eighth century. It may be, however, that this was an ideological construct, although there would have been some basis for claiming to be of Germanic extraction, since many of the *limitanei* stationed along the Wall had originally been brought across from the Lower Rhineland.[16]

In other words, there is a strong case for thinking that the military zone of Hadrian's Wall developed into the core of two sub-Roman political units: one claiming to be British, and probably centered on Carlisle, and the other claiming to be Anglian or Saxon, probably centered on the lower Tyne, with perhaps its chief center at the old Roman fort of *Arbeia*, which seems to have been a royal residence known as *Urfa*, a name derived from the Roman original.[17] Presumably these two kingdoms were the creation of warlords who were the descendants of military commanders of the Wall forts, who had steadily eliminated their neighbors and rivals.

Whereas *Aquincum* vanished almost without trace, the forts of Hadrian's Wall seem to have been transformed into providing the core of an early medieval kingdom. The great civilian city on the Danube vanished, while the military zone of Hadrian's Wall grew into something that would survive into the Middle Ages.

Notes

1 Ian Wood, "Concluding Remarks: Some Comparative Observations," in *Antike im Mittelalter – Fortleben, Nachwirken, Wahrnehmung*, ed. S. Brather, H. U. Nuber, H. Steuer, and Thomas Zotz (Stuttgart: Thorbecke, 2014), 443–448.

2 See the maps in Paula Zsidi, "Begegnung mit der Antiken Welt. Nachleben und Neuleben auf den Ruinen von Aquincum," in *Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, ed. Tivadar Vida (Budapest: ELTE, 2012), 15–23. For recent studies of the Rhine-Danube limes see Michaela Konrad and Christian Witschel, *Römische Legionslager in den Rhein und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens* (Munich: Beck, 2011).

3 David Breeze and Brian Dobson, *Hadrian's Wall* (Harmondsworth: Penguin, 1976), 20–27.

4 Mike McCathy, *Roman Carlisle and the Lands of the Solway* (Stroud: Tempus, 2002), 67–92.

5 Paul Bidwell and Stephen Speak, *Excavations at South Shields Roman Fort*, vol. 1 (Newcastle-upon-Tyne: Newcastle Society of Antiquaries, 1994).

6 Ian Wood, *The Origins of Jarrow: The Monastery, the Slake and Ecgfrith's Minster* (Jarrow: Bede's World, 2008), 18–28.

7 Tivadar Vida, "Late Roman Territorial Organisation and the Settlement of the Barbarian Gentes in Pannonia," *Hortus Artium Medievalium* 13, no. 2 (2007): 319–331; Idem, "Die Zeit zwischen dem 4. und dem 6. Jahrhundert im mittleren Donauraum aus dem archäologischer Sicht," in *Römische Legionslager in den Rhein und Donauprovinzen*, ed. M. Konrad and C. Witschel (Munich: Verl. Der Bayer. Akad. der Wiss., 2011): 615-648.

8 Guy de la Bédoyère, *Hadrian's Wall: History and Guide* (Stroud: Tempus, 1998), 121–125.

9 Ibid., 18–19.

10 Edward Thompson, *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire* (Madison: University of Wisconsin Press, 1982), 121–122.

11 Ken Dark, "A Roman Re-Defence of Hadrian's Wall?," *Britannia* 23 (1992): 11–20.

12 Tony Wilmott, *Birdoswald Roman Fort: 1800 Years on Hadrian's Wall* (Stroud: Tempus, 2001), 113–126.

13 McCathy, *Roman Carlisle*, 131-154.

14 Andrew Breeze, "The Name of Bernicia," *The Antiquaries Journal* 89 (2009): 73–79.

15 Ian Wood, "The Roman Origins of the Northumbrian Kingdom," in *Italy and Medieval Europe, Papers for Chris Wickham*, eds. Ross Balzaretti, Julia Barrow and Patricia Skinner (Oxford: Oxford University Press, 2018), 39–40.

16 Ibid., 42-–43.

17 Bidwell and Speak, *Excavations at South Shields Roman Fort*, vol. 1, 42; Wood, *The Origins of Jarrow*, 22–23.

Crossing Borders

Határokon át

Gyulafirátót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága

Szakács Béla Zsolt*

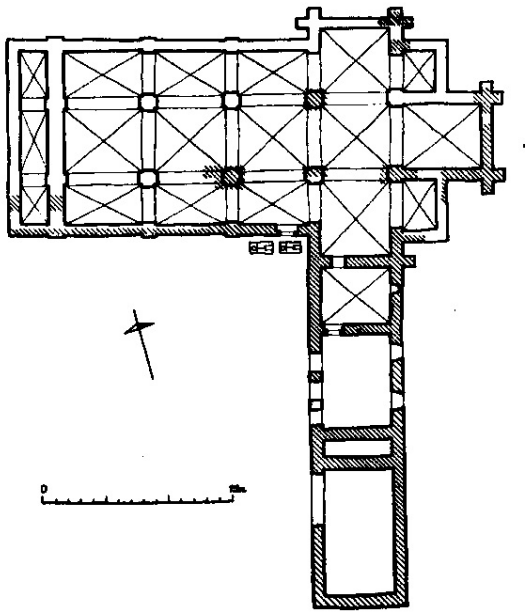
A Veszprémhez közeli Gyulafirátóton még a gyakorlott kirándulóknak sem könnyű elsőre megtalálni az egykori premontrei prépostság romjait (1. kép). Pedig a falu közepén fekszik, a helység legnevezetesebb műemléke, és egyes részei olyan magasságig állnak, hogy azt legrangosabb középkori emlékeink, mint a székesfehérvári királyi bazilika vagy a somogyvári bencés apátság is megirigyelhetnék. A település mélyén rejtőző rom impozáns magassága ellenére is elbújik a házak rengetegében, és ha odatalálunk is, a rom környezetét nem minden szempontból találjuk ideálisnak. Volt idő, amikor tyúkok káráltak a monostor romjai között; ma már szerencsére gondozottabb a terep (legalábbis amikor e sorok írója arra járt), de az emlék rangjához még mindig méltatlan a környezet. Magánházak gyűrűjébe zártan a meglévő maradványok sem tudnak kibontakozni, szabad tér híján pedig az elpusztult részletek sem érzékel(tet)hetők, sőt nem is igen kutathatók.

Ez azért is problematikus, mert az emlék jelentőségéhez képest alig volt kutatva. Az egyik első híradást Rómer Flórisnak köszönhetjük, aki a Bakony leírásában megemlékezett a romokról is.[1] Békefi Remig is kitért a prépostságra, de a romok nem keltették fel az érdeklődését.[2] Az első lépéseket a Gerevich Tibor által újjászervezett Műemlékek Országos Bizottsága tette, amikor 1938-ban az omladozó falakon állagmegóvást végzett. A kolostorszárny egy gazda istállója és szérűje volt, melynek falaiból a legnagyobb meglepetésre ekkor került elő egy ép ikerablak.[3] Az első és mindmáig utolsó komolyabb kutatást Pámer Nóra végezte 1964-ben, távolról sem ideális körülmények között. Bármily korlátozott volt is az ásatás, érdemi információkat szolgáltatott, s mindmáig ez képezi tudásunk alapját. Kár, hogy ennek publikációja igen visszafogott: az inkább rövid jelentésnek tekinthető tanulmányhoz csak összefoglaló alaprajzot mellékelt a szerző (2. kép), amelyen még a kutatóárkok és szelvények sincsenek feltüntetve, nem beszélve a rétegviszonyokról, padlószintekről és egyéb részletekről.[4] A kö-

* Művészettörténet Tanszék, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem (Central European University), Budapest

► **1. kép.** *A gyulafirátóti premontrei prépostság összképe (fotó: Szakács B. Zs., 2015)*

► **2. kép.** *A gyulafirátóti prépostság rekonstruált alaprajza (Pámer Nóra, „A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása," A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6 (1967): 240.))*

zölt fotók[5] és egyéb értesülések alapján[6] az is világos, hogy a bemutatott rekonstruált alaprajz is hiányos. A kutatás jelenlegi körülményei között meg kell elégednünk a publikált információkkal, de egy alaposabb elemzéshez szükség lesz a jelenleg hozzáférhetetlen dokumentációkra is.

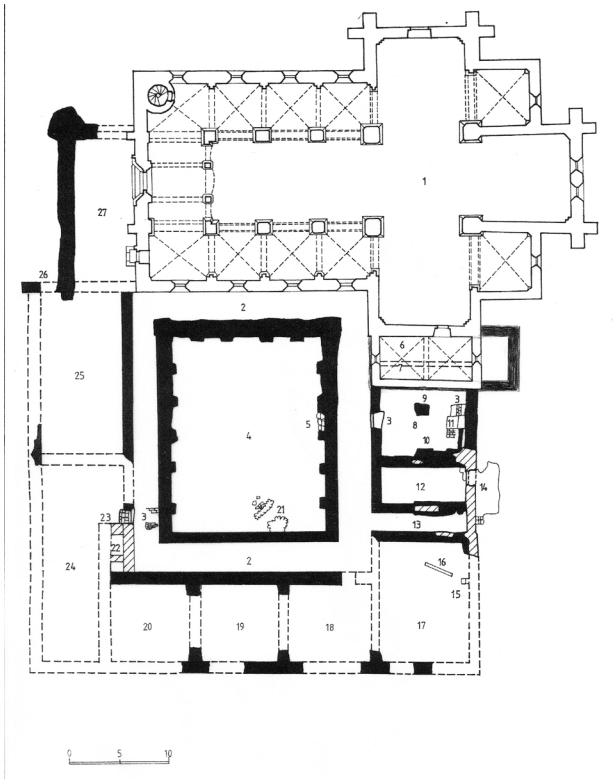
Az eddig közölt adatok alapján elmondható, hogy a prépostsági templom eredetileg háromhajós épület volt, kereszthajóval. A főhajó ma is álló egyenesen záródó szentélye egy szentélynégyszögből nyílik. A kereszthajó egy-egy mellékszentélye is egyenes záródású. A kereszthajó déli falán a sarkokban megmaradt egy-egy háromnegyedoszlop fejezettel, fölötte bordaindítás nyomával. A fal közepén a kolostorszárny emeletére nyíló ajtó nyoma. A hosszház három boltszakaszból állhatott; két négyezeti és az egyik hosszházpillér alapozását megtalálták. A veszprémi várfalból kibontott kövekből Bodó Balázs és Rostás Tibor nyolcszögű, háromnegyedoszlopokkal bővített (a jákiakkal rokon) pilléreket rekonstruált, melyek feltehetően Gyulafirátótról származnak.[7] A főszentély és az északi kereszthajó sarkain egymásra merőleges támpilléreket alkalmaztak, ami arra utal, hogy legalább a keleti rész boltozva volt (de nem zárható ki, hogy a hosszház is). A déli mellékhajó keleti végében ajtó nyílt a kolostor felé, előtte két sírt találtak. A templom nyugati részén egy keskenyebb boltszakaszt tártak fel, amelyet előcsarnokként határoztak meg. Toronynak, karzatnak nincs nyoma.

A kereszthajó déli oldalához kolostorszárny kapcsolódott, melynek keresztboltozatos, keleti ablakkal megvilágított első helyisége (sekrestye) és káptalanterme (csúcsíves ikerablakokkal, lapos lábazatú, ornamentális díszű oszloppal) jobban megmaradt, ezt egy további keskeny és egy nagyobb (bár kevésbé feltárható) helyiség követte. Kerengőfolyosót nem találtak a kutatás során.

Az épületet a fennmaradt kőfaragványok alapján viszonylag megnyugtatóan lehet keltezni a 13. század második negyedére. Az *in situ* található két háromnegyedoszlop fejezete és az ikeroszlop mellett jogos a feltételezés, hogy a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum kőtárában őrzött, a veszprémi várfalakból kibontott, hasonló díszű kőfaragványok is ehhez az emlékhez köthetők.[8] Ezek összevágnak a történeti adatokkal is: a Szűz Máriának szentelt kolostor alapítóját egy 1239/40-re datált oklevél[9] alapján a Rátót nembéli Mátyásban kereshetjük, aki IV. Béla közeli híve, 1238–40 közt váci püspök, 1239 novemberétől a muhi csatában lelt haláláig esztergomi érsek volt.[10] A prépostság szerepel a *Vetus Registrum* néven ismert premontrei kolostorjegyzékben is (1264–1270).[11]

Noha az emlék feltétlenül megérdemelne egy, a fentieknél sokkal alaposabb bemutatást, a jelen keretek között inkább arra a problémára szeretnék összpontosítani, amelyet a Közép-európai Egyetem és a drezdai FOVOG közös kutatási projektjéhez illeszkedően Laszlovszky József felkérésére már korábban érintettem egy előadásomban, ti., hogy miként rekonstruálható az ismeretek átadása a középkori monasztikus hálózatokban.[12] Arra ugyanis az eddigi kutatás is egyértelműen rámutatott, hogy a gyulafirátóti premontrei templom alaprajza egyáltalán nem kapcsolódik a többi korabeli premontrei monostoréhoz. Igaz, a premontrieknél nem is mutathatók ki egyértelmű rendi építészeti törekvések, de bizonyos tendenciák, mint pl. a szentélyfej hármas tagolására való törekvés, meglehetősen általánosnak mondható.[13]

Ezzel szemben a gyulafehérvári alaprajz közeli rokonságot árul el a ciszterci rend építészeti hagyományaival. Csakugyan, ha Pámer Nóra nyomán a rekonstruált gyulafirátóti alaprajz mellé tesszük a bélapátfalvi ciszterci kolostorét (3. kép), megdöbbentő hasonlóságot fogunk tapasztalni. Teljesen azonos a szentélyfej kialakítása (még a támpillérek is ugyanott vannak, illetve hiányoznak). Mindkét épület háromszakaszos hosszházzal rendelkezett. A ciszterciekre jellemző bejárat a kerengőből a déli mellékhajó keleti részén megvan a rátóti templomon is (bár úgy tűnik, a kereszthajó szomszédos falán a Bélapátfalván és Szentgotthárdon is megőrződött falazott polcnak itt nincs nyoma). Még a nyugati oldalon is van hasonlóság. Ugyan Bélapátfalván bizonytalan az előcsarnok kialakítása, minden jel arra vall, hogy valami effélét terveztek, bár az aszimmetrikusan csak a középső és a déli szakasz elé nyúlt.[14] Előcsarnok meglétére Gyulafirátóton is vannak nyomok, noha az alaprajz és a fotó nem egyezik; úgy tűnik, a rekonstrukciós rajz szimmetriája csak feltételezés, és még az sem zárható ki, hogy a bélapátfalvihoz hasonlóan nem terjedt ki az egész homlokzatra. Ezek a részletek azért lehetnek fontosak, mert a Bélapátfalvához hasonló lengyel kolostorok esetében (Koprzywnica, Wąchock, Sulejów) ezek különböznek.[15]

► **3. kép.** *A bélapátfalvi ciszterci kolostor alaprajza (Valter Ilona, „Kisebb régészeti kutatás a bélapátfalvi volt ciszterci apátság temploma mellett," Műemlékvédelem 49 (2005): 339.))*

Gyulafirátót és Bélapátfalva hasonlósága eléggé meglepő. Jóllehet nagyjából egykorúak (az utóbbit 1232-ben alapították, és feltételezik, hogy a tatárjárás törést hozott az építésmenetébe), földrajzilag meglehetősen távol esnek egymástól. Az alapítóik közt sem mutatható ki kapcsolat. Az egyik a Rátót, a másik a Bél nemzetséghez tartozott, bár sajátos módon mindkettőt a család püspöki rangú tagja alapította, akik így akár ismerhették is egymást. Ugyanakkor a kőfaragványok különbsége kizárja, hogy azonos vagy egymással közvetlen kapcsolatban álló műhely dolgozott volna rajtuk. A két monostorépület kapcsolatát tehát nem az építők szintjén lehet megragadni. Ha a gyulafirátóti templomban csak a ciszterci rendi hagyományok tükröződését látjuk, akkor erre a sokkal közelebbi zirci kolostorból is meríthettek ihletet. Igaz, a hasonlóság itt már visszafogottabb.

Röviden érdemes azt a kérdést is érinteni, mennyire számolhatunk állandó ciszterci építészeti hagyományokkal. Az a merev képlet, amelyet a korábbi kutatás kialakított, az utóbbi évtizedekben bomlani látszik. Azt tapasztaljuk, hogy a renden belül nagyobb a változatosság, mint azt korábban feltételezték, aminek az építésszervezet rekonstrukciójára nézve is lehetnek következményei.[16] Így egyes régiókban jellemző a félköríves szentélyzáródás is, amely Kelet-Közép-Európában megjelenik bizonyos lengyel és magyar emlékeken (Borsmonostor, Szentgotthárd).[17] Másfelől a szentbernátinak mondott klasszikus ciszterci alaprajz kombinálódhat a poligonális szentélyzáródással is, mint az erdélyi Kercen.[18] Az ehhez az emlékhez kapcsolódó erdélyi emlékek köre azonban messze túllépi a rendi, sőt a királyhoz kötődő kereteket is, és bele kell törődnünk, hogy a rajtuk dolgozó műhelyek nem rendi indíttatásúak voltak.[19]

A rendi építőiskolák elképzelését a kutatás különben is már évtizedek óta túlhaladta.[20] Ennek legszebb példája a bencés rend. Hogy mennyire nem érdemes az alaprajzi elrendezésből a rendi hovatartozásra következtetni, arra idézhetjük Takács Miklós kutatását, amelyből az derül ki, hogy a 11. századi ortodox monostorokat adott esetben nyugati építőmester is tervezhette, míg egyes bencés kolostorok bizánci mintát követtek.[21] Kétségtelen, hogy az egyetlen építészettörténetileg megfogható ortodox kolostor, a visegrádi, nem a bizánci, hanem a nyugati háromszentélyes hosszházas templomtípust követi, míg az olyan bencés kolostorok, mint Zselicszentjakab, Szekszárd vagy Feldebrő jobban összeegyeztethetők a középbizánci ízléssel, ha némelyiknek a legközelebbi analógiája Itáliában keresendő is.[22] De még a klasszikus háromhajós, három félköríves apszissal záródó épületek esetében is, amelyeket gyakran a „bencés templomtípus" képviselőinek tart a kutatás, a történeti valóság sokkal árnyaltabb elemzést kíván.[23]

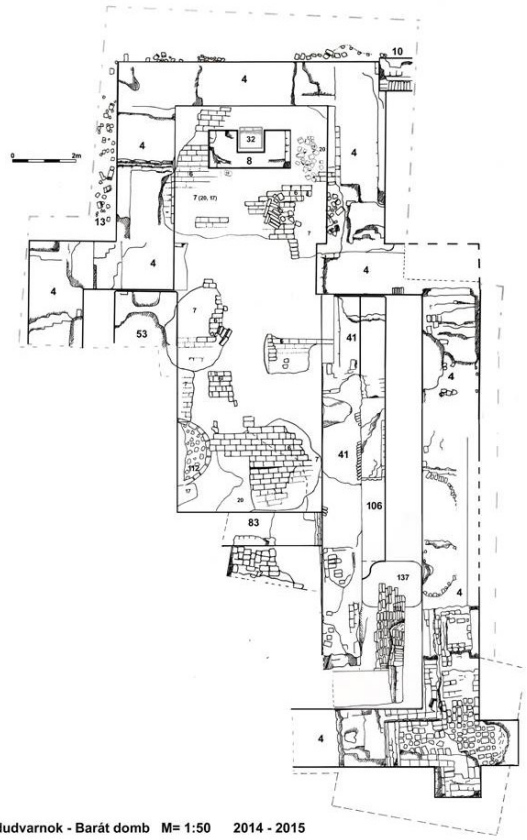
Mindez a 13. században még összetettebb képet mutat. Erre talán a legjobb példa Pannonhalma, a legősibb hazai bencés monostor. Ennek Uros apát alatti újjáépítését, amelyet az 1224-es felszentelés zárhatott le, Levárdy Ferenc még ciszterci építkezésekkel hozta kapcsolatba.[24] Erről az újabb kutatás lemondott.[25] Ugyanakkor a kérdést érdemes árnyaltabban újra feltenni: bár az egyenes szentélyzáródás önmagában nemcsak ciszterci sajátosság, az, hogy a keleti homokzat ablakkiosztása is a ciszterci hagyományokat követi (4. kép), már elgondolkodtató. A mellékszentélyek is egyenesen záródnak, bár a kereszthajó hiányzik (nyilván azért, mert a hosszházfalakban máig fennál-

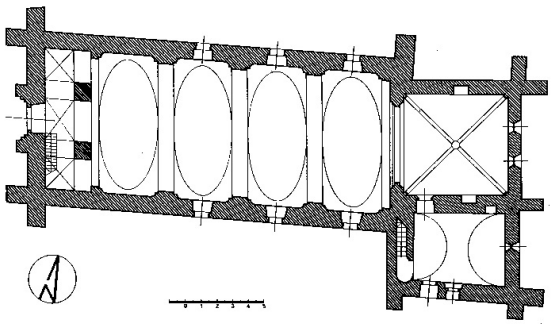
► **4. kép.** *A pannonhalmi bencés apátsági templom keleti homlokzata (fotó: Szakács B. Zs., 2009)*

ló korábbi templomban sem volt). Ugyanakkor van egy nagyon fontos különbség: Pannonhalmán a négyzetes szentély alatt háromhajós csarnokkripta húzódik, ami elképzelhetetlen egy ciszterci templomban. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Uros apát éppen ezekben az években milyen szívós küzdelmet folytatott a dinamikusan fejlődő hazai ciszterciekkel, legfőbb érvül az ősi alapítást szegezve ellenük, akkor érthető, hogy miért kombinálta a ciszterciekkel közös építészeti modernséget az archaikus jellegű kripta felújításával vagy esetleg újonnan létesítésével.[26]

Pannonhalma tanulsága akár Gyulafirátótra is alkalmazható. Az ország egyik legelőkelőbb egyházi méltóságának alapítása nyilván tudatosan vette át a ciszterciek akkoriban modern építészeti megoldásait. Ez azonban nem vonatkozott az építőműhelyre, hiszen a kőfaragványoknak nincsenek ciszterci vonatkozásaik. Az átvétel az építészeti koncepcióra korlátozódott, amely mögött a megrendelő és a premontrei rend állhatott.

► **5. kép.** *A kaposfői (bárdudvarnoki) premontrei prépostsági templom feltárt szentélyfeje (M. Aradi Csilla és Molnár István, „A bárdudvarnoki premontrei prépostság területén 2015-ben végzett régészeti feltárás," Archaeologia – Altum Castrum, 2016, 3, http://archeologia.hu/content/archeologia/383/aradi-molnar-bardudvarnok-2.pdf))*

► **6. kép.** *A mórichidai premontrei prépostsági templom alaprajza (Valter Ilona, Romanische Sakralbauten Westpannoniens (Eisenstadt: Roetzer, 1985), 74.))*

Ezek szerint ők valamilyen módon hozzáfértek a ciszterci apátságokban felhalmozott építészeti tapasztalathoz.

Hogy ez a premontreieknél nem volt egyedi eset, arra talán a mai Bárdudvarnokhoz tartozó, frissen feltárt kaposfői prépostság négyzetes szentélye is példa lehet (5. kép), amely esetleg a Pannonhalmához hasonló részleges átvétel esete.[27]

Ez az 1252-ben alapított intézmény alig valamivel későbbi Gyulafirátótnál és majdnem egykorú a mórichidai premontrei prépostsággal.[28] Ez utóbbi, Pok nembeli Móric (szintén IV. Béla egyik közeli híve) által alapított egyhajós, négyzetes szentélyű templom (6. kép) viszont közelebb áll a koldulórendek építészeti törekvéseihez (ha a nyugati toronypár által itt is, ahogy Kaposfőn is, a mintaképektől távolságot is tart). Így Mórichida esetében már a koldulórendek tatárjárás után felívelő népszerűségével számolhatunk.

Úgy tűnik tehát, hogy Gyulafirátót, Mórichida és még több premontrei prépostság igen beszédes példája annak, hogyan válnak átjárhatóvá a rendi építészeti hagyományok, és kis szerencsével talán az is felfejthető, hogy ez milyen történeti tanulságokat hozhat számunkra.

Jegyzetek

1 Rómer Flóris, *A Bakony* (Győr: Sauervein, 1860, reprint: Budapest: Európa, 1990), 138–140.

2 Békefi Remig, *A Balaton környékének egyházai és városai a középkorban* (Budapest: [K. n.], 1907, reprint: Historia-antik, 2009), 223., ld. még: 80.

3 Lux Géza, „A gyulafirátóti premontrei kolostor maradványai," *Építészet* 1 (1941): 31.

4 Pámer Nóra, „A gyulafirátóti középkori premontrei monostor feltárása," *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967): 239-246. Vö. Pámer Nóra, „Gyulafirátót, premontrei kolostorrom," *Régészeti Füzetek* 18 (1965): 68.

5 Pámer, „A gyulafirátóti premontrei kolostor." A 9. képen látható az előcsarnokhoz tompaszögben csatlakozó fal, mely az alaprajzról hiányzik.

6 Ld. Éri István, szerk., *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 94. 20/3, ahol Pámer Nóra szóbeli közlésére hivatkozva említik, hogy a templom északi oldalához is épületszárny csatlakozott.

7 Rostás Tibor, „A kantonált pillér megjelenése Közép-Európában," *Műemlékvédelem* 51 (2007): 337–342., kül. 340–341.

8 Ld. Rostás Tibor, „Udvari művészet Magyarországon a 13. század második negyedében és közepén, avagy a Gizella-kápolna hazai kapcsolatrendszere," *Műemlékvédelmi Szemle* 10 (2000): 5-52., kül. 18-20., 29., 36. és uő: „Eine kleine Drachologie. Die Ornamentik der Tisnover Porta Coeli und Ungarn," *Österreichische Zeitschift für Kunst und Denkmalpflege* 60 (2006): 349–366., kül. 361., 364. és Abb. 426.

9 Sörös Pongrác, *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* VIII. (Budapest: Stephaneum, 1903), 285.

10 Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1900–1901, reprint: Budapest: Nap, 1995), III. 3.; uő: „A sajómezei csatában elesett esztergomi érsek nemzetsége," *Turul* 23 (1905): 86.; Zsoldos Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (Budapest: Historia és MTA Történettudományi Intézete, 2011), 81., 96. és 329.

11 Körmendi Tamás, „A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól," *Történelmi Szemle* 43 (2001): 61–72., kül. 71. Ld. még Oszvald Ferenc, „Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez," *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957): 231–254., kül. 248.; F. Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* (Budapest: Pytheas, 2000), 54. és ennek CD változatát: Laszlovszky József, Romhányi Beatrix és Szakács Béla Zsolt, szerk., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* (Budapest: Arcanum, 2008).

12 Szakács Béla Zsolt, „The Transfer of Architectural Ideas in Medieval Hungarian Monasteries," elhangzott: Budapest, Közép-európai Egyetem, *Communication and Knowledge Transfer in Medieval Monastic Networks – Knowledge Transfer: Forms and Material Evidence*, II. International Workshop of the CEU and FOVOG (Dresden) Project, 2015. december 1.

13 Vö. Mezey Alice, „Die Prämonstratenser im mittelalterlichen Königreich Ungarn," in *Netzwerk des Glaubens* (Brandenburg: Domstift Brandenburg, 2003), 118–126.; Aradi Csilla, „Premontrei prépostságok a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Kaposfői Szent Benedek prépostságra," *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 3 (2014): 199–210.

14 Bélapátfalvához alapvető: Valter Ilona, „A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben," *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 6 (1966): 199–226.; uő, „Die archäologische Erschließung des Zisterzienserklosters von Bélapátfalva," *Acta Archaeologica* 33 (1981): 179–200.; uő: „Kisebb régészeti kutatás a bélapátfalvi volt ciszterci apátság temploma mellett," *Műemlékvédelem* 49 (2005): 336–342.; továbbá Bozóki Lajos, „Előzetes beszámoló a bélapátfalvi templom keleti homlokzatának falkutatásáról," *Műemlékvédelem* 49 (2005): 99–102.; az előcsarnokhoz különösen: Bozóki Lajos, „Gondolatok a bélapátfalvai apátsági templom homlokzati díszítése kapcsán," *Műemlékvédelem* 52 (2008): 163–170.

15 Zygmunt Świechowski, *Architektura romańska w Polsce* (Warszawa: DiG, 2000), 103–107., 273–278. és 240–244.

16 Matthias Untermann, *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zistenzienser* (München–Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2001).

17 A kérdéshez ld. Szakács Béla Zsolt, „Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz," in *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. Guitman Barnabás (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 146–161.

18 Entz Géza, „A kerci cisztercita építőműhely," *Művészettörténeti Értesítő* 12 (1963): 121–147.

19 Marosi Ernő, „A kerci ciszteri apátság és műhelye," in *A Mezőség és Beszterce-vidéke középkori templomai*, szerk. Kollár Tibor (megjelenés előtt).

20 Marosi Ernő, „Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon," in *Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve*, szerk. Takács Imre (Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 1996), I. 131–142.

21 Takács Miklós, „A magyarországi 11. századi ortodox monostortemplomok térszerkezete," in *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc*, szerk. Olajos Terézia (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2014), 295–323.

22 Szakács Béla Zsolt, „Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century," in *Romanesque and the Mediterranean*, szerk. Rosa Maria Bacile és John McNeill (London: British Archaeological Association, 2015), 193-204.; és uő: „Bizánc peremén: rendi hovatartozás és térelrendezés korai monasztikus építészetünkben," in *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, szerk. Bojtos Anita (Piliscsaba–Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Ifjúsági Koordinációs Egyesület, 2015), 166–179.

23 Szakács Béla Zsolt, „Állandó alaprajzok - változó vélemények? Megjegyzések a 'bencés templomtípus' magyarországi pályafutásához," in *Maradandóság és vál-*

tozás, szerk. Bodnár Szilvia et al. (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 2004), 25–37.

24 Levárdy Ferenc, „Pannonhalma építéstörténete I-IV.", *Művészettörténeti Értesítő* 8 (1959): 27–43., 101–129. és 220–231. és 11 (1962): 1–23., kül. II. 111–112., itáliai és délnémet ciszterci előképek feltételezésével.

25 Takács Imre, „Pannonhalma újjáépítése a 13. században," in *Mons Sacer 996–1996.*, I. 170–236., kül. 222–223. és uő, „Die Erneuerung der Abteikirche von Pannonhalma im 13. Jahrhundert," *Acta Historiae Artium* 38 (1996): 31–65., kül. 50.

26 Szakács Béla Zsolt, „The Reconstruction of Pannonhalma: Archaism in 13th-Century Hungary," in *Romanesque and the Past*, szerk. John McNeill and Richard Plant (London: British Archaeological Association, 2013), 171–180.; és uő: „Két altemplom – Pannonhalma és Tihany," in *Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára*, szerk. Gaylhoffer-Kovács Gábor és Székely Miklós (Budapest: CentrArt, 2013), 14–23.

27 M. Aradi Csilla és Molnár István, „Premontrei prépostság feltárása Bárdudvarnokon," in *Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete*, szerk. Szőllősy Csilla és Pokrovenszki Krisztián (Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 2015), 241–251.; uők, „A bárdudvarnoki premontrei prépostság területén 2015-ben végzett régészeti feltárás," *Archaeologia – Altum Castrum*, 2016, letöltve: 2018.08.30, http://archeologia.hu/content/archeologia/383/aradi-molnar-bardudvarnok-2.pdf.

28 Valter Ilona, *Romanische Sakralbauten Westpannoniens* (Eisenstadt: Roetzer, 1985), 74–75.; G. Lászay Judit, „Árpás – premontrei apátsági templom," *Régészeti Füzetek* 46/1992 (1994): 80.; Lászay Judit és Galavics Géza, *Árpás-Mórichida: Szent Jakab apostol plébániatemplom*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 663 (Budapest: TKM Egyesület, 2000).

A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders

Christopher Mielke*

József Laszlovszky has a long and storied history of publication on matters related to Hungary's international contacts, particularly in regard to monastic orders as well as to the Crusading experience. He has recently written about how the Cistercian Order was patronized by several Hungarian queens, including Yolanda of Courtenay (d. 1233), the second wife of Hungarian king Andrew II (r. 1205–1235).[1] Laszlovszky was apt to notice that Yolanda has often been overlooked for her sensational predecessor, the murdered Gertrude of Andechs-Meran (d. 1213). Mór Wertner describes how Queen Yolanda kept a low profile at court and that there were no significant consequences of her marriage.[2] However, new details have come to light about Yolanda's presence at court; she was the first queen whose seal survives, the first queen to appear on Hungarian coinage, and she was fond of tournaments and chivalric culture.[3] One other unexplored aspect of the queen's life is the question of her activity during the Fifth Crusade, led briefly by her husband. While the pope encouraged women to donate generously to this endeavor, they were discouraged from making the journey themselves and Yolanda of Courtenay likely never visited the Holy Land.[4] Two years before the launch of the Fifth Crusade, Yolanda came to Hungary from France, accompanied by Bishop Peter of Győr.[5] The work of Prof. Laszlovszky has made it possible to point to the queen's involvement in the Fifth Crusade, primarily through her involvement with the Military Orders – the Templars and possibly the Teutonic Knights in particular.

While Andrew II was off on the Fifth Crusade, the governing party consisted of John, archbishop of Esztergom, Gyula, the Palatine, Raphyan, the grand reeve of Transylvania, Bánk, the grand reeve, and Oghuz (Agyasz), judge of the King's Court. If Andrew died on the Crusade, his oldest son Béla would inherit the Hungarian throne while his younger son, Coloman, would become the ruler of Halich and his youngest son, Andrew, would be entrusted to the guardianship of Alice (Ahalys), one of Yolanda's ladies-in-waiting, since the boy was still a minor. If Andrew II died on campaign, Yolanda would receive eight thousand silver marks.[6] Though Yolanda did not accompany her husband on the Crusade and was not part of the governing party, there is evidence that she was active at court during this time. A land grant from 1219 gives an estate to the Templar Order not only because of how the order had helped Andrew while he was on the Crusade, but also for the aid they had given Yolanda while she was managing affairs in his absence. The document specifically states *et insuper ad petitionem ipsius regine*, indicating that it was the queen who requested that the Templars be given the estate on the Gacka River.[7]

It is also possible that Yolanda of Courtenay's presence was vital for diplomatic relations. Filip Van Tricht credits Yolanda of Courtenay with the warm relations between Hungary and the Latin Empire of Constantinople. Yolanda's brother, Robert of Courtenay (r. 1221–1228), visited Hungary from the autumn of 1220 to the winter of 1221.[8] After visiting Hungary, Robert of Courtenay spent time at the Bulgarian court, visiting Ivan II Asen and (most likely) his betrothed, Anna-Maria of Hungary, the daughter of Andrew II by his first wife, Gertrude of Andechs-Meran.[9]

There is also the possibility that Yolanda of Courtenay played a role of some kind in placating the Teutonic Order after they were expelled from Hungary. Andrew II had invited the order to defend the southeastern border of his realm from the pagan Cumans. Initially the Teutonic Order

* Head of Programming, Beverly Heritage Center, West Virginia

was given mining rights, the rights to hold fairs, the rights to construct towns and castles (first wooden, later stone), as well as exemptions from certain duties.[10] Problems arose, however, when the Teutonic Knights began to mint their own coins and infringe on other privileges which were supposed to be the sole right of the Hungarian king.[11] Frustrated with their situation, the Teutonic Order appealed to the pope to be his direct subordinates, bypassing the authority of Andrew II. The king of Hungary responded to this by leading a military campaign against them before expelling them from Hungary in 1225. A decade of appeals from the pope could not restore their position in Hungary.[12]

In 1226, Pope Honorius III (r. 1216-1227) wrote a letter to Yolanda, asking the queen to intervene on behalf of the Teutonic Order, imploring her to restore peace between them and the King of Hungary.[13] Shortly afterwards, a nobleman named James of Mandalé (Amigdala) began negotiating with the Teutonic Order, agreeing to an exchange of castles.[14] In 1228, James of Mandalé sold his rights to seventeen villages in the Levant (including the castle of Montfort) to the Teutonic Order. Originally they had been the possessions of his grandfather, Joscelin III of Courtenay, Count of Edessa.[15] What makes this particular connection interesting is that James and Yolanda were third cousins once removed. It is possible that James of Mandalé began these negotiations with the Teutonic Order at the request of his distant cousin, the queen of Hungary. This donation to the order did not take place in a vacuum, either. Beatrice, daughter of Joscelin III (and aunt of James of Mandalé) sold her legal rights to the land to the Teutonic Order in 1220, and Leopold VI of Austria (r. 1198-1230) gave them 6,000 marks which they used for the purchase of this estate in 1228.[16]

In some ways, this information confirms what Wertner said about Yolanda over one hundred years ago – that she was acting behind the scenes and not part of the crusading campaign. This small glimpse shows that the queen was nonetheless holding her own in a manner entirely consistent with how queens supported the Crusades and the military orders.[17] Searching for the queen's role in the Fifth Crusade would not have been possible without a lecture given by József Laszlovszky to the students of Central European University—his interdisciplinary approach and creative research has allowed questions to be asked that offer a better glimpse at overlooked and neglected historical figures.

Notes

1 József Laszlovszky, "Local Tradition or European Patterns? The Grave of Queen Gertrude in the Pilis Cistercian Abbey," in *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: from Frontier Zones to Lands in Focus*, ed. Gerhard Jaritz and Katalin Szende (New York: Routledge, 2016), 87.

2 Mór Wertner, *Az Árpádok családi története* [A family history of the Árpáds] (Nagybecskerek: Pleitz, 1892), 423-424.

3 Hungarian National Archives [MNL], Diplomatic Archives [DL] 24383, 61126. Wojciech Kętrzyński, ed., "Vita sanctae Salomeae reginae Haliciensis auctore Stanislao Franciscano," in *Monumenta Poloniae historica* IV. (Cracow: 1884), 778-779; Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute* (Budapest: Corvina, 1979), 58, 61; Karol Hollý, "Princess Salomea and Hungarian-Polish Relations in the Period 1214-1241," *Historický Capsis* 55 (2007): 27; Jusèp Boya, László Révész, and Margarida Sala, *Princesses from Afar: Hungary and Catalonia in the Middle Ages* (Budapest: Hungarian National Museum, 2009), 12-13; Christopher Mielke, "The Material Culture of Queen Gertrude and Her Contemporaries," in *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213-2013*, ed. Judit Majorossy (Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014), 206-208.

4 Women and members of the lower classes only made up 3% of 800 known people who went on the Fifth Crusade. James M. Powell, *Anatomy of a Crusade (1213-1221)* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986), 21, 93, 167.

5 Z. J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century* (Boulder: East European Monographs, 1996), 50; Attila Bárány, "II. András és a Latin Császárság" [Andrew II and the Latin Empire], *Hadtörténelmi Közlemények* 126 (2013): 467.

6 Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I (Rome: Typis Vaticanis, 1859), 5, 13-14 (letters V, VI, XXII); Wertner, *Az Árpádok családi története*, 423; Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, 62.

7 Tade Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1905), 150, 188-190; Miha Kosi, "The Age of the Crusades in the South-East of the Empire (Between the Alps and the Adriatic)," in *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity* ed., Zsolt Hunyadi, József Laszlovszky, and Steven Runciman (Budapest: Central European University Press, 2001), 137.

8 It is possible that Stefan II Nemanja of Serbia married a relative of Robert of Courtenay during this visit, although the chronology of this is uncertain. Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204-1228)* (Leiden and Boston: Brill, 2011), 405-407; Attila Bárány, "Courtenay Róbert latin császár Magyarországon" [The Latin Emperor Robert of Courtenay in Hungary], in *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban*,

ed. Attila Györkös and Gergely Kiss (Debrecen: Debrecen University Press, 2013), 153, 157-158.

9 Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 395; Bárány, "Courtenay Róbert latin császár Magyarországon," 158.

10 Nora Berend, "Hungary at the Gate of Christendom," in *Medieval Frontiers*, ed. David Abulafia and Nora Berend (Burlington: Ashgate, 2002), 202; Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, 93.

11 József Laszlovszky and Zoltán Soós, "Historical Monuments of the Teutonic Order in Transylvania," in *The Crusades and the Military Orders*, 326.

12 Harald Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland: eine diplomatische Untersuchung* (Cologne: Böhlau, 2000), 6; Berend, "Hungary at the Gate of Christendom," 205.

13 Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*, CXXXVIII, 66; Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland*, 197.

14 He would give the order a castle called Mobilir, and in return, they would give him one called Trefile. Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus*, II (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 40.

15 Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, 40.

16 Shlomo Lotan, "Between the Latin Kingdom of Jerusalem and Burzenland in Medieval Hungary–The Teutonic Military Order status and rule in the poles of Christianity," *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity and Middle Ages* 10 (2010): 193-194.

17 Christopher Mielke, "Medieval Queens and the Diaspora of Escort, Conquest, the Crusades and Military Orders," in *Military Diasporas: Defending, Shaping, and Connecting Power in the Euromediterranean from the Antiquity to the Early Modern Period*, ed. Georg Christ and Patrick Sänger (Leiden: Brill, forthcoming 2019).

Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn

Bárány Attila*

Magyarországnak a nyugat-európai hatalmakkal – Angliával és Franciaországgal – való 15. század végi viszonyait kutatva tárult fel előttem egy kevéssé kutatott részterület: a Magyarországon a török ellen szolgálatot teljesítő nyugati keresztesek szereplése.

A kapcsolattörténetben folytatott kutatásaim során megfogalmazódott bennem, hogy nem kizárólag a nagypolitikát kell áttekinteni, hanem fel kell lelni mindazokat az egyéb színtereket, amelyeken kapcsolatok léteztek vagy *létezhettek*: nemcsak a közvetlen, hanem a diplomácián túli *közvetett* kapcsolatokat is. E helyütt arra szeretnék rávilágítani, hogy a 15. század összetett európai diplomáciájában nem csupán a hagyományos, direkt diplomáciai kapcsolatok fontosak, hanem a közvetett érintkezések is. Ilyen, a diplomáciatörténet szempontjából közvetett csatorna a keresztes háború is.

A 15. században számos nyugati vett részt Magyarország törökellenes harcaiban. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa. A York-ház egyik vezető politikusa, James Radclyffe 1477-ben állt szolgálatba Magyarországon a török ellen.[1] Anthony Woodville, Rivers grófja, Anglia tekintélyes politikai szereplőinek egyike, a York-házi IV. Edward kormányának egyik legbefolyásosabb tagja, egyben a király sógora volt. A Shakespeare *III. Richárd*jában is szereplő Woodville 1471 októberében úgy döntött, hogy keresztes hadjáratba vonul a hitetlenek ellen.[2] Mivel a következő év júliusában már ismét Angliában tartózkodott, nem valószínű, hogy a Szentföldön járt volna, hiszen hét-nyolc hónap alatt akkoriban lehetetlen volt megtenni az oda vezető utat. Valószínű, hogy a közelebbi hadszíntéren, a magyar végeken szállt harcba.[3]

Az alábbiakban egy olyan esetet vizsgálok, amikor a keresztes más, diplomáciai szolgálatot is teljesített, és arra szeretnék rávilágítani, hogy ez a két érintkezési csatorna hogyan kapcsolódott egymáshoz. Oxfordban, a Bodleian Library kézirattárában őriznek egy Mátyás nevében s Vitéz János váradi püspök által kiállított oklevelet, amely egy bizonyos Robert de Champlayn magyarországi tényked éséről tanúskodik.[4] Még érdekesebb, hogy Champlayn magyarországi szereplése nem egyszeri eset: az 1460-as évektől kezdve több okleveles adatunk van arra, hogy megfordult Magyarországon – sőt, szerte Európában –, és részt vett Mátyás törökellenes hadjáratiban. Az oxfordi kéziratgyűjtemény egy sor vele kapcsolatos oklevélmásolatot tartalmaz.[5]

Habár a magyar történetírásban, a kapcsolattörténet kutatásában Champlayn nem teljesen ismeretlen,[6] a szakirodalom nem sokat tud a keresztes lovagról; legfeljebb néhány általános összefoglaló említi meg, hogy egyike azoknak, akik Angliából vették fel a fegyvert a hitetlenek ellen.[7] Ennek fényében eleve furcsa, hogy egy, a 15. századi Angliában is szinte jelentéktelen nemesről ennyi adat maradjon fenn, s azokat Angliában egybegyűjtsék. Keresztes voltát érdekes módon mindig hangsúlyozzák – még egy korabeli közép-angol forrás is „knight croyse"-ként ismeri.[8] Champlaynt Európában egyszerűen „*miles Anglicus*" néven aposztrofálják az alább részletezendő források – izgalmas kérdés, miért hangoztatják a német, burgundi, magyar oklevelek kiállítói, hogy ő Angliából való. Mintha sokatmondóan azt sejtetnék, hogy Anglia királya képviseletében jár el. Nézetünk szerint erről lehet szó, a királyi kancellária ezért gyűjtötte egybe a Champlaynre vonatkozó menleveleket, *littera testimoniale*kat. Az alább részletezendő gáláns királyi jutalmazás is azt bizonyítja, hogy a lovag azért indult el többször is bejárni fél Európát, mert megbízatásokat teljesített a kormányzat számára. Különösen második útját tekintve kevéssé valószínű, hogy több

* Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

mint egy évtized után egyszerűen csak harcolni indult a török ellen.

A küldetéseket az is alátámaszthatja, hogy mindig azokon a helyszíneken fordult meg, ahol éppen a király támogatást remélt. Egy törökellenes keresztes eskü nem indokolhatja, hogy valaki előbb végigjárja Lotaringiát, majd Burgundián és Itálián keresztül előbb Bécsbe megy, majd csak azután Magyarországra. Az angol zarándokok útvonalait ismerve a legegyszerűbb az lett volna, ha hajóra ül, és úgy jut el Záráig vagy Raguzáig, s onnan indul harcba. Ez olcsóbb is lett volna, mint a hosszú, több hónapos, szárazföldi vándorlás, ami ráadásul tele volt kitérőkkel.

Első alkalommal 1463-ban találkozunk vele, mikor Jó René címzetes nápolyi király, Anjou és Bar grófja ad neki menlevelet.[9] A *miles Anglicus* legközelebb 1465-ben tűnik fel. Hieronymus [Landus],[10] Kréta érseke állított ki számára *credentialis*-t január 20-án.[11] A kiadás helye az Ashmolean Catalogue szerint „Bodare." Annyi bizonyos, hogy Hieronymus pápai nunciusként ekkor Lengyelországban és Magyarországon is teljesített küldetést.[12] Hat nappal később Champlayn is Magyarországon időzött, s a „Bodare" így Buda lehet, amit így nyilván „Budae"-nak kell olvasnunk.[13] A nuncius oklevele szerint Mátyás szolgálatában állt.[14] Valószínű, hogy korábban, 1463-ban – vagy mivel René menlevele január elején kelt, 1462-ben – indult Angliából, és jött „Mátyás segítségére," Vitéz János 1465. január 26-i *salvus conductus*a szerint.[15] A lovag „kíséretével együtt" harcolt,[16] ami némiképp furcsa, ha valóban elűzetett a királyságból.[17] A kiadás helye „Bachye," feltehetően Bács.[18]

Champlayn feltehetően a korábbi, 1464-es jajcai és zvorniki ostromokban harcolt a török ellen, de az is elképzelhető, hogy az 1463-as jajcai hadjáratban is. A *salvus conductus* ugyanis több vár ostromáról szól.[19] Ekkor, II. Pius pápa halála előtt valóban összegyűlt Itáliában egy keresztes sereg, és egyesek valóban Magyarországra jöhettek közülük. A menlevél úgy szól, „más keresztesek" is voltak vele együtt.[20] Ha az angol lovag egy egyszerű keresztes lenne, nem is foglalkoztatna tovább bennünket, későbbi szereplése azonban elgondolkodtató.

Az „Anglicus" 1465. január végén továbbment III. Frigyes udvarába. Január 31-én már Bécsújhelyen találjuk, a császártól ugyancsak *salvus conductus*t kapott.[21] Március 20-án Nürnbergben Győzedelemes (Wittelsbach) I. Frigyes rajnai palotagróf és IX. Lajos landshuti bajor herceg közös *salvus conductus*t adtak ki számára.[22] 1466. október 5-én Burgundiai Károly, Charolais grófjaként ugyancsak *salvus conductus*t adott ki neki, és az indoklás igen fontos: Champlayn újra Magyarországra menne harcolni a török ellen.[23] A nyugati keresztesek körében igen ritka volt az ilyen eset. Nem tudjuk, Champlayn közben újra hazatért-e, de hosszú idő után – 1465 eleje óta – ekkor, 1466 őszén tűnik újra fel.

Champlayn küldetései összefüggésben álltak a York-párti IV. Edward politikai irányvonalával: mind Burgundia, mind Magyarország, mind a pfalzi választó, mind a bajor herceg a franciaellenes – és a York-ellenes Lancasterekkel szembeni – orientációt támasztják alá. A felkeresett fejedelmek Yorki IV. Edward szövetségesei lesznek.[24] Nassaui Adolf mainzi érsek – ő is a Yorkok szövetségese – oklevele is említi a lovag magyarországi szolgálatait.[25] II. Pál pápától keresztes búcsúban is részesült, ami azt támasztja alá, hogy vélhetően 1466-ban újra Magyarországra ment, vagy tervezett menni. Szintén ezt igazolja, hogy az első, keltezetlen, de 1465 előttre helyezhető keresztes *indulgentia* mellett egy másikat is kapott.[26] Elképzelhető, hogy 1465-66-ban visszatért és IV. Edward király újabb instrukcióival ellátva ismét (?) diplomáciai szolgálatba lépett.

Okfejtésünket egy mozzanat zavarja meg: a nuncius oklevele szerint Champlaynt „elűzték" Angliából.[27] Ha a Yorkok érdekében végzett küldetéseket, hogyan száműzhették? Lehetséges azonban, hogy ezen kitétel egy régebbi esetre utal: 1461 előtt a Lancasterek valóban száműztek York-párti nemeseket, s Champlayn is közöttük lehetett. Innen eredhet a York-királlyal való jó kapcsolata, amit, a források alapján úgy tűnik, ő maga is hangsúlyozni kívánt a kontinensen járva.

Champlayn 1479-ben bukkan elő újra, már a York-ház uralmának tetőpontján. 1477-ben Merész Károly halála felfordította az európai konstellációt, IV. Edwardnak is szüksége volt arra, hogy megerősítse korábbi, a burgundiak közreműködésével kovácsolt szövetségeit. Ezért is képzelhető el, hogy Champlayn újra járt Magyarországon. Mátyás adott ki számára *salvus conductus*t, de ennek csak egy töredéke maradt fenn. A folió felső harmadánál megszakad a szöveg, így

nem tudjuk datálni.[28] A lovag újabb keletű küldetésének nyitánya IV. Edward 1479 tavaszán kiadott oklevele: Champlayn, aki korábban is harcolt, és meg is sebesült Magyarországon, most újra fel szándékozott venni a keresztet.[29] IV. Sixtus pápától keresztes búcsút kapott. III. Frigyes 1479 végén állított ki számára menlevelet.[30] Mátyás fogalmazvány-töredéke ez után kelhetett. Champlaynről 1482-ből rendelkezünk csak újabb adattal, így nem tudjuk, mi történt vele 1479 vége és 1482 vége között. Elképzelhető, hogy a Daud pasa elleni, 1480 őszén indult királyi hadjáratban vett részt.[31] 1482-ben John Russell lincolni püspök oklevelében tűnik fel, mely szerint „nemrégiben" még a török ellen harcolt.[32] Ez alapján akár három évig is magyar szolgálatban maradhatott.

Champlayn az 1485-ös dinasztiaváltás után átállt VII. Tudor Henrik táborába, és ezután a pragmatikus Tudor-kormányzatnak tett diplomáciai szolgálatokat. 1485-ben a király a windsori Szent György fraternitás tagjává tette.[33]

Champlayn magyarországi tetteinek elismerését dokumentálja egy 1488-as oklevél, mely szerint korábban több alkalommal megfordult ott.[34] Eszerint Champlayn a hitetlenek elleni szolgálatairól „melegen megemlékezett Mátyás, III. Frigyes, II. Pál és II. Pius, az apostoli legátus."[35] „Súlyosan megsebesült és Magyarországon török fogságba esett," az udvar azonban 1500 dukátért kiváltotta. Ő maga a teljes háztartása értékét kitevő 300 dukátot fordította a váltságdíjra, így a király nyilvánvalóan óriási összeggel járult hozzá a korábban York-párti, ám ekkor már az ő diplomáciai szolgálatában álló nemes kiváltásához.[36]

Úgy vélem, Champlayn az 1488-at megelőző évben (vagy években) járhatott – újra – Magyarországon. A háttérben az állhat, hogy az uralkodónak újabb szövetségesek után kellett néznie, hiszen a York-lázadók 1487-ben hadjáratot vezettek a trón ellen.[37] VII. Henrik Miksa ellen foglalt állást, így a magyar királlyal közös politikai táborban találta magát. 1488-ban Mátyás követet küldött Henrikhez, hogy gratuláljon koronázásához.[38] A nyitás kölcsönös volt, ebben a kontextusban értelmezhető a Magyarországot már ismerő Champlayn újabb útja is, 1487-ben (vagy 1488-ban). Ezzel egyidőben, 1487-ben Filipec János, Várad püspöke franciaországi követsége során Anglia követével is tárgyalt.[39] VII. Henrik fontosnak tartotta, hogy kapcsolatba lépjen Magyarországgal mint egy potenciális Habsburg-ellenes szövetségessel.[40]

Az „Anglicus" magyarországi szereplésének dokumentumai lehetővé teszik, hogy egy keresztes(-diplomata) saját itinerániumát felállítsuk Londontól Angers-en át Budáig és Bácsig. Ezek alapján kiderül, hogy Champlayn nem egyszerű keresztes lovag volt: magyarországi működése részét képezhette az angol uralkodók Magyarországgal való kapcsolatainak. Példája ezen felül rávilágít arra is, hogy, hogy hogyan kapcsolódik egymáshoz a két vizsgált érintkezési csatorna, a keresztes háború és a nagypolitika.

Jegyzetek

1 The National Archives, Kew [= TNA] Exchequer Miscellaneous Ecclesiastical Documents E 135/19/63.

2 „contra incredulos et Christianae religionis immanes hostes, ut eorum in vere Dei cultores feritati armata ac militare manu resisteret:" 1471. okt. 12.: Thomas Rymer, *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*, 1-20. (London: J. Tonson, 1704–35), 11:727.; Christopher Tyerman, *England and the Crusades 1095-1588* (Chicago: Chicago University Press, 1988), 308.

3 Rivers earl „hősi tettéről" a kor nemesi levelezése is hírt adott: James Gairdner, szerk. *The Paston Letters, 1422-1509*. A. D. 1-3 (Edinburgh: J. Grant, 1910), 1:440, 446, 566–567, 570.

4 Bács, 1465. jan. 26. Oxford, Bodleian Library, MS Ashmole 1114, f. 81r.

5 Bodleian MS Ashmole 1114.

6 Kurucz György, „Die britische Diplomatie und Ungarn vom 14. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts," *Ungarn-Jahrbuch* 24 (1998/1999): 37.; Uő, „Érdekek és előítéletek: A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig," *Századok* 129, no. 2 (1995): 258.

7 John A. F. Thomson, *The Early Tudor Church and Society, 1485-1529* (London: Longman, 1993), 333.; Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company* (Oxford: Oxford University Press, 1935), 1.; Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)* (New York: Brill, 1967), 257.

8 William Campbell, szerk., *Materials for a History of the Reign of Henry VII from Original Documents Preserved in the Public Record Office*, 1-2, *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores* [Rolls Series] 183 (London, Stationery Office, 1873–77), 2: 257.

9 Angers, jan. 6.: Bodleian MS Ashmole 1114. f. 80v.

10 Geronimo Lando, Candia (Kréta) címzetes érseke.

11 Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81v.

12 Alfred Hackman, Thomas Tanner és Henry Octavius Coxe, szerk., *A Descriptive, Analytical, and Critical Catalogue of the Manuscripts Bequethed unto the University of Oxford by Elias Ashmole* (Oxford: Oxford University Press, 1845), 810.

13 Alább látjuk, ez időben Mátyás Budán időzik, s mellette tartózkodhat a nuncius is.

14 Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81v.

15 „in subsidium nostri regni Hungariae venerat:" Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81r.

16 „cum familiaribus suis." uo. Jó René menlevelében „servitoribus et equis". Bodleian MS Ashmole 1114. f. 80v.

17 „Robertus Champlayn … intra illud tempus quo nos contra hostes fidei bella gessimus”: Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81r.

18 Ugyan a király itinerárium szerint január 12-én és 31-én keltezett Budán, nem lehetetlen, hogy eközben Bácson is megfordult. jan. 12.: Magyar Nemzeti Levéltár [MNL] Diplomatikai Fényképgyűjtemény 263 666.; jan. 31.: MNL Diplomatikai Levéltár 60 802; Horváth Richárd, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]-1490)* (Budapest: MTA TTI, 2011), 77.

19 “in expugnatione castrorum:” Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81r.

20 „et alios crucesignatos:” uo.

21 Bodleian MS Ashmole 1114. f. 82r.

22 Bodleian MS Ashmole 1114. f. 82v.

23 Merész Károly apja, Jó Fülöp francia háborúi idejére megbízott kormányzóként, *dux Burgundiae*-ként állítja ki az oklevelet: Bodleian MS Ashmole 1114. f. 83r.

24 Egyedül Jó René címzetes nápolyi király a kivétel, akit ugyancsak felkeresett Champlayn, ő a Lancaster-királyné, Anjou Margit, VI. Henrik feleségének az apja. Igaz, 1463-ban még nem robban ki háború a burgundiak és a Valois-k között, még közösen ügyködnek a kereszt ügyéért, s Jó René sem pártolta teljesen a Lancastereket.

25 1466-os, de 1481-es átírásban maradt fenn. Bodleian MS Ashmole 1114. ff. 83v–84v.

26 Bodleian MS Ashmole 1114. ff 77v, 84r–85r.

27 „de regno Angliae expulsus:” Bodleian MS Ashmole 1114. f. 81v.

28 A szövege sokban megegyezik a fenti, 1465-ös oklevéllel. Bodleian MS Ashmole 1114. f. 85v.; Kurucz György és az Ashmolean katalógusa is az 1480-as évekre datálja. Kurucz úgy ítéli meg, ekkor is teljesített követi megbízatásokat, illetve Mátyás környezetében hosszabb időt töltött. Kurucz, „Die britische Diplomatie,” 29. Kurucz, „Érdekek,” 258.

29 „Edwardi IV. literae testimoniales pro Roberto Champlayn milite, quibus ipsum in R. Matthias bellis contra teucros vel Turcas multa vulnera damnaque diu passum, et jam reversurum in Hungariam, omnibus commendat”: 1479. ápr. 23. MS Ashmole 1114. ff. 76r.

30 Eredeti. nov. 30. Graz: MS Ashmole 1114. ff. 79r.

31 Sőt, akár még az 1481 őszi otrantói seregben is szolgálhatott.

32 1482. nov. 23.: MS Ashmole 1114. ff. 78r. A York-párt „színeit” igazolja az is, hogy Russell IV. Edward hű minisztere, lordkancellár volt. Nem véletlen, hogy a IV. Edward által, kiadott, 1479-es oklevél alján más kézzel, angol nyelven a lincolni püspök is *commendatio*-t ad a lovag részére.

33 „… per … Robertus Champlayn miles, unus militum elemosine nostre infra Collegium nostrum sancti Georgii infra castrum nostrum de Wyndesore constitutus est:” Bodleian MS Ashmole 1114. ff. 87v.; Champlayn hálás is volt királyának, mert – katonától talán e korban már kissé szokatlanul, de diplomatától már kevésbé – verses dicshimnuszt is írt Henrik királyról, amelyet ugyancsak az Ashmole 1114-es kézirat őriz.

34 TNA Chancery Patent Rolls C 66/567 m 4.; 1488. feb. 26.: *Calendar of the Patent Rolls preserved in the PRO* [1232-1509], 1-52: Maxwell Lyte et al., szerk., *Henry VII, 1485-1509* (London: Stationery Office, 1914-1916), 1:188.

35 Ez lehet Lando.

36 Nem gondolom, hogy ez az oklevél az 1479-es, 1480-as útjára vonatkozik, mert a váltságdíj kifizetésével nem vártak volna nyolc évet, s tudjuk, hogy Champlayn 1482-ben már otthon is volt.

37 Habsburg-Németalföld ura, Miksa főherceg több ezer főnyi sereggel támogatta a Yorkokat. VII. Henrik győzött ugyan a stoke-i csatában, de joggal tartott attól, hogy Miksa újabb akcióra készül. S. B. Chrimes, *Henry VII*, English Monarchs Series (London: Yale, 1972), 280. A főherceg anyósa, Yorki Margit, Merész Károly özvegye továbbra is támaszt nyújtott a „Fehér Rózsának.” Christine Weightman, *Margaret of York, Duchess of Burgundy, 1446-1503* (Gloucester: Stroud, 1989), 150–152.

38 „… ad regem variis ex regionibus oratores destinati … Pannonii.” [Bernard André /Bernardi Andreae Tholosatis], *„De vita atque gestis Henrici Septimi* / *Historia regis Henrici Septimi, a Bernardo Andrea Tholosate conscripta: necnon alia quaedam ad eundem regem spectantia*], in *Memorials of King Henry VII*, szerk. James Gairdner, Rolls Series 10 (London: Stationery Office, 1858), 47. A Tudorok mindig is szerettek volna Merész Károly szövetségi rendszerére támaszkodni. Ebbe beleillett volna a Miksával szembenálló s a korábbi burgundi-nápolyi ligát is részben fenntartó Mátyás, így a kapcsolatfelvétel logikusnak tűnik. Vélelmezhetjük, hogy a magyar király üdvözölte Henrik lázadók felett aratott győzelmét.

39 Rawdon Brown, szerk., *Calendar to the English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, 1-3, *1202-1526* (London: Stationery Office, 1864-69) [= CSP Venice] I. n. 522. Részletesen ld. Bárány Attila, „King Matthias and the Western European Powers,” in *Matthias Rex 1458-1490 – Hungary at the Dawn of the Renaissance*, szerk. Draskóczy István, Horváth Iván, Kiss Farkas Gábor, Marosi Ernő és Voigt Vilmos (Budapest: ELTE, 2013), letöltve: 2018. 09. 21. http://renaissance.elte.hu/?page_id=452.

40 A francia király együtt fogadta a magyar és az angol követeket: Filipec Angers-ben: jún. 8-10. és aug. 16-án; Lavalban: szept. 7-16-a között. Antonín Kalous, „Itinerář Jana Filipce (1431–1509)” [Filipec János itinerárium], in *Sborník prací historických XXII. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas philosophica, Historica* 34 (2008): 28–29. A két követ egészen az év novemberéig VIII. Károly udvarában tartózkodott. 1488. jan. 4.: CSP Venice, I. n. 526.

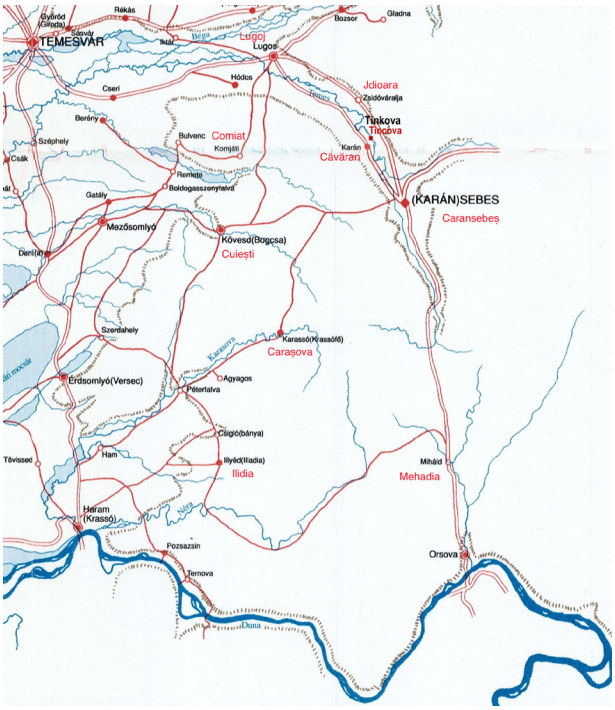
Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes

Cristian Gaşpar*

Iosepho Laszlovszky,
magistro et conlegae, sexagenario

Relatively few medieval documents survive from the part of the medieval Kingdom of Hungary bordered by the rivers Mureș/Maros, Tisza/Tisa, and Danube or the Banat[1] as it has been increasingly known since the eighteenth century. Among them, the one translated and commented upon below[2] is remarkable in several ways, not least for its length, all in all some 1,700 words of (sometimes quite juicy) Late Medieval Latin. Occasionally quoted by modern historians, it is rarely read in full or even very carefully,[3] and, to my knowledge, it has never been translated into a modern language in spite of its multiple claims on modern historians' attention. As a first step towards a better interpretation of this fascinating text, which I will attempt in full elsewhere, I present here an annotated translation[4] of the main parts of the document, three narratives which offer—in a Rashomon effect—three different perspectives on the same banal event, the impounding of some misbehaving pigs and the spiral of verbal and physical violence this generated. I hope Jóska, whose keen eye for juicy detail and unique talent as a raconteur I have had the privilege to enjoy throughout the years, will find this an appropriate birthday present.

The document[5] translated here is a letter of transfer (*litterae transmissionales*) of a case involving individuals from two privileged groups living in the medieval Romanian district (*districtus Volachalis*)[6] of Caransebeș/Karánsebes (Fig. 1). The plaintiff, Nicholas of Măcicaș/Macskási, was a member of a prominent noble family of Romanian origin[7] based in the village of Tincova/Tinkova (Fig. 2). Two brothers, Ladislaus and John, inhabitants of a neighboring urban settlement[8] called Karán (Romanian Căvăran; since 1973, Constantin Daicoviciu; Fig. 3),[9] appeared as the defendants in the case. The initial complaint was brought before the judicial assembly of the nobles of the district of Caransebeș/Karánsebes[10] presided over by Jacob of Gârliște/Gerlistyei, the ban of Severin/Szörény,[11] on 18 May, 1503. In accordance with the Romanian custom,[12] a committee of eight noblemen[13] was entrusted with hearing testimonies under oath, establishing the facts of the case, and giving judgement. They found for the plaintiff and convicted the defendants of violent irruption into his home as well as of verbal violence, sentencing them to pay a fine amounting to half of his man-price.[14] Dissatisfied with the verdict, the defendants made use

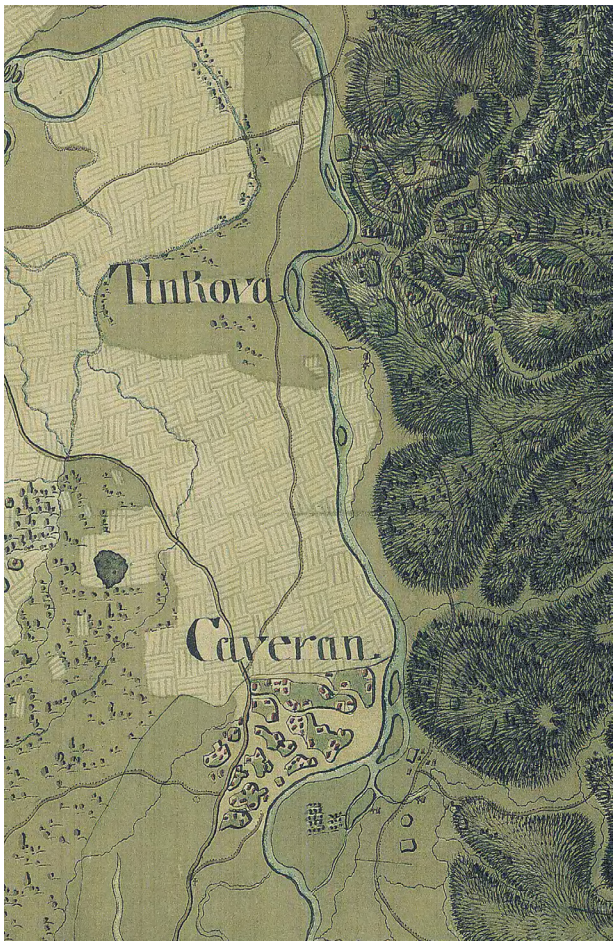

► **Fig. 1.** *The area of the privileged Romanian districts in Banat. Based on Adrás Kubinyi, Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén [Urban development and the network of markets on the Great Hungarian Plain and on its fringes in the Middle Ages] (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2000), map 1 between p. 64-65.*

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

of their privilege and appealed directly to the court of the royal presence. The ban granted their request and instructed them to appear either in person or through their representatives before the higher court on 7 June, 1503. The letter of transfer, issued on 19 May in Caransebeș, includes the three versions of events for the benefit of the higher court as well as an account of the procedure that followed,[15] which serves as the narrative framework into which they are embedded. The document was written in the distinctive hand of a scribe who seems to have spent a remarkably long time in the service of the bans of Severin/Szörény.[16]

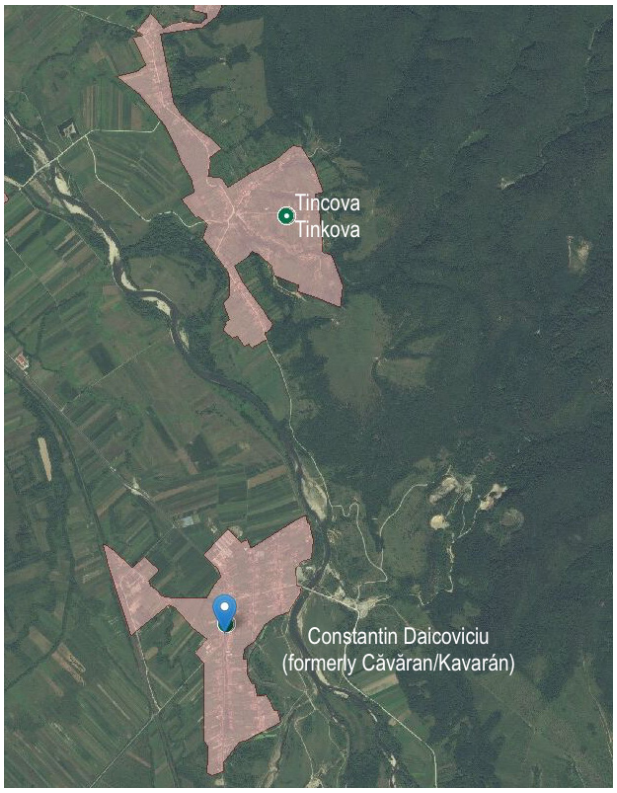
In his narrative, the plaintiff complained "that intolerable damage was done incessantly[17] by animals to the crops on his lands. Having seen this, the said plaintiff ordered his tenants[18] to round up and impound all the animals and pigs which

► **Fig. 2.** *Căvăran and Tincova in the second half of the eighteenth century. From the cadastral maps of Banat prepared for the Josephinian Land Survey (1769-1772), 108 "Caranschebescher-District gegend bey Caveran und Sakul an Temes Fluß." Source: https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Banat_Josephinische_Landaufnahme_pg108.jpg (public domain)*

they should find in his fields. And one day his tenants had rounded up and impounded a herd of pigs[19] from the said fields and, on account of this, the above mentioned Ladislaus and John, citizens of the above-mentioned town of Căvăran/Karán, having been invited to some feast, came to the said plaintiff's estate, where the above-mentioned plaintiff has his residence. And after the feast, the above-mentioned Ladislaus and John of Căvăran/Karán found out that the pigs had been shut up[20] there; mounting their horses, they charged at the home of the said plaintiff and there they abused him with various insulting and indecent words.[21] The said plaintiff said to them: 'Why do you insult me in my own home? Leave me be, because if you should get any pigs from here, I am the son of a whore![22] Not even if the whole town showed up, unless you pay compensation!' When they heard this, the above-mentioned Ladislaus and John said: 'We, too, are just as much sons of whores as you are!' Having seen this, the said plaintiff wanted to get rid of the above-mentioned Ladislaus and John and, without any insulting words, kept urging them to go away. They withdrew[23] for a short while, then returned again with drawn swords and charged at the home of the said plaintiff[24] for a second time and started to shout out loud: 'Get out, you red-haired fox![25] May the dogs defile your mother!'[26] And so, after that, they went down to his stables to take their pigs away by force, but their pigs were not there. The above-mentioned plaintiff also came there with many of his tenants, so that the said Ladislaus and John could not take the pigs away, and left the said plaintiff's residence without delay, shouting various and[27] tremendous words of abuse against the said plaintiff. The said plaintiff went after them all the way to the boundary of his property. When they saw this, the above-mentioned Ladislaus and John went back to him on horseback[28] and with drawn swords inflicted upon him much abuse of all kinds as well as a serious wound, and left him lying half dead on the ground."

In contrast, the two defendants' narrative, significantly poorer in juicy details, claimed "that they had indeed gone to the property of the said nobleman Nicholas of Măcicaș/Macskási, but not for any evil purpose, just to a feast, and after that feast they learned from some man that their pigs had been shut up in there, and so, they went up

► **Fig. 3.** *Constantin Daicoviciu (formerly Căvăran) and Tincova today. Based on Google Maps (https://www.google.hu/maps/@45.5641525,22.142169,8796m/data=!3m1!1e3); Imagery ©2018 CNES / Airbus, Map data ©2018Google).*

to the home of the said nobleman Nicholas, not with any evil purpose, but with all respect and with bowed heads and gentle words. And they inquired with him as for the aforesaid pigs. He gave them no answer as for the pigs, but insulted them viciously. And so, the said Ladislaus and John went down to the stables of said Nicholas where the pigs had been shut up[29] to see and find out whether they are theirs or not. When they saw that the pigs were not theirs, without delay they were off on their way to their homes. And when they had reached the boundary of the town of Căvăran/Karán, the aforementioned nobleman Nicholas of Măcicaș/Macskási went after them and, having reached them,[30] with his spear he immediately threw down one of them from his horse and left[31] him half dead."

A third narrative, compiled during the inquest from the testimonies of the witnesses, presented the following version of events: "The aforementioned Ladislaus and John, having been invited one day to a feast by some honorable man, came to the property of the said Nicholas of Măcicaș/Macskási. And after the feast some man told them that their pigs had been impounded there [after having been caught] in a field of millet. After they heard this, they called that man to go with them and show them where the pigs were being kept, so that they could check[32] whether those were their pigs or not. But that man did not want to go. But he said that they should go with him to his master, because he had impounded those pigs by the authority of his master; so that his master should do [whatever] he wanted with them in this business.

And they rode on horseback with that man to the house of the aforementioned Nicholas and immediately started shouting out loud: 'Sir Nicholas, will you, please come out!' […] towards the house, they insulted terribly the above-mentioned man and wanted to trample him with [their horses]. The aforementioned plaintiff told them that […]. 'You, sir, have impounded our pigs!' But he said to them: 'It was our tenants who impounded them; so, go with them and see about the damage […]. And after you pay that, have your pigs released!' Ladislaus [and John], however, said: 'We have caused no damage!' But the above-mentioned man, who had called them to his [master] immediately replied: 'My lord, it's not just that they do not want to pay for our [losses], but they also insulted me terribly and wanted to trample me with [their] horses!' When he heard this, the above-mentioned Nicholas of Măcicaș/Macskási said, cursing himself, that he should be the son of a whore if he gave them back without compensation; not just that, but he would also beat up the men and that whatever animals should cause him damage he would slaughter. When they heard this, the aforementioned men of Căvăran/Karán said to him: 'Sir Nicholas, if you please, sir, do not insult and abuse us, because we are just as much sons of whores as you are!' When he heard this, the above-mentioned Nicholas replied: 'Get out of my house, you vagabonds!'[33] And the above-mentioned Ladislaus and John again answered him: 'We are vagabonds just as much as you, sir!' And so there they insulted each other terribly, and the said Ladislaus and John seized their weapons, but did not draw them out. When he saw this, the above-mentioned Nicholas again said: 'Get out of my house!'

And so they started riding away on the road, but then they went back once more to the house

of said Nicholas, drew their weapons and shouted at him: 'You red fox, get out of the house! May the dogs defile your mother!' Nicholas said to them: 'My dears, get out of my house!' After some other insults (many and of all kinds!) they then went down to the stables of the said Nicholas, where the pigs had been shut up, to see whether they were theirs or not. After they took a look at them, they realized that those were not their pigs, and so, they took off towards their home, shouting as they went: 'Nicholas Macskási, get out and come down, you red fox! Because we will surely drag you out of your hole and you will die!'[34] His tenants heard all this. They ran to him and said: 'Sir, see how the men from Karán are provoking you to a duel! Let us go after them, because if they do this to you in your own home, we will certainly have no life here whatsoever in the future, but will have to move away!' The said Nicholas told them: 'One of you go after them and tell them to wait for me!' And so, one of his tenants went to the bridge of the castle[35] and shouted after them to wait for his master, the said Nicholas.

After that, the said Nicholas got up and went down after them. And after he had crossed the boundary [of] his [property] and had reached[36] the land belonging to the town of Karán, at first the retainer[37] of the said Nicholas drew near to the [two men] and started to insult them, and made death threats against them, and said: 'Come back here!' When he heard this, the above-mentioned Ladislaus went back. The aforementioned retainer struck his horse one blow on the muzzle. Meanwhile, Nicholas of Măcicaș/Macskási also got there and threw the said Ladislaus off his horse and to the ground. When he saw him lying on the ground, he rushed to him and said: '[My] son,[38] do not be afraid, you will not die! I mean to do no other harm to you!' When the aforementioned John saw this, he shouted at him: 'Nicholas, you killed my brother! May the dogs defile your mother! But you, too, will surely die!' And so, he spurred his horse towards the said Nicholas, and wounded him in his left arm. And after that, many of the tenants of the said nobleman Nicholas had arrived in the meantime, who together could have killed[39] those men from Karán, but the said nobleman Nicholas did not allow them to do so."

One can only lament that no further documents have survived to tell us whether the parties took the case any further and, if so, what the final outcome was.

Notes

1 Today divided in unequal shares among Romania, Serbia, and Hungary, this geographic area corresponds to the territory covered in the Middle Ages by the counties of Temes, Krassó, Torontal, the banate of Szörény, and the southernmost parts of Arad and Csanád counties. Although routinely used by some modern historians, phrases such as "medieval Banat," convenient as they may be as a shortcut, are misleading; such usage projects back into the (medieval) past a toponymic, geographic, and administrative coherence (not to speak of the modern regional identity), that are certainly anachronistic. The name *Temesköz*, preferred by some Hungarian historians, even though grounded in medieval practice, is no better as it only referred to a part of the modern Banat, namely, the flatland area between the Timiș and Bega rivers, both called Temes in the Middle Ages. On this, see István Petrovics, "The Bishopric of Csanád/Cenad and the Ecclesiastical Institutions of Medieval Temesvár/Timișoara," *Transylvanian Review* 22, no. 4, suppl. (2013): 241.

2 Published by Frigyes Pesty, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története* [The history of the banat and county of Szörény/Severin], vol. 3.1, *Oklevéltár* [Chartulary] (Budapest: Magyar Tudomanyos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1878), no. 127, 144–148.

3 As is clear from the garbled and distorting accounts of it one can sometimes read in modern scholarship; see, for instance, Ioan Aurel Pop, "Judecăți după 'dreptul Țării Românești' în Banat în jurul anului 1500" [Judgements according to the *ius Valachiae* in Banat around the year 1500], *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* 5 (2002): 29–30 and Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (Origine, statut, studiu genealogic)* [Romanian nobility in Banat between the fourteenth and sixteenth centuries: Origin, status, genealogical studies] (Reșița: Editura Banatica, 2002), 273.

4 The translation is based on my own version of the Latin text, which I have consulted in the digital reproductions available online (see below, n. 5); Pesty's publication of the text (see above, n. 2) contains several reading errors and omissions, which I have corrected in the process. The few places where the text of the original is no longer legible because of material damage are indicated with […].

5 Arhivele Naționale ale României – Cluj, Fond familial Matskási, Seria I, Documente medievale, no. 64. A digital copy of the original is available online at http://cautare.arhivamedievala.ro/MedievaliaDetails/faces/index?_afrWindowMode=0&_afrLoop=157313108410390&docid=CJ-F-00389-1-64&_adf.ctrl-state=i5t1836bd_4 . Another digital version of the document, based on a black and white microfilm, is available as part of the pre-Mohács Archives of Diplomas and Charters [DL/DF] collection the Hungarian National Archive (Magyar Nemzeti Levéltár [MOL]) as DF 254963, accessible online at https://archives.hungaricana.hu/en/charters/252141/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTWk89KGJlbGlzdGVpKSJ9. Both online versions erroneously identify the issuer of the document as a (never existing) Jacob Belistei/Belysthey, ban of Severin/Szörény.

6 The *districtus Volachales* were privileged administrative units created on the territories or districts of royal fortresses. These were inhabited mostly by Romanians and contained landed estates belonging to conditional nobles of Romanian origin (knezes/*kenezii*), who were later assimilated into the nobility of the medieval Kingdom of

Hungary. In 1457 eight such districts, located in a compact area in the modern counties of Caraș and Timiș, obtained a charter of global confirmation of their privileges from King Ladislas V Posthumous. These included, among others, the right of their inhabitants to appeal directly to the court of the judge royal or that of the *personalis presentia regia.* See Cosmin Popa-Gorjanu, "From *Kenezii* to *Nobiles Valachi*: The Evolution of the Romanian Elite of the Banat in the Fourteenth and Fifteenth Centuries," *Annual of Medieval Studies at CEU* 6 (2000): 125–127; and Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* (London: Palgrave, 2000), 92–94.

7 On this family, see Boldea, *Nobilimea*, 246–281.

8 First attested in 1371 as an *oppidum*, Karán belonged to a vast category of urban settlements (Hung. *mezőváros* "market town") that were unwalled and under seigneurial jurisdiction. In the more precise classification of central places developed by András Kubinyi for the medieval Hungarian kingdom, Karán ranks very low, in category VI ("ordinary market towns and villages with market-town character") with 7 central place points. See István Petrovics, "Towns and Central Places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureș Region in the Middle Ages," *Banatica* 26, no. 2 (2016): 85–87, 91. Probably a royal foundation of the early Angevin period, Karán numbered among its inhabitants a community of *hospites*, i.e., settlers who had acquired a special legal status during the process of colonization, but were not necessarily of foreign origin; see Petrovics, "Towns," 80; and Katalin Szende, "Continuity and Change in the Urban Network of Hungary in the Early Angevin Period," *Banatica* 26, no. 2 (2016): 53–75. On the privileged status of the inhabitants of Karán, see Costin Feneșan, "Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea" [On the privileges of Caransebeș up to the middle of the sixteenth century], *Banatica* 2 (1973): 157–163; and idem, "Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea" [On the privileges of Caransebeș and Căvăran during the second half of the sixteenth century], *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca* 20 (1977): 303–311.

9 Initially considered a part of the medieval town of (Karán) sebes, in the 1930s the location of medieval Karan was identified with the modern settlement of Căvăran (17 km northwest of Caransebeș); on the results of the archeological investigation of the medieval settlement, see Dumitru Țeicu, *Mountainous Banat in the Middle Ages* (Cluj-Napoca: Universitary Press, 2002), 95-96, 106; idem., "Ecclesiastical Architecture in the Banat during the 14th-15th Centuries: The Reflection of a Border Area Identity," *Banatica* 23 (2013): 439; and Sabin Adrian Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc: Repertoriu* [Archeological finds in the Romanian Banat: An inventory] (Alba-Iulia: Altip, 2006), 75.

10 The *sedes iudiciaria*/*sedria* of Caransebeș/Karánsebes served as the equivalent of the county court for the eight privileged Romanian districts of the area.

11 *Iacobus Gerlysthey*. Member of a powerful noble kindred of Romanian origin, Jacob of Gârliște/Gerlistyei is attested as ban of Severin/Szörény between 1494 and 1508. See Ligia Boldea, "Tradiție și continuitate în lumea demnitarilor români ai Banatului de Canasebeș și Lugoj – Gârlești-tenii de Rudăria" [Tradition and continuity in the world of the Romanian officials from the banat of Caransebeș and Lugoj: the Gârlești-teanu of Rudaria family], *Analele Banatului, s. n., Arheologie – Istorie* 22 (2014): 278–279. The ban was assisted by another official, the *iudex nobilium* (Hung. *szolgabíró*), the nobleman George of Olpar.

12 *Iuxta ritum Volahie*. This refers to the often-attested application of Romanian customary law (*ius Valachicum*) in the judicial procedure of the courts in the privileged Romanian districts; see Adrian Magina, "From Custom to Written Law: *Ius Valachicum* in the Banat," in *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, ed. Martyn Rady and Alexandru Simon (London: School of Slavonic and East European Studies, 2013), 71–77.

13 Identified as the noblemen George of Bizerea/Bizere, Ladislaus Floca of Crâjma/de Korcsmafalva, George of Marga/Márgai, Stephen *litteratus* of (Caran)Sebeș/Sebes, Michael Zgriba of Sudriaș/Szederjes and another Michael from the same place, Blasius of Mâtnic/Mutnoki, and Michael of Tincova/Tinkovai. Many of these belonged to the handful of noble families that resided more or less permanently in Caransebeș/Karánsebes and held a variety of leading positions in the urban administration, that of the county, and in the office of the bans of Severin/Szörény. On the city elite, see Bálint Lakatos, "Városi nemesek Karánsebesen a 15–16. század fordulóján" [Noblemen in the town of Caransebeș/Karánsebes at the beginning of the sixteenth century], *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 3 (2008): 71–94. For the overlap of the various administrative structures in the area, see Adrian Magina, "At the Border of Transylvania: The County of Severin/ the District of Caransebeș in the 16th-17th Centuries," *Transylvanian Review* 22, no. 4 (2013): 295–306.

14 *In homagio uiuo suo*. In Medieval Hungary the *homagium uiuum* represented half of the total man-price (*homagium mortuum*) of an individual; here, given the noble, but not baronial status of the plaintiff, this would have theoretically amounted to 100 gold florins. This is the same amount as that prescribed in medieval Hungarian legal practice as "the fine of the tongue" (*emenda linguae*) for slanderous and defamatory language against a person of good name and respectable condition; see János Bak, Péter Banyó, and Martyn Rady, ed. and trans., *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. 5, *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The "Tripartitum")* (Idyllwild, CA: Charles Schlacks, Jr., Publisher, 2005), 343, 2.72.

15 This is summarized in the introduction and footnotes to the present translation.

16 In addition to the one discussed here, sixteen other documents survive which were written by the same hand and issued mainly by the bans and vice-bans of Severin/Szörény, but also occasionally by officials of the town of Caransebeș/Karánsebes, for a total of forty-two years (1462-1504).

17 Reading *intermissione* as in the original rather than *permissione* as printed by Pesty, *A Szörényi bánság*, 144.

18 Lat. *iobagiones*.

19 The original has *porcorum*, not *pecorum* as printed by Pesty, ibid.

20 Reading *inclusi* with the original against Pesty's *reclusi* (ibid.).

21 It would be interesting to establish in which language such insults were traded by the parties involved, especially given some of the dogmatic assumptions of traditional (nationalist) historiography about the ethnic, religious, and cultural identity of the nobles of Romanian origin in the area. A comprehensive investigation of linguistic usage among the members of this social group remains a *desideratum*.

22 Lat. *filius meretricis*. More than a commonplace example of verbal abuse, given its implicit denial of legal and moral status, this expression is attested as an insult both in Romanian (in the version of Slavonic that served as chancery language in medieval Moldavia and Wallachia) and in Hungarian. For Romanian, see, for instance, the answers penned ca. 1480 by unnamed noblemen from three Wallachian border counties on the back of two letters of Ste-

phen the Great, ruler of Moldavia (1457–1504). In these, he requested their allegiance to the cause of one of his protégés, Mircea, described as "the son of My Majesty;" the Wallachians rejected this claim to authority and legitimacy by pointedly calling Mircea "the son of a whore" (*edno dete ot kurve*). See Ioan Bogdan, ed., *Documentele privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI* [Documents about the relations of Wallachia with Brașov and Transylvania in the fifteenth and sixteenth centuries] (Bucharest: Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1905), 282-285, no. 229, and the detailed discussion in Ovidiu Cristea and Marian Coman, "O scrisoare pierdută: Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești" [A lost letter: Stephen the Great and the Wallachian border boyars], *Analele Putnei* 9 (2013): 23–51. In Hungarian, the expression, variously attested as *kurafi(a), kurvafi(a),* appears, for instance, in the Latin text of the so-called *Chronicon Dubnicense* (1479), which reports (in the vernacular) a phrase attributed to Hungarian soldiers during a battle dated to 1355 containing the insult *kwrwanewfya* (i.e., *kurva nő fia* "son of a woman whore"); see *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci acephalo et Vaticano chronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum*, ed. M[atthias] Florian (Pécs: n.p., 1884), 167. Similar phrases occur in late-fifteenth and early-sixteenth century charters; see, for instance, MOL DL 94567 (Buda, 7 July 1488): *gonosz kwrwafÿ pap* "evil priest, son of a whore," *the hÿres kwrwafÿ* "you infamous son of a whore." See Paolo Agostini, "Adalékok a *kurva* szó etimológiájához" [Data concerning the etymology of the word *kurva*], *Magyar Nyelv* 87, no. 2 (1991): 206–207.

23 I read *retrocedentes* as in the original, not *recedentes* as printed by Pesty, ibid., 145.

24 Here the original has *ad domum eiusdem exponentis*, not *ad eundem exponentem* as printed in Pesty, ibid.

25 Lat. *exi ruse uulpis*. A colorful insult, which, in late-medieval Hungary would have carried connotations such as cowardice, deceitfulness, and infidelity, especially because of its association with significant Others, such as the Ottomans; see Ágnes Drosztmér, "Images of Distance and Closeness: The Ottomans in Sixteenth-century Hungarian Vernacular Poetry," PhD Dissertation, Central European University (Budapest, 2016), 142–143.

26 Lat. *canes coinquinent matrem tuam*. Another vivid insult, attested for both vernaculars that may have served as the source of this somewhat euphemistic Latin translation. In Romanian (translated into Church Slavonic), a letter sent in July 1432 by the Wallachian ruler Alexandru Aldea (1431-1436) to the citizens of Sibiu/Nagyszeben tried to convince them of his good faith with the following self-imprecation: "whoever has ever told a lie, may the dogs fuck his wife and his mother!" (*da mu ebe pĭs ženǫ i matere mu*); see Ștefan Pascu et al., ed., *Documenta Romaniae Historica*, series D, vol. 1 (Bucharest: Editura Academiei, 1977), 295, no. 197. In Hungarian the image is attested indirectly by lexical items such as *ebadta*, *kutya-adta* "son of a dog" or *kutya-baszta* "dog-fucked"; see, for instance, Attila T. Szabó et al., ed., *Erdélyi magyar szótörténeti tár* [Historical dictionary of the Transylvanian Hungarian vocabulary] vol. 2.4, s. v. *eb* and vol. 7.3, s. v. *kutya*. A somewhat similar expression (minus the animal imagery) appears in Hungarian embedded in a Latin document issued by the county of Heves on 26 January 1489 (MOL DL 19472): *si uellet ... mater fieret meretrix uulgariter dicendo kurwalegen anÿa kÿ* "may his mother be a whore if he ..."

27 Reading *ac* as in the original, not *et* as printed by Pesty, ibid., 145.

28 I prefer to read *equitantes* rather than *equites* as printed by Pesty, ibid., 145.

29 Reading *inclusi* as in the original, not *reclusi* as printed by Pesty, ibid.

30 Here *preueniens* seems preferable to *preueniendo* printed by Pesty, ibid.

31 Reading *relinquens* rather than *relinquendo* as printed by Pesty, ibid.

32 Here I read *reuiderent* as in the original, not *uiderent* as printed by Pesty, ibid., 146.

33 Lat. *ribaldi*. The same insult (of Italian origin) is attested in 1515 in a Latin letter sent by Paul Thomory to the citizens of Prešov/Eperjes: *timeo a ribaldis Siculis*; see Samu Barabás, ed., *Székely oklevéltár 1219–1776* [Szekler chartulary 1219–1776], (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1934), 252, no. 142. Earlier, in a report produced by the chapter of Vasvár on 19 January, 1503 (MOL DL 106881-106883), in a long and detailed account of various acts of verbal and physical violence, the insult *ribaldus legatus* "the vagabond legate" is also mentioned.

34 I have restored *te* in this passage, omitted by Pesty in his edition, ibid., 147.

35 An interesting detail about the outlook of the nobleman's residence, here described as *castellum*.

36 Reading *peruenisset* as in the original, not *uenisset* as printed by Pesty, ibid., 147.

37 Lat. *familiaris*. If used consistently, this would refer to a member of the lesser nobility, who served in the entourage of his noble overlord. Such noble status would explain here the assertive attitude of this unnamed individual, who, unlike the *iobagiones*, engaged in direct verbal and physical violence towards the two defendants.

38 The original has *fili*, instead of which Pesty (ibid., 148), printed *frater* "brother"; this form of address, if not meant to emphasize rhetorically the plaintiff's conciliatory attitude, may refer to a significant difference in age between him and the the two defendants.

39 I prefer to retain the original reading *poterant* against *potuerant* printed by Pesty, ibid., 148.

A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége

Vadas András*

Nem egyszerű felsorolni a számos kutatási területet, amellyel Laszlovszky József az utóbbi évtizedekben foglalkozott. Ezért egyszerre könnyű és nehéz is olyan témát találni, amely illik egy hasonló születésnapi ajándékhoz. Az utóbbi években levelezéseink és telefonbeszélgetéseink igen nagy hányada egy kötethez, az idén megjelent angol nyelvű középkori magyar gazdaságtörténethez kötődtek,[1] ezért egy részben ehhez, részben pedig egy, a különböző ünnepekhez kötődő, Jóska által is szigorúan elméleti szinten vizsgált eseményhez,[2] a lakomákhoz kapcsolódó rövid írással kívánok neki boldog születésnapot.

Az említett gazdaságtörténeti kötetben két jelentékeny tanulmány vállalkozott a középkori agrárium bemutatására. Az egyik az ünnepelt tollából származik,[3] és a középkori mezőgazdaság kérdéseit tekinti át, míg egy Bartosiewicz László és kollégái által jegyzett írás az állattenyésztés főbb kérdéseit vizsgálta.[4] Mindkét tanulmányban megjelenik egy, a magyar, a német és osztrák, újabban pedig olasz kutatás által vizsgált kérdés, a késő középkori és kora újkori Kárpát-medencei marhakereskedelem. A kereskedelem volumenére nézve az 1970-es és 1980-as években tett megállapításokhoz képest nemigen mutatott fel komolyabb eredményeket a kutatás. Az ekkor publikált munkák vámnaplók és más források segítségével feltérképezték a főbb marhahajtási útvonalakat is.[5] Az útvonalak működtetéséhez szükséges társadalmi szervezetről ugyanakkor sokkal elnagyoltabb információkkal rendelkezünk, és a hajtás során jelentkező problémákról is csak kevés forrást publikált a kutatás. Az utóbbi időben mind az ünnepeltnek, mind számos olyan történésznek és régésznek, akik valamilyen módon a tanítványai voltak, felkeltette az érdeklődését, hogy vajon milyen táji és környezeti változások kapcsolhatók az extenzív marhatartáshoz és kereskedelemhez. Ezek legfontosabb része nyilván a marhatartás területéhez – főképp az Alföldhöz – kapcsolódik, ugyanakkor a hajtási útvonalak mentén szintén jelentékeny területek kapcsolódtak a marhák ellátásához.

A marhahajtás az Alföldről a Nyugat-Dunántúl vagy a Csallóköz irányába, majd onnan tovább Nyugat-Európa felé nem kizárólag marhahajtó utakat igényelt. Számos kapcsolódó infrastrukturális elem kellett ahhoz, hogy a marhák eljussanak az alföldi területekről a német és részben itáliai piacokra. Ezek közé tartoznak a különböző legelők, amelyeket útközben béreltek az állatok élelmezésére, átéjszakáztatására a hajtás során. Ezek viszonylag sűrűn helyezkedhettek el, hiszen napi 30–40 kilométernél nem tettek meg nagyobb távolságot a marhacsordák.[6] Hasonló földek nagyrészt különböző földbérleti szerződésekből ismertek, de a kapcsolódó infrastruktúra – fogadók, itatók, stb. – feldolgozása még várat magára. Ezen megállók biztosítása ugyanakkor, mint ahogyan arra néhány forrás alapján már felhívta a kutatás a figyelmet, nem volt zökkenőmentes. Egy, az 1630-as években keletkezett, s alább teljes szövegében közölt, a kecskeméti főbíró és a városi tanácstagok által írott levél is erre szolgál példaként.

A 17. század első harmadának végére a marhakivitel már jócskán túl volt a csúcsán, és ebben komoly része volt az egyre növekvő szállítási problémáknak is. A levél címzettje Pálffy (II.) István (1586–1646), akit Kecskemét város vezetői mint Dunán inneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitányt kerestek meg.[7] A levélben megfogalmazott panasz szerint a Kecskemétről a Mátyusföldre hajtani kívánt marhákat Fótnál éjszakáztatták a hajtók, köztük egy megnevezett kecskeméti polgár, Pataki Gergely.[8] Az éjszaka során rájuk törtek, megverték a marhát kísérőket, és hat bikát, egy tehenet és egy lovat elhajtottak.

* Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem, Budapest

Sikerült megtalálni a magyar és részben rác tetteseket, akik a több mint 60 kilométerrel távolabbi Buják végvárából származtak. A bujáki végvár 1593-ig török kézen volt,[9] majd ezt követően hetven évig magyar végvárként funkcionált; a 30 és 70 fő közötti őrségének ellátási nehézségeit több levél is említi.[10] Amikor tehát a levelet Pálffy Istvánnak címezték a kecskemétiek, az ő parancsnoksága alá tartozó végváriak magyar kereskedők kárára vezetett portyáinak megfékezése a cél. Annak ellenére voltak ellátási nehézségei a bujáki végvárnak, hogy a 17. század elejéig a stratégiailag fontos erődítések közé tartozott.[11] Ezt követően, ahogyan az több tucat végvár esetében megtörtént, jelentősen csökkent a Haditanács anyagi ráfordítása, hisz a várnak is egyre jelentéktelenebb védelmi szerepe volt.[12] Alighanem ennek tudható be, hogy a végváriak már az 1630-as években is távoli portyákkal egészítették ki jövedelmüket.

A történet önmagában nem volna meglepő,[13] bár a portya a szokottnál valamivel nagyobb távolságra zajlott – alighanem az Alföldről a váci rév felé vezető és a marhakereskedelemben mindvégig meghatározó útvonal mentén az év nagyobb részében biztos zsákmányra számíthattak. Ugyanakkor érdekes adalék lehet, hogy ezúttal kiderült, mi lett a zsákmány sorsa. A tetten érés sajátos módon zajlott, mert a faluban a levél utószavában említett rablókon túl megtalálták az elrabolt állatok egy részét is, szám szerint hármat. A négy fennmaradó marhát és a lovat ugyanakkor nem sikerült visszaszereznie a kecskemétieknek, mert a levél szerint azokat addigra megették. A 250–300 kilogrammos állatok egy vagy két nap alatti elfogyasztása mindenképpen figyelemreméltó teljesítmény lenne az ekkoriban alig egy tucat végvári részéről. Szintén említésre méltó, hogy bár a keresztények számára a pápaság már a 8. századtól nem támogatta a lóhús fogyasztását, a középkorból is ismert hazai példákat követően[14] a kora újkorban sem tűnik kivételesnek a ló húsának elfogyasztása.

Ugyan közel négyszáz év távlatából nehéz azt kideríteni, hogy vajon éppen egy születésnapot ültek-e a bujáki várban, amelyhez kellett ez a kevés sült hús, mindenesetre remélem, Jóska hasonló szerény lakoma keretében üli meg születésnapját, mint amilyennel a végváriak ünnepeltek valamikor 1638 egyik nyárestéjén.

Függelék

Bakos János kecskeméti főbíró és a kecskeméti városi tanács levele Pálffy Istvánnak
1638. augusztus 2. Kecskemét

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) Familienarchiv Pálffy Kt. 12. Arm. I. Lad. 5. Fasc. 2. Frustrum 44.

Az tekintetes és Nagysagos Groff Palfi Istvan Urunknak, Czaszar és Koronás Kirali Urunk eő felsegje feő Tanacsanak, Az Dunan innet levő Magiar Orszaghnak feö Generalis Kapitananak, Nekünk minenekben kegielmes Urunkk adassék ez levelűnk kezeben alazatossan

Alazatos es engedelmes szolgalatunk ajanlasa utan, Isten szerelmes fiaert minden lelki testi jókat jo eghesseghet hoszszu eletet kivanunk megh adatni Nagodnak mint kegielmes Urunknak boldogul.

Nekünk mindenekben kedielmes Urunk Sok fe niomorusagunk s niavalaink vannak az ide ala lezzegő legheniek felől, mellieket Semmikeppen nem tűrhetenk, hogi Nagodnak hirrt ne tennenk, mert ha valahol talalnak bennünket, magunk szemeliebenis megh haboritanak lovainkat szem latomast el viszik, avagi ahol kaphattiak lopva is el viszik. Ha panaszt teszűnk rajokis, ők bekevel maradnak de minket annak utanna ez mindiart fenyegetnek; Mostantis Varosunkbeli Uraink marhakat hajtottanak volna föl az Matius földere eladni. És Vacz mellet Fotnal[15] be esteledven ot az fot halaszok az barommal, is azon ejel nemeli lezzegők török modon ökrökvel rajok ütöttenek es harom falka barom közzül valasztva vala jo hat ökröket egy meddű tehenet s egi lovat el hajtottanak, azon felühűl az szolgakat ighen vertek. Az gazdak ez levelünk mutato Pataki Gergelt el küldöttek az ökrökh tudakkozasara, es az tudakozas közben Bujakban rajok talalt. Az ökrökhben negiet megh ettenek az lovat is megh ettek. Harma oda maradot, Kapitani Urunkhoz akarvan panaszolni menni, eő urasagha hogi megh értette minenmű dologban jar, eleiben sem boczatotta. Mas többffele dolgokat sokakat cselekszenek, mellieket semmiképpen el nem alhatunk hanem pusztulasra jutu igienünk. Kérjük alazatosan Nagodat mint Kegilmes Urunkat, hogi Nagod az ill

jelen hitvan czavargoktul mentsen megh bennűnket, hogi igi mÿs az Nagod szarnia es oltalma alat megh maradvan bekesseghben, az Nagodat hozzank megh mutatot jo akarattiat engedelmesseggel megh Szolglahassuk es köszönhessük.

Az szent Isten Nagysagodat eltesse (~~Nagodat~~) kedues jo eghesseghben sok esztendőkigh mind az Nagodhoz tartozokkal egietemben.

Datum Ægopoli die 2 Augusti Anno 1638
Ketskemeti Fő Biro
Bakos Janos
Esküt Tanaczaival egiűt,
örömest szolglanak Nagodnak

P.S. Bujkai Legienekh neuek melliekh az marhakat megh talaltak s kezekben kaptak, Pap Mihali, Fekete Bali, Turi Janosi, Foti Gyurka, Czorba Dani, ismet egy Racz legien, Palanki Sarközi Janos

Jegyzetek

1 József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó és András Vadas, szerk., *The Economy of Medieval Hungary (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*) (Leiden és Boston: Brill, 2018).

2 Laszlovszky József, szerk., *Nyereg alatt puhítjuk…? : avagy vendéglátási szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovasnépeknél című 1996 október 10-11-i rendezvénysorozat Tudományos Konferenciájának tanulmányai* (Budapest: Országos Magyar Kultúra Baráti Társaság, 1997).

3 József Laszlovszky, „Agriculture in Medieval Hungary," in *The Economy of Medieval Hungary*, 79-112.

4 László Bartosiewicz et al., „Animal Exploitation in Medieval Hungary," in *The Economy of Medieval Hungary*, 113-165.

5 A legfontosabb munkák: László Makkai, „Der ungarische Viehhandel," in *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450 bis 1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, szerk. Ingomar Bog (Köln–Wien: Böhlau, 1971), 483-506., Othmar Pickl, „Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert," in *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750)*, szerk. Ekkehard Westermann (Stuttgart: Klett-Cotta, 1979), 39-81., István N. Kiss, „Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert," in *Internationaler Ochsenhandel*, 83-123. Később Harald Prickler és Gecsényi Lajos írásai foglalkoztak a kérdéssel, legújabban pedig: Andrea Fara, „Il commercio di bestiame ungherese verso la Penisola italiana tra tardo Medioevo e prima Età moderna (XIV–XVI secolo)," *Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge* 127, no. 2 (2015), letöltve: 2018. július 31., http://mefrm.revues.org/2709

6 Mészáros László, „Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. században," in *Bács Kiskun Megye Múltjából*, 2 (Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1979), 58-287.

7 Pálffy Géza, „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból")," *Történelmi Szemle* 39 (1997): 257-288., kül. 263, 271. Pálffy István szerepére az oszmán-magyar határterület kereskedelmében: Várkonyi Gábor, „Pálffy István érsekújvári főkapitány és a váci Musta basa levelezése," in *Pálfiovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003*, szerk. Anna Fundárková és Géza Pálffy (Bratislava–Budapest: Spoločnosť Pro História–Academic Electronic Press, 2003), 63-73., illetve Várkonyi Gábor, *Ünnepek és hétköznapok. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon* (Budapest: General Press Kiadó, 2009), 52.

8 Pataki megjelenik az 1630-as évek kecskeméti dézsmajegyzékeiben is: Iványosi-Szabó Tibor, szerk., *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból 1. 1633–1700* (Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2008), 84, 86.

9 Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, I-III. (Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete, 2007), II. 794-797.

10 Takáts Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása* (Budapest: MTA, 1908), 283. (1623), 285. (1625), 288. (1632), 290. (1652) és 294. (1656).

11 Pl. Pálmány Béla, „Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében (1593–1731)," in *Fejezetek Szécsény történetéből* (Salgótarján: Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, 2013), 304-322, kül. 319., Hausel Sándor, *Nógrádvár* (Nógrád: Nógrád Község Önkormányzata, 2000), 87., ill. Takáts Sándor, *A magyar gyalogság*, 79.

12 *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve 1656–1661*, kiad. Szabó András Péter, bev. tan. Pálffy Géza (Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 2010), 94. 36. jegyz.

13 Hasonlókra nagyobb számban, lásd: Illik Péter, *Török dúlás a Dunántúlon* (Budapest: WZ Könyvek, 2010).

14 Bartosiewicz et al., „Animal Exploitation," 120-121, 125, 128, 132, stb.

15 E szó a sor elején szerepel, kettős kereszt jelöléssel.

Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform

László Kontler*

Eighteenth-century societies in the Habsburg lands, as elsewhere in Europe, were marked by distances and borders, socially, spatially, and otherwise. The cultural experience of the life worlds which they separated differed significantly. The traversability of the distances and the porosity of the borders were varied and changeable, subject to diverse influences from political interest and stratagem through economic growth or decline to the development of patterns and means of communication, and more. So were the opportunities for transgressing the borders and connecting the life worlds.

The astronomer Maximilian Hell (1720–1792) was born and raised in circumstances that, in spite of appearances, equipped him well for such transgressions. Apart from his university years in Vienna, the scenes of his life before his appointment as imperial and royal astronomer in 1755 were "borderlands": relatively recently captured and stabilized possessions of the Habsburg crown whose value for it derived from its recently conceived geopolitical interests and stakes in the region east of the River Leitha. In some sense thus peripheral, these scenes were by no means marginal. Hell's birthplace, Banska Štiavnica (Selmecbánya, Schemnitz), was key, too, and several of his family members were key figures in mining, a branch of industry that assumed strategic importance in the great power aspirations of the Habsburgs. The Society of Jesus, which offered unique opportunities for mobility and which Hell joined by family decision as a young adult, was firmly established there. In Transylvania, where he was active early in his career, the order was assigned a central role in the monarchy's "civilizing mission" – thus an excellent learning ground for developing skills of creative adjustment to varying, even contradictory, constraints and requirements.

Between these two stations, Hell could already ascertain how promising the combination of his descent, his Jesuit affiliation, and his scientific talents was during the years of his university studies in the imperial metropolis, where he first began to integrate into the intertwining patronage networks of aristocratic-governmental circles and the Society of Jesus during the 1740s. The firmness of this integration and intertwining is further underscored by his appointment a few years later as the first director of the new Imperial and Royal Observatory, the creation of which was central to the larger endeavor of the Habsburg government to raise the imperial seat to the status of a European scientific capital. Accepting this position was a major "crossing" for Hell, also holding out the possibility of more of the kind. Far from severing the ties binding him to the life worlds where he was active until then, he made strenuous efforts to channel whatever worthy scientific work he saw being pursued there into the broader circulations that now opened to him. Nevertheless, at the same time he was thrown into one far grander in scale, especially as regards access to the various strands of the contemporary ferment in cultural sensibility, intellectual orientation, political program, and patterns of communication: the European Enlightenment.

It is important to emphasize how unproblematic it was for the Viennese administration to enlist a member of the Society of Jesus in the service of its reform agenda just a few years before the demise or "end" of the order began with its expurgation from the Catholic states of the West, and less than two decades before its general suppression by the pope. The analysis of the circum-

* epartment of History, Central European University, Budapest. The paper is a revised version of the "Conclusion" in Per Pippin Aspaas and László Kontler, *Maximilian Hell (1720–1792) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe,* forthcoming (Leiden: Brill, 2019).

stances and the documents of the appointment, as well as the new state servant's subsequent manner of procedure, demonstrate that in this period the unity of purpose between him and the promoters of enlightened policies and institutions could hardly have been fuller. The pursuit of anti-superstitious and utilitarian ends via the production and dissemination of new knowledge prescribed to Hell in the instructions given to him, was consonant with age-old Jesuit priorities and practices and he proved to be highly ingenious and creative in exploiting the avenues and methods of knowledge circulation characteristic of the republic of letters at home and abroad in order to earn the much-desired recognition for his patrons as well as for himself, his faith, and his order. By the 1760s, his status as a truly cross-border character, constituting himself at the intersection of domestic and cosmopolitan scenes and shrinking the distances between them, had been sealed. The invitation of the Danish-Norwegian court to lead a prestigious expedition to the Arctic region for the observation of the 1769 transit of Venus was both an acknowledgement of this fact and stretched it to its limits.

Borders and distances are relevant notions to the interpretation of Hell's figure in regard of the substance of his scientific contributions, too. Two of the most memorable among these—both the outcome of his fieldwork in the North—were his calculation of the solar parallax, i.e., his preoccupation with inquiry into the fundamental unit of measurement of distance in the solar system, and determining the virtual proximity of human communities separated by physical distance in his studies of Sámi-Hungarian linguistic kinship. Together with his work in fields of knowledge as widely divergent as the northern lights, electricity, meteorology, magnetic healing, and others, they were supposed to establish his credentials as a universal man of science with an encompassing vision who, thanks to his firm attachment to the solid methods and principles characteristic of mathematics and mechanics (as against new-fangled approaches informed by the humanities and vitalism), is capable of bringing the study of all these fields to a shared platform. Fashioning himself in this role, Hell was self-assured, even self-conceited and occasionally arrogant, and his cross-disciplinary pretensions were met with perplexity and evoked a mixed response among fellow scholars. The latter continued to recognize his outstanding merits as a practical and theoretical astronomer, but also the limits of his larger claims as well as the eccentricity and unpleasantness of some of his reactions.

In this situation, Hell, more than at any time before, was in need of support from other centers of knowledge such as the Royal Danish Society of Sciences, of which he had become a member during the Arctic expedition or the Parisian Académie des Sciences, whose *membre correspondant* he had become far earlier. The underpinnings of such support, however, had either vanished altogether or became corroded. In Denmark, the coup by Struensee in late 1770, which wiped away the mighty ministers who had facilitated Hell's recruitment as a savant in service of their monarch, was followed less than a year and a half later by a nationally oriented, "anti-German" government reluctant to lend support to cosmopolitan and multinational scientific endeavors of the kind represented by Hell and his expedition. From the French side, the reasons for a lack of support and ultimately indifference from former allies such as Jerôme de Lalande were apparently more complex. The continuing support for Ruggiero Boscovich and the lack thereof vis-à-vis Hell at least goes to show that anti-Jesuit sentiments around the climax of the suppression of the order did not trump prestige based on scientific merits and good conduct according to the long-established informal rules of the republic of letters. Hell's late publication and over-aggressive support of his Venus transit observations from Vardø in the ensuing controversy over the solar parallax were an infringement of the latter.

The uneasiness, anxiety, impatience, and frustration that filters through not a few of Hell's utterances in his later life, however, arose not only from the apparent futility of some of his scholarly endeavors, but from changing tides on the Central European public scene. Hell's personal trajectory as a Jesuit man of science and state servant under successive Habsburg reform administrations in the mid- to the late eighteenth century puts the chronology of the Enlightenment in Central Europe into relief. If there was one border that Hell was consistently unwilling

to cross, it was the boundary of the Enlightenment in the guise under which it had arrived in the Habsburg realm during the later years of Maria Theresa and especially under Joseph II. Hell is a significant figure of science in the Age of Enlightenment and the European Enlightenment is crucial to understanding Hell, while he remained peripheral to the Enlightenment—not geographically as "periphery" is most often understood in Enlightenment studies, but in the sense of the Enlightenment as a "system." Hell *accessed* the Enlightenment and both benefited from it and enriched it as a highly proficient user and improver of the mechanisms, institutions, networks, and practices which its ideas fostered and sustained, without meaningfully *participating* in its intellectual and moral universe. In fact, he cultivated a principled hostility to some core values of the Enlightenment—for instance, religious toleration. The Enlightenment of the late 1740s to the 1760s was still congenial to an ambitious Jesuit man of science with its emphasis on improving the infrastructures of (especially higher) learning, besides beginning an overhaul of the economic foundations and administrative organization of the state. Hell does not even seem to have been bothered much by the step which underlined the unity of these three aspects of the incipient transformations: the establishment of Viennese *Polizeywissenschaft*, whose logic and the governmental modus operandi which it promoted pointed towards a program of eroding estate distinctions, including the ecclesiastical estate, of the kind implemented—gradually, with varying intensity and consistency—from about the time of Hell's northern adventure.

In spite of the shock of the papal suppression of the Society of Jesus in 1773, neither was the change abrupt nor did it represent an existential threat to Hell and his personal status. Though he complained about the practical implications of the suppression of his order to the work routine of the observatory, his resentment was also based on barely explicit, but unmistakable, grounds of principle. Happiness in this world, even pursued by the means of modern knowledge practices, remained to him inseparable from happiness in the next one, indeed, he regarded the achievement of scientific goals, while in the strict sense subject to its own procedural rules, as still ultimately dependent on the perpetual manifestations of divine benevolence. If "happiness" was to be attained, it therefore seemed to him indispensable to preserve the constitution of His servants exactly as it existed in the Catholic church, including its scientifically most distinguished arm, the Jesuit Order. The lukewarm, non-committal disposition of the Habsburg leadership towards the suppression and its reconciliation with the papal verdict signaled to Hell a lack of commitment on the part of the government to the principle on which the services he was performing for it were founded.

For the first time in Hell's career, the boundaries of the "life worlds" in which he had negotiated his existence were simultaneously stiffened—what had been possible for a Jesuit until quite recently was no longer feasible for an ex-Jesuit, a new type in need of new strategies of accommodation. To make matters still worse, confirming in Hell the sense of abandonment by his superiors, the developments on the Viennese scene also nurtured an Enlightenment "from below," exposing him to personal attacks in his character as a former Jesuit, now left to his own resources in fighting the battles that ensued. Hell took up the challenge, not only in the ordinary and simple sense of undertaking the necessary combats before the public eye, but more generally and impressively by re-inventing the spaces around him and relocating himself across the newly conceived borders. A would-be Viennese academy of sciences, for which he drafted a plan at the request of the government in 1774, was envisioned as such a space—a virtual refuge for "ex-Jesuit science," more than just a consolation prize but perhaps genuine compensation for the loss of the bastions of Jesuit learning. The eventual failure of this project must have embittered him all the more a few years later upon witnessing the—true, ephemeral—flowering of institutions of academic sociability under the auspices of his most fervent critics, the Viennese freemasons. Even more striking was Hell's alternative to rekindling Jesuit science in the imperial center, now hopelessly submerged in heartless, calculative enlightened rationality: a Hungary dedicated to the rejuvenation of Catholic learning, with himself as the *spiritus movens* and the bridge—physically still situated in the Viennese hub of astronom-

ical activity in the Habsburg lands, but in a capacity not derived from his official position—between this space and the wider world. Eventually, he faltered. One reason was the largely imaginary character of this space and the other his miscalculating the chances of re-fashioning (rediscovering) himself as a patriotic *Hungarus* savant. Hell was blind to the powerful survival of an archaic—but by no means obsolete—set of ideas about national identity in a freshly conceived Hungarian Enlightenment (or Magyar national awakening), which had no patience for association with the "fish-smelly" Sámi which his linguistic ventures seemed to propose.

The figure of Hell connected local, imperial, and cosmopolitan spaces—real as well as symbolic ones—of producing scientific knowledge in eighteenth-century Europe. He moved with facility in and between life worlds of different scales, from the small-town environments of the Central European periphery, through the Catholic-Jesuit hierarchy, the courtly and government circles of imperial and royal capital cities, and the international republic of learning, to the hostile climate of the colonial North. On each of these scenes he made strenuous efforts, and managed to a remarkable extent, to exploit the range of opportunities they presented for becoming "successful." When the apparent continuity established through his person among these life worlds became fragmented, it seemed a realistic hope that he would be able to pay out the credit raised in some of them against the ones where a deficit had suddenly accumulated. In the interest of maintaining his positions he might even be said to have been working across the boundaries of distinct scientific fields. Eventually, what appears to be his attempt to maintain the continuity of his ends by "de-centering" the realm which had once bred him, but then abandoned him, turns out to have failed. Yet, his story is no less instructive for the fact that it was a failure; it reveals something about what men of science operating on multiple scales in early modern Europe may —or may not—have achieved by "negotiating knowledge" at times of imperial consolidation.

Hajsza az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek

Paukovics Gergő*

A századfordulót, illetve a 20. század elejét az új találmányok és orvosi felfedezések tömeges megjelenése jellemezte. Kevesebb szó esik viszont azokról a vakvágányokról vagy múló trendekről, amelyek gyakran egy egész generációt lázba hoztak, ám sikertelenségük végül a feledés homályába taszította őket.

Serge Voronoff 1866-ban született az oroszországi Sechmanyban. Neve ma talán csak néhányaknak csenghet ismerősen, egykor azonban az egész világ róla beszélt Rio de Janeirótól New Yorkon át Budapestig. Voronoff és kortársai munkásságát irodalmi művekből, filmekből, talán egy-két különcökről szóló cikkből minden bizonnyal sokan ismerik, csak éppen nem tudják, hogy róluk szól a történet.[1] Voronoff személyisége és orvosi beavatkozásainak bizarrsága számtalanszor megihlette az írók, újságírók fantáziáját, ám ebből adódóan sokan sokféleképpen, és leginkább hanyagul, felületesen írták meg történetét.[2] Mindez hozzájárult ahhoz a torz tudós-képhez, amelyben sokszor feltüntetik. Írásomban azt mutatom be, hogyan fogadta a magyar, azon belül is elsősorban a fővárosi sajtó Voronoff személyiségét és tevékenységét az 1920-as évek elején.

Voronoff tizennyolc évesen költözött Párizsba, hogy orvostudományokat tanuljon, 29 évesen pedig francia állampolgár lett. Párizsi mentora kezdetben Alexis Carrel francia sebész, fiziológus volt, később egy másik neves francia orvos, Charles-Édouard Brown-Séquard irányítása alatt kezdte meg kutatásait.[3] Voronoff tehát a legnagyobb szaktekintélyektől tanulta el a sebészeti és transzplantációs technikákat.

1896-ban Egyiptomba utazott, hogy az eunuchok kasztrációjának élettani hatásait vizsgálja, erre Kairóban a *khedive* (alkirály), II. Abbász Hilmi Pasa orvosaként nyílt lehetősége. Ezen vizsgálatok szolgáltak alapul későbbi transzplantációs kísérleteinek: feltételezése szerint az eunuchok korai halála, alacsony intelligenciája, tespedtsége és alacsony testmagassága a herék hiányának tudható be.[4] Amennyire visszakövethető Voronoff neve, a magyar sajtóban először 1903-ban az *Orvosi Hetilap*ban jelent meg, mint a Kairóban megrendezett első egyiptomi orvosi kongresszus főtitkára.[5] Ezt jó pár év szünet követte, miközben Voronoff sebészként és nőgyógyászként dolgozott, és három könyve jelent meg nőgyógyászati témában (1. kép).

Neve 1910-ben tűnt fel újra a magyar lapokban, amelyek a február 20-án merénylet áldozatává vált – és egy napra rá elhalálozott – Boutros

► **1. kép.** *Dr. Serge Voronoff 1900 körül. Forrás: Ismeretlen fotós üvegnegatívjáról készített digitális kép. Library of Congress, Prints & Photographs Division, [reproduction number: LC-DIG-ggbain-37126], http://www.loc.gov/pictures/item/2014717274/*

* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

Ghali egyiptomi miniszterelnök halálával kapcsolatos fejleményekről számoltak be. Voronoff ekkor azzal keltett feltűnést, hogy a per során azt nyilatkozta: az elnök halála elkerülhető lett volna, ha a merénylet után nem operálják meg „feleslegesen." Ezzel Ghali halálát lényegében az orvosokra hárította, nem kis meghökkenést okozva ezzel.[6] Ezt követően, még ebben az évben megözvegyült, majd visszatért Franciaországba. Kutatásait Párizsban állatok csont- és izomszövet-transzplantációs eljárásainak kidolgozásával kezdte, majd következett a vese, a petefészek és a belső elválasztású mirigyek, mint a hasnyálmirigy és a pajzsmirigy.[7]

Ki kell emelni, hogy Voronoff kísérletei tudományos körökben koránt sem voltak egyedülállók. Alexis Carrel 1912-es Nobel-díja után a transzplantációs eljárások iránti érdeklődés felerősödött. Sokan kísérleteztek különböző váladékok felhasználásával, vagy szövetek és csontok átültetésével, amivel nagy reményeket ébresztettek az úgynevezett *xenografting* eljárás – vagyis az egy fajból származó testszövet átültetése egy másik fajba – sikereivel kapcsolatban. Manapság például már rutineljárásnak számít sertések szívbillentyűjének átültetése emberi szívbe.[8]

Voronoff kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a főemlősök vére az emberéhez olyannyira hasonló, hogy egyes majomfajok alkalmasak lehetnek donorként a fajok közötti szövettranszplantációhoz.[9] Először 1912-ben Párizsban, majd 1913-ban Londonban prezentálta juhokon végzett fajon belüli transzplantációs eredményeit.[10] Az első igazi szenzációt azzal érte el, amikor egy majom pajzsmirigyszövetét sikeresen transzplantálta Jean G.-be, egy 14 éves szellemileg és testileg visszamaradott fiúba (2. kép). Magát az operációt 1913. december 5-én végezte el, de az eredményeket csak egy évvel később mutatta be.[11]

Az operációról 1914. július 5-én a *Pesti Hírlap* egy rövidhírt közölt „Az imbecilitás gyógyítása" címmel.[12] Az időzítés nem volt a legalkalmasabb: egy héttel a szarajevói merénylet után Voronoff első sikeres *xenotranszplantáció*ról beszámoló hír – mely szerint pajzsmirigy-átültetéssel a „kretinséget és a hülyeséget tudja gyógyítani," és amelyekhez a hír szerint is nagy reményeket fűztek orvosi körökben – jóformán visszhang nélkül maradt a magyar sajtóban és tudományos lapokban.[13]

► **2. kép.** *Jean G. Voronoff operációja előtt és után. Forrás: Serge Voronoff, Life: A Study of the Means of Restoring Vital Energy and Prolonging Life (New York: E. P. Dutton & Company, 1920), 28-29. ábra*

Voronoff kutatásai előtt hihetetlen lehetőségek nyíltak meg, mikor megismerkedett Evelyn Bostwick amerikai örökösnővel, Jabez Abel Bostwick, a Standard Oil társaság egyik alapítójának lányával.[14] Evelyn Bostwick nem csak Voronoff kutatóintézetét, a *Collége de France*-ot, és kutatásait finanszírozta, de laborasszisztensként és fordítóként is segédkezett. 1920-as házasságkötésük után egy évvel Evelyn meghalt, vagyonát pedig Voronoffra hagyta,[15] ami élete végéig biztosította számára a kutatás szabadságát.[16]

1919. november 2-án a *Magyarország* hasábjain jelent meg „Örökifjuság" címmel egy cikk, amely ismertette Voronoff *Collége de France*-ban végzett majompajzsmirigy-átültetésekkel kapcsolatos kísérleteit. A cikk röviden kitért Voronoff korábbi, juhokon végzett kísérleteire, majd annak a fiúnak az utóéletéről számolt be, akin 1914-ben végzett műtétet, és aki azóta „tökéletesen normális lett." Ahogy a szerző ironikusan megjegyezte, egyetlen „tünete" csupán, hogy 1917-ben önként jelentkezett katonának.[17]

Az első, hosszabb lélegzetvételű cikkek 1920-ban jelentek meg Voronoffról. A *Tolnai Világlapja* április 10-én megjelent számában egy teljes oldalon keresztül méltatta Alexis Carrel és Voronoff kísérleteit és eredményeit a transzplantációkkal kapcsolatban. Érdekes adalékként a cikk írója kiemelte, hogy Voronoff a kísérleteihez „holt emberekből" metszi ki a különböző szerveket.[18] Ugyanezen év végén a *Gyógyszerészek Lapja,* valamint a *Magyarország* arról számoltak be, hogy Voronoff New Yorkban néhány hónappal korábban zártkörű demonstráción mutatta be

xenotranszplantációs eljárását a Columbia egyetem orvosi karának tagjai előtt.[19] A rövid hírekben először jelent meg együtt Serge Voronoff és Eugen Steinach – osztrák fiziológus, az endokrinológia úttörője és Voronoff bécsi „vetélytársa" – neve a magyar sajtóban.[20]

A megfiatalítás mint a műtétek célja csupán 1922 júliusában került először előtérbe Voronoffal kapcsolatban. Itt még olyan állítások is elhangzottak, miszerint Voronoff „a csimpáncmajomnak (sic!) minden nagyobb szervét zavartalanul át tudja ültetni az emberi testbe."[21] Voronoff nevének viszonylagos ismeretlenségét mutatja, hogy augusztusi cikkében a *Magyarország* mint amerikai orvost említette (nevének elírásával: *Voronof*), mikor beszámolt Spahlinger Henrik dr. (Henri Spahlinger, 1882-1965) svájci bakteriológus új fiatalító szérumáról. Az „életelixír" az újság forrása, az angol *Daily Express* szerint nem csak a tuberkulózist gyógyítja, de hatására a százötven éves kor is elérhető lesz.[22]

A fordulatot a magyar sajtóban az 1922. októberi párizsi orvos kongresszus hozta meg. *Az Est* tudósítója arról számolt be, hogy Voronoffnak nem engedték, hogy megtartsa előadását a „mirigy átültethetéséről," mivel eredményeit a napilapoknak megszellőztette.[23] Voronoff ezután a kongresszus helyszíne helyett saját kutatóintézete, a *Collége de France* kísérleti termében tartotta meg előadását: filmfelvételeken szemléltette, hogyan varázsolt fáradt, „megrokkant" öreg kosokat és kecskéket újra fiatallá, akik mozgékony, ugrándozó, játszadozó egyedekké váltak az átültetés után. „Ezekbe az állatokba ültettem át a majom mirigyeit." – idézte a lap Voronoffot.[24] Ezután következett a világszenzáció. Voronoff bemutatta Liardet urat, a 76 éves aggastyánt, aki „jóformán mozogni is alig tudott," és már csak a halált kívánta. Ezt követte a műtét utáni Liardet úr, aki „egyenes, mint a szálfa, izmos, fürge, ügyes."[25] A közönség üdvrivalgással és tapssal éljenezte a tudóst. Voronoff ez után kijelentette, hogy „nem rejtem véka alá felfedezésemet, nem akarok belőle vagyont szerezni, szívesen bocsátom bármelyik orvos rendelkezésére." De ezzel még nem értek véget a meglepetések. Miután a közönség soraiból valaki megkérdezte, hogy mi történik azokkal a majmokkal, akiknek mirigyeit az átültetésekhez felhasználják, Voronoff bemutatta a csimpánzt, amely mirigyének szöveteit felhasználta Liardet úr csodás megfiatalításhoz. Ha ez nem lenne elég, a tudósító hozzátette, hogy „ő [t.i. a majom] is lement a széksorok közé s jobbra-balra kezet fogott a hölgyekkel és urakkal." A cikk végén zárójelben az író megemlítette, hogy Voronoff nem hivatkozott Steinach hasonló természetű kutatásaira és eredményeire (3. kép).[26]

A *Friss Újság* már úgy fogalmazott, hogy Voronoff „komoly konkurense lett Steinach bécsi professzornak."[27] Ugyan a két tudósítás között csak egy nap telt el, mégis a *Friss Újság* cikkében már nem egy, hanem négy esetről tettek említést, ezek között pedig már nem szerepelt az 1914-es műtét, csak a megfiatalított egyéneket vette sorra a szerző.

A népszerűség és/vagy ismertség terjedésének jele, hogy október végén *Az Ujság* már rövid írásban élcelődött a megfiatalítás körül újra feltámadt híreken, Voronoffot pedig „Steinach-imitátornak" nevezte.[28] Novemberben a *Pesti Napló* már Párizs legnépszerűbb embereként hivatkozott rá, megemlítve, hogy „alig van Párizsban kabaré, varieté, amelyben ne játszanának revüt és amely revünek ne Voronoff volna a hőse."[29] Voronoff kísérletei még a koktélkészítőket is megihlették, így került piacra (bárpultra) a máig ké-

12 Pages 12 Pages

Le Petit Journal

illustré

HEBDOMADAIRE 61, rue Lafayette, Paris

PRIX : 0 fr. 30 22 Octobre 1922

L'Homme qui rend la Jeunesse

Cette photographie unique a été prise dans un laboratoire dépendant du Collège de France. Elle montre le docteur Voronof et son assistant expérimentant sur un chien âgé la méthode de rajeunissement qui fit la célébrité du savant praticien.

► **3. kép.** *Voronoff operáció közben a Le Petit Journal 1922. október 22-i címlapján*

szített „Monkey Gland," azaz „majom-mirigy" nevű, gin és abszint alapú koktél. Ezután Voronoffot és kísérleteit éhes szemmel követte a magyar és a világsajtó. Cikkek, interjúk és karikatúrák százai születtek és a lendület egészen az 1920-as évek végéig kitartott, ám tematikájuk megváltozott.

Voronoffról és könyveiről nem sokat írtak a nagyobb magyar orvosi szaklapok.[30] Dr. Feleky Pál jelentetett meg recenziót a *Budapesti Orvosi Újság*ban, ahol röviden ismertette Voronoff eljárását és azt a nyolc esetet, amelyekre *Greffes Testiculaires* (Here átültetések) című könyve épül. Itt már sokkal több szerepet kapott a nemiség, a szexualitás, és először került említésre magyar lapban, hogy Voronoff majom-hereszöveteket ültetett át.[31]

Az első kísérletekről szóló beszámolók, cikkek mind a megfiatalítás munkára, egészségre gyakorolt hatásait elemezték és éltették. Mindez nem véletlen, hiszen ezekre a kísérletekre nem sokkal az első világháború lezárása után került sor. A háború és az azt követő járványok emberveszteségei megtizedelték Európa férfi lakosságát, tehát egyre nagyobb gazdasági nyomás volt a nőkön és az idősebb embereken, így sokan láttak fantáziát a megfiatalító műtétek társadalmi-gazdasági lehetőségeiben. Ennek fényében talán az sem véletlen, hogy a nőkön végzett kísérletekre csak évekkel később került sor, bár több szerző is megemlíti, hogy a nőkön végzett műtétek anatómiai okokból kifolyólag sokkal nehezebbek és veszélyesebbek.[32] Újra feléledt tehát az a tézis, hogy az öregedés nem más, mint csupán egy betegség, amely úgy, mint más kórok és ragályok, megfékezhető, visszafordítható.[33] A gondolat nem volt új keletű, és a 21. században is egyre gyakrabban bukkan fel újra mint az orvostudomány kihívása.[34]

Jegyzetek

1 Voronoff munkássága ihlette többek között Mihail Bulgakov *Kutyaszív* című kisregényét. Az 1925-ben megjelent regényben Filipp Filippovics Preobrazsenszkij professzor a szervátültetések mestere, akit emberek tömege keres fel, hogy megfiatalodjon. Egy nap egy befogadott és felhizlalt, Gömböc nevű kutyán végez beavatkozást: emberi agyalapi mirigyet és heréket ültet a kutyába.

2 Bolcsó Dániel, „Az orvos aki majomherével kínált halhatatlanságot," *Index.hu*, 2017.07.03. Letöltve: 2018. 08.13. https://index.hu/tudomany/til/2017/07/03/voronoff_majomhere_xenotranszplantacio_halhatatlansag/; Eric Grundhauser, „The True Story of Dr. Voronoff's Plan to Use Monkey Testicles to Make Us Immortal," *Atlas Obscura* 2015.10.13. Letöltve: 2018.08.13. https://www.atlasobscura.com/articles/the-true-story-of-dr-voronoffs-plan-to-use-monkey-testicles-to-make-us-immortal.

3 Ethel Mizrahy CuperschmidI és Tarcisio Passos Ribeiro de Campos, „Dr. Voronoff's Curious Glandular Xenoimplants," *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* 14, no. 3. (July-Sept. 2007), 3.

4 CuperschmidI és de Campos, „Dr. Voronoff's Curious Glandular Xenoimplants," 3-4., Serge Voronoff, *Life: A Study of the Means of Restoring Vital Energy and Prolonging Life* (New York: E. P. Dutton & Company, 1920), 52–58.

5 *Orvosi Hetilap* 47, no. 3 (1903. január): 44.

6 „Ki gyilkolt: a merénylő, az orvosok?" *Népszava*, 1910. május 14., 8.; „Vád az orvosok ellen," *Pesti Hírlap*, 1910. május 14.; „A kairói minisztergyilkost halálra ítélték," *Az Ujság*, 1910. május 14., 11.

7 Voronoff, *Life*, 66.

8 *Animal-to-Human Transplants. The Ethics of Xenotransplantation* (London: Nuffield Council on Bioethics, 1996), 109.; A *xenotranszplantáció*, azaz sejtek, szövetek, szervek átültetése egy másik faj szervezetébe ma már rendszeresített eljárás például a rákkutatásban. A jelenlegi orvosi tudásunk szerint viszont *immunszuppresszív* szerek nélkül, vagyis az immunrendszer működését gátló anyagok nélkül ez az eljárás lehetetlen, mivel a test kilöki az idegen szövetet.

9 CuperschmidI és de Campos, „Dr. Voronoff's Curious Glandular Xenoimplants," 4.

10 Voronoff, *Life*, 66.

11 Voronoff, *Life*, 88-108.

12 „Az imbecilitás gyógyítása." *Pesti Hírlap* 1914. július 5., 18.

13 A Pesti Hírlapban jelent meg egy fél oldalas cikk „Lélek és pajzsmirigy" címmel bizonyos Sz. Z. tollából, amelyben az író leginkább az emberi test és psziché kapcsolatára helyezi a hangsúlyt Voronoff új eredményei kapcsán.

14 „Friendship Wins Legacy: $125,000 for Mrs. Bostwick's Companion and $30,000 for her Maid," *New York Times*, 1920. május 7., 22.

15 Evelyn Bostwick első, rövid házasságából született lánya, Marion Barbara "Joe" Carstairs, a botrányairól híres, leszbikusságát nyíltan felvállaló angol motorcsónak-versenyző élete végéig vádolta Voronoffot anyja meggyilkolásával, de elméletét nem tudta bizonyítani.

16 „Mme. Voronoff's Estate: American Property Put at $588,661 – Total Is $3,521,914." *New York Times*, 1926. március 24.

17 „Örökifjuság," *Magyarország*, 1919. november 2., 7.

18 „A modern sebészet csodái," *Tolnai Világlapja*, 1920. április 10., 25.

19 „Steinach után – Voronoff," *Gyógyszerészek Lapja* (1920): 28., 12.; „Steinach után – Voronoff," *Magyarország*, 1920. szeptember 11., 5.

20 1912-ben lett az Osztrák Tudományos Akadémia bécsi Kísérleti Biológiai Intézete Fiziológiai Részlegének igazgatója, és nevéhez fűződik a hormonok szexuális viselkedésre gyakorolt hatásának felfedezése.

21 „Uj fiatalító kura," *Magyarország*, 1922. július 9.

22 „Steinach és Voronof után – Spahlinger," *Magyarország*, 1922. augusztus 15., 9.

23 „Egy tudós bemutatta a megfiatalított öregembert: „Száz évvel" fiatalabbnak érzi magát," *Az Est*, 1922. október 14., 4.

24 „Egy tudós bemutatta a megfiatalított öregembert," 4.

25 Uo.

26 Uo.

27 „Uj találmány az emberek megfiatalítására," *Friss Újság*, 1922. október 15., 4.

[28] „Steinach után Voronoff," *Az Ujság*, 1922. október 29., 6.
[29] „Párizsi mozaik," *Pesti Napló,* 1922. november 25., 2.
[30] Gracza Tünde, „Magyar nyelvű orvosi folyóiratok hatása a „tudományok serkentésére, terjesztésére és illendő feszületben tartására..." [1] 1803-1944 között." *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás. Könyvtár- és információtudományi szakfolyóirat* (2008) 55/4. Letöltés ideje: 2018.09.11. http://tmt-archive.omikk.bme.hu/show_news.html@id=4878&issue_id=492.html
[31] Feleky Pál, „Könyvismertetés," *Budapesti Orvosi Újság* 15 (1923): 230-231.
[32] Paul Kammerer, *Rejuvenation and the Prolongation of Human Efficiency: Experiences with the Steinach-Operation on Man and Animals* (London: Methuen, 1924), 111–124.
[33] Chandak Sengoopta, „‚Dr Steinach coming to make old young!': sex glands, vasectomy and the quest for rejuvenation in the roaring twenties," *Endeavour* 27 no. 3 (2003): 126.
[34] Yuval Noah Harari, *Homo Deus: A holnap rövid története* (Budapest: Animus Kiadó, 2017), 27.

A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó *(Vibrio cholerae)* elterjedési területének átalakulásához

Pinke Zsolt* – Stephen Pow**

A kolera megbetegedést okozó *01 és 0139* szerotípusú *V. cholerae* baktériumok jelenlegi ismereteink szerint délkelet-ázsiai folyótorkolatokban őshonosak.[1] E tekintetben a Gangesz-delta jelentőségét kell kiemelnünk, hiszen a hét kontinentális vagy világméretű járványból hat indult ebből a régióból.[2] Dolgozatunk rövid áttekintést nyújt azokról a népmozgalmakról, amelyek szocioökonómiai faktorai lehettek a kolera kórokozója, a toxikogén *V. cholerae* környezeti terében a 19. század során bekövetkezett változásoknak. A viszonylag magas tranzakciós költségek, pl. a háborús kockázat és a protekcionista vámpolitikák, de különösen a drága és lassú szállítási feltételek miatt az interkontinentális kereskedelem és ebből fakadóan a kontinensek közötti utazások mértéke a 19. századot megelőzően viszonylag alacsony intenzitású volt.[3] Napóleon bukását követően, elsősorban az ipari forradalom fejleményeinek hatására a nemzetközi tranzakciók száma és léptéke, ezzel együtt az interkontinentális utazások száma gyors ütemben tömegessé vált.[4] A folyamat eredményeként az 1820-as évekre kialakult a globális gazdaság.[5] Ezek a kolerabaktérium túlélése és szaporodása szempontjából a társadalmi tényezőcsoportban bekövetkezett előnyös változások jelentős mértékben hozzájárulhattak az első kolera-világjárványok kialakulásához. A kolera elterjedése szorosan kötődik az országhatárokon átívelő kereskedelemhez, migrációhoz és hadmozdulatokhoz; következtetésünk szerint a kolera egy globalizációs betegség.

Kolera-szerű betegség tüneteit görög, indiai és kínai szerzők már az ókorban lejegyezték.[6] Az első tömeges kolera-szerű megbetegedésről Rashid al-Din[7] és a Yuan Shi[8] tudósít, mely a Dali Királyság (Jünnan) és Szecsuán (Dél-Kína) meghódítására törekvő mongol hadseregben tört ki 1259-ben. Möngke kán hadmozdulatainak támogatására a Dali Királyságból érkezett hadsereg több mint ötezer katonája halt meg a kolera tüneteivel leírt fertőzésben. A járvány során meghalt Möngke, a mongol nagykán is.[9] A 13. századi Dali Királyság szomszédos volt az Iravádi folyó vízgyűjtőjének jelentős részét uraló Pagan Királysággal (Myanmar). A két királyság közötti intenzív kapcsolatok[10] nemcsak kulturális és kereskedelmi termékek vagy személyek cseréjét biztosították,[11] hanem a mikroorganizmusokét is. Így az Iravádi deltavidékén feltehetően, de a Bengáli-öbölnek az Iraváditól északra elterülő folyótorkolataiban bizonyosan[12] jelen lévő kolera kórokozói[13] is eljuthattak az öböl parti térségeiből Jünnan, illetve szomszédai, pl. Szecsuán területére.

Áttekintve a betegség történetét, a kolera terjedését későbbi korszakokban is elősegítette hadseregek mozgása.[14] Az első világjárvány kitörésének évében, 1817-ben Bengálban az első európaiak körében történt megbetegedéseket főként katonák kapcsán említik.[15] „A járványügyi helyzet rendkívül súlyos volt a hadsereg állomásain."[16] Az 1817 és 1823 között Ázsián végigsöpört járvány gyors terjedésében számos más tényező mellett az angol hadsereg is komoly szerepet játszhatott.[17] Az angol után az orosz hadsereg közreműködése volt meghatározó a második pandémia (1829–1851) európai terjedésében. Az orosz fővárosban 1830. szeptemberében alakult ki járvány,[18] majd innen nagy létszámú csapattesteket irányítottak a lengyel területeken zajló felkelés elfojtására.[19] Még ebben az évben, a mai Lengyelország keleti részén és Galíciában rendkívül súlyos járványügyi helyzet alakult ki: a fertőzés megállíthatatlanul terjedt Európa felé.[20] Keleti Károly becslése szerint Magyarországon csak 1831-1832-ben a lakosság 1,7–2,5%-a esett a kolera áldozatául,[21] ami európai kitekintésben súlyos veszteségnek számít.[22]

* Természetföldrajzi Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
** Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem, Budapest

A járvány második hazai hulláma ugyancsak katonai aktivitáshoz kapcsolódik. Ez a fertőzés is Oroszország irányából érkezett Magyarországra, elsősorban az orosz csapatok kelet-európai mozgásának,[23] majd 1849-ben történt bevonulásának következtében. A magyarországi járvány áldozatainak száma a legmegbízhatóbb becslés szerint 1848-49-ben öt-hétszeresen haladhatta meg a szabadságharc során katonai cselekmények miatt közvetlenül elesettek számát.[24] A magyarországi mortalitási index nagyjából hét-kilencszer volt magasabb az angliainál.[25] A harmadik pandémia (1852–1859)[26] kitörését követően a krími háborúban (1853–1856) részt vevő francia és angol katonák a Fekete-tenger térségéből Európába és a két nemzet gyarmatbirodalmainak távoli helyszíneire hurcolták a kolerát.[27] A negyedik pandémia (1863–1875) gyors terjedését a Magyar Királyságban elősegítették a porosz-osztrák háború miatti katonai csapatmozgások.[28]

Összefoglalva, az első négy kontinentális, illetve világméretű járvány során birodalmi hadseregek többnyire interkontinentális szervezetei, de elsősorban a távoli helyszínek közötti csapatmozgatással járó katonai aktivitás közvetítő közegként szolgálták a kolera terjedését. Míg a járványügyi szempontból rendkívüli kockázatot jelentő tömeghadseregek mobilitása látványosan javult és szervezeteik mérete is folyamatosan nőtt a 19. század első évtizedeiben, higiéniai és egészségügyi viszonyaik minősége csak lassan változott. A katonai egészségügyi intézményrendszer nem tudott megbirkózni a hadseregek mobilitásának és tömegességének növekedéséből fakadó kockázatok emelkedésével, és ez az aszimmetria a betegség globális terjedését eredményezte.

A hadseregek mozgása mellett[29] további, a látványosan gyorsuló 19. századi globalizációs folyamatokba illeszkedő tömeges népmozgalmak[30] tágították jelentős mértékben a kolera potenciális elterjedési területét. Ezek körébe tartozik a globális elvándorlás, a nagy tömegeket mozgató idény- és vendégmunkák, zarándoklatok, valamint a nyomortelepek létrejöttével párosuló urbanizáció. E négy társadalmi jelenségcsoport közös jellemzője, hogy személyek nagy tömegei koncentrálódtak viszonylag szűk térben többnyire kezdetleges higiéniás viszonyok között. Néhány példával illusztráljuk e népmozgalmakat. A globális *elvándorlás* mértéke a 18. század második fele és a 19. század első fele között megsokszorozódott.[31] E folyamat egyik legjobban feldolgozott fejezete az ír kivándorlás, melynek megrázó epizódja az 1845–51-es írországi nagy éhínséget kísérő emigrációs hullám volt.[32] A burgonyavész miatt bekövetkezett tömeges éhhalál és járványok elől néhány év alatt egy-másfél millióan menekültek el, jelentős részük ún. „koporsóhajókon”[33] az Egyesült Államokba. A szegényebbek alultápláltan, szűk hajóterekbe zsúfolódva szelték át az óceánt, tömegesen fertőződve meg az 1848-ban már Angliában tomboló kolerával, és szállították a tengerentúlra a *morbus* kórokozóit.[34] A glóbusz keleti felén indiaiak és kínaiak tízmilliói vándoroltak egyre növekvő létszámban ”a jobb” megélhetés reményében afrikai, ausztráliai, délkelet-ázsiai, dél- és észak-amerikai ültetvényekre, vasút- és más infrastrukturális építkezésekre vagy bányákba a 19. század során.[35] A vándorló tömegeket szállító hajókról közismert volt, hogy utasaikat nagy számban tizedelték a korszak fertőző betegségei, köztük a kolera.[36]

A kolera terjedése szempontjából különösen fontos, hogy Bengált, a kolera elsődleges génközpontjának számító indiai államot a 18. század közepe, vagyis az angol uralom kezdete óta folyamatos és mélyülő gazdasági válság jellemezte. A korábban virágzó bengáli gazdaság[37] pilléreit jelentő exportra termelő textilipart és mezőgazdaságot a Kelet-indiai Társaság tartós krízisbe süllyesztette.[38] A társadalom széles rétegei, például a tízmilliós tömeget alkotó textilipari dolgozók és parasztok váltak koldusszegénnyé, hatalmasra duzzasztva a városi szegénynegyedek lakosainak létszámát és folyamatos utánpótlást biztosítva a tömeges méretű emigrációnak.[39] Nem véletlen tehát, hogy a századforduló egyik legnagyobb méretű vándorlási mozgalma épp a Bengáli-öbölben zajlott, melyben tízmilliók áramlottak az angol birodalom indiai államaiból a viszonylag ritkán lakott indokínai gyarmatokra.[40] A 20. század eleji gyarmati Burmában (Myanmar) az idény- és hosszabb idejű vendégmunkára érkező indiaiakat okolták a kolera behurcolásáért.[41] Ugyan ez a szóbeszéd nem nyert igazolást, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a hatalmas méretűre duzzadt rizsmalomiparban és az út-, valamint vasútépítéseken dolgozó csoportokat elsősorban indiai származású vendégmunkások alkották.[42] Párhuzamként említve, az ENSZ Egész-

ségügyi Világszervezete (WHO) által 1975–1981 közötti adatokon elvégzett elemzés is arra utal, hogy a betegség által veszélyeztetett térségekből érkező vendégmunkások meghatározó szerepet játszhattak a kór terjesztésében.[43]

A kortársak egy széles rétege tekintett a zarándoklatokra a fertőzések gócpontjaiként.[44] Kevés hiteles beszámolót ismerünk 1817-ből,[45] azonban egyes korabeli interpretációk hinduista zarándoklatokat neveznek meg az első pandémia bengáli kialakulásának kulcstényezőjeként.[46] A harmadik és a negyedik kolerajárvány (1863–1879) esetében már sokkal egyértelműbbnek látszik, hogy a kolera Bengálból érkezett szerzetesek közvetítésével jutott el Mekkába, ahol a fertőzés gócpontja kialakult. „Az összes betegség közül, mely a (mekkai) zarándokokat sújtotta a kolera volt a legsúlyosabb betegség,"[47] mely 1846-ban tizenötezer,[48] majd 1865-ben harmincezer halálesetet okozott a városban.[49]

Utolsóként a városokba irányuló bevándorlásnak és a szegénynegyedek létrejöttének jelentőségére szeretnénk rámutatni. A nagyvárosi központok növekedési tempója az ipari és közlekedési forradalom,[50] valamint a vidéki társadalom átalakulása következtében a 19. század első évtizedeiben világszerte jelentős mértékben felgyorsult, hatalmasra duzzasztva a városi szegénynegyedeket.[51] A legalapvetőbb infrastrukturális felszereltséget (vízellátás, csatorna, stb.) nélkülöző és élelmezési problémákkal küzdő, zsúfolt szegénynegyedek ideális terepet nyújtottak a legkülönfélébb fertőző betegségeknek.[52] Már az első kolerajárvány-kitörések során megfigyelték, hogy a legszegényebb környékek lakói szembesültek a legsúlyosabb járványügyi helyzettel.[53] Jameson 1820. évi közlése szerint a „magasabb helyi és európai osztályokba tartozók, a városok szellősebb részeit lakván, számarányuknál kisebb mértékben szenvedtek, mint az alacsonyabb rangúak."[54] New Yorkban a pandémia a Five Points nyomornegyed afro-amerikai és katolikus ír lakói között szedte áldozatait legmagasabb arányban az 1832. évi járvány során.[55] Londonban is a szegénynegyedek lakosai között tarolt legintenzívebben járvány az 1830-as, 40-es és 50-es években. John Snow, a kolera elleni küzdelem legendás alakja részletes felbontású, több időbeli rétegből álló koleratérkép-sorozatot készített egy londoni nyomornegyedben, a Sohoban 1854-ben kitört járvány terjedéséről.[56]

A katonai egységekben és nagyvárosi szegénynegyedekben észlelt pusztítás nyomon követése néhány, a kolera megfékezése szempontjából rendkívül fontos megállapításhoz vezetett. Egy brit orvos, Dr. Evens of Bedford 1845 szeptemberében Versailles-ban jegyezte fel „alapos vizsgálódása eredményét," melynek során megfigyelte, hogy csak azok a katonák betegedtek meg kolerában, akik a környék mocsaras vizeiből ittak.[57] Néhány évvel később John Snow a londoni járvány kapcsán tett megfigyeléseit összegezve állapította meg azt, hogy a kolera általában az egészségtelen (lakó)helyeken élők között terjedt el 1832-ben és 1848-ban.[58] Azokon a helyeken, ahol a kolera leginkább pusztított, a lakosok a folyók vizét itták, mely a víztestekbe vezetett szennyvíz miatt vált fertőzővé. Következtetése szerint megoldást a víz használat előtti szűrése és forralása jelenti.[59] Javaslatát követve előbb Angliában és a brit gyarmatokon, majd az angliai tapasztalatokat értékelve és a nagyjából évtizedes rendszerességgel visszatérő kolerapandémiák sokkoló pusztításától sürgetve világszerte megkezdték a nagyvárosi zárt víz- és szennyvízhálózatok kialakítását. E rendszerek bevezetése jelentős mértékben szűkítette a *V. cholerae* 19. századi migrációs folyamatok következtében kitágult elterjedési területét, látványosan csökkentetve a fertőzések és halálozások számát még Kalkuttában, a „kolera endémikus zónájának szívében" is.[60]

A víz- és szennyvízcsatorna-hálózatok kiépítése azonban korántsem lezárt folyamat. Az emberiség létszámának gyors ütemű növekedése, a környezetpusztítás és a klímaváltozás következtében a tiszta ivóvízhez és a szennyvízelvezetéshez való hozzáférés az emberiség nagyobbik része számára nem biztosított, és e probléma a következő évtizedek egyik legsúlyosabb környezeti és társadalmi krízisét ígéri.

Jegyzetek

1 Rita R. Colwell és Anwar Huq, „Environmental Reservoir of Vibrio cholerae: The Causative Agent of Cholera," *Annals of the New York Academy of Sciences* 740 (1994): 49.; D. A. Sack, R. B. Sack, G.B. Nair és A. K. Siddique, „Cholera," *The Lancet* 363 (2004): 226.

2 A legutolsó világjárvány forrásvidéke Indonéziában található. John D Clemens, G Balakrish Nair, Tahmeed Ahmed, Firdausi Qadri és Jan Holmgren, „Cholera," *The Lancet* 390 (2017): 1539.

3 Ronald Findlay és Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millen-*

nium (Princeton és Oxford: Princeton University Press, 2007), 425-426.

4 Douglass North, "Ocean Freight Rates and Economic Development 1730–1913," *The Journal of Economic History* 18, (1958): 537-555.; C. Knick Harley, "Ocean Freight Rates and Productivity, 1740–1913," Journal of Economic History 48, (1988): 851-876.

5 Kevin H. O'Rourke és Jeffrey G. Williamson, "When Did Globalisation Begin?" *European Review of Economic History* 6 (2002): 23, 50.

6 C. Macnamara, *A history of Asiatic cholera* (London: Macmillan, 1876), 28.

7 W. Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u'tawarikh: Compendium of Chronicles* (Cambridge, MA: Harvard Univ., 1999), 410-416. Rashid al-Din krónikájának angol nyelvű kiadásai a járványt koleraként fordítják. A '*wabā'* kifejezés koleraként való fordításával történeti etimológiai problémák vannak. A kifejezés a modern perzsa nyelvben kolerát jelent, azonban Rashid al-Din terminológiája általánosabb jelentéstartalommal bír, halálos járványt jelent. Möngke Kán halálának körülményeiről, és a történeti etimológiai kérdésről lásd: Stephen Pow, „Fortresses that Shatter Empires: A Look at Möngke Khan's Failed Campaign against the Song Dynasty, 1258–1259," *Annual of Medieval Studies at CEU* 23 (2017), 102.

8 *Yuan Shi* (Peking: Zhonghua Book Company, 1976), 2981.

9 John Andrew Boyle, *The Successors of Qenghis Khan* (New York és London: Columbia University Press, 1971), 247.; Pow, „Fortresses that Shatter Empires," 103.

10 Grant Evans, „The Ai-Lao and Nan Chao/Tali Kingdom: A Re-orientation," *Journal of the Siam Society* 102 (2014): 221-256.

11 Yang Bin, „Horses, Silver, and Cowries: Yunnan in Global Perspective," *Journal of World History* 15 (2004): 281-322.; Yang Bin, „The Bengal Connections in Yunnan," *China Report* 48 (2012): 125-145. A kereskedelmi kapcsolatok jelentőségéről a kolera terjedésében lásd Macnamara, *A history of Asiatic cholera*, 3-27.

12 A betegség jelenlétére vonatkozóan a Gangesz alsó szakasza mentén több történeti bizonyítékkal rendelkezünk. Macnamara, *A history of Asiatic cholera*, 22-25.

13 Judith L. Richell, *Disease and Demography in Colonial Burma* (Chicago: University of Chicago Press, 2006), 171.; Father Sangermano és William Tandy, *The Burmese Empire* (Rome: The Oriental Translated Fund of Great Britain and Ireland, 1833), 131.

14 Az egyik első európaiak által Indiában leírt kolera-szerű járvány 1503 tavaszán történt, amikor a kálikuti zamorin, Kálikut (mai nevén Kozsíkóde, hindu uralkodója, Délnyugat-Indiában) uralkodójának seregében 20.000 ember halt meg viharos gyorsasággal a járvány következtében. Macnamara, *A history of Asiatic cholera*, 32.

15 James Jameson, *Report on the Epidemick Cholera Morbus, As It Visited the Territories Subject to the Presidency of Bengal in the Years 1817, 1818 and 1819* (Calcutta: The Government Gazette Press, 1820), XLVI.

16 Henry Hartshorne, *Cholera: Facts and Conclusions as to its Nature, Prevention, and Treatment* (Philadelphia: J.B. Lippincott and Co, 1866), 8.

17 M. D. R. Pollitzer, „Cholera Studies: 1. History of the Disease," *Bulletin of the World Health Organization* 10 (1954): 421-461.

18 A kolera oroszországi terjedési útvonala Orenburg-Asztrahán-Moszkva volt. A kórokozó legfontosabb ökológiai folyosói az orosz folyóvölgyek voltak, de elsősorban a Volga-völgy. Charlotte E. Henze, Disease.

19 Charlotte E. Henze, *Disease, Health Care and Government in Late Imperial Russia: Life and Death on the Volga, 1823–1914* (Abingdon és New York: Taylor & Francis, 2010).

20 R. Pollitzer, *Cholera* (Genf: World Health Organization, 1959), 23.

21 Keleti Károly, *Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Kiadó, 1875).

22 Pollitzer, *Cholera*, 23.

23 A betegség nyugatra hurcolásában ismét fontos szerepet játszott a lengyel szabadságharc elfojtására kivezényelt orosz hadsereg. Henze, *Disease, Health Care and Government in Late Imperial Russia: Life and Death on the Volga, 1823–1914*, 19-20.

24 A szabadságharc áldozatainak becsült száma 50–60.000 fő, míg a kolerában elhunytaké 300–350.000. Thirring Lajos, „Magyarország népessége 1869–1949 között," in *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*, szerk. Kovacsics József (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963), 235, 354.

25 Fényes Elek, *A Magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint* (Pest: Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvárus, 1867), 16.; C. Creighton, *A History of Epidemics in Britain* (Cambridge: C. J. Clay, Cambridge University Press Warehouse és H. K. Lewis, 1894), 843.

26 A pandémiák kronológiai határinak közlésekor Lacey időhatárait követtük: Stephen W. Lacey, „Cholera: Calamitous Past, Ominous Future," *Clinical Infectious Diseases* 20, (1995): 1410-1413.

27 Matthew Smallman-Raynora és Andrew D. Cliff, "The Geographical Spread of Cholera in the Crimean War: Epidemic Transmission in the Camp Systems of the British Army of the East, 1854–55," *Journal of Historical Geography* 30 (2004): 32-69.

28 Fónagy Zoltán, "'A lehető legnagyobb rettegést idézte elő' – Kolerajárványok és védekezés a 19. században," Mindennapok története blog, 10. Letöltve: 2018.09.14. https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/10/19/kolerajarvanyok_19_szazad

29 Katonák átvezénylés és katonai akciók során történt helyváltoztatása migrációs kategória. Jan Lucassen és Leo Lucassen, „Discussion - Global Migration From Mobility Transition to Comparative Global Migration History," *Journal of Global History* 6 (2011): 306.

30 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. Europe, China, and the Making of the Modern World Economy* (New Jersey: Princeton University Press, 2000), 82-83.; Jeffrey E. Williamson, „Globalization, Labor Markets and Policy Backlash in the Past," *Journal of Economic Perspectives* 4 (1998): 51-72.

31 Jan Lucassen és Leo Lucassen, „The Mobility Transition Revisited, 1500–1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History," *Journal of Global History* 4 (2009): 359.

32 Cormac Ó Gráda és Kevin Hjortshøj O'Rourke, „Migration as Disaster Relief: Lessons from the Great Irish Famine," *European Review of Economic History* 1 (1997): 3-25.

33 Ó Gráda és O'Rourke, „Migration as Disaster Relief," 14.; Kevin Hannan, „The Coffin Ships," *The Old Limerick Journal* 32 (1995): 145—148.

34 Walter J. Daly, "The Black Cholera Comes to the Central Valley of America in the 19th Century – 1832, 1849, and Later," *Transactions of the American Clinical and Climatological Association* 119 (2008): 143-153.

35 Adam Mckeown, "Global Migration 1846–1940," *Journal of World History* 15 (2004): 158.; Anthohy Reid, *Malaysia/Singapore as Immigrant Societies (1846–1860)* (Szingapúr: Asia Research Institute, 2010), 5-8.

36 Mark Harrrison, „A Global Perspective: Reframing the History of Health, Medicine, and Disease," *Bulletin of the History of Medicine* 89 (2015): 655.

37 Maddison adatai alapján 1700-ban a világ teljes GDP-jének közel negyedét a Mogul Birodalomban állíthatták

elő, melynek jelentős része származott Bengálból, a birodalom legfejlettebb és leggazdagabb államából. Angus Maddison, *Contours of the World Economy, 1–2030 AD: Essays in Macro-Economic History* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 379.; Angus Maddison, *Class Structure and Economic Growth: India and Pakistan Since the Moghuls* (New York: Taylor & Francis, 2006), 29.

38 Indirajit Ray, „Identifying the Woes of the Cotton Textile Industry in Bengal: Tales of the Nineteenth Century," *Economic History Review* 62 (2009): 871-873. "The parasitic state apparatus had an adverse effect on production incentives in agriculture." Angus Maddison, *Class Structure and Economic Growth: India & Pakistan since the Moghuls* (New York: Routledge és Taylor & Francis Group, 1971), 25.

39 Félmillió textilipari munkás veszítette el az állását az 1820-as évek és 1860 között. Ray, *Identifying the woes of the cotton textile industry in Bengal*, 857.

40 Claude Markovits, „Indian Merchant Networks Outside India in the Nineteenth and Twentieth Centuries," *Modern Asian Studies* 33 (1999): 883-911.; Richell, *Disease and Demography in Colonial Burma*, 27.

41 Richell, *Disease and Demography in Colonial Burma*, 172. A Myanmar és a Gangesz-delta közötti földrajzi közelség okán indokolt a myanmari példa kiemelése, továbbá azért, mert a 19. sz. második felében 15 millió ember érkezett Indiából Burmába, ami a korszak egyik legnagyobb tömeget mozgató migrációs hulláma volt. Mckeown, *Global Migration 1846–1940*, 158.

42 Richell, *Disease and Demography in Colonial Burma*, 174.

43 Hugo Morger, Robert Steffen és Meinrad Schär, „Epidemiology of Cholera in Travellers, and Conclusions for Vaccination Recommendations," *British Medical Journal* 286 (1983): 184.

44 Anon., „Pilgrims and cholera," *New York Times* 1893. június 7., 4.

45 Mark Harrrison, „A Dreadful Scourge: Cholera in Early Nineteenth-Century India," *Modern Asian Studies* (elfogadva), letöltve: 2018.09.05. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:b886a69d-0460-4265-88f3-d3c44a8932e6

46 Susan R. Holman, *Beholden: Religion, Global Health, and Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 37.

47 Wasfy Omar, „The Mecca pilgrimage – Its Epidemiological Significance and Control," *Postgraduate Medical Journal* 28, no. 319 (1952): 270.

48 Lorenz Rigler, *Die Türkei un deren Bewohner in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhältnissen vom Standpunkte Constantinopel* (Wien: Verlag von Carl Gerold, 1852), 443.

49 Lacey, Cholera: Calamitous Past, Ominous Future, 1411.

50 Findlay és O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, 427.

51 Kevin Baker, „The First Slum in America," *The New York Times*, 2001. szeptember 30., letöltve: 2018.09.07. https://www.nytimes.com/2001/09/30/books/the-first-slum-in-america.html; David Ward, „The Victorian Slum: An Enduring Myth?," *Annals of the Association of American Geographers* 66 (1976): 323-336.

52 John Rashton Ashton, „Back to back housing, courts, and privies: the slums of 19th century England," *Journal of Epidemiology & Community Health* 60 (2006): 649.

53 Jameson, *Report on the Epidemick Cholera Morbus*, 110-111.

54 Uo.

55 Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866* (Chicago és London: The University of Chicago Press, 1962), 33-34.

56 Steven Johnson, *The Ghost Map: the Story of London's Most Terrifying Epidemic, and How it Changed Science, Cities and the Modern World* (London: Penguin Group, 2006).

57 *Report of the General Board of Health on the Epidemic Cholera of 1848 & 1849*. (London: HMSO, 1850), 63.

58 John Snow, *On the Mode of Communication of Cholera* (London: Churchill, 1849), 11.

59 Uo., 30. A Magyar Királyság északkeleti területein és a Habsburg Birodalom északkeleti tartományaiban a hadsereg irányításával végezték a kutak fertőtlenítését 1831-ben. Ugyan a fertőtlenítésre használt bizmutpor a víz fertőtlenítésére nem volt alkalmas, sőt a por túladagolás esetén mérgezést is okozhatott, az eljárás arra utal, hogy az osztrák katonaorvosi testületek előtt is valamiképpen ismert volt a kolera terjedése és az emberi fogyasztásra használt víz közötti kapcsolat. E testületeknek a betegség megelőzésére vonatkozó javaslatai azonban rámutatnak arra, hogy ez az ismeret alapvetően a korszakban divatos miazma-tanhoz kapcsolódhatott. A Pallas Nagy Lexikona szerint a „Bizmut nitrát (…) fontos gyógyszer, amelyet a belek hurutos bántalmainál, továbbá dizentéria és kolera ellen használnak." *A Pallas Nagy Lexikona*, szerk., Gerő Lajos (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893), online kidás: Magyar Elektronikus Könyvtár. Letöltve 2018.11.4. http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/013/pc001382.html. Itt szeretnénk megjegyezni azt is, hogy az 1259-es pandémia kapcsán, amikor a mongol táborban a fertőzés terjedt Rashid al-Din a következőt rögzíti: „Hogy védekezzen a kolera (*wabā*) ellen, a világ császára bort kezdett inni és kitartott ebben." Thackston, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u'tawarikh: Compendium of Chronicles*, 410-416. Ez arra utal, hogy a 13. századi mongol táborban is volt a kolera és az ivóvíz közötti kapcsolatra vonatkozó ismeret.

60 David Arnold, „Cholera and colonialism in British India," *Past & Present* 113 (1986): 124.

Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans

Marcell Sebők*

An image by the Master of the Blue Jeans

Some five years ago, when I stood in front of a painting together with my students, I was literally struck by the "realism" of a beggar boy, a street urchin, looking at me (Fig. 1). The image was shown in the exhibition entitled *Caravaggio to Canaletto* in the Museum of Fine Arts, Budapest, in a room that contained a number of similar canvases. Besides the boy's desperate gaze and the exhaustive details of the image, his jacket attracted my attention. Close observation of his garment revealed it as a blue jeans' jacket.

Weeks later I visited the exhibition again to have another look at the boy (whose official tag under the image was *A Beggar Boy with a Piece of Pie*) and I also purchased the exhibition catalogue, which offered a meticulous summary on the possible painter and the possible origins of the image.[1] It turned out that art historical research cannot identify the artist, but labels him as the Master of Blue Jeans from seventeenth-century Lombardy. Since his recent discovery, a private collector has devotedly started to assemble all his available portraits, which resulted in an exhibition on "a new painter of reality in late seventeenth-century Europe" in the Gallerie Canesso, Paris in 2010.[2]

Ever since, I still wonder about this image, but not from an art historical perspective; it is rather noteworthy to have such an accurate representation of blue jeans from the Early Modern Period, which generates a fairly simple question: How could that be? Or in other words: How could a young beggar wear blue jeans painted so realistically? Therefore, here I briefly deal with some correlations amongst the history of textiles and networks of material culture with regard to blue jeans or denim and have no intention of solving the problem of authorship.[3]

► **Fig. 1.** *A Beggar Boy with a Piece of Pie by the Master of the Blue Jeans. Source: The Master of the Blue Jeans. Exhibition Catalogue (Paris: Galerie Canesso, 2010), 37.*

It seems that there is a predominant conviction, mostly in popular histories, that blue jeans belong to the classical American tradition, and were designed in the nineteenth century by the German-born Levi Strauss. As persuasive as it is, this origin story is false; although Levi Strauss was in fact an innovative businessman who made a fortune out of his invention, it had nothing to do with the origins of blue jeans.[4]

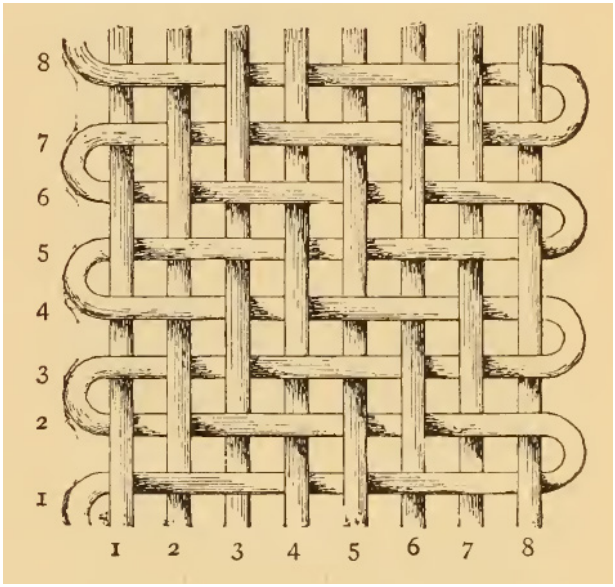
* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

Three cities, three fabrics

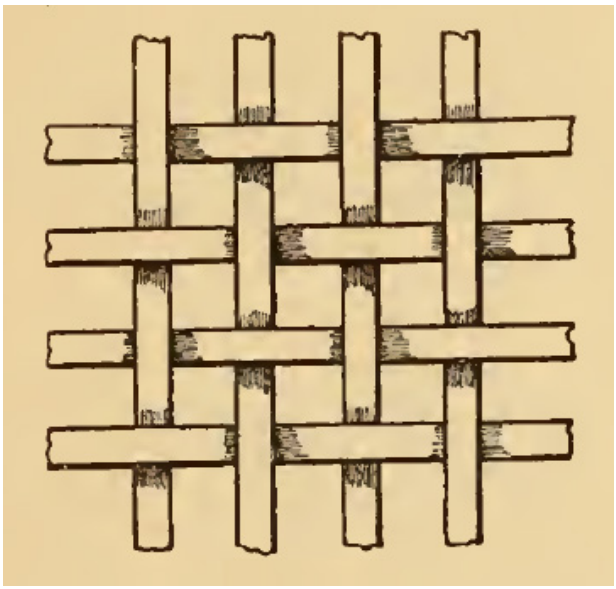
Looking into the scholarship and local histories in search of blue jeans reveals three main locations, Nîmes, France; Genoa, Italy; and Dungri, India, and consequently pinpoint three products: denim, jeans, and dungarees.

Nîmes, a city in the Occitanie region of southern France between Montpellier and Avignon, provided homes for a number of families involved in the silk industry from the Middle Ages onwards. In the sixteenth and seventeenth centuries, the Andrés were one of the prominent Protestant families in Nîmes who established trading posts all over the world. Joseph André operated his business and built his fortune in the silk industry and commercialization of *Serge de Nîmes* (silk of Nîmes), the famous "de Nîmes" – or denim. This fabric, made of wool and silk beginning in the sixteenth century, was used to make fustians (cords or corduroy) and casaquins (a robe worn as a jacket for informal wear) for local people. The wool came from sheep rearing and the silk from the *magnaneries* (Occitan silkworm houses), silk farms in the Cévennes Mountains. Silk and wool were later replaced by the less expensive cotton, imported from Africa and Asia. Following the withdrawal of the Edict of Nantes by Louis XIV in 1685 (a decree protecting Protestants in the region), the André family had to go into exile. They found refuge in Genoa at one of the important trading posts.

There seems to be agreement about the etymology of "denim," since it derives from the city name. Denim was a solid cotton textile and proved to be strong and adaptable thanks to the twill stitch (Fig. 2), which produces a diagonal pattern. Diagonally woven (twill) cloth was sturdier and draped better than tabby (simple) weaves (Fig. 3), therefore they were in greater demand for both clothing and bedding. The textile industry in Nîmes also produced a particularly sturdy woolen fabric with a twill weave, which did well on the market. This led to product diversification and the city's merchants began to export abroad, particularly to the flourishing English market.[5] Thus, besides the ecclesiastical politics against Protestants, logical economic reasons fostered the expansion of textile products. Sales points were opened in two key cities, Cadiz and Genoa,

► **Fig. 2.** *A diagram of twill weaving. Source: Emanuel Anthony Posselt, Technology of Textile Design (London, S. Low, Marston, Searle & Rivington, 1889), 9, Fig.1*

► **Fig. 3.** *A diagram of plain or tabby weaving. Source: Posselt, Technology of Textile Design, 17, Fig 31.*

in order to serve foreign markets, and Genoa was the departure point for goods destined for North America and the Levant.

According to some sources, from the fifteenth century on denim competed with fustian, a fabric produced in the village of Chieri, Province of Turin, which was transported to Genoa for export or used to produce sail bags and canvas. This type of thread was the first used for manufacturing work trousers, the predecessors of blue jeans. Genoese fustian was a medium quality fabric compared to that from Milan or Naples[6]

and had a reasonable cost, which led to Genoa's name being linked to a world-famous product for a long time. As for the name, and again, etymology: our use of the word "jeans" comes from the French word for Genoa: Gênes. Without going into further in-depth details of textile history, one can say that the story of jeans covers those of two fabrics and a garment. By definition, jeans are a cotton twill of a single color, recognizable by its oblique thread structure. Denim is also a cotton twill, but is particularized by indigo blue warp threads and unbleached weft threads. This explains the gradual fading proper to the aging of the fabric. By the seventeenth century in Europe, and by the end of the eighteenth century—when textile manufacturing was about to begin in North America, in Baltimore, for instance—the two words, *jeans* and *denim* did not overlap, but coexisted at the same time. Jeans was a fabric used for work clothes in general, while denim was coarser, considered to be of higher quality, and was used for over-garments such as overalls.[7] Indigo denim, in which the warp thread is dyed while the weft thread is left white, became the most common denim. And looking at the beggar boy's jacket, we can see, as a result of the warp-faced twill weaving, that the outer surface of his cloth is dominated by blue warp threads and the other side is dominated by almost white (overused) weft threads.

Students of textile history tend to forget about another important part of the whole story: a denim predecessor known as *dungaree*, which was produced in India for hundreds of years. The word originates from the Hindi word *dungri* referring to a type of coarse and sturdy cloth. The word also goes back to Dongari Kapar at Bombay, where the rough cloth first got its name and its indigo color.[8] According to the Oxford English Dictionary, the word *dungaree* entered English with the meaning of indigo-blue sailors' trousers in the early seventeenth century, and the first element of the name of Donagari Killa ("hill fort"), is "the name of a fortification and the adjacent port near Mumbai, from which the cloth was originally traded."[9] The entry also reflects the regular production of trousers and to the Portuguese sailors who purchased increasing amounts: wide-legged, blue-dyed, and hard-wearing dungarees. Simultaneously, sailors in the Genoese navy and Genoese stevedores – both working on the docks of Genoa and the neighboring areas of southern France – also wore jeans or denim or dungarees.[10] It should also be stressed that all the indigo needed for dyeing came from indigo plantations in India until the late nineteenth century.

Blue

Indigo (and its cultivation) was long known in India and it was traded from the fourth century BC. There is evidence for indigo manufacturing and commerce from Dioscorides and Marco Polo.[11] Indigo was praised for its medicinal qualities by Pliny the Elder and documented in Genoa as early as 1140. From the second part of the sixteenth century it spread throughout Europe because of intensified trade with the Middle and Far East.[12] Spain and Italy were the first two countries to accept the new product and Genoa's merchants were ready to use their entrepreneurial skills for successful distribution.[13]

Considering these processes and influences, along with noting that blue-colored cloth was commonly used for working class clothing all over Europe, we can also see blue—either as reflection of reality or at least as an apparent consequence of socio-economic changes—in seventeenth-century painting (such as in Italian *veduta* (panoramas) or genre scene paintings or scenes from Flanders) of individuals and groups of lower-middle-class figures. The beggar boy in the definitely oversized blue jeans jacket demonstrates all of these, although the jacket's specific provenance is still uncertain.[14]

Notes

1 Zsuzsanna Dobos, Dóra Sallay, and Ágota Varda, eds., *Caravaggio to Canaletto. The Glory of Italian Baroque and Rococo Painting* (Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2013), 338–339.

2 Véronique Damian, ed., *The Master of the Blue Jeans. A New Painter of Reality in Late 17th Century Europe* (Paris: Galerie Canesso, 2010). The exhibition was curated by Gerlinde Gruber.

3 Art historian Gerlinde Gruber has dealt with the painter several times without solving the question of authorship; her latest article is: Gerlinde Gruber, "An Anonymous Master Known as the Master of the Blue Jeans: A Painter of Reality in Lombardy," in *The Master of the Blue Jeans*, 10–15.

4 An essay attempting to clarify the historical background from the perspective of Levi Strauss has been written by Lynn Downey, "A Short History of Denim," accessed Oc-

tober 19, 2018, https://www.levistrauss.com/wp-content/uploads/2014/01/A-Short-History-of-Denim2.pdf.

5 Marzia Cataldi Gallo, "The Master of the Blue Jeans and the Mystique of Blue," in *The Master of the Blue Jeans,* Catalogue, 23.

6 Maureen Fennell Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 154–161.

7 Marie-Sophie Carron de la Carrière, Pascale Gorguet-Ballesteros, Catherine Join-Dieterle, and Nicole Pellegrin, *Histoires du jeans de 1750 à 1994* (Paris: Musée de la Mode et du Costume – Palais Galliera, 1994), 25–38.

8 There is but one short essay on this aspect: "Story of Denim Blue Jeans across the Eras," accessed October 19, 2018. https://cmes.uchicago.edu/sites/cmes.uchicago.edu/files/uploads/Global/New%20Story%20of%20Jeans.pdf.

9 "dungaree," Oxford English Dictionary, accessed October 19, 2018. http://www.oed.com/view/Entry/58477?redirectedFrom=dungaree&.

10 Michael C. Howard, *Transnationalism and Society: An Introduction* (Jefferson, NC: McFarland & Comp. Inc., 2011), 235.

11 Asiaticus, "The Rise and Fall of the Indigo Industry in India," *The Economic Journal* 22, no. 86 (1912): 237–247. (It was published by Wiley on behalf of the Royal Economic Society.)

12 Michel Pastoureau, *Blue: The History of a Color* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 150.

13 Cataldi Gallo, "The Master of the Blue Jeans," 24–25.

14 "Their [the clothes'] provenance may be traced to clothes handed down from one family member to another, or to use items received as gifts from some benefactor or the parish, although it is more plausible to consider the used clothing market, or theft as their source." Cataldi Gallo, "The Master of the Blue Jeans," 26.

Inhabiting the Landscape

Élet a tájban

A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben

Sófalvi András*

A Német Lovagrend 1211 tavaszutóján birtokadományt nyert II. András magyar királytól a Kunország felé eső, Borza nevezetű, puszta és lakatlanként jellemzett erdélyi földre, azzal a céllal, hogy a lovagok a Magyar Királyság határát megvédjék a kunokkal szemben és az országot gyarapítsák. Az uralkodó széleskörű politikai, igazgatási, gazdasági és egyházi kiváltságokat biztosított a lovagrend számára, megengedvén többek közt favárak és városok építését. A lovagokat Fecate Juna királyi poroszló vezette be a Barcaföld birtokába, kijelölve annak határait. Idézzük az oklevél vonatkozó részletét:

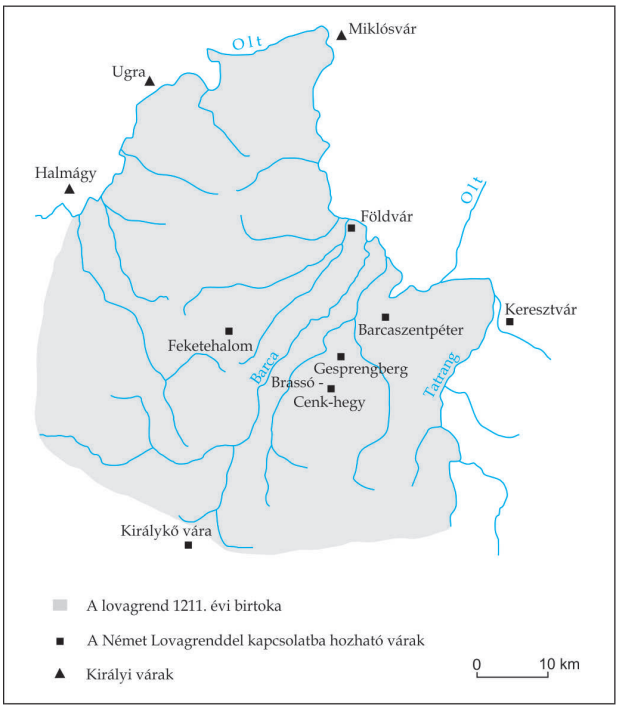
> *Prima vero meta huius terre incipit de indaginibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgiant, et inde progreditur usque ad indagines Nicolai, ubi aqua defluit que vocatur Alt, et sic ascendendo per Alt usque ubi Tortillou cadit in Alt. Et iterum vadit usque ad ortum eiusdem Tortillou, et ab ortu aque que Timis vocatur progreditur usque ad efluxum aque, que Borsa nominatur. Deinde sicut montes nivium complectuntur eandem terram, tendit usque in Almagiam. Terra vero hec tota, sicuti predicti montes et flumina ipsam circumeunt, vocatur Borza.*[1]

Az okirat a legkorábbi körülhatárolása a Barcaságnak, melynek kiterjedése lényegében csak kelet felé módosult a későbbiekben: 1222-ben nevezett uralkodónk a lovagrend birtokait tovább bővítette, az új adomány területileg viszont már túllépett a hegyek vízválasztó vonalán. Az 1211/1222. évi adománylevelek elég világosan fogalmaznak a lovagrendnek jutatott föld nyugati határait illetően, mégis jelentős félreértelmezésre adtak lehetőséget a kutatók számára.

Barcaföld határának első métáit Halmágy várának gyepűinél emelték, a határ az ugrai vár gyepűit érintve haladt tovább Miklósvár gyepűi felé, ahol elérte az Olt vonalát. Ettől kezdve az Olt folyót követte, egészen a Tatrang vizének beömléséig, keleten ez lett a lovagrendi birtok 1211. évi határa. A szakirodalmat lapozva, meglepődve tapasztaljuk, hogy a kutatók oroszlánrésze már Halmágy várától kezdve lényegében az Olt folyót jelöli meg a lovagrendi terület határvonalaként. Ehelyütt nincs tér a német lovagrendi kutatás könyvtárnyi szakirodalmának idézésére, csupán az elmúlt fél évszázad vonatkozó munkáiból emelnék ki néhányat. Bakó Géza 1957-ben még nem fogalmaz egyértelműen, mindössze arra utal, hogy a nevezett várak gyepűi túlnyúltak az Olton (értsd: a folyó keleti partján).[2] Binder Pál a királyi várak gyepűit az Olt közelében helyezi el, és szerinte a lovagrend vára lehetett a Persányi-hegység nyugati oldalának egyik mellékvölgyében álló felsőkománai vár is.[3] A neves román régész, Radu Popa a Barcaság 1211. évi állapotát rögzítő térképe egyértelműen az Olt folyó partján húzza meg a lovagrendi birtok nyugati határát.[4] Őt követi Barcaföldvár régész kutatója, Adrian Ioniţă is.[5] A témával újabban foglalkozó magyar kutatás ugyanezen a vonalon halad; Laszlovszky József és Soós Zoltán tanulmányaiban, illetve Hunyadi Zsolt dolgozatának térképmellékleteiben is jól megragadható ez a problematika[6] (1. kép).

A lovagrendi birtok határleírását elemezve nem nehéz észrevennünk, hogy az Olt mentén található királyi várak, Halmágy és Ugra a Persányi-hegységtől nyugatra, míg Miklósvár ettől keletre fekszik. Ezt a földrajzi állapotot összevetve az oklevélnek azzal a részletével, miszerint a határ Miklósvár gyepűinél érte el az Oltot, elég kézenfekvő a következtetés, hogy a nevezett várak gyepűi a Persányi-hegység vízválasztóján hú-

* Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. A tanulmány írása ideje alatt a szerző Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban (BO/00303/15/2 sz. pályázat) részesült.

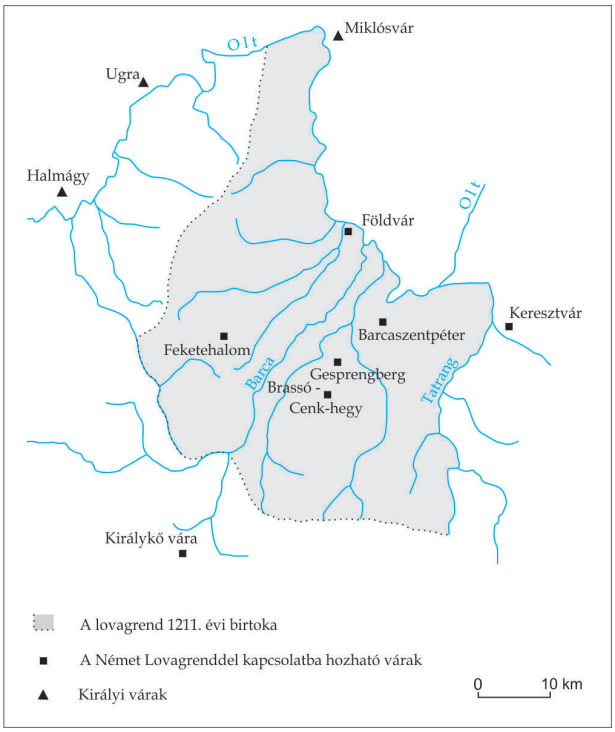
► **1. kép.** *A Német Lovagrend 1211. évi adománybirtokának kiterjedése a szakirodalmi hagyomány szerint (készítette: Sófalvi A.)*

zódtak, és a lovagrendi birtok határát is ennek vonalán jelölték ki. Történetírásunk korábban felhívta már erre a figyelmet és ugyanerre a felismerésre jutott Györffy György, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának kiváló monográfusa is.[7] Így jelentősen leszűkül a lovagrendi birtokadomány kiterjedése, melyet lényegében a Barcasági-medence Olt–Tatrang által lehatárolt területe jelölt ki (2. kép). Észrevételemet támogatja a határjárás vonatkozó részlete is: a Tömös folyó forrásvidékétől nyugat felé fordulva a következő földrajzi helyet a Barca folyó beömlésénél/beszakadásánál (*ad effluxum aque*) határozta meg (ez pedig feltehetően a Törcsvári-hágó északi oldalán lefolyó Törcs/Turcu-patak Barca folyóval való találkozását jelenti), innen visszakanyarodva a halmágyi gyepűkhöz. Térképemen a lovagrend birtokának nyugati határvonalát, érzékeltetve annak bizonytalanságát, szaggatott vonallal jelöltem; hasonlóképpen jártam el a déli határ esetében is. A pontos nyomvonalat a magashegyek tagolt felszínén szintén nehéz meghúzni.

Érdemes a lovagrendi adományt más oldalról is megközelítenünk, éspedig egy 1225. évi adat alapján. III. Honorius pápa 1225. szeptember 1-én kelt oklevelében hivatkozik a magyar király hozzá intézett panaszlevelére; ehelyütt bukkan fel a lovagoknak adományozott 30 ekealja földterület.[8] A királyi ekealj a korabeli okiratokban területmérték értelemben szerepel, jelölve a hat ökörrel egy év alatt megművelhető földterület nagyságát, amely körülbelül 150 királyi holdnak, azaz 126,63 hektárnyi földnek felelt meg.[9] A mintegy 3800 hektáros terület viszont nagyságrenddel eltér a Barcaság fentiekben körülhatárolt fizikai kiterjedésétől (szoftveres számításaim alapján ez kb. 1800 négyzetkilométert, azaz 180.000 hektárt jelent).

Felmerülhet a gyanú, hogy elírásról van szó, és harminc (*triginta*) helyett háromszáz (*trecenta*) ekealj földet kapott az uralkodótól a lovagrend.[10] Ám ez még mindig jelentős mértékben különbözik a Barcaság valódi területétől (a 180.000 hektár mintegy 1420 ekealj földet jelent).

Az oklevélíró tévedésének, valljuk meg, igen csekély a valószínűsége (az okirat eredetiben fennmaradt a vatikáni levéltárban), ugyanis ez már a kortársaknak feltűnt volna, a lovagok és a magyar király között kialakult viharos feszültség tetőpontján. Ráadásul ez a megoldás sem hozza közös nevezőre a különbséget a terület kétfajta meghatározása (fizikai körülhatárolás alapján végzett számítás, illetve az oklevél számszerű

► **2. kép.** *A lovagrendi terület újraértelmezett határai (készítette: Sófalvi A.)*

közlése) között. Györffy György szerint feltehető, hogy az utólag (1222-ben) adományozott keresztvári terület lehet a 30 eke föld, mely később Márkos, Nyén és Bodola falvakat, valamint a Bodza lakatlan forrásvidékét foglalta magába.[11] Véleményem szerint a nagyságrendi különbségnek más oka lehet: a megadott ekealjnyi földnek ehelyütt minőségi értelme van, és konkrétan a művelt vagy megművelhető földterület nagyságát kell értenünk alatta.

Amennyiben helyes úton járunk, ez a feltevés rávilágíthat egy másik, a Barcaság településtörténetének vonatkozásában komoly vitákat kavaró, ám korántsem lezárt probléma megoldására. Úgy tűnik, hogy a Barcaság mezőgazdaságilag hasznosítható területéről pontos ismeretei voltak az adományt kiállító uralkodónak és hatalmi apparátusának, ez pedig közelebb vihet minket a „puszta és lakatlan föld" kérdésének sokat vitatott értelmezéséhez is. Észrevételem megerősíti azt a nézetet, miszerint a fenti jelzőket nem kell szó szerint vennünk, és a *terra deserta et inhabitata* nem más, mint kancelláriai formula, mely a lovagrendi adomány számára tiszta helyzetet teremtett.[12] Elképzelhető, hogy a kunok támadásai erőteljes pusztítást okoztak a Barcaságban a 13. század elején, de az sem kizárt, hogy a lovagrendi birtokadományozás előtt kitelepítették a korábbi lakosságot. A Német Lovagrend települési horizontját időben megelőző lakosság régészeti nyomai – nem taglalva ezúttal a nehezen keltezhető helynévi reliktumokat – éppen Barcaföldváron mutathatók ki.[13] A földvári evangélikus templom keleti–délkeleti oldalán az 1990-es évek első felében feltárt, nyugati *hospes*ek jelenlétére utaló temetőt (jellegzetességük az ún. antropomorf sírgödrök) a lovagok idejében már nem használták. Ugyanis az a tény, hogy a sírmező nyugati felére ráfed egy olyan építési törmelékes réteg, amely a lovagrendi építkezésekkel hozható kapcsolatba,[14] arra utal, hogy a két jelenséghorizont között időrendben követte egymást.

Rövid eszmefuttatásomban a Német Lovagrend 1211/1222. évi adományleveleinek két, egymással összefüggő aspektusával foglalkoztam. Rámutattam arra, hogy a közhelyszerű tudományos nézetek nem mindig helytállóak, és időnként kiegészítésre vagy korrekcióra szorulnak, mint a Német Lovagrendnek adományozott terület nyugati határának vonala esetében. A lovagrend rövid, epizódszerű barcasági szereplésének egyik legmaradandóbb vetülete meglátásom szerint éppen az volt, hogy távozásuk után a Barca földje különálló igazgatási egység maradt Erdélyben (*districtu Brasoviensis*: Brassó vidéke), és alapvetően németajkú népesség lakta a későbbiekben. Időben visszafelé tekintve pedig úgy tűnik, hogy a 13. század elején pusztának és lakatlannak jellemzett terület a Német Lovagrend megjelenése előtt sem egy ismeretlen periféria volt a Magyar Királyság pogány népességgel szomszédos végvidékén.

Jegyzetek

1 38. sz. regeszta: *Erdélyi Okmánytár* I. (1023–1301): bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 134.

2 Bakó Géza, „Cavalerii teutoni în Ţara Bârsei" [A német lovagok a Barcaságban], *Studii. Revistă de Istorie* 10, no. 1 (1957): 148.

3 Binder Pál, „Havaselve vajdaság megalakulásának délerdélyi előzményei és következményei (13–14. század)," *Századok* 129, 5 (1995): 1133-1134, 1136.

4 Radu Popa, „Kreuzritterburgen im Südosten Transsilvaniens," *Internationales Burgen-Institut Bulletin* 47 (1990–1991): 107-112.

5 Adrian Ioniţă, „Date noi privind colonizarea germană în Ţara Bîrsei şi graniţa de est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea" [Új adatok a Barcaság német betelepítéséhez és a magyar királyság keleti határvonala a 12. század második felében], *Revista Istorică* 5, no. 3–4 (1994): 273.

6 Laszlovszky József és Soós Zoltán, „Historical Monuments of the Teutonic Order in Transylvania," in *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of the Medieval Christianity*, szerk. Hunyadi Zsolt és Laszlovszky József (Budapest: Central European University, 2001), 319-336.; Laszlovszky József és Soós Zoltán, „A Német Lovagrend és Magyarország," in *Magyarország és a keresztes háborúk: Lovagrendek és emlékeik*, szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József (Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor, 2006), 221-234.; Hunyadi Zsolt, „The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): Recent Considerations," in *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture: Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen zwischen Religionen, Völker und Kulturen*, szerk. Hubert Houben és Kristjan Toomaspoeg (Galatina: Mario Congedo, 2008), 151-162.

7 Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 822.

8 138. sz. regeszta: Jakó, *Erdélyi Okmánytár* I., 164.

9 „Ekealja," Magyar Katolikus Lexikon, letöltve 2018.06.16. http://lexikon.katolikus.hu/E/ekealja.html; Ortutay Gyula, szerk., *Magyar Néprajzi Lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977-1982), 1. kötet, online elérés: http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1795.html, letöltve 2018.06.16.).

10 Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni például, hogy 1247-ben a johannita lovagoknak adandó föld terü-

letét a Feketeügy mentén 500 ekére becsülték. Ld. 205. regeszta: Jakó, *Erdélyi Okmánytár* I., 192.

11 Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország I*., 823.

12 Vö. Hanzó Lajos, „A Barcaság betelepítése és a Német Lovagrend," *Századok* 123, no. 3-4 (1989): 373.; Ioniţă, „Date noi privind colonizarea germană," 277.

13 Ld. Katona-Kiss Attila, „Besenyő és oguz gyepűvédők az Árpád-kori Magyarországon," in *Őrzők, vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig,* szerk. Pósán László, Veszprémy László, Boda József és Isaszegi János (Budapest: Zrínyi, 2017), 243–244.

14 Adrian Ionită, Dan Căpăţână, Nicolaus Boroffka, Rodica Boroffka, és Adrian Popescu, *Feldioara – Marienburg: Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei* [Földvár – Marienburg. Régészeti megfigyelések a Barcaság történetéhez], (Bucureşti: Academia Română, 2004), 14, 44.

The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information

Nikolina Antonić*

Turopolje is an area in Zagreb County bordered by the Sava River on the north and east and the Vukomeričke Gorice hills on the southwest. The complexity of the medieval settlement system in this area (that is, of the estates of various owners) is attested in written sources.[1] For some parts of Turopolje, however, there are no extant sources that tell directly about the owners of the land. In these cases, spatial analysis based on the perambulations in charters has enabled detecting the presence of certain people in the area and given new insights into the territorial organization of the estate(s). This will be demonstrated on the example of two perambulations at the Hospitallers' estate of Čičan, the central estate of the Čičan preceptory (Fig. 1).

Charters recording these two perambulations were issued in 1328, when the order gave Čičan and its associated estates to King Charles Robert.[2] The first charter contains the transcript of the charter issued by King Andrew II.[3] Thus, in this charter the borders are extant from the period prior to 1235.[4] The second charter contains the perambulation of the borders as they were in 1328,[5] so the two charters provide information about changes that occurred in the area in the course of a century (Fig. 2).

The estate of Čičan is situated, in the area of the present-day village of Staro Čiče. At the time of Andrew II, the land next to Čičan on the north was *terra Okych*. In 1328, the northern neighbor was referred to as *terra castri Selyn*. An additional charter confirms that as early as 1278 the area north of Čičan was called Želin.[6] Besides *terra Okych*, there is also a castle called Okić located 33 km west of Čičan. Although thirteenth-century data about this location are scarce, it is known that this region was a special territorial unit. In the second half of the thirteenth century, this place was the castle district (*županat, várispánság*),[7] while in the second half of the thirteenth century, Želin was an estate of the bans (located in Turopolje, next to Čičan), under the jurisdiction of Zagreb castle.[8] What could the reason be that the estate in Turopolje is called Okić, and how did it become Želin? Okić is not a personal name and the similarity with the name of the castle district is most likely not accidental. It can be assumed that these data reflect the process of reorganizing the state estates; the area was probably exempted from the jurisdiction of Okić and annexed to the estate of Želin, that is, to Zagreb castle. Other similar toponyms also occur in the area around Čičan and the Hospitallers' estates, such as Kupčina, situated on the western edge of Turopolje, which bordered the area of the castle warriors of Okić in 1328.[9] The names are Slavic toponyms, not connected with the knights, so perhaps they can point to earlier phases of Slavic territorial organization.

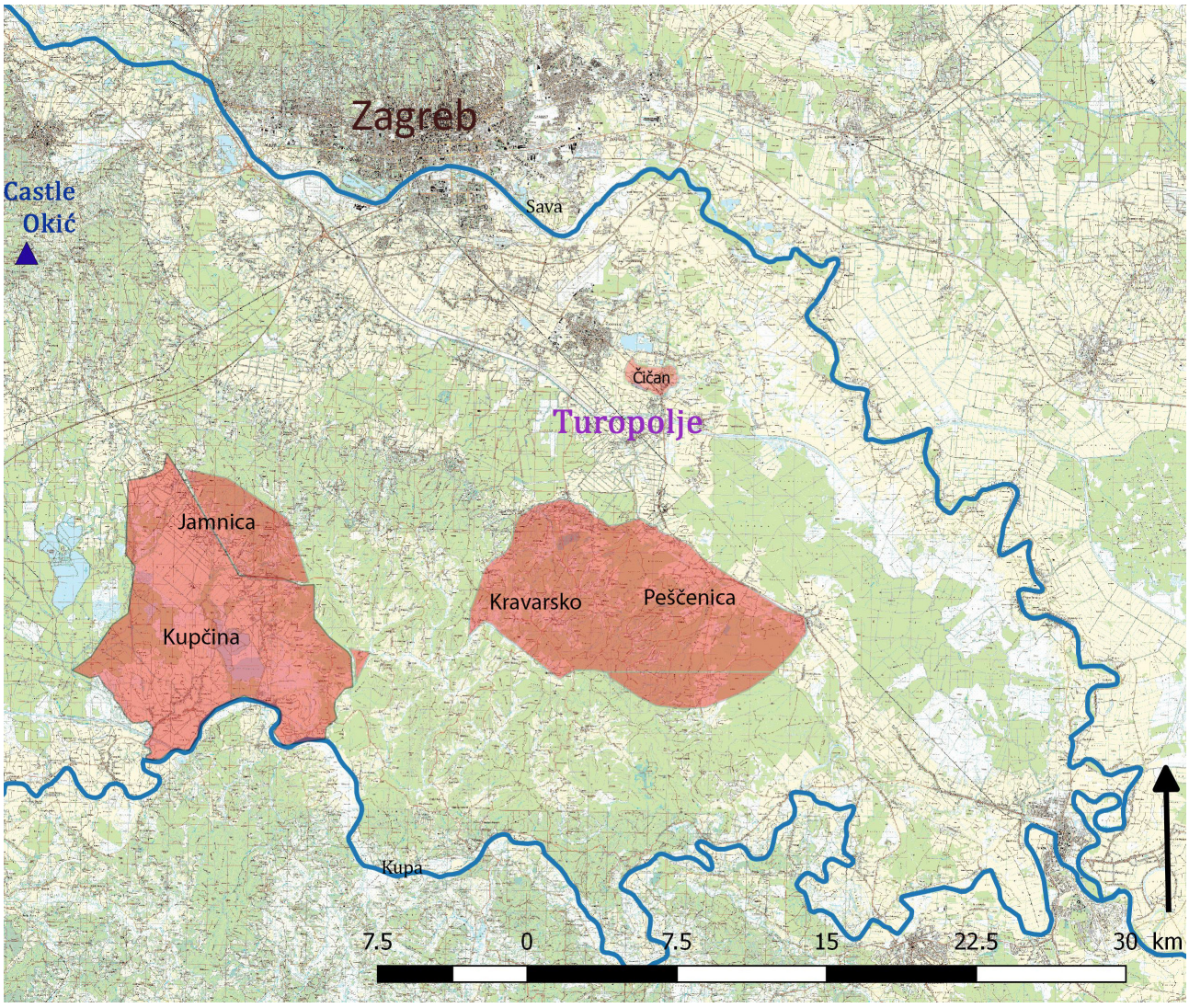
The next two examples from the perambulation texts of Čičan reveal the continuity of personal ownership in the area. The name change from *Janzlo* to the land of John, son of Ivan (*Johannes filius Iwan*) for the land south of Čičan can be explained with family genealogy. At first glance, the word Janzlo seems meaningless in the sense that it is either a Latin nor a Croatian word. Ivan, the father of John, who is mentioned as a neighbor of the land in 1328, was an important figure in the second half of the thirteenth century in Zagreb County.[10] The main estates of his family were in Brezovica, a village situated 16 km west of the territory south of Čičan. Adding to this that Ivan's father was called Jaroslav, the word Janzlo becomes clearer: it suggests that it is a form of the name Jaroslav, meaning that it was the land of Ivan's father.[11] Hence, the area can be seen as the property of the descendants of Jaroslav at least until 1328.

* Novomarofska 43, 10 000 Zagreb, Croatia

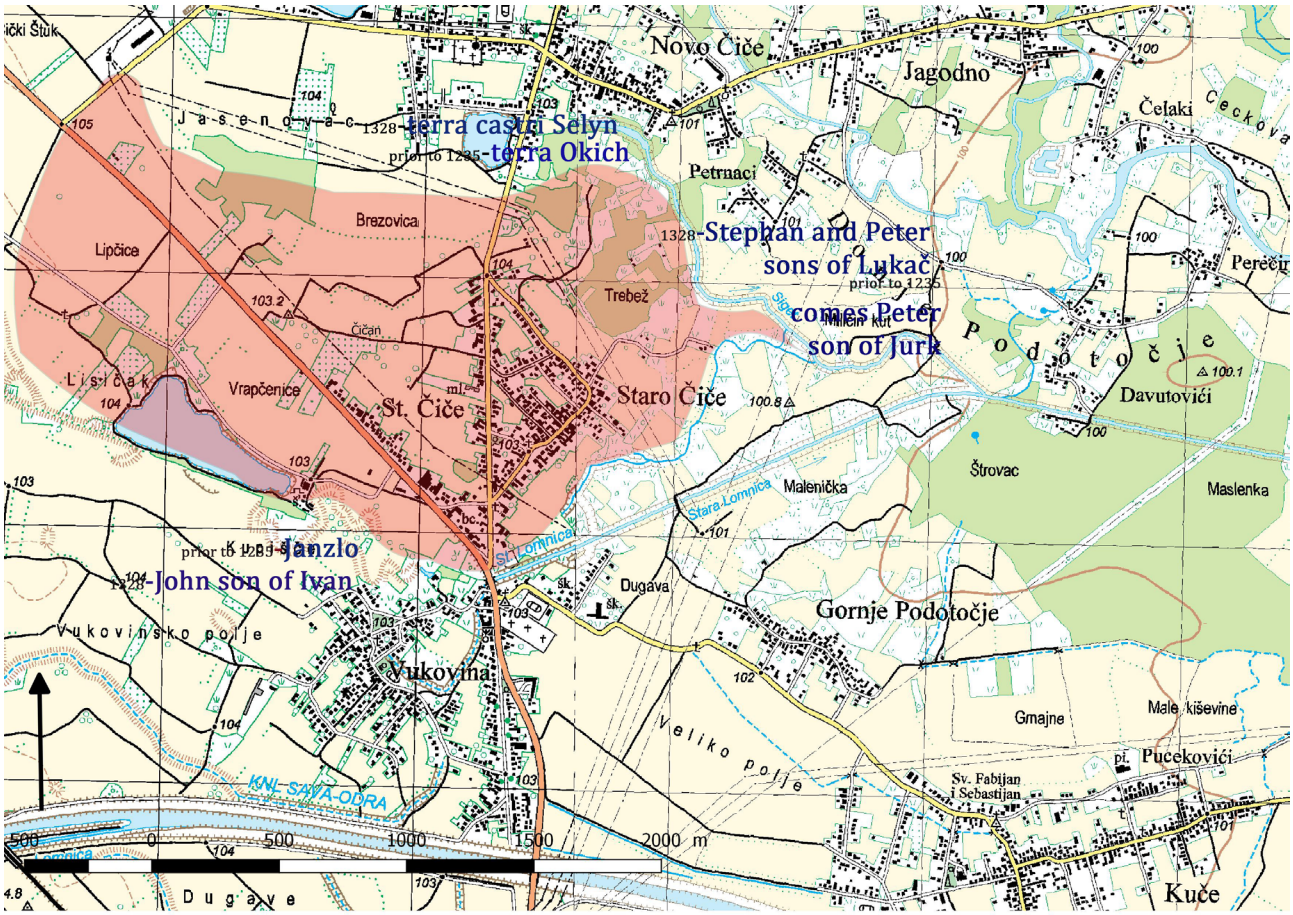
In the time of Andrew II, the land east of Čičan belonged to *comes* Peter, son of *Jurk*. In 1328, the estate of Peter and Stephan, sons of Lukač, was in the same area. *Jurk,* the father of Peter, the *comes* of Zagreb[12] is referred also as Gurko in some other sources. The data in several other charters reveal that Stephan and Peter, sons of Lukač, were grandsons of *comes* Peter and great-grandsons of the *comes* of Zagreb, Gurk or Jurk.[13] These data were also helpful in explaining some later information.

In 1435, Ladislaus Toth, the owner of the Želin estate, took *possessio Othok* in pledge from John, Nicholas, and Matthias *de Gepew*. The estate was placed *in comitatu Zagrabiensi, ultra fluuium Zawe*.[14] One would expect the estate to be situated in near the river; however, in 1482, John Henning, descendant of Toth, asked to be installed on the estate *Othok alio nomine Kwchan*, which he was holding in pledge from the late John Gepew's[15] grandsons. This points to the approximate position of Otok; it was placed somewhere in the area around the village of Kuče, north of which are the villages of Gornje and Donje Podotočje, exactly at the location of the borders of Čičan preceptory in the time of Andrew II and in 1328. Adding that the *de Gepew* family can directly be connected with *comes* Gurk, it becomes clear that this family had hereditary estates in the area for 300 years.

These are just a few examples that show how spatial analysis can be useful in extracting new data, especially from relatively scarce thirteenth- and fourteenth-century sources. In the case of Turopolje, spatial analysis helped, as in the case of the descendants of Jaroslav and Gurko, detect

► **Fig. 1.** *Estates of the Čičan preceptory in 1328: Čičan, Kravarsko, Peščenica, Jamnica and Kupčina (author: N. Antonić)*

► **Fig. 2.** *The neighbors of Čičan (author: N. Antonić)*

estates of families which were not known from any other sources. This approach also revealed the boundaries of the territories of certain kindreds and explained the process of the disintegration of their lands. These data give new insight into the history and territorial organization of the area in the thirteenth and fourteenth centuries, also contributing to understanding later developments in the area.

Notes

1 These include castle warriors, the chapter of Zagreb, mid-ranked and higher nobility, burghers of Gradec, the king/ban, the Hospitallers etc.

2 This was an exchange: in return, the Hospitallers got the estates Starča and Trnava in Požega County. Tadija Smičiklas,. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (henceforth CD), vol. 2-9 (Zagreb: JAZU 1905–1911), CD vol. 9, doc. 313, 380.

3 This charter was issued by Ladislaus, Archbishop of Kalocsa.

4 The exact year when King Andrew issued the charter is not noted in the transcript. CD vol. 9, doc. 311, 378-379.

5 This charter was issued by the Chapter of Zagreb, CD vol. 9, doc. 316, 383–385.

6 In 1278, the Rakarje estate bordered on the territory north of Čičan. This territory was called *Selyn* and it was *terra domini N. bani*. Emilij Laszwoski, *Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olim 'Campus Zagrabiensis' dictae* (henceforth MHNC), vol 1, (Zagreb: Plemenita općina Turopolje, 1904), doc. 29, 32.

7 The territory called Okić was first mentioned in 1182, when Kalan, the bishop of Pécs ordered that the bishop of Zagreb, Dominic, should receive a tithe from different goods collected for the princes of Slavonia from the places (*loci*) of Krapina, Okić, and Podgorja; CD vol. 2, doc. 224, 260. Okić castle is mentioned in 1242 for the first time. CD vol. 4, doc. 149, 164. Castle warriors of Okić are mentioned in a few charters from the second half of the thirteenth century. MHNC vol. 1, doc. 23, 25; CD vol. 6, doc. 379, 448–451.

8 In 1293, when the king gave Želin to Radoslav Babonić, the estate was defined as *terra seu possessione castri nostri Zagrabiensis*, CD vol. 7, doc. 128, 177.

9 For example, the stream Brezovica is the boundary of both Čičan and Kupčina. The land of the sons of Pycenta that had become *terra Culpchyn* was the boundary of Čičan while the streams *Pezaryewo* and *Kwpnyk* were the boundaries of Kupčina. Juraj Ćuk, *Zagrebačka* županija *oko XIII. stoljeća: na godišnjicu uzpostave Nezavisne Države Hrvatske* [The county of Zagreb around the thirteenth century: on the anniversary of the foundation of the Independent State of Croatia] (Zagreb: Velika župa Prigorje, 1942), 42–43.

10 See Nada Klaić, *Povijest Zagreba. Knjiga prva* [The history of Zagreb. Book 1] (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982), 63–64.

[11] Ćuk, *Zagrebačka županija,* 42.

[12] Gurko is mentioned as *comes* of Zagreb in 1259, after his death (*litterae Gurk quondam comitis Zagrabiensis*). CD vol. 5, doc. 659, 151.

[13] Peter had a son named Andrew. He was a successful warrior specially rewarded by Béla IV with one estate (*terra Dulypcha*) in Križevci County for his achievements in defending the kingdom in 1241/42. CD vol. 4, doc. 211, 241-243; Andrew had four sons: Lukač, Giles, Matthew, and Peter. Klaić, *Povijest Zagreba*, 37-38; Ćuk, *Zagrebačka županija,* 46. Lukač was the father of the above-mentioned Stephan and Benedict.

[14] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (Hungarian National Archives, Diplomatic Photo Collection) 218728.

[15] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (Hungarian National Archives, Diplomatic Photo Collection) 274919.

The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location

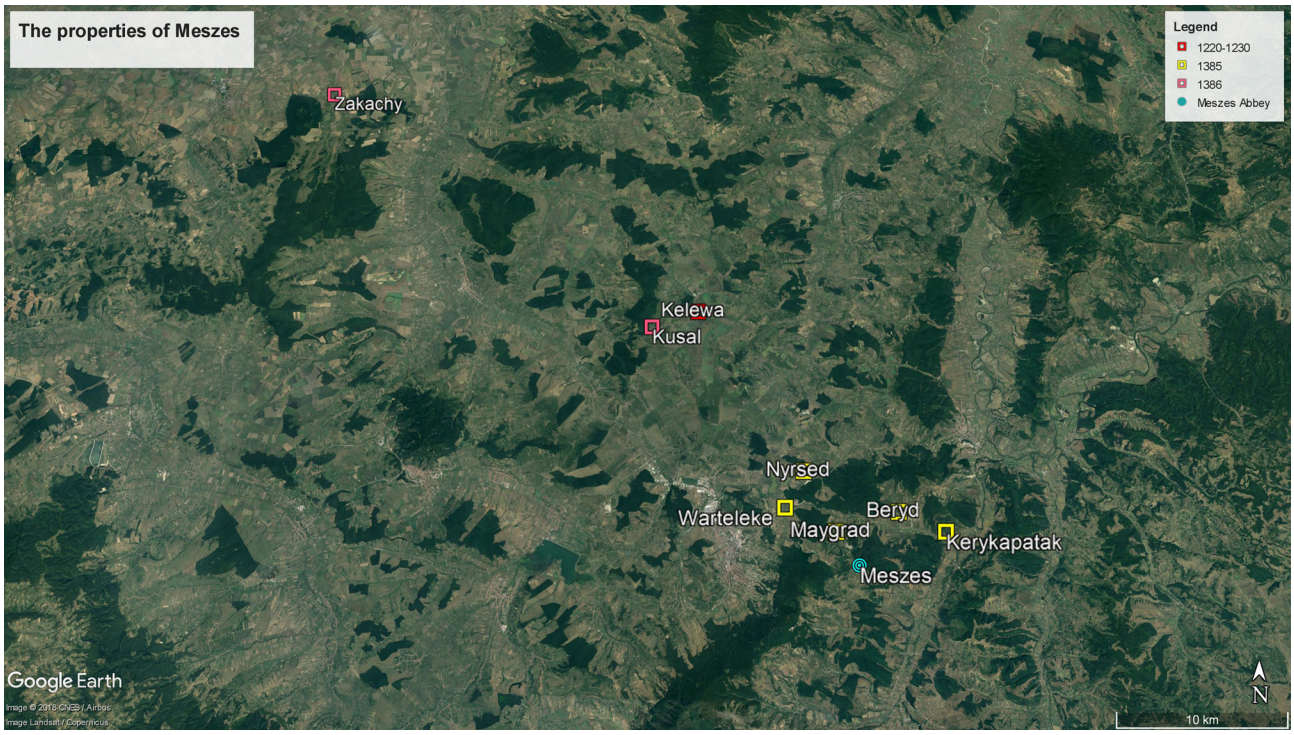
Ünige Bencze*

According to an authentic charter from 1165,[1] Prince Álmos (1096-1106) founded the *Meszes* or *Meszesapath* abbey, dedicated to St. Margaret of Antioch, near the ruins of a former Roman auxiliary camp in the vicinity of today's village of Moigrad (in Hungarian, Mojgrád), although the exact circumstances remain unknown.[2] The abbey received numerous donations from the kings and queens of Hungary. For example, King Stephen III (1162-1172) donated one salt boulder from each cart that transported salt through the Meszes Gate; Queen Anne de Châtillon (1172-1184) gave one fifth of the incomes from the toll at Zalău (in Hungarian, Zilah; in German, Zillenmarkt);[3] Queen Maria Laskarina (1235-1270) as well as Queen Elisabeth the Cuman (1270/1272-1277) confirmed the donation;[4] and King Andrew II (1205-1235) donated the piece of land called *Kelewa*.[5]

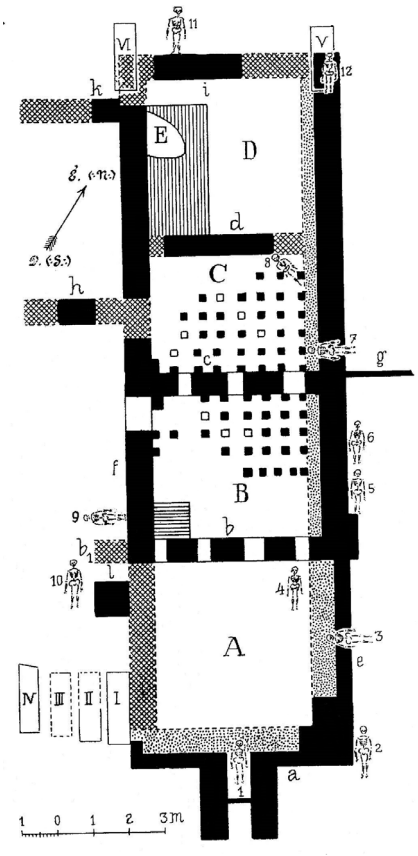
The written sources do not specify the affiliation of the abbey. Based on the information that Benedictines were present in the entourage of Prince Álmos and they were the earliest monastic order that settled in Hungary, researchers have automatically connected the abbey to the Benedictines. The first record of the abbey belonging to a specific religious community comes from 1234-1235, when it was listed as a Premonstratensian priory in the *Catalogus Ninivensis*.[6] After this, the abbey disappeared from the archival sources for quite a while. It reappeared in 1361, when King Louis I (1342-1382) donated the completely abandoned (*desertam videlicet et omnino destitutum*) monastery of *Mezesapath* with its patronage right and all its pertinences to Magister Jakch de Kusal as a reward for his service.[7] Soon after receiving the donation, the family entered into litigation with the Dobokai family for the ownership of the abbey, which lasted until 1365 when they won the lawsuit.[8] The litigation was re-opened in 1368 by Ladislaus Vitéz and the parties reached an agreement according to which they divided all the properties of the monastery into two equal parts. In addition, Magister Jakch received the deserted monastic village called Kerua – the earlier mentioned Kelewa (which lay next to Coşeiu; in Hungarian, Kusaly), and half of the property of Külsősolymos (an unidentified location).[9]

The first source to offer a list of the monastic properties by name dates only from 1385: Nyrsed – Mirşid (in Hungarian, Nyirsid), Maygrad – Moigrad, Warteleke – Ortelec (in Hungarian, Vártelek), Kerykapatak – Creaca (in Hungarian, Karika), Beryd – Brebi (in Hungarian, Beréd), and Monosturpatak (now disappeared). Another enumeration comes from 1386,[10] when a representative from the chapter of Oradea (in Hungarian, Nagyvárad, in German, Großwardein) was sent out to introduce the sons of the late Magister Jakch to the possession of the abbey and its lands (two additional lands were mentioned: Kusal [Coşeiu] and Zakachy [Săcăşeni]; in Hungarian, Érszakácsi). The two lists contain the names of villages from the area around the presumed location of the abbey (see Fig. 1). The original early medieval structure of the monastic land is unknown, but the differences between the two lists might imply that the monastic lands were the same ones listed in 1385.[11] Also, it cannot be discerned which lands were received during the Benedictine presence and which perhaps during the Premonstratensian management. The low number of monastic properties indicates a relatively small monastic community; the fourteenth-century property structure indeed reflects the original number of properties, although most likely this structure cannot be traced back to the early periods. Given the already abandoned state of the mon-

* Mureş County Museum, Târgu Mureş

► **Fig. 1.** *The properties of Meszes Abbey based on the archival sources (compiled by Ü. Bencze)*

► **Fig. 2.** *The Roman period house excavated by Árpád Buday (Árpád Buday, "Porolissumból. Jelentés az 1914. évi munkálatokról" [From Porolissum. Report on the work done in 1914], Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 6 (1915): 53).*

astery in 1361, its original property structure must have suffered alterations as well.

Sixteenth- and seventeenth-century witness examinations located the toponyms Monostor and Monostorpatak between the villages of Moigrad and Jac (in Hungarian, Zsákfalva). Even though a number of attempts were made to locate the site of the abbey, it seems that the closest identification was made by Árpád Buday, who interpreted the medieval finds as coming from Meszes abbey in 1914.[12] He carried out excavations on the border of the two villages in a place called Pometul – Dealul Bisericii. He unearthed a Roman period house there, which had later been filled in and used for unclear purposes (Fig. 2). Various burials were dug into the walls of the house: eleven simple burials and six tombs built from bricks, some of which also contained medieval bricks. Buday distinguished two types of orientation among the inhumations (north-west-southeast and west-east). The finds contained medieval coins from the twelfth to the fourteenth century[13] and carved stone fragments[14] distinctly connected to medieval architecture. Buday noted that the territory had been disturbed in several places and because of this the Roman and medieval finds were mixed.

► **Fig. 3.** *The location of the site (photo: Ü. Bencze)*

New excavations and a geophysical survey were initiated in 2008 and 2009 on Pomet Hill, the results of which have not been published yet.[15] The geophysical survey produced a complex map of Roman roads, hearths, traces of earlier archaeological trenches, and buildings from at least two construction phases (a Roman period and post-Roman period building activity).[16] Only one excavation unit[17] was opened, which contained a large number of successive burials, indicating prolonged and intensive use of the space (with graves generally oriented northwest-southeast and rarely west-east, see Figs. 4 and 5).[18] Based on the stratigraphy, a coin issued by King Stephen III, and the fact that some of the burials were dug into a Roman wall, the inhumations were dated to the Middle Ages. Even though the excavation had to be ended before reaching sterile soil, the finds discovered are telling. The excavation unit was located near Árpád Buday's excavation (see Fig. 3).

The results of the research in 2008-2009 are connected to Buday's 1914 excavation by three major phenomena. First, the presence of inhumations with two different types of orientations, second, the existence of medieval coins, and third, the burials cutting a Roman wall. Even though the exact connection between the building excavated by Buday and the wall identified in 2008-2009 could not be clarified stratigraphically,

► **Fig. 4.** *In situ burials in 2008 (photo: Ü. Bencze)*

► **Fig. 5:** *In situ burials in 2009 (photo: Ü. Bencze)*

the chances are high that the newly discovered wall fragment was part of the building excavated in 1914.[19] The spatial connections (if any) between this cemetery section (Pomet Hill) and another Roman-period cemetery situated further down the slope, on Ursoieş Hill,[20] has not been determined.[21]

The abbey of *Meszes* could have existed somewhere in this area since the intensity of the burials as well as the occurrence of high quality carved-stone material indicate the presence of a wealthy religious institution. Even if one presumes (as Buday did)[22] that the stone material was carried there to fill in the Roman-period building, it was probably transported from a reasonable distance.[23] Given the density of the building remains and other archaeological features in the area, however, only extended excavations would be able to identify the exact location of the church and other monastic buildings.

Notes

1 Zsigmond Jakó, ed., *Erdélyi Okmánytár* [Transylvanian Archives] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), vol. 1, 125/10 (Hereafter EO); the original can be consulted online on the site of the Hungarian National Archives (Magyar Országos Levéltár) under the number DL 76136 (Hereafter MOL DL/DF).

2 Álmos could only have started the building the abbey in 1096 at the earliest, when he became lord of the dukedom. However, he did not remain in this status for long because Coloman (1095–1116) seized the duchy from Álmos between 1098 and 1101–1102, see Dorottya Uhrin, "Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza [The earliest cult of Saint Margaret of Antioch in Hungary]," *Magyar Könyvszemle* 133, no. 1 (2017): 13–31.

3 EO I, 126/11; MOL DL 28573.

4 EO I, 256/389; MOL DL 28573.

5 EO I, 153/114; MOL DL 105472.

6 EO I, 180/176.

7 See EO IV, 72/99 and 100. Scholars have identified it with today's Chilioara (in Hungarian, Szilágykirva).

8 Ştefan Pascu, ed., *Documenta Romaniae Historica*, C. *Transilvania*, vol. 12 (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985), 455.

9 EO IV, 272/677; MOL DL 96433.

10 The original can be consulted online on the site of the Romanian National Archives (Arhivele Naţionale ale României) under the reference numbers CJ-F-00460-2-36 and CJ-F-004060-2-37.

11 Coşeiu was the family's ancestral property, where, according to a confirmation charter issued by King Louis I, a weekly fair could be held, see: EO III, 268/724; MOL DF 254797. It is likely that at that time Săcăşeni was part of the family's estates.

12 See the excavation report by Árpád Buday, "Porolissumból. Jelentés az 1914. évi munkálatokról" [From Porolissum. Report on the work done in 1914], *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6 (1915): 51–95.

13 The earliest one was probably issued by Coloman, then Béla II (1131–1141), Béla III (1172–1196), Ladislaus IV (1272–1290), Charles I (1308–1342), and Louis I (1342–1382).

14 Fragments from a rose window, a possible tympanum with floral decoration, a sculpture, and a lancet window frame.

15 The excavations took place during the Necropolis Porolissensis Project, which was an international collaboration between the Institute of Archaeology and Art History in Cluj-Napoca, the Babeş-Bolyai University, the National History Museum of Transylvania, the Museum of History and Art in Zalău, Eötvös Loránd University in Budapest, and the University of London.

16 See the results in Lipovics et. al., "Domborzati modell alkalmazása egy Porolissumban végzett régészeti célú mágneses mérés feldolgozásában és értelmezésében" [Applying a terrain model in the processing and interpretation of magnetic measurements for archaeological purposes in Porolissum], *Archaeometriai Műhely* 2 (2009): 31–42.

17 This trench was researched by Nicola Lyons (University of London) and myself. The documentation and finds are kept in the Zalău County Museum of History and Art.

18 A total of 36 inhumations were unearthed in the 4 x 4.80 m trench, and two successive burials in a stone cist (a tomb built from re-used stone slabs). Such a large number of inhumations in such a small space clearly indicates a cemetery with at least three burial horizons.

19 Only large-scale, open-surface excavations can shed light on the exact connections between Buday's excavation and the most recent research by re-opening some of the already excavated areas.

20 The Roman cemetery was the focus of the Necropolis Porolissensis Project (see footnote 15) which aimed to define the extent and characteristics of the cemetery. Here, only cremation burials were unearthed. See a summary of the project: Ágnes Alföldy-Găzdac et al., "Project 'Necropolis Porolissensis:' Methods and Perspectives," *Acta Terrae Septemcastrensis* 6, no. 1 (2007): 9–17; on the burials, see: Ágota Ferencz-Mátéfi, "Temetkezési sajátosságok Porolissum temetőjében" [Particular features of the Roman necropolis in Porolissum], in *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, ed. Alpár Dobos et al. (Cluj-Napoca – Târgu Mureş – Budapest: Transylvanian Museum Society, Mureş County Museum, Martin Opitz Publishing House, 2015), 153–159.

21 No cremation burials have been identified on Pomet Hill, only inhumations with skeletal remains (generally without grave goods).

22 In Buday's opinion the premises of the Roman building were filled up, when it was no longer in use, and leveled to prepare the site for new constructions. He does not discuss in detail, however, when this could have happened, he merely mentions that an analysis of the finds with which it was filled in could be a starting point. When he describes the finds he highlights that one cannot rely on their dating since all the finds were heavily mixed; they found Árpád-period coins under the hypocaust and Roman coins in the upper layers. Also, if one looks at the dating of the medieval finds (the carved stone fragments, the latest coin issues and an iron spur) they all suggest that the building could have been filled in during the fourteenth century or later.

23 Monasteries were frequently sited near Roman ruins because they served as available construction material.

Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára

Aradi Csilla* – Molnár István**

A prépostság rövid története

Somogy megye egyetlen premontrei prépostságát Moys és Alexius mesterek Szent Benedek tiszteletére alapították. A testvérpár apja, idősebb Moys II. András nádora volt, az ifjabb Moys pedig IV. Béla alatt viselt fontos méltóságokat, majd később V. István nádora lett. Az alapító testvérpár 1252-ben a környékbeli Kelemenvölgy, Szenna és Patca, míg két évvel később Pat faluban adott a monostornak birtokot. A család a 13. században élte fénykorát, később sokat vesztett jelentőségéből. A 13. század végén a família két részre szakadt; Somogyban a Gereczi család lett a birtokos és a prépostság kegyura, amelynek gyakorlásában II. Ulászló Gereczi Antalt 1492-ben megerősítette. 1552-ben következett be a prépostság végleges pusztulása. Az első katonai felmérésen még jelezték romjait, amelyeket később Rómer Flóris is azonosítani tudott. Az épületegyüttes tégláit fokozatosan elhordták építőanyagnak, a maradék föld alá került, a 20 századra már nem volt látható nyoma.[1]

A prépostság helye, megközelíthetősége

A monostor az akkor már létező Magyarfalu mellett épült meg. A falut ezután általában Szentbenedekként említették, ma Bárdudvarnok egyik településrészének neve utal egykori helyére. A prépostságot ugyanakkor a szomszédos nagyobb településről Kaposfőinek is nevezték.

A premontrei prépostságok általában forgalmas helyekre, utak, hidak, vízi átkelők mellé épültek.[2] A Kapos folyótól délre lévő (Belső-Somogy keleti részén elhelyezkedő) dombvidéken, jórészt a mai Bárdi-patak ágaihoz települő kisebb méretű települések és a hozzájuk tartozó plébániák viszonylag sűrű hálózata alakult ki. A közelben nem volt város vagy gazdagabb mezőváros, de Kaposfő jelentősebb település, esperesi központ volt.

A térség egyik legfontosabb útvonala Somogyváron és Hetesen át érkezett a Kapos völgyéhez, majd a Kapos széles árterén átkelve kettéágazott és dél felé Hedrehely, Sziget, Pécs felé vezetett.[3] Ezekhez a fontos utakhoz közel települt a prépostság. A hely kiválasztásában nyilvánvalóan a vízrajzi helyzetnek is fontos szerepe volt. A későbbi monostor melletti patakágak halászatra, halastavak, malmok létesítésére, szállításra, közlekedésre is alkalmasak voltak.

A prépostság épületeit egy, a Bárdi-patak ágai által közrefogott, háromszög alakú domb nyugati oldalában építették fel, ahol a felszínt egy nagyjából 30×60 m-es területen mesterségesen vízszintessé alakították. A monostort elsősorban Kaposfőről lehetett megközelíteni, amit korabeli elnevezése is alátámaszt. Mivel a Bárdi-patak völgye mocsaras, néhol tavakkal szabdalt volt, itt a középkor folyamán nem alakítottak ki utat, a helyzet csak a patak szabályozása és a vasútvonal megépítése után változott. Egy másik út a mai domb gerincén vezetett Dadára. Ennek hosszabb szakaszai mélyútként még azonosíthatóak: Szentbenedektől délkelet felé a Bárdi-patakon vezetett át, majd északra fordult, a Barát-hegyre. Erről egy út vezetett le a prépostsághoz, aminek nyoma még észlelhető a területen. Ugyancsak egy korábbi út felhasználásával rögzült a Szennába és Patcába vezető út nyomvonala (1. kép).

A prépostság birtokai, gazdálkodása

Az 1252-es adománylevél a prépostság birtokhatárainak felsorolását is tartalmazza, amely észa-

* Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, Somogy Megyei Kormányhivatal, Kaposvári Járási Hivatal
** Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum

► **1. kép.** *Drónfelvétel a prépostság környezetéről (fotó: Borzavári Balázs).*

kon a Kapos folyónál (feltehetően a Kaposfői-malom környékén lévő átkelőhelyről) indult. A 19. századi kataszteri térkép még őrzi déli irányban a következő határszakasz, Rupa (Ropai) elnevezését. A határ a Gele nevű vizet (Bárdi-patak) érintve, Dada falu földjeivel határosan folytatódott dél felé Szennafőig (Szenna északnyugati részén található Szent-Béni-hegy a monostor tulajdonlását őrzi) és Patcáig (Patca-rét), majd innen északnak fordulva a Fertes/Fürtös völgyig haladt (ma emellett emelkedik a Fürtös-hegy), míg végül nyugaton a Gele-vizet követve jutott el a nagy útig.

A prépostság környezetének földrajzi képét a kisebb dombok között elhelyezkedő halastavak, malmok határozták meg, amelyeket a több ággal a Kaposba futó patak mentén alakítottak ki. 2015-ben Harmath András (Tahiméter Kft.) készített topográfiai felmérést a prépostságról és környezetéről. A monostortól északra ma vízkedvelő növényekkel (sás, nád) fedett mélyedés található, melynek vonala – legalábbis úgy tűnik – az Első Katonai Felmérésen is felfedezhető. A helytől északra egy malmot jeleznek a patakon átmenő útnál. A Második Katonai Felmérés térképén a Dadára menő út mellett – amelynek nyomvonala ekkor a dombot megkerülve vezetett –, a patak felduzzasztott vizéhez épült Békástói malmot is ábrázolták (2. kép). A monostortól északra fekvő tó már a középkorban létezett, a korabeli oklevelek a Békás-tavat rendre Magyarfalu után említik.[4] Az egykori tó mára növényzettel borított medre a mai térképeken is kivehető (3. kép). Kissé északabbra, a Kaposnál lehetett Kaposfő és Kalácsafalva között az a halastó, amelynek malmáról szintén értesülünk. A térképek alapján a környéken az újkorban is halastavak, malmok működtek (4. kép).

► **2. kép.** *A lelőhely környéke az Első és a Második Katonai Felmérés térképén, kereszt jelzi a prépostság maradványait (forrás: Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés, Mapire, letöltve 2018. 10. 21. https://mapire.eu/hu/map/first-survey-hungary; Magyar Királyság (1819–1869) – Második Katonai Felmérés, Mapire, letöltve 2018. 10. 21. https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary).*

A prépostságnak is helyet adó domb nem igazán alkalmas szántóföldi művelésre, a 18. századtól biztosan szőlő- és gyümölcstermesz-

► **3. kép.** *A Bárdi-patak völgye (fotó: Aradi Cs.).*

► **4. kép.** *A prépostsághoz vezető mélyút részlete (fotó: Aradi Cs.).*

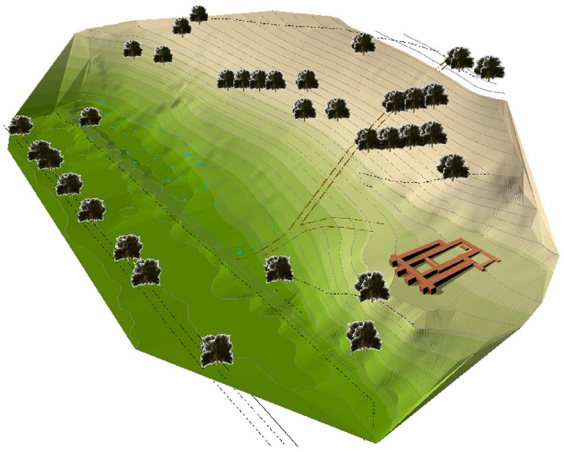

► **5. kép.** *A prépostság helyéül szolgáló, egyenesre alakított domboldal (fotó: Molnár I.).*

tésre használták, és a középkorban is hasonlót feltételezhetünk. A meredek domboldalról lezúduló csapadék elleni védekezésül talán már a középkorban kialakult a szőlők és gyümölcsösök lépcsős-teraszos művelése, amelynek maradványai a prépostságtól északra is megfigyelhetők. Nagyobb kiterjedésű szántóföldeket a mai állapothoz hasonlóan a dombot körbefogó patakágak túlsó oldalán, míg nagy területű erdőket elsősorban keletre, délkeletre feltételezhetünk (5. kép).

A prépostság épületei

A prépostság épületeiről és azok elhelyezkedéséről a Bertók Gábor által készített georadaros felmérés és a 2014-ben kezdődött – egyenlőre a prépostsági templomra és sekrestyére, illetve közvetlen környezetükre kiterjedő – régészeti feltárások szolgáltattak adatokat[5] (6. kép).

► **6. kép.** *Terepmodell a prépostság környezetéről, a második periódus alaprajzával (készítette: Harmath András, Tahiméter Kft.; a templom alaprajzának megjelenítésében Balla Krisztián működött közre).*

A premontrei prépostságok egykori épületeinek elhelyezkedése során nagy változatossággal számolhatunk. Néha kiépült a szabályos kolostornégyzet, máskor csak egy szárnya, többször viszont a templomtól elkülönülő épületek épültek meg. Hervay Ferenc Levente és Mezey Alice szabálytalan, laza beépítésű, számos esetben jelentős részben fából készülő épületegyütteseket tartanak jellemzőnek a premontreiek kapcsán;[6] esetünkben is hasonlóra gondolhatunk.

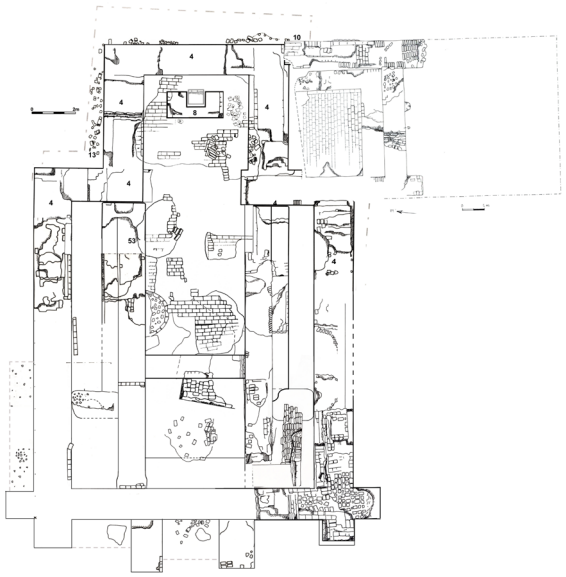
Az építkezés a domboldal egyenesre alakításával kezdődött. Az így kialakított 30×60 m-es terület északi részén állt a prépostság temploma. Az épület szentélyéhez délről sekrestye csatlakozott. Szabályos kolostornégyzet itt nem épült ki, a georadaros felmérés és a helyszíni nyomok alapján legalább két különálló téglaépületet sejthetünk a templomtól délre. A prépostság temploma plébániatemplomként is működött, tőle délre falusi temető sírjait tártuk fel, míg az antropológiai vizsgálatok alapján a szerzetesek a templomba temetkeztek.[7]

A prépostsági templom periódusai

A prépostság központi épülete a nagy méretű, három hajós, nyugati toronypáros, egyenes záródású szentéllyel épült templom volt. A hajóinál 14,3, a szentélyénél 8,5 m széles épület teljes hossza a támpillérekkel 23,5-24 m. A nagyméretű, impozáns templom viszonylag zömök, rövidebb alakját a dombon rendelkezésre álló kevesebb hellyel magyarázhatjuk (7. kép).

A nyugati homlokzatnál megépülő tornyok erősítésére a falak folytatásában, L alakban 100-125 cm-es alapterületű támpilléreket építettek. A tornyok belső, keleti alapfalai nem épültek kötésben a mellettük lévő falakkal, kevésbé jó minőségben készültek. A főhajóhoz szélessége felénél valamivel keskenyebb mellékhajók csatlakoztak. Az első időszakban csak a négyzetes záródású szentélyt boltozhatták be.

A legkorábbi időszak padlójának maradványát, egy keményre döngölt réteget a szentélyben és a főhajó kisebb területén tudtuk megfigyelni. A szentély padlószintje ekkor a hajóénál kb. 40

► 7. **kép.** *A két fázis rekonstruált alaprajza a feltárt maradványok alapján (rajz: Nyári Zsolt).*

cm-rel magasabban lehetett. A szentély keleti részen egy kis, 65×80 cm-es négyzetes oltáralap épült.

A templom szentélyéhez délről csatlakozott egy 5,7 m széles helyiség, amelyet sekrestyeként azonosíthatunk. Északi és részben nyugati falául a templom falai szolgáltak, amelyhez keleten és délen keskenyebb, 84-95 cm vastag falakat építettek. A sekrestye korai padlójának nyoma kisebb területen volt észlelhető.

A prépostsági templomot később átépítették. A pillérek alatti sávalapozást külső oldalukon megvastagították, amit a templom hajójának beboltozásához kapcsolhatunk. Az alapok megerősítése egyszerre történhetett a főhajó nyugati részébe húzott, észak-déli irányú alapfal megépítésével, mivel nagyjából annak vonaláig tart. A keresztfal viszonylag keskeny (kb. 105 cm széles), de jelentős, 230 cm mélységű, így valószínűleg a nagy méretű nyugati torony építéséhez kapcsolhatjuk. Mivel a fal alapozása már 2-3 rétegben ásott sírokat rombolt, feltehetően leghamarabb a 14. század végén, de inkább már a 15. században készülhetett. A nagy méretű, négyzetes alaprajzú, 5×4,5 m-es belterű torony a főhajó nyugati 2/5-ét elfoglalta. Megerősítése érdekében a nyugati homlokzat középső részéhez két nagy méretű támpillér épült. A nyugati falat belső oldalán is megerősítették: egy, a korábbi sírokat romboló alapárokba tégladarabokat is tartalmazó rétegeket döngöltek. A torony emeletén karzatot alakíthattak ki.

Az átépítések idejéhez egy másik padlószintet is kapcsolhatunk. Az előzőnél magasabban, egy feltöltésen kialakított ledöngölt rétegen, habarcs nélkül egymás mellé tett tégladarabokból kialakított padló maradványai a szentély mellett a templomhajó több pontján is megfigyelhetőek voltak. A padló fedte a korai időszakhoz kapcsolódó oltáralapozást, amely helyett egy nagyméretű, 260×128 m-es, U alakú oltár készült.

A főhajó északi részén a második padlószint időszakához kapcsolható félköríves alapozást találtunk, amely talán szószék alapozásának maradványa lehet. A templomtól nyugatra és északra egy ledöngölt meszes réteget találtunk, amely a korabeli külső járószintet jelzi.

A monostor életének késői időszakában a prépostságban tűz pusztíthatott, így a templom felújításra szorult.[8] Az addigi padlószint maradványaira egy feltöltési réteg került, amelyben égett csontdarabok mellett bronzolvadékokat és égett harangdarabokat találtunk. Az ezen kialakított habarcssávra párhuzamos, észak-déli irányú téglasorokat helyeztek, közülük néhány az eredeti helyén volt, máshol csak a lenyomatuk látszott. Az oltáralap padló felé eső részét kimeszelték. A később épült nagy torony belsejében egy eltérő szerkezetű, vastagabb féltéglákból szárazon rakott padló maradványai voltak megfigyelhetőek. A nagyobb összefüggő területen megmaradt padlótöredékek alapján a szentély és a hajó járószintje a kései időszakban már azonos magasságban volt. A templom végleges pusztulásakor bedőlő falak maradványait ezen a szinten találtuk meg, és a kései időszak harangjának darabjai is előkerültek.

A későbbi időszakban a sekrestye is új, kissé magasabban fekvő padlót kapott. Ez a templom késői időszakából származó padlónak felel meg: ugyanolyan habarcsba rakott téglasorokból áll, azzal egy magasságban van, de a téglái ellentétes, nyugat-keleti állásúak. A sekrestye korábbi belterénél kisebb felületet lefedő, 285×365 cm nagyságú padló és a sekrestye eredeti fala között keleten és délen egy alapfalat találtunk, amely a sekrestye későbbi időszakban történt megerősítésének, tatarozásának nyoma lehet. A késői időszak szárazon rakott tégladarabokból kialakított külső járószintjét a templom körül keletre és északra is sikerült azonosítanunk.

Jegyzetek

1 A monostor történetéről bővebben: Aradi Csilla, „Premontrei prépostságok a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Kaposfői Szent Benedek prépostságra," *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 3 (2014): 206–208.

2 Kovács Imre Endre és Legeza László, *Premontreiek – Szerzetesrendek a Kárpát-medencében* (Budapest: Mikes Kiadó, 2002), 33., Hervay Ferenc Levente – Mezey Alice, „Premontreiek," in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor* IX., szerk. Kőszeghy Péter (Budapest: Balassa Kiadó, 2009), 299.

3 Glaser Lajos, „Dunántúl középkori úthálózata," *Századok* 63, no. 7-8 (1929): 273, 276.

4 A Békás-tóval kapcsolatos oklevelekről: Tímár Péter, *A Győr nembeli Szerdahelyi család története* (Szeged: magán, 2016), 128.

5 A munkát a Rippl-Rónai Múzeum dolgozói Molnár István vezetésével, Aradi Csilla segítségével végezték. A feltárás költségét mindhárom évben a Nemzeti Kulturális Alap pályázatán nyert összeg fedezte. A pályázathoz szükséges önrészt Bárdudvarnok önkormányzata bocsájtotta rendelkezésünkre, az első évben a Porta Pacis lelkigyakorlatos házzal közösen. A támogatóknak és a feltárás minden résztvevőjének ezúttal is szeretnénk köszönetet mondani. A régészeti feltárás eredményeiről legutóbb: Aradi Csilla és Molnár István, „Premontrei prépostság feltárása Bárdudvarnok határában," *Várak kastélyok templomok, Évkönyv* (2017): 58–62.

6 Hervay-Mezey, „Premontreiek," 300.

7 A prépostsági templomban összesen 110 sírt bontottunk ki. A temetkezéseket szakdolgozatához Mohácsi Mercédesz antropológus vizsgálta meg, a munkáját ezúttal is köszönjük. Megállapította, hogy a meghatározható csontmaradványok több mint ¾-e (59 db) férfi vázhoz tartozott. A 18 azonosítható női sír sem egyenletesen oszlott el. A mellékhajókban és a tornyokban lévő kis számú temetkezés között nagyjából a férfisírokkal hasonló gyakorisággal fordultak elő, míg a főhajóban és főleg annak keleti felében jóval kisebb volt az arányuk. Feltételezhetjük, hogy a szerzetesek a templomba, elsősorban a főhajóba (kórusba?) temetkeztek.

8 A Gereczi család 1540-ben a saját kegyurasága alá tartozó prépostságot kirabolta, javait elvitte, talán a pusztulás ehhez az eseményhez köthető. Aradi, „Premontrei prépostságok," 206.

Monasteries along the Danube

Beatrix F. Romhányi*

When speaking about monastic landscapes we usually think about hills and valleys, sometimes about the settlements in a region, but much less about rivers. The Danube, however, is an exception, it played an outstanding role in the spatial organization of the Carpathian Basin. It was always a major water highway connecting Western Europe with the Hungarian Kingdom and the Balkans; its fords were important junctions connecting the eastern Carpathian Basin with the western part. No wonder that many early centers were located along its banks from the earliest period of the medieval Kingdom of Hungary: the bishoprics of Győr, Esztergom, Vác and Kalocsa, as well as the central castles of Pozsony, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Visegrád, Buda, Pest, Tolna and Bodrog counties. On the lower section Belgrade and Keve (Kovin, RS) occur in the eleventh, Haram (Banatska Palanka, RS) in the early twelfth century.[1] However, perhaps surprisingly, none of the monasteries founded by King (Saint) Stephen I were on the Danube. Altogether, 26 ecclesiastic institutions were established along the Danube within the borders of the medieval Kingdom of Hungary, from the mid-eleventh to the mid-thirteenth century, before the Mongol invasion; this number includes two exceptions, the Benedictine abbey of Szekszárd and the collegiate chapter of Titel, which are included because of their close connections with the Danube.[2]

At a first glance, this group of monasteries seems to follow the Hungarian trends; half of them were Benedictine (13), the rest were Orthodox, Cistercian, Premonstratensian, and Austin Canons, and there were also some early collegiate chapters. But a closer look reveals certain peculiarities.

First, there were no monasteries along the river until the mid-eleventh century. On the section between the border with Austria and Esztergom there were only two, rather late monasteries (i.e., founded around 1200), Lébény and Koppánmonostor (near Komárom), both private foundations. On the lower section of the river, after Stari Slankamen and Titel (RS), there were no monasteries at all. Furthermore, unlike other ecclesiastical and administrative centers, most of the monasteries followed the ancient Roman tradition: with the exceptions of Zebegény, Hájszentlőrinc (around Vaskút), Bátmonostor, Bodrogmonostor (Bački Monoštor, RS), and Titel, they were all on the right bank, i.e. on the territory of Roman Pannonia. If a monastery was not explicitly on the Transdanubian side, it was built on an island.

Second, the only Benedictine community around the royal seat of Esztergom was a nunnery, located on Prímás Island and first mentioned in 1073, not active either politically or economically. Benedictine monasticism was absent in the Pilis region until the late twelfth century, but there was an Orthodox monastery in Visegrád with a hermitage in the caves above Zebegény. Monks following the Benedictine rule settled first in the Cistercian abbey of Pilis—which is away from the river, and not discussed in this paper—and from the early thirteenth century in Visegrád, after the Orthodox monastery had been abandoned.

Third, the first Benedictine abbey at the river was built by King Saint Ladislaus in Báta as late as in 1093. Before him, his father founded the Szekszárd monastery in the same region and gave it many estates on the opposite side of the Danube. Between the end of the eleventh and the end of the twelfth century additional monasteries were established along the central section of the river, including at Ercsi, (Duna)Földvár, Madocsa, Bátmonostor, Bodrogmonostor (Benedictine) and

* MTA-DE Lendület "Hungary in Medieval Europe" Research Group

Pentele (today Dunaújváros, Orthodox). All these monasteries—and many others along the Danube—had rather restricted estates, sometimes even very small.[3]

Fourth, the number of royal foundations—including those founded by members of the royal family—was high. All the collegiate chapters and half of the monasteries were established by members of the royal family. Every second monastery along the river was still under royal patronage even around 1300. Furthermore, there were at least two monasteries, Bánmonostor (Banoštor, RS)[4] and Ercsi, that were founded by the highest-ranking members of the political elite, namely, Ban Belos, the brother-in-law of King Béla II, and Palatine Thomas. The first one soon became the seat of the Srim bishop, losing its private character. The second came under royal patronage after the palatine's death and remained in the hand of the king till the end of the Middle Ages. Despite the royal patronage, the circumstances of the foundations are not well known; none of the foundation charters of these institutions have survived in the original.

Fifth, several of these institutions were involved in the salt trade; the salt incomes of the collegiate chapters of Dömös, Óbuda, and Titel, as well as of the abbeys of Szigetmonostor, Ercsi, Szekszárd, and Pétervárad (Petrovaradin, RS) are documented in charters and in the Oath of Bereg.[5] Other cases can be seen through indirect evidence. A royal salt depot existed in Pozsony. A salt road crossed the Danube between Pentele and Madocsa. At Báta and Bodrogmonostor there were important fords where salt may have been shipped as well.[6] The main ford of the Káliz Road was between Báta and Bátmonostor, while Bodrog served the road leading from Aachen to Constantinople. One branch of the latter road crossed the Danube again at Bánmonostor and led to Classical Sirmium (Szávaszentdemeter). Furthermore, near Harta, a road leading to the ford was called *Meneswth* (stud-road).[7]

Having said all this, the question is whether it was by chance or by intention that the monasteries appeared at certain sites. Since the foundation of a monastery is a significant investment, site selection was certainly not random. In fact, the evolution of a monastic network is one of the indicators of regional development.[8] In this case, it was the infrastructure of trade that was to be developed; monasteries which received incomes (tolls, salt) rather than estates were interested in maintaining the roads and the fords and they may also have served for storage and living quarters. The network was mainly established by the rulers, who were later joined by "private investors," i. e., by members of the lay political elite. The uneven distribution of the monasteries along the river suggests that they were less involved in the traffic on the river itself. The task of helping trade and communication lay on the abbeys and partly on the chapters, while the canons participated in the pastoral care of the people living around central places.

The whole system began to be established in the second half of the eleventh century. After the foundations of his uncle and his father, King Saint Ladislaus took the first decisive steps. He not only founded the abbey of Báta, but also supported many other earlier monasteries with new donations, mainly with tolls. Among others he gave the monastery of Visegrád and the collegiate chapter of Óbuda toll incomes on the Danube.[9] Apparently, his and his successors' aim was to support trade towards the east. Besides salt, horses and cattle raised on the Great Hungarian Plain could also be sold and long-distance trade (along the Silk Road, to the Levant) played a role as well. The crossing points of the commercial route leading to the south were similarly secured by church institutions (Bánmonostor, Dombó [Rakovac, RS], Pétervárad, Aranylábúbács [near Petrovaradin, RS], Titel). Details of the process remain shadowy, but the results can be traced in both written and archaeological evidence. The immigration of Muslims and Jews,[10] the laws of Saint Ladislaus and King Coloman concerning them,[11] the massive influx of Friesach deniers,[12] even the debasement of Hungarian silver coins in the twelfth and thirteenth centuries are connected to the intensification of trade. Written evidence refers to the trade in salt and horses from around 1100, the tariff for cattle is first documented in the early thirteenth century.[13] The monasteries fulfilled their task in this system until the mid-thirteenth century, ended not by the Mongol invasion, but by the Fourth Lateran Council. It aimed to abolish the *Eigenkirche* system[14] and prescribed that church institutions be real proprietors of the estates, with all pertinences and incomes, of which they had,

until then, been trustees. This resulted in the transformation of the monastic network along the Danube. However, although the monasteries played a different role in the late Middle Ages, most of them were still under royal patronage indicating the importance of trade along and across the river.

Appendix

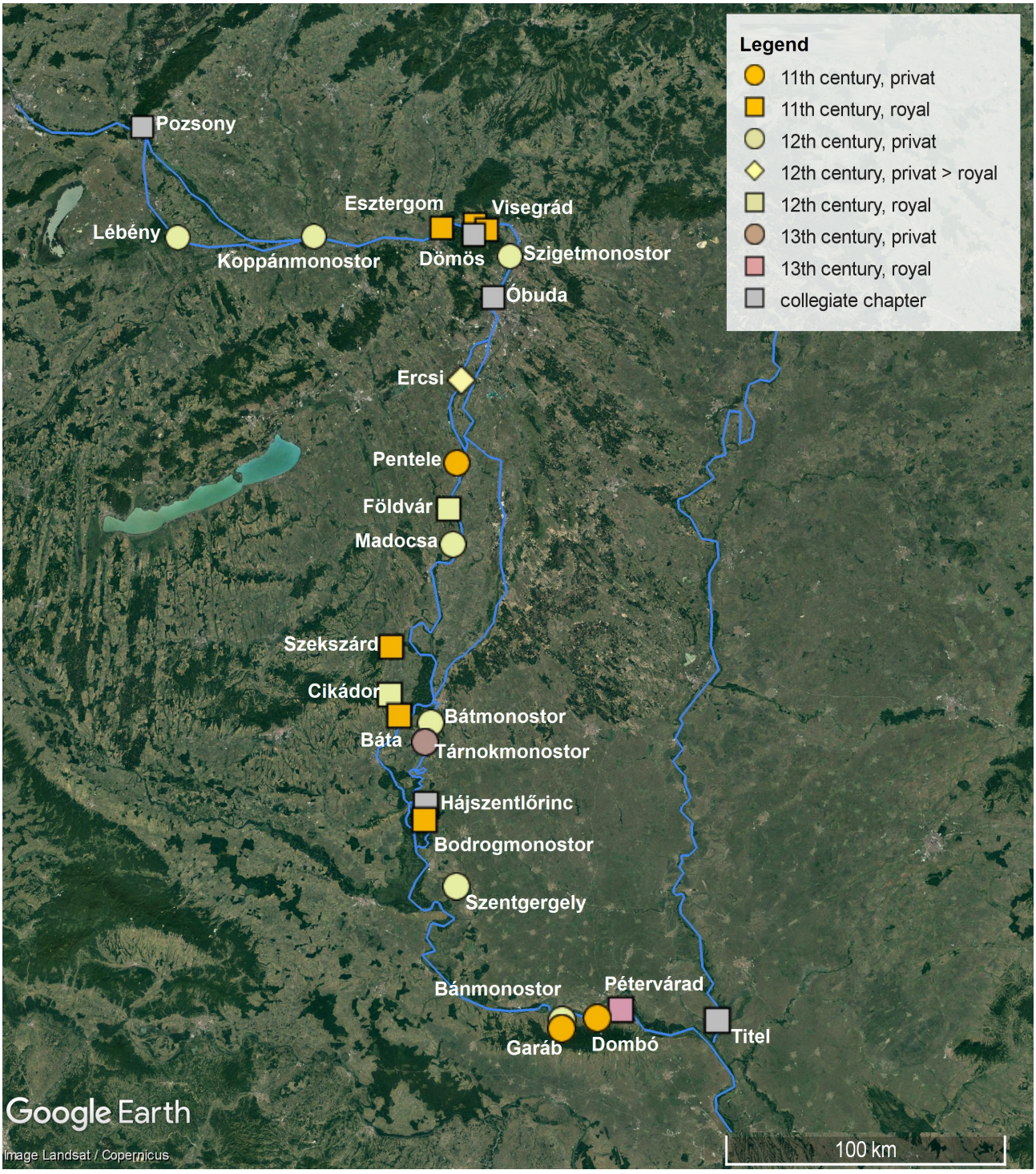
Óbuda	Collegiate chapter	1041 before	royal	St Peter
Visegrád	Orthodox	1060 before	royal	St Andrew
Zebegény	Orthodox?	1060 before	royal?	St Michael
Szekszárd	Benedictine	1063 before	royal	Holy Savior
Esztergom	Benedictine nuns	1073 before	royal	Holy Virgin
Báta	Benedictine	1093	royal	St Michael
Titel (RS)	Collegiate chapter	1095	royal (d)	Holy Wisdom
Pentele	Orthodox	1100 (1238) before	kindred	St Pantaleon
Bodrog-monostor	Benedictine	1100 before	royal?	St Peter & Paul
Dömös	Collegiate chapter	1107 around	royal (d)	St Margaret
Földvár	Benedictine	1141 before	royal	St Peter
Madocsa	Benedictine	1145 around	kindred	St Nicolas
Dombó	Benedictine	1150 before	kindred	St George
Bánmonostor	Benedictine	1163 before	ban	St Stephen PM
Hájszentlőrinc	Collegiate chapter	1184 before	royal (q)	St Lawrence
Ercsi	Benedictine	1186 before	palatine	St Nicolaus
Bátmonostor	Benedictine	1192–1198	kindred	unknown
Lébény	Benedictine	1200 around	kindred	St James
Szigetmonostor	Benedictine	1200 around	kindred	Holy Savior
Koppán-monostor	Benedictine	1200 before	kindred	Holy Virgin
Szentmária-mező	Cistercian	1204 before	kindred	Holy Virgin
Pozsony	Collegiate chapter	1209 before	royal	Holy Savior
Szentábrahám	Austin Canons	1211 before	royal?	St Abraham
Pétervárad	Cistercian	1234	royal (d)	Holy Virgin
Margitsziget	Premonstratensian	1235 before	royal	St Michael
Szalánkemén	Premonstratensian	1241 before	royal?	St Peter

(Institutions being active after 1300 are highlighted in bold script)

Order	before 1100	before 1200	before 1241	Sum	Changed order	Abandoned	in 1300	Royal patronage in 1300
Benedictine	4	9		13	2	3	10	6
Cistercian			2	2		1	2	2
Premonstratensian			2	2		1	1	1
Austin Canons			1	1		1	0	0
Orthodox	3			3	2	1	0	0
Collegiate chapter	2	3		5			5	5
Sum	9	12	5	26	3	7	18	14

Founder	before 1100	before 1200	before 1241	Sum
royal	7	2	2	11
royal family	1	2	1	4
royal official		2		2
kindred	1	6	1	8
unknown			1	1
Sum	9	12	5	26

Patron saints	before 1100	before 1200	before 1241	**Sum**	royal	royal family	royal official	kindred	unknown
Holy Savior	1	2		**3**	2			1	
Holy Virgin	1	1	2	**4**	1	1		2	
Holy Wisdom	1			1		1			
St Abraham			1	**1**	1				
St Andrew	1			**1**	1				
St George		1		1				1	
St James		1		1				1	
St Lawrence		1		1		1			
St Margaret		1		1		1			
St Michael	2		1	**3**	3				
St Nicolas		2		2			1	1	
St Pantaleon	1			1				1	
St Peter	1	1	1	**3**	2				1
St Peter & Paul	1			**1**	1				
St Stephen PM		1		1			1		
unknown		1		1				1	
Sum	9	12	6	**26**	12	4	2	8	1

► **Fig. 1.** *Monasteries along the River Danube, 1000-1240 (created by B. Romhányi)*

Notes

1 György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* vol. III [Historical geography of Arpadian-age Hungary] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 317–318, 487–488 (henceforth ÁMTF).

2 The estates of the Szekszárd Abbey were almost exclusively across the Danube, in the Solt szék, while Titel was at the point where the other major river of the Carpathian Basin, the Tisza, joined the Danube. The Premonstratensian provostry of Gédermonostora, was mentioned only once at the end of the thirteenth century and there is no reason to suppose it existed before 1241. The monasteries of Tárnokmonostor (before 1251) and Aranylábúbács (before 1267) were left out for the same reason. For data about the monasteries see: Beatrix F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* [Monasteries and collegiate chapters in medieval Hungary] (Budapest: Pytheas, 2000), passim.

3 See Imre Takács, ed., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon* [Benedictine monasteries in medieval Hungary] (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2001), passim; Levente Hervay F. OCist., *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria* (Roma: Editiones Cistercienses, 1984), 133–140.

4 Before the foundation of Bánmonostor there was already a Benedictine abbey, Garáb, only 5 km from the ford. It even survived until the late Middle Ages, while Bánmonostor was first given to the Canons Regular of the Hebron Valley and later the buildings became the seat of the newly established bishopric of Srim.

5 Beatrix F. Romhányi, "A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban" [The oath of Bereg and salt trade in Hungary in the Arpadian-Age], in *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016: Válság – Kereskedelem*, eds. György Kövér, Ágnes Pogány and Boglárka Weisz (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2016), 265–302.

6 The Cistercian abbey of Cikádor/Székudvar (referring to a salt depot) was near Báta; another Székudvar, first mentioned as *Soluhan*, was in Zaránd County. For the salt trade in the Árpád age see: Beatrix F. Romhányi, "Salt Mining and Trade in Hungary before the Mongol Invasion," in *The Economy of Medieval Hungary*, ed. József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, and András Vadas (Leiden: Brill, 2018), 182–204.

7 ÁMTF vol. II, 339.

8 For similar regional development in the same period, see Beatrix F. Romhányi, "Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén" [Monastic network and regional development: Regions along the Amber Road], *Soproni Szemle* 72 (2018): 119–146, esp. 123–131.

9 ÁMTF vol. III, 661-662, 705-706.

10 Nora Berend, *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

11 The first articles about Jews and Muslims appear in the laws of Saint Ladislaus (art. 10 and 26 about Jews; art. 9 about Muslims). King Coloman was the first to regulate horse trade (art. 76). Levente Závodszky, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok* [Laws and synodal decrees from the time of King Saint Stephen, Saint Ladislaus and Coloman] (Budapest: Stephaneum, 1904).

12 György V. Székely, "Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez" [About the dating of coin findings from the late Arpadian-age], in *A numizmatika és a társtudományok*, ed. Ádám Nagy (Szeged and Budapest: Móra Ferenc Múzeum and Magyar Numizmatikai Társ., 1994), 115–124, with the earlier literature.

13 About salt, see Georgius Györffy, ed., *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. *1000–1131.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 247–249, 255, and Boglárka Weisz, *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében* [The two-parts of the king and the third of the count. Tolls and toll-collecting in Hungary in the first half of the Middle Ages] (Budapest: MTA TTI, 2013), 348; about cattle, see page 447. About horses see footnote 11.

14 J. Alberigo, J. A. Dossetti, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi, and H. Jedin, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta.* Eds. (Paderborn–München–Wien–Zürich, 1973), 254–255 (canons 44 and 45).

A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása

P. Fischl Klára* – Pusztai Tamás**

Tanulmányunkban a dél-borsodi mikrorégió településstruktúráját kívánjuk összehasonlítani a Kr.e. 3. évezred végétől a 2. évezred közepéig tartó bronzkori és a Kr. u. 14-15. századi időszakban. A vizsgált mikrorégió, a Bükk hegység folyóvölgyekkel tagolt déli hegylábi zónájától a Tiszáig nyúló Dél-Borsodi síkság, Északkelet-Magyarországon található (1. kép). A megtelepülés számára két fontos területet jelölhetünk meg:

I. hegylábi régió
II. síksági régió

Ezeket tovább tagolhatjuk:

1. a Bükk hegységből lefutó, a két területet összekötő patakok élő- és elhagyott medrei,
2. a folyóparti homokhátak,
3. a folyók által rendszeresen vízzel elöntött, nagy kiterjedésű területek, vizenyős rétek.

Az Alföld peremétől a Bükk fennsík tetejéig négy lépcsőben jutunk el:

a) a síkság és a hegyláb találkozása,
b) hegylábi dombok,
c) déli Bükk,
d) magas Bükk.

A kiindulási pontot a két korszak települései és tájhasználati szokásai között megtalálható azonosságok és különbségek jelentették. A Kárpát-medence történetében e két korszak sok azonos építészeti megoldást mutat: a településeken felmenő falú, vázszerkezetes, fa és föld konstrukciójú házakat találunk, többnyire azonos méretekkel. Mindkét korszakban jellemző a kötött településstruktúra, mely a rend képét sugallja. Ezzel szemben a két korszak közötti időszakból mind a felmenő falú házak, mind a kötött településstruktúra csak elszórt esetekben figyelhető meg a régészeti forrásokban ezen a területen. A megélhetés alapja mindkét periódusban a település közvetlen határának a hasznosítása volt.

A dolgozat célja a Bükk-hegység és a Tisza folyó közötti terület két eltérő korszakban megfigyelt településszerkezeti jelenségeinek és tájhasználatának összevetése. Mik lehettek az azonos és mik lehettek a különböző szabályok?

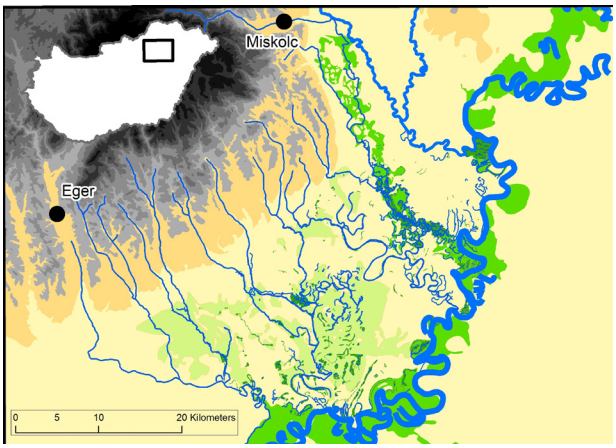
Az összehasonlító vizsgálatot az alábbi szempontok alapján végeztük el: 1. a települések belső szerkezeti tagolása; 2. a településeket alkotó épületek; 3. a települések elhelyezkedése; 4. a települések hálózata, hierarchiája.

Bronzkor

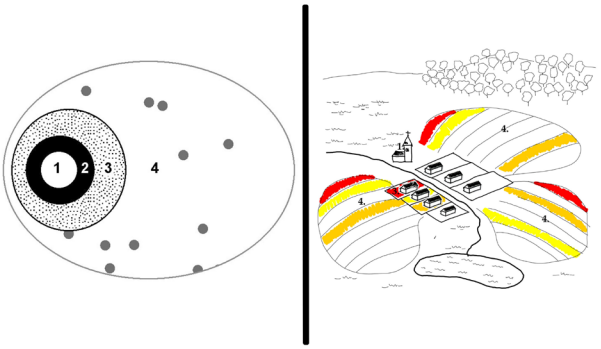
1. A települések belső szerkezeti tagolása

A vizsgált terület településstruktúráját és hálózatát 2012 óta a BORBAS projekt kutatja, mely a Miskolci Egyetem, a miskolci Herman Ottó Múzeum és az Universität Köln együttműködése.[1] Az eddigi, roncsolásmentes módszerekkel elért eredmények alapján egy sűrű településhálózatot sikerült kimutatni azonos belső felépítésű településekkel a bronzkor vizsgált időszakában. E települések minden esetben rendelkeznek egy belső, többrétegű lakóövezettel, mely az esetek egy részében valódi tell, míg a legtöbb esetben csak tellszerű rétegvastagságot mutat. Ezt a részt egy mesterségesen kialakított, kör alakú árok veszi körül. Nagy valószínűséggel az árokból kitermelt föld képezi az alapját az árkon kívüli lakóövezetnek. Ez a települési rész több esetben magasabb térszínen helyezkedik el a mai viszonyok alapján, mint a középső magterület. Rajta általában a belső települési rész házaival megegyező méretű házak állnak több sorban, nagyon gyakran az árok vonalát követve, koncentrikus elrendeződésben. A házakon kívüli külső öv gödrökkel jellemezhető, feltételezéseink szerint

* Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Régészeti és Őstörténeti Tanszék, Miskolci Egyetem
** Magyar Nemzeti Múzeum

► **1. kép.** *A kutatási terület domborzati és vízrajzi viszonyai. A 19. századi vízrendezés előtti állapot rekonstrukciója (Készítette: Pusztai T.)*

► **2. kép.** *A bronzkori és a középkori települések belső felépítése. Bronzkor: többrétegű településmag (1), árok (2), külső települési rész házakkal (3), külső településrész gödrökkel (4); Középkor: templom (1), ház (2), jobbágytelek (3), külső, közös használatú területek (4) (Készítette: Pusztai T.)*

tároló- vagy munkafunkcióval rendelkezhetett. Szemben a középkori települések határhasználatára vonatkozó ismereteinkkel, a bronzkori településeken a házakon kívüli külső övön túli határhasználatra nincs adatunk. Természetesen az általános modell mellett minden településnek megvannak a sajátosságai, de az összetett struktúra, a négy alkotóelem és a koncentrikus felépítés nagy hasonlóságot mutat (2. kép). A települések összmérete meghaladja a 10 hektárt; belső, árokkal körülvett részük mérete gyakran 1 hektár vagy az alatt marad, de a legnagyobbak sem érik el a 2 hektárnyi területet.

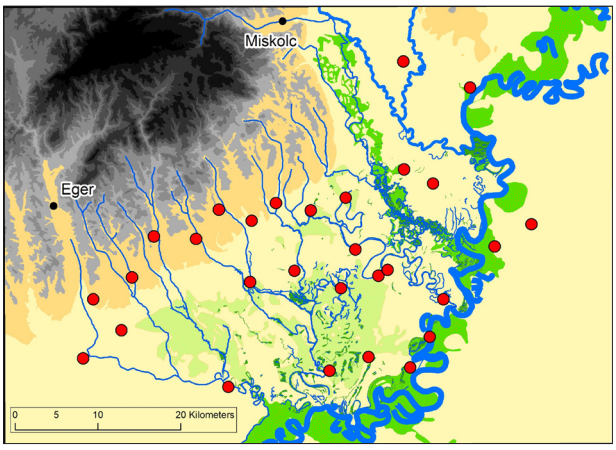
Az ilyen típusú, összetett szerkezetű, többrétegű, belső települési maggal rendelkező települések képezik a bronzkor adott időszakában a települések standard típusát. Jelenlegi ismereteink alapján nem rekonstruálhatunk köréjük egyrétegű, úgynevezett szatelit településhálózatot.

2. A településeket alkotó épületek

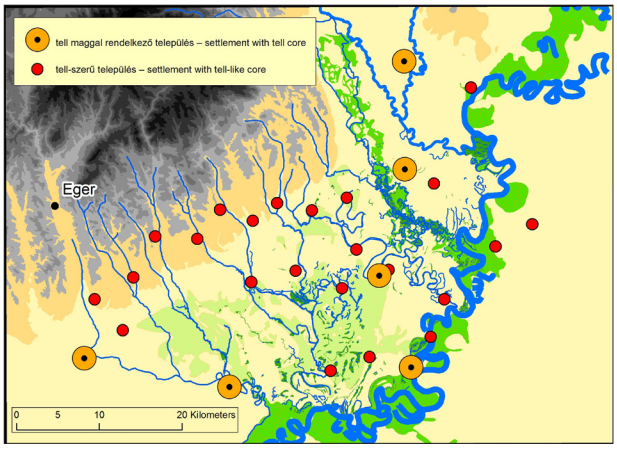
A geofizikai kutatások alapján a kimutatható épületek 4-6 m szélesek és 10-12 m hosszúak, több helyen jól megfigyelhetően kétosztatúak.[2] Ezek az adatok jól illeszkednek az ásatásokból ismert, teljesen feltárt, vagy rekonstruálható házméretekhez.[3] Tájolásuk nem egységes, hiszen a körformához igazodva, koncentrikusan elhelyezett házak mind más irányban állnak. Egyes esetekben a külső, 4. övezetben is megfigyelhetők épületek, melyek sorokba rendeződnek. A házméretek a külső és belső lakóterületeken megegyeznek.

3. A települések elhelyezkedése

A települések a hegylábi régió folyóvölgyeiben és a síkság folyópartjain egymástól 5–10 km-es távolságban helyezkednek el. Jelenlegi ismereteink szerint számuk a vizsgált területen belül 27. Az eddigi kutatások alapján azonos korszakban lakták őket, de pontos datálásukra még nem került sor. A hegylábi völgyekben egy-egy bronzkori település található, a völgy teraszainak szélén. A síkvidéki települések a folyók egykori partján (Kánya-Rima, Csincse, Rigós-Énekes, Hejő, Sajó) több vonalban sorakoznak (3. kép). Több esetben megfigyelhető, hogy a síkvidéki települések olyan szorosan a folyók partján állnak, hogy a központi részt övező árkokba bevezették a vizet (Szakáld-Testhalom, Borsodivánka-Nagyhalom).[4] A települések közösségeinek forrásterülete tehát egy 5 km sugarú körnél kisebb terület lehetett.

► **3. kép.** *Bronzkori településhálózat Kr.e 2200-1600 között (Készítette: Pusztai T.)*

► **4. kép.** *Tell és tellszerű maggal rendelkező, összetett szerkezetű bronzkori települések (Készítette: Pusztai T.)*

4. A települések hálózata, hierarchiája

A bronzkori összetett szerkezetű települések között a roncsolásmentes módszerrel végzett kutatások alapján két alapvető kategóriát tudunk megkülönböztetni: valódi telleket és ún. tellszerű településeket.[5] E két típus belső felépítése és az egyes részek mérete nagyjából azonos. A különbség, hogy míg a tellek gyakran 4 m vastag rétegsorral rendelkeznek, addig a tellszerű települések belső magjának rétegvastagsága csupán 1-1,5 m körül van (4. kép). A települések belső szerkezete és eloszlása a tájban elsőre nagyon egységes és egyenletes képet mutat, ami egy inkább heterarchikus, falusias településképet sugall. A bronzkori társadalom felépítésének rekonstrukciójához használt egyik kiindulási alapelv szerint a sírokban megfigyeltek alapján feltételezhető társadalmi különbségek mellett a településszerkezetben megfigyelhető alá- és fölérendeltség, vagyis hierarchia bizonyítaná a társadalom belső szerkezetének rétegzettségét. Az eddig ismert (tell-és szatelit települések kettősségére felépített) településhálózat alapján felrajzolt, általánosan használt bronzkori társadalmi modell egy hierarchikus társadalom képét mutatja. Ebben a struktúrában a tell- településeknek kiemelt, központi szerepe van.[6] Az eddig bemutatott adatok alapján a hagyományos régészeti kategóriák szerint a vizsgált mikrorégióban tell-települések találhatók, ezek azonban összetett belső struktúrájú lakóhelyek, melyek mérete, épületei, földrajzi helyzete, egymástól való távolsága és ennek következtében nyersanyagforrás-területe is hasonló.

Középkor

1. A települések belső szerkezeti tagolása

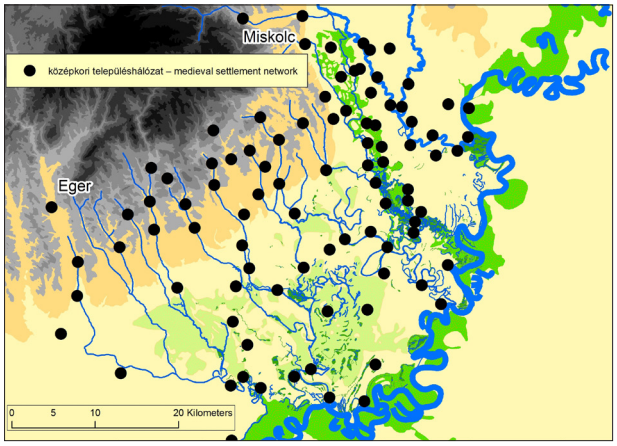
A 13. század végére rögzült a településeken, a falvakban lévő telkek és házak helye. A telkeken álló lakóházak, gazdasági épületek, a közterületen álló középületek alkották a falu belsőségét. A telkek az utcákra rendeződtek.[7] A településen belüli telek használatához kapcsolódott a falu határában található szántóföldek és rétek használata is. A településen a faluban lévő belső telekhez a falu határában azonos méretű külsőség tartozott. A falu határát dűlőkre osztották. Minden családnak minden dűlőben volt egy-egy parcellája. A település határában voltak a közös használatú részek (2. kép). A külső parcellák művelését a faluközösség szabályozta.

2. A településeket alkotó épületek

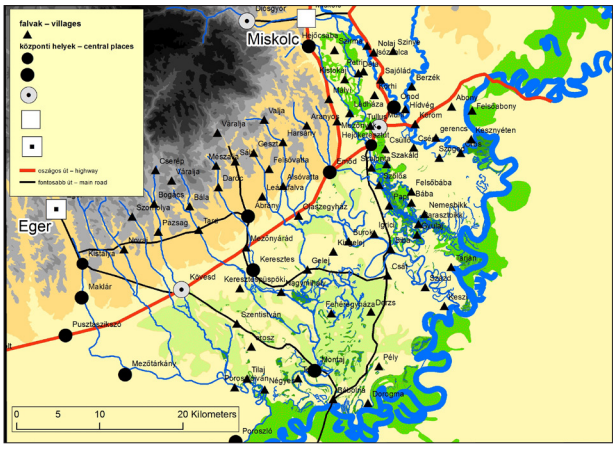
Szemben a 11–13. századból megismert egyhelyiséges falusi épületekkel, a 14. századtól kezdődően a Kárpát-medencében – az egysejtű épületek további megléte mellett – többnyire két- vagy háromosztatú házakról vannak már régészeti információink.[8] A vizsgált területen végzett feltárások alapján a házak jellemzően 4 × 6 m és 5 × 12 m közötti alapterülettel épültek fel. A házak vázszerkezetes fallal készültek: egy alapozási árokba szabályos közönként oszlopokat ástak, a közöttük lévő árokszakaszba karók kerültek. Az oszlopok és karók közét vesszővel fonták be, és az így kialakított vázszerkezetes falat sárral tapasztották be.

3. A települések elhelyezkedése

A Tisza folyó és a Bükk-hegység közötti terület 15. századi településeinek hálózata igen jól ismert. A középkori falvak egy része ma is élő település, egy részük pedig – főképp a 16–17. században a török háborúk során – elpusztult. A 15. századi településrendszert – a településeket és azok határait – történeti források alapján Engel Pál rekonstruálta.[9] Az elpusztult falvak helye, kiterjedése, szerkezete régészeti módszerekkel jól kutatható. Az Engel-féle rekonstrukciót az elpusztult falvak esetében a régészeti topográfia eszközeivel, valamint levéltári források segítségével részben pontosíthatjuk, részben módosíthatjuk.[10] Dolgozatunkban a településhálózat vizsgálatához Engel Pál térképét vettük alapul,

► **5. kép.** *Középkori településhálózat a 14-15. században (Készítette: Pusztai T.)*

► **6. kép.** *Középkori településhálózat az utakkal és a központi helyekkel (Készítette: Pusztai T.)*

amely ugyan – országos áttekintő voltából adódóan már csak a léptéke miatt is – a régészeti topográfia előrehaladtával párhuzamosan több helyen módosításra szorul majd, de így is lehetőséget ad a településhálózat szabályszerűségeinek a vizsgálatára. Területünkön a vizsgált korszakban kb. 87 település határozható meg (5. kép). A települések a Sajó folyó völgyében és a hegylábi patakvölgyekben igen sűrűn helyezkednek el. A falvak egymástól átlag 2-3 km-re, míg az alföldi területeken 4-6 km-re vannak.

4. A települések hálózata, hierarchiája

Az írott források alapján vizsgált, a mikrorégióban található középkori települések jó része falusias település. A középkori jog szerint lakosaik mind jobbágyok. Szabad királyi város, szabad polgárokkal nincs ezen a területen.

A középkori – jogi értelemben vett – város kialakulása előtt is léteztek azonban olyan települések, amelyek környezetük számára gazdasági, társadalmi, igazgatási, kultikus szempontból központi funkciókat láttak el. Ezek osztályozására a történészek ún. kritériumnyalábokat dolgoztak ki: a központi funkciónak minél több kritériuma mutatható ki egy ilyen helységben, annál nagyobb szerepet játszik a településhierarchiában. Dél-Borsod középkori településeinek ilyen szempontú vizsgálatát Kubinyi András végezte el. Vizsgálta, hogy a települések központjai voltak-e a földesúr uradalmának, volt-e szerepük a bíráskodásban, a pénzügyigazgatásban, az egyházi igazgatásban, milyen volt a jogi helyzetük. Vizsgálta, hogy milyen egyházi intézmények voltak a településen, hányan jártak a településről külföldi egyetemre, volt-e csomóponti helyzete az úthálózatban, tartottak-e ott vásárokat.[11] A 10 kritérium alapján e rendszerben, a Tisza és a Bükk-hegység között található 76 falusias jellegű település mellett 11 települést lehet meghatározni, melyek központi szereppel bírhattak. Ebben az osztályozási rendszerben a településhierarchia nem csak kétszintű. A központi funkciók megléte vagy hiánya alapján e települések tovább is osztályozhatók, területünkön öt szintre (6. kép), a központi helyet betöltő falu és a kis középváros között.[12]

A központi helyek túlnyomó többsége (Kövesd, Emőd, Muhi, Miskolc) egy földrajzilag igen jól meghatározható vonalon, a Bükk-hegység és a síkság találkozása mentén futó országos kereskedelmi út mentén (vásárvonal) sorakoznak (6. kép). Ez az út Budáról indul ki, a Bükk hegység lábainál elhaladva három irányba vezet tovább: a Tiszán átkelve Erdélybe, a Hernád-folyó mentén Lengyelországba, és a Sajó mentén északra, a Kárpátokba lehet rajta eljutni.

Az itt található központi helyek részben országos vásárhelyek, részben pedig az eltérő földrajzi régiók, a hegylábi és az alföldi települések közötti árucserét lebonyolító, heti piaccal is rendelkező vásáros helyek. E szerep fizikai megjelenése a település topográfiájában szerencsés esetben régészeti módszerekkel is megfigyelhető, azonosítható: ez a piactér, vagy piac utca.

Területünk déli részén, az alföldi területen is van egy központi hely (Montaj). Ez a Bükk lábánál vezető országos útból Kövesdnél kiinduló, tiszántúli területekre átvezető nagyobb út mentén, a Tiszát övező vizenyős terület szélén helyezkedik el.

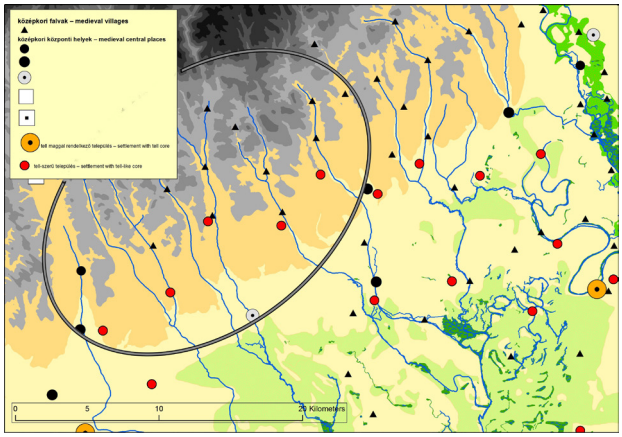
Ha nem állnak rendelkezésre írott források, és a régészeti források alapján szeretnénk kritériumnyalábot összeállítani, nehezebb a helyzetünk. A települések egy része ma is lakott, az itt megőrzött régészeti emlékek nehezen hozzáférhetők. Vizsgálható a település lakott belső részeinek a mérete, a telkek száma, a közösségi terek, a településszerkezet, a házak építési módja, a differenciált méretű és minőségű lakóházak elhelyezkedése a településen belül, a kiemelkedő épületek megléte, régészeti leletanyag alapján a különböző mesterségek jelenléte a faluban, valamint a luxus- vagy speciális funkciójú termékek aránya. Az írott források sajnos éppen a kisebb településekről szólnak a legkevesebbet, azonban a régészeti kritériumnyaláb alkalmazásával lehetőség lesz, hogy azoknak a falvaknak az egymáshoz való viszonyát is árnyaljuk, melyek a történeti adatok alapján nem kerültek a központi helyek közé.

Összefoglalás

A két korszak településhálózatának összehasonlítása során a következő megállapításokat tehetjük:

A Bükkből a síkságra futó patakok völgyeiben minden völgyet egy-egy bronzkori település használ. Ezzel szemben a középkorban két-három falu jutott ugyanarra a völgyre. Ez a két korszakban eltérő méretű és adottságú forrásterületek használatát jelenti (7. kép).

A hegylábi területen még egy markáns különbséget figyelhetünk meg. Míg a középkori települések a völgyekben futó patakok mellett, addig a bronzkoriak a völgyeket határoló dombok peremén, a középkoritól teljesen eltérő térsíkon helyezkednek el (8. kép). Ez a különbség annyira szabályos, hogy ha egy adott patakvölgyben a régészeti topográfiai adatbázisból „hiányzik” a bronzkori település, e szabály ismeretében lehetőségünk van annak terepi azonosítására. A két vizsgált korszak térhasználata a Bükk-lábi falvak esetén feltűnően eltérő.

► **7. kép.** *A hegylábi zóna eltérő településsűrűsége és forrásterületei a két korszakban (Készítette: Pusztai T.)*

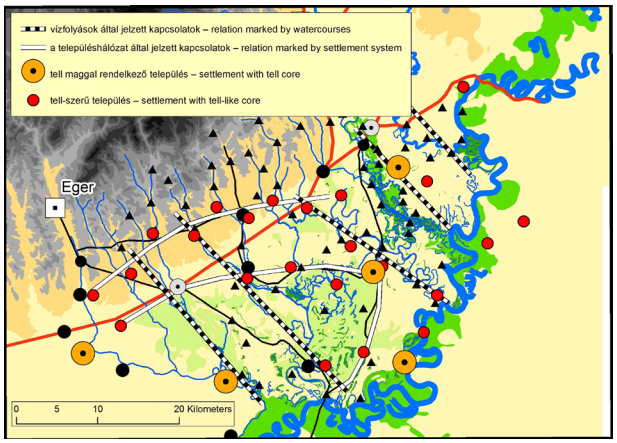
► **8. kép.** *Tard-Tatárdomb bronzkori település és a középkori eredetű Tard falu topográfiai helyzete (Készítette: Pusztai T.)*

A középkorban, a tenger szintje fölötti 125 m-es magassági vonal mentén, a hegyek és a síkság határán haladva végig berajzolhatjuk az országos utat. Ennek az útnak a vonalán számos középkori település jött létre, melyek ráadásul központi helyekként is működtek. Ha a fő útvonalak mellett az egyéb utakat is fölrajzolnánk, akkor a Bükk-hegylábi középkori települések között is találunk közvetlen kapcsolatot. A hegylábnál szabályos sorban elhelyezkedő bronzkori települések között is feltételeznünk kell mindezek alapján egy ilyen kapcsolatot.

Az úthálózatnak egyértelműen kapcsolódia kell a településhálózathoz. A bronzkori településhálózatot ismerjük. Ez alapján valószínűsíteni lehet a bronzkori úthálózatot is. A bronzkori települések elhelyezkedéséből következtetve a hegylábi összekötő nyugat-keleti irányú vonal azonban nem ott van, ahol a középkorban. Ez nagyon markáns különbség a két korszak településhálózatá-

ban: a bronzkorban a középkorihoz viszonyítva vagy északabbra, a hegyek lábain találunk településeket (Bogács, Tard, Tibolddaróc, Harsány bronzkori lelőhelyei), vagy délebbre, a síkság vizenyős területeinek a peremén levő jelleghatáron. Ez utóbbi a Mezőkeresztes–Gelej–Mezőcsát vonalon mindkét időszakban létező településláncot mutat, amit egyértelműen az ettől délre elterülő, főleg az egykori Csincse meanderei által tartósan vízzel elöntött, mocsaras, vizenyős terület északi határa indokol. Ezen a területen a középkorban egy jelentős út vitt dél felé, amely a tiszántúli területekre vezetett tovább. Ennek az útnak a vonalán fekszik a középkorban Montaj központi szerepet betöltő települése. A középkori Montaj falu közelében találjuk a Tiszabábolna-Fehérlótanya nevű bronzkori régészeti lelőhely jelölte települést is. A bronzkori település feltehetően ugyanahhoz a délre vezető úthoz kapcsolódott, amelyet később a középkorban is meghatároztunk. A Borsodi-mezőség területén, a síkságon a bronzkori települések csaknem kivétel nélkül egykori vízfolyások partjain jöttek létre. A közlekedési útvonalak meghatározása során a síkságot átszelő egykori vízfolyásoknak minden bizonnyal nagyobb szerepet kell tulajdonítani (9. kép).

Már az elemzés elkészítése előtt nyilvánvaló volt, hogy ugyanazt a területet az eltérő korok embere másként használja. Nem csak a környezeti adottságok változása, hanem az adott korszak szokásai, gazdálkodási módja, társadalmának változása miatt is, hiszen „mindenki más kanállal eszi az időt.” Az említett egybeesések – rögzült településszerkezet, azonos építészeti eljárások és a forrásterületek feltételezett egybeesése – alapján

► **9. kép.** *A középkori úthálózat gerince és a lehetséges bronzkori utak összehasonlítása (Készítette: Pusztai T.)*

► **10. kép.** *Emőd-Nagyhalom geofizikai felmérése a külső épületsorokkal (Készítette: Pusztai T.)*

úgy tűnik, hogy a középkori adatok támpontot, iránymutatást adnak a forrásokban jóval szegényebb bronzkori kutatás számára.

A középkor időszakában a település belső szerkezetében egyaránt tükröződnek a társadalmi viszonyok és a gazdálkodási módok. Az ezen következtetés alapjául szolgáló adatokat azonban a középkori elemzések esetében mind az írásos, mind a régészeti forráscsoport esetében kritériumnyalábok alkalmazásával hozta létre a kutatás. Ezzel szemben a bronzkori települési és társadalmi elemzések egy fő kérdés köré csoportosítják az interpretációs lehetőségeket, és ez a többrétegű település megléte vagy hiánya. Kérdés azonban, hogy a bronzkorban csak a telleket értelmezhetjük-e központi helyekként. Mit tudunk beemelni egy kritériumnyalábba, ha csak régészeti források állnak rendelkezésre? A geofizikai felmérések adatai alapján egységes házméret a jellemző minden települési egységen, és nem mutatható ki közösségi térhasználat. Ha az emődi bronzkori település geofizikai felmérése során meghatározott több tucatnyi házat tekintjük (10. kép), felmerül a kérdés, hogy a települések külső részein felépített

házak számát nem vehetjük-e be abba a régészeti kritériumnyalábba, mely a bronzkori települések közötti esetleges hierarchia vizsgálatát szolgálja. Mennyire biztos ezek egykorúsága? Számolhatunk-e eltérő megélhetési stratégiákkal, gazdálkodási módokkal a hegylábi és az alföldi régióban? Tudjuk-e bizonyítani specializáció meglétét? A települések pontos felmérésének további adatai e kri-tériumnyaláb szélesítését eredményezhetik, melyek alapján a jövő kutatásában jelentős elmozdulás várható a hagyományos duális modelltől (tell vs. egyrétegű település).

Jegyzetek

1 P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin és Seres Nándor, „Bronzezeitliche (RBA1-2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und im Bükk-Gebirge. Überblick und neue Ergebnisse," *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 51 (2012): 23–43.; P. Fischl Klára és Tobias L. Kienlin, „Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2013): 5–32.; P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin, Pusztai Tamás, Helmut Brückner, Simone Klumpp, Tugya Beáta és Lengyel György, „Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement," in *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians in European Context. International Workshop at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Kraków October 27–28,* szerk. Tobias L. Kienlin, Pavel Valde-Nowak, Marta Korczyńsk, és Klaus Cappenberg (Oxford: Archaeopress, 2012), 341-379.; P. Fischl Klára és Tobias L. Kienlin, „Neuigkeiten von einem »unbekannten Bekannten« – Der bronzezeitliche Fundort Tiszakeszi-Szódadomb," in *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag,* szerk. Szathmári Ildikó (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2015), 109–120.; P. Fischl Klára, Tobias L. Kienlin és Tugya Beáta, „Bronze Age Settlement Research in North-Eastern Hungary / Bronzkori településkutatások Északkelet-Magyarországon," *Archeometriai Műhely* 12, no. 2 (2015): 117–135., letöltve: 2018.09.25, http://www.ace.hu; Tobias L. Kienlin, P. Fischl Klára és Pusztai Tamás, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS) Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey* (Bonn: Rudolf Habelt, 2018).

2 Fischl és Kienlin, „Results of a Systematic Survey;" Kienlin, P. Fischl és Pusztai, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS) Catalogue*.

3 Csányi Marietta és Stancik Ilona, „Tiszaug-Kéménytető," in *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss,* szerk. Walter Meier-Arendt (Frankfurt am Main: Museum für Vor- und Frühgeschichte, 1992), 115–119.; Csányi Marietta és Tárnoki Judit, „Túrkeve-Terehalom," uo., 159–165; Sz. Mázhé Márta, „Berettyóújfalu-Herpály-Földvár," uo., 170–173.; Stancik Ilona és Tárnoki Judit, „Jászdózsa-Kápolnahalom," uo., 120–127.; Szathmári Ildikó, „Füzesabony-Öregdomb," uo., 134–140.; Tárnoki Judit, „Törökszentmiklós-Terehalom," uo., 128-130.; P. Fischl Klára, Ároktő-Dongóhalom bronzkori tell telep. Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2006), 147–148.; Vicze Magdolna, „Middle Bronze Age Households at Százhalombatta-Földvár," in *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday,* szerk. Anders Alexandra, Kulcsár Gabriella, Kalla Gábor, Kiss Viktória és V. Szabó Gábor(Budapest: L'Harmattan, 2013), 757–769.

4 Tóth Csaba, Sümegi Pál, Magyari Enikő és Négyesi Gábor, „Geoarcheological Study of a Northern Hungarian Tell Site," in *Landscapes – Nature and Man*, szerk. Szabó József és Regina Morkünaité (Debrecen-Vilnius: University of Debrecen – Lithuanian Institute of Geology and Geography, 2005), 141–149.

5 Kalicz Nándor és Raczky Pál, „The Late Neolithic of the Tisza region. A Survey of Recent Archaeological Research," in *The Late Neolithic of the Tisza region,* szerk. Tálas László és Raczky Pál (Budapest-Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1987), 11-30.

6 Timothy Earle, *How Chiefs Come to Power. The Political Economy in Prehistory* (Stanford: Stanford University Press, 1997); Kristian Kristiansen, *Europe before History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Timothy Earle és Kristian Kristiansen, szerk., *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) versus Tobias L. Kienlin, *Bronze Age Tell Communities in Context. An Exploration into Culture, Society, and the Study of European Prehistory – Part 1: Critique Europe and the Mediterranean* (Oxford: Archeopress, 2015).

7 Szabó István, *A középkori magyar falu* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

8 Pálóczi Horváth András, „A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei," in *Népi építészet a Kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10.-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga*, szerk. Cseri Miklós és Tárnoki Judit (Szentendre – Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Szolnoki Damjanich János Múzeum, 2001), 221–261.; Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz," in *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*, 261–281.; Pusztai Tamás, „Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása," in *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* 1., szerk. Benkő Elek és Kovács Györgyi (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2010), 113–139.

9 Engel Pál, „Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről" [CD-RoM] (Terinfo Bt-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001).

10 Bodnár Tamás, Sárközy Sebestyén és Szolyák Péter, „A történeti Borsod megye településtopográfiája. A Sajó völgye Alsózsolcától Sajópetriig," *Levéltári Évkönyv* 10, (2000): 87–150.

11 Kubinyi András, „Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben," *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999): 502–503.

12 Kubinyi „Központi helyek," 516.

Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén

Vizi Márta*

A mezőváros elhelyezkedése

A középkori Ete a Tolna megyei Sárközben található, Decstől nyugatra, mintegy 3 km-re. Ete a Sárköz egyik legnagyobb és legjelentősebb mezővárosává fejlődött.

Az északkelet-délnyugati irányban hosszan elnyúló dombot három oldalról tavasszal még ma is víz övezi. A település teljes hossza kb. 700 m, szélessége pedig mintegy 300 m.

A mezőváros története

1398-ban Deccsel együtt a váci káptalan birtoka volt. Templomát a pápai tizedjegyzék említi először.[1] A kutatások eredményei szerint már a korai Árpád-korban, a 10-11. században is létezett. Virágkora a 15-16. századra tehető. Egy 1535-ből származó feljegyzés városként említi..[2] Ete a 17. század elején már puszta volt, minden valószínűség szerint a török háborúk alatt pusztulhatott el.[3]

A mezőváros kutatásának története

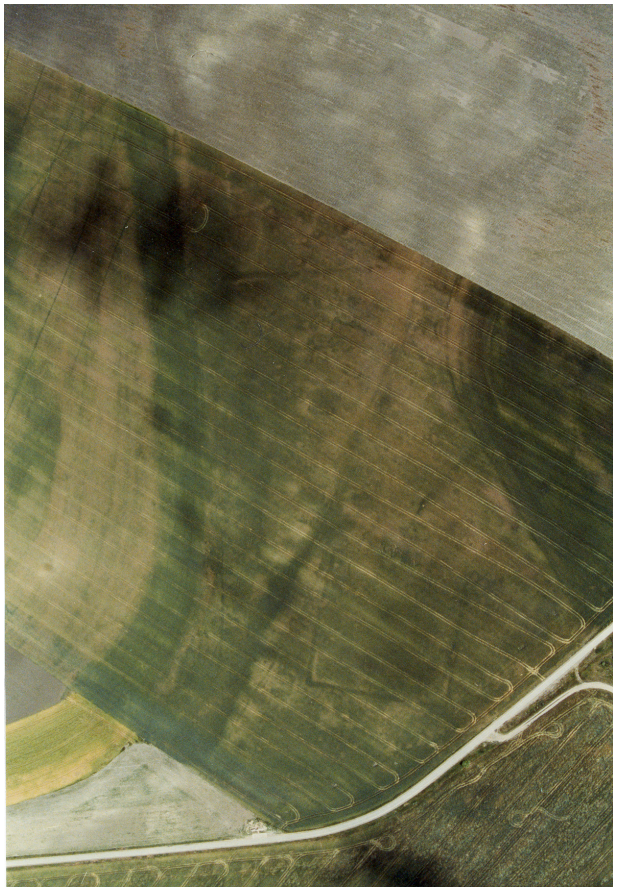
Csalogovits József 1933-ban, majd 1935-ben folytatott feltárásokat a Decs határában található mezőváros területén.[4] 1951-től Mészáros Gyula végzett többször terepbejárást,[5] majd 1967-ben rövid tájékozódó ásatást folytatott a lelőhely legmagasabb pontján. Árpád-kori és késő középkori kemencepadozatokat, házalapok maradványait figyelték meg.[6]

Miklós Zsuzsa a Tolna megyei földvárak kutatása során Ete várát kereste, kutatta.[7] 1996-tól vele közösen dolgoztunk ki komplex régészeti programot, amely elemeiről, eddigi eredményeiről számos munkában adtuk összefoglalást, áttekintést.[8]

* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

A középkori Ete – szemben más, a török korban elpusztult mezővárossal – nem települt újra, ezért a kutatást nem akadályozzák a későbbi beépítések; a település jól áttekinthető, légifotózható. A szántóföldi művelés azonban folyamatosan pusztítja a maradványokat, a lelőhely egész területe veszélyeztetett. A sokrétű kutatási program a mezőváros minél szélesebb körű megismerését célozta meg. A mezőváros területe igen nagy, ezért teljes feltárása a jelenlegi adottságok mellett belátható időn belül megvalósíthatatlan. Ezért igyekszünk olyan egyéb módszereket alkalmazni, amelyek segítségével minél több információt nyerhetünk ásatás nélkül is. 1997-1998-ban Egyed Endre geodéziai felmérést készített a mezővárosról. 1997-2000-ben végeztük el a terület intenzív terepbejárását, amelyet 2006-ban a keleti részen megismételtünk. Miklós Zsuzsa rendszeresen légifotózta, videózta a mezőváros területét, különböző megfigyelési körülmények között (1. kép). 1998-ban – próbaképpen – geofizikai mérést is készíttettünk egy kis területről, a fazekasház környékéről. 2013 őszén a templom környékén végeztettünk geofizikai mérést.[9] Néhány tárgytípusról kémiai elemzés, több kerámiatöredékről pedig összehasonlító elemzés készült.

1996 óta folytatunk ásatásokat Ete területén. Az első évben mintegy 330 m^2 felületen, a település keleti, legmagasabb pontja közelében kutattunk (2. kép). A rétegtisztázó ásatás során négy lakóház részleges feltárását végeztük el, ezen kívül három sütőkemencét, több tüzelőhelyet, árkot, gazdasági épületet, kisebb-nagyobb hulladékgödröket, valamint cserépkályha maradványait találtuk.[10] 1997 októberében és novemberében tártuk fel a mezőváros templomát.[11] 1998–1999-ben egy fazekasház (7. ház) részleteit kutattuk; a félig földbe süllyesztett, cölöpszerkezetű, 4,50 × 4,10 m-es belméretű helyiség betöltéséből igen nagy mennyiségű, 15. század végi – 16. századi edény- és kályhaszem-töredék került fel-

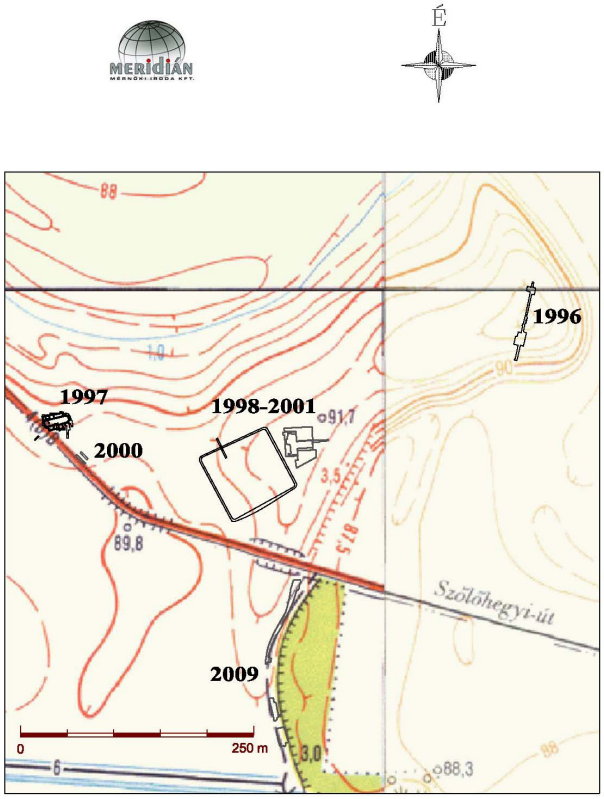

► **1. kép.** *Ete a Sárközben (Miklós Zsuzsa légi felvétele)*

színre. A betöltés tetején 80–90 ép, illetve összenyomódott 16. századi korsót találtunk, hármas sorban egymás mellé fektetve (3. kép).[12] A feltehetően edényraktárként használt épület környékének feltárása során újabb épületek, illetve épületrészek váltak ismertté.[13]

A 2001. évi július-augusztusi ásatás során a fazekasház környékén még fel nem tárt felületeket nyitottuk meg (12-14. szelvény).[14] Ez a felület a folt keleti, északkeleti széle. Kilenc kemencét, kemencerészletet tártunk fel. A 12. háztól északra, a ház közvetlen közelében több nagyméretű gabonásvermet találtunk. Betöltésükből igen sok edénytöredék, kályhacsempe és -negatív töredéke került elő. 1998 és 2001 között a fazekasház területének tekintett részt (1111 m^2 felületet) árkokkal és szelvényekkel kutattuk. 2001-ben egy árokkal szondáztuk Ete vára sáncát is. Ennek területe 34 m^2 volt.

2009 májusában a lelőhely délkeleti szélén végeztem leletmentő feltárást, amely a déli terület viszonyairól adott fontos új információkat. A késő középkorra keltezhető házrészletek, gödrök kerültek elő jelentős mennyiségű leletanyag-

► **2. kép.** *Ete, kutatási helyszínek a mezőváros területén (a Meridián Mérnöki Kft. munkája)*

gal.[15] A mezőváros délkeleti sávjában 734 m^2 területet tártunk fel.

Az 1996 óta végzett kutatások, a különféle módszerek jelentős leletanyaggal, megfigyelési eredményekkel gazdagították a mezővárossal kapcsolatos ismereteinket. A további eredményes helyszíni kutatáshoz, ásatáshoz azonban az eddigi kutatások feldolgozása a legfontosabb. A leletanyag feldolgozása folyamatban van, és számos cikk, tanulmány készült el a komplex régészeti program kapcsán: összefoglalások[16] és egyes résztémák feldolgozása, mint például a grafitos kerámia,[17] a 16-17. századi kályhacsempék[18] és egy későközépkori vasdepó[19] elemzése. A légifelvételek feldolgozása, publikálása folyamatosan követte a kutatás ritmusát.[20] A „népi kályha” leletanyag-csoport kapcsán is készült már egy rövid áttekintés.[21]

A fazekasok: edényégető kemencék, termékek

A mezőváros területén, már 1933-ban előkerültek a helyi fazekasok 16. századi tevékenységét minden kétséget kizáróan bizonyító edényégető

► **3. kép.** *Az edénysáv (fotó: Vizi M., 1998)*

kemencék (4. kép).[22] Természetesen nem zárható ki, hogy a település korai időszakától kezdve dolgoztak a helyszínen fazekasok, bár a helyben talált használati kerámia edények, tárgyak önmagukban nem bizonyítják ezt. Olyan, selejtgödrök vagy korábbi kemencék feltárása igazolhatná ezt,

► **4. kép.** *Az edényégető kemencék Csalogovits József 1933-ban készült felvételén (Csalogovits József, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén," Néprajzi Értesítő 29 (1937): 330, 12. ábra)*

amelyek a jelenleg ismert kemenceanyagnál korábbi kerámiát tartalmaznak. Az általunk az eddigi eredmények alapján a fazekas telkének tartott hely teljes feltárása talán feleletet adhat erre a kérdésre is.

A korabeli felszíntől 60 cm mélyen talált két kemencét Csalogovits metszet- és alaprajzban mutatta be rövid leírás kíséretében.[23] A két, általa közölt földbe mélyített, kör alaprajzú kemence eltérő méretű. Az egyik kemence előtere téglából készült, a másiké egy földbe vájt gödör volt. Nem tudjuk, állt-e valamiféle védőtető felettük, és a kemencék felszín feletti részének szerkezetét sem ismerjük. Néprajzi párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy a kemence tetejét mindig az edények berakása után zárták le.

A kemencék a Csalogovits által közöltek alapján a függőleges típusú kemencék csoportjába tartoztak, ezen belül pedig a küllős égetőráccsal osztott terűeket képviselik, amelyek tűztérrel és rakodótérrel rendelkeznek. Ez az osztott terű kemence a fejlettebb edényégető típusba tartozik.[24] Csalogovits leírása szerint az égetőrács közepén egy agyagtömb állt, és az erre, valamint a kemence belső oldalán kiképzett peremre támaszkodó téglák képezték a rakodórácsot.

Csalogovits József említett publikációi, az intenzív terepbejárás megfigyeléseinek elemzései,[25] valamint a kályhacsempe-leletanyag térinformatikai elemzése kapcsán feltételezhetjük, hogy az 1933-ban feltárt fazekaskemencék környezetében tártuk fel 1998-99-ben a 7. számú háznak nevezett objektumot, amely igen sok információval gazdagította az etei fazekasság termékeivel kapcsolatos ismereteinket.[26]

Kályhás kerámia

A háztartási edények mellett az ún. kályhás kerámia alkotta a leletek nagy részét. Már a Csalogovits József által feltárt két fazekaskemencéből is a használati edények mellett különféle típusú kályhaszemek, figurális oromdíszek kerültek elő.[27] A nagyobbik kemence szája előtt általa „rönaszánsz" díszítésűnek nevezett kályhacsempe-negatívok feküdtek.[28] A negatívok mellett az azokkal készített kályhacsempék is előkerültek a kemence környékén és a mezőváros területén.[29]

A mezőváros kutatásának különböző fázisaiban előkerült leletek házak fűtőberendezéseinek

különböző darabjai. Két alaptípust különíthetünk el: a „népi kályhaként” ismert szemeskályhát, és a csempelapokból összeállított cserépkályhát. Sem régészeti, sem írásos adatunk nincs arra, hogy az agyagipar két ága ezen a helyen, ebben az időben egymástól elkülönült volna.

A szemeskályha

A 19. század végén és a 20. század elején a Tolna Megyei Múzeumegyesület agilis kutatói hívták fel a figyelmet erre a kályhatípusra. Bátky Zsigmond fotója, tanulmánya alapján ismerjük ezt a típusú tüzelőberendezést.[30] Csalogovits József egy olyan házat tárt fel Etén, amely lehetővé tette a szemeskályha rekonstrukcióját.[31] A rekonstrukciót Sabján Tibor készítette el.[32]

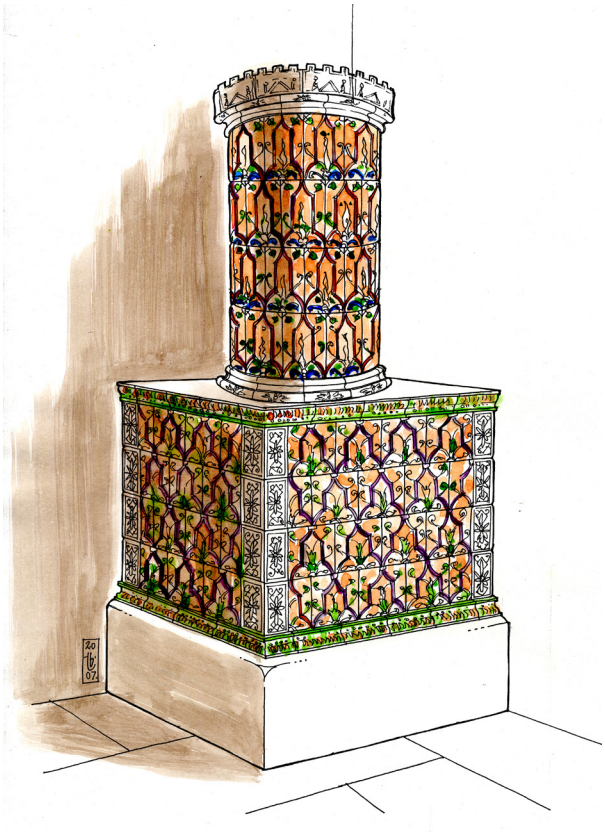
Nemrégiben külön tanulmányban foglaltam össze a szemeskályha kutatás korai történetét, majd legújabb leleteinkből mutattam be példákat a mezőváros különböző helyein előkerült, ebbe a típusba tartozó leletekből (5. kép).[33] A szemeskályha alkotórészei az alsó, hasáb alakú részen tányérka és pohár alakú kályhaszemek; felül, a henger alakú részt tál alakú szemek alkotják, legfelül pedig pártázat koronázza. A kályha tetején helyezték el a hagyma alakú szemeket. A szemeskályhák is többfélék lehettek a felhasznált szemek típusai alapján. Zárt, metszett előlapos, pohár alakú kályhaszemeket is találtunk a többi, eddig ismert típus mellett. Ehhez a metszett előlapú típushoz tartoznak a háromszög formájú, tál alakú kályhacsempe-oromdíszek, zárt, metszett díszű előlappal, csúcsukon gomb-[34] vagy emberfej-dísszel.[35] A népi kályha csoportba sorolható leletek elemzése, vizsgálata megmutatta, hogy a mezővárosban több kályhaszem-típussal számolhatunk, mint amelyeket korábban, Sabján Tibor munkái nyomán ismertünk.[36]

► **5. kép.** *Szemeskályha oromcsempéje (fotó: Gere László)*

A csempekályhák

A kályhák másik típusa a csempékből összeállított csempekályha. Csalogovits 1933. évi ásatásának 4. felületén, a fazekasműhelynél, a fazekaskemencék feltárásakor talált kályhacsempe-negatívokat és kész kályhacsempéket.[37] A későbbi kutatások során is kerültek elő mind negatívok, mind csempék. Ezidáig mintegy 500 töredék (tárgy) feldolgozását végeztem el.[38] Az eddigi kutatások szerint főként a 16. század második felére keltezhető tapétamintás csempék csoportjába sorolható veretmintás csempék és negatívok különböző típusait tudjuk elkülöníteni.[39] A szakirodalom szerint hasáb alakú alsó és henger alakú felső részből álló, felül pártázatos díszű kályhákhoz[40] hasonlóak állhattak Etén is (6. kép).[41]

► **6. kép.** *Tapétamintás kályha rekonstrukciós rajza (tervezte: Vizi M., rajz: Tövisháti Béla)*

A kályhacsempe-negatívok és az edényégető kemence együtt egy fejlett kályhacsempegyártó fazekasság jelenlétét bizonyítják. Az kutatások során nemcsak negatívok, hanem olyan csempetöredékek is előkerültek, amelyek azt tanúsítják, hogy helyben elkészült elemekből állították össze a kályhákat. Nem tudjuk azonban, hogy maguk a fazekasok rakták fel a kályhákat, vagy kályhásmesterek foglalkoztak vele.

Összefoglalás

A fentiekben ismertetett eddigi eredményeinkkel a középkori mezőváros fazekasságára, a fazekasműhelyének termékeire kívánom felhívni a figyelmet. A termékeiken keresztül megismerhetjük a fazekasok munkáját, a tevékenységük ágait. Az edények összetételének vizsgálata a továbbiakban az étkezés, a napi életmód elemzésére is lehetőséget biztosít. A kályhásság, a különböző típusú kályhák tanulmányozása az építészet és a néprajz más területeire is átvezet bennünket, amely a házak fejlődését és azzal együtt a tüzelőberendezéseket tanulmányozza.

Jegyzetek

1 Ipolyi Arnold, szerk., *Monumenta vaticana hungariae historiam illustrantia. Vatikáni okirattár*. I. sorozat, 1. kötet. *Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375* (Budapest: Franklin Társulat, 1887), 287, 311.; Holub József, „Ete város története. Adalékok a Tolna megyei Sárköz település és gazdaságtörténetéhez," *Történeti Statisztikai Közlemények* 2, no. 3-4 (1958): 3.

2 Holub, „Ete város története."

3 Molnár Antal, *A bátai apátság és népei a török korban* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006), 66-67.

4 Csalogovits József életéről, a mezőváros kutatásáról: Vizi Márta, „Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum I. A kezdetek," *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* (továbbiakban: WMMMÉ) 30 (2008): 473–550.; Vizi Márta, „Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum. Szemelvények a szekszárdi évekből," in *Medinától Etéig*, szerk. Bende Lívia és Lőrinczy Gábor (Szentes–Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2009), 25–37.; Vizi Márta, „Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum II. 1934-1946," *WMMMÉ* 31 (2009): 269–356.

5 A szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeum (továbbiakban: WMMM) Régészeti Adattára, 203–75.

6 Mészáros Gyula, „Decs-Városhelyi dűlő (Tolna megye)," *Régészeti Füzetek* Ser. 1, no. 21 (1968): 57.; WMMM Régészeti Adattára, 207–75.

7 Miklós Zsuzsa, *Tolna megye várai* (Budapest: Históriaantik Könyvesház, 2007), 167–171.

8 Az eddigi kutatásokat az OTKA (T 025385, T 046157), a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Tolna megye Közgyűlése és a Wosinsky Mór Megyei Múzeum anyagi támogatásával végeztük. A leletanyag feldolgozására elnyertük az OTKA támogatását (K 78316). A kutatástörténet és az első tíz év eredményei: Miklós Zsuzsa és Vizi Márta: „Ete (Tolna megye) – egy középkori mezőváros kutatásának közel 200 éve," in *Medinától Etéig: tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*, szerk. Bende Lívia és Lőrinczy Gábor (Szentes: Koszta József Múzeum, 2009), 293–302. Az Ete mezőváros kutatásában, feldolgozásában mindvégig fáradhatatlan Miklós Zsuzsa 2014. május 29-én elhunyt. A tizennyolc évnyi együttes munkát, kutatást, az elemzéseket, a feldolgozást nélküle kell folytassuk. Szaktudása, barátsága örökké hiányozni fog.

9 A geofizikai (mágneses) mérést 2013 szeptemberében Dr. Lenkey László (Terradat Kft.) végezte.

10 A Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) Adattára, XIV. 160/1997. 1–2.; WMMM Régészeti Adattára, 559-98.; Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Adatok a középkori Ete mezőváros településtörténetéhez," in *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26 között megtartott konferencia előadásai*, szerk. Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002), 195–208.

11 MNM Adattára, XXV–XXVI. 128/1998; WMMM Régészeti Adattára, 561–98.; Miklós és Vizi, „Előzetes jelentés," 207–269.

12 Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Fazekasság egy hajdani dél-dunántúli mezővárosban. Decs-Ete, a 7. ház régészeti leletei – Pottery in a Market Town of Old in Southern Transdanubia. Decs-Ete, Archaeological Finds from Building No. 7," in *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*, szerk. Benkő Elek, Kovács Gyöngyi és Orosz Krisztina (Budapest: Archaeolingua, 2017), 369–402.

13 MNM Adattára, XXXV. 240/1999; XX. 182/2000; WMMM Régészeti Adattára, 654-2001. Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Beiträge zur Handwerk zur mittelalterlichen Marktflecken Ete," in *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Standing Buildings*, szerk. Jan Klápšte (Prága: Archeologický ústav Akademie věd Praha, 2002), 119–134.

14 WMMM Régészeti Adattára, 655–2001.

15 A feltárás nem tervkutatás keretében történt, a munka azonban jelentős új adatokat hozott a mezőváros megismerése szempontjából. Vizi Márta, „A Decs-Ete területén végzett régészeti kutatások (Előzetes jelentés)," *WMMMÉ* 31 (2009): 57–73.

16 Miklós és Vizi, „Előzetes jelentés," 119–134.

17 Vizi Márta, „Grafitos kerámia Decs–Etéről és Ozoráról," *WMMMÉ* 22 (2000): 177–252.

18 A tanulmány szerzője az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjpályázat keretében 2003-2007 között végezte ennek a tárgycsoportnak a vizsgálatát. Részeredmények: Miklós és Vizi, „Adatok a középkori Ete mezőváros településtörténetéhez," 204–207.; Vizi Márta, „Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása. A 10. ház és kályhája," *WMMMÉ* 35 (2013): 153–217.

19 Miklós Zsuzsa, „Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Marktflecken Decs-Ete," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 56 (2005): 279–310.

20 Például: Miklós Zsuzsa, „Légifotózási tapasztalatok Decs–Ete középkori mezőváros területén," in *„Quasi liber et pictura:" Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, szerk. Kovács Gyöngyi (Budapest: ELTE Régészettudományi Intézet, 2004), 363–372.

21 Vizi Márta, „Kályhásság egy egykori dél-dunántúli mezővárosban," *WMMMÉ* 34 (2012): 215–254.

22 Csalogovits József, „Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben," *Néprajzi Értesítő* 27 (1935): 1–10.; Csalogovits József, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a

török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén," *Néprajzi Értesítő* 29 (1937): 321–332.

23 Csalogovits, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása," 330–331. Feltárási szelvényei 1933-ban 6 × 12 m nagyságúak voltak. A közölt alaprajz és a mellette lévő lépték ezt a méretet nem igazolja, de lehetséges, hogy a rajz nem az egész szelvényt ábrázolta.

24 Holl Imre is a legáltalánosabb, kör alakú kemencék csoportjába sorolta az etei kemencéket, amelyekben „közönséges cserépárut" égettek. Voit Pál és Holl Imre, „Hunyadi János budavári majolikagyártó műhelye," *Budapest Régiségei* 17 (1956): 76, 77, 4. kép felső része; Kresz Mária, „Agyagművesség," in *Magyar Néprajz*, 3. kötet, *Anyagi Kultúra* 2. *Kézművesség*, szerk. Domonkos Ottó és Nagybákay Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 569-571.

25 Vizi Márta, „Terepbejárások Decs–Ete mezőváros (Tolna megye) területén," in *Fél évszázad terepen. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, szerk. Kővári Klára és Miklós Zsuzsa (Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2011), 87-100.

26 A teljesség igénye nélkül: Vizi Márta, „Az én fazekasaim: egy régész kalandozásai mesterek, műhelyek és termékek között," in *Régi mesterségek - családneveink tükrében: egy pályázat legjobb darabjai*, szerk. Balázs Géza és Grétsy László (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2010), 273-284.; Vizi Márta, „Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása: a 10. ház."

27 A Csalogovits, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása," 331, 15. ábrán bemutatott emberfejes kályhaoromrész alsó felét saját ásatásunkon találtuk meg. Legújabban: Vizi, „Kályhásság," 229-231, 17. kép.

28 Csalogovits, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása," 331-332. A későközépkori kályhacsempe-negatívokat Parádi Nándor gyűjtötte össze. Parádi Nándor, „Későközépkori kályhacsempe negatívok," *Folia Archaeologica* 9 (1957): 179-186, XXX–XXXI. tábla.

29 A mezőváros topográfiai kutatásából előkerült tapétamintás kályhacsempe-típusba tartozó leletek kutatási eredményeit már bemutattam. Vizi, „Terepbejárások Decs–Ete mezőváros (Tolna megye) területén," 85-98.

30 Bátky Zsigmond, „Régi Sárközi kemence," *Néprajzi Értesítő* 4 (1903): 257–260, 1. ábra. Bátky Zsigmond a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának etnográfusaként nyújtott segítséget a helyi kutatóknak.

31 Csalogovits, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása," 8. ábra.

32 Sabján Tibor, „Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai," in *Népi építészet a Kárpát–medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10.-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga*, szerk. Cseri Miklós és Tárnoki Judit (Szentendre–Szolnok: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Szolnoki Damjanich János Múzeum, 2001), 303, 7. kép.

33 Vizi, „Terepbejárások Decs–Ete mezőváros (Tolna megye) területén," 86-98.

34 Miklós Zsuzsa és Vizi Márta, „Ete – egy elpusztult középkori mezőváros a Sárközben," *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 9 (2003): 401, 405, 2. kép 4.; Vizi, „Kályhásság," 230, 17. kép.

35 Miklós és Vizi „Ete – egy elpusztult középkori mezőváros," 401, 406, 3. kép 4.; Vizi „Kályhásság," 246, 8. tábla.

36 Sabján, „Késő középkori népies kályháink," 306, 10. kép. A típusok leírása: uo., 305–308.

37 Csalogovits, „Tolna vármegye Múzeumának második ásatása," 331–332.

38 A 10. házból előkerült tapétamintás csempékről: Vizi, „Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása," 153-217.

39 Rosemarie Franz, *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*, 2. kiadás (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1981), 99-100, 630, 631, 633, 636. ábrák.

40 Franz, *Der Kachelofen*, 630, 631. ábrák.

41 Vizi, „Decs-Ete mezőváros régészeti kutatása," 217, 5. tábla.

Fagyosasszony és Kammerhof

Batizi Zoltán*

Nagybörzsöny területének keleti, erdős, hegyes részén egymás közelében található az Alsó-és Felső-Fagyosasszonytáró, közelükben az 1865-től említett Fagyosasszony-erdő és a Fagyos-kút. E területtől keletre fekszik az 1865-től adatolt Kammerhóf nevű erdő.[1] Nagybörzsöny elöljárói 1865-ben ezt írták Pesty Frigyesnek a „Fagyos asszony" erdőről: „Nevét onnan viseli, hogy bizonyos aszszony levéllel Szokolyára tartván, az utatt eltéveszté, 's az erdőben ide 's tova tébolyogván éjszak idején ezen téren megfagyott és elis temettetett."[2] A rendelkezésünkre álló források áttekintése után felmerülhet egy másik magyarázat is.

Nagybörzsöny elődje, Bersen falu 1293-tól az újkorig az esztergomi érsekség tulajdona volt. A területén folyt bányászatról kevés középkori forrással rendelkezünk. 1311-1312-ben Csák nembeli Máté nádor bitorolta az itteni ezüstbányát.[3] Ezen első említés után legközelebb csak 1417-ből ismert az érckitermelésre vonatkozó adat.[4] Garai Miklós nádor és három másik országnagy ez év december 18-án Bersen birtokon adtak ki közösen egy oklevelet. E szerint Kanizsai János esztergomi érsek kérte Zsigmond királyt, hogy kivizsgálás céljából küldje ki megbízottjait Bersenbe. A megbízottak – azaz az oklevél kiállítói – december 18-án tudatták az uralkodóval, hogy aznap Bersen birtokon belül különösen azon helyekre mentek el, ahol az érsekség a királyi földekkel volt határos. Oda hívatták a királyi birtokok kezelőit, a damásdi várnagyot és az erdőóvókat is. Ezután megállapították, hogy az ércelőfordulások és bányák Bersen területén fekszenek, az egyik helyen fél, a másik helyen egy egész mérföldre, a harmadik helyen még ennél is messzebb a birtok határától. Végül a nádor és társai a helyszínen megparancsolták (az nem derül ki, hogy kiknek), hogy az érsek a saját földjén levő bányákat sajátjaként műveltethesse. Eszerint a Bersen területén lévő ércvagyont és bányát vagy bányákat valaki illetéktelenül használta, és az érsek ezért kérte Zsigmond király segítségét. Érdekes módon éppen a királyi területtel közös határszakasz felülvizsgálatát látták szükségesnek az eljáró előkelők, azaz úgy tűnik, mintha a királyi birtok korábbi kiterjesztését próbálta volna megszüntetni a főpap.

Témánkhoz kapcsolódik Albert király 1439. június 15-i keltezésű oklevele,[5] mely szerint Kanizsai János esztergomi érsek idejében az érsekség Bersen birtokán a hegyekben feltártak egy bányát, melyben aranyat, ezüstöt és más fémeket találtak. Ezt Zsigmond király engedelméből és hozzájárulásával tárták fel és művelték, és az innen származó jövedelem János érseknek került átadásra. Az érsek halála (1418[6]) után Zsigmond király beleegyezett, hogy a bányát felesége, Cillei Borbála foglalja el. A királyné férje 1437. decemberi halála után a bánya művelését abbahagyta. Pálóczi György érsek emiatt azt kérte Albert királytól, hogy engedélyezze számára a bánya újbóli használatát. Az uralkodó az oklevél kiállításával ezt a kérést teljesítette.

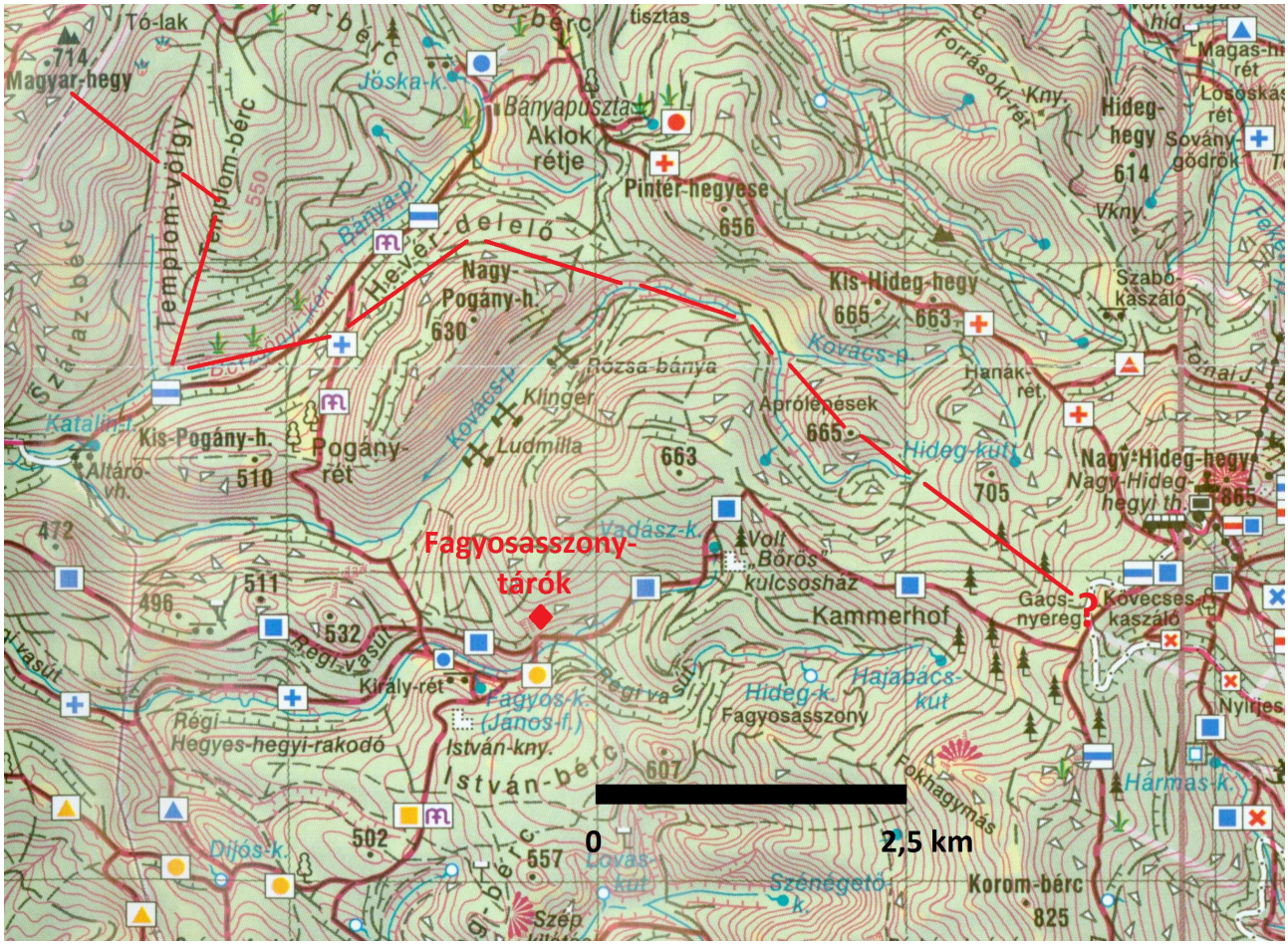
A Fagyosasszony kezdetű helynevek eredetét kutatva figyelmet érdemel egy 1394. évi dokumentum, amely az esztergomi érsekség Bersen birtokának határjárását örökítette meg.[7] A bejárást nyugaton kezdték, ahonnan részletesen leírt útvonalon jutottak el a mai Magyar-hegy tetejére. E csúcsról lejőve egy völgyön át, majd egy hegy gerincén haladtak. Így értek el egy patakhoz, mely nyugat felé folyt. E szakasz a Templom-völggyel és a mellette húzódó Templom-bérccel azonosítható. Utóbbi bércen dél felé haladva érünk le a mai Bánya-patak azon szakaszához, ahol ez keletről nyugat felé tart. A határjárók kelet felé tartottak egy darabig a patak mentén, majd tovább egy hegyoldalon felefelé haladva (elhagyva a patak völgyét) megérkeztek a Fagy-erdő bejáratához (*in introitu sylue fagy*). Innen egy

* Börzsöny Közérdekű Muzeális Gyűjtemény

keveset a Fagy-erdőben haladva ennek rétje mellett állítottak határjeleket, aztán a réten ismét keveset haladva ismét határjeleket készítettek. Innen övid ideig kelet felé tartva érték el a „Kouachpathaka”-t, a mai Kovács-patakot, amely mellett továbbra is kelet felé mentek. A fentiek alapján a Fagy-erdő a mai Nagy-Pogány-hegy északi oldalánál kezdődött. Ennek északi, nyeregszerű részén lehetett a Fagy-erdő rétje a mai Hevér-delelő környékén.[8] 1865-ben a börzsönyiek azt írták Pesty Frigyesnek a „Pogányhegy”-ről, hogy erdő fedi, de a tetején van egy tisztás.[9] 1394-ben a Kovács-patak mentén keletnek haladva a patak szétágazásánál a két ág közti (a turistatérkép szerint 665 méter magas) csúcsra mentek, majd a patak déli ágának forrásához jutottak. Innen délkeletnek tartva a Bérc nevű nagy hegyre másztak fel, amely gerincén fejeződött be a határjárás.

Horváth Lajos az 1865. évi Pesty-féle szöveg „Fagyos asszony” határnevével kapcsolatban megjegyezte, hogy a Fagy erdőt 1394-ben említi oklevél.[10] Magam is úgy vélem, hogy a Fagyosasszony helynév előtagjának ez lehet a magyarázata. A többnyire részletes határjárásból nem derül ki, hogy a Fagy-erdő mekkora volt. Lehet, hogy a mai Fagyosasszony-erdőig húzódott, de az is elképzelhető – bár kevésbé valószínű –, hogy csak a Nagy-Pogány-hegyre vagy annak környékére terjedt ki és egy másik, szintén kisebb Fagy-erdő terült el a mai Fagyosasszony-erdő helyén.

Elfogadva, hogy a Fagyosasszony név eleje a határjárásban említett Fagy-erdőhöz kapcsolható, magyarázatot kellene találni az elnevezés második elemére. Az alapján, hogy az Árpád-korban, sőt még 1400 táján is az oklevelekben az asszony szót királyné értelemben használták,[11] felmerülhet Cillei Borbála is névadóként. Elképzelhető, hogy a királyné által Kanizsai János érsek 1418. évi halála után használatba vett és Zsigmond 1437. december 9-i haláláig[12] műveltetett bánya

► **1. kép.** *Az 1394. évi határjárás utolsó, keleti szakasza. Kép forrása: Börzsöny turistatérképe. Készíttette a Cartographia Kft. 2017-ben.*

neve magyarul a 15. században Asszonybánya vagy Asszonytáró lehetett. Ha az 1437 előtti években esetleg két vagy több bányát műveltetett e tájon a királyné, akkor szükség lehetett az Asszonytárók megkülönböztetésére. Tudva, hogy 1417-ben legalább három helyszínen folyt érckitermelés, elképzelhető, hogy a Fagy-erdőben, vagy annak közelében lévő a Fagyosasszonytáró nevet kaphatta. Ha így történt, akkor a Fagyosasszonytáró melletti erdő Fagyosasszony elnevezése másodlagos, a bányáéból származtatható.[13]

E viszonylag kevés forrásra alapozott feltevés valószínűségét kissé erősíti az, hogy a Fagyosasszony nevű erdőtől és táróktól keletre, a Nagy-Hideg-hegy délnyugati részén, a határjárásban említett Bérc nyugati oldalán elterülő, Nagybörzsönyhöz tarozó erdőt a környék lakói Kammerhofnak hívják.[14] Az ország különböző városaiban lévő királyi kamarai épületek közül azokra használták a középkor bizonyos részeiben a Kammerhof nevet, melyek német nyelvű településen álltak. A budai Kammerhof a 13-14. századi királyok egyik fontos tartózkodási helye volt, de létezett ilyen nevű épület a 14. századtól Körmöcbányán, a 16. századtól pedig Besztercebányán és Selmecbányán is. A budait 1381-ben Nagy Lajos a pálosoknak adta, tőlük 1416-ban a Cilleiekhez került, akik 1458-ig birtokolták.[15] Igaz, hogy nem ismert a nagybörzsönyi Kammerhof helynév keletkezési ideje, de nem elképzelhetetlen, hogy a mai Fagyosasszonytárók közelében, a Szokolyán át a Dunához vezető erdei út mellett lévő Kammerhof erdő Cillei Borbála itteni bányaművelésekor kapta nevét úgy, hogy a kitermelés valahogyan kapcsolódott a Cillei család Budán lévő Kammerhofjához. Azért is logikus (jelenleg) e Budához vagy a bányavárosokhoz kapcsolódó helynév eredetét az 1437 előtti évtizedek – illetéktelen – királyi vagy inkább királynéi érckitermeléséhez kötni, mivel más időszakokban nem tudunk arról, hogy Bersen területén uralkodói vagy királynéi érdekeltség létezett volna.

Jegyzetek

1 E helynevek előfordulásai és elhelyezkedésük: Hála József, „Földrajzi nevek az Ipoly mentén," in *Börzsöny néprajza*, szerk. Ikvai Nándor (Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977), 609–611. A Fagyosasszonytáróhoz: Torma István, szerk. *A Szobi és a Váci járás (Magyarország Régészeti Topográfiája 9.)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.), 196. és 210. A Börzsönyhegység turistatérképei közül a cikk írásához az alábbit használtam: *Börzsöny turistatérkép 1:40.000* (Budapest: Cartographia Kft., 2017).

2 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések*, közreadta Bognár András (Szentendre: Pest Megyei Művelődési Központ, 1984), 72.

3 Kristó Gyula, szerk., *Anjou-kori oklevéltár III. (1311–1314)* (Budapest-Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1994), 115–117.

4 A szövegben ismertetett 1417. december 18-i keltezésű oklevél forrása: Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL DF) 248097. Szó szerinti fordítása Tringli Istvántól: Horváth M. Ferenc, *Nagybörzsöny* (Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., év nélkül, a Magyar Állam millenniumára), 177-178. Regesztája: Mályusz Elemér, szerk. *Zsigmondkori Oklevéltár VI. (1417–1418)* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1999), 355. Zsigmond 1417. augusztus 24-i keltezésű, a négy előkelőnek címzett parancslevele: MNL DF 248096. Regesztája: Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, 253.

5 MNL DF 248110, újkori másolata: MNL Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 1794. Szó szerinti fordítása Tringli Istvántól: Horváth, *Nagybörzsöny* 100-102.

6 Szovák Kornél, „Kanizsai," in *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, szerk. Kristó Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 323.

7 MNL DF 248332, újkori másolata: MNL DL 87636 Magyar kivonata: Torma, szerk. *A Szobi és a Váci járás*, 206.

8 A mai földrajzi nevek elhelyezkedéséhez: Cartographia, *Börzsöny turistatérkép*

9 Bognár, *Pesty Frigyes*, 71.

10 Bognár, *Pesty Frigyes*, 74.

11 Zaicz Gábor, szerk., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete* (Budapest: Tinta Könykiadó, 2006), 56. A Győr megyei Asszonyfalvát 1150-ben, 1309-ben, 1316-ban és 1332-ben oklevelekben a magyar „asszony" szó korabeli alakjaival nevezik meg, egy 1237 és 1240 közé keltezhető szövegben az Asszony és Asszonyfalva elnevezések szerepelnek, 1235-ben pedig a latin *terra populorum regine* alakkal jelölik e birtokot. Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 579. A Bihar megyei Asszonyvásárát 1203-ban *Forum Regine* alakban, 1268 és az 1330-as évek közt háromszor a magyar Asszonyvásár alakban említik. Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 595. A Szatmár vármegyéhez tartozott Nagybánya középkori oklevelekből jól ismert *Rivulus Dominarum* latin alakja helyett 1391-ben a név magyar alakja, Asszonypataka szerepel egy királyi oklevélben. Erre lásd: Móricz Zsigmond, „Nagybánya," in *Szatmár vármegye, Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. Borovszky Samu. (Budapest: Országos Monografia Társaság: 1910), 195–196. Az 1391. évi oklevél 1503. évi átírásban: MNL DL 72092.

12 Engel Pál, *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig* (Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990), 342.

13 Elképzelhető, hogy az 1394. évi oklevél *in introitu sylue fagy* kifejezésében a *fagy* szó a bükk fafaj latin birtokos esete és így itt egy Bükk-erdőről volt szó. Ez esetben a Fagyosasszony első része ismeretlen magyarázatú.

14 Hála, „Földrajzi nevek az Ipoly mentén," 609. és 611.

15 A budai Kammerhofhoz: Végh András, *Buda város középkori helyrajza I.* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2008), 269–272. A körmöcbányai Kammerhofhoz: Eva Toranová, „A körmöcbányai Kamaraház leltára 1541-ből és

1548-ból," in *Isten áldja a tisztes ipart - Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*, szerk. Szende Katalin és Kücsán József (Sopron: Soproni Múzeum Alapítvány, 1998), 379-386. A besztercebányai Kammerhof történetéhez: Vladimir Sklenka, „A Thurzó-Fugger-társaság házai Besztercebányán," in *Olvasókönyv a magyarországi reneszánsz bányászatához. Tanulmányok a 2008-as „Reneszánsz év" tiszteletére*, szerk. Schuller Balázs (Sopron: Központi Bányászati Múzeum, 2009), 90. és 114–115. A selmecbányai kamara 16. századi megszervezéséhez: Wenzel Gusztáv, *Magyarország bányászatának kritikai története* (Budapest: M. Tud. Akadémia Könykiadó-hivatala, 1880), 185–187.

A középkori Kenderes településszerkezete

Pálóczi Horváth András*

Kenderes 1215-től Kér néven szerepel a forrásokban, az Árpád-korban hevesújvári várnépek lakták. Később nemesi birtok lett. 1352. január 27-én a budai káptalan előtt Bői István fia Miklós a Hevesújvár megyei Kér nevű birtokát minden tartozékával együtt 200 forintért örökjogon eladta a hatházi *Scybes* kun fiainak, Balázsnak, Jánosnak és Miklósnak. A Bői nemesek az adásvételt 1356-ban megtámadták, mivel a falu örökös birtokuk volt, Miklósnak nem volt joga azt eladni. A per 1405-ig folyt, ekkor a Bőiek megnyerték a pert és visszaválthatták a birtokot. A nádor utasítására az egri káptalan a Kenderes, más néven Kéregyház (*Kenderes alio nomine Kereeghaz*) birtokot felmérte, és 32 királyi ekealja nagyságúra becsülte. A káptalan jelentése szerint Kenderesen áll egy Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt, téglából épült templom. A birtokot kötéllel három egyenlő részre osztották, mindegyik részen volt a kunoknak egy-egy udvarháza: Miklós fia Bálint telkén, testvére, a már elhunyt Domokos telkén, és a szintén elhunyt János fia, Mihály telkén. A Bői nemesek megkapták az egyes udvarházakat a hozzájuk tartozó birtokrésszel. Nem osztották fel az egyház patronátusát, a plébánosi kúriát, egyes házas telkeket, és közös használatban maradtak bizonyos szántók, legelők, kaszálók, nádasok, halászó helyek, valamint két utca: az egyik „a plébános háza mellett a víz felől" húzódott, a másik „a mező felől, az utasok közlekedésére és a marhák legelőre és itatóra hajtására." Miután a kunok a becsült árat megkapták, a birtokot átadták a Bőieknek és népes rokonságuknak, összesen tíz személynek.[1]

A kunok kenderesi birtoka tekintélyes méretű volt: 32 királyi ekealja 4800 királyi holdat tesz ki, ez pedig átszámítva 4052,16 hektár.[2] A középkori falu Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt temploma azonosítható a mai református templommal, tehát nem kétséges, hogy a középkori település a mai város belterületén volt. A templom kutatásakor kiderült, hogy a kunok nem új templomot építettek, hanem felújították a 12. századra keltezhető román kori templomot.[3]

1462. február 9-én a budai káptalan előtt, fogott bírák ítélete alapján Kenderest három részre osztották: a birtok egyharmada Berceli Jánosé és Ludas Zsigmondé, egyharmada Kóvári Lászlóé és Kenderesi Berecké, egyharmada Kenderesi Balázsé. A birtokosztály leírása szerint dél felé, Túr mezőváros felé vezetett az Új-utca, ennek elején állt Seres Gál háza, és az utcasorban a Selyz nembeli nemesek öt jobbágytelke volt. A Fegyvernek mezőváros felé vezető utcában, Konth Miklós és Oláh Bálint háza között két sor ház volt, az utca Túr felé eső (déli) oldalán a Selyz nembeli nemesek jobbágyai laktak, a Kakat felé eső (északi) sorban nemes Kóvári László és Kenderesi Balázs jobbágyai foglaltak helyet.[4]

1522. október 1-én Pest megye szolgabírái Báthori István nádornak jelentést tettek a Kolbászéki kunok Kenderesen elkövetett hatalmaskodása ügyében végzett nyomozásról és tanúvallatásról. Jelentésük szerint a Kolbáz, Kakat, mindkét Turgony, Kisújszállás és mindkét Bócsa faluból érkező Kolbáz-széki kunok felfegyverkezve rátörtek Kenderesi Mihály udvarházára, a tiszttartót, Bereck ispánt súlyosan megverték és félholtan a ház előtt hagyták, több embert megvertek és megsebesítettek. Ezután kimentek a mezőre, ahol a nyájakból marhákat és juhokat ragadtak ki, azokat Kolbáz faluba hajtották, egy részüket szétosztották egymás között, más részüket levágták, és ott helyben megfőzték és elfogyasztották. Az egyik tanú, egy turgonyi jobbágy azt vallotta, hogy ő a támadás idején elbújt a temetőben, de látta az összecsapásokat.[5] A tanúvallomás arra utal, hogy a templom körüli temetőből

* Régészettudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

jól lehetett látni a történteket, vagyis az udvarház a falu központjában helyezkedett el. A leírás szerint a legelőkre észak felé, Kolbázszállás irányában kellett kimenni a faluból.

Az idézett három oklevél fontos információkat tartalmaz a középkori Kenderes településszerkezetére vonatkozóan. 1. A középkori falu központja a református templom környékén kereshető. 2. A plébános háza a víz felőli oldalon (a templom mellett) volt, itt húzódott az egyik utca. 3. A másik utca észak felé vezetett, a legelőkre. 4. 1462-ben említették a Túr mezőváros felé, dél felé vezető Új-utcát az elején egy házzal és az utcasorban öt jobbágytelekkel. 5. 1462-ben a Fegyvernek felé (nyugatra) vezető utcában mindkét oldalon jobbágyházak voltak. 6. 1522-ben Kenderesi Mihály udvarháza a falu központjában, a temetőből látható helyen volt.

A 15–16. századi Kenderesen számolnunk kell még a pálosok jelenlétével is, ugyanis 1411-ben Kóvári Pál nádori ítélőmester kenderesi birtoka harmadrészét a budaszentlőrinci pálosoknak adta.[6] 1453-ban Kenderesi Balázsnak egy bői birtokrészbe zálogjogon való beiktatásánál mint szomszédok jelen voltak a Szent Pál szerzetesrend kenderesi kolostorában élő remete testvérek (*fratrum heremitarum … in claustro Kenderes degentium*).[7] A helytörténeti kutatások szerint a pálosok rendháza a belterület déli részén, az ún. Pálosrészen állt.[8]

Kenderes a 16–17. század folyamán mindvégig lakott volt, 1688-ban szabadult fel a török uralom alól, így a település és a népesség tényleges kontinuitásáról beszélhetünk, ami ritka a hódoltsági területen.[9] Jogos a feltételezés, hogy a 18. század végén Kenderes még őrizte a falu késő középkori alaprajzi szerkezetét. A középkori településformákat az oklevelek topográfiai leírásai és a 18. századi térképek alaprajzi ábrázolásai segítségével elemző Maksay Ferenc véleménye szerint Jász-Nagykun-Szolnok megye tiszántúli települései közül Abád, Derzs és Kenderes 18. századi településformája valószínűleg azonos a késő középkorival.[10]

Kenderes a 16. században népes település volt. Az 1556. évi dézsmajegyzék szerint 69 adózó jobbágy volt a faluban.[11] Az 1571. évi török defterben 53 házat írtak össze.[12] A családok és házak száma arra utal, hogy a 18. századra a település mérete nem növekedett lényegesen, így a térképi

► **1. kép.** *Kenderes alaprajza az I. katonai felmérésen (Col. XX, Sect. 20). HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára*

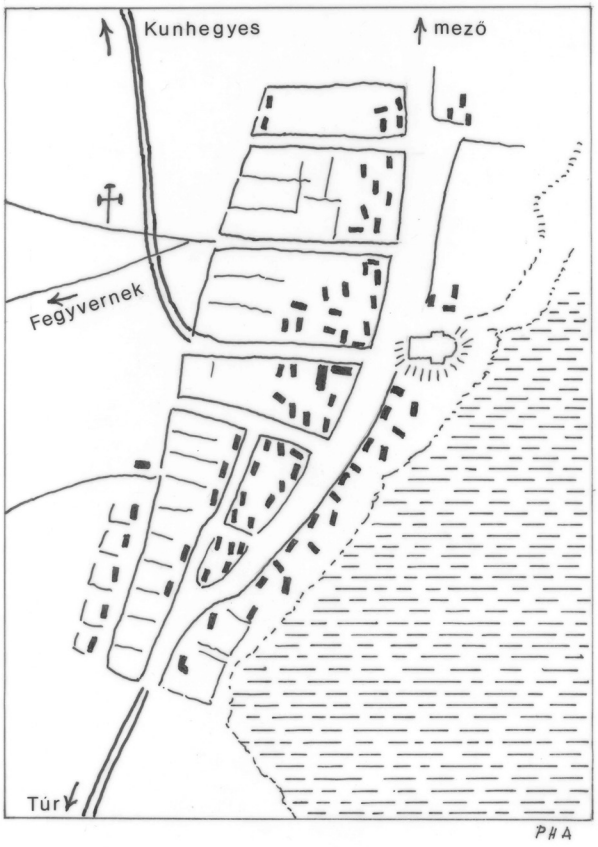
► **2. kép.** *Kenderes alaprajza az I. katonai felmérés eredeti felvételi lapján (Col. XX, Sect. 20). HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára*

ábrázolás a késő középkori faluhoz hasonló méretű települést mutat.

Az I. katonai felmérés utcás-soros falut ábrázol egy hosszú, észak–déli utcával,[13] ez azonosítható a mai Szent István úttal (1–2. kép). Az utca keleti oldalán, középtájon helyezkedik el a református templom, itt az utca orsószerűen kiszélesedik. (A térkép már ábrázolja a református templomtól északra fekvő római katolikus templomot, melyet 1783-ban kezdtek építeni.) A belterület keleti peremén vizenyős terület van. Az utcának a templomtól délre húzódó szakasza az 1405. évi oklevélben említett, a plébános háza melletti, víz felőli utcának tartható, és az 1462. évi oklevél Új-utcájával azonosítható. A keleti oldalon elterülő vizenyős rét miatt a református templomtól Kisújszállás felé még nem vezetett út a 18. század végén, mint ahogy korábban sem. A Szent István útnak a templomtól északra eső szakasza azonosítható az 1405-ben és 1522-ben a mezőre, a legelőkre kivezető utcával.

Az I. katonai felmérés a belterület nyugati oldalán az észak–déli utcára merőleges, rövid utcákat vagy telkek közötti átjárókat tüntet fel, melyek kivezető utakban folytatódnak. A Kunhegyesre kivezető utcának a mai Petőfi út (4-es út) felel meg, mely a faluból kiérve rögtön észak felé kanyarodott. Fegyvernek felé nem ezen, hanem az északabbra lévő, a mai Rákóczi útnak megfelelő utcán lehetett kimenni. Ez a 15. század közepén beépített volt, mindkét oldalán jobbágytelkekkel.

A térképen az észak–déli főutca keleti oldalán egy sor ház van, a szomszédos vizenyős rét miatt csak keskeny hozzájuk tartozó zöld felülettel. Az I. katonai felmérés első, felvételi rajza az utca másik oldalán a telekhatárokat is feltünteti (2. kép). Ezen az oldalon, a templommal szemben egy nagy, L alakú épület van; ettől délre a térkép egy meglehetősen nagy parcellát ábrázol, melyen tíz ház is helyet foglal. Ha a 16. századi nemesi udvarteleknek egyáltalán maradt valami nyoma a 18. századi alaprajzon, e két parcellára gondolhatunk. A kunok 1405-ben említett három udvarházának elhelyezkedésére nincs fogódzónk, bár lehetséges, hogy azok is a belterületen voltak. Megállapítható, hogy Kenderes városközpontja napjainkig őrzi a középkori településformát, a késő középkori falu belterülete északon az Arany János úttal, nyugaton a Kossuth Lajos úttal, keleten a Szent István út mentén húzódó mocsaras réttel határolható körül (3. kép).

► **3. kép.** *Kenderes 18. századi településszerkezete a 16. századi állapotot tükrözi (a szerző rajza az I. katonai felvétel alapján)*

A Kenderesről kivezető utakon el lehetett jutni északnyugat felé Kakatszállásra, Bánhalmára és Kunhegyesre, nyugat felé Fegyvernekre és Tiszabőre, dél felé Túrra és Túrkevére – az utóbbiról tért le a szomszédos Nagyturgonyba, Kisturgonyba és Kisújszállásra vezető út –, viszont kelet és északkelet felé, vagyis Kolbázszállás, Törökbor, Bócsa, Karcag irányába a Kakat folyó kiterjedt mocsarai miatt csak kerülő utakon lehetett közlekedni.

Jegyzetek

[1] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 4252.; 1352>1405: DL 4253.; DL 9029.; Nagy Imre, szerk. *Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricas Andegavensis* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887), 546-547, 608.; Mályusz Elemér., szerk., *Zsigmondkori oklevéltár*, I–II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1958), II/1, 454, 483.; Gyárfás István, *A jász-kúnok története*, III (Szolnok: Bakos István, 1883), 540-548.; Benedek Gyula, „Jász-Nagykun-Szolnok me-

gyei oklevelek 1326–1525," *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 19 (2004): 210-12.

2 Bogdán István, *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 161.

3 Kormos László, „Ősi falak nyomában (A kenderesi református templom története)," *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 2 (1987): 9–11.

4 DL 15695.; Benedek Gyula és Zádorné Zsoldos Mária, *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526* (Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 1998), 87.; Benedek Gyula, *Mezőtúri oklevelek 1219–1526* (Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000), 48.

5 DL 99813.; Géresi Kálmán, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*, III (Budapest: Gróf Károlyi Tibor, 1885), 139-144.; Benedek Gyula, „Oklevelek Jász-Nagykun-Szolnok megye volt hevesi részeinek történetéből 1501–1597," *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 13 (1998): 395-399.

6 DL 9805.; Fejér György, szerk., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI (Budae: Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1829–1844), X/5.188.; Mályusz Elemér és Borsa Iván, szerk., *Zsigmondkori oklevéltár*, III, 1411–1412 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 239.

7 DL 14709.; DL 14710.; Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I–III, V (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913) I, 64.; Benedek Gyula, „Oklevelek", 315–317.; Rácz György, szerk., *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa, DL–DF 4.2*, CD-ROM (Budapest: Arcanum, 2003).

8 Kormos, „Ősi falak nyomában," 12. A III. katonai felmérésen itt foglal helyet a *Barátrészi kert*. (1883. évi kiadás: Zone 17, Col. XXIII, Sect. NO. = 5165/2. M=1:25.000)

9 Kormos László, *Kenderes története, I. A honfoglalástól 1728-ig, II. Oklevéltár 1728-ig*, I (Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1979), 94.; Soós Imre és Szabó László, „Kenderes," in *Adatok Szolnok megye történetéből*, I, szerk. Tóth Tibor (Szolnok: Szolnok megyei Levéltár, 1980), 426.

10 Maksay Ferenc, *A magyar falu középkori településrendje* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 91-92, 28. ábra.

11 P. Kovács Melinda és Szabó Jolán, *Dézsmajegyzékek 3. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1556* (Eger: Heves Megyei Levéltár,1998), 132-134, 194.

12 Györffy Lajos, *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása)* (Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1956), 25.

13 Josephinische Aufnahme, 1763–1785, Col. XX, Sect. 20, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, DVD-ROM, (Budapest: Arcanum, 2004).

Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához

Szőcs Péter Levente*

Nagybánya környékét a történeti irodalom a szatmári Bányavidék néven ismeri.[1] A terület középkori birtokviszonyai meglehetősen összetettek, a két kiváltságos város – Nagybánya (a középkorban használatos nevén Asszonypataka) és Felsőbánya – mellett a vidékhez számítják Nagybánya város tartozékait, mintegy tucatnyi falut, de tágabb értelemben ide veszik a környék magánbirtokain található bányásztelepüléseket is.

A két város és a tartozék falvak a 15. század elejéig királyi tulajdonban voltak, 1411-ben adományozta Zsigmond király Lazarevics István szerb despotának.[2] A két település és tartozékai az 1440-es években előbb zálogként, később örökjogon is Hunyadi János tulajdonába kerültek, majd fia, Mátyás trónra lépésével ismét királyi birtokká váltak.[3] Annak ellenére, hogy e birtok családi örökségként került királyi tulajdonba, Mátyás halála után továbbra is a király kezén maradt, sőt az 1514. évi III. törvénycikk 6. bekezdése, az elidegeníthetetlen királyi javak között sorolja fel, nyilván arany- és ezüstbányáinak jelentőségére való tekintettel.[4]

A szóban forgó terület csak első látásra tűnik egységesnek, a tulajdonviszonyok meglehetősen szövevényesek, mivel a közvetlen királyi birtoklás mellett (leginkább helyett), a városok mint testületek tulajdonával, továbbá az egyházi intézményekhez, a bányákhoz és a kamarához rendelt birtokokkal, valamint a közbeékelődő polgári és nemesi magánbirtokokkal kell számolni. A pontos kép megrajzolásához nem maradt fenn elegendő forrás, a rendelkezésre álló adatok inkább csak jelzik a tulajdonviszonyok összetettségét. A képet kiegészíti, hogy a szomszédos nemesi uradalmak tulajdonosaival – délen a Kővár vidékét birtokló Drágfiakkal, nyugaton a meggyesaljai uradalmat birtokló Móricokkal – folyamatosak a birtokviták.

A városokhoz tartozó települések feletti vitákat példázza II. Ulászló király 1503. november 16-án kelt mandátumlevele, amelyben több mint két tucat oklevél kivonatos vagy teljes szövegű átírása található, a Nagybánya és Felsőbánya városok, illetve a Drágfiak között már a 14. század óta húzódó perekről.[5] A perek tárgya a Nagybánya és Felsőbánya kiváltságaiban biztosított erdőhasználati jog, amely a városok határain túlra is kiterjedt. Ebből természetesen számos konfliktus származott a szomszédokkal, de a Drágfiak ezen felül vitatták az 1411-ben felsorolt tíz tartozék településből öt birtoklását is, amelyeket időszakonként magukhoz is foglaltak.

A másik példa a tulajdonjogok összetettségére a Nagybányával közvetlenül szomszédos két település esete. A város a Drágfiakkal folytatott perében említett, 1503-ban kelt mandátumlevélben a legkorábbi – kivonatosan ismertetett – irat Károly Róbert 1329-ben kelt adománylevele, amelyben Konrád ispánnak, Nagybánya és Felsőbánya bírájának adományozza a két város közötti lakatlan területet, hogy ott az erdők kiirtásával falvakat telepíthessen. Ezt tartják a két város legkorábbi említésének, amely nem sokkal telepítésük után keletkezhetett, hiszen az adománylevél tartalmából is kiderül, hogy közvetlen környezetükben ekkor még lakatlan területek voltak.[6] Az más kérdés, hogy az adományozás következtében a városokkal közvetlen szomszédos területek (nagyobb) része magánbirtokká vált, és innen hosszú út vezetett oda, hogy a 15. század végére a csaknem tucatnyi falut tartalmazó városi uradalom kialakuljon. Nagybánya és Felsőbánya között alakult ki később (Giród-)Tótfalu, melynek legkorábbi említése 1400-ból származik, amikor Zsigmond király Zazar (Szaszár) faluval együtt Kusalyi Jakcs György tárnokmesternek és testvérének, Jánosnak zálogosítja el.[7] Az, hogy melyik Szatmár megyei Tótfaluról van szó ez esetben,[8] csak egy későbbi, 1406-ban kelt oklevélben derült ki, amelyben a

* Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, Románia

Kusalyiak a két város között fekvő Tót-, másként Giród falut Omechin János nagybányai bírónak adják el.[9] A vásárló két évvel később, 1408-ban a birtokot a nagybányai Szent Miklós ispotály szegényeinek adományozza, a jövedelmek kezelését a városi tanácsra bízva.[10] Nem világos, hogy az 1329-ben magántulajdonná vált területen keletkezett Giródtótfalu hogyan került ismét királyi tulajdonba 1400-ra, mint ahogy az sem, hogy a Kusalyiak zálogjoga hogyan lesz teljes tulajdon, hogy eladhassák azt nem egészen hat év múlva. Az biztos, hogy 1408-tól kezdve a település, mintegy a város szegényeinek javára tett alapítványként, a városi tanács kezelésébe került és ott is maradt egészen a 17. század végéig.[11]

Az 1400-ban a Tótfaluval együtt említett Zazar település Nagybányával közvetlenül nyugatról szomszédos (ma beolvadt a város területébe), de nem került a város tulajdonába, végig magántulajdonban maradt.[12] 1410-ben Zsigmond király Zazart, egy bizonyos Tótfaluval együtt,[13] az Albisi Zólyomiaknak adományozta és ettől kezdve a középkor végéig a család kezén találjuk a települést. A Zazar folyó nevét viselő másik település, Zazarbánya ugyancsak Nagybánya közvetlen szomszédja volt, de meglehetősen korán beolvadt szomszédjába. Két évvel Nagybánya legkorábbi említése előtt bukkan fel, 1327-ben, Károly Robert egy csonkán fennmaradt oklevelében.[14] 1347-ben Nagybánya (Asszonypataka) és Zazarbánya „polgárainak és vendégeinek" egyeteme kapja a városi kiváltságokat, Zazarbánya neve később csak a kiváltságlevél átírásaiban bukkan fel.[15] Ez indította arra a hely történetét kutatókat, hogy egy Nagybányába beolvadt (bányász-)településként számoljanak vele. Helyét a Zazar jobb partjára teszik, átellenben Nagybánya fallal kerített városmagjával.[16]

A fenti példák érzékeltetik a tulajdonviszonyok összetettségét és azokat a forráshiányosságokat, amelyek ismeretüket bizonytalanná teszik. Hasonló a helyzet, ha az egyházi szervezet megismerésére teszünk kísérletet. Az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékben a környékről Nagybánya (Asszonypataka / Rivulus Dominarum), Felsőbánya (Medius Mons) és Lápos(-bánya) plébániáit említik. E három plébánia, Szatmár vármegye további hat plébániájával – Apa, (Aranyos-)Meggyes, (Kőszeg-)Remete, Sárköz, Szinér(-váralja), és Udvari – együtt az egri egyházmegyéhez tartozott, ellentétben a vármegye többi helységével, amelyek az erdélyi egyházmegye részei voltak.[17] Ráadásul, ahogy Schönherr is rámutat, Nagybányát a tizedjegyzék Kassa, Eperjes, Bártfa és Sáros városok mellett sorolja fel. A másik két szatmári bányaváros is, a velük északról szomszédos ugocsai és máramarosi kiváltságos helységek között-mellett kap helyet.[18] Mindez, a névanyag elemzésével is egybevetve arra vezette Schönherr Gyulát, hogy a szatmári bányavárosok első, német ajkú telepeseinek eredetét a felvidéki városokkal, pontosabban Kassával és környékével hozza kapcsolatba.[19] Maksai Ferenc is elfogadta Schönherr feltételezését, bár rámutat a további – azóta is elmaradt – nyelvészeti és történeti kutatások szükségességére.[20]

A tizedjegyzékben említett Lápos(-bánya) nemesi birtok, bár a Kaplonyok birtoklását bizonyító 1300-ban kelt oklevél idevonatkoztatását némi kételkedéssel kell fogadnunk, minthogy 1390-ben Zsigmond a meggyesaljai Móricoknak adományozza, és ekkortól Lápos(-bánya) a Móricok meggyesi, azaz szinyérvári uradalmának része.[21] A tizedjegyzék szerint papja tekintélyes, Nagybányával egyenlő összegű tizedet fizetett, ami meglehetős fejlettségére utal. A későbbi adatok viszont már szerényebb körülményekről tanúskodnak, sőt úgy tűnik, összeolvadhatott a szomszédos, ugyancsak a meggyesi uradalom részét képező Misztótfaluval.[22] Utóbbi 1440-ben kapott vásártartási kiváltságokat, és egyben a bányák után fizetett kamarai adót is megszabták. 1490-ben Láposbánya arany- és ezüst bányáit egyenesen (Misz-)Tótfalu tartozékának írják össze.[23] Láposbánya tizedjegyzékhez köthető középkori plébániatemplomáról sajnos nem maradt fenn forrás, pontos helyét sem ismerem. Misztótfalu mai református temploma viszont középkori eredetű, többnyire a 15. századra, annak is a végére keltezhető részletekkel,[24] ami azt valószínűsíti, hogy ez lehetett az összeolvadt települések plébániatemploma, legalábbis a 15. század során.

A pápai tizedjegyzékben említett harmadik környékbeli települést, Felsőbányát (Medius Mons / Mittelberg) Nagybányával együtt 1329-ben említik legkorábban a források, Károly Róbert már idézett oklevelében.[25] A pápai tizedjegyzékben papja Nagybányánál kevesebb, de még mindig jelentős összeget fizet. A 14. század elején bírája Nagybányával közös, később azonban elkülönül

igazgatása, bár 1376-ban Nagybányával közösen újítják meg kiváltságait. Eszerint a bányák jövedelme után a két város közösen fizet 1000 forint adót a kamarának. Felsőbánya később is önálló városi tanáccsal, bíróval és plébániával bírt, kiváltságait többször is megújították, bővítették. A tizedjegyzékben említett plébániájának templomát egy későbbi, 1452-ből származó adat szerint Szűz Mária tiszteletére szentelték. A templomot a 16. és 17. században a protestánsok használták, majd a 17. század végétől ismét katolikus kézre került. Jelentősen átépítették, majd a 19. század közepén elbontották, ezután építették fel a ma is álló római katolikus templomot. A középkori templom pontos helyének meghatározására még nem volt lehetőség.

Végül Nagybányára visszatérve, a pápai tizedjegyzékben említett, jelentős összegű adót fizető plébánia templomát Szent István király tiszteletére szentelték.[26] Az 1347-es kiváltságlevél szerint a plébánosé a gabona- és a bor-tized fele, míg a másik felét a templom építésére fordíthatják a polgárok, akik – más, szokásos városi kiváltságok mellé – a szabad plébánosválasztás jogát is megkapták. Ezen felül a polgárok a templom építéséhez és a bányák műveléséhez szabadon hozhattak fát és meszet nemcsak a város, hanem a környék királyi birtokainak területéről, valamint a templom építésére fordíthatták a bor árusításáért és a mértékek hitelesítéséért beszedett illetékeket is. A kiváltságlevél 1376. évi megerősítéséből elmaradt a templomépítésre való utalás, amely a nagyobb munkálatok befejezésére utal. 1387-ben a plébániatemplom Szűz Mária oltára előtt a plébános egyezséget kötött a város tanácsával, mely szerint a plébános jövedelméből tizenegy káplánt és egy tanult prédikátort volt köteles tartani. 1445-ben a templom sekrestyéjében írták át a város kiváltságlevelét, míg 1478-ban pápai búcsúengedélyt nyert a templom Szűz Mária és Mindszentek kápolnája. További ismert oltártitulusok: Szent Mór, Mária Magdolna és Szent Bálint. A templomot a 16. és 17. század folyamán a protestánssá váló közösség használta, tőlük a szatmári békét követően, 1711-ben vették vissza végleg katolikus kézbe. A 18. század során erősen elhanyagolták, romossá vált, mígnem 1847-ben végleg elbontották.

A templom földdel fedett részeit és környezetét 2012 és 2014 között sikerült régészetileg kutatni.[27] Az eredmények feldolgozása még mindig folyamatban van, de az egyházi topográfia szempontjából már lehet néhány észrevételt tenni. A templom déli és északi oldalához kapcsolódtak építmények, amelyek közül valamelyik talán az írott forrásokban is szereplő kápolnák egyike lehetett, bár ezek léte a templom belsejében, vagy önálló épületként a templom közelében is elképzelhető. Ilyen, utóbb említett templomépületek alapfalát tárta fel a régészeti kutatás a Szent István templom szentélyétől keletre, illetve délkeletre. Mindkettő alaprajza gótikus stílusra enged következtetni a támpillérek és a sokszögzáródású szentély alapján. Pontosabb keltezésre egyelőre nincs mód, viszont a délkeletre álló épületet viszonylag nagy biztonsággal azonosíthatjuk a Szent Márton templommal, amelynek helyére épült a barokk plébániatemplom, bár titulusára nézve csak újkori forrás van.[28] A másik templom azonosítása kérdéses, mivel a belsejében feltárt temetkezéseket tekintve a 18. században is használták. Egy ugyancsak újkori adat szerint titulusa Szent Katalin lehetett.[29]

Nagybányán a ferencesek obszerváns ágához tartozó kolostor működött, amelyet még Brankovics György alapított 1437-ben.[30] A kolostort a városon kívül, annak közelében építették fel, pontos helyét azonban egyelőre nem ismerjük. A helytörténeti irodalom a Virághegy lábához, a Klastrom-rétre, a mai református temető helyére teszi,[31] és ezt látszanak erősíteni az újkori adatok is.[32] Nyomai ma már nem lelhetőek fel, annak ellenére, hogy alapfalának követ a 19. században Szirmay és később mások még látni vélték. E bizonytalanság ellenére sem tartjuk elfogadhatónak a kolostor azonosítását Giródtótfalu római katolikus templomával.[33] A mai késő gótikus templom valóban a városon kívül, annak közelében áll, de a középkori városstopográfiában nem találok példát a városmagtól ilyen (5 km) távolságban felépített koldulórendi kolostorra. A régészeti kutatás újkori építkezések, javítások nyomait tárta fel, nem került elő a középkori kolostorépületekre utaló jel.[34] Kizárja a kolostor itteni működését az is, hogy a település a városi ispotály javadalma, és területén nehéz más egyházi intézményt elképzelni. Leginkább a város kegyurasága alatt álló kápolnára gondolhatunk, amely esetleg az ispotály egyes funkcióit is átvehette, kiegészíthette. Maga az ispotálytemplom Szent Miklós tiszteletére volt

szentelve,[35] a középkori város területén állt, a mai Szent Antal templom még kisebb-nagyobb részben őrzi középkori elődjének részleteit.

E rövid számbavétel is mutatja, hogy középkori egyházi emlékeink vizsgálatakor fontos lehet a közvetlen környék egyházi viszonyait feltárni: az egymáshoz kapcsolódó források segítenek a hiányokat enyhíteni, pontosabb értelmezést kínálnak és egyben lehetőséget is az esetleges tévedések kiszűrésére. A topográfiai megközelítés tovább bővítheti a használható forrásokat, mivel településtörténeti és birtoktörténeti adatokkal egészíti ki a szigorú értelemben vett egyháztörténeti forrásokat, amelyekhez természetesen a rendelkezésre álló régészeti és műemléki kutatások eredményei társíthatók. Mindezeket figyelembe véve igyekeztem rendszerezni a Nagybánya és környéke egyházi emlékeire vonatkozó adatokat, mintegy keretet adva az egyes emlékek további kutatásához. A tágabb környék középkori egyházi emlékeire vonatkozó adatok gyűjtése tovább folytatható, elsősorban az újkori források szisztematikus átnézésével, mivel ezek meglehetősen sok, a korábbi korszakra vonatkozó adatot tartalmaznak (patrocíniumok, épületek helye, stb.), ahogy a régészeti, topográfiai és műemléki kutatásoknak is számos további feladata maradt.

Jegyzetek

1 Schönherr Gyula, „Nagybánya város monográfiája," in *Schönherr Gyula dr. emlékezete*, szerk. Morvay Győző (Budapest: özv. Schönherr Gyuláné kiadása, 1910), 350.; Maksai Ferenc, *A középkori Szatmár megye* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1940), 102–106.

2 Mályusz Elemér és Borsa Iván, szerk., *Zsigmond kori oklevéltár*, III. *(1411–1412)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), 708. és 2589. sz. A tartozékok: Hidegkút, Feketefalu, Kékes, Tőkés, Oroszfalva, Sándorfalva, Györkefalva, Surgyánfalva, Dombravica helységek és Halfalva puszta. Lásd Szirmay Antal, *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete*, I (Buda: Magyar Királyi Universitas, 1809), 221.; Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890), 468.; Németh Péter, *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig* (Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, 2008), 251.

3 Csánki szerint (Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 467.) a két bányaváros 1449-ben került Hunyadi János kezére, de forrását ezúttal nem jelöli meg. A két város bányajövedelmeit Brankovics György, Lazarevics István utóda, 1444-ben zálogosítja el Hunyadi Jánosnak: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL OL DL) 13785 és 13786. 1445-ben iktatják be Hunyadi birtokába (MNL OL DL 37062), 1450-ben és 1451-ben már a városok is Hunyadi kezén voltak zálogként (MNL OL DL 37608, 37609 és 37614). 1459-ben Mátyás király a trónra lépése előtti évben kitört polgárháborúra utalva, a nagybányai *castellumát* édesanyja, Szilágyi Erzsébet tulajdonaként említi a tokaji uradalom Szapolyai Imre számára kiállított adománylevelében: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL OL DF) 244061 – lásd erre Horváth Richárd, „Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez," in *Analecta Mediaevalia. I. Tanulmányok a középkorról*, szerk. Neumann Tibor (Budapest – Piliscsaba: Argumentum – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001), 100–101.

4 Döry Ferenc, Banyó Péter, Martin Rady és Bak M. János, szerk., *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval KIngdom of Hungary* IV. *1490–1526* (Idyllwild CA – Budapest: Charles Schlacks, Jr. Publisher – Department of Medieval Studies, Central European University, 2012), 178–179.

5 MNL OL DL 72092. A perekről összefoglalóan: Maksai, *A középkori Szatmár*, 103–104.

6 Maksai, *A középkori Szatmár*, 98–99., 186.; Németh, *A középkori Szatmár*, 249.

7 Németh, *A középkori Szatmár*, 310. Tótfalu 4.

8 Maksai Ferenc hat, Németh Péter hét Szatmár megyei Tótfalut különböztet meg, a rájuk vonatkozó forrásokat nem minden esetben lehet teljes biztonsággal egyik-vagy másikhoz kötni: Maksai, *A középkori Szatmár*, 221–221.; Németh, *A középkori Szatmár*, 308–311.

9 Németh, *A középkori Szatmár*, 310.: MNL OL DF 283594.

10 Uo. Az adomány csak 17. század végi másolatokból ismert: MNL OL DL 9424 és 9425.

11 Mihalik Béla Vilmos, „»Ihon már most csak neveti Jezsuita...« Két évtized felekezeti küzdelmei Nagybányán (1674-1694)," in *Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája. Badacsony, 2010. július 9–10.*, szerk. Mihalik Béla Vilmos és Zarnóczki Áron (Budapest: Fiatal Levéltárosok Egyesülete, 2011), 62–71., lásd különösen a 65.

12 Németh, *A középkori Szatmár*, 348-349.

13 Maksai Ferenc Giródtótfaluval, Németh Péter Giródtótfaluba olvadt településrészként azonosítja, lásd fentebb, a 8. jegyzetben említett hivatkozásokat. Mivel néhányszor Közép-Szolnoki településként említik, inkább egy eltűnt településsel kell számolnunk, amely Oláhtótfalu (a Drágffiak kővári uradalmának román jogállású települése) közelében állhatott és később abba olvadt be, a két Tótfalu a román- illetve a magyar jogállásában és birtokosainak személyében különült el.

14 Németh, *A középkori Szatmár*, 349. DL 28053.

15 Ld. Maksai, *A középkori Szatmár*, 99.; Németh, *A középkori Szatmár*, 349.

16 Schönherr, „Nagybánya város monográfiája," 410.; a középkori város szerkezetét elemezve próbálja meghatározni helyét Gustav Treiber, „Der mittelalterliche Stadtgrundriss von Neustadt," *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 55 (1932): 375.; valamint Paul Niedermaier, *Geneza oraşelor medievale în Transilvania* [Az erdélyi középkori városok kialakulása] (Bucureşti: Ed. Academiei Române, 2016), 489–490. E feltételezések megerősítésére, sem cáfolására nem áll rendelkezésre sem régészeti, sem egyéb, kétségtelen hitelű forrás.

17 Németh, *A középkori Szatmár*, XXXI, XXXIX-XLI.

18 Schönherr, „Nagybánya város monográfiája," 399–400.

19 Uo., 404–406.

20 Maksai, *A középkori Szatmár*, 101.

21 Németh, *A középkori Szatmár*, 163–164.

22 Maksai, *A középkori Szatmár*, 166.

23 Uo., 85. és 166.

24 Papp Szilárd, „Misztótfalu, református templom," in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*, szerk. Kollár Tibor (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkor-

mányzat, 2011), 226–230. Lásd továbbá a templom régészeti kutatására: Andrea Demjén és Marius Ardelean, „Săpături arheologice la biserica reformată din Tăuții Măgheruș (jud. Mara-mureș)" [Régészeti ásatások a misztótfalui református templomban (Máramaros megye)], *Marmatia* 11 (2014): 63–86.

25 Németh, *A középkori Szatmár*, 179–180. (Medius Mons) és 84. (Felsőbánya).

26 Papp Szilárd, „Helyzetkép széljegyzetekkel. Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez," in *Középkori egyházi építészet Szatmárban*, 181–207. Lásd ott a templomra vonatozó korábbi irodalmat.

27 A nagybányai Máramaros Megyei Történelmi és Régészeti Múzeum ásatása, dr. Dan Pop vezetésével. Az ásatás dokumentációja a múzeumban található.

28 Révész József, *A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. evang. egyház története* (Nagybánya: Nánási István nyomdája, 1905), 6–7.

29 Palmer Kálmán, *Nagybánya és környéke* (Nagybánya: Molnár Mihály nyomdája, 1894), 136.

30 Karácsonyi János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, II. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1924), 121–124. Csánki szerint a ferencesek minorita ágának is működött itt Szent Miklós titulusú kolostora 1408-ban és 1430-ban, de közelebbi forrást nem jelöl meg (Csánki, *Magyarország történeti földrajza*, I, 467.). Tekintve az évszámokat és a patrocíniumot inkább a városi ispotályról lehet szó, lásd alább.

31 Szirmay, *Szathmár vármegye*, I., 221.

32 A 16. és 17. századi városi iratokban több helyen a kolostor fölötti szőlőről, valamint egy ízben a pusztatemplomban tárolt, a szőlőben használt dézsákról esik szó: Révész, *A mi osztályrészünk*, 6.

33 A felvetést lásd: Emődi Tamás, „Giródtótfalu, római katolikus templom," in *Középkori egyházi építészet Szatmárban*, 231–237.

34 A nagybányai Máramaros Megyei Történelmi és Régészeti Múzeum 2008-ban végzett ásatása, dr. Dan Pop vezetésével. Az ásatás dokumentációja a múzeumban található.

35 Németh, *A középkori Szatmár*, 251.

Eltűnt berzencei malmok nyomában

Zatykó Csilla*

A Somogy megyei Berzence területén 2011-ben megkezdett régészeti terepbejárások elsősorban a Dráva árterének középkori településszerkezetét, valamint a települések és természeti környezetük összefüggéseit, de mindenekelőtt a középkorban itt élő emberek és a jellegzetes ártéri táj viszonyát igyekeztek felfejteni.[1] Ahogy az évekig tartó terepi munka közben a régész egyre otthonosabban mozog a kutatott tájban, lassanként felfedez olyan dolgokat is, amelyeket korábban nem is keresett. Így jártam én is a berzencei malmokkal.

A patak

A belső-somogyi település, Berzence a Dráva ártér északi szélén futó magasparton, a Somogyi-dombság déli peremén helyezkedik el, ott, ahol az észak-déli irányban lefutó Tekeres-berki patak eléri a magaspartot. Ma a patak a magasparton áttörve a Dombó csatornába torkollva fut tovább, a 19. század eleji csatornázási munkálatok előtt azonban a Tekeres-berki vagy ahogyan az Első Katonai Felmérés 1782. évi szelvényén láthatjuk,[2] a Czernetz patak, több ágra szakadva vágott át a déli, ártéri területeken és akadálytalanul érte el a Drávába torkolló Zsdála patakot. Nemcsak a 18. századi térképi ábrázolások tanúskodnak erről, de a patak emlékét nevében megőrző Csernezközi-dűlő is itt, a falutól délre, az ártéri síkságon.[3]

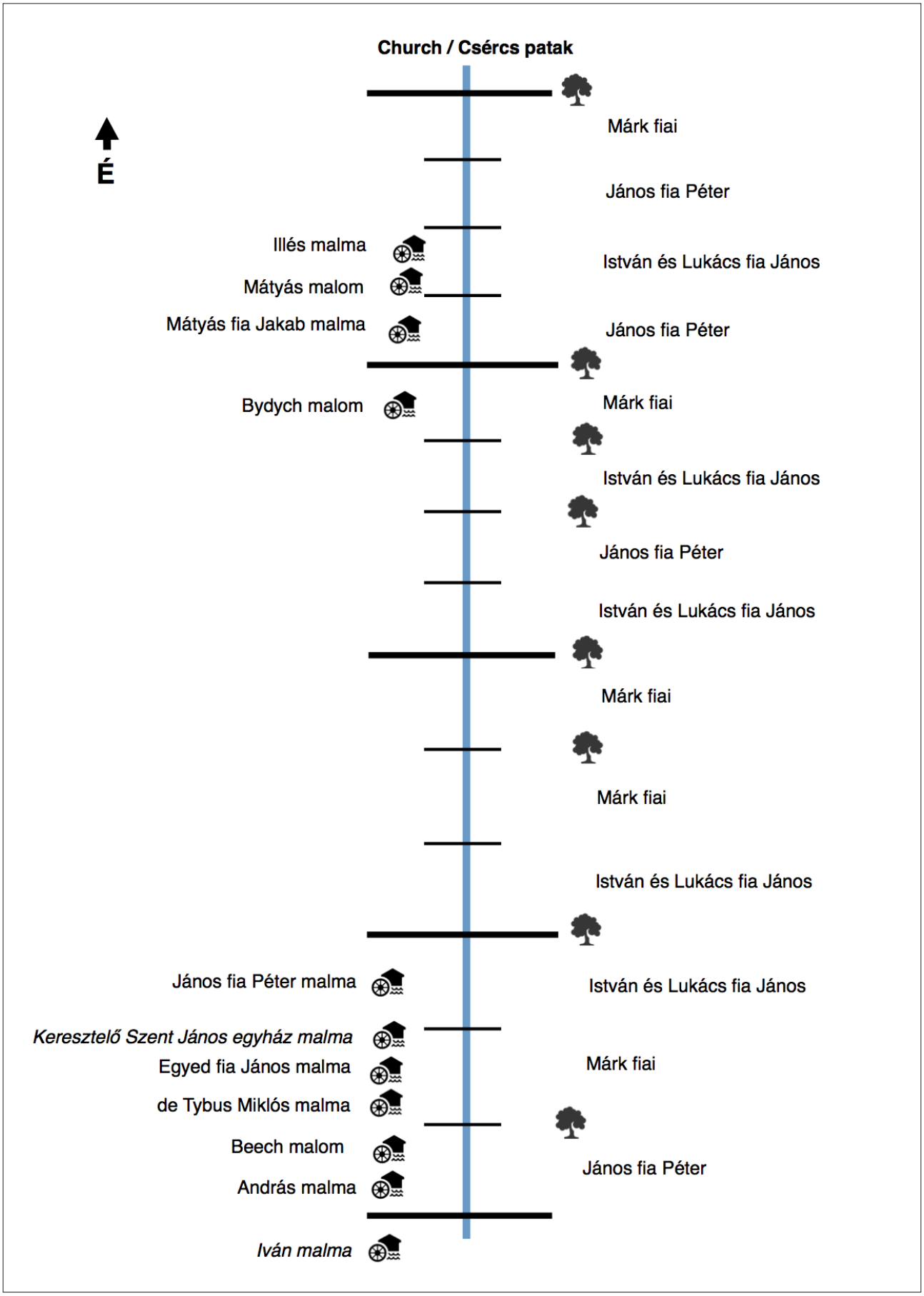
Az oklevél

Berzence 1230-ban a pannonhalmi apátság és a veszprémi káptalan közt folyó tizedperben érintett településként tűnik fel először az írott forrásokban.[4] Később, 1377-ben a Pécz nembeli Berzencei Loránd családja kapja Berzencét és tartozékait. A birtokszerzés eredményeként két igen részletes leírást nyújtó birtokmegosztó oklevél áll rendelkezésünkre.[5] A 14. századi forrás a Tekeres-berki/Czernetz illetve középkori nevén Csércs (*Church*) patak északi, sebes vizű szakaszán tíz malom létezéséről tesz említést.[6] A malmokat a falu három új birtokosa közt osztották fel 1377-ben, a leírások alapján alulcsapó,[7] egy kerékkel működő szerkezeteket sejthetünk bennük. Pontos helyüket ugyan nem ismerjük meg a forrásból, de a folyószakasz megnevezésével vagy egymáshoz viszonyított helyzetük megadásával részleges adatokat közöl az oklevél. Forrásunk azonban nemcsak a malmokat, de a Csércs patak egyes szakaszait is felosztja az új birtokosok között. Alappal feltételezhetjük, hogy az egyes malmokat is az adott folyószakaszhoz tartozó haszonvételek birtokosainak osztották ki, és így a malmok az új birtokosaikhoz rendelt folyószakaszokon állhattak. A patakot négy nagyobb egységre bontva és ezeket minden esetben határfákkal elválasztva, valamint ezen nagyobb egységeket három-három, illetve négy-négy újabb szakaszra osztva ítélik oda a Csércs patak haszonvételeit. Az aprólékos kiosztás és a birtokosok sorrendje azt sugallja, hogy a felosztás során törekedtek arra, hogy az egyes birtokosok jelen legyenek a vízfolyás különböző szakaszain, a patak alsó, középső és felső folyásán is egyaránt részesüljenek a haszonvételekből. Ezen információk összevetése alapján kirajzolódik az a lehetséges sorrend, és hozzávetőleges elhelyezkedés, ahogy az 1377-ben említett malmok a Csércs patakon állhattak. Az oklevél leírása és a fent említett adatok alapján egy sematikus modellt rajzolhatunk meg (1. kép).

A térképek és a táj

A kéziratos térképekhez fordulva, az egykori Czernetz, mai Tekeres-berki patak – melyet sokszor Malom árokként is jelölnek – Berzence területére eső szakaszán a 18. század végétől három malom

* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

► **1. kép.** *Berzencén 1377-ben kiosztott malmok elhelyezkedésének sematikus rekonstrukciós rajza (készítette: Zatykó Cs.)*

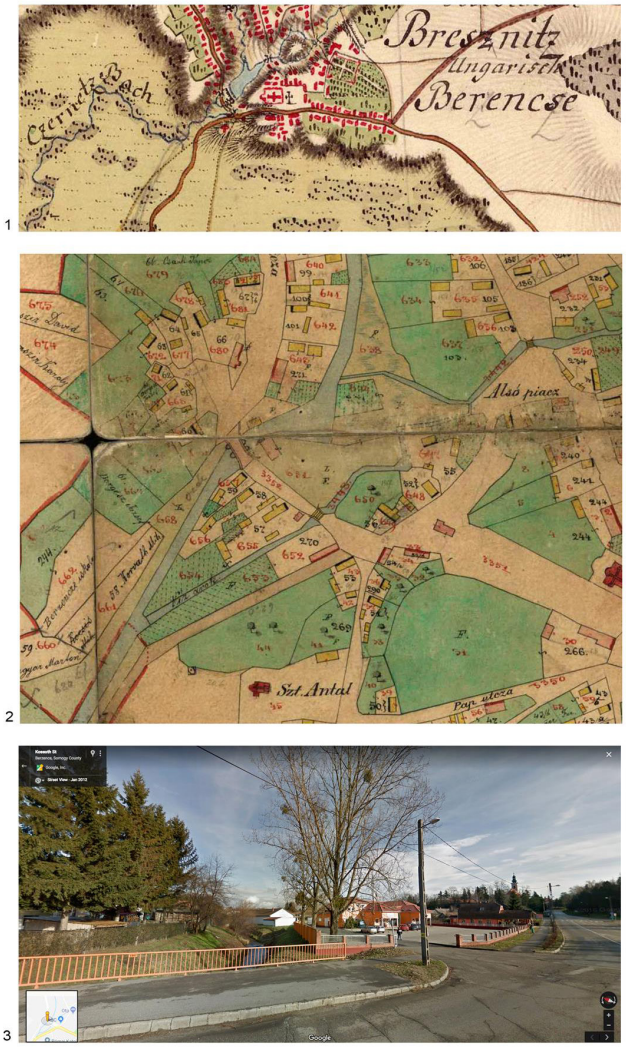
szerepel. Úgy tűnik, a török hódoltságot a mintegy tíz szerkezetből ez a három malom élte túl, illetve ezeket építették újjá. Mára a malmok mindegyike eltűnt. Azonban végigjárva a Tekeres-berki patak mentét azt találjuk, hogy a 18–19. században még létező három malom helyszíneinek jelen állapota három különböző fázisát mutatja annak a folyamatnak, ahogyan az elhagyott épületek, szerkezetek és struktúrák látható és kevésbé látható nyomokat hagyva épülnek be a történeti tájba.

A falu központjában, a Tekeres-berki / Czernetz patak és a patakba keletről torkolló Lipéki-árok találkozásánál jelölik a 18-19. századi térképek a legdélebbi malmot. Az előbb a berzencei vár dombját körülfutó, majd a Tekeres-berki / Czernetz patakba torkolló Lipéki-árok és a patak találkozási pontjánál alakították ki a déli malomtavat, a két vízfolyás közös szakaszának duzzasztásával. A tó délnyugati végében jelzi az Első Katonai Felmérés a gátat, itt látjuk a malomcsatornát is az ide telepített malommal.

Ez a malom a hozzá tartozó árokkal mára nyomtalanul eltűnt, az egykori malomtó helyét lebetonozták, ma egy kisebb tér található itt a Maronics bevásárlóközponttal és egy autószerelő műhellyel. Az átalakulás folyamatának egy közbenső fázisát mutatja az 1868-ban készült kataszteri térkép, amelyen a tó területe már feltöltődött, kezd beépülni, de a malomárok „Víz árok” néven ekkor még létezik (2. kép).[8]

Valamivel több nyomot hagyott a falu északi részén lévő, a Csurgói út és a Hosszú utca közt található malom. Az Első Katonai Felmérés szelvényén egy „klasszikus,” patak duzzasztásával létesült malomtavat látunk, déli végén a malomépület jelölésével (3.1. kép) A Második Katonai Felmérés és az 1868-ban készült kataszteri térkép részletesebben mutatja a malomtó és a malomcsatorna kialakítását, látjuk a gát helyét, mellette a malomárkot a ráépített malommal (3.2. kép).

Ma ezen a helyen, az egykori gát vonalán egy, a két utcát összekötő gyalogút vezet, keskeny híddal a malomárok egykori zsilipjének helyén (3.3. kép). A patak fő sodra ma ebben, a korábban mesterségesen kialakított árokban fut, tőle nyugatra egy bozótos, vizenyős területen megfigyelhető az eredeti patakmeder elláposodott szakasza (3.4. kép). Az egykori malomra és a malomkerékre ma már csak a később a helyükre telepített vízturbina betonépítményének nyomai utalnak.

► **2. kép.** *Berzence déli malma. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975; 3: Google utcakép. Készült: 2012. január.*

A harmadik malom Berzence belterületétől északra található, itt egy újabb, duzzasztással kialakított tavat, alatta malmot, valamint közvetlenül a malom mellett elhaladó, Csurgót, Szentát és Berzencét összekötő utat figyelhetünk meg a térképeken. Az Első Katonai Felmérésen ezen a helyen ceruzás bejegyzés olvasható: „Hat Kereky Malom” (4.1. kép). A Második Katonai Felmérés már Hatkerekű malomként jelöli a helyet, itt már jól kivehető a tóból kivezető kettős csatorna is, és a patak természetes medrére telepített malomépület. A két vízfolyást átszelő út, mely feltehetően a gát helyét is kijelöli, a malom keleti oldalán délre fordul, ahol a térkép egy épületcsoportot is jelez (4.3. kép). A szerkezet részletes ábrázolását látjuk az 1868-ban készült kataszteri, tagosítási térképen, ahol a malom a malomtó alsó kifolyása mellett áll, itt öt (!) különálló malomkereket is

► **3. kép.** *Berzence északi malma. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975; 3. A mai patakmedret, egykori malomárkot átszelő gyalogút (fotó: Zatykó Cs.); 4. A feltöltődött, eredeti patakmeder (fotó: Zatykó Cs.)*

► **4. kép.** *A berzencei hatkerekű malom. 1. Az Első Katonai Felmérés térképe (1782); 2. A malom a második katonai térképen (1869); 3. Berzence kataszteri térképe (1868) OSZK TK 1975.*

jelöl a térkép a malomépület mellett. A vízhozam szabályozását szolgáló malomárok a tó egy magasabb pontjáról indul. Az út, mely a mai helynévanyagban már Malomi útként él tovább,[9] nyugat felől a malomárok kifolyásánál éri el a tavat, majd annak partján haladva vezet el a malomépület mellett, és tovább a korábbi térképeken is ábrázolt, malomhoz kapcsolódó épületegyüttes mentén (4.2. kép).

A malom helyén ma impozáns látvány tárul az erre járó elé, a hatalmas malomtó nádassal benőve is jól mutatja mekkora víztömeg hajthatta egykor a hat kereket (5.1. kép). Mivel a malom itt viszonylag sokáig működött, és csak a 30-as években, a malomipar fellendülésével veszített jelentőségéből, majd bontották el, a gát, a malomcsatorna szerkezete, a zsilipek helyei jól láthatók ma is (5.2-4. kép). A fent említett másik malomhelyhez hasonlóan itt is idetelepített vízturbina hasznosította később a víz erejét; a betonépítményének romjai nagyjából az egykori malomépület helyén ma is láthatóak.

A középkori forrásból megismert malmok és modernkori utódaik pontos megfeleltetésére az adataink alapján nem vállalkozhatunk, de a három megmaradt malom, illetve malomhely középkorra visszanyúló eredetét joggal feltételezhetjük. A 18. század végét megérő három malom közül a település központjában álló, déli szerkezetet hagyták fel leghamarabb. A kelet-nyugati irányú csurgói út és az észak-déli irányú, Szentára vezető főutca kereszteződése fontos csomópontként térré alakult, teljesen eltüntetve az egykori malom és tó nyomait. A másik, a belterület északi részén álló malom pusztulása valamikor a 19. század végére vagy a 20. század ele-

► **5. kép.** *1-4. A berzencei hatkerekű malom helyszíne ma (fotó: Zatykó Cs.)*

jére tehető, az egykori létesítményre a feltöltődött tó növényzetben felismerhető körvonalai, illetve a malomárokban megmaradt patakmeder és az eredeti meder eliszaposodott vonala emlékeztet. Legépebben látható a Hatkerekű malom máig megmaradt hatalmas tava, az árkok, csatornák és zsilipek rendszere. Ez a helyszín a malom 30-as években történt végleges felhagyása után új funkcióval gazdagodva, kedvelt pihenő- és fürdőhelyként szolgálta még sokáig a környékbeli lakosokat.[10]

Jegyzetek

1 A kutatást az OTKA/NKFIH K 72231 pályázata támogatta.
2 Magyarország (1782-1785) – Első Katonai felmérés, Collo VI. Sectio XXVI. Online elérhető: https://mapire.eu/hu/, letöltve: 2018. 10. 21.
3 Cserneczközi: Végh József, *Somogy megye földrajzi nevei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 644, 205:167.
4 *in villa Birzence sunt XL mansiones*; Wenzel Gusztáv, Árpád-kori Új Okmánytár – Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus *I–XII.* (Pest–Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1860–1874), I. 166.
5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL OL DL) 6418, MNL OL DL 6419; Borsa Iván, „A Somogyi Konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Ötödik közlemény) 1371–1380," *Somogy megye múltjából* 30 (1999): 32–36.
6 MNL OL DL 6419.
7 A közeli Alszenta patakon lévő malommal kapcsolatban az oklevél kiemeli, hogy felülcsapó malomról van szó, ezért ahol erre nem utal a forrás, alulcsapó szerkezetet feltételezhetünk.
8 Magyarország (1819–1869) – Második Katonai felmérés, online elérhető: https://mapire.eu/hu/, letöltve: 2018. 10. 21.; Berzence kataszteri térképe 1868. Országos Széchényi Könyvtár Térképtár (továbbiakban OSZK TK) OSZK Tk 1975.
9 Végh, *Somogy megye*, 640.
10 Szállási Sándor, „Berzence nagyközség szociográfiája," doktori értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem (Budapest, 1936) Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 4523. Online elérhető: http://www.szallasi.hu/berzence/, letöltve: 2018. 09. 29.

Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében

Szabó Péter*

A 20. század harmadik negyedéig a középkori és kora újkori erdőgazdálkodást a 18-19. században kialakult „tudományos” erdőgazdálkodás szemszögéből vizsgálták. Innen nézve úgy tűnt, hogy a felvilágosodás előtt az erdőket kvázi kimeríthetetlen nyersanyagforrásnak tekintették, amelyekből mindenki azt és annyit vett kit, amennyit akart – természetesen az uralkodó tulajdonviszonyok keretein belül. Ez a fajta nemtörődöm gazdálkodás vezetett volna oda, hogy a 18. századra az erdők katasztrofális állapotba jutottak és komoly fahiány lépett fel. Erre a természeti és társadalmi kihívásra adta meg a megfelelő választ a „tudományos” erdészet, amely azóta is meghatározza az erdőgazdálkodás módját szerte Európában.

Idestova fél évszázada folynak azok a kutatások, amelyek célja a hagyományos erdőgazdálkodásról fentebb felvázolt felfogás revíziója. Egyrészt izgalmas munkák feszegették azt a kérdést, milyen mértékben tükrözték a valóságot az erdők rossz állapotáról és az általános fahiányról szóló jelentések.[1] Azt is vizsgálták, milyen szerepet játszott a kialakulófélben lévő erdészeti szakma az önmaga számára nyilvánvalóan kedvező kép kialakításában és fenntartásában.[2] Másrészről részletes munkák születtek arról, hogyan működött a középkori és kora újkori erdőgazdálkodás.[3] A fokozatosan kibontakozó körvonalak egy olyan rendszert mutattak, amelynek keretén belül tudatosan és intenzíven kezelték az erdőket, ugyanakkor teret engedtek számos extenzívebb felhasználási módnak és ezek kombinált alkalmazásának is.[4]

Saját kutatásaimat ez utóbbi tudományos áramlat jegyében kezdtem meg az 1990-es évek végén Laszlovszky József értő irányítása alatt, és rajta keresztül kerültem kapcsolatba a területen úttörő munkát végző angol kutatókkal. Eleinte magyar forrásokkal dolgoztam, az utóbbi tíz évben pedig főleg cseh területekre koncentráltam. E rövid dolgozatban egy különleges forrást, a dél-csehországi choustníki uradalom 15. századi erdőszámadását fogom elemezni az erdőgazdálkodás szempontjából.

Maga a forrás egy évszázada ismert a kutatók körében, és 2003-2004-ben Robert Šimůnek dolgozta fel és adta ki mintaszerűen.[5] A forrás a choustníki uradalom 1447-es erdőszámadásait tartalmazza, konkrétan az egyes erdészektől kapott évi adatok összesítését. Általában, de nem mindig, láthatjuk az erdész nevét, az erdő nevét, ahol a fát eladta, a vásárló nevét, az eladott fa mennyiségét, esetleg fajtáját, és a kapott pénzt. A számadás 23 néven nevezett (és további számos, ismeretlen nevű) erdőben lezajlott, sok száz tranzakciót tartalmaz. Bár nyugat-Európában ebben az időszakban már nem ritkák a hasonló források,[6] Kelet-Közép-Európában szinte unikális a choustníki erdőszámadás.

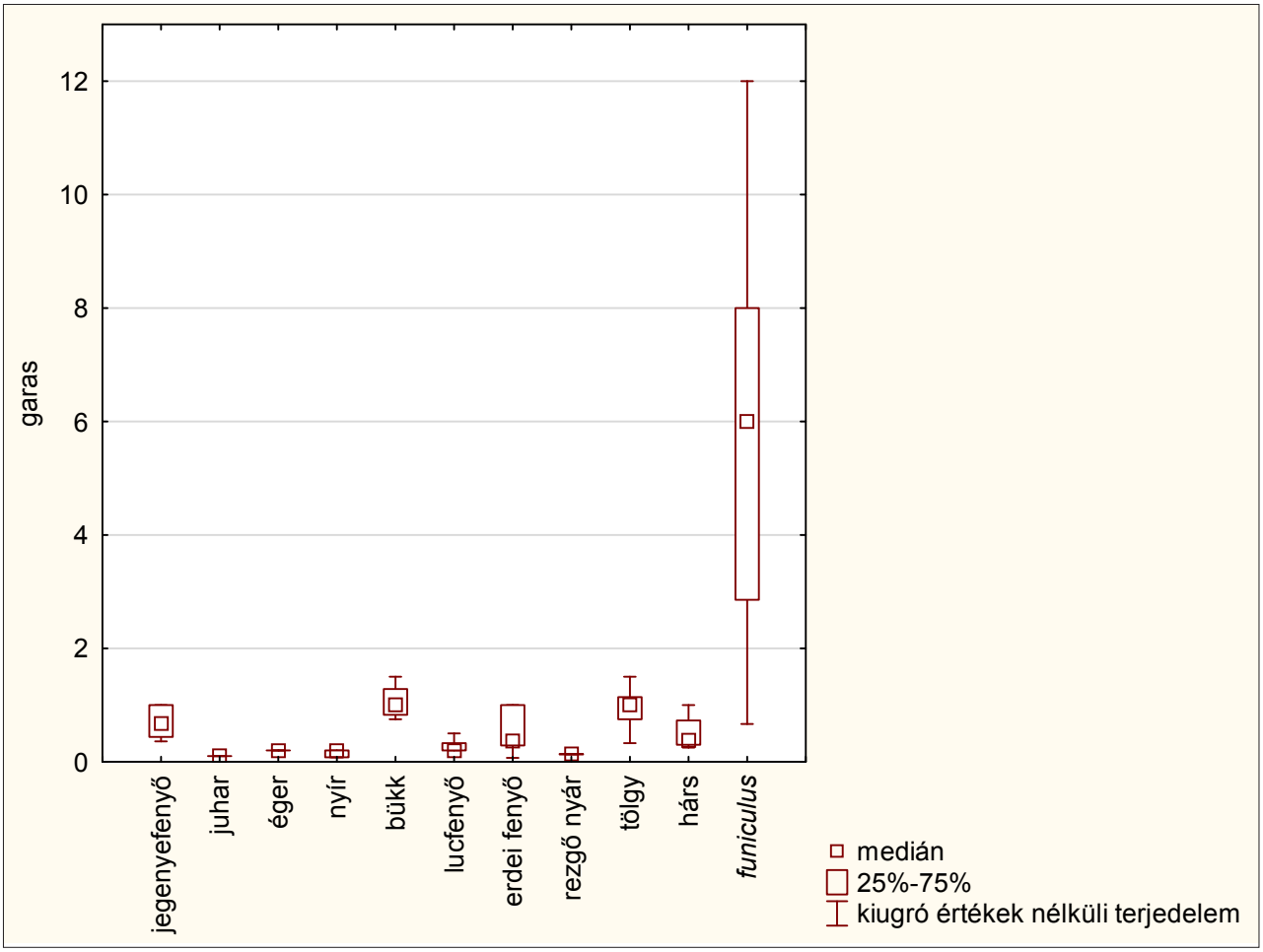
Šimůnek kiváló összefoglalását adta a forrás születése körülményeinek és a hozzá kapcsolódó erdészeti szervezetnek. Most az általa kevésbé érintett erdőgazdálkodást fogom tárgyalni, és a forrást ebből a szempontból értelmezni. Az utóbbi évtizedek kutatásai kimutatták, hogy Európa mérsékelt éghajlatú részeinek lombos erdeiben a „tudományos” erdészet megjelenése előtt a sarjerdők domináltak. A sarjerdők azon az egyszerű elven alapulnak, hogy a lombos fák kivágásuk után tönkjükből illetve gyökérzetükből újranőnek. Rövid idő után (7-30 év) a sarjakat le lehet vágni, és a folyamat, amely a végtelenségig ismételhető, újrakezdődik. A viszonylag vékony sarjak sokkal alkalmasabbak tűzifának, mint egy nagyra nőtt szálfa – tudniillik néhány baltacsapással fel lehet őket darabolni. Mivel a kőszén megjelenéséig a tűzifa volt az erdőkből kinyert legfontosabb nyersanyag (épületfára is szükség volt természe-

* A Cseh Tudományos Akadémia Botanikai Kutatóintézete, Vegetációökológiai Osztály

tesen, de sokkal kisebb mennyiségben), a sarjerdők mindenhol jelen voltak, ahol emberek éltek lombos erdők közelében. Az európai összlakosság növekedésével a sarjerdők területe is nőtt. Épületfát vagy a sarjerdőkben, a sarjtőkék között elszórtan megtalálható szálfák biztosítottak (ez volt, modern erdészeti kifejezéssel, a középerdő), vagy csupa szálfákból álló szálerdők. Ez utóbbi a sűrűbben lakott vidékek lombos erdeiben ritkaság volt. Ahol viszont a tűlevelű fák domináltak (amelyek ritka kivétellel nem sarjadzanak), ott minden erdő szálerdő volt.

Bár a choustníki számadás nem említi explicit módon az erdőgazdálkodás módját, a forrás alapos vizsgálata sok mindent elárul. 1447-ben a choustníki uradalom területén alapvetően kétféle módon értékesítették a fát: vagy területet adtak el, vagy egyes fákat. Az előbbi esetben a fákat minden bizonnyal maga a vevő vágta ki. Az eladott terület alapegysége a „kötél” (eredetiben csehül *provazec*, illetve latinul *funiculus*) volt, amely körülbelül 900 négyzetméternyi területet jelölt.[7] Egy vevő sokszor nem egy egész kötelet, hanem annak felét, negyedét vette meg. A területben értékesítés természetesen nem az erdő eladását (tulajdonviszonyának megváltozását) jelentette, hanem pusztán a rajta lévő fa kivágásának lehetőségét. Amikor egyes fákat adtak el, szinte minden esetben megnevezték a fajt. Összesen tíz azonosítható faféle található a forrásban: tölgy, erdei fenyő, nyír, bükk, juhar, jegenyefenyő, hárs, éger, rezgő nyár és lucfenyő. Ezen a két alapeseten kívül a számadás tartalmaz még utalást szekérben mért fára (amely például a korabeli Magyarországon a legáltalánosabb forma volt), és különleges „mértékegységekre” is, például amikor egy Duchek nevű deštnái lakos „bodnár erdőt” vett.

A 14. század végén közel 30 helyiséget felölelő dél-csehországi choustníki uradalom[8] er-

► **1. kép.** *A különböző fafajok és a területre értékesített erdő ára Choustník uradalomban 1447-ben, kiugró értékek nélkül. A funiculus-tól eltekintve (amely kb. 900 m² erdőterületen megtalálható faanyag) az árak egy darab szálfára vonatkoznak (készítette: Szabó P.)*

deiben 1447-ben mintegy 527, területben mért tranzakció történt, amelyek során körülbelül ugyanannyi kötél, tehát közel 50 hektárnyi erdőt értékesítettek. Darabra eladott fákhoz köthetően bő 200 tranzakcióra került sor és 740 fát adtak el, vagyis egy tranzakció keretén belül átlagban 3,7 fát vágtak ki. Az 1. kép bemutatja a területben és darabra értékesített fa átlagos árát. Egy kötélnyi fa átlagban 6 garas (*groš*), míg a darabra eladott fák ára 1 garas körül mozgott. Mivel 900 négyzetméter területen egy viszonylag nyitott szálerdőben is elfér legalább 50 szálfa, nyilvánvalónak látszik, hogy a területre és darabra értékesített faanyag között minőségbeli különbség volt. Ez a különbség legegyszerűbben úgy magyarázható, hogy a területre eladott fa sarj eredetű volt, a darabra értékesített fák viszont szálfák voltak. Ezek a szálfák vagy középerdőből (tőkesarjak és szálfák kombinációja) vagy szálerdőkből származtak. A számadáskönyvben név szerint említett erdők többsége sarjerdő vagy középerdő volt. Kivételt jelentettek természetesen a tűlevelű erdők, például az erdei fenyőkből álló Bradlec. A Borkovice falutól északnyugatra fekvő Blato (vagyis mocsár) nevű erdőben erdei fenyők, jegenyefenyők és tölgyek nőttek. A tény, hogy csak szálfák voltak benne, volt annyira különleges, hogy a számadáskönyv írója külön megjegyezte, hogy a Blato *výstavčí les*, vagyis szálerdő. Beszédes tény, hogy amikor a Blatoból területre értékesítettek fát (ez is előfordult néhány esetben, és hozzá is tették, hogy épületfáról van szó), akkor egy kötél átlagban 20-24 garasba, vagyis az egyéb erdőknél 3-4-szer többe került. Lombos erdők között két szálerdőt találhatunk (Horní les és Strážiště), mindkettő bükkös volt. A bükk, bár képes tőkesarjakat fejleszteni, gyakrabban található szálerdőkben, ráadásul a számadáskönyv keletkezésének idején a bükk szálfa piaci ára a tölgyével vetekedett, érdemes volt tehát ebben a formában kezelni.

További fontos utalás arra, hogy a számadáskönyv valóban sarjerdőket és néhány szálerdőt ír le, az, hogy legeltetés kizárólag az utóbbiban fordult elő. Rengeteg középkori törvény és helyi rendelet foglalkozott azzal, hogy a legelő állatokat kitiltsa a sarjerdőkből. A fiatal tőkesarjak ugyanis a legelő háziállatok kedvenc eledelei, így a tartós legeltetés a sarjerdő pusztulásához vezet. Ezzel ellentétben a szálerdőkben viszonylag szabadon lehetett legeltetni, hiszen a szálfák vágásfordulója jóval hosszabb volt. Legeltetéssel a már említett Blatoban találkozunk, valamint a Hrachomyny nevű erdőben, amelyről külön megjegyezték, hogy legelőerdő (*paseční les*) volt és fát egyáltalán nem adtak el benne 1447-ben. A bükk szálerdőkben nem legeltettek. Nem tudjuk pontosan, hogyan nézhettek ki ezek az erdők, de a bükk nagyon erősen árnyékol, és zárt állományaiban szinte semmi legelni való nem nő, így a legeltetés hiánya nem feltétlen meglepő.

A középkorban Európában a sarjerdőket rövid vágásfordulóban kezelték, vagyis a tőkesarjakat 7-12 évente levágták. A dél-morvaországi Mikulov uradalmában például a 14. század végén a vágásforduló 7 év volt. Mikulovi és pardubicei források alapján úgy tűnik, hogy a kisebb erdőket egészben vágták ki a vágásforduló elteltével, míg a nagyobb erdőket részekre osztották.[9] Ugyanakkor a kora újkorban, amikor már pontos források állnak rendelkezésünkre, a vágási rendszer flexibilis volt (néha többet vágtak, más években kevesebbet), és a fő szempont az volt, hogy az uradalom tűzifatermelése kiegyenlített maradjon.[10] A choustníki számadáskönyv nem tartalmaz adatokat az erdők nagyságáról, így ez alapján nem tudjuk megbecsülni a vágásfordulót. A környék kivételesen jó forrásadottságai mégis lehetővé teszik, hogy valamiféle képet formáljunk. 1379-ben ugyanis egy részletes urbáriumban felmérték a dél-csehországi Rožmberk birtokokat, köztük a choustníki uradalmat.[11] Bár a hektárra átszámolás nyilvánvalóan komoly pontatlanságokhoz vezethet, 1379-ben a choustníki uradalomban mai tudásunk szerint körülbelül 2130 hektár erdő volt.[12] Ezek közül kb. 1242 hektárt *nigra*, azaz fekete erdőként jegyeztek fel, amely bizonnyal tűlevelű erdőkre utalt. A maradék 888 hektáron belül 291 hektár *rubetum*ként szerepel, amely valószínűleg a sarjerdők helyi neve volt.[13] Ha feltesszük, hogy a choustníki uradalom területe nem változott jelentősen 1379 és 1447 között, akkor az 1447-ben kivágott 50 hektár 6 és 18 év közötti vágásfordulóra utal az egész uradalom keretében (attól függően, hogy csak a *rubetumo*kat vagy a teljes nem *silva nigra* állományt vesszük-e alapul). Ezek a számok jól megfelelnek az ismert korabeli viszonyoknak, de természetesen felvetik a kérdést, hogy az erdők többségében (a fekete erdőkben) miért értékesítettek olyan kevés fát 1447-ben.

Az 1447-es choustníki erdőszámadás szinte egyedülálló Kelet-Közép-Európában. Hasonló számadások Csehországban inkább a 17. századtól, Magyarországon még későbbről maradtak fenn. A belőle levonható következtetések értékét természetesen erősen csökkenti az, hogy nem tudjuk, az 1447-es év mennyire volt tipikus vagy éppen szokatlan az uradalom erdőgazdálkodásában. Ezen rövid dolgozat mindazonáltal remélhetőleg rámutatott arra, milyen lehetőségek rejlenek egy efféle forrás részletes elemzésében.

Jegyzetek

1 Paul Warde, „Fear of Wood Shortage and the Reality of the Woodland in Europe, c.1450–1850," *History Workshop Journal* 62 (2006): 28–57.

2 Richard Hölzl, *Umkämpfte Wälder: Die Geschichte einer ökologischen Reform in Deutschland 1760-1860* (Frankfurt a. M.: Campus, 2010).

3 Oliver Rackham, *Trees and Woodland in the British Landscape* (London: Dent, 1976).

4 Richard L. Keyser, „The Transformation of Traditional Woodland Management: Commercial Sylviculture in Medieval Champagne," *French Historical Studies* 32 (2009): 353–384.

5 Robert Šimůnek, „Lesní správa na panství Choustník v polovině 15. století (s edicí rejstříku prodeje dřeva z roku 1447)" [A choustníki uradalom erdészeti adminisztrációja a 15. század közepén (az 1447-es erdőszámadás kiadásával)], *Táborský archiv* 12 (2003–2004): 87–150. Šimůnek kvázi a forráshoz számolt és vele együtt adott ki egy egyetlen fólióból álló számadástöredéket szintén a choustníki uradalomból. Ebben a rövid dolgozatban magam is együtt kezelem a két forrást. A töredékben mindössze két erdő fakitermelési adatai találhatók meg. Ezek elenyésző részét teszik ki az összadatoknak, tehát a töredék lehetséges torzító hatása az 1447-es adatokra szintén minimális.

6 Rengeteg számadáskönyvet dolgozott fel például James A. Galloway, Derek Keene és Margaret Murphy, „Fuelling the City: Production and Distribution of Firewood and Fuel in London's Region, 1290–1400," *Economic History Review* 19 (1996): 447–472.

7 Čestmír Hladík, „Metrologický přehled" [Meteorológiai áttekintés], *Archivní časopis* 3 (1953): 87-114. A kötél hossz- illetve földmértékegységként a 13. századtól adatolható Magyarországon, bár érdekes módon Bogdán szerint külföldi analógiái nem léteztek. Bogdán István, *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 205–211.

8 Uta Henningsen, *Besitz und Einkünfte der Herren von Rosenberg in Böhmen nach dem Urbar von 1379/84* (Marburg: J. G. Herder-Institut, 1989).

9 Mikulov: Szabó Péter, „'Wann es zw 7 jarn chumpt:' Medieval and Early Modern Woodland Management in Moravia," *Forum Urbes Medii Aevi* 6 (2012): 252-259. Pardubice: František Dvorský, szerk., „Urbář panství Pardubického a Kunětickohorského založený po roku 1494" [A pardubicei és kunětická horai uradalom 1494 után készített urbáriuma], *Archiv český* 17 (1899): 448.

10 Jana Müllerová, Szabó Péter és Radim Hédl, „The Rise and Fall of Traditional Forest Management in Southern Moravia: A History of the Past 700 Years," *Forest Ecology and Management* 331 (2014): 104–115.

11 Josef Truhlář, szerk., *Registrum bonorum Rosenbergicorum anno MCCCLXXIX compilatum* (Praha: Verlag der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1880).

12 Henningsen, *Besitz und Einkünfte*, 92.

13 Szabó Péter, Jana Müllerová, Silvie Suchánková Silvie és Martin Kotačka, „Intensive Woodland Management in the Middle Ages: Spatial Modelling Based on Archival Data," *Journal of Historical Geography* 48 (2015): 1–10.

Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts

Andrea Kiss*

Broad-scale documentary-based investigation has revealed that 1540 was a year of outstanding drought and heat anomaly in most parts of Europe.[1] The vast amount of documentary evidence available from different parts of Europe – with particular emphasis on Western and West-Central Europe – leaves little doubt about the extreme nature of this drought. As the hydroclimate reconstruction based on tree-ring evidence does not show the year 1540 as an exceptionally outstanding drought anomaly compared to other late medieval or early modern drought years, a debate has developed between groups applying documentary and tree-ring based evidence.[2] Despite the debate over the level of extremity, both groups agree that a significant drought occurred in the (spring-) summer period of 1540. In Austria, two narratives discuss this great drought in detail, one from Gastein in the Salzburg area and the other from the Linz area in Upper Austria.[3]

This paper concentrates primarily on the heat aspect of 1540, with particular attention to multiannual trends. In the broader vicinity of Vienna, the annual accounts of the Vienna Hospital rather systematically preserve the dates of harvesting grapes in the vineyards owned by the hospital.[4] This evidence provides almost continuous, mainly temperature-related, information, particularly from the early 1530s until the 1780s. A May-July temperature reconstruction based on the series containing the dates of the beginning of grape harvests was published in 2009.[5] This reconstruction for the sixteenth, seventeenth and early eighteenth centuries is based on the Vienna Hospital grape harvest date dataset provided by Alfred Pribram in his book on the history of prices and wages in Austria.[6] In some cases, recent archival investigations dealing with the same source evidence have revealed considerable differences between the harvest date dataset provided by Pribram and the first dates of grape harvest available in the original archival evidence. Moreover, dates for the beginning of cereal (grain and oat) harvests were also recorded in the same source, providing further evidence for the analysis and inter-annual comparison of late spring–early summer temperature conditions in the Vienna region from the early sixteenth century onwards.

Applying new grape and grain harvest datasets taken directly from the original manuscripts of the Vienna Hospital accounts, the main aim of the present paper is to discuss the summer temperature conditions in the decades and years before and after 1540. This paper also pinpoints some interesting tendencies while comparing the event to other summers in the previous and following decades. A further aim is to draw attention to the potential differences that may arise when using datasets available in early publications developed with slightly different purposes than climatological reconstruction.

The beginning of the grape harvest from 1523 to 1582: comparing a published series and the manuscript

The Vienna Town Hospital grape harvest series was published by Alfred Pribram among the price and wage series[7] as an additional set of information; the author did not necessarily mean to provide the very first date of the harvest in each case. The differences between the series in Pribram's work and the beginning of harvests in the original source may affect the continuity of the series and in some cases also the dates themselves.

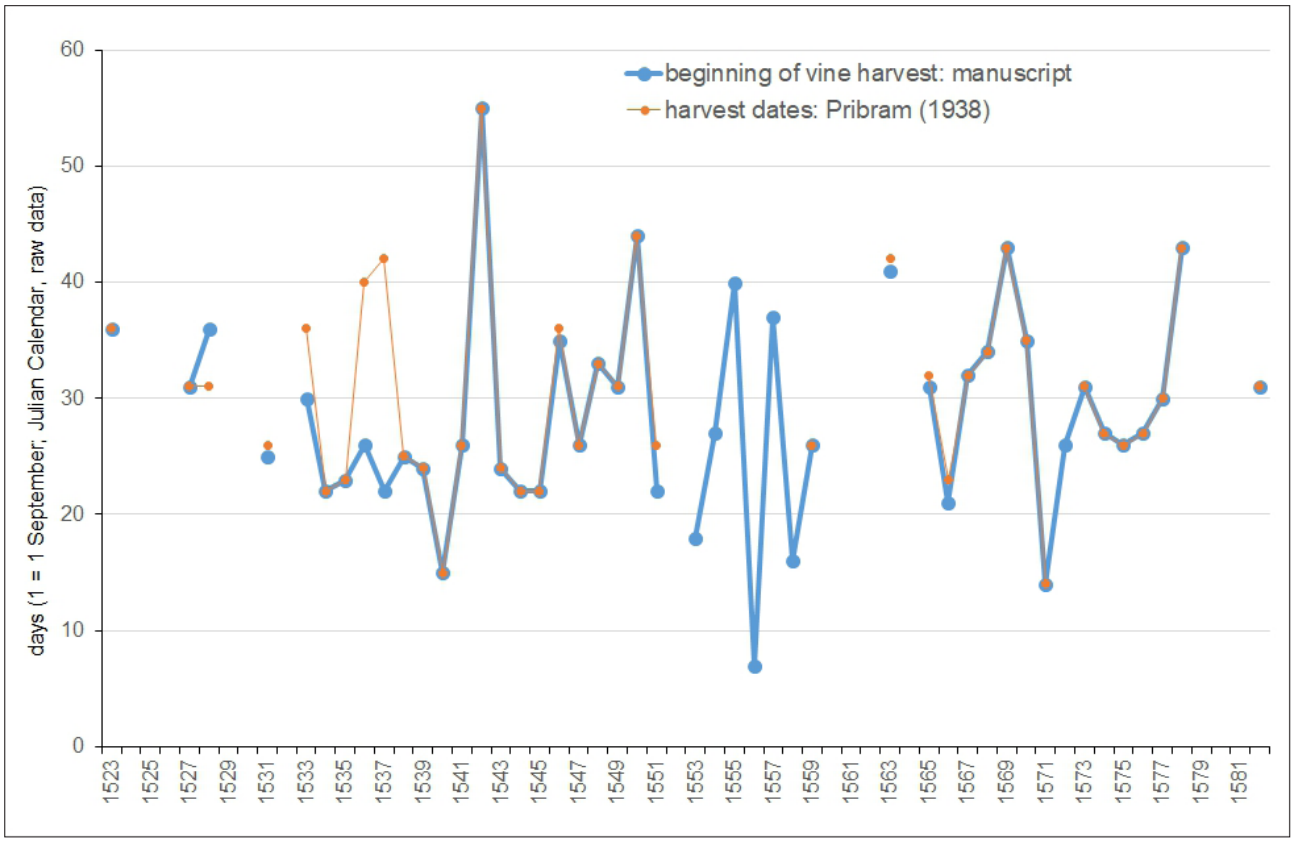
* Institute of Hydrology and Water Resources Management, Vienna University of Technology

Concerning missing values in the 1523 to 1582 period, with the reinvestigation of the original evidence the gaps from 1552 to 1558 and 1572 could be filled with dates (see Fig. 1). Furthermore, in some cases there are differences between the original manuscripts and the information provided by Pribram for the reported first dates of the harvest. In four cases, these differences do not exceed one or two days in the study period, which has only a minor effect on the temperature reconstruction. More considerable differences, however, occur in 1533 (six days), 1536 (fourteen days), 1537 (twenty days) and 1551 (four days; see Fig. 1).

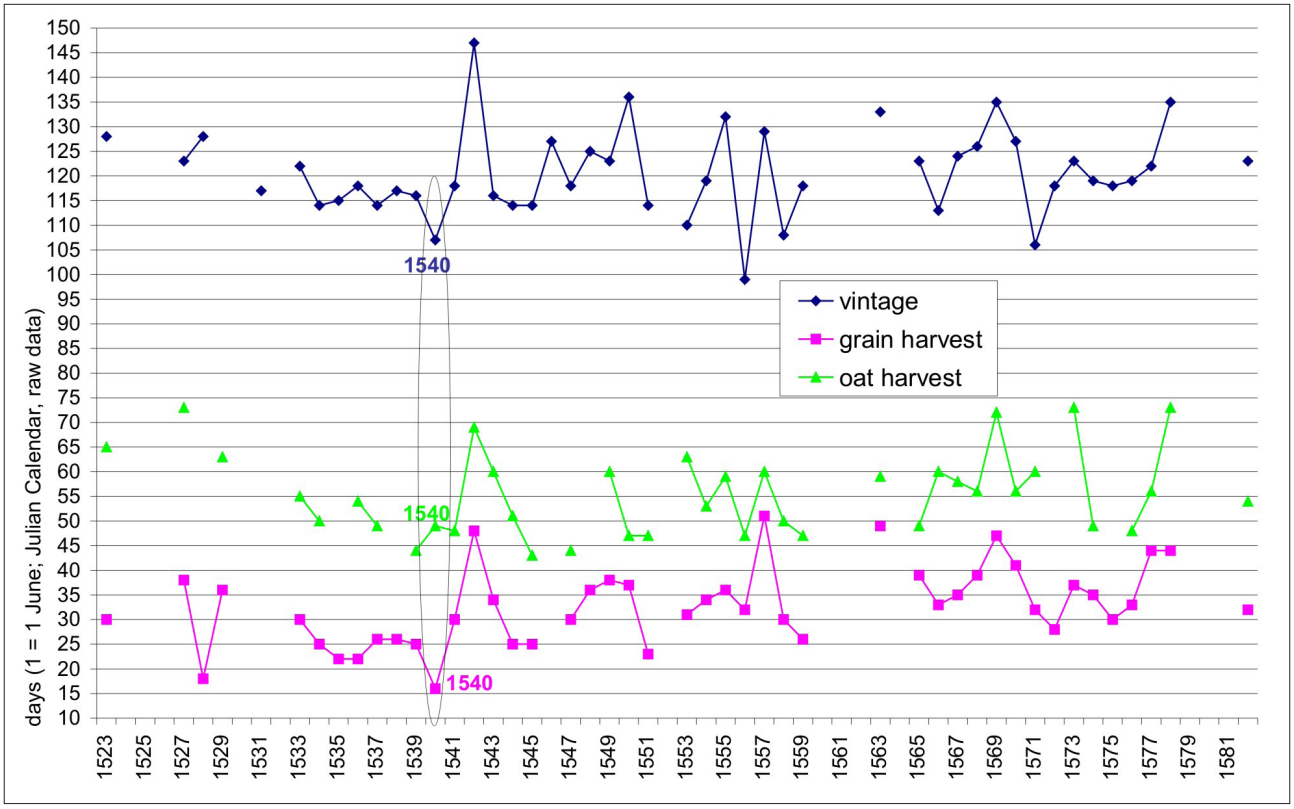
From the viewpoint here, the great differences in 1536 and 1537 especially have particular importance because – based on the dates published by Pribram – no clear trend can be identified in summer temperatures in the 1530s, which is primarily due to the relatively late harvest dates in 1536 and 1537. Applying the evidence in the original archival source, it becomes apparent that the grape harvest, similarly to the previous and following years, started early in both years. Based on the new dataset, a clear tendency of early grape harvests, meaning higher summer temperatures, can be followed at least from 1534 until 1540 (see Fig. 1).

The beginning of grape and cereal harvests in the Hospital accounts: trends and comparisons

In the vineyards of the Hospital, the grape harvest in 1540 started on September 15 (in the Gregorian calendar [GC]: September 25), which is a very early date, among the earliest in the century, but not the earliest (Fig. 2). In 1553, the harvest started on September 7 or 10 (GC September 17 or 20),[8] and in 1571 on September 14 (GC September 24). Furthermore, some decades later, in the famous drought year of 1616, the harvest started as early as September 14 according to the Gregorian calendar. As grape harvest dates are mainly dependent on May-July (and to some extent April-August) temperatures,[9] based solely on these dates, 1540 was "only" the third hottest summer in the 60-year period studied.

► **Fig. 1.** *Grape harvest dates in the vineyards of the Vienna Town Hospital presented by Pribram (1938) and the beginning of the grape harvest in the Vienna Town Hospital accounts between 1523 and 1582*

► **Fig. 2.** *Beginning of grape, grain, and oat harvests in the lands of the Vienna Town Hospital in 1523-1582, based on the original (manuscript) accounts*

Before 1540, the years 1534 to 1539 were characterized by steadily early grape harvests and little inter-annual variation compared to other parts of the century (except for the mid-1570s). In 1540, even compared to these relatively early dates, the grape harvest started, significantly, 8 to 10 days earlier. In light of the previous years, the 1540 early harvest date is not a dramatic change. Compared to the high inter-annual variability of the following years with a clear tendency towards later harvests, however, the difference is much more striking. The latest harvest of the study period occurred in 1542; there was a 40(!)-day difference in the beginning of grape harvests between 1540 and 1542. Thus, in light of the following years, 1540 was a strikingly hot year.

Besides the beginning of the grape harvest, data in the Hospital accounts are also often available for grain – probably wheat, rye, barley – and oat harvests (Fig. 2). With a June 16 (GC: June 26) grain harvest date, 1540 stands out as the earliest known grain-harvest date in the 60-year study period. The beginning of the oat harvest on July 19 (GC: June 29) is one of the earlier dates, but not extraordinarily early (see Fig. 2). Grain harvest dates usually refer to late spring-(early/mid) summer temperature conditions.[10] Compared to grape harvest dates, the strikingly early grain and the still fairly early oat harvest dates in 1540 increase the possibility that the late spring and the early/mid-summer, namely the early part of the vegetation period, was even more outstandingly warm than the rest of the summer itself.

Concerning multiannual trends, conclusions – rather similar to those of the grape harvest series – can be drawn for the 1530s, particularly the years 1534 to 1540. In fact, a trend towards earlier grain harvests can be detected through the entire decade; very early harvest dates are typical with little inter-annual variation, which is particularly visible compared to the rest of the 60-year study period. Unlike the case of the grape harvest dates, no comparable years were noted in the mid-1570s.

Conclusion

Based on the dates of the beginning of grape and grain harvests between 1523 and 1582, preserved in the original manuscripts of the Vienna Hospital

accounts, this paper discusses the temperature-related harvest-date trends, variability, and extremes around the outstanding year of heat and drought, 1540. A multiannual tendency for early grape and grain harvests, reflecting very warm late spring-early summer temperatures with little inter-annual variation, was detected prior to 1540, but especially between 1534 and 1540, immediately followed by a very changeable period with some outstandingly late harvests (e.g., 1542) and an overall tendency for later harvest dates, suggesting cooler May-July conditions after 1540. Between 1523 and 1582 the grain harvest was the earliest in 1540 while both the oat and grape harvests were very early but not the earliest in the study period, which suggests that the (mid-)late spring–early summer period was more outstandingly warm than the mid-(late) summer itself.

Notes

1 Oliver Wetter, Christian Pfister, Johannes P. Werner, Eduardo Zorita, Sebastian Wagner, Sonia I. Seneviratne, Jürgen Herget, Uwe Grünewald, Jürg Luterbacher, Maria-Joao Alcoforado, Mariano Barriendos, Ursula Bieber, Rudolf Brázdil, Karl H. Burmeister, Chantal Camenisch, Antonio Contino, Petr Dobvrovolný, Rüdiger Glaser, Iso Himmelsbach, Andrea Kiss, Oldřich Kotyza, Thomas Labbé, Danuta Limanówka, Laurent Litzenburger, Øyvind Nordl, Kathleen Prybil, Dag Retsö, Dirk Riemann, Christian Rohr, Werner Siegfried, Johan Söderberg, and Jean-Laurent Spring, "The Year-Long Unprecedented European Heat and Drought of 1540 – A Worst Case," *Climatic Change* 125, no. 3-4 (2014): 349–363.

2 Ulf Büntgen, Willy Tegel, Marco Carrer, Paul J. Krusic, Michael Hayes, and Jan Esper, "Commentary to Wetter et al. (2014): Limited Tree-Ring Evidence for a 1540 European 'Megadrought'," *Climatic Change* 131, no. 2 (2015): 183-190; Christian Pfister, Oliver Wetter, Rudolf Brázdil, Petr Dobvrovolný, Rüdiger Glaser, Sonia I. Seneviratne, Eduardo Zorita, Maria-Joao Alcoforado, Mariano Barriendos, Ursula Bieber, Karl. H. Burmeister, Chantal Camenisch, Antonio Contino, Uwe Grünewald, Jürgen Herget, Iso Himmelsbach, Thomas Labbé, Danuta Limanówka, Laurent Litzenburger, Andrea Kiss, Oldřich Kotyza, Øyvind Nordli, Kathleen Prybil, Dag Retsö, Dirk Riemann, Christian Rohr, Werner Siegfried, Jean-Laurent Spring, Johan Söderberg, Sebastian Wagner, and Johannes P. Werner, "Tree-rings and People – Different Views on the 1540 Megadrought," *Climatic Change* 131, no. 2 (2015): 191–198.

3 Wetter et al., "The year-long unprecedented", Supplementary Information, n.p.

4 Wiener Stadt- und Landesarchiv MA 8. 1.7.1.1. B 11 – Spitalmeisteramtsrechnung 1386–1780: 1523–1583.

5 Christian Maurer, Elisabeth Koch, Christa Hammerl, Teresa Hammerl, and Elfriede Pokorny, "BACCHUS temperature reconstruction for the period 16th to 18th centuries from Viennese and Klosterneuburg grape harvest dates," *Journal of Geophysical Research* 113 (2009): D22106.

6 Alfred F. Pribram, *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Band I* (Wien: Carl Ueberreuters, 1938), 364–366.

7 Pribram, *Materialien zur Geschichte,* 364-366.

8 Since after September 7 the next date mentioned in the accounts was September 10: it is not sure whether September 7 was the real start of the harvest or it was only the "Vorlese" (pre-harvest of grapevine).

9 See Maurer et al., "BACCHUS temperature reconstruction," D22106.

10 In Kőszeg, located ca. 90 km south-southeast of Vienna, grain harvest dates are best correlated with May-July temperatures. See: Andrea Kiss, Rob S. Wilson and István Bariska, "An Experimental 392-year Documentary-based Multi Proxy (Vine and Grain) Reconstruction of May-July Temperatures for Kőszeg, West-Hungary," *International Journal of Biometeorology* 55, no. 4 (July 2011): 595–611.

"Kleine Fische, gute Fische" – But Sturgeon is Great

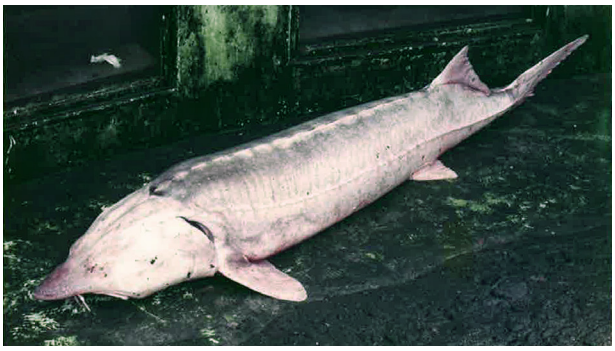
László Bartosiewicz*

As important and delicious the humble orfe, ide or tench may be, their archaeological study is impossible without water-sieving, essential in recovering their minute bones. Species in the sturgeon family *(Acipenseridae)* represent a remarkable exception as they tend to be large. Great sturgeon may attain weights over 300 kilograms. Many of their bones are thus as large as those of sheep or pigs, easily collected by hand.

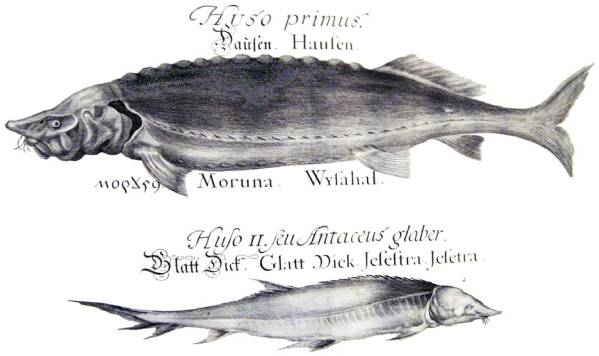
A decade ago we proposed "cultural taphonomy" to be considered in the multidisciplinary study of human impact on acipenserid fish.[1] Taphonomy is the study of factors influencing the formation of excavated bone assemblages. The recognition that medium-driven taphonomic loss of information stands in the way of integrating various types of data was further tested using the example of animal iconography.[2] Formal concepts in taphonomy have recently been applied to medieval sources.[3] Visibility is an important taphonomic factor. Sturgeon is conspicuous in archaeological as well as written sources. In cookbooks it is often referred to as "Royal Fish".[4]

Most acipenserids live in the sea migrating upstream to oxygen-rich alluvial spawning grounds. Migrations took place in the spring and fall.[5] Fish moved upstream still in good condition. Females were also full of eggs, caviar being a highly appreciated commodity in both accounting records and cookbooks.[6]

Great sturgeon (*Huso huso* Brandt, 1869) became extinct in the Danube due to habitat loss, overfishing and the damming of the Iron Gates Gorge of the Danube (1971 and 1984). The last, 181-kilogram specimen was caught at Paks (Hungary) in 1987 (Fig. 1). In addition to great sturgeon several other species were caught. Their remains are, however, difficult to distinguish morphologically. References to '*Hausen*' and '*Dyck*' (Fig. 2) in various sources[7] indicate that the smaller ship sturgeon (*Acipenser nudiventris* Lovetzky, 1828) or Russian sturgeon (*Acipenser gueldenstaedtii* Brandt & Ratzeburg, 1833) were also in the focus of interest.

► **Fig. 1.** *The last great sturgeon landed in Hungary in 1987 (photo: István Takács).*

► **Fig. 2.** *1726 pictures of great sturgeon ("Huso primus") and ship sturgeon ("Huso II") in the book by Luigi Fernando Marsigli (Photo: L. Bartosiewicz)*

Self-representation – social selection

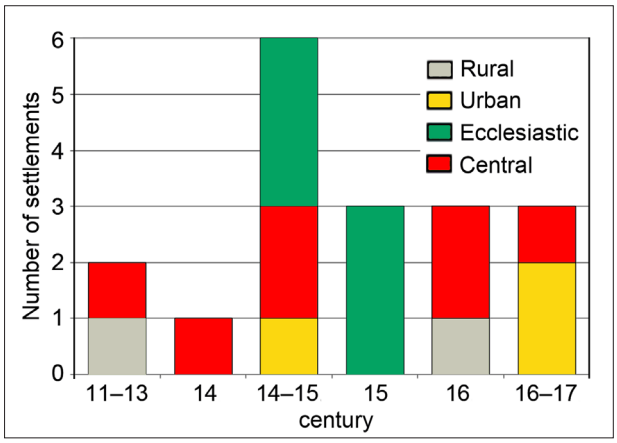
Finds of sturgeon usually occur at high-status settlements in Hungary. A 1432 document on how two sturgeons were confiscated from serfs of the Eger bishop's chapter,[8] is consistent with

* Osteoarchaeological Research Laboratory, Stockholm University

the rare occurrence of sturgeon among the finds from rural sites (Fig. 3). This is a sign of marked cultural selection not only among finds but in the types of written record as well.

Medieval sturgeons were most frequently found in the Danube Bend Gorge, a special section of the river's course between Esztergom (upstream) and Buda, the medieval capital.[9] Only four "inland" sites (Nagykanizsa, Sárszentlőrinc, Szendrő, and Zirc)[10] yielded finds at some distance from sizeable rivers.

Bones from elite consumption do not directly represent fishing. Moreover, many elite settlements have been paid distinguished attention by archaeologists. Modern Age landings of record size sturgeon in Hungary, on the other hand, show even distribution along the Danube, with no concentrations around the aforementioned high-status medieval sites.[11]

► **Fig. 3.** *The diachronic distribution of medieval settlement types that yielded sturgeon remains in Hungary (graphics: L. Bartosiewicz)*

Movement

Transport is thus another important factor in traditional taphonomy. Animals may be butchered off-site (e.g. on river banks immediately after landing),[12] with remains left beyond the reach of excavating archaeologists. Bones attached to meat may make it all the way to the table. Trophies, amulets or accessories[13] (not typical uses of sturgeons) may travel long distances from the kill-site.

According to the documents of the German Butchers' Guild of Buda, in 1519 the royal capital bought sturgeons and other acipenserids from fishermen in Esztergom, Nagymaros, Megyer, Óbuda and Szentlászló.[14] Ladislaus Suntheim mentions sturgeons caught upstream in Komárom, transported to Vienna already at the turn of the fifteenth-sixteenth century.[15] In the mid-eighteenth century, Mátyás Bél described how large, live sturgeons were towed upstream by boat to markets in Buda and Vienna.[16] Trading in sturgeon (live, as well as meat, fresh or salted),[17] is thus another filter to reckon with in cultural taphonomy.

In the early fifteenth century, the bishop of Passau visited sturgeon fishing grounds on the estate of the Esztergom archbishop.[18] However, it has not been reported how far this location was from Esztergom itself. Several villages were major fishing posts in the Vah valley, 60 kilometers northwest of the archbishop's seat in Esztergom.[19] Sturgeon bones occurred but sporadically in the archaeozoological material from the archbishop's residence itself (Fig. 4) and there is no reference to the purchase of these valuable fish in his 1489 accounting. By both sources, sturgeons may look insignificant. On the other hand, *usoni venduti* (sturgeons sold) from the catch sites of Guta and Naszvad along the Vah[20] were a major source of the archbishop's revenue. Sturgeons from the Middle Danube valley were traded not only to Buda and Vienna but also to Prague, Munich, Kraków and even Paris, possibly contributing to a decrease in sturgeon catch in the seventeenth-eighteenth century.[21]

► **Fig. 4.** *Hacking marks on the first pectoral fin ray of a medieval great sturgeon from Esztergom. Scake: 30 mm (photo: L. Bartosiewicz)*

Regulations and investment – economic selection

Archaeozoological evidence of sturgeon fishing near Komárom is available from as early as the Roman Period.[22] According to a legal document from 1206 villages along the Vah fiercely competed for sturgeon fishing rights in the area.[23] During the fifteenth century a declining number of estates in the Vah valley, famous for its fisheries,[24] belonged to the Esztergom archbishop at the time.[25] In 1518 the city of Komárom at the confluence of the Danube and Vah was granted royal sturgeon fishing rights.[26] The monopoly of Komárom fisherfolk survived in the eighteenth century: they let sturgeon fishing rights from as far as the Tisza river between Tiszacsege and Tiszafüred,[27] 250 kilometers away in eastern Hungary.

Sturgeons were trapped where exposed in shallow waters and narrow tributaries or where they could be herded into artificial weirs.[28] Sturgeon fishing required more investment in infrastructure and organization than ordinary river fisheries, comparable only to the large-scale construction of fish ponds.[29] The construction of weirs required material and labor, all accumulated in the final value of the catch, even if not always accounted for in pecunial terms. In other words, sturgeon fishing required both capital and/or power. Serfs of entire villages were ordered to construct weirs under the supervision of the *magister clausurae*, using massive timber, sometimes transported from considerable distances.[30] Nicolaus Olahus describes the full closure of the Danube with a sturgeon trap, a move deemed unacceptable in a 1528 trial between the competing fishermen's guilds of Vác and Buda.[31]

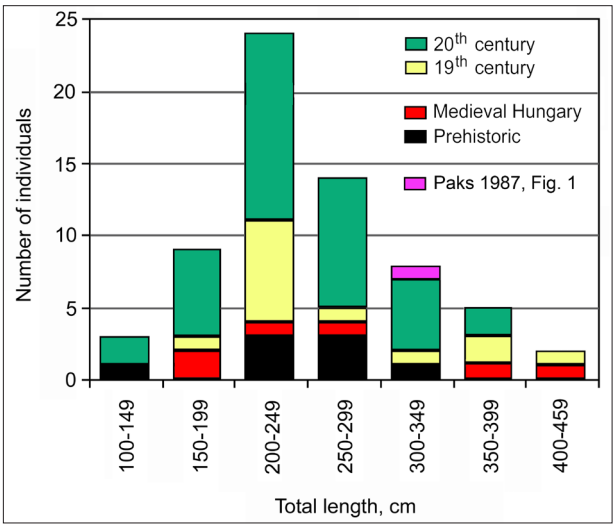
A matter of size?

Appreciation of large sturgeons is shown in a 1329 tax roll: great sturgeon was recorded there worth 2 denarii (corresponding to the dues of a horse, ox or cow), while other acipenserids were taxed only 1 denarius.[32] The extinction of great sturgeon in the Danube was preceded by at least 150 years of body weight decline in record specimens. A small but consistent long-term decrease of 1.84 kilograms in record sturgeon weights since 1850 was proven to be statistically significant.[33]

Size represents a common denominator between archaeological finds and documents. Well-preserved first pectoral fin rays have been most frequently used in osteometric reconstructions.[34] The length of individuals can be calculated from the width of this bone's proximal end.[35] The archbishop's palace in Esztergom yielded a fifteenth-century fin ray from a 3.5-meter long individual. Butchering such large fish took heavy tools such as cleavers and hatchets (cf. Fig. 4).

Archaeological length estimates[36] were plotted with Modern Age records[37] in Fig. 5.

The sizes of the largest archaeological specimens correspond to historical records, the only difference being that archaeological assemblages sometimes include the remains of smaller individuals.

► **Fig. 5.** *The size distributions of sturgeon caught in the Danube by historical records (nineteenth-twentieth century) and archaeozoological estimations (prehistoric/medieval Hungary; Graphics: L. Bartosiewicz)*

Conclusions

The time has come to increasingly integrate zoological studies with research in humanities.[38] Awareness of taphonomic similarities between various sources helps such integration efforts as follows:

- *Selectivity* is one of the most important features of the taphonomic process. Some information never even enters the archaeological record, while some survive better than others over time. Sturgeon represents a fortunate

case: there has always been interest in catching these fish, and they attracted sufficient attention by chroniclers. Their bones also made it to the sites of consumption.

- *Preservation and recovery* form another set of issues. While large fish bones keep better in the soil and are easier to find, the preservation of parchment or paper-based documents is less consistent and tends to dramatically deteriorate as we go back in time. It is, however, the high status of these animals that guaranteed their entry into likewise high-status books which stand a better chance of survival than mundane records.

The taphonomic process is determined by the dynamic interaction between the materialities of the information that is being deposited and the long-term characteristics of the context into which it becomes embedded. The example of sturgeon illustrates this in the broadest sense. Awareness of the taphonomic concepts illustrated here offers critical insight into the compatibility of information in various sources.

No matter how important and tasty the humble orfe, ide or tench are, their archaeological remains are near-invisible or at best marginal in the written record. Their study will require a taphonomically informed research strategy.

Acknowledgements

This study contains research result from project NKFI K-112318 "An Environmental History of the Carpathian Basin in the Middle Ages." Personal communications by Krisztina Orosz were of great help in fine-tuning interpretation. Access to Marsigli's book was granted by Dr. Andrea Kreutzer in the library of the Museum of Military History, Budapest.

Notes

1 László Bartosiewicz and Clive Bonsall, "Complementary Taphonomies: Medieval Sturgeons from Hungary," in *Archéologie du Poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS*, ed. Philippe Béarez, Sandrine Grouard and Benoit Clavel (Antibes: Éditions APDCA, 2008), 41.

2 László Bartosiewicz, "'Stone Dead': Dogs in a Medieval Sacral Space," in *The Ritual Killing and Burial of Animals*, ed. Alexander Pluskowski (Oxford: Oxbow, 2011), 222.

3 László Bartosiewicz, "Like a Headless Chicken: Meaning, Medium and Context in Medieval Urban Taphonomy," in *Animaltown: Beasts in Medieval Urban Space*, British Archaeological Reports 2858, ed. Alice Mathea Choyke and Gerhard Jaritz (Oxford: BAR, 2017) 20, 24, Figs. 2–3.

4 Marcus Rumpolt, *Ein new Kochbuch* (Franckfort am Mayn: Verlag Sigmund Feyerabendt, 1581); István Galgóczi, *Szakácsi Tudoman* [The cook's art] (Manuscript, 1622).

5 Mátyás Bél, *Tractatus de rustica Hungarorum*. Az 1764-es kiadás magyar fordítása [Hungarian translation of the 1764 edition] by Antal András Deák (Budapest: Vízügyi Történeti Füzetek, 1984), 25.

6 András Kubinyi, "Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben" [Diet of the high nobility in military camps in 1521] in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, ed. Pál Fodor, Géza Pálffy, and István György Tóth (Budapest: MTA TKI, 2002), 249; Ottó Herman, *A magyar halászat könyve* [The book of Hungarian fishery] (Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1884), 25.

7 E.g. Luigi Fernando Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysticus*, vol. 4 (Amsterdam: Uytwerf & Changuion, 1726).

8 Péter Tóth and András Kubinyi, *Miskolc története (A kezdetektől 1526-ig)* [The history of Miskolc (from the beginnings to 1526)], vol. 1 (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 1996), 320–321.

9 Bartosiewicz and Bonsall, "Complementary," 40, Fig. 7.

10 Bartosiewicz and Bonsall, "Complementary," 39, Fig. 6; Beáta Tugya, "Nagykanizsa–Miklósfa-Romlottvár (Botszentgyörgy vára) 16. századi állatcsont leletei" [Sixteenth-century animal bone finds from Nagykanizsa–Miklósfa-Romlottvár (Botszentgyörgy vára)], *Zalai Múzeum* 23 (2017): 189.

11 Antal Khin, "A magyar vizák története" [The history of Hungarian sturgeon], *Mezőgazdasági Múzeum Füzetei* 2 (1957): 1–36.

12 Bartosiewicz and Bonsall, "Complementary," 43, Fig. 8.

13 László Bartosiewicz, "Every Skin Teeth Aint a Laugh: Medieval Leopard Find from Hungary," *Hungarian Archaeology*, Autumn (2015), accessed: September 2 2018, http://files.archaeolingua.hu/2015O/eng_Bartosiewicz_15O.pdf.

14 István Kenyeres, Enikő Spekner, and Katalin Szende, "A budai német mészárosok középkori céhkönyve (1496) 1500–1529 (1538, 1695)" [The medieval book of the butchers' guild in Buda], in *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*, ed. István Kenyeres (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008), 186.

15 Franz Pfeiffer, "Das Donauthal von Ladislaus Suntheim," *Wien: Jahrbuch für vaterländische Geschichte* 1 (1861): 296.

16 Bél, *Tractatus*, 41.

17 Borbála Benda, Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon [Eating customs in the court of seventeenth-century aristocrats in Hungary] (Budapest: PhD thesis, Eötvös Loránd University, 2005).

18 László Zolnay, *Kincses Magyarország* [Treasures of Hungary] (Budapest: Magvető Kiadó, 1977), 96–121.

19 Albert Nyáry, "A modenai Hyppolit kódexek" [The Hyppolit codices of Modena], *Századok* (1870): 355–370.

20 Nyáry, "A modenai," 365; Bartosiewicz and Bonsall, "Complementary," 140.

21 Eugene Balon, "Einfluß des Fischfangs auf die Fischgemeinschaften der Donau," *Archiv für Hydrobiologie* Suppl. 34, No. 3 (1968): 245.

22 László Bartosiewicz, "Animal remains from the fort," in *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes*, ed. Dénes Gabler (Oxford: BAR., 1989), 618.

23 Veronika Novák, "Mátyusföldi települések az okleveles források tükrében" [Settlements of Mátyusföld in the

archival sources], in *Mátyusföld II. Egy régió története a XI. századtól 1945-ig*, ed. László Bukovszky (Komárom–Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005), 54.

24 Dezső Csánki, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* [Historical geography of Hungary during the Hunyadi Dynasty], vol. 3 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897), 38.

25 Erik Fügedi, "Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén, I." [Husbanding of the Esztergom archdiocese at the end of the fifteenth century], *Századok* 94 (1960): 82–124.

26 Ottó Herman, *Halászat és pásztorélet* [Fishing and pastoralism] (Budapest: Gondolat, 1980), 17.

27 János Bencsik, "Egy jobbágyközség gazdasági, társadalmi élete az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig" [The economic and social life of a serfs' village between the urbarial regulations to serf liberation], *Acta Universitatis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica* 10 (1970): 73.

28 László Bartosiewicz, Clive Bonsall, and Vasile Şişu, "Sturgeon Fishing along the Middle and Lower Danube," in *The Iron Gates in Prehistory*, ed. Clive Bonsall, Vasile Boroneanţ, and Ivana Radovanović (Oxford: BAR, 2008), 50–51, Fig. 12.

29 Christopher M. Woolgar, *The Great Household in Late Medieval England* (New Haven and London: Yale University Press, 1999), 120.

30 Bencsik "Egy jobbágyközség," 54.

31 Miklós Oláh [Nicolaus Olahus], *Hungária–Athila*, trans. Péter Kulcsár and Béla Németh (Budapest: Osiris, 2000).

32 Tóth and Kubinyi, "Miskolc," 320.

33 László Bartosiewicz and István Takács, "Osteomorphological Studies on the Great Sturgeon (*Huso huso* Brandt)," *Archaeofauna* 6 (1997): 15, Fig. 13.

34 Natalie Desse-Berset, "Sturgeons of the Rhône in Arles (6th–2nd century BC)," *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Annalen, Zoologische Wetenschappen* 274 (1994): 87.

35 Bartosiewicz and Takács, "Osteomorphological," 12, Fig. 2.

36 Bartosiewicz et al., "Sturgeon," 40–41, Table 1.

37 Khin, "A magyar," 12–24.

38 Harriet Ritvo, "On the Animal Turn," *Daedalus* 136, No. 4 (2007): 121.

Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában

Lyublyanovics Kyra*

A rénszarvastartás sok szempontból egyedi jelenség. Számos népcsoport foglalkozott illetve foglalkozik ma is ezzel az állattal; Fennoskandináviában a rének terelése és tenyésztése, és az ezzel összefüggő anyagi kultúra a ma Norvégia, Svédország és Finnország északi részén és a Kola-félszigeten élő számi[1] népességre jellemző.[2] A természeti környezet meghatározta egy-egy számi csoport gazdálkodási lehetőségeit, így a szakirodalom különbséget tesz a tengerparton lakó, elsősorban halászatból és vadászatból élő számik (norvégul: *sjøsamer*), a tengerparti zóna és a hegyvidék között ingázó, mobilis, elsősorban rénszarvassal foglalkozó számi csoportok (*flyttsamer* vagy *fjellsamer*), valamint a mind tavi és folyami halászattal, mind rénekkel, mind földműveléssel foglalkozó erdei számik (*skogssamer*) között.[3] Ezeknek a kora újkori illetve modern kategóriáknak sokféle időbeli és földrajzi változata lehetséges, és a rénszarvas vadászata és tartása eltérő hangsúlyt kapott történelmi kontextustól és klimatikus viszonyoktól függően.

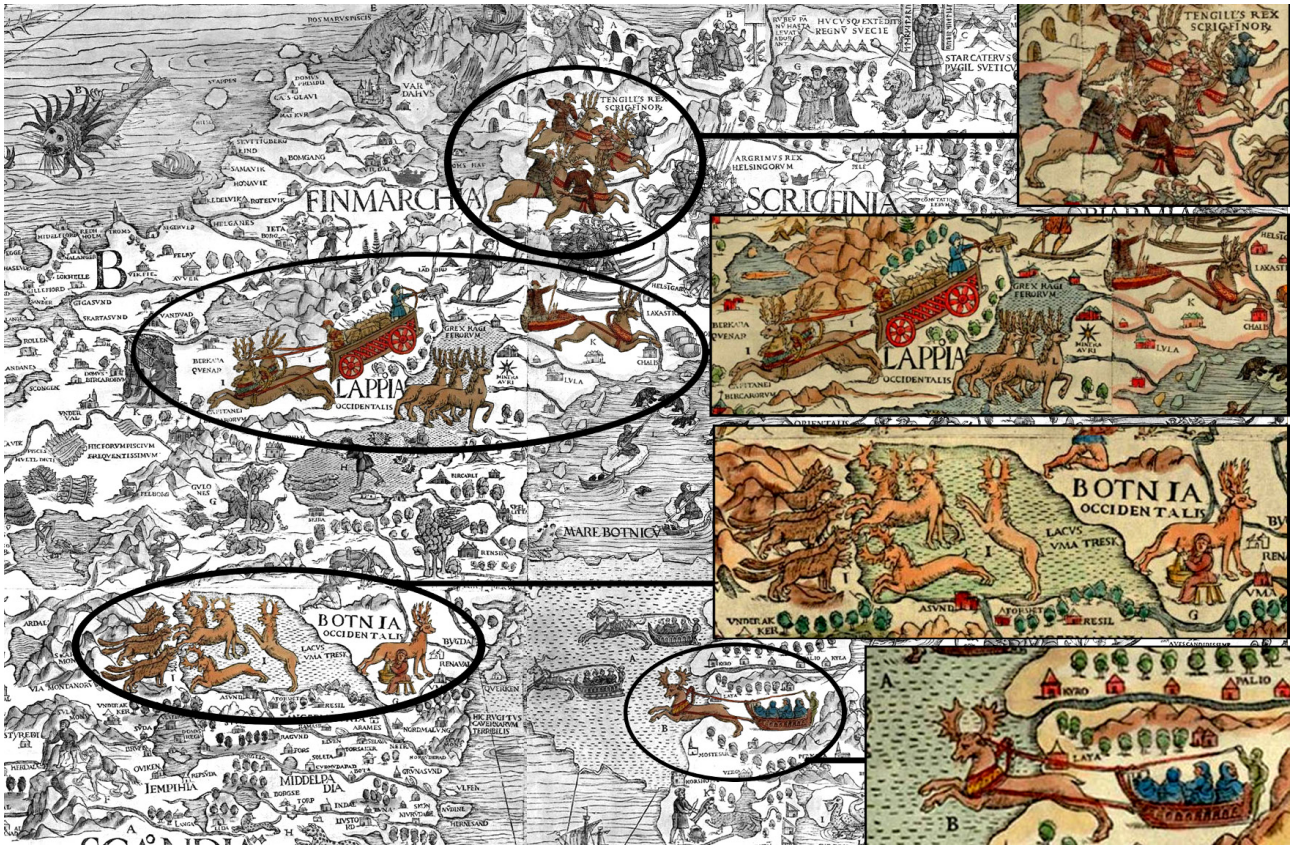
Erről a témáról magyar nyelven szinte egyáltalán nem született publikáció. A téma hatalmas irodalmát egy rövid tanulmányban nyilván nem lehet feldolgozni; célom az, hogy a téma iránt érdeklődő, de a skandináv szakirodalomban nem járatos kutatók tájékozódását megkönnyítsem. Röviden kitérek az elmúlt évtizedekben leírt legfontosabb modellekre, a rénszarvastartás általános történeti kontextusára, majd az intenzíven kutatott Varanger-félsziget réntartással kapcsolatos régészeti és történeti emlékeiről szólok pár szót. A rénszarvas kultikus jelentőségére, a számi hitvilágban betöltött szerepére itt helyhiány miatt nem tudok kitérni; ez egy külön tanulmány témája lehetne.[4]

* Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem (Central European University), Budapest

A rénszarvas az egyik legkésőbb domesztikált háziállat. A réntartás kutatása során felül kell vizsgálni a „vad-" és „háziállatok" megszokott kategóriáját: néhány szelíd, teherhordásra, szánhúzásra, fejésre használt állat jelenléte nem feltétlenül jelent szelekcióra és a csorda ellenőrzésére épülő domesztikációt vagy pásztorkodást; sőt, a kezes rének megjelenése sok esetben éppen hogy egy új vadászati technológia, a csaliállat bevezetését jelentette.

A rénszarvastartás különlegessége részben az állat biológiájából és viselkedéséből fakad. A történelmi Fennoskandináviában két alfaja fordult elő: a finn erdei rénszarvas (*Rangifer tarandus fennicus),* és a hegyi rénszarvas (*Rangifer tarandus tarandus),* melyek közül itt főként az utóbbiról lesz szó. Ellentétben a jávor- és a gímszarvassal, a rénszarvas csordaösztöne erős. Vándorol, mivel a tundrán több zónát is be kell járnia, hogy megfelelő táplálékhoz jusson, illetve hogy menedéket találjon az élősködők elől. A csordák a nyári hónapokban a tengerparti zónában legelnek. A vegetációt a téli hónapokban jég és hó zárja el az állatok elől, ezért ősszel beljebb húzódnak a szárazföldre, ahol a vékonyabb hótakaró alól ki tudják kaparni a fogyasztható növényeket.[5] Az állatok így egy nyári és egy téli legelőhely között mozognak, és ezt a természetes mozgást a rénhasznosítás minden formája figyelembe veszi.

Vitatott, hogy mikor és hol zajlott le Skandináviában a vadászaton alapuló hússzerzésről a nomád rénpásztorkodásra való áttérés. A viszonylag homogén számi vadászó-halászó-gyűjtögető életforma a középkorban és a kora újkorban differenciálódott: a vadászat visszaszorulásával a számik egy kisebb csoportja vállalkozott az extenzív pásztorkodásra, míg a norvég kolóniák életmódjából ismert halász-farmer életforma jelentette a másik fő alternatívát. A jelenlegi, a pásztorkodás megjelenésével kapcsolatos elképzelések két fő elmélet köré csoportosulnak. A korai áttérés mel-

► **1. kép.** *Rénszarvas-ábrázolások Olaus Magnus Carta Marina c. térképén. Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus (Róma, 1555), letöltve 2018. aug. 28, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ea/Carta_Marina.jpeg. A szerző kiemeléseivel.*

lett érvelő elmélet szerint ez az átmenet a kora középkorban, valamikor i. sz. 200 és 1000 között ment végbe.[6] A másik, szintén széles körben elterjedt nézet szerint a pásztorkodás megjelenése csak a 14–17. századra tehető.[7] Ebben a mai napig nincs egyetértés. Valószínűleg nem egységes stratégiaváltásról, hanem egyes számi közösségek fokozatos adaptálódásáról beszélhetünk, a földrajzi és gazdasági környezettől függően.[8] A hasznosítás formái közötti átmeneteket nehéz megfogni, mivel a pásztorok által az állatok szétválogatásánál, kasztrálásánál vagy billogozásánál használt karámok nemigen különböznek a vadászok terelő karámjaitól. Emellett a vadász hasonlóképpen használja az idomított, vad társait odavonzó csaliállatot, mint ahogy a pásztor használja a legkezesebb példányokat a csorda vezetésére.[9] Mind a vadászó-halászó-gyűjtögető, mind a nomád réntartással foglalkozó csoportok mobilisak voltak, régészeti nyomaik már emiatt is nehezen elkülöníthetők.

A források tanúsága szerint a számik az extenzív pásztorkodás megjelenése előtt jellemzően kisszámú szelídített példányból álló réncsordákat tartottak, melyek a családok mindennapi életét segítették. Ezt a háznál tartott, kezes csordát szánhúzásra, fejésre, málhás állatként és csaliként használták, és legfeljebb munkaképességük elmúltával vágták le az állatokat (1–4. kép). A rénszarvashúst továbbra is vadászat útján szerezték be, így a vadászat és a kezes tartás sajátos

► **2. kép.** *Réncsorda ábrázolása. Forrás: Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus (Róma, 1555), 17. könyv, 26. fejezet. Letöltve 2018. aug. 28. http://runeberg.org/olmagnus/*

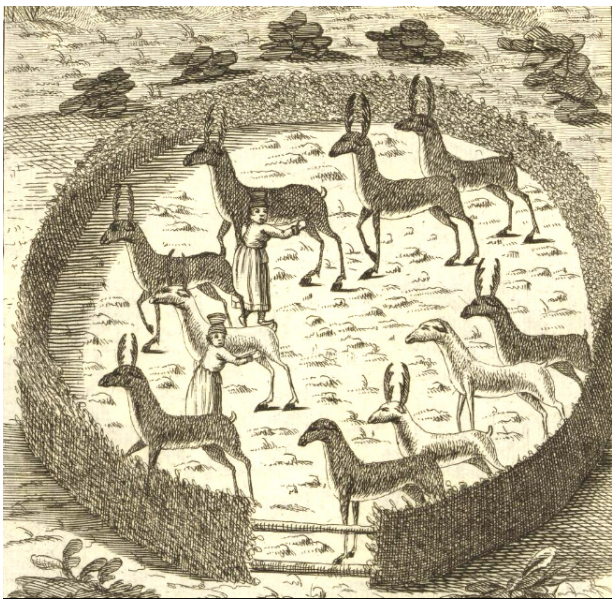
► **3. kép.** *Számi pár rénszarvassal. Forrás: John Scheffer, The History of Lapland (Oxford, 1674). Letöltve 2018. aug. 28. http://www.kb.se/F1700/Lapland/Lapland.htm*

keveréke alakult ki, amelyben a hasznosítás két eltérő formája ugyanarra a fajra irányult. A rénszarvas igen szociális állat és könnyen szelídíthető; szelídítésében a só fontos szerepet játszott. A kezes állatok szabadon legelhettek napközben, emberi felügyelet nélkül. Szaporodásukat sem mindig felügyelték, a kezes példányok gyakran párosodtak vad fajtársaikkal.[10] Ez a tartási mód nem nevezhető pásztorkodásnak. Valódi, klasszikus értelemben vett nomád pásztorkodásról csak akkor beszélhetünk, amikor a már kifejezetten hús- és prémhasznú csordát elkülönítették a vad állománytól, az összetételét a szaporodás felügyelete és a vágás révén szabályozni kezdték, és a teljes közösség mobilitása az állatok legeltetésének megfelelően alakult.[11]

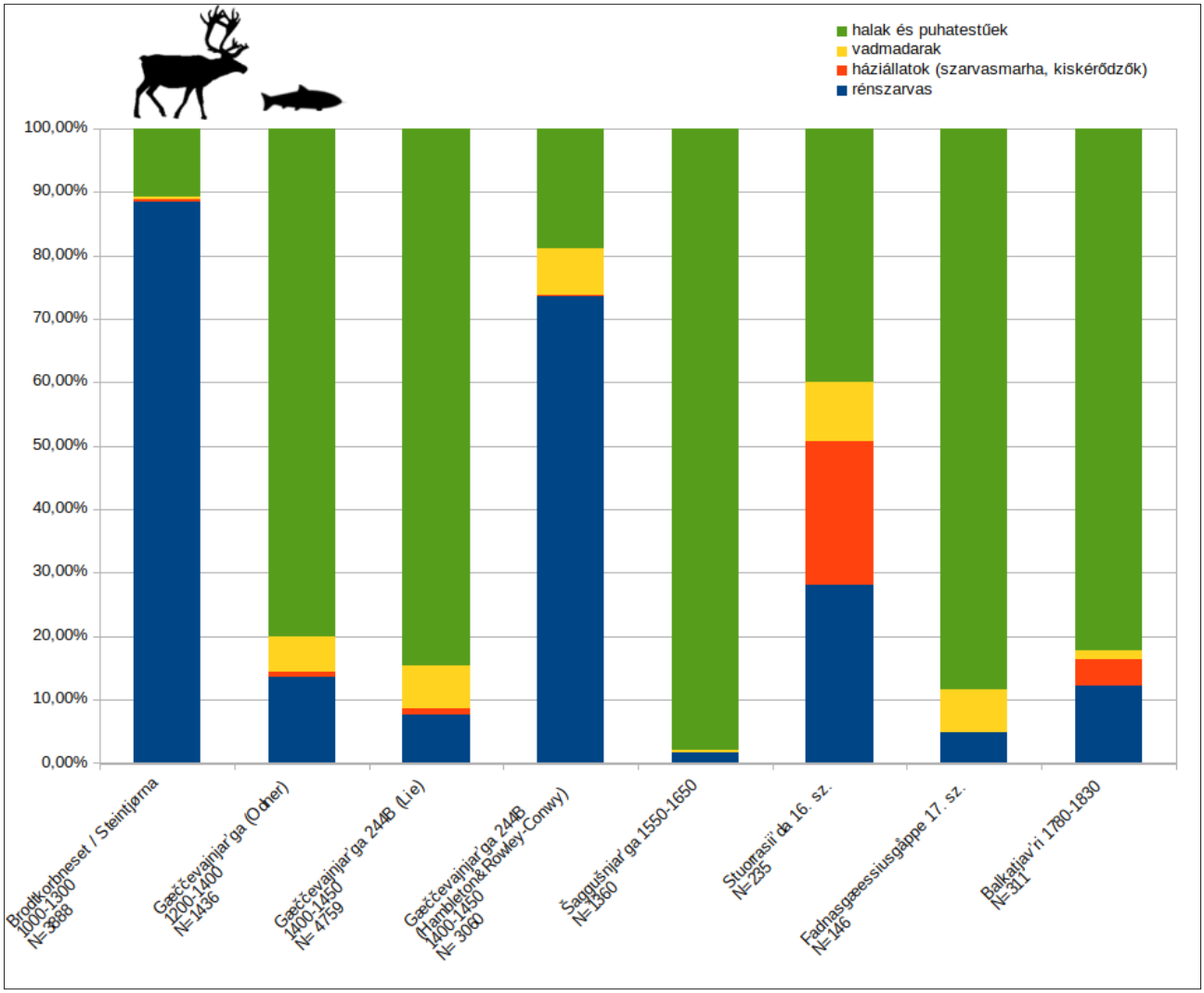
A réncsordák létszámáról szóló becslések azért érdekesek, mert egy bizonyos szám felett már feltételezhető, hogy nemcsak a napi feladatok segítésére használt kezes állatokról, hanem valódi pásztorkodás keretei között tartott csordáról van szó. Mivel kezes állatokra csak limitált számban volt szükség, az ilyen formában tartott rének száma nem lehetett túl magas.[12] Svéd adatokra építve Filip Hultblad 25 állatra becsülte azt a küszöböt, amitől kezdve már valódi pásztorkodásról beszélhetünk, amellett érvelve, hogy egy ekkora csorda már lehetővé teszi, hogy a család felhagyjon a vadászattal és a háziállataiból éljen.[13] Ezzel szemben Lennart Lundmark 200 állatra teszi egy család szükségleteit kielégítő nyáj téli létszámát.[14] Ivar Bjørklund részletes kalkulációja Lundmarkéval vág egybe: egy 35–40 állatból álló csorda egy öttagú család esetén korántsem elég az önfenntartáshoz, és az ekkora nyájak jelenléte éppen hogy a többféle élelemforrás (halászat, vadászat, kereskedelem) hasznosítását feltételezi.[15] Az 1600-as, 1700-as években a csordák létszáma még jellemzően nem haladta meg a 100 állatot.[16]

Két egybefüggő régészeti lelőhely, Brodtkorbneset és Steintjørna bepillantást enged a 11–13. században a mai Észak-Norvégiában élt népesség gazdálkodásába. A lelőhelyek a Varanger-fjordtól kb. 100 km-re délkeletre, a mai norvég-finn-orosz hármashatárnál találhatók. A vizsgált csontanyag kevert gazdálkodásra enged következtetni: bár a rénszarvas túlsúlya egyértelmű, a halak és kevés vad mellett jelen vannak a kiskérődzők is (5. kép). A halak között tengeri fajok is megtalálhatóak, ami azt jelzi, hogy a közösség a tengerpart és a szárazföld belseje között mozoghatott. A lelőhelyen talált rének inkább vadászott, mint extenzíven tartott állatok lehettek (erre utal a nyílhegyek tömeges jelenléte és az a tény, hogy szinte csak felnőtt állatok maradványai vannak jelen), ugyanekkor az ezen a lelőhelyen is dokumentált, új típusú tűzhelyek előfordulása a környezeti preferenciák megváltozását jelzi, vagyis fontosabbá válhatott a számi közösségek számára a rénszarvas-legelőkhöz közel eső táborhelyek használata.[17]

A nomád pásztorkodás megjelenése mélyreható társadalmi változásokkal kapcsolódott össze a számi közösségekben. A rénszarvas kollektív

► **4. kép.** *Rénszarvasok fejése. Forrás: Knud Leem, Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres tungemaal, levemaade og forrige afgudsdyrkelse / Canuti Leemii De Lapponibus Finmarchiæ: eorumqve lingva, vita et religione pristina commentatio (Koppenhága, 1767). Letöltve 2018. aug. 28. https://wellcomelibrary.org/item/b21231643*

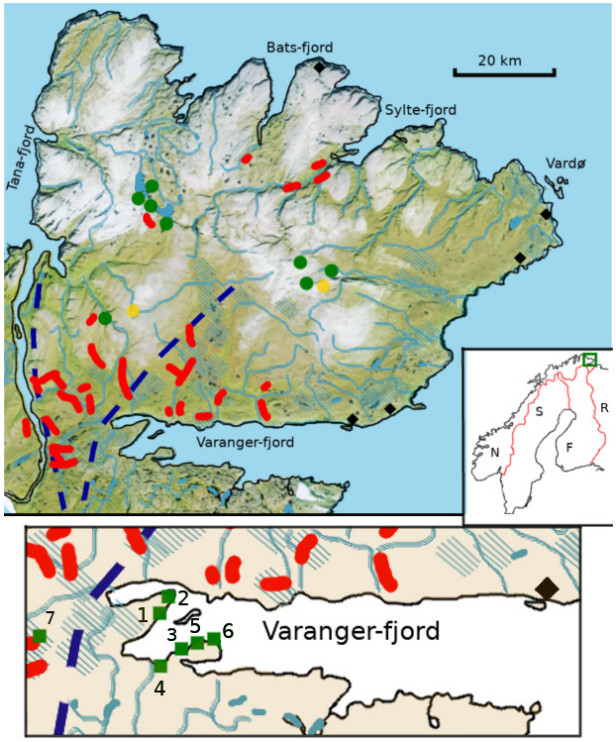
► **5. kép.** *A halak, vadmadarak, rénszarvasok és egyéb háziállat-maradványok egymáshoz viszonyított megoszlása az egyes varangeri lelőhelyeken ill. Brodtkorbneset / Steintjørna lelőhelyen.*

erőforrásból magántulajdonná vált, így a számi közösség egy egalitáriusabb berendezkedés felől egy tagoltabb társadalom felé tolódott.[18] Ezáltal a rénszarvas szerepe is megváltozott: míg a vadászó közösségekben a társadalmi státuszt a leölt állatok elosztása biztosította, a pásztorkodással az élő állatok tartása és használata vált a társadalmi státusz jelzőjévé és biztosítékává.[19] Az átmenetben közrejátszottak belső tényezők (tejelő és húsállatok folyamatos biztosítása, a vadászó közösségekben már elindult differenciálódás) és külső faktorok is (adóztatás, mezőgazdasági kolonizáció, a vad rénpopuláció visszaszorulása részben a túlvadászat miatt, a kis jégkorszak okozta klimatikus változások, demográfiai folyamatok).[20]

A 14. századtól a norvég uralkodó kiterjesztette fennhatóságát a mai Észak-Norvégia tengerparti területeire, elsősorban a tőkehal iránti Hansa kereslet és a prémkereskedelem kontrollálásának igénye miatt.[21] A számik földrajzi elhelyezkedése lehetővé tette, hogy több fontos kereskedelmi hálózathoz is csatlakozzanak: Észak-Norvégia a 13. századra a novgorodi kereskedők, a svéd *birkarl*ok,[22] és Bergenen keresztül a Hansa számára is érdekessé vált. Elsősorban prémekkel és hallal kereskedtek, és a kereskedelembe való bekapcsolódás további differenciálódáshoz vezetett a számi közösségekben, ami mind az írásos forrásokban, mind a régészeti anyagban kimutatható.[23] A rénszarvas, még ha nem is mindig volt kereskedelem tárgya, a helyi szállítást, logisztikát segítő egyetlen állatként felértékelődött.[24]

Bármikor ment is végbe, a vadászat visszaszorulásával és a nomád pásztorkodás megjelenésé-

vel a számik életmódja gyökeresen megváltozott. Az addigi limitált mobilitást felváltotta az állatok követése a nyári, tengermenti legelőktől a hegyvidéki téli szállásokig, és a réntartás a közösség teljes idejét kitöltő elfoglaltság lett. Ahogy nőtt a nyájak létszáma, egy-egy család már nem tudta egyedül biztosítani az állatok körüli teendők elvégzését, és a legelők végessége miatt is komplexebb együttműködésre volt szükség.[25] A vadászó életforma bizonytalansága helyett most más jellegű bizonytalansággal kellett szembesülniük, a csordáik mortalitásával.[26] Ugyanekkor szükségszerűen megváltozott az állatokhoz való viszony is: a néhány szelídített állattal ápolt napi személyes kapcsolat és érzelmi kötődés mellett megjelent a húshasznú, szaporodásában, összetételében és mozgásában kontrollált, félvad csorda kezelése.[27]

► **6. kép.** *Fent: a Varanger-félsziget; középen: a Varanger-félsziget elhelyezkedése Skandináviában (zöld négyzet); lent: a Varanger-fjord sematikus rajza a tanulmányban említett lelőhelyekkel*
Kék szaggatott vonal: *a vadrének feltételezett vándorlási útvonala a 19. század előtt*
Piros vonal: *veremkomplexumok; zöld körök: vadászkerítések; sárga körök: vadászkarámok, 1200-1900 között (Odner, The Varanger Sami alapján)*
Fekete négyszögek: *norvég halászfalvak az 1525-ös adójegyzék szerint (Hansen és Olsen, Samenes historie, 165; ill. Bjørnar Olsen, „A Brief Outline of the Historical Setting," in Hybrid Spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses, szerk. Bjørnar Olsen, Przemysław Urbańczyk és Colin Amundsen (Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture – Novus Press, 2011), 30. 2. kép alapján)*
Zöld négyzetek: *középkori és kora újkori számi lelőhelyek a Varanger-fjordban, ahonnan feldolgozott állatcsontanyag ismert (Odner, The Varanger Sami alapján: 1 – Gæččevajnjar'ga, 2 – Njar'ga-gæčče, 3 – Šaggušnjar'ga, 4 – Stuorrasii'da, 5 – Fadnasgæessiusgåppe, 6 – Balkatjav'ri; 7 – Gollevárri. A szerző rajza a Norvég Térképészeti Hatóság (Kartverket, http://norgeskart.no) térképének felhasználásával.*

Esettanulmány: a Varanger-félsziget

A Varanger-félsziget a mai Finnmark megye keleti részén, Észak-Norvégiában található (6. kép). Varanger régóta a régészeti érdeklődés fókuszában áll, mivel gazdálkodásának sajátossága, hogy a kereskedelmi célú halászat mellett a vadászat is sokáig kiemelkedően fontos élelemforrást jelentett.[28] A „tengerparti számi" és „rénpásztor számi" stratégiák megjelenése az 1600-as évekre tehető, bár ez a változás nem mindig jelentett drasztikus eltávolodást a hagyományos életmódtól.[29] Varanger a vad rénszarvasok nyári legelőhelye volt. Az állatok az ősz beköszöntével visszahúzódtak a szárazföld belsejébe, és ehhez át kellett vágniuk a félsziget déli részén fekvő mocsaras földnyelven. Ez remek vadászati lehetőséget biztosított az itt élő számiknak. A 16. századi források szerint a varangeri számik prémekkel és élő rénszarvasokkal is adóztak.[30] Ez a hely a számi gazdálkodás átmeneti formáinak tanulmányozására ideális, mivel több különböző stratégia élt egymás mellett, és jól dokumentált a vadászatról a nomád pásztorkodó életformára való kora újkori áttérés.

A Varanger-fjord a tengerparti halász számi közösségek hagyományos területe volt, de a norvégok állandó települései is megjelennek itt a 14. századtól.[31] Az európai tőkehalkereslet a Varanger-félszigetet fontos stratégiai ponttá tette. A 14. században a félsziget még dán-norvég, svéd ill. novgorodi közös tulajdon volt; a többszörös adóztatás elterjedt volt, egészen a 16. század végéig mindhárom államszervezet szedett adót.[32] A 16. század második felére már svéd, dán, norvég, orosz, sőt esetenként holland és angol kereskedők is jelen voltak itt a téli vásárokon. A számik gabonát, vajat, textileket, fém eszközöket, és a vadászathoz és halászathoz használt alapanyagokat szerezhettek be itt, főleg prémért és halért cserébe.[33]

A középkori intenzív rénvadászat nyomainak jó példája az elmúlt évtizedekben feltárt Gollevárri lelőhely a Varanger-fjord nyugati végében.[34] A Tana folyó és a Varanger-fjord közötti vékony, mocsaras földnyelven elhelyezett vadászkarámok és vermek több ezer csapdából álló hálózata a vadrének természetes vonulási útjába esett (6. kép), így a nyáron felhízott, jó kondícióban lévő és ideális prémmel rendelkező állatokat lehetett itt elejteni.[35] A mocsaras terület behatárolta a rének mozgását, így az óvatlan állatok könnyen estek a földnyelvet keresztül-kasul átszelő csapdarendszer áldozatává. A Gollevárri vadásztábor kb. 500 méterre helyezkedett el egy 550 csapdából álló komplexumtól, egy olyan magaslaton, ahonnan a terelőkarámok és csapdák belátható voltak.[36] A leírások szerint 1694-ben már nem tartották karban ezeket az építményeket, de az itteni rénvadászat emléke a 18. századi forrásokban még gyakran felbukkan; úgy tűnik, a csapdák az újkorig használatban voltak.[37] A terelőkarám-rendszer nemcsak az állatok leölésénél, de kezes tartásra szánt, fiatal borjak befogásánál is használatos lehetett.[38]

Gollevárriból nem áll rendelkezésünkre részletesen elemzett állatcsont anyag, de annyit tudunk, hogy nagy mennyiségben és koncentráltan került elő rénszarvaskoponya és -agancs (valószínűleg kultikus kontextusból), a tűzhelyek körül pedig feltört, égett rén- és halcsontok (ételhulladék). A hús tárolására szolgáló vermeket is dokumentáltak. A bőrfeldolgozáshoz használt eszközök jelenléte azt valószínűsíti, hogy a vadászcsapattal néhány nő is erre a szállásra költözött (a bőrfeldolgozás női munka volt).[39]

Néhány közeli, kapcsolódó lelőhelyről ismerünk részleteiben feldolgozott régészeti állatcsont anyagot (5. kép). Ezek a Varanger-fjord belsejében, egymáshoz közel elhelyezkedő, apró telepek a Selešnjar'ga (norvégül Angsnes) földnyelven. Nagy különbségek mutatkoznak az egyes lelőhelyek között: az egyszerűsített diagramon jól látható, hogy vagy a halak, vagy a rénszarvasmaradványok vannak túlsúlyban, ez azonban valószínűleg inkább tafonómiai, mintavételi és szezonális különbségekkel magyarázható.[40] Az egyetlen kivétel Stuorrasii'da, ahol jóval kiegyenlítettebbek az arányok, azonban éppen ez a lelőhely lehet félrevezető a minta kis mérete miatt. (A részletes adatokhoz lásd az 1. táblázatot.)

Különösen érdekes Gæččevajnjar'ga lelőhely, ez ugyanis nagy valószínűséggel a Gollevárrin is vadászó közösséghez köthető. Gæččevajnjar'ga 244B (a továbbiakban G244B) lelőhelyen két, a 15. század első feléből származó minta meglepően nagy eltérést mutat. Az egyik minta Rolf Lie 1984-es állatcsont feldolgozása, amely több, kisebb mintavétel során keletkező csontanyag összesítése; ez a halcsontok dominanciáját mutatja.[41] A másik, Hambleton és Rowley-Convey által elemzett minta Knut Odner 1993-as ásatása során, egyetlen házból napvilágra hozott leletanyag, melynek 69%-a rénszarvascsont. Odner, Hambleton és Rowley-Conwy az elemzett anyagot nagy valószínűséggel Gollevárrihoz köti: a G244B lelőhelyen talált réncsontok a 15. században még teljes kihasználtsággal működő Gollevárri csapdákban elejtett vad példányok maradványai lehetnek. Az állatok feje az agancsokkal a vadászat helyén maradt, a szarvasok többi részét pedig a településre szállították feldolgozásra. Ezek főleg felnőtt példányok voltak, sem nagyon fiatal, sem idős állatok nincsenek a leölt szarvasok között. Odner úgy véli, a vadászat elsősorban a prémekre irányult; a leölt állatok elfogyasztása inkább következmény, semmint a vadászat eredeti célja volt.[42] A fejrészen kívül minden testrégió jelen van a lelőhelyen (vagyis a teljes tetemeket ideszállították), és megfigyelhetőek rajtuk az intenzív darabolás és csontvelő-kinyerés nyomai. G244B-t október és május között lakták, vagyis a réncsontok az őszi vadászidény maradványainak tekinthetők. A leletanyagban szórványosan jelen lévő kiskérődző csontok arra utalnak, hogy a juhokat elsősorban nem a húsukért, hanem inkább a gyapjukért, illetve tejelő állatnak tarthatták.[43] A háziasított rének jelenléte állattani módszerekkel ugyan nem igazolható, de ez a 15. századi számi közösség bizonyára tartott háznál kezes réneket is.[44]

A 18. század elején a Varanger-félszigeten két *siida* (néhány számi családból álló gazdasági közösség) osztozott. Ebben az időszakban mind halászó-vadászó tengerparti számikat, mind nomád réntartókat találunk itt. A tengerparton élő, halászó számi közösség sokat megőrzött az eredeti életformából, gazdálkodásuk az erőforrások széles körű kihasználására épült, aminek a rénszarvas csak egy – habár fontos – eleme volt. Ørnulv

Vorren írásos források alapján rekonstruálta e halászó-vadászó közösség 18. század eleji éves gazdálkodási rendjét; ez még mindig egybevág a jóval korábbra datált Gollevárri lelőhelyen megfigyeltekkel. Tavasszal, amikor a tőkehalak megjelentek a parti zónában, a számik a fjord belső csücskéből szétszóródtak a fjord mindkét oldalán, kb. 3 mérföldes távolságban, halászni. A nyár beköszöntével átköltöztek a fjord belsejében lévő nyári szállásokra, ahol nem csak a fjordban, de a közeli tavakban és folyókban is lehetett halászni, és sokféle növényt be lehetett gyűjteni. Ősszel került sor a rénvadászatra, a hús és a prém miatt. A számi vadászok átköltöztek a vadászó helyekre, amelyek a félsziget belsejében, illetve a félszigettől délre helyezkedtek el, a rénszarvasok őszi vonulásának útvonalában, akárcsak a fent tárgyalt Gollevárri esetében. Ez nem jelentette a teljes közösség költözését. Más siidák működése alapján feltételezhető, hogy csak a családok felnőtt férfi tagjai vettek részt a vadászatban, a nők és a gyerekek nagyrészt a nyári szálláshelyen maradtak.[45] A vadrének elvonulásával a tengerparti számik újra a fjord belsejébe húzódtak vissza télire. Itt egyrészt kapcsolódni tudtak a kereskedelmi hálózathoz, másrészt lehetőség nyílt bálna- és fókavadászatra, apró vad fogására és halászatra, a nyírfaerdőkből pedig tüzelőanyagot tudtak szerezni.[46] Szállításhoz, hosszabb utak megtételéhez kezes réneket használtak, emellett már általánossá vált egyéb háziállatok tartása is. Írásos felmérések szerint a 17. század végi varangeri családok kb. 66%-a már tartott szarvasmarhát, bár ez háztartásonként átlagban csak egy-két állatot jelentett. Emellett három-négy juhot, esetleg egy kecskét, és hat-hét kezes rénszarvast tartottak átlagban. A szarvasmarha és a kiskérődzők tartása nagy erőbefektetést igényelt, mivel Varangert az év hét-nyolc hónapjában hó fedi, ami bizonyos mértékű istállózó tartást és kiegészítő takarmány begyűjtését és etetését tette szükségessé.[47] A szarvasmarha megjelenése, még ha limitált léptékben is, mindenképpen fontos fordulópontot jelez: a kiskérődzőkkel és a rénszarvassal mobilisabb életforma volt lehetséges, a marhatartás viszont már a takarmány begyűjtése miatt is helyhez kötöttebb gazdálkodást feltételez.[48]

Az 1700-as évek elején ugyanakkor megjelent a félszigeten a rénszarvasok nomád pásztorkodó tartása is. Ezeknek a családoknak a mobilitása az állatok vonulásának megfelelően alakult, vagyis a félszigeten lévő nyári füves legelőkről a szárazföld belsejébe, a téli zuzmós legelőkre, majd tél végén a fahatáron lévő hegyvidéki borjazó helyekre költöztek.[49] Ez nem jelentett feltétlenül teljes specializációt; a halászat a rénpásztor közösségekben is fontos tevékenység maradt.[50] Sokáig a tengerparti számi életmód maradt a meghatározó. Az 1700-as évek elején a Varanger-félsziget nagy részét lefedő siidában kb. 100 családra tehető a halászó-vadászó közösség létszáma, míg nomád réntartással mindössze 16 család foglalkozott. A félsziget nyugati oldalát magába foglaló, a Tana-folyó menti siidában a tengerparti közösség létszáma 24 család, míg az erre a területre vándorló nomád réntartók 13 családot számláltak.[51] Mindazonáltal Niels Knag 1694-es beszámolója szerint Vadsø környékén, a Varanger-félszigeten mindenki tartott több-kevesebb rénszarvast; a kezes állatok tartása továbbra is általános volt.[52] Az 1686–1701 között készített felmérésben részt vett 83 családból 12 már kizárólag réntartással foglalkozott. Ezek a csordák nem voltak nagyok: a legtehetősebb réntartó is mindössze 58 szarvassal büszkélkedhetett.[53] Mint már említettük, vitatott, hogy hány állatból álló csorda esetén beszélhetünk igazi nomád pásztorkodásról, mindenesetre ekkor már jelen vannak olyan családok, akiknek a réntartás volt a fő tevékenysége. Ezekkel a kisebb csordákkal kapcsolatban Nielssen feltételezi, hogy már nem ház körül tartott kezes rének, hanem természeti katasztrófa által megtizedelt vagy még csak ezekben az években felépített félvad csordák, esetleg átmenetek a kis létszámú kezes csorda és az extenzív pásztorkodás keretei között tartott félvad nyáj között.[54] Száz példányt meghaladó csordák csak a 19. századból adatolhatóak itt. Bjørnar Olsen arra következtetett, hogy a pásztorkodás átmeneti formája Finnmark megyében nem alakult ki, hanem a vadászatból egyenesen vezetett az út a modern, extenzív tartáshoz (*ranching*).[55]

A vadászat a 18. század elejére (részben a lőfegyverek elterjedése miatt) komolyan megtizedelte a vadállományt, s emiatt a jelentőségének csökkennie kellett. 1702-ben a helyi szervek rendeletileg limitálták a vadászidényt, hogy megóvják a megcsappant vadrén állományt.[56] A nomád pásztorkodás széles elterjedésére utal az az adat

lelőhely	Gæččevajnjar'ga (Odner)	Gæččevajnjar'ga 244B (Lie)	Gæččevajnjar'ga 244B (Hambleton&Rowley-Conwy)	Njar'ga-gæčče	Šaggušnjar'ga	Stuorrasii'da	Fadnasgæessiusgåppe	Balkatjav'ri
datálás	**1200-1400**	**1400-1450**	**1400-1450**	**1400-1550**	**1550-1650**	**16. sz.**	**17. sz.**	**1780-1830**
EMLŐSÖK, NISP								
rénszarvas	195	361	2252	20	22	66	7	38
szarvasmarha	1	11		2		13		3
juh/kecske	12	37	6	3		40		10
bálna	9	27	21		1	1		
kutya	1	1				1		
macska	1							
fóka	46	109	156	4			1	
rozmár	1							
nyúl	2	2	1					
kisemlős	7	17	5					
meghatározhatatlan emlős	1124	1994		101	121	273	54	141
MADARAK, NISP								
fajdfélék	27	29		2		6		
récefélék	3	18				3	1	
lúdfélék					2	4		2
sirályfélék	1	47				1	1	
alka		50			2			
lunda	1	3			1			
északi búvár							2	1
aranylile	1	1						
ékfarkú halfarkas					1			
maghatározhatatlan madár	45	171	221			8	6	1
HALAK, NISP								
tőkehal félék	117	1226			437	16	10	83
lepényhal félék		40			10			1
északi menyhal		9			5			2
kölönte félék		6						
meghatározhatatlan hal	1033	2750	577	2	881	78	119	170
puhatestűek			4					
ÖSSZESEN	**2627**	**6909**	**3243**	**134**	**1483**	**510**	**201**	**452**

▼ **1a-b táblázat.** *A tanulmányban említett állatcsont anyagok faji megoszlása, NISP (number of identified specimens) és százalékos megjelenítésben. A kis számban előkerült fajok a diagramon (5. kép) nem szerepelnek.*

lelőhely	Brodtkorbneset / Steintjørna	Gæččevajnjar'ga (Odner)	Gæččevajnjar'ga 244B (Lie)	Gæččevajnjar'ga 244B (Hambleton& Rowley-Conwy)	Šaggušnjar'ga	Stuorrasii'da	Balkatjav'ri
datálás	**1000-1300**	**1200-1400**	**1400-1450**	**1400-1450**	**1550-1650**	**16. sz.**	**1780-1830**
EMLŐSÖK, %							
rénszarvas	88.24	45.88	18.10	92.11	4.57	43.71	27.14
szarvasmarha	0.00	0.24	0.55	0.00	0.00	8.61	2.14
juh/kecske	0.51	2.82	1.86	0.25	0.00	26.49	7.14
bálna	0.00	2.12	1.35	0.86	0.21	0.66	0.00
kutya	0.00	0.24	0.05	0.00	0.00	0.66	0.00
macska	0.00	0.24	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
fóka	0.00	10.82	5.47	6.38	0.00	0.00	0.00
rozmár	0.00	0.24	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
nyúl	0.00	0.47	0.10	0.04	0.00	0.00	0.00
egyéb vad	0.21	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
kisemlős	0.00	1.65	0.85	0.20	0.00	0.00	0.00
MADARAK, %							
fajdfélék	0.26	6.35	1.45	0.00	0.00	3.97	0.00
récefélék	0.03	0.71	0.90	0.00	0.00	1.99	0.00
lúdfélék	0.00	0.00	0.00	0.00	0.42	2.65	1.43
sirályfélék	0.00	0.24	2.36	0.00	0.00	0.66	0.00
alka	0.00	0.00	2.51	0.00	0.42	0.00	0.00
lunda	0.00	0.24	0.15	0.00	0.21	0.00	0.00
északi búvár	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.71
aranylile	0.00	0.24	0.05	0.00	0.00	0.00	0.00
ékfarkú halfarkas	0.00	0.00	0.00	0.00	0.21	0.00	0.00
HALAK, %							
tőkehal félék	0.08	27.53	61.48	0.00	90.85	10.60	59.29
lepényhal félék	0.00	0.00	2.01	0.00	2.08	0.00	0.71
északi menyhal	0.00	0.00	0.45	0.00	1.04	0.00	1.43
kölönte félék	0.00	0.00	0.30	0.00	0.00	0.00	0.00
lazacfélék	8.55	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
egyéb hal	2.13	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
puhatestűek	0.00	0.00	0.00	0.16	0.00	0.00	0.00
Meghatározható összesen	100.00	100	100	100.00	100	100	100

► **Az adatok forrásai:** *Gæččevajnjar'ga: Odner, The Varanger Sami, 166-174, 193-194 (Odner és Rolf Lie eredményei); Hambleton és Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy;" többi lelőhely: Odner, The Varanger Sami, 132-165.*

is, miszerint az 1751-es határegyezmény értelmében a számik átjárhattak az egyesült Dánia-Norvégia és Svédország közötti határon a réncsordáik terelése közben.[57] Mindazonáltal a vadrén vadászat nem tűnt el teljesen, még a 19. századból is adatolható.[58]

Mindezekből kitűnik, hogy ezen a területen a kora újkorban a rénszarvasnak többféle hasznosítása létezett egymás mellett. Mind a nomádok, mind a halászcsaládok használtak kezes állatokat szállításra, ill. vezér- vagy csaliállatnak; a tengerpartiak még mindig vadásztak a vadrénekre; az újonnan feltűnt nomádok pedig félvad csordákat tereltek a nyári, illetve téli legelőkre. Az együttélés kezdetben konfliktusokhoz kellett, hogy vezessen, hiszen a rénekkel együtt vándorló pásztorcsaládok már nem vették figyelembe a siidák eredeti határait, és így földhasználati vitákba keveredtek a tengermenti számikkal, ráadásul gyakori volt a pásztorok csordáiba tartozó szarvasok orvvadászata is.[59] Knut Odner úgy látja, 1700 körülre a rénvadászatnak, tejhasznosításnak és húscélú pásztorkodásnak egy sajátos keveréke alakult ki a Varanger-félszigeten. Emellett a juh/kecske és szarvasmarha tartása és az intenzív halászat alternatív élelemforrást jelentett.[60] Az állattartás és a halászat szorosan összefüggött: az állati takarmányt gyakran hallal pótolták vagy dúsították fel.[61]

Összefoglalás

A középkori és kora újkori ember-rénszarvas kapcsolat a vadászat, a kezes tartás és a pásztorkodás sajátos keveréke. A rénszarvas igazi domesztikációja Fennoskandináviában valószínűleg egészen a késő középkorig nem történt meg, csupán szelídítésről beszélhetünk. A ház körül tartott néhány kezes példány a szállításban nyújtott segítséget, illetve fejésre vagy vadászatnál csaliállatnak használták, miközben a vadrének vadászata általános volt. Ezt a modellt később lassan felváltotta a nagyobb, kontrollált, félvad csordák tartása, kifejezetten hús és prém biztosítására. A réntartásra specializálódott számi csoportok életformája ezután a szarvasok természetes migrációjának megfelelően nomád pásztorkodássá alakult, ez azonban csak egy volt a létező gazdálkodási stratégiák közül. Ennek a folyamatnak számos formája és helyi változata ismert. Az észak-norvégiai Varanger-félszigeten az átmenet régészetileg és írott forrásokkal is jól dokumentált és kutatott: jelen vannak a középkori rénvadászat emlékei, és a rénhasznosítás különböző formáinak egymás mellett élése a kora újkorban egyértelmű.

Jegyzetek

1 A magyar szakirodalomban elterjedt lapp népnév Skandináviában már nem használatos, helyette a nép saját megnevezését, a számit használják.

2 Ezt az anyagi kultúrát sokszor etnikumjelzőnek tekintik; lásd Ingrid Sommerseth, „Archaeology and the Debate on the Transition from Reindeer Hunting to Pastoralism," *Rangifer* 31, no. 1 (2011): 112. Tény, hogy a rénszarvasok tartása a számi lakosság számára volt döntő fontosságú, de nem csak számik tartottak rénszarvast. Ez az egyenes megfeleltetés sokszor társult a skandináv régészetben a számik sztereotip megjelenítésével; bővebben erről lásd Carl-Gösta Ojala, *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe* (Uppsala: Institutionen för Arkeologi och Antik Historia, Uppsala Universitet, 2009), 71-80.

3 Lásd pl. Ørnulv Vorren és Ernst Manker, *Samekulturen. En oversikt* [A számi kultúra. Áttekintés] (Tromsø: Tromsø Museum, 1958), 25-27; Filip Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* [Áttérés a nomadizmusról a földművelő településrendre Jokkmokk egyházközségben] (Stockholm: Almqvist och Wiksell-Gebers, 1968), 56-59; Inger Storli, „On the Historiography of Sami Reindeer Pastoralism," *Acta Borealia* 35, no. 1 (1996): 83-84.

4 Az utóbbi években régészeti és régészeti állattani szempontból is vizsgálták a számi áldozati lelőhelyeket („sieidi"), erről lásdd. Jari Okkonen, „Archaeological Investigations at the Sámi Sacrificial Site of Ukonsaari in Lake Inari," *Fennoscandia archaeologica* 24 (2007): 29-38.; Tiina Äikäs, Anna-Kaisa Puputti, Milton Núñez, Jouni Aspi, és Jari Okkonen, „Sacred and Profane Livelihood: Animal Bones from Sieidi Sites in Northern Finland," *Norwegian Archaeological Review*, 42, no. 2 (2009): 109-122.; Anna-Kaisa Salmi, Tiina Äikäs, Markus Fjellström, és Marte Spangen, „Animal Offerings at the Sámi Offering Site of Unna Saiva – Changing Religious Practices and Human-Animal Relationships," *Journal of Anthropological Archaeology* 40 (2015): 10-22.; Tiina Äikäs és Siiri Tolonen, „Experiencing a Ritual Space – Results of Phosphate Analyses from Four Sámi Offering Places," *Norwegian Archaeological Review* 46, no. 2 (2016): 134-155.

5 Vorren és Manker, *Samekulturen*, 31-33.

6 Lásd pl. Kjell-Åke Aronsson, „Forest Reindeer Herding A.D. 1–1800: An Archaeological and Palaeoecological Study in Northern Sweden," PhD értekezés (Umeå Universitet, 1991); Inger Storli, „Sami Viking Age Pastoralism – Or the Fur Trade Paradigm Reconsidered," *Norwegian Archaeological Review* 26, no.1 (1993): 1-20.; Sven-Donald Hedman, *Boplatser och offerplatser: ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD* [Lakóhelyek és áldozati helyek: gazdasági stratégia és településszerkezet az erdei számik között, 700–1600] (Umeå: Umeå Universitet, 2003); Ingela Bergman, Lars Liedgren, Lars Östlund és Olle Zackrisson, „Kinship and Settlements: Sami Residence Patterns in the Fennoscandian Alpine Areas around A. D. 1000," *Arctic Anthropology* 45, no. 1 (2008): 97-110.; Oddmund Andersen, „Reindeer-Herding Cultures in Northern Nordland, Norway: Methods for Documenting Traces of Reindeer Herders in the

Landscape and for Dating Reindeer-Herding Activities," *Quaternary International* 238, no. 1 (2011): 63-75.

7 Lásd pl. Ørnulv Vorren, „Samisk bosetning på Nordkalotten, arealdisponering og ressursutnytting i historisk-økologisk belysning" [Számi települések az északi sarkvidéken, területfelosztás és erőforrás-használat történeti-ökológiai megvilágításban], in *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning: Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistisa Fakulteten vid Umeå Universitet den 7–9 juni 1978*, szerk. Evert Baodou és Karl-Hampus Dahlstedt (Umeå: Umeå Universitet, 1980), 235-261.; Lennart Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule Lappmark* [Adózás, elszegényedés, fejlődés. A számi vadásztársadalom átalakulása a nomád rénpásztorkodás irányába Lule Lappmarkban] (Lund: Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, 1982); Bjørnar Olsen, „Stability and Change in Saami Band Structure in the Varanger Area of Arctic Norway, AD 1300–1700," *Norwegian Archaeological Review* 20, no. 2 (1987), 65-80.; Lars Ivar Hansen, *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingeøkonomi* [Számi vadásztársadalom és norvég fejedelmi gazdálkodás] (Oslo: Novus Forlag, 1990); Inga Maria Mulk, *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr.* [Sirkas: egy számi vadásztársadalom az átmenet korában, 1–1600] (Umeå: Umeå Universitet, 1994); Inga Maria Mulk, „Bosättingsmönster, vilderensjakt och tamrenskötsel i Lule Lappmark – 100 e.Kr. - 1600 e.Kr." [Településszerkezet, vadrén vadászat és rénpásztorkodás Lule Lappmarkban, 100–1600], in *Fra villreinjakt til reindrift* szerk., Oddmund Andersen (Drag: Bahko – Árran lulesamisk senter, 2005), 33-59.; Sverre Fjellheim, „Fra fangstbasert til nomadisk reindrift i Rørostraktene" [A vadászat alapú rénhasznosítástól a noméd pásztorkodásig Røros területén], *Rangifer Report* 10 (2005): 21-30.; Thomas Wallerström, „The Sami between East and West in the Middle Ages: An Archaeological Contribution to the History of Reindeer Breeding," *Acta Borealia* 17, no. 1 (2000): 3-39.; Lars Ivar Hansen és Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750* [A számik története 1750-ig] (Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 2004); Lennart Lundmark, „Reindeer Pastoralism in Sweden 1550-1950," *Rangifer* Report 12 (2007): 9-16.; Ingrid Sommerseth, „Villreinfangst og tamreindrift i Indre Troms: belyst ved samiske boplasser mellom 650 og 1923" [Vadrén vadászat és rénpásztorkodás belső Tromsban a számi települések fényében, 650 és 1923 között], PhD értekezés (Universitetet i Tromsø, 2009); Sommerseth, „Archaeology and the Debate."

8 Egy haplotípus-változás megerősíteni látszik az elképzelést a késő középkori számi paradigmaváltásról: a 16–17. században Észak-Norvégia területén új, Skandináviában nem őshonos rénszarvasállomány jelent meg. Gro Bjørnstad, Oystein Flagstad, Anne Karin Hufthammer és Knut H. Røed, „Ancient DNA Reveals a Major Genetic Change during the Transition from Hunting Economy to Reindeer Husbandry in Northern Scandinavia," *Journal of Archaeological Science* 39 (2012): 102-108.; Knut H. Røed, Ivar Bjørklund és Bjørnar J. Olsen, „From Wild to Domestic Reindeer – Genetic Evidence of a Non-Native Origin of Reindeer Pastoralism in Northern Fennoscandia," *Journal of Archaeological Science: Reports* 19 (2018): 279-286.

9 Tim Ingold, „Reindeer Economies and the Origins of Pastoralism," *Anthropology Today* 2, no. 4 (1986): 10; Sommerseth, „Archaeology and the Debate," 115.

10 Tim Ingold, *Hunters, Pastoralists and Ranchers* (Cambridge University Press, 1980), 97–98, Knut Odner, *The Varanger Saami. Habitation and Economy, AD 1200–1900* (Oslo: Scandinavian University Press, 1992), 32.; Røed et al., „Genetic Analyses," 1850.

11 A szakirodalomban a vita részben arról is szól, mit nevezünk domesztikációnak ill. pásztorkodásnak. Ezekre az elvi kérdésekre itt helyhiány miatt nem tudunk kitérni.

12 Az 1605-ös svéd rénszarvas-összeírás szerint az északsvédországi Västerbotten megyében 5–27 rénszarvas volt egy-egy család birtokában; 1602-es adatok szerint a 35–40 állatot birtokló családok különösen gazdagnak számítottak, lásd Robert P. Wheelersburg, „Uma Saami Native Harvest Data Derived from Royal Swedish Taxation Records 1557–1614," *Arctic* 44, no. 4 (1991): 342. Knut Odner viszont még mindig csak hat-hét állatra becsüli az egy háztartásnál tartott kezes réneket 1700 körül a Varanger-félszigeten élő, rénvadászattal még mindig intenzíven foglalkozó számik között, lásd Odner, *The Varanger Sami*, 32.

13 Hultblad, *Övergång från nomadism*, 60.

14 Egy ekkora csorda évi 40–50 állat levágását tette lehetővé, ugyanekkor tejtermelés szempontjából nem használhatták ki a nyáj teljes potenciálját, mivel 60–70 réntehén napi fejése meghaladta egy család lehetőségeit. Lundmark, *Uppbörd, utarmning, utveckling*, 153-158.

15 Ivar Bjørklund, „Domestication, Reindeer Husbandry and the Development of Sámi Pastoralism," *Acta Borealia* 30, no. 2 (2013): 181-182.

16 Lars Ivar Hansen vizsgálatai alapján pl. a mai Troms megye déli részén jól végigkövethető a nyájlétszámak alakulása. 1605-ben még kevés állat van sok tulajdonos kezén. A 18. század közepére már 30–40 állat az átlag létszám, és elkezdődik az állomány koncentrálódása néhány, 100–150 állatot tartó család kezében. Lars Ivar Hansen, „Spesialisert reindrift eller kombinasjonsnæring? Reinholdet i Sør-Troms på 1600- og 1700-tallet," in Andersen, szerk., *Fra villreinjakt til reindrift*, 172-173.

17 Sven-Donald Hedman és Bjørnar Olsen, „Transition and Order: A Study of Sámi Rectangular Hearths in Pásvik, Arctic Norway," *Fennoscancia archaeologica* 26 (2009): 3-22.; Sven-Donald Hedman, Bjørnar Olsen és Maria Vretemark, „Hunters, Herders and Hearths: Interpreting New Results from Hearth Row Sites in Pasvik, Arctic Norway," *Rangifer* 35, no. 1 (2015): 1-24.

18 Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 208-209.; Lars Ivar Hansen és Bjørnar Olsen, *Hunters in Transition: An Outline of Early Sámi History* (Leiden – Boston: Brill, 2014), 200-201.; Ingold, *Hunters, Pastoralists, and Ranchers*, 152-176. Inga Maria Mulk szerint a prémkereskedelem révén felhalmozott gazdagságot jelző presztízstárgyak áldozati felajánlása az egalitárius közösségek önszabályozásaként is értelmezhető, amellyel a társadalmi differenciálódást próbálták ellensúlyozni; Inga Maria Mulk, „The Role of the Sámi in Fur Trading during the Late Iron Age and Nordic Medieval Period in the Light of the Sámi Sacrificial Sites in Lapland, Northern Sweden," *Acta Borealia* 35, no. 1 (1996), 47-80.

19 A számi társadalom belső átalakulása lehetett akár inkább ok is, mint okozat: a vadászó közösségekben is az elit szervezte a vadászatokat, és a karámok, csapdák birtoklása révén már az átmenet előtt kialakulhattak a helyi társadalmi hierarchiák; lásd Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 212-214.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 203-206.

20 A Norvégiában 1349–51-ben pusztító pestisjárvány és a rossz mezőgazdasági évek miatti élelmiszerhiány az ország lakosságának több mint felét elpusztította; ez komoly hatással kellett, hogy legyen a számikra is, bár erről források hiányában keveset tudunk. A demográfiai katasztrófáról újabban lásd Ole J. Benedictow, *The Black Death and Later Plague Epidemics in the Scandinavian Countries: Perspectives and Controversies* (Warsaw: De Gruyter Open, 2016), 151–158. Ekkor tűnik el az ún. stallo lelőhelyek nagy része, illetve a fémben gazdag, nagy számi áldozati helyek

is ekkor vannak utoljára használatban; lásd Inger Zachrisson, „De samiska metalldepåerna 1000–1350 i ljuset av fyndet från Mörträsket, Lappland" [A számi fémleletek 1000–1350 között, a lappföldi Mörträsket leleteinek fényében], PhD értekezés (Umeå Universitet, 1984), 96., idézi Sommerseth, „Archaeology and the Debate", 122.

21 Ojala, *Sámi Prehistories,* 89.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 143-144.

22 Svéd és finn kereskedők, akik a svéd koronától kizárólagos jogot kaptak az északi területek termékeire és a számik adóztatására.

23 Az 1100-as évektől kezdve az óészaki források megemlékeznek a prémkereskedelmen meggazdagodott számi elitről. A kolonizáció, adóztatás, kereskedelmi integráció és a keresztény missziók ellenére a számik kulturális különállása megmaradt. Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 125-131.

24 A számik nem tartottak lovat, a közlekedéshez és szállításhoz csak réneket használtak.

25 Bjørklund, „Domestication," 184-185.

26 Ingold, *Hunters, Pastoralists, and Ranchers*, 78-79. A vállalkozás sikerességét alapvetően befolyásolta a környezet, a hótakaró minősége, a verseny a legelőkért, a ragadozók és a járványok. A 18–19. század fordulójáról tanulságos adatok állnak rendelkezésünkre a természeti katasztrófák következményeiről. A svédországi Lule lappmark területén 1785-86 telén fagyott hó zárta el a növényeket az állatok elől, éhínséget és meddőséget okozva az állományban. Az élelmet kereső rénszarvasok gyakran elkóboroltak és ellopták őket. A vemhesülő nőstények száma drámaian lecsökkent, sok borjú halva született, emiatt a tejhozam is erősen visszaesett. 1796-ban, majd 1813–16-ban hasonló problémát okozott a hó, illetve a legyengült állatokat pusztító ragadozók. 1830–37-ben a túlszaporodott lemmingek károsították a nyári legelőket, a téli legelőket pedig erdőtűz pusztította. A legyengült állományban rendszeresen felütötték fejüket a járványok. Ezek a katasztrófák több tízezer állat pusztulását okozták. Roger Kvist, „Saami Reindeer Pastoralism as an Indigenous Resource Management System – The Case of Tuorpon and Sirkas, 1760–1860," *Arctic Anthropology* 28, no. 2 (1991): 124, 126. 4. kép.

27 Bjørklund, „Domestication," 183.

28 Ørnulv Vorren és Ernst Manker, *Villreinfangst ved Gollevarre. Samiske fangstanlegg for villrein*, vol. 1 [Vadrén vadászat Gollevárriban: Számi rénvadász infrastruktúra] (Tromsø: Tromsø Museum, 1953); ØrnulvVorren, *Villreinfangst i Varanger fram til 1600–1700 årene* [Vadrén vadászat Varangerben az 1600–1770-as évekig] (Tromsø: Nordkalott Forlaget, 1998); Bjørnar Olsen, „Stability and Change in Saami Band Structure in the Varanger Area of Arctic Norway, AD 1300–1700," *Norwegian Archaeological Review* 20, no. 2 (1987): 65-80.; Odner, *The Varanger Sami*; Ellen Hambleton és Peter Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy at Gæccevaj'njar'ga 244 B in the Varanger Fjord, North Norway," *Norwegian Archaeological Review* 30, no. 1 (1997): 55-70.; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 185–190.; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 174-180.

29 Kjersti Schanche, „Varangersamene før 1600: Bosettingstruktur og økonomisk basis i Varangersiidaen i siste del av middelalderen," [A varangeri számik 1600 előtt: településszerkezet és gazdasági bázis a Varanger siidában a középkor végén], in Andersen, szerk., *Fra villreinjakt til reindrift*, 69.

30 Elin Myrvoll, Alma Thuestad és I. M. Holm-Olsen, „Wild Reindeer Hunting in Arctic Norway: Landscape, Reindeer Migration Patterns and the Distribution of Hunting Pits in Finnmark," *Fennoscandia Archaeologica* 28 (2011): 14.

31 A két közösség különálló maradt, a 17–18. század fordulóján is jól elkülöníthető a forrásokban. Alf Ragnar Nielssen, „Economic Adaptation among the Coast Sami Population in Finnmark, c. 1700," *Acta Borealia* 3, no. 1 (1986): 24-25.

32 Ojala, *Sámi Prehistories*, 89-90.; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 263–265.; Odner, *The Varanger Sami*, 208.

33 Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 241.; Lars Ivar Hansen, „Trade and Markets in Northern Fenno-Scandinavia, A.D. 1550–1750," *Acta Borealia* 1. no. 2 (1984): 59-62.; Knut Odner, „Trade, Tribute and Household Responses: The Archaeological Excavations at Geahčeváinjárga 244 B in the Varanger Fjord, North Norway," *Acta Borealia* 18, no. 1 (2001): 40.

34 A lelőhelyek többféle néven, norvégul és számi nyelven is szerepelnek a szakirodalomban, ráadásul többféle átírással. Itt a számi neveket használom.

35 Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 134-145.

36 Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 62.

37 Myrvoll et al., „Wild Reindeer Hunting," 3-17.; Vorren és Manker, *Villreinfangst ved Gollevarre*, 14-15.

38 Schanche, „Varangersamene," 70-71.

39 Jens Storm Munch és Gerd Stamsø Munch, „Utgravningene på boplassen på Gållevarri" [Ásatások Gållevarri településen], in Vorren, *Villreinfangst i Varanger*, 106, 119-120, 132.

40 A grafikonon a kis számban előforduló egyéb fajok (pl. kutya, macska) a könnyebb áttekinthetőség érdekében nem szerepelnek, a teljes leletanyag részletezéséhez lásd az 1. táblázatot.

41 Az 1984-es archeozoológiai jelentés eredményeit publikálta Odner, *The Varanger Saami*, 193-194. Az eltérések adódhatnak tafonómiai tényezőkből is.

42 Odner, „Trade, Tribute and Household Responses," 42.

43 Hambleton és Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy;" Odner, „Trade, Tribute and Household Responses," 26.

44 Odner, „Trade, Tribute and Household Responses," 27, 39.

45 Odner, *The Varanger Saami*, 28-29.

46 Vorren, „Samisk bosetning," 250-251.

47 Hambleton és Rowley-Conwy, „The Medieval Reindeer Economy," 67.; Myvoll et al., „Wild Reindeer Hunting," 7-8.

48 Nielssen, „Economic Adaptation," 28.

49 Andersen, „Reindeer-Herding Cultures," 67.

50 Lars Ivar Hansen, „Sami Fisheries in the Pre-modern Era: Household Sustenance and Market Relations," *Acta Borealia* 23, no. 1 (2006), 57.

51 Thomas von Westen norvég misszionárius 17. század eleji beszámolói alapján. Vorren, „Samisk bosetning," 255. 11. kép; Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 254. 50. kép; Hansen és Olsen, *Samenes historie*, 258. 57. kép.

52 Nem minden finnmarki számi család tartott réneket: Finnmark megye nyugati részén, Rognsundben például egyáltalán nem volt jellemző a réntartás. A szarvasmarha- és juhtartás az egész megyében általános volt, még ha csak kis méretekben is. Alf Ragnar Nielssen, „Animal Husbandry among the Norwegian Population in Finnmark, c. 1685–1705," *Acta Borealia* 1, no. 2 (1984): 86-88.

53 Nielssen, „Economic Adaptation," 31. 6. tábla.

54 Nielssen, „Economic Adaptation," 31-32.

55 Bjørnar Olsen, Stabiliet og endring: produksjon og samfunn i Varanger 800 f.Kr – 1700 e.Kr [Stabilitás és változás: termelés és társadalom Varangerben, i. sz. 800-1700], MA szakdolgozat (Universitetet i Tromsø, 1984), 230-231.

56 Einar Niemi, *Vadsøs historie.* Bind 1. *Fra øyvær til kjøpstad (inntil 1833)* [Vadsø története. 1. kötet. Szigetcsoporttól kereskedővárosig (1833-ig)] (Vadsø: Vadsø kommune, 1983), 301., idézi Nielssen, „Economic Adaptation," 26.

57 Hansen és Olsen, *Hunters in Transition*, 269-270.

58 Schanche, „Varangersamene," 70.

59 Nielssen, „Economic Adaptation," 26.

60 Odner, *The Varanger Saami*, 32-35.

61 Nielssen, „Animal Husbandry," 90.

Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia

Judith A. Rasson*

The mountainous area of western Northern Macedonia (the Former Yugoslav Republic of Macedonia) provides examples of the many ways people interact with mountains. Mountains are demanding terrain, often with poor soils and cold winters, but incorporated nonetheless into the lifestyles of people who live near them. Here I discuss the results of historical and ethnoarchaeological research in the area between the city of Bitola and Ohrid and Prespa lakes, focusing on the Pelister and Galičica national parks (Fig. 1).[1]

Historically, mainly sheep grazed on grass at high altitudes in this region. Local cultural knowledge also allowed people to harvest wild plants for seasoning food and folk medicine; pine pitch (*smol*) was used in the recent past for medical and other applications. Mountain pastures augmented village resources significantly.[2] With roots reaching back into prehistory, village populations moved from lower to higher elevations during the summer to tend grazing flocks or even lived on the move continually (pastoral nomadism). The lifestyle of pastoral nomads, ethnic groups like the Vlachs (who speak a language similar to Romanian) and others, has had a romantic appeal to researchers even though it has been severely curtailed,[3] especially since the end of World War II, by the development of infrastructure like national boundaries, national parks, and agribusiness. Previously, herding sheep in these mountains was a significant part of the regional economy. Shepherds built roughly piled dry-stone walls (Fig. 2) to create spaces where sheep rested and were milked, where cheese was made, and where shepherds could sleep and store personal effects. Pastoral nomadism and transhumance were economically crucial during the Ottoman period from 1400 to 1912 (and probably earlier) when they provided products—cheese, meat, wool, and hides—that were used locally and exported to urban centers.

► **Fig. 1.** *Landscape in Pelister National Park looking east. Note the growth of shrubs in the foreground as part of the process of vegetation succession (photo: J. Rasson, 2007).*

In the area that is now Galičica National Park,[4] villagers near the park developed uses for the mountainous terrain that extended resources beyond their village properties. Traditionally used

► **Fig. 2.** *Piled-stone walls (originally topped with dry brush) that are part of a sheepfold (bačilo) high in the mountains near Golemo Jezero [Big Lake], with Pelister Park ranger Iljo Sterjovski (photo: J. Rasson, 2007).*

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest, retired

for grazing sheep and making cheese, with permission from the park they now maintain hay fields (transporting the hay down to the village for animal fodder in the winter), pasture sheep, and grow crops (principally potatoes) on plots formerly used as sheep pens. In Pelister National Park, succession of vegetation is underway, probably owing to the cessation of pasture use (see Fig. 1). The park leases a flock of sheep in the summer to graze in the high pastures to maintain the grass cover to some extent. Pelister is managed for forest products; there is little or no agricultural activity as in Galičica National Park.

Pelister National Park is a haven for tourism; local residents from the area escape the summer heat by hiking in the park, often gathering wild herbs for domestic use. People can harvest wild blueberries for a short season (by permit, but without a fee), which allows local residents to supplement their incomes by selling the fruit to a local factory for fruit juice. The park also sells firewood locally in addition to its larger-scale forestry activities.

Mountains, here as elsewhere, are not just wild territory; they are communal and managed (even now the park areas are managed by the state).[5] Reserved communal areas (called *sinor*s), used mostly for grazing, belonged to villages at lower elevations. Designating village areas undoubtedly reduced the potential for conflicts over resource use. Pelister became a national park in 1947 and Galičica in 1956, taking *sinor* management out of village control, but local residents still remember the locations. The importance of village lands is seen in the explanation for the place named Dva Groba (Two Graves) on a ridge at 2,007 m (6,585 feet) in Pelister National Park.[6] The explanation for the name in local folklore is that during the time when this region was part of the Ottoman

► **Fig. 3.** *Remains of a sheepfold of piled stones (low walls in the lower center of the photo) in Galičica National Park (photo: J. Rasson, 2007).*

► **Fig. 4.** *Overlapping use of mountain landscapes in Pelister National Park. On a ridge overlooking a settlement on the shore of Lake Prespa a sheepfold (lines of white rocks in the foreground and to the left) is overlapped by a line of small depressions–World War I features, probably foxholes (photo: J. Rasson, 2010).*

Empire, two Turks were killed and buried there and the Ottoman authorities demanded compensation; because the people from the village of Magarevo were rich, they paid the fine and took that space for their pastures.[7]

Besides grass, because sheep need water to drink every day, herding facilities were usually located near natural water sources. In the dry karst landscape of Galičica National Park there are few natural water sources although there is considerable pasture (Fig. 3). A water supply could open up part of the landscape where all the requisite resources are not otherwise available. A folktale collected in both Macedonia and Hercegovina recounts that a ceramic pipe led down from the high pastures to convey milk to the village.[8] An elderly male resident of Trnovo (in 2007) related an account of ceramic pipes that brought milk down the mountain from the Pelister area, and a 52-year-old shepherd from Magarevo, near Pelister National Park stated (in 2010) that he had seen such pipes at Ćumci (a place name meaning flue pipe) in the park. This has not yet been verified in the field, but in 2009, clay pipes were discovered in Galičica National Park near the place called Djafa, where sheep have been tended for many years (Fig. 3). The pipes seem to have been part of a small water delivery system that conveyed water from a natural spring on a hill to sheepfolds at a lower elevation. The pipe apparently extended 600 to 700 meters. A shepherd who had heard about the pipes and wanted to make

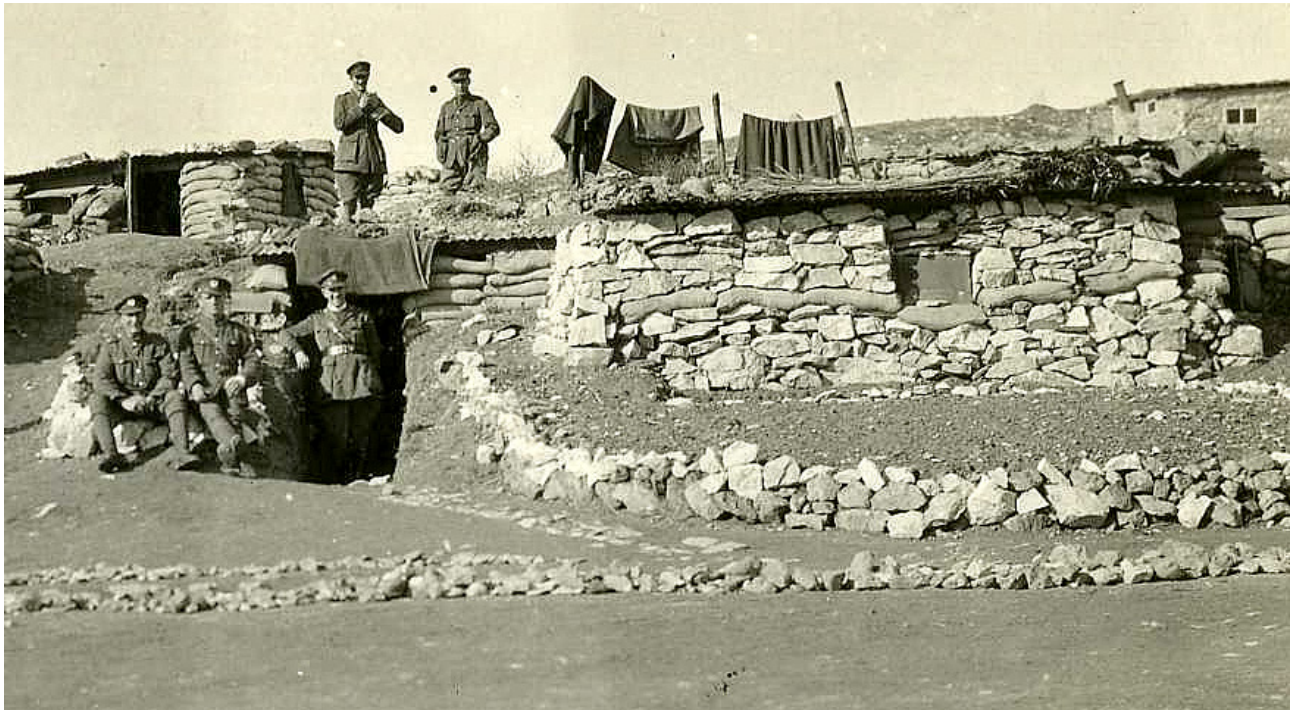

► **Fig. 5.** *Remains of military stonework in Pelister National Park, 2007 (photo: J. Rasson).*

a small pond discovered them in 2008.[9] They show that considerable effort was invested in facilities for tending sheep. They may date to the early twentieth century, when products from sheep were significant in regional commerce.

Mountains can play a role in managing cultural aggression. In the nineteenth century, the mountainous terrain provided protection from bandits for a large Vlach village called Maloviste, now in Pelister National Park. The residents maintained large flocks of sheep that grazed in the high meadows along with sizeable numbers of horses and donkeys used as pack animals (wheeled vehicles are not suitable for most of the terrain). With limited area for crops but close to mountain hayfields, the village residents were middlemen in trade south into Greece along a trail (called the French Road [*Francuski Pat*] during World War I) which followed the crest of the mountains, connecting Bitola, an important trade center, with commercial centers in Greece.

World War I had a dramatic impact on the area that now lies in Pelister National Park; it lay on the front lines of the so-called Salonica (*Solun*) Front (also known as the Macedonian Front), where the Central Powers: Austria-Hungary, Germany, Bulgaria, and Turkey fought the Allies: Serbia, France, England, and Romania. As elsewhere in World War I, this front was maintained, with occasional attempts to broach it, for a number of years, until the Allies withdrew to the west.[10] During the long stalemate, both sides dug in—creating a network of trenches and fortified positions linked by roads. After the war, all the military features were abandoned. Although the perishable elements have disappeared, many different landscape modifications still exist (Fig. 4). Military structures were often built with dry-stone walls, many of which are still visible (Figs.

► **Fig. 6.** *World War I photograph (here cropped) showing military stonework (with interspersed sandbags) entitled "British Troops Salonica Front" by photographer Merl Lavoy. The original is in the Reeves Collection 92-40 in the Otis Archives, National Museum of Health and Medicine, Silver Spring, MD. Reproduced with thanks.*

5 and 6). From observation of these remains it appears that they can be distinguished from shepherding remains because the shepherds' structures tend to be more stacked rocks than true masonry (compare to Fig. 2).

The war was detrimental to life in the mountains; many people were deported to places like Bulgaria or fled to places like Bitola (then called Monastir). Village life in Maloviste was disrupted; it was largely depopulated and never regained its former importance, although it is still inhabited today. Normal life in the mountains returned to some extent between the world wars. In World War II the fighting in Macedonia did not affect the western mountains as much as previously. After World War II, however, great changes took place. Macedonia was incorporated into socialist Yugoslavia, which espoused the goal of developing an industrial state with all the attendant changes to cultural and social life.

The establishment of national parks in the then-Yugoslav Socialist Republic of Macedonia was symptomatic of widespread social and political changes that included industrial development, urban growth, increased educational standards, and electrification projects, which undoubtedly affected the economy of this area. The importance of the mountains in the rural economy and the impact of establishing the park are reflected in population numbers. Census data reveal a picture of the area in and around Pelister National Park; when the park was created, traditional access to resources like high-altitude grazing land was terminated. In 1948, there were 3,936 residents in six villages adjacent to the park; 504 lived in Maloviste, the only settlement within the park boundaries. By 1994, only 1,499 remained (121 in Maloviste);[11] there was great hardship and out-migration from the region, especially men, who often went to Australia.

Mountains play many roles through time in local and national lifeways. Despite the solidity and seeming passivity of mountains, cultural groups use them to meet their social and economic needs as well as merely adapting to their existence.

Notes

1 This research was conducted between 2007 and 2010, supported by a grant from Central European University. I am very grateful for the help that I received from staff members at Pelister National Park (especially Iljo Sterjovski), Galičica National Park, the National Museum in Bitola (Risto Paligora and particularly Gordana Filipovska Lazarovska), and Ljubčo Risteski of Ss. Cyril and Methodius University, Skopje. I also sincerely thank CEU alumni Oliver Avramovski, Katarina Hristovska, Kristina Biceva, and Jelena Jarić for all their advice and hard work.

2 There is an extensive literature about pastoralism, for instance, Raquel Gil Montero, Jon Mathieu, and Chetan Singh, "Mountain Pastoralism 1500-2000: An Introduction," *Nomadic Peoples* 13, no. 2 (2009): 1–16; Lucia Nixon and Simon Price, "The Diachronic Analysis of Pastoralism through Comparative Variables," *Annual of the British School at Athens* 96 (2001): 395–424; and others.

3 A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *Nomads of the Balkans; An Account of Life and Customs among the Vlachs of the Northern Pindus* (London: Methuen, 1914) and Tom Winnifrith, "Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens," *British School at Athens Studies* 17 (2009): 67–75.

4 See the website "Exploring Macedonia," accessed Sept 20, 2018, http://www.exploringmacedonia.com/Galičica.nspx

5 Communal land use in mountains has been explored by (among others) Robert McC. Netting, "What Alpine Peasants Have in Common: Observations on Communal Tenure in a Swiss Village," *Human Ecology* 4, no. 2 (1976): 135-146; and "Of Men and Meadows: Strategies of Alpine Land Use," *Anthropological Quarterly* 45, No. 3 (1972): 132–144.

6 See the website "Mapcarta," accessed August 31, 2018, https://mapcarta.com/29171690

7 Collected during an interview in 2007 from an elderly man resident in Trnovo.

8 Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine: Studija—Zbornik i Komentari* [Historical oral sources from Bosnia and Herzegovina: Studies and comments] (Sarajevo: buybook[sic], 2004), 148.

9 Park personnel recovered two tubular pipe fragments with a collar on one end that can be inserted in the wide end of the next segment. The pipe fragments are wheel-thrown, unglazed clay, red in color, varying from 8 to 10 mm in thickness over the length of each pipe segment.

10 There is little literature on this front in English; see the map showing the World War I front lines and military actions by both sides in and around the area that is now Pelister National Park (west of Bitola), Vanče Stojčev, *Military History of Macedonia* (Skopje: Military Academy "General Mihailo Apostolski," 2004), particularly the map on page 85.

11 *Plan ha upravuvanje na Nacionalniot Park Pelister* [Plan for the management of Pelister National Park] (Skopje, 2003), 103, Table 49. On file at the park headquarters in Bitola.

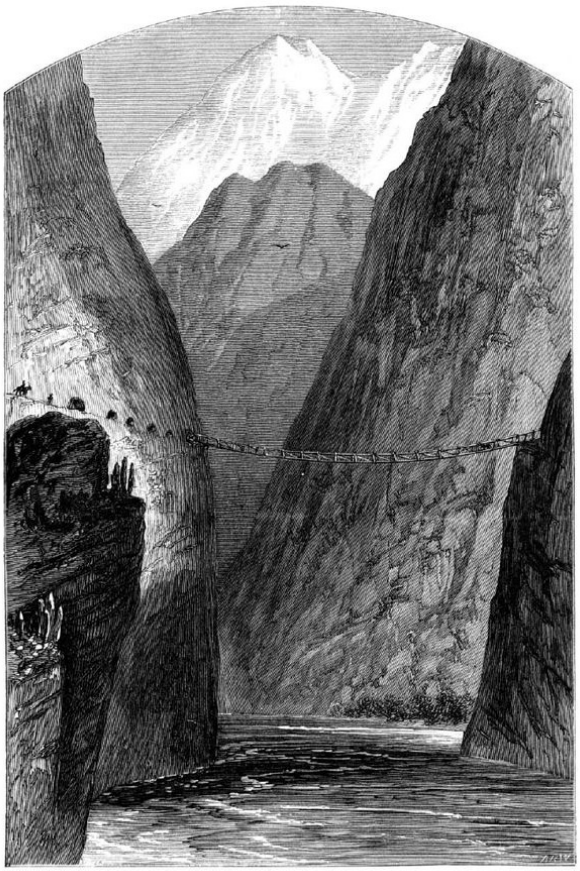
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)

Jeremy M. Mikecz*

To Spaniards passing through the Andean region and Inka Empire in the sixteenth or seventeenth centuries, it was unforgettable. To Friar Martín de Murúa—writing in the early seventeenth century—the bridge over the Apurímac River was "the most celebrated and even feared" of the "famous bridges of this realm."[1] Made of plant fibers woven together by skilled Andean craftsmanship, the bridge stretched across a gap 45 m wide while dangling about the same distance above the river below. The river itself was equally impressive. It runs from the slopes of Mt. Misti (5,597 m) all the way down to the Amazon (400 m). At its most pronounced, it cuts a ravine over 3,000 m deep, making it one of the deepest gorges in the world.

In a region with no navigable rivers, all people, goods, and information traveled on the Inkas' sophisticated road system that connected even the most remote of the Inka Empire's provinces. In the longest mountain range in the world, fast-flowing turbulent rivers and deep ravines presented the greatest obstacle for Andean road-builders. Andeans built stone and log bridges across small rivers and creeks and tied together balsa rafts to form floating bridges across calm waters.[2] But, for the deepest ravines, widest gaps, and most turbulent rivers, they constructed one of the marvels of Peru: fiber suspension bridges. These bridges, of which the Apurímac was only the most celebrated and feared, once dangled over ravines and rivers across the Andes.

Yet, when the Spanish conquistadors wrote about their invasion of Inka Peru in 1533, they barely acknowledged passing over the Apurímac and mention almost nothing of the landscape of this canyon or others which inspired so much awe in later authors. They do describe the retreating Inka resistance burning bridges in the face of their advance. However, they give no heed to the challenge of crossing this bridgeless expanse nor do they describe the Apurímac's impressive geography. Pedro Sancho, Francisco Pizarro's secretary and the author of the most detailed account of this journey, simply states: "[We] arrived at the river which [we] crossed in balsas, swimming the horses, because the bridge was burned down." Sancho mentions nothing of the steep decline into the canyon, the construction of this balsa bridge, and the fear this cross-

BRIDGE OF THE APURIMAC.

► **Fig. 1.** *The famous suspension bridge of the Apurímac. Drawing by Ephraim George Squier (1877). Source: Ephraim George Squier, Peru: Incidents of Travel and Exploration in the Land of the Incas (New York: Henry Holt & Co., 1877).*

* Mellon Postdoctoral Fellow in the Digitial Humanities, University of Southern California

► **Fig. 2.** *The author at Saywite Rock in September 2014. (photo by J. M. Mikecz)*

ing likely inspired in human and horse. However, he does add some context: "And the river being full, [we] delayed in crossing it the rest of that day and the next one until the hour of siesta when the Governor, smiling [determined] to set out without waiting for the Indian allies to cross."[3] While failing to sufficiently explain their delay, he provides a curious admission: in the nine chapters and seventy-nine pages he devotes to describing the march from Cajamarca to Cusco, this marks only the second reference to "indios amigos." Indeed, Sancho's narration of this invasion scarcely mentions either Andean geography or Andean allies at all, two omissions that are deeply interconnected.

Since leaving Cajamarca three months earlier, the conquistadors had traveled nearly 1400 km. This journey took them over five mountain passes 4500 m (14,760 ft) or more above sea level and seven times into and out of canyons as deep as or deeper than the famous Grand Canyon of the United States. The Apurimac was merely the last and greatest of these canyons. Following the Inka Royal Road (*Qhapaq Ñan*) along the ridge of the Andes—the longest mountain range in the world—these foreigners experienced over 200,000 m of elevation change and for one stretch remained above 4000 m (13,123 ft) for almost 150 km straight.

Why did this crossing, and the dramatic topography of the Andes, receive so little attention from these first eyewitnesses-authors? What did they likely see and feel in places like the Apurímac while their pens fell silent?

The chronicler Pedro de Cieza de León offers more detail in describing a terrifying crossing some fifteen years after the conquistadors. He describes the Inka road dropping precipitously into the canyon. Approaching the river from the east, Cieza traveled with a unit of soldiers that had just defeated the rebel Gonzalo Pizarro. As was common in times of war, Cieza and his companions found the bridge destroyed. Thus, one by one, the men climbed into baskets and were pulled across the Apurímac by ropes, all the while dangling in the air dozens of meters over the turbulent waters below.[4] These were *oroyas*, which—in many ways—resemble the ziplines adventure tourists ride for amusement today. In his study of the Inka road system, John Hyslop describes the *oroya*s this way:

> "The oroya was perhaps the most frightening manner of crossing a river in the days of the Inka Empire. It usually consisted of a basket suspended from one cable connected to both sides of the river. The basket was pulled from one side to the other by people on one bank who hauled a rope attached to the basket."[5]

Left unsaid in Cieza's account were the people who pulled his basket across the abyss. It was Andean people, of course, just as they designed, built, repaired, and operated all Andean bridges well into the colonial period. While Cieza was silent about Andean labor here, he repeatedly found Andean geography and engineering awe-inspiring. For the Apurímac, he marveled at the "great work" done to break rock and level the road on the descent. Still, the road was "so rough and difficult" that horses, loaded with gold and silver, frequently fell off the road and tumbled into the river, never to be seen again.[6]

Foreigners always marveled at the canyon and the bridge. George Ephraim Squier, an American journalist and archaeology pioneer, visited Peru in the 1860s. Like Murúa nearly three centuries before, the experience was unforgettable. He writes:

> "Every one we met who had crossed it [the Apurímac Bridge] was full of frightful reminiscences of his passage: how the frail structure swayed at a dizzy height between gigan-

► **Fig. 3.** *The view of the Apurímac from the Mirado Capitan Rumí (photo by J. M. Mikecz, Sept 2014)*

> tic cliffs over a dark abyss, filled with the deep, hoarse roar of the river, and how his eyes grew dim, his heart grew faint, and his feet unsteady as he struggled across it, not daring to cast a look on either hand."[7]

It was Squier, or an artist in his employ, who produced the sketch of the hanging bridge on Fig. 1. Unfortunately, after Squier's visit the bridge fell into disrepair and was completely abandoned by the beginning of the twentieth century.

If the canyon and its crossing inspired so much awe and fear among foreigners, what exactly did the Apurímac mean for Andean people? Garcilaso de la Vega Inca, son of a Spanish conquistador and an Inka noblewoman, once remarked that Andean groups "were reduced voluntarily to submission to the Inka Empire merely on sight of such a bridge."[8] According to Murúa, who relied on native informants to write his history of Peru, "Apurímac" means "the lord that speaks" for the noise its turbulent waters made.[9] This spiritual dimension was made manifest in 1555 when a large landslide from the mountains above completely blocked the river. Andeans living downstream suddenly saw the great river run dry for three days; they naturally concluded the world was ending.[10]

I thought about the meaning this river may have held for Andeans as I passed through the region in September 2014. I also wondered what exactly the conquistadors saw—but left unsaid—as they approached the Apurímac and the final ascent to Cusco. On the way to the river and Cusco itself, I stopped to visit Saywite Rock, a three-dimensional stone models the size of a car (Fig. 2). This carved boulder model Inka irrigation technology while also representing the three principal environments of Peru: the coast, the highlands, and the rainforest. Did the conquistadors see it? It was not far from the main Inka road.

After staying overnight in a nearby town, I paid a local tour guide to take me to a *mirador* or viewpoint that overlooks the Apurímac Canyon (Fig. 3). This *mirador* afforded impressive views of the canyon and its river as it descended toward the Amazon. Yet, it was not just the bridge and canyon that had histories. Other stories were inscribed into the landscape, ready to be recalled by locals who had passed down these stories for generations. Before arriving at the *mirador*, the guide took me to a large rock that dominated this ridge. Locals call it *El Capitán Rumi*, which, in a mix of Spanish and Quechua, means "The Captain Rock." The Captain lords over the region from his commanding perch (Fig. 4).[11]

Did the conquistadors see *El Capitán* when they crossed the river below? Would its presence

► **Fig. 4.** *The Capitán Rumi rock as it overlooks the Apurímac (photo by J. M. Mikecz, Sept 2014)*

have mattered to them without the story? As the first group of conquistadors climbed out of the Apurímac Canyon towards Cusco in November 1533, Inka armies suddenly ambushed them. After the first difficult day of battle, the conquistadors believed themselves lost. According to Spanish accounts, this vanguard was only saved by the sudden and miraculous arrival of thirty of their compatriots riding hard through the night out of the Apurímac. In contrast, indigenous allies later described guiding, escorting, and defending the foreigners on their approach to Cusco.[12] According to another indigenous account, a faction of Inkas also came to their assistance with 100,000 warriors.[13]

Conquistadors wrote their indigenous allies out of their narratives just like the formidable geography of the Andes. Why? They wrote their accounts to justify their actions and seek reward from the Crown for their service. Thus, it was in their interest to exaggerate their accomplishments while downplaying the assistance and sophistication of the people who helped them. As the geographer Heidi Scott has argued, indigenous communities served as a "protective buffer" between the Spaniards and the difficult topography of Peru.[14] They only described the difficulties of Andean geography when the sudden absence or unavailability of native labor meant they had to endure it without a buffer. Without this assistance, the journey would have ended in disaster, just as initial European invasions of the New World so often did in places like Colombia, Patagonia, the Amazon, and Florida. Thus, recognizing the long-hidden importance of native allies to Europeans' American invasions requires attention to the indigenous humanized geographies of place: that is how indigenous ingenuity and labor made seemingly unhospitable landscapes hospitable. The conquest of Peru was a brutally violent endeavor. But, it was one made possible by diplomacy as much as violence.[15] Only with the help of bridge-builders could one cross the abyss.

Notes

1 Martín de Murúa, *Historia general del Perú*, ed. Manuel Ballesteros Gaibrois (Madrid: Historia 16, 1987), chap. 87.

2 According to the priest José de Acosta, "the Indians use a thousand ways to cross rivers." John Hyslop, *The Inka Road System* (Orlando, FL: Academic Press, 1984), 317.

3 Pedro Sancho, *An Account of the Conquest of Peru* (New York: The Cortes Society, 1917), chap. 10.

4 Pedro Cieza de León, *La crónica del Perú (1553)* (Madrid: Calpe, 1922), chap. XCI.

5 Hyslop, *The Inka Road System*, 327.

6 Cieza de León, *La crónica del Perú (1553)*, chap. XCI.

7 Ephraim George Squier, *Peru: Incidents of Travel and Exploration in the Land of the Incas* (New York: Henry Holt & co., 1877), 546.

8 Hyslop, *The Inka Road System*, 323.

9 Murúa, *Historia general del Perú*, chap. 87.

10 Garcilaso de la Vega, *Los comentarios reales de los incas* (Lima: Sanmartí, 1918), pt. 1, Vol. 2, Book 8, Ch. 22.

11 According to this story, The Captain was the original rock and had dispersed all its smaller counterparts which surround it.

12 Don Juan Guachaca, "Información: En el pueblo de Guaquirca de los Aymaraes en 17 de Octubre de 1668" (expediente, October 17, 1668), Intendencia, Legajo 203, Real Hazienda 1796., Archivo Regional del Cuzco; Juan de Santa Cruz Pachacuti Yamqui Salcamayhua, *Relación de antigüedades deste reyno del Piru*, ed. Pierre Duviols and César Itier (Lima-Cusco: Institut français d'études andines; Centro de Estudios Regionales Andinos "Bartolomé de Las Casas," 1993).

13 Titu Cusi Yupanqui, *History of How the Spaniards Arrived in Peru / Relasçion de como los españoles entraron en el Peru*, ed. Catherine J. Julien (Indianapolis: Hackett Pub. Comp., 2006).

14 Heidi V. Scott, *Contested Territory: Mapping Peru in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 1st Edition (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2009), 34–35.

15 I make the case for the role of diplomacy in facilitating the Spanish invasion and occupation of Peru in my doctoral dissertation. This work follows decades of ethnohistorical research documenting how indigenous / Inka factionalism and an ongoing Inka civil war made the Spanish advance possible. However, I identify specific examples of this diplomacy while using data and geovisualizations to systematically show the magnitude and ubiquity of indigenous assistance at every important juncture of the so-called "conquest" of Peru. Jeremy Mikecz, "Mapping Conquest: A Spatial History of Indigenous Peru during the Spanish Invasion (ca. 1528-1537)," Ph.D. Dissertation (University of California, Davis, 2017).

Busy Places

Nyüzsgő terek

Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez

Petrovics István*

A Dél-Dunántúlon fekvő Pécs jelentős római örökséggel rendelkezik, tudniillik a középkori *Quinqueeclesiae* az antik *Sopianae* területén jött létre. Sopianae ugyan túlélte a Nyugat-Római Birodalom bukását, de a népvándorlás időszakában a település súlypontja áttevődött az egykori római polgárvárosból az ókeresztény temető területére, ahol a középkori város legjelentősebb szakrális központja, illetve legkorábbi településmagja is létrejött. Másként fogalmazva: Pécs esetében az antik és a középkori városközpont nem esik egybe, noha Sopianae jó állapotban levő szakrális és polgári épületei komoly szerepet játszottak a középkori város kialakulásában.[1]

A hagyományos nézet szerint a Pécs körüli régió a 9. században a Keleti-Frank Birodalomhoz tartozott – holott ezt bizonyító régészeti leletek napjainkig nem kerültek elő –, majd a 10. század elején a magyarság telepedett meg ezen a vidéken. A középkori város létrehozása egyértelműen a magyarsághoz kötődik, s Pécs életét, fejlődését az szabta meg, hogy a település egy korai alapítású (1009) egyházmegye székhelye volt.[2]

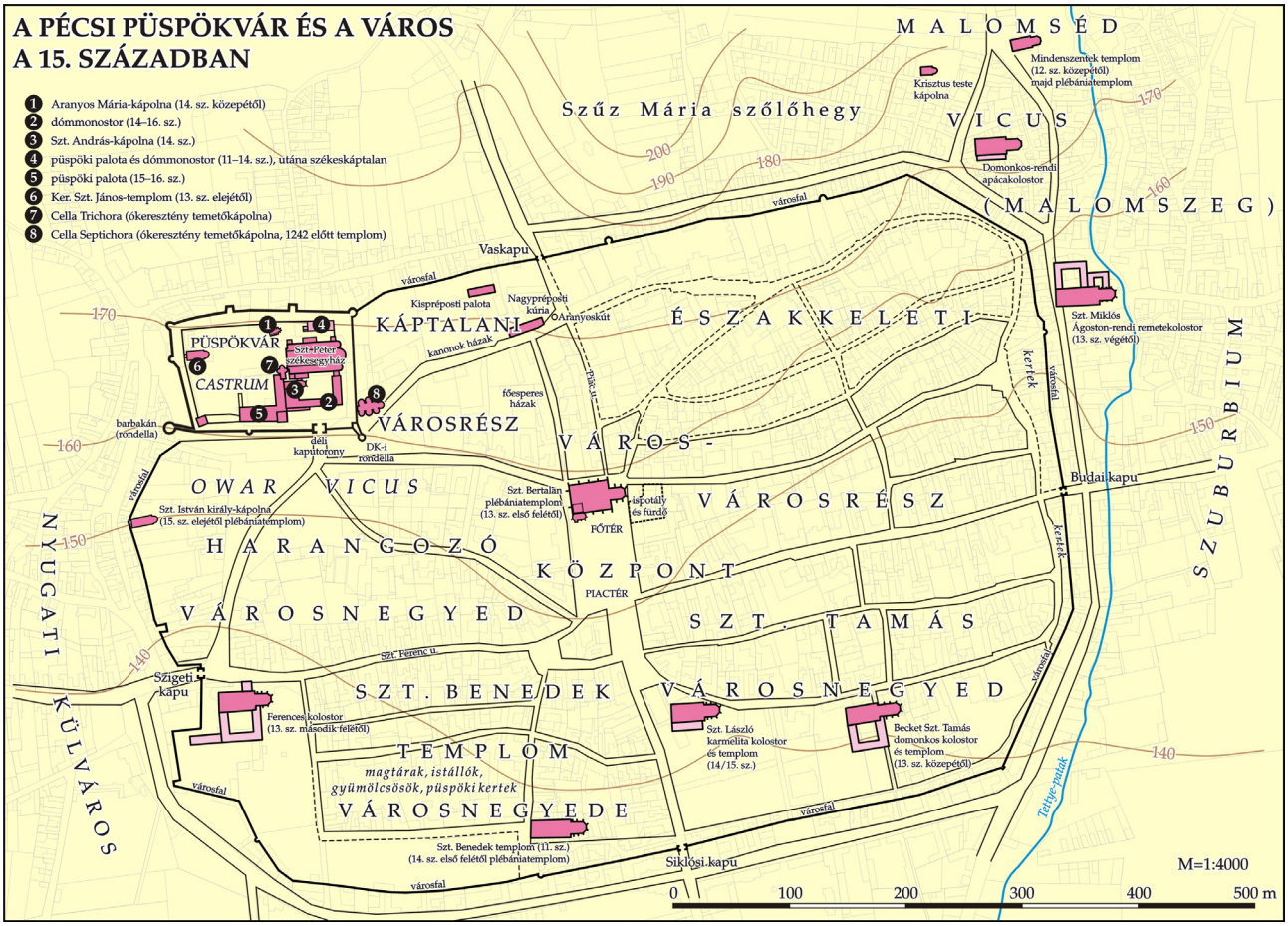
A város a pécsi püspökség népeinek 1190-re datált, de 1340 táján hamisított kiváltságlevele szerint a püspökség birtoka és birtokainak központja volt, polgárai (*cives et hospites*) vámmentességet élveztek, adózási és igazságszolgáltatási tekintetben a püspök alá tartoztak, vásárai mentesek voltak a királyi pénzváltók beavatkozásától. A pécsi hospeseket 1181-ben említi először oklevél, amely név szerint felsorolja a telepeseket és megadja elöljárójuk nevét is. A nevek alapján megállapítható: a hospesek az egykori német–francia nyelvhatár vidékéről érkeztek. A 14. század 30-as éveinek végén, illetve a 40-es évek elején egy jelentősebb német betelepedés érte el a Mecsek alján fekvő várost. A németek hamarosan háttérbe szorították a „latin" hospeseket, s rövid időn belül vezető szerepre tettek szert. A németség az egész középkor során meg tudta őrizni gazdasági súlyát.

Jóllehet Pécset elkerülték a jelentősebb külkereskedelmi útvonalak, a város egy kiágazás révén csatlakozni tudott a Dunával párhuzamosan futó út forgalmához. Pécs kereskedői a hazaiakon kívül elsősorban Velence, Firenze, Köln és Bécs kalmáraival álltak szoros kapcsolatban. A város keddi és pénteki napon tartott hetivásárát ismerjük, sokadalomra, azaz éves vásárra vonatkozó adat azonban nem maradt fenn. Ennek meglétére csupán a török forrásokból lehet következtetni. Az 1554. évi dzsizje adójegyzék szerint nagyszámú iparos élt a városban, az összeírt 253 személy között 112 kézműves volt. Meglepő viszont, hogy mindössze egyetlen céhről, az ötvösökéről rendelkezünk biztos ismerettel (1489). Pécs az 1300-as évektől egy évszázadon keresztül pénzverő- és bányakamara-ispánság székhelye volt. Erre vonatkozó késő középkori adat azonban nem ismert.

A középkori Pécset, amelynek tucatnál is több utcáját ismerjük név szerint, városfal vette körül. Dacára annak, hogy jogi szempontból egyházi földesúri város volt, erőteljesen urbanizálódott településnek tekinthető, amely a városmentes dél-dunántúli régióban a királyi szabad városokéhoz hasonló szerepet töltött be a gazdasági életben. A forrásokban *civitas* megjelöléssel előforduló Pécs a maga 39 centralitási pontjával a másodrendű városok élvonalába tartozott.

Nagyobb mennyiségű személynevet tartalmazó kútfő a középkorból nem maradt fenn, ám az oklevelekből és egyéb forrásokból a város 11 német és magyar bíráját – leszámítva a 12. században *prepositus*, *maior hospitum, villicus* megjelöléssel felbukkanó elöljárókat –, három esküdt-, valamint csaknem száz – magyar, német, horvát és „latin" – polgárát ismerjük név szerint. Jelenleg

* Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szegedi Tudományegyetem

► **1. kép.** *A pécsi püspökvár és a város a 15. században. Szerkesztette: Nagy Béla. Font Márta, szerk., Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódoltságig (Pécs: Kronosz, 2015), 177.*

10 olyan oklevélről van tudomásunk, amelyet a városi tanács állított ki. Pécs lakossága 4000 körül mozgott, s a város egy olyan megyében feküdt, amelynek népsűrűsége messze felülmúlta az országos átlagot. Az 1494/95. évi királyi számadáskönyvek szerint Baranya megyében, amelynek területe 5718 km^2-re rúgott, kereken 15.000 jobbágyporta volt, vagyis 1 km^2-re 2,62 porta esett. Az utóbb nyolc főesperesi kerületre tagolódó pécsi püspökség, amelynek fennhatósága Baranyán kívül Tolna, Pozsega és Valkó megyékre is kiterjedt, a középkori Magyarország egyik leggazdagabb püspökségének tekinthető. Pécs a középkorban nem volt vármegye (várispánság) központja, s a későbbiek során *sedria* helyként sem funkcionált. A várost 1543-ban vette be a török.[3]

A középkori Pécs kiemelkedő egyházi központnak számított. A püspök székesegyházán, várán és palotáján kívül külön említést érdemel a Szent Péter oltalma alatt álló, fontos hiteleshelyként tevékenykedő székeskáptalan, amely a maga csaknem 40 kanonokjával az ország egyik legnagyobb ilyen intézménye volt. A Keresztelő Szent János védelmét élvező, a forrásokban 1217-től szereplő társaskáptalan, amelynek tagjai gyakran tevékenykedtek hiteleshelyi megbízottként, hazai viszonylatban szintén a nagyobbak közé tartozott. A város falain belül és kívül összesen négy plébánia, továbbá öt koldulórendi kolostor (ferences, domonkos rendi férfi és női, karmelita, ágostonos remete) működött, s beginaházra, ispotályra, valamint közfürdőre is maradt fenn adat.[4] A városban található egyházi intézmények révén Pécs kitüntetett helyett vívott ki magának az oktatás és a kultúra terén, s 1367-ben itt jött létre a Magyar Királyság első egyeteme.[5]

A fenti kép a Pécs monográfia 2015-ben megjelent második kötetének anyaga révén rajzolható meg a városról. A monográfiával kapcsolatos kutatások során igen korán kiderült, hogy a város középkori históriájának feltérképezésében különösen fontos szerepet játszanak a kizárólag külföldi (bécsi, firenzei, vatikáni) levéltárakban megőrződött források.[6]

A város késő középkori történetét gazdagító újabb kútfő ismeretét a közelmúltban megélénkült vatikáni forrásfeltárás, valamint az előkerült dokumentumok publikálása tette lehetővé.[7] Az alább ismertetendő új adatok a Szent Tamás tiszteletére szentelt domonkos kolostorral kapcsolatosak, s egy VI. Adorján pápához 1523-ban intézett szupplikációval összefüggésben maradtak fenn. A kérvény szerint a pécsi domonkos konvent priorja és szerzetesei a Szentatyához fellebbeztek, s azt kérték a pápától, hogy semmisítse meg azt az ítéletet, amit Adrisi Bíró Mihály és társai ellenében a kolostor palkonyai halastavainak feldúlása miatt, valamint több pécsi polgár ellenében azok károkozásai miatt folytatott perükben a pécsi vikárius ellenük hozott, és a pert alkalmas helybéli bírákra bízza.[8] Az üggyel kapcsolatosan számunkra a domonkos konvent javai, illetve a dokumentumban név szerint említett pécsi polgárok személye a fontos.

A Szent Tamás konvent Pécs egyik legrégibb, a késő középkorban pedig az ország egyik legnagyobb domonkos kolostora volt. Kiemelkedő helyzetére utal, hogy a 15. század 2. felében *studium particulare* működött benne, továbbá az, hogy a kolostortemplom szentélyében őrizték a Szentvér-ereklyét, amit az 1491-ben szerzett pápai engedély értelmében nők is látogathattak. A rendház 1527-ben leégett, épülete később teljesen elenyészett. Egykori helyét a régészeti kutatás tisztázta. Sajnálatos módon kevés írott forrás emlékezik meg róla.[9]

A pécsi domonkosok számos kegyes adományban részesültek, bár ezek megszerzése gyakran akadályokba ütközött. Egy, a 16. század elején keletkezett formuláskönyv szerint Máté pannonhalmi főapát, a pécsváradi apátság bérlője és konventje Boltos Márton (*Martinus Bolthos*) pécsi polgárral és Bozsoki György literátussal (*Georgius literatus de Bosok*) elfoglalta azt a nagyhetényi (*Naghhethen*) malmot és kúriát, amit a prédikátor testvérek Nagyhetényi Balázs (*Blasius de Naghhethen*) és fivérei jóvoltából nyertek el.[10] Egy másik alkalommal Majsai Héderfy György (*Georgius Hederfy de Maÿsa*) vonakodott kiszolgáltatni 1000 forintot, valamint számos ingatlant és ingó vagyontárgyat a Szent Tamás kolostornak.[11] A fenti stylionarium Iványi Béla által megjelentetett anyagában akad még egy olyan regeszta, ami szintén a domonkosoknak tett adományról tanúskodik. Ez azonban eddig elkerülte a kutatók figyelmét – bizonyára azért, mert a szóban forgó pécsi káptalani oklevél szövegét Iványi nem publikálta.[12] Az pedig csak a Lakatos Bálint által közölt *supplicatio* alapján derült ki, hogy a Szent Tamás kolostornak halastavai is voltak. Jóllehet ezek lokalizálását illetően mindkét Baranya megyében fekvő Palkonya nevű falut számításba kell venni, magam úgy vélem, hogy inkább a Siklóstól délnyugatra fekvő mai Drávapalkonyáról lehet szó. Ezt valószínűsíti, hogy a Duna és a Dráva mentén, különösen a Dráva dunai torkolatánál gazdag halászó helyek voltak.[13] A perben szereplő Adrisi Bíró Mihály származási helyének azonosítása szintén problémás. Magam úgy vélem, hogy a Siklóstól nyugatra, a Pécset Aszúágon keresztül Nekcsével (ma Našice, Horvátország) összekötő út közelében fekvő Adorjásról lehetett szó valószínűleg. Adorjás (Azorjás/Azarjás) Drávapalkonya közelében feküdt, és az említett út révén mindkét hely könnyen megközelíthető volt Pécsről.[14]

Külön figyelmet érdemelnek a Szent Tamás kolostorral perbe keveredett pécsi személyek: Szécs István, Szabó Pál, Miklós volt pécsi bíró és Boltos János özvegye, Katalin asszony. Közülük csupán Katalin és férje voltak ismertek eddig, illetve a korábban már említett Boltos Márton, akivel rokoni kapcsolatban állhattak. A monográfia ugyanis hasznosította azt az 1521-ben kelt oklevelet, amely elmondja, hogy Mihály kanonok és vikárius, Brodarics István püspök, továbbá János pap, a pécsi Szent Bertalan-plébániatemplom Szentháromság oltárának igazgatója 1521 nyarán visszaváltotta Boltos János özvegyétől, Katalin asszonytól, valamint Boltos Mártontól és feleségétől azt a két övet és 24 gyűrűt, amit még Boltos Jánosnak és Gyulai Gergelynek zálogosítottak el.[15]

Szécs Istvánról, Szabó Pálról és Miklós volt pécsi bíróról (…*Stephanum Zech et Paulum Zabo ac Nicolaum quondam iudicem Quinqueecclesie*…) viszont az 1523. évi pápai kérvény tartalmazza az egyetlen ismert adatot. A szóban forgó kútfő információja egyrészt tehát gyarapítja a középkori pécsi polgárokkal kapcsolatos ismereteinket, másrészt pedig Miklós volt bíró személyében egy olyan városi elöljáróval ismertet meg, aki néhány évvel a mohácsi katasztrófa előtt irányította Pécset.[16] Családi neve, illetve hivatalviselésének pontos ideje sajnos nem ismert.

Rövid áttekintésem azzal zárom, hogy a vatikáni levéltárak még bizonyára számos olyan kútfőt rejtenek, amelyek előkerülése révén tovább árnyalható a középkori Pécs városáról megrajzolható kép.

Jegyzetek

1 Gáti Csilla, Kovaliczky Gergely, Nagy Erzsébet és Tóth István Zsolt, „Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig, in *Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*, szerk., Fedeles Tamás (Pécs: Kronosz, 2013), 45–63.; Fedeles Tamás, „Pécs középkori helyrajza," in uo. 70.

2 Pécs monográfiájának első, továbbá második kötete 2013-ban, illetve 2015-ben jelent meg Vonyó József főszerkesztésében, valamint Visy Zsolt és Font Márta szerkesztésében. Ezek a kezdetektől 1543-ig dolgozzák fel a város történetét: Visy Zsolt, szerk., *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig* (Pécs: Kronosz, 2013); Font Márta, szerk., *Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódoltságig* (Pécs: Kronosz, 2015).

3 Pécs középkori történetére lásd Koszta László, „ A püspökség alapításától (1009) a 14. század közepéig," in *Pécs története II.*, 21–172.; Petrovics István, „A város története a 14. század közepétől 1526-ig," in uo., 173–267., 276–288., 306–344.

4 Plébániák: Szent Bertalan, Szent Benedek, Szent István, Mindenszentek. (Az utóbbi a Malomséd városrészben!). Kolostorok: Szent Ferenc, Becket Szent Tamás, Szent László, Szent Miklós (?). Az utóbbi a Malomséd városrészben épült, ott, ahol a domonkos apácák Szentlélek oltalmát élvező rendháza is állt. Vö. Fedeles, „Pécs középkori helyrajza," 73–88.

5 Petrovics István, „Az első magyarországi egyetem," in *Pécs története II.*, 253–267.; Fedeles Tamás, „A középkori Pécs kulturális jelentősége," in uo., 268–274.; Jankovits László, „A humanista irodalom Pécsett," in uo., 274–276. A középkori pécsi egyetemre lásd még a *Per Aspera ad Astra* elektronikus folyóirat 2017. évi 1–2. számának Fedeles Tamás, Font Márta és Boda Domokos által jegyzett írásait.

6 Petrovics, „A város története," 202–208., 213–214., 220–221., 231.

7 Tusor Péter, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban* (CVC I/1exc.) (Budapest–Róma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004); lásd még Lakatos Bálint, *Regesta supplicationum 1522–1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények* (CVH I/16.) (Budapest–Róma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2018), 51–54.

8 Lakatos, *Regesta supplicationum*, 174–176.

9 Kiss Gergely és Sarbak Gábor, „Szerzetesi intézmények. Kolduló és remeterendek. D-2-Pécs," in *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*, szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor és Sümegi József (Pécs: Fény Kft., 2009), 371–372.; Koszta, „A püspökség alapításától (1009)," 115–121.

10 Iványi Béla, „Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv," *Történelmi Tár* 5 (1904): 506. 106. sz.; Fedeles Tamás, „Középkori kolostorokra és birtokaikra vonatkozó adatok a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi kiadványaiban," *Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 27 (2005): 126. 84. sz.

11 Iványi, „Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv," 510. 113. sz.; Fedeles, „Középkori kolostorokra és birtokaikra vonatkozó adatok," 126. 85. sz.

12 Iványi, „Egy 1526. előtti ismeretlen kéziratos formulás könyv," 517–518. 36. sz.

13 Petrovics, „A város története," 241.

14 Györffy György, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987[3]), 269.; Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894), 469., 514.

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény 260 192. Vö. Petrovics, „A város története a 14. század közepétől 1526-ig," 214–215.

16 A középkori Pécs ismert bíráinak nevét lásd Petrovics, „A város története," 230. 10. táblázat. Itt jegyezem meg, hogy Lakatos Bálint a regeszta és a kútfő szövegével ellentétben munkájának 176. oldalán az 1. számú jegyzetben tévesen Mihálynak nevezi a szóban forgó Miklós bírót.

Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon

Urbán Máté*

A tanulmány a 14-15. századi búcsújáró helyek szerepét vizsgálja a Dunántúl három nyugati megyéjében: Sopronban, Vasban és Zalában. A zarándoklatok és a kegyhelyek a késő antikvitás óta fontos elemei a keresztény vallásosságnak, azonban a búcsú teológiája csak a 13. század második felében alakult ki, gyakorlata pedig a késő középkorra terjedt el. A pápa vagy a püspök által adott búcsúkiváltság (indulgentia) a már megbocsátott bűnökért járó ideiglenes büntetés elengedése volt, amit leggyakrabban megadott egyházak kijelölt ünnepeken való felkeresésével lehetett elnyerni.[1] A búcsú teljesen elfogadott gyakorlattá VI. Kelemen pápa „Unigenitus" kezdetű bullája által vált.[2] A búcsúengedély gyakran a népi vallásosság gyakorlatát kodifikálta, tehát hivatalosan elismerte a népszerű kegyhelyek kultuszát; más esetekben viszont új kultusz kialakítása volt a cél. A búcsúkiváltság a zarándoklatok fellendítésével hozzájárulhatott a települések központi hely jellegéhez, a templombúcsúkból gyakran fejlődhettek ki heti piacok, sokadalmak.[3] A kegyurak gyakran kérvényeztek búcsút az általuk alapított vagy bővített egyházak számára, ez fontos eleme volt vallásos reprezentációjuknak, de hozzájárulhatott településük gazdasági felvirágoztatásához is.[4]

A kiváltság nélküli középkori városok jelentőségnek vizsgálatára Kubinyi András alkalmazta az először a német földrajzi szakirodalomban használt „központi hely" fogalmat. A szerző a települések központi funkciójának vizsgálatához kritériumrendszert dolgozott ki, és ezek alapján állította fel, centralitási pontokkal jelölve, késő középkori településeink hierarchiáját. Kubinyi a Dunántúlt „városmentes" tájnak nevezte, ugyanis ezen a tájon alig volt kiváltságolt város; a térség mégis a legnagyobb népességgel és a legsűrűbb településhálózattal rendelkezett a késő középkorban. A régió központi helyeinek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy ebben a térségben a királyi civitasok helyett a mezővárosok járultak hozzá a városiasodáshoz.[5] A tanulmány egyrészt a kiváltságolt egyházak típusát vizsgálja, másrészt a búcsúengedélyek és a központi helyek kapcsolatát elemezi.

A vizsgált régióra vonatkozó búcsúkérelmek és -engedélyek negyvennégy egyházat említenek, ezek harmincnégy településen helyezkednek el. Az említett egyházak közül tizenkettő plébánia, nyolc kolostor, tizennégy pedig kápolna. A többi esetben az ecclesia megnevezést használják az oklevelek, amely egyaránt utalhat kápolnára és plébániára, míg egy 1493-as engedély a monyorókeréki egyházat basilicának nevezi.[6] A települések hierarchiája részben tükröződik a búcsújáró helyek elhelyezkedésében. A három megyében Sopron volt az egyetlen kiváltságolt város. Vasvár, Kismarton, Kanizsa, Muraszombat a magánföldesúri civitas kategóriájába tartoztak, bár centralitási pontjaik alapján Kubinyi András az oppidumok közé sorolta azokat. Mezővárosnak számít még Monyorókerék, Nagymarton, Zalaszántó, Fraknó, Csáktornya és Egervár. A búcsúengedéllyel rendelkező falvak között is előfordul néhány vásárkiváltsággal rendelkező település, központi hely: Véged, Újudvar, Zalacsány és Sitke.[7] Castrum, castellum pedig Rum, Asszonyfalva, Marmánykő falvaiban volt.[8]

Sopronban a Szent György kápolna és a ferences kolostor kapott búcsúengedélyt, ez utóbbi két alkalommal is: 1467-ben és 1488-ban.[9] Ha a város közvetlen közelében lévő két pálos kolostort is ide számítjuk, akkor az itteni kegyhelyek száma kettőről négyre emelkedik. Kanizsán a plébánia, a (konventuális) ferences kolostor, a Szent Miklós kápolna és 1418-ban egy pontosan nem megnevezett egyház kapott engedélyt.[10] A ferences kolostornak adott búcsú hat időszaki gyóntató felvételét engedélyezte,[11] ami jelentős

* ELTE SAVARIA Egyetemi Központ, Történelemtudományi Tanszék

zarándoklatokra utal. Kismartonra majdnem ugyanez vonatkozik: 1415-ben a plébánia és a ferences kolostor, 1418-ban pedig egy ecclesia kapott engedélyt.[12] Kismarton huszonkettő, Kanizsa tizenhat centralitási ponttal a térség legjelentősebb mezővárosai (vagy földesúri civitasai) közé tartoztak.[13] A huszonnégy centralitási ponttal bíró Vasváron ugyan csak a domonkos kolostor rendelkezett búcsúengedéllyel, ez viszont feltehetően kiemelkedő jelentőségű. A szintén ugyanennyi centralitási ponttal rendelkező Muraszombaton a Szent Miklós plébánia 1401-ben elnyerte a régióban a legmagasabb búcsúkiváltságot: az Assisi Portiunculához hasonlót.[14]

A kisebb falvakban is előfordulnak olyan egyházak, amelyek többször nyertek el búcsút a korszakban. Felsőrajkon két egyházi intézmény: a Szent Erzsébet plébánia és a Szent Lázár kápolna nyert el búcsúkiváltságot 1400-ban.[15] A Vas megyei Iváncon 1402-ben a Szűz Mária, 1418-ban a Szent Miklós egyház kapott búcsúengedélyt.[16] Olyan is előfordul, hogy kolostorral rendelkező faluban egy másik egyház kapott kiváltságot. Az említett Rajkon premontrei prépostság létezett, de a plébánia kapta a kiváltságot, és Uzsalon sem a pálos kolostor, hanem a Szent András egyház kapott búcsút.[17]

A kisebb települések esetében az úthálózattal való kapcsolat vizsgálata is rávilágíthat a búcsújáróhelyek jelentőségére. Gerse és Véged a *Via Latinorum* távolsági úton feküdt. Ivánc és Aszszonyfalva a Rába partján futó regionális utakhoz kötődött. Rum is itt feküdt, pontosabban ott, ahol a Szombathelyről a Rábáig menő regionális út belefutott az előzőbe.[18] Ezekben az esetekben a búcsújáró hely jelentősebb útvonal mellett feküdt, ami növelhette annak látogatottságát.

A nyugat-dunántúli kegyhelyek búcsúinak kronológiája nagy vonalakban követi az országos átlagot. Az első búcsúengedélyeket a 14. század második felében adták ki, ezt követően pedig több kronológiai csomópont fogható meg. Ezek közé tartozik az 1400-as jubileumi szentév; a konstanzi zsinat időszaka: 1415, de még inkább 1418; valamint Luxemburgi Zsigmond 1433-as császárrá koronázása. A búcsúengedélyek többségét tehát a Zsigmond-korban adták ki. Az 1433-as év *supplicatió*i a legmagasabb számúak, ugyanis Zsigmond kieszközölte IV. Jenő pápától, hogy kíséretének tagjai ingyenesen nyújthassanak be kérvényeket a kúriához.[19] A 14. század végéről mindössze három engedély származik. Az 1400-as jubileumi évben hatot adtak ki, 1415-ben hármat, a konstanzi zsinat utolsó évében viszont már tizenegyet, a császárkoronázás évében ötöt. Ezek a számok nagy vonalakban tükrözik az országos arányokat. A szentévben a magyar egyházak számára kiadott búcsúk száma megközelíti a nyolcvanat, ezért a vizsgált megyékben az 1400-as év engedélyeinek száma kissé alulreprezentáltnak tűnik.

A búcsú mértéke is utalhat a kegyhely jelentőségére. Az említett muraszombati és vasvári egyházak kiemelkedő kiváltságai után Újudvar, Mesnic, Ivánc egyházai, a kanizsai Szent Miklós kápolna és az egervári Corpus Christi kápolna következnek hét évnyi búcsúval.[20]Amikor valamely kisebb település egyháza kapott jelentős búcsút, a háttérben a kegyúr azon törekvése lehetett, hogy növelje a település gazdasági jelentőségét.

A tanulmány a továbbiakban a vizsgált régió búcsúengedéllyel rendelkező kolostorait mutatja be, külön kiemelve a pálos rendházakat és a vasvári kegyhelyet. A pálos kolostorok közé Örményes, Sopronbánfalva, Sopronkertes és Csáktornya tartozik, a ferencesekhez pedig Kanizsa, Sopron és Kismarton, míg a domonkosokat a vasvári kolostor képviseli. Szerzetesrendjeink közül a pálosok törekedtek leginkább zarándokhálózatuk fejlesztésére.[21] Jövedelmeik között a búcsúkkal járó bevételek is fontos szerepet játszottak, ezekből leginkább a templomok építkezéseit, helyreállítását fedezték.[22] Örményes két alkalommal is kapott búcsúkiváltságot: először az 1400-as jubileumi Szentév alkalmával,[23] majd 1471-ben, amikor tíz pálos kolostort láttak el különös kiváltsággal. Csáktornya szintén ekkor kapta búcsúengedélyét. 1400-ban Örményes tíz időszaki gyóntató alkalmazására kapott engedélyt IX. Bonifáctól a Szent László napi búcsúra. Az 1471-es kiváltság különös figyelmet érdemel, mivel a rend központi kolostora, Budaszentlőrinc mellett az ország legkülönbözőbb pontjain lévő kilenc egyéb pálos egyház kapta azt meg a generális perjel kérelmére. A búcsú kifejezetten a pálos szerzeteseknek szól. Az oklevél megemlíti, hogy a pálos rend tagjai számára nem engedélyezett a zarándoklat, ám ha az említett kolostorokban kijelölt oltárok előtt elmondják a meghatá-

rozott imákat, elnyerhetik a búcsút.[24] Az imák közül a törökök elleni (*contra Turcos*) és a keresztény világ békéjéét (*pro pace totius christianitatis*) elmondottakat érdemes kiemelni. A búcsúkiváltság azokra a szerzetesekre is gondolt, akik akadályoztatva voltak: „amennyiben azon testvérek, akiket kötelességük a mondott monostorokon kívül szólít vagy kegyes irományokkal vannak elfoglalva vagy betegség támadja meg őket, az említett imákat az egyházban kijelölt oltárok előtt térdet hajtva nem tudják teljesíteni, akkor körbejárván vagy ülvén, betegség esetén fekve mondják el."[25]

Sopronbánfalva esetében a búcsúengedély kiadása és a pálos kolostor alapítása egybeesett. A Sopron város tulajdonában lévő Wondorf településen lévő remetebarlangot és kápolnát először oratóriummá alakították, majd 1481-ben pálos szerzeteseket költöztettek ide. Az egyház még ebben az évben búcsúkiváltságot kapott. Wondorf azon kevés kegyhelyeink egyike, ahol a késő középkori, tudatos búcsújáró hellyé alakítás szinte töretlenül folytatódott a kora újkorban. Sopron városa gazdasági érdekből fejlesztette zarándokközponttá a kolostort.[26] Sopronkertes (Baumgarten) Wondorfhoz hasonló módon fejlődött: itt is egy kápolnából lett a későbbiekben pálos kolostor. Az első, 1465-ben kiadott búcsúengedély viszont korábbi, mint a pálos alapítás. A felépülő kolostor újra búcsút kapott 1486-ban és 1487-ben. A század végén az épület leégett és birtokai hamarosan Sopronbánfalva tulajdonába kerültek.[27]

A koldulórendek esetében is találkozunk búcsúközpontokkal, ám ők kevésbé fejlesztették a zarándokhelyeket, mint a pálosok, mert megvoltak a saját koldulási körzeteik.[28] Ennek ellenére a vasvári domonkos kolostor lehetett az egyik legjelentősebb zarándokközpont a régióban a 15. és a 16. század fordulóján. A késő Árpád-korban kiváltságot nyert királyi *civitas*t Zsigmond 1423-ban eladományozta. A magánföldesúri kézre került település gazdasága a 15. században hanyatlani kezdett, ennek ellenére a legmagasabb centralitási ponttal rendelkező mezőváros maradt a késő középkori Vas megyében.[29]

VI. Sándor pápa 1500-ban kiadott búcsúengedélye szerint a vasvári domonkos egyház becses ereklyével rendelkezett: a zarándokok a Szent Vér-ereklye iránti tiszteletből keresték fel a templomot.[30] A vasvári búcsúról és az eucharisztikus ereklyéről nincs ugyan korábbi említés, viszont a templom látogatottságára utal egy 1364-ből való oklevél, amely arról tájékoztat, hogy a káptalan Szent Mihály egyháza nem jut elegendő gyertyához, mert a hívek a város közepén lévő Szent Domonkos templomot látogatják.[31] Egy 1395-ös végrendelet pedig megemlíti, hogy a város polgárai Krisztus teste iránti áhítatból és búcsú elnyerése végett gyűltek össze. Vasváron tehát a 14. század végén Corpus Christi társulat működött.[32]

Az 1500-as búcsúengedély szerint egy csodálatos módon vérző szent ostyát őriztek a templomban,[33] ezért ott tömegek sokasága szokott áhítatosságból összejönni.[34] A törökök betörésének következtében azonban a domonkos kolostor romos állapotba került. A szerzetesek és a prior pedig annyira szegények voltak, hogy nem tudták a templomot újjáépíteni.[35] Ezért a pápa tizenöt évnyi búcsút engedélyezett azoknak, akik áhítatosság céljából az egyházat a kijelölt ünnepeken meglátogatják, töredelmes bűnbánatot tartanak és az épületek újjáépítésére, fenntartására és felszerelésére adakoznak.[36] A tizenöt éves búcsú igen jelentősnek számít a régióban. A búcsúengedélyből egyértelműen kiderül, hogy a már meglévő kultusz hivatalos egyházi kodifikálásáról volt szó. 1479-ben a törökök, a Mátyás király halála utáni trónviszályok idején pedig Miksa császár csapatai törtek be a Dunántúlra és Vasvárt is ostrom alá vették,[37] bizonyára ekkor rongálódtak meg a kolostor épületei. A monostor mellett a városnak is szüksége lehetett a szentvér-kultusz propagandájára, hogy a királyi *civitas*ból a 15. századra *oppidum*má degradálódott település gazdasági életét fellendítsék.[38]

Összegzésként elmondható, hogy a vizsgált harmincnégy településből tizenöt volt mezőváros vagy központi helyként funkcionáló falu. Ha ehhez még hozzászámoljuk az erősséggel rendelkező három falut, akkor megállapítható, hogy a búcsús egyházakkal bíró településeknek legalább a fele volt központi hely vagy viszonylag jelentős helység. Sopronban és környékén négy, a legjelentősebb mezővárosokban, Kanizsán és Kismartonon három egyház rendelkezett búcsúengedéllyel. Két búcsús egyház csak Rajkon volt, a többi település egy kegyhellyel rendelkezett. Tehát ahol egynél több búcsúengedéllyel rendelkező egyház volt, ott általában szoros az összefüggés a búcsú és a település jelentősége között. Azok a telepü-

sek viszont, ahol csak egy búcsús egyház volt, nem minden esetben voltak központi helyek. A búcsúk kérelmezői között többségben voltak a bárók, előkelők és a királyi kíséret tagjai, közülük számosan Zsigmond kíséretéből kerültek ki.[39] Ez lehet az oka annak, hogy a központi helyek mellett jó néhány jelentéktelenebb település temploma is elnyerte a búcsúkiváltságot. A kegyurak feltehetően nem kizárólag sűrűn látogatott egyházak számára kértek kiváltságot, hanem reprezentációs céllal a kevésbé frekventált templomoknak is. A részletesebben bemutatott példák alapján pedig kiderült, hogy a pálos és a koldulórendi kolostorok fontos szerepet töltöttek be a Nyugat-Dunántúl lokális zarándokhálózatában. A kérdéskör mélyebb vizsgálatához a búcsúengedélyek mellett egyéb források áttekintésére is szükség lenne, amelyekből több információt lehetne szerezni a kegyhelyek életéről. Egyéb oklevelekben is találhatunk szórványos adatokat lokális zarándoklatokra,[40] de 16. századi útleírások is beszámolhatnak ilyenekről.[41]

Jegyzetek

1 Sümegi József, „Adatok a penitencia a búcsúk és kérdéséhez a középkori Magyarországon," in *Hermann Egyed Emlékkönyv*, szerk. Sümegi József és Zombor István (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998), 101–153.

2 Sümegi József, „A középkori búcsúk kérdéséhez," *Világtörténet* 4 (1989), 30.

3 Kubinyi András, „Miskolc helye az ország középkori településhálózatában," in *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*, szerk. Tóth Péter és Kubinyi András (Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 1996), 423.; Sümegi József, „Búcsújárás, zarándoklat, a középkori Tolna megyében," *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27 (2007): 263–280.

4 Sümegi, „Búcsújárás, zarándoklat;" Fedeles Tamás és Prajda Katalin, „'Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt.' Adalékok Philippo Scolari és családja vallásosságához," *Történelmi Szemle* (2014), no. 3., 364–366.

5 Kubinyi András, „Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország," *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989), 319–335, 319–330.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 25278.

7 A települések felsorolása a centralitási pontok mértékét követi. Kubinyi, „Mezővárosok egy városmentes tájon," 328-330.; Kubinyi András, „Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában," in *Tanulmányok Csepreg történetéből*, szerk. Dénes József (Csepreg: Csepreg Város Önkormányzata, 1996), 130–148.

8 Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I-III, V (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913). II, 789.; II, 712.; DL 92 590.

9 Mályusz Elemér, szerk., *Zsigmondkori Oklevéltár* II/I-II (a továbbiakban ZsO II) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1956), 678.; Karácsonyi János, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1922), 255.

10 Fraknói Vilmos és Lukcsics József, szerk., *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I-IV*. (Budapest: Franklin, 1896–1907) (a továbbiakban Mon. Vespr.) III, CDXXXIX.; ZsO II, 1836.; Lukcsics Pál, szerk., *XV. századi pápák oklevelei* I-II (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931–1938), I. 63.

11 Mon. Vespr. III, CDXXXIX.

12 Borsa Iván, szerk., *Zsigmondkori Oklevéltár*, V (a továbbiakban ZsO V) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1997) 306, 307.; Lukcsics, *XV. századi pápák*, I. 63.

13 Kubinyi, „Mezővárosok egy városmentes tájon," 328–330.

14 ZsO II, 1332.

15 ZsO II, 645.

16 DL 8725; Lukcsics, *XV. századi pápák*, I. 41.

17 Uo., 41.

18 Szilágyi Magdolna, „A Dunántúl középkori úthálózatának jellegzetességei. Szombathely útcsomóponti szerepe a 13-14. században," in *Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben*, szerk. Tóth Ferenc és Zágorhidy Czigány Balázs (Budapest: MTA BTK, 2016), 65–86.; Szilágyi Magdolna, „Városok, utak, kereskedelem. Az úthálózat szerepe Vas megye városi fejlődésében a 13–14. században," *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 36 (2013): 223–241.

19 Csukovits Enikő, „Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete)," in *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*, szerk. Csukovits Enikő (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1998), 13.; Csukovits Enikő, *Középkori magyar zarándokok* (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 2003), 73–76.

20 ZsO II, 175.; ZsO II, 730.; DL 8725.; ZsO II, 1836.; ZsO V, 53.

21 Fügedi Erik, „A szerzetesrendek a középkori Magyarországon," in *A katolikus egyház Magyarországon*, szerk. Somorjai Ádám és Zombori István (Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 1991), 43.; Urbán Máté, „Pálos zarándokhelyek a késő középkori Magyarországon," *Vallástudományi Szemle* 5, no. 1 (2009): 63–84.

22 F. Romhányi Beatrix, *„A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn…" Pálos gazdálkodás a középkorban* (Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2010), 116.

23 ZsO II, 174.

24 Mon. Vespr. III, CCCXXXVII.

25 Mon. Vespr. III, CCCXXXVII: *quodque fratres, qui ad negotia dictorum monasteria extra mittuntur vel alme litterature occupantur aut in infirmatitibus gravantur, si predictas orationes in ecclesia coram deputatis altaris flexis genibus perficere non possint, easdem ambulando vel in infirmitate gravati iacendo perficientes…*

26 Balázsik Tamás, „A sopronbánfalvi karmelita kolostor kutatása," *Soproni Szemle* 64, no. 2 (2010): 160–193.

27 F. Romhányi Beatrix, „Pálos kolostorok Sopron környékén," *Soproni Szemle* 61, no. 3 (2007): 247–254.

28 F. Romhányi Beatrix, „Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon," Akadémiai doktori értekezés, Magyar Tudományos Akadémia (Budapest, 2013), 238.

29 Iványi Béla, *A középkori Vasvár* (Vasvár: Panniculus Régiségtani Egylet, 1992).

30 A Szent Vér-kultusz az eucharisztia tiszteletével párhuzamosan a 13. század második felében alakult ki, majd a 14-15. században élte virágkorát, különösen a dél-német területeken. Tüskés Gábor és Knapp Éva, „A szent vér tisztelete Magyarországon," in *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Fügedi Erik (Budapest: Gondolat, 1986), 109.; Lakatos Pál, Sümeginé Szép Mária és Sümegi József, „Az oltáriszentség tisztelete és Krisztus vérének csodái a középkori Európában," *Magyar Egyháztörténeti*

Vázlatok 12 (2000): 45-103.; Sümegi József, „Az Oltáriszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon," *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3 (1991): 107–120.

31 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL OL DF) 279105.

32 Zágorhidi Czigány Balázs, „Krisztus-Teste társulat a középkori Vasváron. Adalék a város középkori vallási életéhez," *Vasi Honismereti Közlemények* 20 no. 2 (1993): 37–39.

33 *una Hostia Sanguine miraculose aspersa, honorifice conservatur…*; Thomas Ripoll és Antonin Brémond, szerk., *Bullarium Ordinis FF. Predicatorum sub auspicis SS. D. N. D. Clementis XIII. Pontificis Maximi, Tomus IV. Ab anno 1484 ad 1549* (Róma: Mainardus, 1732), 160.

34 *propter que populis multitudo devotionis causa, ad eandem in dies confluit…*; uo.

35 *predictorum Turcarum guerris et incursionibus sepe numero affligatur, ac dilecti filii et Prior et fratres dicte Domus adeo pauperes existant, ut Ecclesiam et Domum huiusmodi illarumque structuras et edificia, que non mediocri reparatione indigent, restaurare non possint…*; uo.

36 *omnipotentis Deo misericordia, ac BB. Petri et Pauli apostolorum, eius auctoritate consisi, omnibus et singulis Christi fidelibus vere penitentibus et confessis, qui Ecclesiam predictam in Corporis Christi, et Sancti Dominici, ac Exaltationis Sancti Crucis predicte festivitatibus, necnon celebritatis Omnium Sanctorum diebus, a primis vesperis usque ad secundas vesperas inclusive, devote visitaverint et ad reparationem et restaurationem, et manutentionem Ecclesiae et Domus huiusmodi et alia premissa, manus porrexerint adjutrices, singulis videlicet Festivitatum et celebratis earundem, quibus id fecerint quindecim annos et totidem quadragenas de injunctis eis pentitentiis misericorditer in Domino relaxamus…*; uo.

37 Iványi, *A középkori Vasvár*, 62–63.

38 Tüskés és Knapp, „A szent vér tisztelete Magyarországon," 109.

39 Csukovits Enikő, „Egy nagy utazás," 11-35.

40 A vizsgált régióból viszonylag kevés adattal találkoztam. 1425-ben Koronghi Miklóst szállásán kifosztották és halálosan megsebesítették, amikor a Mesynchi Szűz Mária egyházába tartott Szentháromság ünnepén búcsú elérése végett. DL 98 401.; Egy 1358-ban kiadott oklevél, amely a Lendva várához tartozó birtokok jobbágyainak szolgáltatásait sorolja fel említi a plébánia búcsújakor járó ajándékokat. DL 100075.

41 Pl. Hans Dernschwam 1550-es években keletkezett útleírása említi, hogy a hódoltság területén is volt példa középkori búcsúk továbbélésére. Hans Dernschwam, *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló*, közreadja Tardy Lajos (Budapest: Európa, 1984), 492–93.

The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary

Balázs Nagy*

Csütörtök (Csütörtökhely, Csallóközcsütörtök), Donnersmarkt according to its German name, is currently called Štvrtok na Ostrove and lies about 20 km southeast of Bratislava (Pozsony, Pressburg), the capital city of Slovakia.[1] The wider region of Csütörtök is hallmarked by an 84 km-long river island in the Danube, called Csallóköz (Große Schüttinsel, Žitný ostrov), which extends from the outskirts of Bratislava almost as far as Komárno. The Csallóköz is actually the largest river island in Europe, surrounded by the main stream of the Danube from the southwest and by the side branch of the Little Danube and the Vág (Váh) from the northeast.[2] All the different name variants of this settlement refer to Thursday, its medieval market day.

The population of Štvrtok na Ostrove is currently rather low, about 1700 inhabitants. It seems to have been an ordinary settlement in Pozsony County in the network of medieval market towns of Hungary, with busy weekly markets.[3]

The earliest reference to the existence of Csütörtök goes back to the mid-thirteenth century.[4] What gives Csütörtök special significance is the information which comes from a 1333 charter. In that year, two members of the Szentgyörgyi family divided Csütörtök between them and to guarantee the agreement they went to the chapter of Pozsony to have the settlement documented.[5] The chapter sent their representatives to Csütörtök, where they made a visit and recorded the terms of the agreement on the spot. Returning to Pozsony, they sent a written report on the transaction to Charles I, king of Hungary, on July 9, 1333. This charter gives a rare description of a local market in fourteenth-century Hungary.[6] The Szentgyörgyi family was descended from the Hont-Pázmány kindred and at that time two brothers were active, Sebes II (1304–1353) and Péter I (1308–1365).[7]

According to the agreement, the western side of the town was owned by Sebes and the eastern side by Peter.[8] The two parts of the town were divided by a muddy stream. The parish church of Csütörtök stood in the middle of the settlement and remained in the joint use of both parts of the population after the division. Peter's part was used for marketing cattle, horses, and other animals and also furs and leather products. This part of the market was also where linen fabric and textile articles were sold. Foodstuffs sold either in bowls or loose were also available on Peter's side. Weaving and trade in grey cloth also took place on this side, but the wooden structure for drying the cloth was on Sebes' side. The market for resident and non-resident butchers, millers, bakers, shoemakers, and cobblers to sell their goods was on Sebes' side. Wine and other beverages transported in barrels to Csütörtök were also sold here, although it was allowed to sell beverages to drink in both parts of the town. Carters delivered crops and grain to Sebes' part in wagons and carts, but it was sold in smaller quantities in the other part of the settlement. Firewood and timber for building houses, wagons and wagon wheels, animal skins, chests and boxes, and all different types of used clothing with the exception of furs and leather products were also sold on Sebes' side, and, in addition, all leguminous vegetables. This part was also the place of hawkers selling food and beverages. Entering the arrangement, the two brothers also agreed that the tariff paid at the market should be split equally between them.

The selection of the commercial goods at the market of Csütörtök is a good example of the commercial traffic of market towns in Hungary in the first half of the fourteenth century. In the

* Department of Medieval and Early Modern European History, Eötvös Loránd University, Budapest; Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

► **Fig. 1.** *Csütörtök (Štvrtok na Ostrove) on the First Military Mapping Survey of the Austrian Empire. Source: Magyarország (1782-1785) – Első Katonai felmérés, https://mapire.eu.*

case of Csütörtök, we should also keep in mind its special location. Situated in the vicinity of Pozsony and also close to the Danube we may assume that there was direct trade contact between Pozsony and Csütörtök. The burghers of Pozsony might have bought their supplies, especially foodstuffs, in Csütörtök and also sold some of their urban-made products there.

The variety of commercial goods available in Csütörtök reflected a diverse and complex system of trade. The market was dominated by live animals (cattle, horses) and animal products (skins, furs, leather). Butchers, millers, and bakers represented the processing of agricultural commodities.[9] Foodstuffs, grocery products, and wine were also offered at the market in both retail and wholesale trade. The reference to firewood and timber means that forest products were available as indispensable commodities in the local commerce of that period.

Besides large-scale commerce, handicrafts, and local small-scale industrial products were also present in the market of Csütörtök. In addition to shoemakers and cobblers, the reference to the local production of grey cloth represented a complex urban industry. Grey cloth was a comparatively cheap type of wool product, available on the market of Hungary from the thirteenth century onwards, with its local production starting soon thereafter. It was called grey cloth not because of its colour, but because it was an undyed and rough textile. Its price was no more than 8–12% of the high quality dyed cloth of Flemish or Florentine origin.[10] Industrial products of non-local origin on the market of Csütörtök included clothing, chests and boxes, wagons and wagon wheels and different types of linen textiles. The busy market also necessitated a regular need for transportation; wine was carried in barrels, grain by wagons. This diverse composition of commercial goods in the traffic of a market town might have been typical for the northwestern border region of Hungary, but certainly not for the whole country.

Although created several centuries later, the first military survey of Hungary completed by the Habsburg military authorities in 1782 to 1785 gives a reliable topographic overview of Csütörtök. There the bipartite layout of the settlement is clearly visible, with the parish church on the central main street of the settlement.[11]

Csütörtök is a telling name, since its meaning comes from the name of the fourth day of the week, Thursday.[12] It refers to the fact that the usual market day of Csütörtök was on Thursdays. In the Hungarian toponymic tradition it was relatively widespread to use particular days of the week for the naming of settlements. All the days of the week from Monday to Saturday were used in place names referring to the market day of the given settlement. The word for Sunday is a special case in Hungarian, since the word for that day, *vasárnap*, comes directly from the expression "market day."[13] Using Monday and Tuesday was less frequent, but all the day names from Wednesday until Saturday were common. In medieval Hungary more than a dozen place names were connected to a Thursday market day; one of them was in Detrekőcsütörtök (Plavecký Štvrtok) also in Pozsony County, only about 50 km northwest of Csütörtök.[14]

Although the vicinity to Pozsony made Csütörtök's location favourable and attractive for regional commerce, it was not a unique market town in fourteenth-century Hungary. The survival of the 1333 charter and the description of Csütörtök's market make this settlement special since based on this detailed account we can make a hypothetical reconstruction of the lively activities of a weekly market in the northwestern border region of medieval Hungary.[15]

Notes

1 Other name variants include: Loipersdorf, Leopoldsdorf.

2 László Makkai, "A Csallóköz településtörténeti vázlata" [An outline of the settlement history of Csallóköz], *Századok* 81 (1947): 109–135.

3 Elemér Mályusz, "A mezővárosi fejlődés" [Market-town development], in *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században,* ed. György Székely (Budapest: Akadémiai, 1953), 130-131; András Kubinyi, "Gondolatok a középkor végi alföldi és alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről" [Thoughts on the late medieval topographical and architectural development of market towns on the Great Hungarian Plain and its surroundings in Hungary], *Építés – Építészettudomány* 15 (1983): 285. On the market towns of medieval Hungary, with special reference to Csütörtök, see: Vera Bácskai, "Mezőgazdasági árutermelés és árucsere a mezővárosokban a XV. században" [Agricultural production and exchange of commodities in market towns in the fifteenth century], *Agrártörténeti Szemle* 6 (1964): 18; Vera Bácskai, *Magyar mezővárosok a XV. században* [Hungarian market towns in the fifteenth century] (Budapest: Akadémiai, 1965), 69.

4 1254: Cheturtukheil. Richard Marsina, ed., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (Bratislava: Academia Scientiarum Slovaca, 1987), II, 310–312, No. 447. C.f. 331. 32.

5 On the estates of the Szentgyörgyi family, see: Bálint Ila, "A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása" [The emergence of the estates of counts of Szentgyörgy and Bazin], *Turul* 44 (1927): 36–71. On Csütörtök: 40–41.

6 Imre Nagy, ed., *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Kiadóhivatala, 1883), III (1333–1339), 33-35. See also: Gyula Kristó, ed., *Anjou–kori Oklevéltár* [Cartulary of the Angevin Period] (Szeged, Budapest: Szegedi Középkorász Műhely, 2002), XVII, 157–158, No. 345. Hungarian translation: Gyula Kristó and Ferenc Makk, ed., *Károly Róbert emlékezete* [The memory of Charles Robert], (Budapest: Európa, 1988), 169–170.

7 Tamás Körmendi, "A Hontpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban" [The variations of the coat of arms of the Hontpázmány kindred in the Middle Ages], *Levéltári Közlemények* 82 (2011): 3-77, Cf: 56, 77.

8 For a detailed historical overview of the development of the market of Csütörtök and its tariffs, see: Boglárka Weisz, *A királyketteje* és *az ispán harmada. Vámok* és *vámszedés Magyarországon a középkor első felében* [The king's half and the *comes*'s third. Customs and customs duties in Hungary in the first half of the Middle Ages] (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2003), 117–118.

9 In medieval Hungary the activity of the butchers' guild of Buda is one of the best known representatives of urban industries. The guild book of the Buda butchers covers the years between 1500 and 1529, roughly two centuries later than the reference to the butchers of Csütörtök. This and the difference of the character of the royal residence and a market town of regional significance makes comparison difficult. For the Buda butchers' guild book see: István Kenyeres, ed., *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter – A budai német mészárosok középkori céhkönyve* és *kiváltságlevelei* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008).

10 Walter Endrei, *Patyolat és posztó* [Cambric and blaize] (Budapest: Magvető, 1989), 128–129. Zsigmond Pál Pach, "Pannus coloratus és pannus griseus a XIII. századi Magyarországon" [Pannus coloratus and pannus griseus in thirteenth-century Hungary], in: *Tanulmányok Karácsonyi Béla 70. születésnapjára*, ed. Péter Kulcsár, Béla Mader, and István Monok (Szeged: József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Történeti Tanszéke, 1989), 71–80; Zsigmond Pál Pach, "A debreceni posztószövők legrégibb céhszabadalma. Egy 14. század végi oklevél utóélete" [The oldest guild privilege of the Debrecen clothmakers. The consequences of a charter from the end of the fourteenth century], *Századok*, 129 (1995): 64.

11 First Military Mapping Survey of the Austrian Empire, (German: Josephinische Landesaufnahme), for the online version of the survey see: Magyarország (1782–1785) – Első Katonai felmérés, accessed October 21, 2018, https://mapire.eu

12 The word *csütörtök* is connected etymologically to several similar words in South Slavic languages, e.g., Old Church Slavonic, Bulgarian, Serbian, and Croatian, but is also connected to other Slavic forms, i.e., in Slovak and Polish. In all these languages the origin of the word goes back to the meaning of "four," and "the fourth day of the week." See: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [A historical-etymological dictionary of the Hungarian language] (Budapest: Akadémiai, 1984) I, 583.

13 György Györffy, "A magyar nemzetségtől a vármegyéig; a törzstől az országig" [From the Hungarian kindred to the royal counties; from the tribe to the country], *Századok* 92 (1958): 30.

14 Ferenc Szabó, "A hét napjai a helységnevekben" [The days of the week in Hungarian place names], *Névtani Értesítő* 16 (1994): 51–55; Ferenc Szabó G., *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben* [Memory of markets in medieval Hungarian place names] (Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó, 1998). 46, 59-63, esp. 61–62.

15 András Kubinyi, "Professional merchants and the institutions of trade: domestic trade in late medieval Hungary" in *The Economy of Medieval Hungary*, ed. József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, and András Vadas (Leiden: Brill, 2018), 441–442.

The Sopron Fish Market

Katalin Szende*

One of the first courses that József Laszlovszky, freshly appointed assistant professor, taught in 1984/85 at the Department of Medieval and Early Modern Archaeology at ELTE was "Medieval Primary Occupations" (*Középkori ősfoglalkozások*).[1] I was curious enough to enrol, even if my interest leant towards urban issues, not hunting and gathering. The course was indeed an instructive and enjoyable experience, an eye-opener to many aspects of medieval life that an urbanite student would not have understood otherwise. Now, when we celebrate Jóska's work and achievements, I am revisiting one of the primary occupations, fishing, and looking at the urban side of it, when the fish – involuntarily – "came to town."

Fish were available in Hungary in excess. As the anonymous author of *Descriptio Europae Orientalis* notes, "concerning the abundance of fish it excels almost every country apart from Norway where fish is eaten like bread or rather instead of bread."[2] The amount was further increased by the purposeful cultivation of fishponds and river inlets where fish were bred and raised in rural areas, on monastic premises, and on the outskirts of cities and towns.[3] Its consumption, however, promoted by liturgical prescriptions beyond economic necessity, was compulsory for the entire Christian population, not only those who were in the position of fishing or raising fish for themselves. This necessity gave rise to the fish trade and its spaces, the fish markets.

This essay examines whether there was something specifically urban about the fish trade or, in other words, how far urbanity may be defined through the ways fish was handled and particularly where fish were sold. The main example comes from the centre of my academic comfort zone, Sopron, complemented for the sake of contextualization with the cases of Pozsony (Pressburg, Bratislava) and Buda. The relative wealth of sources and several decades of intensive topographical research on all three towns offer solid ground for addressing these questions.[4] Before examining the fish markets themselves, it is worth considering the ways and places where fish were bred, raised, and caught as well as clarifying the rules and regulations of the fish trade.

Fishing and fisheries

Sopron was home to fishermen throughout the Middle Ages, including the period between the eleventh and the mid-thirteenth century, when it served as the fortified centre of a royal county. The name Halász utca (*vischergasse* [Fishermen's Street]) has been explained as the remnant of an earlier settlement of fishermen in the service of this fort.[5] Since the town was not built on a major river, only two small brooks, the main source of fish supply was Lake Fertő (Neusiedler See), where burghers of Sopron were granted fishing rights, although often challenged by the landowners by the lake like the Kanizsai family.[6] The best fishing grounds of Sopron lie in the lakeside village of Mörbisch (Meggyes), which became Sopron's dependency through the donation of Queen Mary in 1385, and where several burghers owned fishing sites (*fischwasser*).[7] These resources were complemented by the secondary use of the moat and the adjoining reservoirs at Széchenyi tér and Ógabona tér for breeding and keeping fish[8] and by setting up artificial pools or fish farms (*einsecz*) for fish breeding in the suburbs, particularly on the western side, on Újteleki utca (*Neustifftgasse*).[9] Fish were also raised in two ponds north of the town, the so-called Tómalom (*Teichmühle*). These sites were expanded and controlled in the late fifteenth century by some of the major merchant families of Sopron, the Hengst, Herb, and Sieghart,

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

and run with the help of professional fishermen such as György Csitai.[10] Besides these sources the town accepted the import of fish from Fertő Lake and the Rába (Raab) River.

In Pozsony as well as Buda, both situated on the Danube, the main source of fish was the river. In Pozsony many river side-channels and islands offered safe fishing waters; in fact, the later suburb of the *Piscatores*, in front of the main gate of the inner town towards the Danube (Halászkapu, *Fischertor* [Fishermen's Gate]), consisted partly of islands as late as 1379.[11] The royal castle of Pozsony employed its own fishermen much earlier than the town and, on behalf of the king, the castellan in charge of the castle (also the *ispán* of Pozsony County) kept one-third of the fishing revenues even after the chartering of the town in 1291. Besides the Danube, fish was also raised in the moat outside the town walls, as is attested, for instance, by the 1454 account book listing an expense for breaking up the ice on the moat to ensure that the fish survived the winter.[12]

In Buda, the fishery right was divided among several institutions, the earliest of them being the chapter of Buda in the northern part of the town (called Óbuda after the foundation of Buda on the Castle Hill), going back to a donation by King Ladislas I (1077–1095). The special group of royal fishermen from the Buda suburbs, who were not subject to civic jurisdiction, was a remnant of their status as royal service people. The fishmongers, however, were regular burghers of Buda. The fishermen lived side by side with the representatives of other crafts such as the tanners and butchers in the suburb between the Castle Hill and the Danube, the so-called *Víziváros* (Watertown), in and around their eponymous Halász utca (*Halazwcza / platea Piscatorum*). The great advantage of the Buda stretch of the Danube was that the hot springs that come to the surface here allowed watermills and fishermen to operate even in the coldest winters, which made it less urgent to secure supplementary resources.[13]

Regulations of the fish trade and its spatial aspects

In Hungary as elsewhere in medieval Europe, fishing was one of the earliest-regulated occupations due to the necessity of securing fish supplies for Lent and other fast days. As noted above, fishermen of special standing were directly subordinate to the royal castles in Pozsony and Buda and to the *ispán* of Sopron. The charter of privilege issued by Andrew III to Pozsony in 1291 promises in particular to maintain the collective privileges of the fishermen that they already held earlier: *Item piscatores eandem habeant libertatem, qua primitus sunt gavisi*.[14] These early regulations, however, based on oral customs or set in writing, only secured the status of the fishermen and not the conditions or location of trade because they were supposed to provision their landlord in particular.

Data on the regulation of trade, particularly covering the spatial aspects, are available from these three towns from the fifteenth and early sixteenth century. In Buda the regulations had to be put in writing repeatedly (royal charters in 1405, 1424, 1474, 1509) because of the conflicting interests of three main groups, the fishermen (*piscatores*), the fishmongers (*piscium venditores*), and the butchers (*carnifices*), all of whom managed to acquire the right of trading in medium-sized and large fish, while small fish were a subject of discussion.[15] Other debated issues were the acquisition and sale of fish caught by externals and any possible alliance with external providers of fish. The municipality of Buda codified its statutes (known to modern research as the *Ofner Stadtrecht*) for the butchers, fishermen, and fishmongers through royal charters. The charter issued in 1405 (and perhaps also that of 1424) definitely predates the compilation of the *Stadtrecht*.[16]

From these documents it transpires that spatial differentiation was necessary both to comply with the various needs of the market and to avoid conflict among competing groups by keeping their activities apart. Therefore, butchers chopped up and sold large fish in their shambles, while fishermen and fishmongers were allowed to sell live fish on benches or tables or from tanks (*in scampnis et mensis ac capisteriis*) in a different location in the fish market. "Dead fish" were only sold by the scales for weighing fish.[17] Purchasing fish for resale, which was the privilege of the fishmongers but not the fishermen, also took place elsewhere, "wherever such fish for sale is to be found" – probably by the riverbank on a first

come, first served basis.[18] Yet another disputed location were the tanks in the Danube (*reservacula, fixoria*) for keeping live fish. It was important to keep the fish alive as long as possible to avoid high prices and shortages (*caristia et penuria*), therefore the king ruled in favour of the butchers.[19]

In Pozsony, the (fish)bone of contention lay elsewhere, in satisfying the claims of the castellan of Pozsony castle for his share of the fishing revenues. The agreement concluded in 1506 between Ambrus Sárkány and the local fishermen after bitter strife reveals some details concerning the sale of fresh fish. The fish were transported to the fish market on carts (*ad civitatem in curribus adducent*); the unsold wares could be kept live in boats or other repositories (*in barcam aut in aliud conservatorium*) in the Danube, for which half of the original payment was again due to the castellan, but then it could be offered for sale again.[20] It was expressly forbidden to sell live fish from boats; this was only allowed for small "dead" fish and crayfish.

The local statutes of 1511 sheds light on the relationship between the fishermen and fishmongers; the local butchers do not seem to have acquired the same rights as their counterparts in Buda. Fishermen and fishmongers could conclude alliances and each group delegated one controller to oversee quality issues; the fishermen were better positioned than the fishmongers, however, and had the first right to purchase unsold fish from external fishermen, who were first allowed to offer it for sale three times. Fish had to be sold at the regular fish market; it was forbidden under penalty of confiscation to smuggle it out of town or to hide it by the water to cause a shortage.[21]

In Sopron the sale of fish generated less conflict – and thus less regulation. Butchers did not encroach on the fishermen's rights here, and professional fishmongers are not mentioned either. The latter were perhaps concealed by the fact that everyone operating an *einsecz* (pool/fish farm) was obliged to join the guild. The first detailed description of the fishers' guild, aka St. Catherine's guild, dates to 1514.[22] Remarkably, it frequently refers to female members (*schwester*), not only concerning religious duties, but also when describing the sale of fish. In fact, when it comes to fighting at the market (*welche schwestern auff dem marckt kriegen*), male members are not mentioned at all. It transpires from other points of the statutes as well that the sale of fish was considered the fishwives' job. A number of professional functions were connected to fishing: the *einseczmaister*, the *zechmaister* and the *fischmaister*. The latter two had to oversee fair pricing at the market. The external fishermen were given, similarly to Pozsony, three chances to sell their wares before offering it for sale to the local fishermen, which apparently referred to live fish. The regulation of export was more lenient here; one only had to leave behind one third of the fish to avoid a shortage.

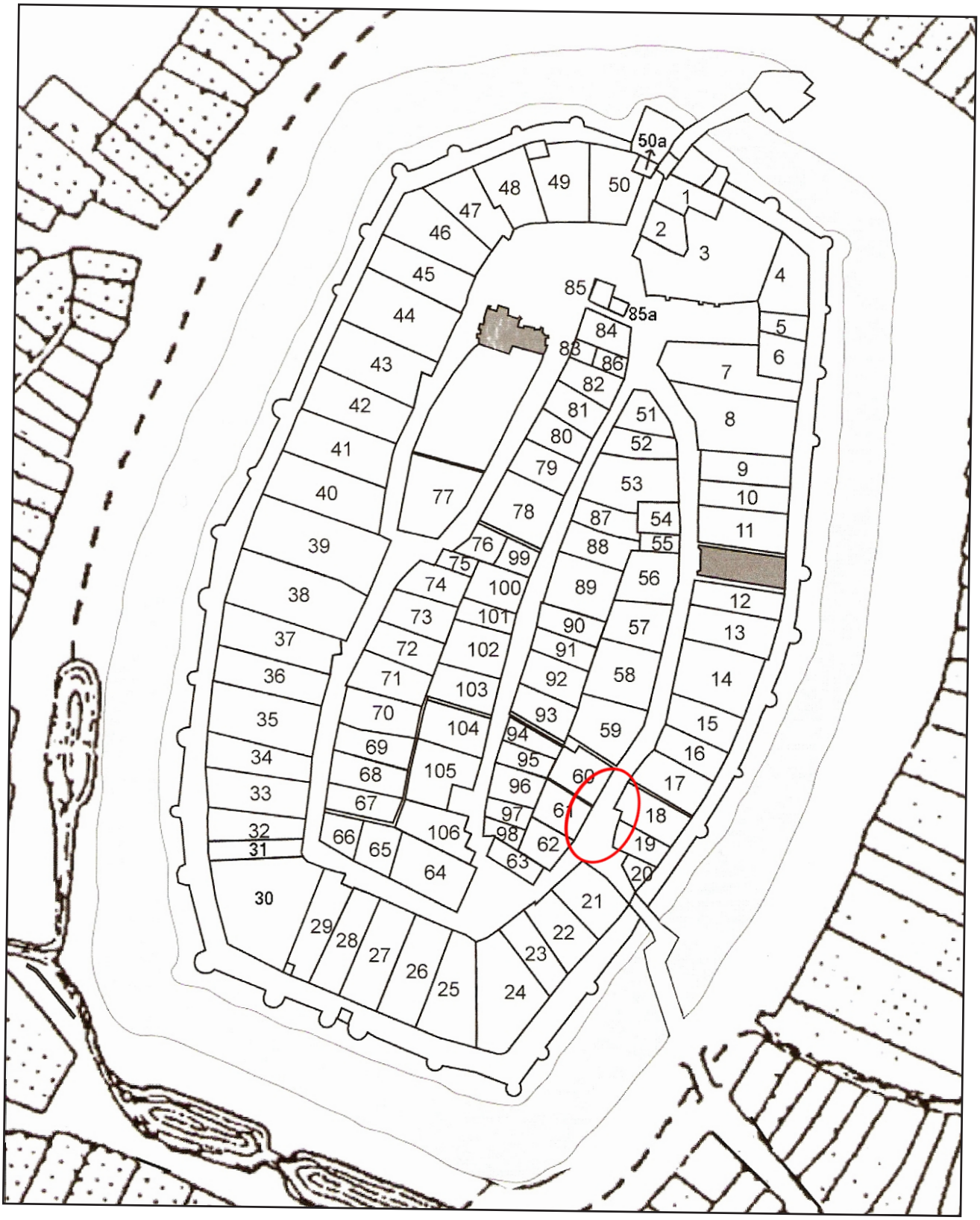
The topography of fish markets

The regulations discussed here refer to the fish markets from time to time, but usually only in general terms, taking the knowledge of their locations for granted. One needs to use further evidence, mostly sales contracts of neighbouring properties, to pinpoint their places in the urban fabric.

For Buda, András Végh has completed this task and identified *Elevenhalszer*, or *Eleven hal utcája* (place/street for live fish) with "the slightly broadened stretch of Úri uca before it reaches Szentháromság utca."[23] This place was a stretch of medieval Mindszent utca, in the central area of the Castle Hill near the town hall. Other specialized marketplaces and retail facilities were nearby, such as the shambles and shops of the cloth cutters. The inhabitants of this part of Buda, such as the Juncker and Rozgonyi families, were leading businessmen involved in both long-distance trade and the financial administration of the realm.[24] The fish market was in daily use due to the continuous need and the quality requirements concerning the freshness of the fish.

In Pozsony, the fish market was likewise in the walled central part of the town, in the vicinity of the main square, in front of the Franciscan friary. Many other markets and trade facilities adjoined this area, including the shambles.[25]

These two examples are helpful in understanding the location of the Sopron fish market, the place that stands in the title of this paper. Like in Buda and Pozsony, it was also in the fortified town centre, in the southern part, adjoining the

► **Fig. 1.** *The central part of Sopron with house numbers, with the place of the fish market marked. Map taken from Ferenc Dávid, Károly Goda, and Gusztáv Thirring, Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939 (Sopron: Soproni Levéltár, 2008), inside front cover.*

Salzmarkt (modern Orsolya tér), again in the vicinity of the shambles. Imre Holl has already given a good approximation of its place in a follow-up study to his classic topographic analysis.[26] Four sales contracts from the *Erstes Grundbuch* combined with the list of house-owners compiled by Ferenc Dávid enable a more precise location. The four houses denoted as "*am Vischmargkh*" can be identified with Szent György utca 18 and 20 on one side (60 and 61 in Dávid's list), and Szent György utca 19 and 21 on the other (19 and 20 in Dávid's list, see Fig. 1).[27] One of the contracts (572) also names the *mörin*, the ditch channelling waste water from the walled town to the moat—a feature that may have come in useful for the fishwives at the end of the day, too.

The sources also provide information about the social standing of the inhabitants of these houses—the second tier of burghers. Most of them were well-established craftsmen: three shoemakers, two furriers, a butcher, a baker, a tanner's daughter, and a few retailers; once a prebendary priest also appears as the brother-in-law of one of the sellers.

The fish market was close to the back gate (*Hátsókapu, Hinderthor*) of the Sopron town wall, although probably not leading directly up to it as Holl indicated. The *Hátsókapu* was the gate that was opened, facing east, in the Middle Ages to replace the former southern gate of Roman origin due to a new orientation of Sopron's contacts to Hungary. In the 1496, however, the gate was closed—this is the context in which the fish market appears in the council sessions, when the community requested that the gate be opened and the fish market made accessible. Forty-five years later, in 1541, the same request was repeated; this time it was also said explicitly (as suspected based on the analogies) that "dead fish" must not be sold here to avoid infection. The texts do not specify what caused this disturbance and where fish were sold meanwhile.[28] In any case, by the nineteenth century the fish market had moved outside the town walls, to the northern end of the grain market (Ógabona tér).[29]

Conclusions

How do these observations position the fish markets in the urban landscape? All three were sited centrally but in restricted, narrow spaces, complementing other retail functions in the commercial and administrative hearts of these towns. Although this limited the output to some extent, it allowed for efficient control. At the same time, there were differences of scale: Buda, the late medieval capital of the kingdom, gave rise to more competition and multiple locations of buying and selling fish; Pozsony allowed for more cooperation between fishermen and fishmongers, while in Sopron, which had the smallest population of the three towns, the members of the fishermen's guild met the needs, relying on a gendered division of labour instead of the participation of professional fishmongers.

These three markets were distinctly separate from the places of production, the rivers or fishponds where the fish were bred or caught—just as town butchers did not sell meat directly from the slaughter site. Furthermore, as Maryanne Kowaleski has observed, "fish was more commonly sold at markets and not fairs."[30] These features distinguish urban markets of freshwater fish from rural sites and from coastal fisheries of salt-water fish where the market often directly adjoined the fishing sites.[31]

Overall, even if fishing as such cannot be considered an urban occupation, fish markets seem to have been primarily urban phenomena. Here those who had no access to fish in other, more direct, ways could procure this "spiritually strategic" commodity under safe and relatively hygienic circumstances in a central and tightly controlled space. It would be worth extending this investigation to a broader sample; among the indicators of the urbanity of a settlement it seems justified to add the existence, location, and operation of specialized fish markets.

Notes

1 *Leckekönyv* [Index] in the author's possession, p. 24.
2 Olgierd Górka, ed., *Anonymi Descriptio Europae orientalis* (Cracow: Academia Litterarum Cracoviensis, 1916), 46. Translation by the author.
3 László Bartosiewicz et al., "Animal Exploitation in Medieval Hungary," in *The Economy of Medieval Hungary*, ed. József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, and András Vadas (Leiden: Brill, 2018), 138–142.
4 The first decades of research on Sopron's topography were summarized in Imre Holl, "Sopron (Ödenburg) im Mittelalter," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979), 105–49; recently: Ferenc Jankó, József Kücsán, and Katalin Szende, *Sopron,* Hungarian Atlas of Historic Towns 1 (Sopron: Soproni Levéltár, 2010). On Buda and Pozsony see the references below.
5 A similar explanation is given for the *Schmiedgasse*, nowadays part of Várkerület, namely, that it refers to a former village of blacksmiths. Károly Mollay, ed., *Erstes Grundbuch – Első telekkönyv, 1480–1553* (Sopron: Soproni Levéltár, 1993), Einleitung XVII. The name Fischergasse was first mentioned in writing in 1421: Jenő Házi, ed., *Sopron szabad királyi város története* [The history of the free royal town of Sopron], part I (7 vols), part II (6 vols) (Sopron: Székely és társa, 1921–1943), part I, vol. 2, 198.
6 E.g. Házi, ed., *Sopron*, part I, vol. 6, 147-148, 179-181.
7 The queen's donation: Házi, ed., *Sopron*, part I, vol. 1, 204-209. *Fischwasser* at Mörbisch: Jenő Házi and János Németh, eds., *Gerichtsbuch – Bírósági könyv, 1423–1531* (Sopron: Soproni Levéltár, 2005) 98, No 4; 99, No. 9.
8 András Vadas, "Városárkok és vízgazdálkodás a késő-középkori Közép-Európa városaiban" [Moats and water management in Central European towns in the late Middle Ages], *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 10-11 (2015–2016): 337–338.
9 E.g. Mollay, ed., *Erstes Grundbuch*, 50, No. 347. The guild statutes of 1514, discussed below, offer much detail on the working of the *einseczen*.
10 Károly Mollay, "A Tómalom középkori előzményei (Fejezet a soproni határ történetéből)" [The medieval forerunners of the Tómalom /Tiechmühle (A chapter from the history of Sopron's boundaries], *Soproni Szemle* 46. (1992): 150–167.
11 Judit Majorossy, "A foglalkozás topográfiája: A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban" [The topography of profession: From social space to personal space: Spatial elements of social mobility in fifteenth-century Bratislava], *Korall* 45 (2011): 116.
12 János Király, *Pozsony város joga a középkorban* [The law of the town of Bratislava in the Middle Ages] (Budapest: MTA, 1894), 118–119; Vladimír Segeš, *Remeslá a cechy v starom Prešporku* [Crafts and guilds in medieval Bratislava] (Bratislava: Marenčín PT, 2010), 257–259.
13 András Végh, *Buda város középkori helyrajza* [The topography of medieval Buda], vol. 1 (Budapest: Budapest Történeti Múzeum, 2006), 23, 26, 111–112; András Végh, "Buda and Pest around 1300 and 1400: Two Topographic Snapshots," in: *Medieval Buda in Context*, ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, and András Vadas (Leiden: Brill, 2017), 191.
14 Ľubomír Juck, ed., *Výsady miest a mesteèiek na Slovensku (1238–1350)* [Privileges of towns and market towns in Slovakia] (Bratislava: Veda, 1984), 76.
15 István Kenyeres, ed., *Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter – A budai német mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008), 334–389.
16 Karl Mollay, ed., *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn* (Budapest: MTA, 1959), Cap. 107, 110-112.
17 "pey den vishwëgen," c. 110. Other authors interpret the term as "carts of the fishermen" (translation by József Schmidt, *Buda város jogkönyve* [The law-book of Buda] vol. 2 (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2001, 373) or as "Fishermen's road" (Végh, *Buda város*, vol. 1, 111).
18 "ubi huiusmodi pisces magnos ad emendum reperierint," Kenyeres, ed., *Zunftbuch und Privilegien*, 344.
19 Ibid., 379.
20 Magyar Nemzeti Levélár Országos Levéltára, Collectio Antemohacsiana (DL) 103074 and Diplomatic Photo Collection (DF) 241001 (1506.01.10).
21 Király, *Pozsony város*, 197-201, Appendix 443–445.
22 Házi, ed., *Sopron*, part I, vol. 6, 305–308.
23 Végh, *Buda város*, vol. 1, 73, 80, 185, 201, 210; András Végh, *Buda, Part 1, up to 1686*, Hungarian Atlas of Historic Towns 4 (Budapest: Budapest History Museum, Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Archaeology, Archaeolingua Foundation, 2015), Gazetteer "Halárusok," p. 48.
24 Végh, *Buda város*, vol. 1, 195–208, passim.
25 Majorossy, "A foglalkozás topográfiája," 116; Judit Majorossy, "Community and Individuality in Medieval Urban Space. The Social Topography of Butchers Through the Case of Pressburg in Comparison," *Czech and Slovak Journal of Humanities* 2 (2011): 28, Fig. 7.
26 Imre Holl, "Marktplätze und Handwerker – Entwicklungstendenzen in Sopron im Mittelalter," *Archaeologiai Értesítő* 123 (1995-96): 7–15.
27 Mollay, ed., *Erstes Grundbuch* 418 (1525), 498 (1528), 572 (1533) and 826 (1547); Ferenc Dávid, Károly Goda, and Gusztáv Thirring, *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939* [Houses and house owners in the central part of Sopron, 1488–1939] (Sopron: Soproni Levéltár, 2008), 83-86, 186-190.
28 Károly Mollay and Károly Goda, eds., *Gedenkbuch – Feljegyzési könyv, 1492–1543* (Sopron: Soproni Levéltár, 2006), 56. (1496.03.25); Házi, *Sopron*, part II, vol. 2, 183 (1496. 04.25), 278 (1541.04.25).
29 Jankó, Kücsán and Szende, *Sopron*, 72, Fig. 37.
30 Maryanne Kowaleski, *Local Markets and Regional Trade in Medieval Exeter* (Cambridge: CUP 1995), 48.
31 Jessica Dijkman, *Shaping Medieval Markets. The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200–c. 1450*, (Leiden: Brill, 2011), 110–31.

The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space

Gerhard Jaritz*

> Material culture is a complex feature, and its changes can be regarded as a result of different influences, ...[1]

Sensory factors have received specific attention in historical, archaeological, and art historical research,[2] particularly in studies on the history of material culture.[3] This contribution concentrates on various aspects of the spoken word in the contexts of late medieval urban crafts and craftsmen, that is, their voice(s) and reception. The geographical focus is Austrian urban space.

References to the spoken words of craftsmen appear regularly in late medieval urban normative sources and guild regulations, sometimes also in court evidence and in pieces of narrative literature. These references either touched upon or tried to regulate various aspects of verbal communication, from personal invectives to advertising and the appraisal of products.

There is evidence for the prohibition of the use of obscene words by masters and, in particular, journeymen, especially in the presence of women or virgins.[4] This meant the use of blasphemous or unseemly words or swearing, which was allowed neither in public nor during work,[5] and other, so-called "prohibited" words mostly uttered in craftsmen's quarrels with each other, in a workshop or in guild meetings.[6]

The large variety of such particular aspects of the craftsmen's voice and words, mostly in negative contexts, can be shown in one example; in 1505, the crafts and guild regulations of blacksmiths from the town of Wiener Neustadt, south of Vienna, specify that:

> "every journeyman or apprentice should be fined who used forbidden words against another one in the workshop, in the master's house, in the hospice, or at another place. If one smith would have to discuss some matter with another one, then it should only be done in the brotherhood of the smiths and nowhere else. And no journeyman or apprentice should use violence in words and works against his master's wife, daughters, or maidservants. No master should entice a journeyman or an apprentice from another master."[7]

Two Viennese regulations deal with the obligation of journeymen to keep silent when ordered.[8]

Negative competition inside a guild or group of craftsmen could also be connected with the voices and words of craftsmen as, for instance, the regulations for barber-surgeons from Wiener Neustadt show, in which spoken words play a particularly important, that is, dangerous, role in different respects,[9] including bad words masters and journeymen might say to each other in the guild or gossip *von einem haus in das ander* (from one house to the other). The regulations also cover male and female barber-surgeons' "advertising" — inciting negative competition by trying to lure customers away from one another:

> "Any male or female barber-surgeon who asks people or sends after them or gives them presents so that they have their bath with them and not with another barber-surgeon, each of them is obliged to give as a fine four pounds of wax to the parish church; nobody should entice the customers of others."[10]

Barber-surgeons sometimes seem to have enjoyed a specific place in regulations, not always because of conflicts with regard to their verbal communication. The 1483 regulations from the South Styrian town of Radkersburg stipulate that they should not run naked out of their

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

bathing huts and should be dressed covering themselves down to their knees. Neither masters nor journeymen should whistle at a married woman or a virgin.[11]

Competition, as shown in the example of the Wiener Neustadt barber-surgeons, was an important aspect to consider in late medieval crafts and craft communities such as guilds, brotherhoods, and so on. It was understood that there should be no dishonest competition among the members of a craft community. Such dishonest competition was often based on (public) advertising, false praise of one's own products or negative criticism of another's wares.[12]

Concerning the public advertisement of products, craftsmen's cries, like the well-known *cris de Paris*,[13] or the "cries of London,"[14] are familiar in both text and image. The first relevant regulation to be found in an analysis of Austrian guild regulations and other urban laws is from Vienna, dealing with fishmongers' cries a fortnight before Ash Wednesday.[15] Other references to the cries of products regularly concentrate on prohibitions of dishonest competition. For instance, the craft and guild regulations from 1458 for bakers in the South Styrian town of Pettau, today Ptuj in Slovenia, refer to the yearly market to be held on Saint Oswald's day (August 5).[16] The regulation states that the bakers should participate at this market with chasteness, virtue, and rationality, without fighting and beating, and *an geschrei*, that is, without cries.

Sometimes the orders—for example, the bakers' regulations from the small Upper Styrian town of Murau—were surprisingly detailed. In 1499, the judge and the town council issued the order that at the places and stalls where bread and rolls were sold by bakers or the so-called bread guards, none of them should publicly advertise their products and ask the customers to buy from them because they sold good bread and none of them should describe the bread of others as bad. Only the products' outer appearance of quality mattered, and customers were to buy from where they wanted and preferred without being exhorted.[17] In 1514, this regulation was extended and formulated in even more detail. The Murau town council proclaimed that there should be a bread guard and bread tables in the arches near the toll booth. The bread guard was to collect the bread from the different bakers and put it on the bread tables. Each week he should change and put the bread of each baker on another part of the bread tables. Moreover, he should not tell anyone which loaf came from a specific baker. He could divulge this information only when the lord or the town judge asked. Also, no baker was allowed to tell customers on which part of the bread table they would find his bread. If customers stated that they would like to have bread from a specific baker, the bread guard was to tell them just to take any, whichever they wanted. But the bread guard was also allowed to say, "If you really want bread from this baker, then go to his house."[18]

This prohibition on advertising and, in particular, not allowing customers to know whose product they bought, was upheld to keep peace in the craft community. It could be different and often less neutral in other cases. For instance, a regulation of 1521 for potters in the Styrian capital, Graz, determined a specific hierarchy of the different craftsmen: the oldest master should have his stall at the top, followed by the second oldest, and so on. If foreigners were offering their pottery they were to be allowed to do so, but at the lowest place in the row.[19] This way, customers were informed about the products through indirect advertising and without any verbal information. In cases when "cries" were not prohibited as such, they could still be the subject of regulation for quality identification reasons, as the following Nuremberg ruling about *clamatores vini*, that is, wine criers, shows: they were to advertise the wine for what it genuinely was, Franconian wine as wine from Franconia, wine from the region of the Neckar River as such, Alsatian wine as coming from Alsace, and Italian wine as originating from Italy.[20]

Competing by public advertisement in the context of the manner and place of sale, could also be subject to regulation and can also be seen in connection with the craftsmen's voice and words. The 1511 regulation for furriers from the Styrian town of Bruck says that they should only sell at public markets as selling their fur products at individuals' homes was prohibited.[21]

Problems of, and discourse about, public advertising also became part of late medieval comic and satirical German literature, for instance, the

story about Till Eulenspiegel and his experience with a butcher's advertising.[22] As Eulenspiegel was passing the butchers' row, one butcher said to him that he should take a joint. Eulenspiegel agreed, took the meat and left. The butcher followed him and asked him to pay. Eulenspiegel argued that the butcher had not said anything about paying, just about taking the joint, and invited the other butchers at the market as witnesses. As the advertising butcher regularly lured away customers from his colleagues and they were angry about this, they all supported Eulenspiegel, who then got the meat without paying. This can be seen as a kind of testimony about the problems with competitive advertising in the context of the equality of preconditions and protection of the craft, the guild, and its representatives.

As József Laszlovszky stated some time ago, and has always adhered to in his own research,[23] this contribution once again shows that any study on the material culture of the Middle Ages must also take into account various possible non-material influences. Sensory aspects play a particular and important role in this respect.

Notes

1 József Laszlovszky, "Social Stratification and Material Culture in 10th-14th-century Hungary," *Medium Aevum Quotidianum* 22 (1991): 32.

2 See, for example, Mark Michael Smith, *Sensing the Past: Seeing, Hearing, Smelling, Tasting, and Touching in History* (Berkeley: University of California Press, 2007); Jo Day, ed., *Making Senses of the Past: Toward a Sensory Archaeology* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 2013); Yannis Hamilakis, *Archaeology and the Senses: Human Experience, Memory, and Affect* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); François Quiviger, *The Sensory World of Italian Renaissance Art* (New York: Reaktion Books, 2010).

3 See, for example, Linda Hurcombe, "A Sense of Materials and Sensory Perception in Concepts of Materiality," *World Archaeology* 39 (2007): 532–545.

4 E.g., for journeyman tailors see: Martin Scheutz et al., *Wiener Neustädter Handwerksordnungen (1432 bis Mitte 16. Jahrhundert)* (Vienna: Böhlau, 1997), 59, no. 16 (1459, May 17); Markus Gneiß, *Das Wiener Handwerksordnungsbuch (1364–1555): Edition und Kommentar* (Vienna: Böhlau, 2017), 233, no. 82 (1442, March 17). For journeymen in general, see: Gneiß, *Handwerksordnungsbuch*, 524, no. 345 (1519, March 22).

5 For example, for Graz potters, see: Fritz Popelka, *Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes* (Graz: Wirtschaftsförderungsinstitut, 1950), 247, no. 169 (1521, May 25); for journeyman knife makers, see: Gneiß, *Handwerksordnungsbuch*, 264, no. 111 (1470, December 18); for journeyman potters, ibid., 469, no. 309 (1489, November 26); for journeymen shoemakers, e.g., "if blaspheming the honour of their master's house …," see: ibid., 476, no. 312 (1495, February 10).

6 With regard to these different prohibited words, for journeyman bakers and millers, see: Popelka, *Schriftdenkmäler* 239-240, no. 165 (1516 July 11); for journeyman tailors, see: Scheutz, *Handwerksordnungen*, 59 (1459 May 17); for journeyman furriers, e.g., "[i]f one calls the other son of a bitch or uses other prohibited words …," Gneiß, *Handwerksordnungsbuch*, 403, no. 252 (1445, April 20); for journeyman glove makers, ibid., 524, no. 345 (1519, March 22); for journeyman blacksmiths, ibid., 537, no. 352 (1532, May 6).

7 For blacksmiths, shear- and scissors-smiths, see Scheutz, *Handwerksordnungen*, 121–126, no. 36 (1505, July 7).

8 For journeyman bag makers, see: Gneiß, *Handwerksordnungsbuch*, 515, no. 340 (1518, February 22); for journeymen in general, see: ibid., 525, no. 345 (1519, March 22).

9 Scheutz, *Handwerksordnungen*, 82-83, no. 25 (1476, January 23).

10 Ibid.

11 Popelka, *Schriftdenkmäler*, 165-170 (1483, September 29).

12 Concerning Italy, see Gunnar Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens* (Helsinki: Akademische Buchhandlung, 1936: repr. Amsterdam: Hakkert, 1968), 22 and 46.

13 See, for instance, Laurent Vissière, "Les cris de Paris: Naissance d'un genre littéraire et musical (xiiie– xvie siècles)," in *Clément Janequin, un musicien au milieu des poètes,* Actes du colloque de Paris (25 et 26 mars 2010), ed. Olivier Halévy et al. (Paris: Société française de musicologie, 2013), 87–116.

14 Eric Wilson, "Plagues, Fairs, and Street Cries: Sounding out Society and Space in Early Modern London," *Modern Language Studies* 25, no. 3 (1995): 1–42.

15 Gneiß, *Handwerksordnungsbuch*, 367-368, no. 222 (c. 1401).

16 Popelka, *Schriftdenkmäler*, 124, no. 93 (1458, March 13).

17 Ibid., 195, no. 140 (1499).

18 Ibid., 230-231, no. 162 (1514, February 5).

19 Ibid., 250, no. 169 (1521, May 25).

20 Gerhard Jaritz, "Handwerkliche Produktion und Qualität im Spätmittelalter," in *Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter*, ed. Harry Kühnel (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988), 44.

21 Popelka, *Schriftdenkmäler*, 225, no. 158 (1511, July 14).

22 Georg Bollenbeck, "Die Krise des Handwerks in spätmittelalterlichen Schwanktexten," in *Deutsches Handwerk in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Sozialgeschichte – Volkskunde – Literaturgeschichte*, ed. Rainer S. Elkar (Göttingen: Otto Schwartz, 1983), 315–316.

23 See note 1.

Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions

Ana-Maria Gruia*

The process of medicalization was long-drawn-out and complicated in Transylvania. In the late Middle Ages and the early modern period, several categories of people were involved in healthcare, sometimes with overlapping designations: monks, doctors (including the city's *physicus*), surgeons, barbers, midwives, public bath attendants, pharmacists, and folk healers. Women could also be listed as they certainly administered (at least basic) treatments at home. The relative importance of these practitioners in Cluj, their interaction, cooperation, and conflicts, their particular and shared attributions, their degree and time of institutionalization, their ambitions and actual social status are topics to be clarified and woven into the fabric of the city's late medieval and early modern history as part of the history of healthcare, medicalization, modernization, and mentalities.

In the sixteenth century, the doctors of Cluj were the only ones among the healthcare practitioners who possessed theoretical education in the field and had supervision rights. The city's public doctors, their studies and careers, are known for this period: the Saxon Bernád Jacobinus, and the Hungarians Ferenc Bálasfi and János Hertel (son of Ferenc Dávid, the founding father of Unitarianism).[1] They enjoyed high status in the city, occupying other positions as well, supervising all internal treatments and the administration of medicine – conferring with barbers and surgeons if needed, inspecting public pharmacies, and providing instructions for the preparation of composite drugs. The doctors were part of the special group of liberal arts practitioners and thus not subject to guild regulations.

The guild of barbers was established in 1568, a bit later than those in the Saxon towns, and certainly later than the other guilds of the city.[2] The statutes of the barbers' guild—renewed repeatedly until the eighteenth century, which attests to the trade's prosperity—listed their activities as "shaving, hair cutting, washing, and oiling, tending wounds, producing unguents for the eyes and the teeth, teeth-pulling."[3] As elsewhere in the province, they were the main specialists for wounds suffered in accidents and wars.[4] The city's registry records several barbers among its citizens, some newly arrived from other Transylvanian cities, which is a possible indication of the guild's appeal in the region.[5]

More detailed descriptions of the organization and attributions of barbers are available in the statutes of their guilds from the Saxon towns. They state that apprentices had to know how to perform bloodletting, pull teeth, dress wounds, and set bone fractures.[6] Their master's piece entailed performing a series of operations such as preparing a new wound dressing and a concoction for wounds or a simple dry dressing and an ointment; performing hemostasis (staunching a wound); preparing a powder treatment or dressing for burns; or setting a leg fracture. Some of these activities clearly overlapped those of bath attendants, pharmacists, and surgeons.

Detailed descriptions of some barbers' tools can be found in the 1589 inventory of goods compiled at the death of Magister Egidius from Cluj. Besides specialized books, utensils of uncertain function, and specific barber's tools, Egidius also owned a urinal, several tooth-pulling tongs, phlebotomy tools, sieves and glasses for mixing drugs, a chair with a backrest, cupping glasses made of different materials, a pump (syringe?), containers with Latin inscriptions, and various medicaments (several dozen). The latter included both local and exotic products, among which some of the more interesting ones are two types of theriac (a universal drug and pain killer), mummy powder (an old cure-all remedy), Gum Arabic,

* National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca

bay laurel fruits, long pepper, and saffron.[7] The surgeon was thus not only able to prepare remedies himself for his surgical practice,[8] but also to administer a wide array of medicine of vegetal, mineral, animal, and even human origin, being well stocked with an impressive array of substances, such as oils, powders, resins, confections, electuaries, plasters, unguents, tinctures, aromatic waters, and extracts. Judging by the other items listed in this inventory (money, precious stones, gold items, books), it is reasonable to suggest that Egidius was rich and that his trade was very profitable, possibly due to his providing healthcare and pharmaceutical activities.

The import of medicine, spices, and health remedies seems to have been common practice in the cities of Transylvania (Cluj, Bistriţa, Braşov, Sibiu) in the sixteenth century.[9] In the last decade of the sixteenth century the merchants of Cluj imported "apothecary stuff" from Cracow and also spices (ginger, cloves, pepper, oranges, lemons, sugar, cinnamon), some of which may have also been used for medicinal purposes.[10] As noted above, for example, the *materia medica* in Egidius's possession included long pepper and saffron, which had certain curative properties but were listed as colonial goods in contemporary commercial records. Cluj was thus provisioned with all kinds of imported goods, used both as culinary spices and as medicine. It is important, however, that Cluj was a transit point for commerce and not all of these apothecary-related imported goods were locally consumed. Medicine and colonial goods were also exported via Bistriţa towards Moldavia at the end of the sixteenth century.[11]

Another important healthcare provider in the city was the public bath, which is known to have existed in Cluj around the middle of the sixteenth century. Parallel to the activities of the barbers, bath attendants also specialized in treating wounds.[12] In 1557 the city council decided to have a public bath erected, which was done through voluntary work by the citizens. It had two sections, one for male and one for female clients, and was staffed by both male and female attendants.

The earliest mentions of pharmacists active in Cluj also come from the sixteenth century. Wolfgang Theke, a Saxon pharmacist from Buda, is mentioned as active in several cities in Transylvania before he finally settled in Cluj.[13] Other documents mention several *pharmacopoli* or *apotecari* in town shortly after the middle of the sixteenth century.[14] In 1567 the city of Bistriţa asked for a pharmacist from Cluj to help organize their municipal pharmacy, which confirms the existence of such specialists in Cluj.[15] Elsewhere, the import of apothecary tools from Vienna is recorded between 1599 and 1637.[16] Despite such indications, the opening date of the first municipal pharmacy in this town remains debated.[17]

Although healthcare in medieval and early modern Cluj merits further research, analysis of the barbers' guilds in the Saxon towns of Transylvania has revealed a certain reticence about the activities of barbers and surgeons. There are several possible reasons for this, ranging from the medieval mentality that all trades involving contact with dirt and blood were impure and illicit due to the fact that the quality of their services was difficult to evaluate clearly. In these towns the barbers attempted to improve the public perception of their trade by dissociating themselves from bath attendants, who were denied access to their guilds—especially since the baths were closely associated with prostitution.[18]

Overall, in Cluj, like elsewhere, the line between the different kinds of health providers, and between medicine and foodstuffs, was still blurry in the sixteenth century. Medical professions only emerged separately with the Habsburg reforms of healthcare and sanitation implemented at the end of the eighteenth century.[19] I shall continue this incipient research with questions related to the number and status of each group of healthcare providers in Cluj to determine their relative importance. Further, comparing their number per inhabitant with the situation in other cities of Transylvania and Hungary is may reveal if Cluj specialized in such services, as some researchers suggest, or whether it serviced a wider area than other urban centers. Finally, future avenues of research also include estimating the total number of health-related establishments (barber shops, pharmacies, baths), their locations in the city, their marketing activities and strategies (shop signs, attracting customers), as well as an analysis of the impact of the Reformation on their activities, especially the rules and regulations pertaining to social discipline and morality.

Notes

1 Pál Mátyás, "Kolozsvári orvosdoktorok a XVI-XVII. század fordulóján" [Physicians of Cluj at the turn of the sixteenth century], *Communicationes de Historia. Artis Medicinae* 100 (1982): 61–68.

2 Ștefan Pascu, Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea [The crafts in Transylvania until the sixteenth Century] (Cluj: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1954); Ştefan Pascu, ed., *Istoria Clujului* [History of Cluj] (Cluj-Napoca: Consiliul popular al Municipiului Cluj, 1974).

3 Pascu, ed., *Istoria Clujului*, 142.

4 András Kovács, *Fejedelmek gyógyítói: Gyógyítók, gyógyszerek* és *gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében* [The princes' doctors: Doctors, remedies and medicine in the court of Transylvanian princes in the early seventeenth century] (Budapest: L'Harmattan, 2018), 35. The book contains a longer discussion of the different medical professions in Transylvania during the sixteenth but mostly the seventeenth century.

5 Samuil Goldenberg, "Contribuţie la istoria medicinii din Transilvania în secolul al XVI-lea. Inventarul unui bărbier-chirurg din 1589" [Contribution to the history of medicine in Transylvania during the sixteenth century: The inventory of a barber-surgeon from 1589], in *Din istoria medicinii româneşti şi universale*, ed. V. L. Bologa (Bucureşti: Editura Academiei RPR, 1962), 95.

6 Alexandru Ştefan, "Corporaţia bărbierilor din Braşov în a doua jumătate a secolului al XVI-lea" [The barbers' guild in Braşov during the second half of the sixteenth century], *Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti* 17-18 (2011-2012): 76–77.

7 Goldenberg, "Contribuţie," 99–104.

8 Istvan Budaházy, *Contribuţii la istoria farmaciei orădene* [Contribution to the history of pharmacies in Oradea] (Oradea: Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2007), 39.

9 Samuil Goldenberg, "Aprovizionarea şi politica de preţuri a unor oraşe din Transilvania în secolele XVI-XVII" [The supply and price policy of some cities in Transylvania during the sixteenth and seventeenth centuries], *Acta Musei Napocensis* 17 (1980): 202.

10 Mihail Dan, "Schimbul de mărfuri Cluj-Cracovia" [The Cluj-Krakow exchange of goods], *Acta Musei Napocensis* 11 (1974): 167.

11 Francisc Pap, "Comerţul transilvănean al Clujului" [The Transylvanian trade of Cluj], *Acta Musei Napocensis* 11 (1974): 177.

12 Kovács, *Fejedelmek gyógyítói*, 34.

13 Eva Crişan, *Materia Medica de Transylvanie* (Cluj-Napoca: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 1996), 202.

14 *Istoria Clujului*, 144.

15 Crişan, *Materia medica*, 19.

16 Francisc Pap, "Comerţul Clujului cu Viena între 1599-1637 (pe baza registrelor tricesimale)" [The Cluj-Vienna trade between 1599 and 1637 (based on the thirtieth customs ledgers)], *Acta Musei Napocensis*, 18 (1981): 176.

17 Ana-Maria Gruia, "Farmaciile din Clujul Epocii Premoderne" [The pharmacies of Cluj during the early modern era], in *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700*, ed. Mária Lupescu Makó (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 511–512.

18 Maria Crăciun, "Cultural Capital and Social Networks: The Saxon Community in Early Modern Transylvania," *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia* 56, no. 1, (2011): 101–104.

19 Teodora Daniela Sechel, "The Emergence of the Medical Profession in Transylvania (1770–1848)," *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770 – 1950)*, eds. V. Karady and B. Zs. Török (Cluj-Napoca: EDRC Foundation, 2008), 95–114.

John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik

Ana Marinković*

In the treasury of the Ragusan Franciscan friary,[1] a bundle of brown woollen cloth is kept in a relatively recent pyramidal glass case bearing the inscription *Mantellum S. Joannis Capistrani Ord. S. Franc. A.D. 1456*. (Fig. 1-2) In the absence of any research into the history of this puzzling relic, this brief essay hopes to spur more substantial inquiries into the written evidence, and the chemical analysis of the fabric. Here, I present evidence supporting the orally transmitted identification of this artifact as Capistran's cloak. Additionally, the argument for the relic's early presence in Dubrovnik will necessarily entail a brief sketch of the local Observant context, as well as the wider network through which the mantle may have been obtained—a network stretching from Dubrovnik to medieval Hungary and back.[2]

The most important (and neglected) Ragusan reference to John Capistran is the petition sent by the Ragusan Senate to the Hungarian king, Matthias Corvinus, in February 1460, regarding the canonization of the great preacher.[3] The decision, dated February 15, reads *Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio scribendi ad serenissimum dominum nostrum Regem Hungarie, exhortando ejus majestatem, quod velit litteris suis intercedere apud summum ponteficem pro canonizatione felicis memorie fratris Johannis de Capistrano*.[4] The proposal to have the petition drawn up by the Minor Council was rejected and the task was delegated to an ad hoc commission instead.[5] The Minor Council immediately elected three officials and in a week the letter was presented to the Senate and accepted without any corrections.[6]

This request is one of the first series of petitions by several Italian cities addressed to the Hungarian king, the German emperor, bishops, lords, and cities in 1459/60, asking for their intercession regarding Capistran's canonization.[7] In the context of the long-standing Ragusan efforts to form an independent Franciscan vicariate, however, this intervention could be judged a rather complex move on the part of the Ragusan government. In 1451, just nine years prior to the petition, Capistran, acting as the Bosnian Observants' vicar, stood up against the temporary secession of the Ragusan friaries from the Bosnian

► **Fig. 1.** *John Capistran's mantle reliquary, Franciscan friary in Dubrovnik (photo by A. Marinković)*

► **Fig. 2.** *Detail of the mantle (photo by A. Marinković)*

* Art History Department, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

vicariate in 1447, and after fierce conflict managed to reunite them in 1453.[8] Only in 1462 did the Ragusan government renew its aspirations to control the four Bosnian friars' houses situated on Ragusan territory, while the negotiations regarding the Ragusan friaries' independence from both the Bosnian vicar and the Dalmatian provincial were drawn out until the Ragusan vicariate was finally established in 1468.

Clearly, the Ragusan government, strongly opposing Capistran's efforts to keep the unity of Ragusan friaries under the Bosnian vicariate, did not support his canonization because of his role in the organisation of the Bosnian missions, their reason lay elsewhere. The reason for the Ragusan request for canonization should generally be examined in the light of the negotiations for an anti-Ottoman coalition; Capistran's role in the defense of Belgrade certainly represented a symbolic unifying force, while Dubrovnik balanced diplomatically among the Hungarian king, the pope, and the sultan. More specifically, this petition can be read as a sign of a compromise in the context of the planned revival of Ragusan secessionist actions. As I will argue, the early propaganda of Capistran's cult in Dubrovnik was forged by a network of Ilok and Buda friars surrounding Capistran as well as his closest follower and the main promoter of his cult, James of the Marches.

James of the Marches was in Dubrovnik and its vicinity on several occasions in 1432 when he was appointed temporary vicar of the Ragusan friary, as well as in 1435, 1452, and 1464.[9] In addition to the memorable sermons praised by the Ragusan government,[10] the lasting proof of the mark James left on Ragusan devotional memory is the local miracle narrative about two incense-burning angels that were allegedly commissioned by James in 1452 for the Ragusan friary's crucifix.[11] It should be emphasized that James was connected to Capistran in more than one way; he not only accompanied Capistran as he travelled throughout Italy to preach against heresy, but also undertook the task of documenting the first miracles at his grave.

Complex relations regarding the Observant movement in mid-fifteenth-century Dubrovnik, also affected the specific context and agents involved in the "translation" of Capistran's cloak. On his deathbed, Capistran requested that his belongings, notably his books, be sent by his companions, led by Tagliacozzo, to the friary in Capestrano.[12] Although Capistran requested to be buried in his crusader mantle adorned with the cross, sent to him by the pope, a miracle report composed just a few years later mentions that this mantle was kept in the friary of San Giuliano in L'Aquila (*mantellus quo ipse beatus utebatur cruce signatus*).[13] Not all of the friar's belongings were sent to Italy, however; according to Tagliacozzo, some of the clothes were snatched by the crowd gathered at Capistran's tomb (*aliqui cordam, aliqui tunicam*).[14] Apparently the friars also wished to possess Capistran's secondary relics. In March 1457, Pope Calixtus III requested that all of Capistran's belongings scattered in different friaries be sent to his native province.[15] This suggests that friars present in Ilok around the time of Capistran's death, especially those in his closest entourage, appropriated items used by their blessed Father.

Two Dubrovnik friars, Alexander and Marinus, were also part of Capistran's entourage in Hungary. On the one hand, they may have instructed the government regarding the petition, on the other hand, they may have been the ones who physically brought the cloak to Dubrovnik around 1460. Alexander, the friar who assisted James in collecting the earliest miracle accounts in Ilok and brought the pope the early miracle report on the blind girl in 1457,[16] was Capistran's close companion during his last years. As Capistran's *socius* in Ilok as well as James's collaborator in Buda, Alexander had ample opportunity to bring the preacher's mantle to Dubrovnik.[17] The other *socius*, Marinus de Restis, was an equally important link between Capistran and Dubrovnik, which also provides a plausible explanation for the cloak's arrival in the city. In 1463 Marinus was appointed as Pius II's chaplain, which not only contributed significantly to the successful secession of the Ragusan vicariate, but also brought him the priorate of St. Andrew *de pelago*, an important Ragusan Benedictine house.[18] Although tempting, one should not confuse Marinus (or Marianus, son of Simon) with his namesake cousin, Marinus (son of Mihoč), who was one of the three officials commissioned to compose the canonization petition.[19] As docu-

ments from 1459 to 1461 testify, Marinus, son of Mihoč, also acted as the procurer of the Bosnian vicariate, which may suggest that there might have been contact and cooperation between the two Marinuses.

Since inheriting prominent friars' robes was a matter of prestige, it is justifiable to suggest that either Capistran bequeathed his mantle to one of his companions during his illness in Ilok or that James himself took hold of it when he arrived in Ilok and subsequently decided to send it to Dubrovnik.[20] Forwarding such a prominent gift could have been in direct relation with the Ragusan Senate's petition, either designed as an additional impetus or as a sign of James's gratitude for the Ragusan participation in the first series of canonization requests. Although not present in Dubrovnik in 1460, it is likely that James was coordinating the Ragusan efforts to underpin the canonization campaign with the Ragusan friars. Capistran's cult was never again this closely linked to Dubrovnik, but however probable the actions of these networks and their opportunities to move the mantle may seem, further research into all available evidence is necessary to throw more light on the exact itinerary and provenience of Capistran's mantle.

In the meantime, another piece of circumstantial evidence for James's involvement in the propaganda of Observant cults in Dubrovnik is that the early Ragusan interest in the cult of John Capistran was parallel to an early appearance of devotion to St. Bernardino of Siena, James's role model. Bernardino's three documented depictions in the Ragusan friaries of Dubrovnik and Daksa, from the 1450s, comprise a significant local group indicating a coordinated promotion of the cult. Moreover, one of them, the first appearance of Bernardino's iconography on the eastern Adriatic, was commissioned on 21 April 1450, a month before the official conclusion of the canonization process, and completed by October 1451.[21] Besides his devotion to Capistran, James of the Marches was also Bernardino's most ardent follower, which explains his direct influence in the diffusion of his cult during his visits to Dubrovnik, as well as his indirect influence through his Ragusan connections.

James's role, initially as a collaborator and eventually as the main promoter of the canonization campaigns of the two "pillars of Observance," reveals the exceptional importance of the "third pillar's" agency in the early Ragusan propagation of their cults. Additionally, the significant role played by Alexander and Marinus in the network formed around Capistran around the time of his death in Ilok, and around James during his early campaign for Capistran's canonization, point to the possible executors of the mantle's "translation" to Dubrovnik. This network, thus, seems to offer a sound context for both the authenticity of the Ragusan mantle relic and James's key role as the intermediary between the great Observant preacher and the city of Dubrovnik.

Notes

1 Between 1358 until 1808, Ragusium/Ragusa was the name of an Adriatic city republic (earlier commune), centered on the city of Ragusa, now Dubrovnik, Croatia.

2 For the history of the Ragusan Franciscans see: Justin Velnić, ed., *Samostan Male braće u Dubrovniku* [The convent of the Friars Minor in Dubrovnik] (Zagreb–Dubrovnik: Kršćanska sadašnjost–Samostan Male braće, 1985); a more recent historical survey: Zrinka Pešorda, "Prilog povijesti franjevaca u srednjovjekovnom Dubrovniku" [Contribution to the history of the Franciscans in medieval Dubrovnik], *Croatica Christiana Periodica* 45 (2000): 29–57. The cloak is mentioned by Justin Velnić, "Samostan Male braće: povijesni prikaz života i djelatnosti" [The convent of the Friars Minor: A historical survey], in Velnić, ed., *Samostan Male braće u Dubrovniku*, 141, n. 258. At the time of compiling the volume, the mantle was still kept in the sacristy and thus it was not included in Ivo Lentić's treasury survey in the same volume; Ivo Lentić, "Riznica Male Braće u Dubrovniku" [The Treasury of the Friars Minor in Dubrovnik], ibid., 563-570.

3 Cf. Ödön Bölcskey, *Capistranói Szent János* élete és *kora* [The life and times of St John Capistran], vol. 2 (Székesfehérvár: Debreczenyi István, 1924), 579, n. 2. For the Minor Council's deliberation, see Dušanka Dinić-Knežević, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem vijeku* [Dubrovnik and Hungary in the Middle Ages] (Novi Sad: Filozofski fakultet–Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 1986), 136, n. 10; Stanko Andrić, *The Miracles of St. John Capistran* (Budapest–New York: CEU Press, 2000), 139, n. 25.

4 "The first party proposes to give liberty to the rector and his Minor Council to write to the king of Hungary, encouraging his majesty to intervene with his letters for the canonization of the blessed memory of brother John of Capistrano to the pope." Državni arhiv u Dubrovniku [henceforth HR-DADU], Cons. Rog. 16, 107v.

5 *Secunda pars est de faciendo tres qui ordinent et ordinatam portent presenti consilio dictam litteram*, ibid.

6 *Ser Marinus de Restis, ser Nicola Simonis de Bona, ser Nicola Pauli de Gondola: officiales ad ordinandum litteras scribendas magnifici Regis Hungarie pro sollicitanda canonizatione felicis memorie fratris Johannis de Capistrano*, in HR-DADU, Cons. Min. 15, 81v. The Senate accepted the letter on 22 February: *Prima pars est de firmando litteram directivam domini Regis Hungarie*; HR-DADU, Cons. Rog. 16, 109v.

7 The second wave of petitions followed in 1462–63; Andrić, *Miracles*, 91, 131.

8 Pešorda, "Prilog povijesti franjevaca," 41. The same attitude was taken by James of the Marches.

9 For James of the Marches in Dubrovnik, see: Viktor Palić, "Djelovanje sv. Jakova Markijskog u Dubrovniku, Konavlima i ostalim primorskim mjestima" [Activity of St James of the Marches in Dubrovnik, Konavle and the Littoral], in *Jakov Markijski i njegovo djelovanje u Bosni*, ed. Milenko Krešić (Sarajevo – Deževice: Univerzitet u Sarajevu – Župa Gospe Snježne), 201–213, and bibliography.

10 Benvenuto Rode, "Documenti francescani di Ragusa," *Miscellanea francescana* 14 (1912): 24, n. 3.

11 For the memory of James's miracle in Dubrovnik, see: Matko Matija Marušić, "Thurifer Angels of the Crucifixion Groups in Ragusan Friaries: Wonders, Images and Cults," *Dubrovnik Annals* 22 (2018): 51–73.

12 Andrić, *Miracles*, 66, 312. The actual inventory of Capistran's belongings, composed in Buda in 1456, is preserved in Capestrano. Aniceto Chiappini, *Reliquie letterarie capestranesi* (L'Aquila: Vecchioni, 1927), 285–91.

13 Andrić, *Miracles*, 66.

14 Ibid., 312; 347, n. 55.

15 Ibid., 85.

16 Ibid., 59, 85.

17 Later, Alexander was appointed bishop of Scardona (Skradin), and, as predicted by Capistran in one of his prophecies, he eventually abandoned Observance; Ibid., 66; see also: Giovanni Evangelista Cusmich, *Cenni storici sui Minori Osservanti di Ragusa* (Trieste: Lloyd austriaco, 1864), 17.

18 Cusmich, *Cenni storici*, 17, 19; Velnić, "Samostan Male braće," 137. For Pius II's bull regarding the priorate, see: *Bullarium franciscanum*, n.s., vol. 2 (Rome: Quaracchi, 1939), 572, no. 1106.; Jorjo Tadić, *Građa za dubrovačku slikarsku školu* [Sources for the Ragusan school of painting], vol. 1 (Belgrade: SAN, 1952), 205, no. 430 and 213, no. 445.

19 Cf. the genealogical tables of the family de Restis in Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika* [The patriciate of the city of Dubrovnik], vol. 3 (Zagreb – Dubrovnik: HAZU, 2012), 219, 225.

20 I am grateful to Fra Stipe Nosić, guardian of the Ragusan friary, for sharing with me some contemporary examples of prestigious inheritance of prominent friars' mantles, as well as for his kind help in accessing the mantle reliquary.

21 Tadić, *Građa za dubrovačku slikarsku školu*, 175-176, no. 371. Other related documents in ibid., 199–200, no. 41; 219, no. 453 and 331–332, no. 680.

Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision

Sabina Madgearu*

Recently published in English by Taschen, Sebastien Mamerot has rightfully earned a reputation as the chronicler of the crusades.[1] His manuscript Français 5594, kept in the Bibliothèque Nationale de France, offers in its illuminations rare images of castles and cities of the east–both Central and Eastern Europe and the Middle East. It must be noted that medieval people perceived space differently: its perception was largely dependent on religion, and since Hungary was a Catholic country it was viewed as part of the West.[2] We owe to Jean Colombe and his collaborators, the illuminators, an image of medieval Buda (folio 260), based on which I will tackle the visual construction of space around the medieval castle of Buda at the end of the fifteenth century (Fig. 1).

Like most castles outside France pictured in this chronicle, Buda is modelled after French castles painted in other fifteenth-century chronicles, such as the *Grandes Chroniques de France* or the *Vigiles de Charles VII*, to give only a couple of examples. Such miniature paintings follow closely the state of facts at that time in France, or rather in the territories that would later make up France: castles with round towers and pointed roofs that could be seen at, for instance, Château de Vincennes, Carcassonne, Rouen or elsewhere in Europe.[3] Colombe's Buda shows a somehow eclectic architecture with many towers, some round, one square, some simply crenellated, others covered with high pointed roofs. Buda is placed on the right side in the background, a place with symmetrical geometry painted in rather dark shades of grey (the curtain wall) and brown (what looks like a keep plus buildings with pointed roofs to render an impression of a complex concentric castle or castle-city in order to present its greatness). To poise the background and also emphasize the significance of Buda, the illuminator chooses a symmetrical arrangement and balances it by positioning a mountainous landscape on the left. Buda is as high as the mountains/hills, while the colors on both sides are of the same spectrum.

► **Fig. 1.** *Arrival of John the Fearless in Buda, Français 5594, fol. 260. Bibliothèque Nationale de France. Source: "Mandragore, base des manuscrits enluminés de la BnF," Bibliothèque Nationale de France, http://mandragore.bnf.fr/jsp/feuilleterNoticesImage.jsp?numero=3&id=44363&id-Pere=2.*

The choice of this setting was not random, for the foreground of the illumination is reserved to personalities whose social standing was as high as the castle of Buda and the neighboring hills: Sigismund of Luxembourg[4] as host and John the

* Colegiul National Mihai Eminescu, Bucharest; Faculty of History, University of Bucharest

Fearless, duke of Burgundy.[5] John's entry into Buda in July, 1396, was part of a long tradition of both textual and visual representation of such ceremonies. They were at first reserved only for kings, but later also for princes and noblemen.[6] But as seen in this image, this was not a regular entry; it was almost a diplomatic meeting in front of Buda, because John the Fearless had come to aid Sigismund of Luxembourg in an effort to fend off the approaching Ottomans who, however, put a disastrous end to the Nicopolis Crusade in the fall of the same year. Sigismund of Luxembourg's gesture is tell-tale; he is raising his crown to salute his guest, who would be taken prisoner in his endeavor to safeguard Christianity.

The setting (Buda) and the characters[7] (John the Fearless and Sigismund of Luxembourg) comply with the medieval view of historiography/historical narrative—a narrative that should only capture what is memorable (*facta et dicta memorabilia*), emphasizing important events and people on the axis of chronology. Chronology was therefore of utmost importance in medieval history writing. Here, space also aligns with the medieval historiographical perspective and its precision (the names of places) adds to the technical details that make the historical narrative credible. With the sight of Buda and other castles or castle-cities in illuminations, a sense of space starts to emerge that contributes to a dramatization of events and people. Their presence in illuminations compensates for the lack of any description in the text of the chronicle.

Notes

1 Sébastien Mamerot, *A Chronicle of the Crusades. The Expeditions to Outremer. An Unabridged, Annotated Edition with a Commentary*, ed. and tr. Thierry Delcourt, Danielle Quéruel, and Fabrice Masanès (Cologne: Taschen, 2016).

2 On the West-East divide in the Middle Ages, see Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident medieval* (Paris: Aubier Montaigne, 1980), 11. See also Philippe Contamine, "Entre Occident et Orient. Philippe de Mézières (vers 1327-1405): Itinéraires maritimes et spirituels," in *Philippe de Mézières and His Age. Piety and Politics in the Fourteenth Century*, ed. Renate Blumenfeld-Kosinski and Kiril Petkov (Leiden: Brill, 2012), 20-21.

3 Examples of this architecture are Warsaw, and castles of the Teutonic order such as Ordensburg Marienburg (Germany), Alden Biesen (Belgium), Alsunga and Edole (Latvia), Bran (Romania), Kaunas and Panemune (Lithuania), Konigsberg (Russia), Malbork (Poland), and Prejmer (Romania, fortified church).

4 In the fourteenth century, Hungary dominated the Balkans and the Ottomans were a threat to its control. Pál Engel, Gyula Kristó, and András Kubinyi, *Histoire de la Hongrie médiévale*, vol. 2 (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2008), 121.

5 Burgundy at the time and in the fifteenth century in particular was renowned for its riches, which can be calculated from its equally rich archives. "Comme tous les princes de leur temps, les ducs de Bourgogne de la maison de Valois ont eu le souci de la conservation et de la gestion de leurs archives. L'enjeu ètait important puisque les archives princières constituaient un trésor contenant des actes légitimant un pouvoir, justifiant des droits, étayant des prétentions politiques. Elles étaient aussi la « mémoire » de l'Etat, de son administration et de ses finances." Bertrand Schnerb, "Les archives des ducs de Bourgogne. Tradition, inventaires, publications," in *La cour de Bourgogne et l'Europe. Le rayonnement et les limites d'un modèle culturel*, ed. Werner Paravicini (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2013), 27. Its financial profitability (yearly income per area) places Burgundy above other countries like France and England because the region was one of the most urbanized and populous. Bertrand Schnerb, "Richesse, historiographie, perception. Trois aspects d'une politique de prestige," in *La cour de Bourgogne*, 56.

6 This tradition reached its peak in the mid-fifteenth century. See: Vincent Challet, "Les entrées dans la ville: genèse et développement d'un rite urbain (Montpellier XIVe-XVe siècles)," *Revue historique* 317, fasc. 2, no. 670 (2014): 267-293. A few examples of illuminations showing entries into cities: Gaston IV de Foix entering Bayonne – Bibliothèque Nationale de France, Français 5054, fol. 222; Charles VII entering Caen - Bibliothèque Nationale de France, Français 5054, fol. 202; Charles V le Sage entering Paris – Bibliothèque Nationale de France, Français 6465, fol. 417; Charles VI entering Paris - Bibliothèque Nationale de France, Français 138, fol. 260v; Isabeau de Bavière entering Paris - Bibliothèque Nationale de France, Français 2646, fol. 6.

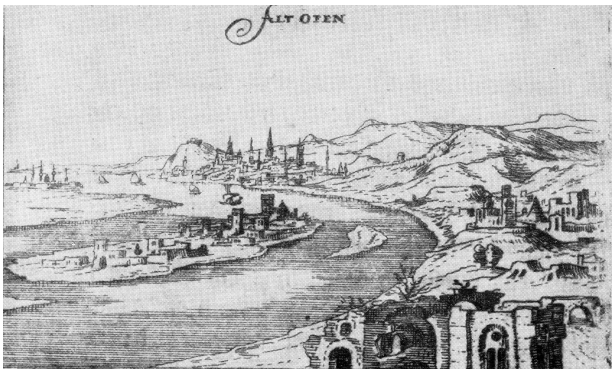
7 John the Fearless, a character in this illumination, was also a commissioner of illuminated manuscripts such as *Le livre de Jehan Boccace des cas des nobles hommes et femmes*.

Óbuda látképeken

Végh András*

A magyar történelem régmúltjának kutatása és ismerete újra és újra szembetalálkozik legendákkal és legendás történetekkel, hitekkel és tévhitekkel, olyanokkal is, amelyek a történeti kutatás álarcát öltik magukra, vagy magukkal is elhitetik, hogy tudományt művelnek. A megmegújuló próbálkozások Óbuda, a tatárjárás előtti Buda, avagy Budavár helyének meghatározására is ennek a jelenségnek a része.

Pedig alapvetően első látásra egyszerű a képlet. Buda, vagy a korai forrásokban Budavár, németül Etzelburg helyét már Anonymus világosan kijelölte a Megyer (Békásmegyer) és a hévizek (Felhévíz) közötti területen.[1] Sőt, a településnek a magyarországi írott források erőteljes pusztulása ellenére, kivételes szerencsével, 1212-ből származó határjárása is fennmaradt, amelyben Budával határos településként az előbb említett hévizek, Gercse, Üröm és Megyer falvak is szerepelnek más, ma már elenyészett emlékű helységek mellett,[2] amelyek ma is ismert településeket, városrészeket jelölnek. Ráadásul ezt a határjárást 1355-ben és 1524-ben is megismételték és újraértelmezték, még mindig eredeti középkori forrásaink.[3] Az Óbuda név egyértelműen a tatárjárás után tűnik fel, először 1260 körül, hogy ingadozó nyelvhasználat után végül a 14. századtól állandósuljon a település neveként (például a fent nevezett késő középkori határjárásokban is).[4] A latin helynév, Vetus Buda, a középkori forrásokban magyarul Óbuda formában leírva is fennmaradt.[5] Lassan mégis historiográfiai fejezetté nőtte ki magát az Ősbuda helyével, formájával és múltjával foglalkozó irodalom. Ilyen várost ebben a formában soha nem neveztek néven középkori forrásaink; a név minden bizonnyal ugyanannak a Vetus Buda helynévnek modern, historizáló, de alapvetően hamis fordítása, mint amit ma is, a

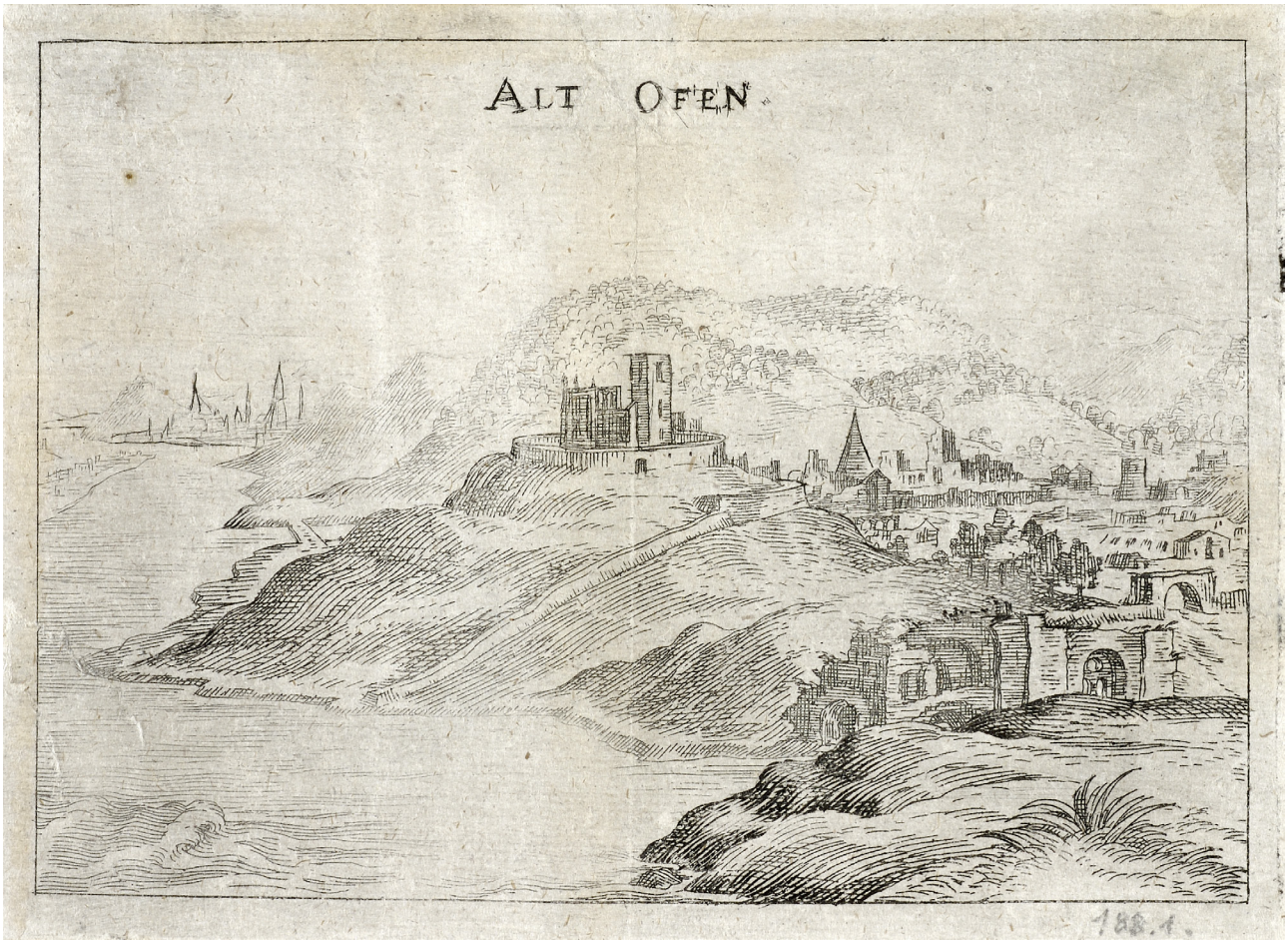
► **1. kép.** *Óbuda látképe. Wilhelm Dilich, 1606 (Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár)*

törökkorban is és a középkorban is Óbudának neveztünk és nevezünk.[6]

Hogy ennek ellenére miért él még mindig és virágzik az Ősbuda kultusz, és akadnak időről időre újabb felfedezői, annak egyik okát az Óbudát ábrázoló törökkori látképek jelenthetik. Nem azok a képek, amelyek Buda, Pest és Óbuda hármas települését együtt ábrázolják, név szerint is feltüntetve a Duna jobb partján Budától északra a romba dőlt Vetus Budát, mint Jacob Hallart és Michael Wening metszetsorozata 1684-ből.[7] Ezekről általában az Ősbuda kutatás hallgatni szokott, vagy nem veszi őket figyelembe. Azok az alkotások keltik fel a figyelmet, amelyek kifejezetten Vetus Budát ábrázolják. Nem is csoda, hiszen ha Hans Zimmermann vagy Jan van Vianen látképét önmagában nézzük, magas hegyeket, szabdalt folyópartot és hegyre épült várat (?) láthatunk, amely sehogy sem illik a mai Óbuda helyére, a Solymár és Pilisvörösvár felől érkező völgy síksággá szélesedő völgytorkolatában. Igen, ha ezeket a képeket önmagukban nézzük, zavarba jöhetünk, és fantáziánknak tág teret engedhetünk. Ha azonban összeszedjük és egymás mellé tesszük a Vetus Budát ábrázoló öt törökkori metszetet, akkor megérthetjük, mi is okozta az előbbi zavarunkat.

Először is feltűnik, hogy az öt kép két csoportra bontható. Az első csoportba rendelhetjük Wil-

* Budapest Történeti Múzeum, Vármúzeum

► **2. kép.** *Óbuda látképe. Wilhelm Dilich, 1600 (Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár)*

helm Dillich 1606-ban Kasselben kiadott képét[8] és az azt követő képeket, mint például Jacob Standrart 1664-ben Nürnbergben megjelent metszetét.[9] Ezek nagy vonalakban helyes helyrajzi szituációt rögzítenek a síkon fekvő Óbudával és a háttérben jól meghatározhatóan a dunai szigetekkel, Pesttel, Budával és a Gellért-heggyel. A második csoportba sorolható Wilhelm Dillich 1600-ban szintén Kasselban készült képe[10] és a hozzá hasonló, már említett Zimmermann-féle metszet 1603-ból,[11] valamint van Vianen Amszterdamban készített metszete 1700-ból.[12] Ezek a már említett, zavarba ejtő, hegyeket ábrázoló metszetek. A két csoportot alaposan megfigyelve azonban hamarosan rájöhetünk, hogy nem állnak akkora ellentétben egymással, mint amit a domborzati különbségek az első pillantásra sugallnának. Ha a képeken változó figurákat, hajókat, kocsikat, lovakat, embereket leszámítjuk, amelyeket a látképek konkrét kiadásaihoz helyeztek el a rajzokon, továbbá események (mint Zimmermann), vagy a keleties hangulat (mint van Vianen) érzékeltetésére, akkor meglehetősen sok azonos látképi elemre, házcsoportra, épületre bukkanhatunk a két csoport képein, ráadásul azonos sorrendben, elhelyezkedésben. Ilyen az előtérben lévő romos, boltozatos és ablakokkal ábrázolt épület. Ilyen az ennek jobb felső oldalánál látható kapu. Továbbá mögöttük a dombra, másutt hegyre épült tornyos épület (templom vagy vár?), mellette, a domb jobb oldalán a hegyes, piramisszerű építmény, valamint az ettől jobbra lévő, kettős tornyos épületrom.

Az egyezések elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy a két csoportot egymás rokonainak tarthassuk és feltételezzük, hogy forrásuk egy általunk nem ismert rajz lehetett, amely a német és holland metszők kezén alakult át azzá, amit ma láthatunk. Az alapanyag nem lehetett teljesen hiteltelen rajz Óbudáról, hiszen az 1606-os kasseli rajz topográfiai hitelességére már rámutattunk. Az ennél korábbi, 1600-as kasseli rajzon azonban a metsző ugyanazokat az épületeket jóval közelebbről és egyben megemelt dombor-

zati magasságokkal ábrázolta. Ennek oka nyilván nem a nagyobb hitelességben, hanem ezzel ellentétben, az egyéni invencióban, a művészi szabadságban kereshető, hiszen egy hitelesebb képet, amelyet tehát 1606-os másolatából ismerünk, torzított el. Az eljárás nem meglepő, a törökkori háborúk híreit illusztrálni kellett, és a kiadóknak nem állt módjukban hiteles látképet beszerezniük, sőt erre valójában nem is volt feltétlenül igény. Az eljárás éppen a későbbi Vetus Budát ábrázoló metszeteken figyelhető meg kiválóan, ahogy a kasseli alapanyagot, vagy annak számunkra ismeretlen előképét másolták és egyben variálták.

Összefoglalva a fenti gondolatmenetet, a Vetus Budát önmagában ábrázoló öt metszet ugyan két csoportra osztható, de forrásuk szemlátomást közös volt. Ez a közös forrás egyelőre ismeretlen számunkra. Az első csoport hiteles helyrajzi elhelyezkedésén pontosan ráismerhetünk Óbuda topográfiai helyzetére, a második csoport pedig ennek erőteljes átalakításával, mindenekelőtt a domborzati különbségek felnagyításával készült. Éppen ezért semmiképpen sem lehet kiindulópontja a mai terepviszonyokra vetített elemzéseknek, erre alkalmatlan, következésképpen teljesen hiteltelenek az ezekre épített azonosítások.

Befejezésül, mintegy utóiratként, még egy megfigyelés, amely érdekes kérdést vet fel. A Vetus Buda látképek hangsúlyos eleme a dombra (második csoportban hegyre) épített, tornyos épület, amelyről a képek alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy templomot vagy várat ábrázol-e. Ez az épület más metszeteken is előfordul a tizenötéves háború idején a Buda és Pest ostromát bemutató látképek között. Láthatjuk egy ismeretlen metsző kelet felől készült képén[13] és egy Nürnbergben őrzött tollrajzon, amely észak felől ábrázolta madártávlatban a várost.[14] Mindkét metszet jól meghatározható helyen, a katonaváros, a római canabae amfiteátrumának romjait rejtő domb (újkori nevén Király-domb) tetején mutat be egy tornyos épületet. Sajnos az amfiteátrum feltárása idején nem rögzítették ennek az épületnek a maradványait; talán már nem is voltak meg. A kérdés azonban továbbra is fennáll. Vajon mi lehetett az a toronnyal ellátott épület a domb tetején, amely markáns helyrajzi pontként minden Óbudát ábrázoló metszeten előfordul a 16-17. század fordulóján? Óbuda helyrajzi irodalma nem számol vele, és a további kutatás során érdemes figyelembe venni.

Jegyzetek

1 Szentpétery Imre, szerk., *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I (Budapest: Egyetemi nyomda, 1937), 55-58.

2 Gárdonyi Albert, szerk., *Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301)* (Budapest: A székesfőváros kiadása, 1936), 6-11.; Kumorovitz L. Bernát, „Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez," *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19 (1972): 7-37.

3 Kumorovitz L. Bernát, „Óbuda 1355. évi felosztása (I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné 1355. augusztus 17-i és 1356. október 17-i oklevele)," *Budapest Régiségei* 24, no.1 (1976): 279-302.

4 Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza,* IV (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 665.

5 Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 156, 269.

6 Laszlovszky József, „Ősbuda, Ős-Budavár I-III.," *Várak, kastélyok, templomok* 4, no. 1-3 (2008), 8-11, 12-15.; Kanyó Ferenc, „Óbudától »Ősbudáig.« Egy mítosz historiográfiája," in *Micae mediaevales II. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. Péterfi Bence, Vadas András, Mikó Gábor és Jakab Péter (Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2012), 77-96.; Kanyó Ferenc, „Ősbuda: Egy modern mítosz a történettudomány tükrében," *Fons* 19, no.1 (2012): 3-35.

7 Rózsa György, *Budapest régi látképei (1493–1800)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), Kat. 70, 118.

8 A látképek csoportosítását Rózsa György végezte el. Uo., Kat. 68.

9 Uo., Kat. 68.a-f.

10 Uo., Kat. 67.

11 Uo., Kat. 67.a.

12 Uo., Kat. 68, 68.b.

13 Uo., Kat. 74.

14 Wolfgang von Stromer, „Die Belagerung von Ofen und die Einnahme von Pest durch Erzherzog Matthias und Feldmarschall Rußwurm im Herbst 1602. Nach zeitgenössischen Schlachtenplänen," in *Südost-Forschungen* 23 (1964): 116-131., 1. tábla

Layers of the Past

A múlt rétegei

Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon

Kodolányi Judit*

Visegrádon a Duna kanyarulata fölé magasodik a Sibrik-domb, mely a kora középkor egyik jelentős központja lehetett.[1] Az itt található lelőhely az egykori római erőd – később ispáni vár – mellett, a dombon átvezető út túloldalán, és a hegyoldal védelmében helyezkedik el. (1. kép)

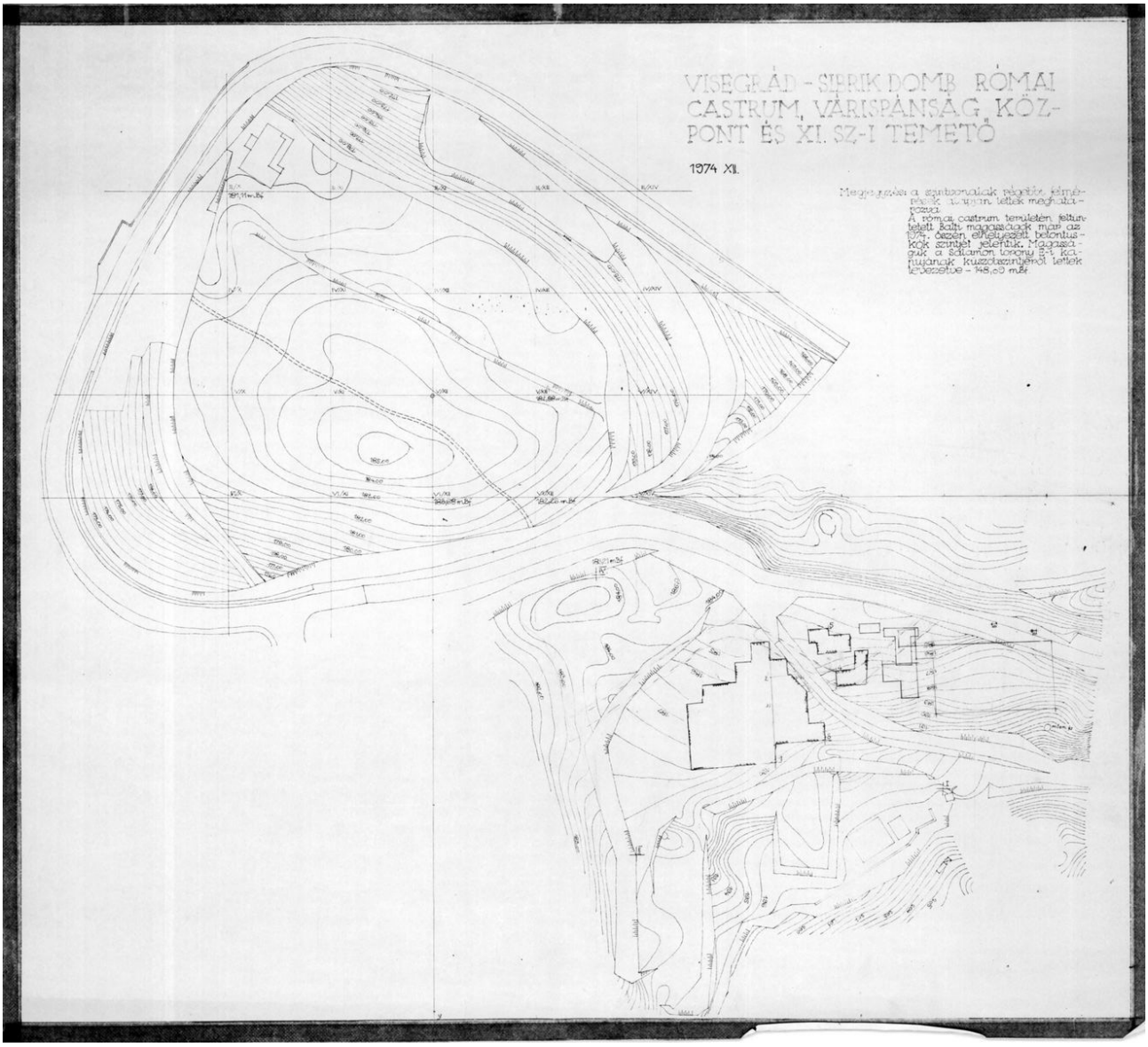
Az egykori, 4. századi római erődtől délkeletre Soproni Sándor 1951-ben egy épületet fedezett fel, melyet római kori villának vélt. A következő évtizedek ásatásai és leletmentő kutatásai során sírok és földbe mélyített házak maradványai kerültek elő a területen, majd 1972–74-ben Szőke Mátyás a lelőhely nyugati részén kora Árpád-kori soros temetőt tárt fel, 1977–79-ben pedig egy épületegyüttest. Utóbbiról a feltárás során kiderült, hogy nem római kori, hanem két egymásra épült középkori templom maradványa. A két templom és a temető vagy temetők egységet alkottak, párhuzamosan alakultak ki, összefüggésben álltak a közelben, a lelőhelytől északnyugatra található ispáni várral és a hozzá köthető központtal, valamint a Visegrád-Várkert lelőhelyen feltárt egykorú településsel (2. kép).[2]

A feltárás során[3] előkerültek egy korai, feltehetően 11. század eleji, kis méretű (10,2 m × 4,4 m), félköríves szentélyzáródású, kelet-nyugat tájolású plébániatemplom alapjai és pusztulási rétege. A megmaradt falrészekből sikerült megállapítani, hogy e templom szentélyének alapozása agyagba rakott *opus spiccatum* technikával készült, azonban a felmenő falakról többet nem tudunk, mivel azokat teljes mértékben elbontották a második, jóval nagyobb és jelentősebb templom építésekor. Ezt a későbbiekben esperesi templomnak meghatározott épületet az építési rétegben előkerült I. László érme alapján a 11. század második felére keltezhetjük. A 18,4 m × 9,4 m méretű, egyenes szentélyzáródású templom alapozása szinte végig megmaradt. A szentélyben, valamint a hajó déli oldalán nagyjából 1 m magasan *opus incertum* technikával készült felmenő falakat is sikerült megtalálni.

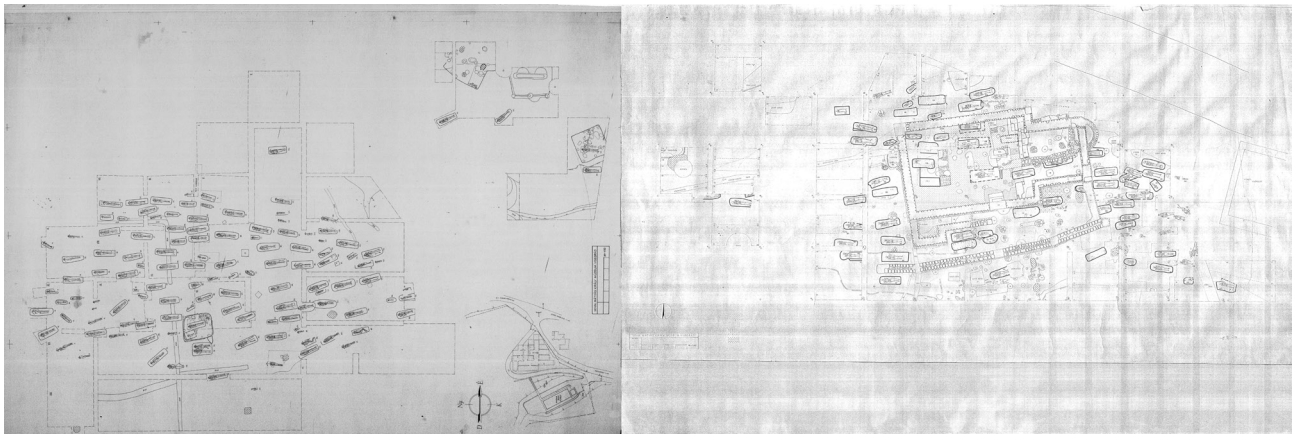
Az épület igényes kivitelezése, díszítése, mérete azt sugallják, hogy jelentős egyházi intézmény lehetett, és erre utal a főoltár előtt fellelt, már a templom fennállása után elhelyezett, épített sír is. A templom szentélyének két oldalán két mellékoltár is megfigyelhető volt. Az épület egész belső terét *terrazzo* padló borította, falait pedig *al secco* falfestmények díszítették. E szépen kivitelezett, bizánci és balkáni párhuzamokat mutató falfestmények egy szakaszon szintén fennmaradtak, a templom pusztulási rétegéből pedig jelentős mennyiségű töredékük került elő (3. kép). Az elsőrangú festészeti alkotások a középkor magyarországi művészetének legkorábbi falfestményei közé tartoznak. A kor díszítési szokásainak megfelelően[4] több vízszintes zónára osztott felületen növényi motívumok, mandorla alakú keretekben elhelyezett alakok, a felső zónában pedig figurális ábrázolások, feliratok jelentek meg. A templom belsejében ezen felül egy karzat tartóoszlopainak alapozását, egy külső lépcsőtorony falmaradványait és egy szentélyrekesztő korlát nyomait is sikerült azonosítani. A templom belsejében megtalált faragott kőtöredékek, különösen egy szalagfonatos díszítésű vállkőtöredék az épületet művészettörténeti szempontból a közeli Szent András monostorral hozzák párhuzamba.[5]

Az építési rétegek és az egyes épületrészek viszonya arra utal, hogy e második templom építése két fázisban zajlott le. Először maga a templom épülete készült el, majd később, még a teljes épület befejezése előtt helyezték el a nyugati végében a karzatot, és később építették mellé a lépcsőtornyot is. Hogy ez az átépítés a felmenő építményben milyen változtatásokkal járt, nem tudjuk, azonban ezzel egy időben készült el az ásató által „esperesi házként” meghatározott építmény is. Az épület hegy felőli, déli oldalán egy

* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest

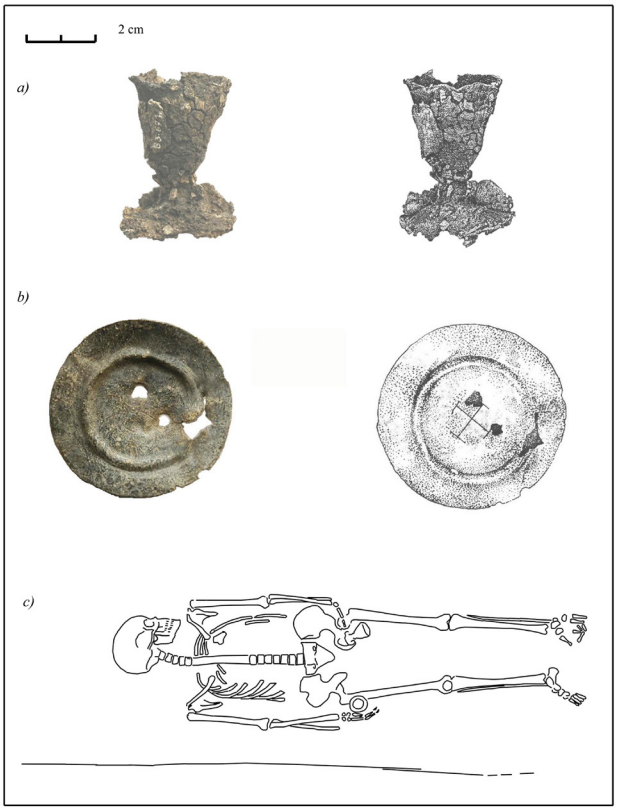
► **1. kép.** *A visegrádi Sibrik-domb, a feltárt objektumok és az ásatások elhelyezkedése (Szőke Mátyás felmérési rajza)*

►**2. kép.** *A soros temető, a templomok és a templom körüli temető ásatási összesítő rajzai (Szőke Mátyás felmérési rajza)*

► **3. kép.** *Falfestmény maradványa a második számú templomból (rajz és fotó: Szőke Mátyás)*

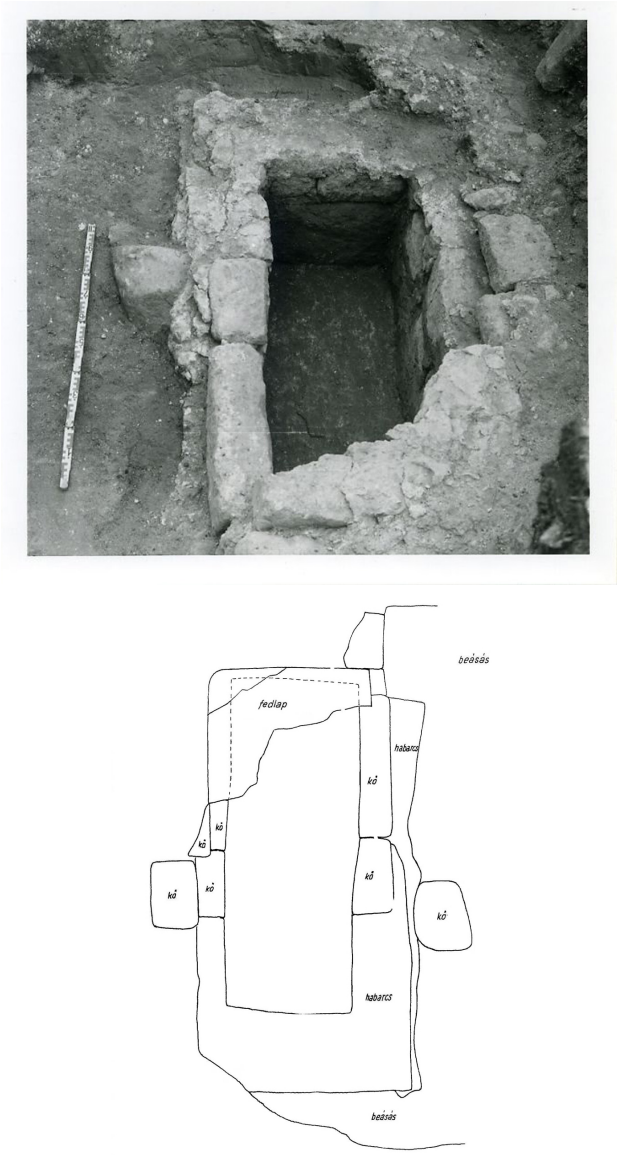
► **4. kép.** *Egyházi személy sírjának rajza a templom körüli temetőből, a mellékletként talált kehely és paténa fotójával és rajzával (rajz és fotó: Szőke Mátyás)*

23 m hosszú falat építettek, mely a templomhoz csatlakozó melléképület oldalfala volt. A templom déli oldalán elhelyezett egyetlen bejáratát ezen keresztül lehetett csak megközelíteni. A melléképület falát két helyen bejáratok szakították meg, ami arra utal, hogy az épületet belül falak osztották több helyiségre. Alsó szintjének előterében gyülekezési és temetkezési tér, a közösség előkelő tagjainak sírjai, emeletén pedig más egyházi funkciójú tér lehetett. A környezetében talált leletek tanúsága szerint az épületrészt kerítés vette körül, mellette sövényfalú házat építettek, és egy kis gazdasági udvart alakítottak ki. Ez utóbbi a templomban szolgálatot teljesítő egyházi személyek, esetleg az esperes lakhelye lehetett.

Ezt a nagy gonddal kialakított, jelentős és láthatóan élénk élet középpontjában álló templomot azonban az ásatás tanúsága szerint már a 12. század közepén elhagyták. Pusztulási rétege nem mutat nagyobb traumát, rombolást, de viszonylag jól keltezhető egy, a déli mellékoltár pusztulási rétege alatt talált, 12. századi éremmel. Hogy a templomot egyszerre hagyták fel, vagy funkciójának elvesztése után fokozatosan vált egyre jelentéktelenebbé és néptelenedett el, nem tudjuk. Mindenesetre a felhagyás eseményéhez köthető, hogy a temető egyes sírjait kiürítették, a holttestek maradványait valószínűleg magukkal vitték. Ezek után a temető használata is befejeződött, a templom épületében és környékén csupán másodlagos használat szórványos nyomait lehetett felfedezni.

A templomok közvetlen környezetében összesen 221 sírt sikerült az évek során feltárni.[6] Ezek nem mindegyike tartozott a templomokhoz, és mivel a temető határait nem sikerült megfogni, feltételezhető, hogy további temetkezések vannak a területen. A lelőhelynek a templomoktól nyugatra első részén az 1972–74-es ásatás 146 sírt tárt fel egy soros temetőben, és további 75 sír került elő, nagyrészt a templomok körüli területről. Elhelyezkedésükből világosan látszik, hogy soros elrendezésű és templom körüli temetkezésekről is szó van, azonban nem sikerült tisztázni, hogy egy vagy több temetőről beszélhetünk-e, és hogy az eltérő módon rendezett részek milyen viszonyban álltak egymással.

A soros temetőrészben és a második templom nyugati oldalán is megfigyelhető egy-egy olyan sírcsoport, amelyben a közösség fontosabb tagjai nyugodtak. Gazdagabb mellékletek – a soros temető esetében érmek, hajkarikák, gyöngy nyakláncok, vadkanagyar, nyílhegyek; a templom körüli rész esetében arany, ezüst hajkarikák és

► **5. kép.** *Kiürített sír fotója és rajza a második számú templom szentélye előtt (rajz és fotó: Szőke Mátyás)*

gyűrűk, az egyik síron sírkőként elhelyezett római kori oszloptöredék – jelzik a sírokban nyugvók magasabb társadalmi státuszát, gazdagságát. A mindkét csoportnál fellelt, korhatározásra alkalmas érmek (Salamon, I. Géza, I. László) valószínűsítik, hogy nagyjából egykorú temetkezésekről van szó, amelyek között azonban elkülönül a soros temető korábbi szokásaihoz hű közössége és a templom mellé temetkező, a keresztény rítushoz közelebb álló sírok csoportja. Ez utóbbiak az ispáni vár urainak, akár az ispánnak és családjának temetkezései is lehetnek. Feltételezhető tehát, hogy a területet egy adott közösség használta temetkezésre a 11-12. század folyamán, és hogy a két temetőrész nem vált el élesen egymástól, habár az elrendezésen túl több szignifikáns különbség (a mellékletek, demográfiai megoszlás, temetkezési rítusok tekintetében) is megfigyelhetők közöttük. A két temető egymáshoz és a templomokhoz való viszonyának vizsgálata a 11-12. század egy izgalmas jelenségére, a soros temetőről templom körüli temetkezésre való áttérés folyamatára vet fényt, ugyanakkor a részletek a visegrádi templom esetében azt is megmutatják, hogy kiemelkedő lelőhellyel állunk szemben.

A sírok egy harmadik csoportja is megfigyelhető a második templom szentélyétől keletre, ahol, mint a templom körüli temetők legszentebbnek tartott részében, egyházi személyek sírjai lehettek. A 160. sírból, derékmagasságban vasból készült cilicium, a 164. sírban az elhunyt két kezébe helyezve kehely és paténa került elő (4. kép). Az utóbbi, ónból készült, kifejezetten temetkezési célra szánt kegytárgyak párhuzamai azt mutatják,[7] hogy a sírban jelentős egyházi személy nyugodhatott, és ez a templom funkciójára és jelentőségére vonatkozóan adhat információkat. Ebben a templom körüli temetőrészben figyelhető meg három olyan sír, amelyből a holttestet exhumálták és elvitték, közöttük a kiemelt helyen, a templom belsejében az oltár előtt épített sírban eltemetett személy maradványait is (5. kép). Ez utóbbi sír méretéből adódóan gyermek, esetleg női sír lehetett. Az épület felhagyásával feltehetően egy időben a templomot használó közösség vagy személy új helyre szállította a számára valamilyen okból jelentőséggel bíró elhunytak földi maradványait.

A lelőhely funkcióját érintő legfontosabb változás, a második templom megépítése két, viszonylag jól megfogható horizontra osztja a leletcsoportokat. Nem számítva a szórványosan fellelt néhány római kori sírt, az első templom és az azt megelőző időszak alkotja az első periódust. Itt kezdetben – feltehetően a 10-11. század fordulóján – megtelepedéssel, földbe mélyített házakkal kell számolnunk, ugyanakkor van több olyan temetkezés is, amelyről tudjuk, hogy megelőzi az első templom korát, hiszen annak alapozása alól került elő. Elképzelhető tehát, hogy a temető még egy korai megtelepedéshez kapcsolódva jött létre, és később, a temető egy akkor perifériára eső részén építették meg az első plébániatemplomot. Ez az építkezés az ezredforduló környékére tehető, és összekapcsolható a veszprémi püspökség I. István által 1009-ben

kiadott alapítólevelével,[8] valamint a római erődítmény újra használatba vételével, vagy legalábbis státuszának megváltozásával.[9]

A lelőhely második, markánsan elkülönülő korszakát a második templom, az ezt követő temetkezések, a templom környezetének kialakítása és a melléképület alkotják. Ekkor Visegrádnak mint központnak a funkciója megváltozott, ez befolyással volt a közösség életére, és nyomai felismerhetők a temető anyagában is. Elképzelhető, hogy a második templom építése összefügg az I. András által Visegrád egy másik pontján alapított Szent András bazilita monostor építésével,[10] legalábbis a templom művészettörténeti párhuzamai erre utalnak. A temetők legjelentősebb sírjainak keletkezése is erre az időre tehető. Salamon és I. László királyok uralkodása alatt tart ez a virágkor, hiszen írott forrásból tudjuk, hogy a hatalma ellen lázadó Salamon egykori királyt I. László a visegrádi várban tartotta fogva 1081 és 1083 között.[11] Ez a királyi személyhez méltó börtön csak az egykori római erődítmény, majd ispáni vár belsejében található kőépület lehetett, és egy ilyen fontos személy állandó jelenléte megmagyarázhatja a már álló templom átépítését, bővítését is. Nincs azonban információ arra vonatkozóan, hogy a második templom milyen viszonyban állt a várral és előkelő lakójával.

Az a visszaesés, amelyet a második templom felhagyása jelez, szintén valamilyen politikatörténeti változás eredménye lehetett. Visegrád közigazgatási jelentősége csökkenni kezdett, a központ innen átkerült a szomszédos Esztergomba,[12] és újabb változás zajlott le a templomot használó közösség életében is. Annyi bizonyos, hogy a több mint száz évvel későbbi tatárjárás pusztította el az addigra már jelentőségét veszített központot, de a várkerti településsel ellentétben a tatárok a Sibrik-domb tetején már csak elnéptelenedett romokat találtak.

A területen a legutóbbi években is folytatott ásatások kibővítették a visegrádi korai központtal kapcsolatos tudásunkat.[13] A 2010-ben a vár falain belül talajradarral felfedezett, és a 2013-ban hitelesítő ásatáson feltárt,[14] szintén kora középkori, nagyméretű templom, és a mellette talált, szintén kehellyel és paténával ellátott papi sír felfedezése újabb elemmel bővítette a kora középkori Visegrád egyházairól alkotott képünket. Világos, hogy a fent tárgyalt templomok és temetők története és funkciója csak a korai központ más intézményeinek viszonylatában érthető meg igazán.

Jegyzetek

1 Buzás Gergely, „Visegrád," in *Medium Regni*, szerk. Altmann Júlia (Budapest: Nap Kiadó, 2004), 118.

2 Buzás, „Visegrád," 118.

3 A templomok feltárására vonatkozóan lásd: Kodolányi Judit, „A visegrádi esperesi templom," MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2009).

4 Tóth Melinda, „Falképtöredékek, arcok és kéz részletével," in *Pannonia Regia*: *Művészet a Dunántúlon 1000–1514*, szerk. Mikó Árpád és Takács Imre (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994), 218.; Tóth Melinda, „Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép," *Ars Hungarica* 23, no. 2 (1995): 137–153.

5 Szebeni Andrea, „A visegrádi esperesi templom," MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2001); Buzás Gergely és Eszes Bernadett, „XI. századi görög monostor Visegrádon," in *Középkori egyházi építészet Erdélyben (Arhitectura religiosă medievală din Transilvania) IV.*, szerk. Szőcs Péter Levente és Adrian Andrei Rusu (Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2007), 49–93.

6 A temetők feltárására vonatkozóan lásd: Kodolányi Judit, „The Medieval Cemetery on Sibrik Hill," Visegrád, MA szakdolgozat, Budapest: Central European University (2011).

7 Foerk Ernő, „A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja," *Archeológiai Értesitő* 31 (1911): 24.

8 Veszprémy László, szerk., *Szent István és az államalapítás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 31.; Györffy György, „Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban," in *Székesfehérvár évszázadai I.*, szerk. Kralovánszky Alán (Székesfehérvár: Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága, 1967), 22–23.

9 Szőke Mátyás, „Visegrád koraközépkori vára," in *Európa közepe 1000 körül: Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Az Európa Tanács 27. kiállítása* (Stuttgart: Konrad Theiss Verlag GmbH, 2000), 365–366.; Tolnai Katalin, „Visegrád kora Árpád-kori emlékei," MA szakdolgozat, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem (2007), 22–23.; Boruzs Katalin, Merva Szabina és Szabó Balázs Sándor, „Előzetes jelentés a Visegrád, Sibrik-dombon 2017-ben végzett tervásatásról," *Archaeologia – Altum Castrum Online.* A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának online régészeti magazinja, letöltve: 2018. 09. 30. http://archeologia.hu/content/archeologia/492/boruzs-merva-szabo-sibrik-2.pdf

10 Buzás és Eszes, „XI. századi görög monostor Visegrádon"

11 *Képes Krónika: Milleniumi Magyar Történelem: Források,* ford. Bollók János (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 88.

12 Zsoldos Attila, „Visegrád vármegye és utódai," *Történelmi Szemle* 40, no. 1-2 (1998): 15.

13 Boruzs, Merva és Szabó, „Előzetes jelentés a Visegrád, Sibirk-dombon 2017-ben végzett tervásatásról"

14 Buzás Gergely, „A visegrádi ispáni vár régészeti kutatása," *Archaeologia – Altum Castrum Online.* A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának online régészeti magazinja, letöltve: 2018. 09. 30. http://archeologia.hu/content/archeologia/216/buzas-gergely.pdf

Egy új lehetőség kapujában – tatárjáráskori védművek a Kiskunságban

Rosta Szabolcs*

Nehéz, de egyben hálás feladat is a tatárjárásról írni a Laszlovszky József előtt tisztelgő kötetbe, tekintve, hogy az ünnepelt e témában (is) maradandót alkotott, érdeklődésének kiemelt pontja ez az időszak. A tatárjárás régészete a magyar archeológiának igen új, lényegében csak az elmúlt évtizedben önálló útra lépett szakterülete, melynek előremozdításában elévülhetetlen érdemeket szerzett Laszlovszky József. A téma – talán pont „frissességéből" fakadóan – nagy lehetőségeket tartogat, hiszen jó esély kínálkozik arra, hogy valóban új adatokkal, akár formabontó, vitaindító gondolatokkal lehessen gyarapítani közös tudásunkat. A következőkben egy, általánosságban szinte kutatatlan terület kerül vizsgálat alá: az Árpád-kori (középkori) templomokat körülvevő árokrendszerek kérdésköre.

Horváth Ferenc 1999-ben Csengele határában talált rá a méltán híressé vált kun vezéri sírra. A Magyarországon egyetlen, hiteles körülmények között feltárt kun temetkezésen kívül egyéb különlegességgel is szolgált az ásatás. Az M5-ös autópálya építésekor feltárt nagy felület lehetőséget biztosított a középkori templom tágabb környezetének megismerésére is. Az Árpád-korban épített – majd a késő középkorban átalakított – templomocska körül egy koncentrikusan elhelyezkedő, hármas körárokrendszer mintegy harmadát sikerült kiásni. Az árokrendszer jellegzetességei alapján – mint annak nagy mérete, az égett felületek vagy az erősítésre utaló cölöpszerkezet – védelmi jelleget tulajdonított neki az ásató. A történeti és nyelvészeti kapcsolódások és kiváltképp az árkok rétegtani helyzete pedig kétségtelenné tette a konklúziót, miszerint az erődítést a tatárjáráskor emelték.[1]

A 2000-es évek közepétől Gallina Zsolt, a szintén kiskunsági Tázláron folytatott ásatásai során ütközött bele a csengeleihez méretében és szerkezetében is nagyon hasonló hármas körárokrendszerbe, melyet szintén egy Árpád-kori előzményekkel rendelkező templom köré építettek. Habár a jelenség feldolgozása még hátravan, és a körárkok elsődleges funkciójának értelmezésével kapcsolatban is felmerülnek kérdések, az árokrendszer tatárjáráskori védelmi jellege, valamint a település ekkor történt teljes pusztulása vitán felül áll. Az árkok alsó, égett pusztulási rétege nagyszámú Árpád-kori tárgyanyagot, épületomladékot tartalmazott. Mindezek mellett kétségtelenül erőszakos halált halt egyének rendellenes pózban fekvő vázai tanúskodtak a tatárjárás idején bekövetkezett eseményekről.[2] E két komolyabb előzmény után került a kutatás látóterébe Szankon egy, a fentiekhez kísértetiesen hasonló jelenség.

Szank község mellett, kiemelt kulturális-turisztikai pályázat keretében valósul meg a „Kiskun Emlékhely Zank vezér szállásán" nevű program. A helyszín központi magja Szank-Kápolnahely lelőhely, amely nagy bizonyossággal azonosítható a 14-16. század közt élt, kun alapítású Szankszállásával és templomával. A 2017. évi ásatást megelőző próbafeltárás és a geofizikai vizsgálatok előzetesen egy kettős körárokrendszer meglétét mutatták ki. A koncentrikus árkok az egykori dombot, a templom meghatározható helyét vették körül.

A 2017. évben folytatott ásatás elsődleges feladata a kettős körárokrendszer nyugati szakaszának feltárása volt egy, a későbbiekben történő esetleges rekonstrukció előkészítése érdekében. Az egykori domb központi részén húzott szondáink kétségtelenné tették, hogy mikor a dombtetőt az 1970-es évek elején 1,5-2 m mélységben géppel elhordták, lényegében megsemmisítették a templomot és a késő középkori temetőt. A domb központi részétől lefelé azonban fokozatosan kisebb pusztítást észleltünk, a körárkokat és a nagy ki-

* Kecskeméti Katona József Múzeum

► **1. kép.** *A külső árok alján fekvő fegyverek és alkatrészek. a.) Balta nyélgyűrűvel, b.) Csákány, c.) Kétkezes kard keresztvasa, d.) Tőrtok vas merevítője, e.) Tőr markolata, f.) Kés, g.) Páncéllemezek, h.) Buzogány, i.) Egykezes kard (fotó: Kis Béla)*

terjedésű Árpád-kori temetőt már javarészt megkímélte a modern rongálás.

A külső árokból mintegy 80 m, a belsőből 43 m hosszú részt tártunk fel, az árokrendszer több mint felét. Mindkét körárok a teljes feltárt szakaszon vágta az Árpád-kori temetőt, közel 100 kisebb-nagyobb mértékben roncsolt vázra ástunk rá. Az árkok betöltésébe egyetlen, e korszakba sorolható sír sem volt beleásva. Ez a helyzet nyilvánvalóvá teszi, hogy a nagy kiterjedésű, szabályos sorokba rendezett Árpád-kori temető és az árokrendszer, funkcionálisan legalábbis, nem kapcsolódik egymáshoz. A kronológiai besorolást jelentősen megkönnyíti, hogy a külső körárok egyik felső betöltési szintje egyértelműen azonosítható a 14-15. századi település külső járószintjével. Az ekkorra már nagyrészt feltöltődött árokba ráadásul egy késő középkori épületet is beleástak. A stratigráfia törvényszerűségei nem hagynak kétséget azt illetően, hogy az árkok kiásása és elsődleges használata tehát a két időszak közé illeszthető.

Habár az árkok rétegtani elhelyezkedése önmagában is bizonyító erejű az időrendet illetően, az ásatás pontosan besorolható tárgyegyütteseket is felszínre hozott. Az árkok aljában nagy mennyiségben hevertek fegyverek és harci eszközök, felszerelések. Külön érdekesség, hogy a külső árokban lévő balta, csákány, buzogány benyelezve került megtalálási helyzetébe, melyet a nyelek fejébe ütött 2-4 darab vasszeg bizonyít. Ezeken felül tőrmarkolat, kések, egy tőrhüvely vagy késtok merevítője, kétkezes kard keresztvasa, páncéldarabok, valamint egy teljesen ép, vércsatornával ellátott egykezes kard jött elő az árok aljából (1. kép). Főként a belső árok betöltéséből, több esetben faszenes, égett-agyagos környezetből kerültek elő különféle típusú nyílhegyek. Különösen figyelemre méltóak a vékony, tűszerű páncéltörő darabok, illetve a keleti harcmodorból jól ismert, csontból faragott hegyek (2. kép). Ezek helyzete a belső árokban nem véletlen; nyilván az egykori sáncba, akár valamiféle paliszádba lőtt, majd idővel az árokba bemosódott nyílhegyekről van szó. Számtalan kisebb kődarab is feküdt az árkok aljában, néhol teljesen betemetve az elszórt fegyvereket.

A külső árok a fegyverek és kövek mellett egy 20-25 év körüli, erős izomzatú, egészséges csontozatú, tisztán europid jegyekkel rendelkező fiatal férfi maradványait rejtette.[3] A csontok többékevésbé anatómiai rendben helyezkedtek el, így megállapítható, hogy a férfi hason kiterítve feküdt. Másrészt a csontok helyzete arra is bizonyítékot adott, hogy a test hosszabb ideig temetetlenül hevert az árok alján. A fentieken kívül Árpád-kori gyűrűket, S-végű karikaékszert is találtunk, melyek közül két, közvetlenül egymás mellett lévő vésett díszű ezüst fejesgyűrű nagy valószínűséggel az erőszakos események során került ide. Az ékszerek közül néhány a temető

► **2. kép.** *Az árkokban talált nyílhegyek (fotó: Kis Béla)*

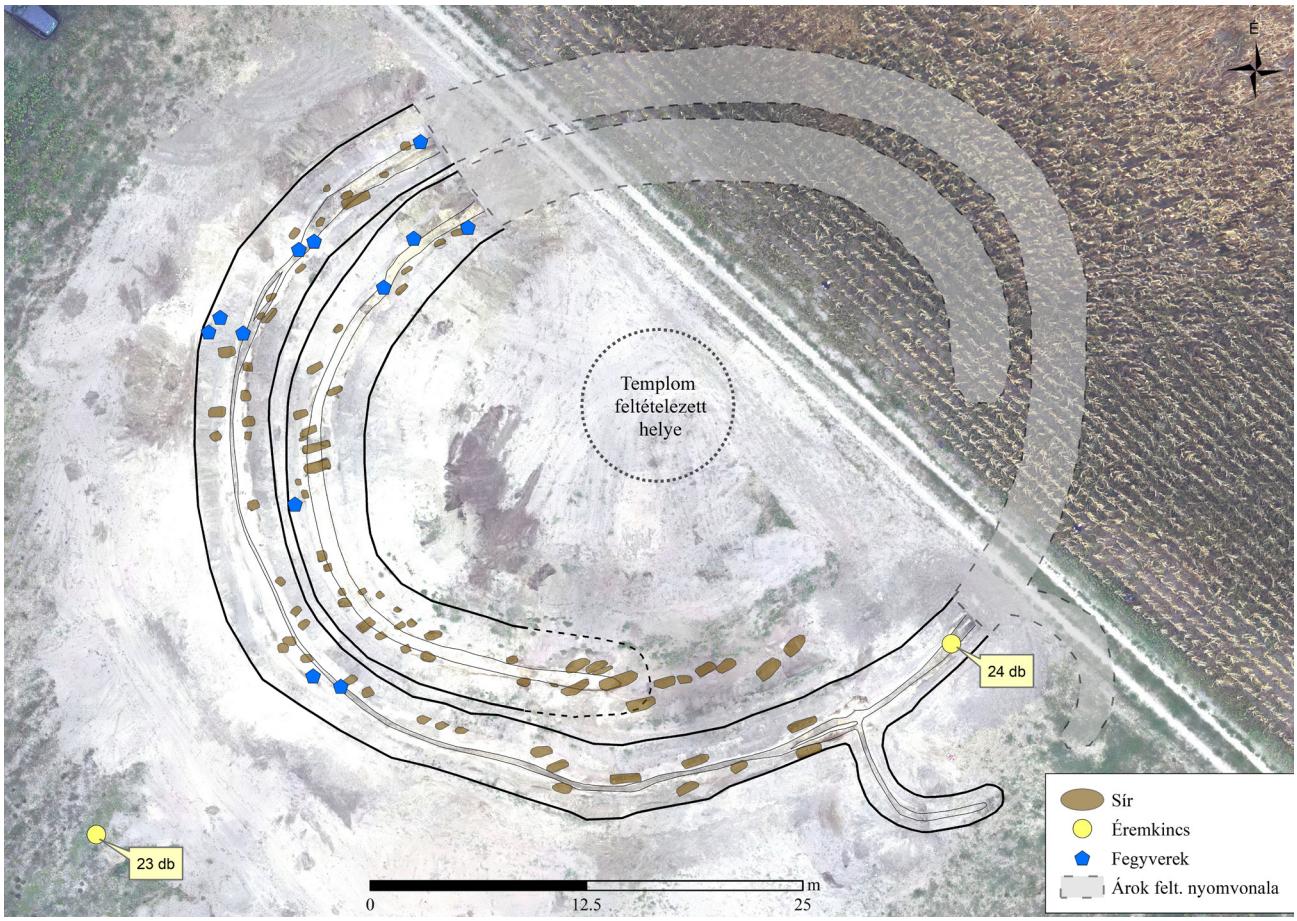
► **3. kép.** *a.) Vésett díszű, ezüst fejesgyűrűk a belső árok aljából, b.) Ametisztköves aranygyűrű, c.) Hátrafelé forduló sárkányt ábrázoló vésett díszű ezüstgyűrű, d.) „S”-végű bronz karika, e.) Leubachi dénár, f.) H. 195., lovas solymászt ábrázoló brakteáta, g.) Friesachi dénár, h.) Kisméretű vascsat, i.) Heveder csatja (fotó: Kis Béla)*

bolygatása következtében is bekeveredhetett a betöltésekbe. A 13. századra keltezhető tárgyak mellett a külső árok aljába egy 24 darabból álló friesachi éremlelet volt beletaposva, mely tökéletesen illeszkedik a tatárjáráshoz kapcsolt éremkincsek sorozatába (3. kép).

Az árkok feltárása rávilágított az egykori védmű építési folyamatára is. Elsőként a templom körül, talán egy kötél segítségével kijelölték a körárkok nyomvonalát. Az eredeti, rekonstruált felszínt tekintve 5 m széles és 3 m mély árkok a felszínen éppen összeértek, a belőlük kikerülő nagy mennyiségű földet így nem rakhatták ki az árkok két oldalára. Már csak azért sem, mert a kívülre rakott földhalom a támadóknak jelentett volna védelmet. Értelemszerűen a külső körárok kiásásával kezdték el a munkát, az árkok kitermelt földjéből épülhetett meg az erődítés belső védelmi vonala, a földsánc. Majd a külső árok elkészültével haladtak befelé. Az egyik szakaszon váratlanul véget ért a belső árok, melynek egyik magyarázata, hogy készítőinek már nem volt ideje befejezni azt. Mindazonáltal az sem kizárt, hogy a megszakadó árok szerkezeti kapcsolatban állt a keleti oldalon feltárt, bejáratot valószínűsítő kis elővédművel.

Habár a sáncot – és vele együtt a beleásott késő középkori temetőt – a későbbi évszázadok (különösen a domb 1970-es évekbeli legyalulása) szinte nyomtalanul eltüntették, néhány fogódzópontunk azért lehet egykori méretét illetően. Elsősorban az árkokból kikerült föld mennyisége határozhatta meg a belső sánc tömegét. A szanki sánc legmagasabb pontján 3-4 m körül lehetett, melyhez a belső árok mélységét is hozzászámítva nagyjából 6-7 m szintkülönbséggel lehet számolni. A sánc tetejére valószínűsíthetően fagerendák közé font sövényfalat raktak, melyet agyaggal erősítettek meg. E szerkezet leomlott anyaga a belső árok alján és oldalán nagyobb kiterjedésű, agyagos, égett foltokban mutatkozott. A fentiekkel kísértetiesen egyező esetről ír Spalatói Tamás: „Az említett néptömeg pedig… elkezdte a helységet erősíteni, árkot ásni, sáncot hányni, vesszőből sövényt fonni, és még sok mindent feleslegesen előkészíteni. De mielőtt a megkezdett munkálatokat legalább félig elkezdték volna, íme, hirtelen megjelennek a tatárok…”[4] A szanki erődítés mellett tapasztaltak jól illeszkednek Rogerius közléséhez is: „Amikor pedig a tatárok a faerődítményeket már lerombolták, földdel telt zsákokat hajítottak a gépekkel az árkok feltöltésére. A magyarok és a többiek közül senki sem merészelt az árkok szélén megjelenni a kövek és nyilak miatt.”[5]

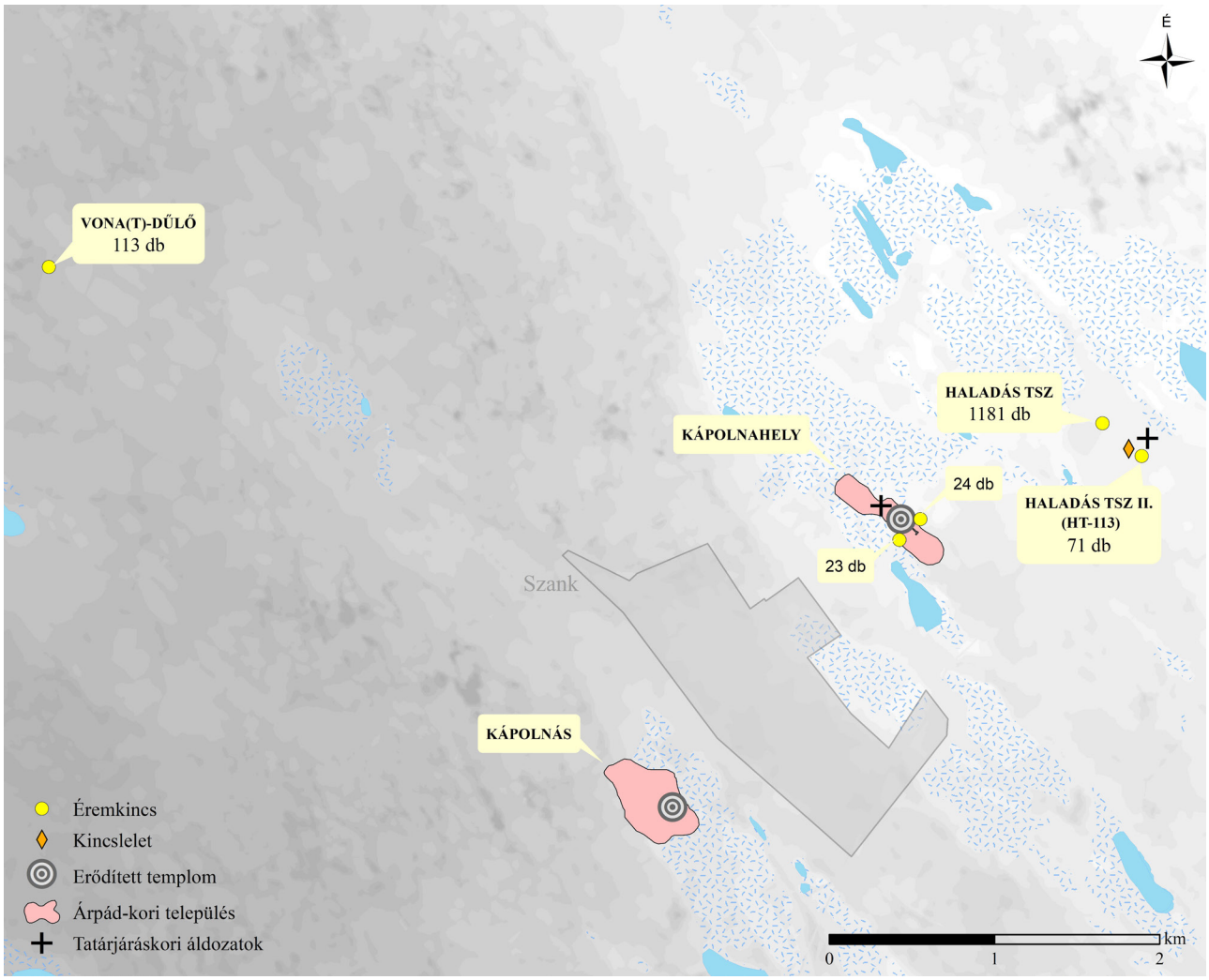
A szanki körárokrendszer látványos mérete, rétegtani helyzete, de legfőképp a benne lévő régészeti leletanyag alapján kétségtelenül a tatárjárás emlékei közé tartozik. A feltárás során észlelt jelenségek önmagukban is egyértelműen magyarázhatóak, de a tatárjáráshoz kötött erődítményt kiválóan lehet értelmezni a tágabb környezetében is. 2010-ben a kápolna dombjának lábánál, fémkeresős kutatás során két brakteátát, egy BELA REX köriratú dénárt és öt friesachi veretet találtunk, egymáshoz igen közeli szóródásban.[6] 2014-ben ugyanitt további 15 friesachi dénár került begyűjtésre, jelezve, hogy egy szétszántott éremkincs lehetett közvetlenül az erődítés mellett (4. kép, bal alsó sarok). Szank területén ezeken kívül egyéb tatárjáráskori éremleletekről is van tudomásunk. Egy 113 darab friesachi érmét tartalmazó lelet a Vona(t)-dűlőben látott napvilágot 1968-ban.[7] 1971-ben, a Haladás Tsz. egyik birkahodályának építésekor egy 1181 érméből álló

► **4. kép.** *Szank-Kápolnahely, 2017. évi feltárási felszínrajza (légifelvétel: Pázmándi Gergely, Ortofotó, rajz: Pánya István)*

kollekció került elő.[8] Ez utóbbi helyszínt a 2010. évben Wilhelm Gábor által feltárt, kiemelkedően gazdag tatárjáráskori leletanyagot és információkat szolgáltató, leégett Árpád-kori épület közvetlen közelében lehetett azonosítani.[9] Az utóbbi lelőhely, amely legalább 34 halott maradványait és egy kincsleletet tartalmazott, erődített templomunk tőszomszédságában, attól mindössze 1,3 km távolságban van. Szank fontos kiindulópontja a tatárjárás kutatásának; itt nagy tömegben együtt jelentkeznek elrejtett éremkincsek, tömeggyilkosság, további elhagyott Árpád-kori templomos falvak és harci események nyomai (5. kép). Ráadásul – akárcsak Csengele vagy Tázlár esetében – a nyelvészet is segítségünkre siet, hiszen Szank nevét is kunok adták, akik csak a tatárjárás után népesítik be az elpusztított vidéket. A terület névadása így áttételesen azt is bizonyítja, hogy nemigen maradt túlélő lakosság, aki a korábbi településnevet átörökítette volna.

A fenti példák alapján ma már egyértelműen látszik, hogy nemcsak elszórt, egyedi esetekről van szó, és érdemes mélyrehatóbban is vizsgálni a középkori templom körüli árkok, különösen az árokrendszerek kérdéskörét. Ennek alapvető nehézségét jól mutatja Szatmári Imre megállapítása; „nincs egyetlen teljesen feltárt temetőárok sem az egész Alföld területén, hiszen az időigényes és költséges ásatások célja mindig elsősorban a templomok feltárása, megismerése volt."[10] Éppen ezért volt korábban megkérdőjelezhetetlen a középkori templomokat körülölelő árkoknak temetőárokként való általános meghatározása. E tanulmánynak – terjedelmi kötöttségek okán – nincs lehetősége a temetőárok kontra védelmi jellegű árok érveinek mélyrehatóbb ütköztetésére. Az is igen valószínű, hogy e két „funkció" összekapcsolódhatott, még akár időben is. Mindenesetre alapvető Laszlovszky Józsefnek az a csengelei példa alapján alkotott véleménye, miszerint a fentiekhez hasonló összetett szerkezetű, hatalmas munkát igénylő árokrendszerek létesítése csakis védelmi okokkal magyarázható.[11] Fontos támpontot ad, hogy az ismert árkok többsége vágja az Árpád-kori temető sírjait – már amennyiben keresztezik egymást. Ezzel – legalábbis az adott időszak-

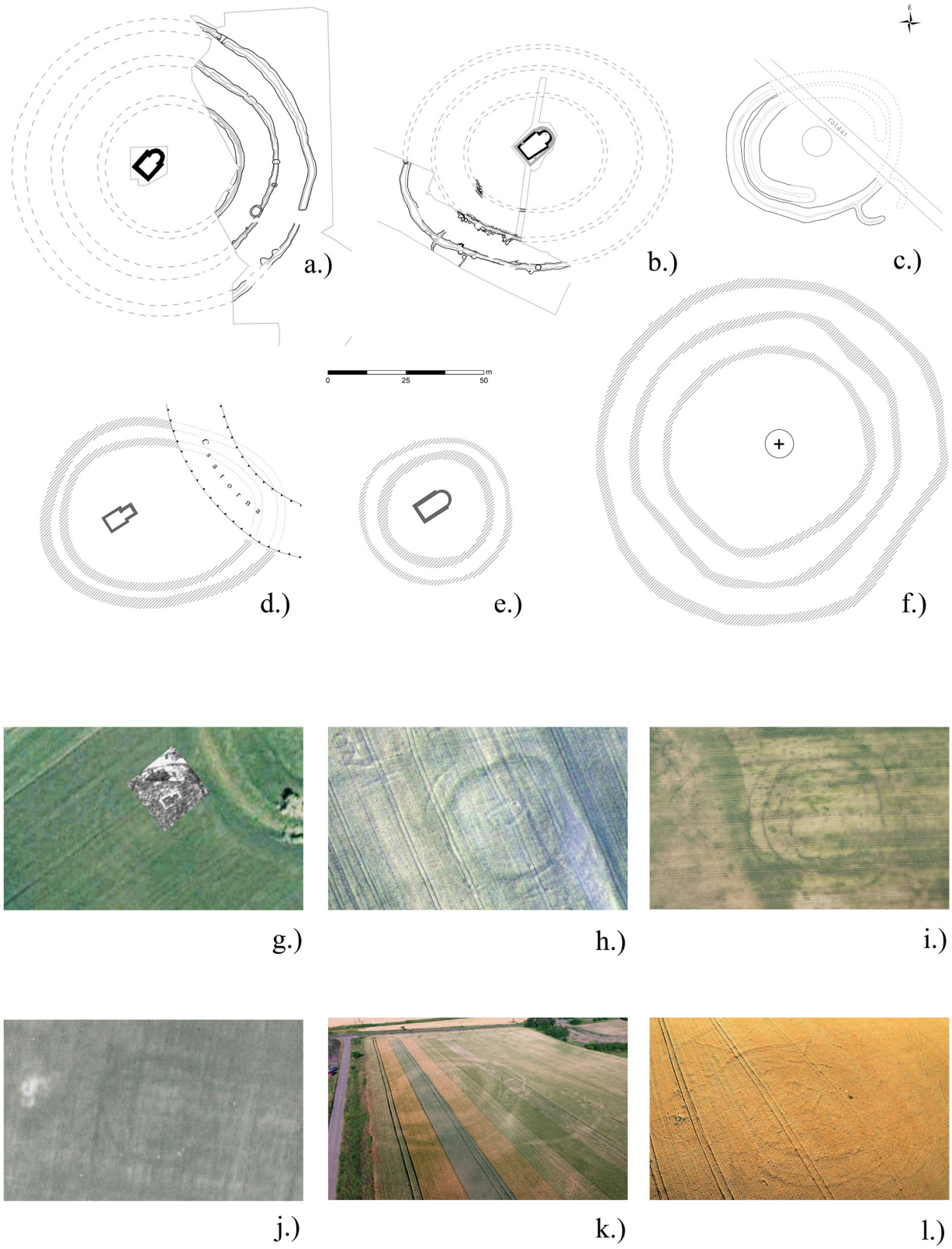

► **5. kép.** *Szank környéki, tatárjáráshoz kapcsolható helyszínek (készítette: Pánya István)*

ra vonatkozóan – logikailag és nem utolsó sorban rétegtanilag is megdől az az általánosító elképzelés, miszerint az árkok sorozatos létesítése a temetők bővítéséhez kapcsolódna. Megállapítható, hogy a középkori templom körüli árkokra vonatkozó eddigi egyoldalú értelmezés legalábbis megkérdőjelezhető, de mindenképpen tágítható.

A szanki összetett jelenségkör egyúttal lehetőséget ad arra is, hogy további Árpád-kori templomok környékén is körbenézzünk. Légifelvételek és geofizikai felmérések szerint a szanki erődített templomtól alig 2 km-re lévő, a 13. század folyamán kihalt település temploma körül is van egy körárkokból álló rendszer. Mostanra Szabadszállástól Kunfehértóig már tucatnyi helyen sikerült azonosítani ehhez hasonló, több elemből álló árokrendszereket síkvidéki Árpád-kori templomok körül (6. kép). E védművek régészeti feltárás nélkül, szabad szemmel ma már többnyire nem észlelhetőek, így különösen nagy szerepet kapnak felkutatásukban a légifotók és a geofizikai vizsgálatok. Amely lelőhelyeken a 13. század után már nem folytatódott az élet, ott már a jövőbeni ásatásokat megelőzően is jó eséllyel kapcsolhatjuk az árkokat a fenti jelenségkörhöz. Ahol a települések továbbélnek a késő középkorban is, ott kizárólag a szisztematikus feltárások tudnak majd megnyugtató választ adni az árkok időrendi és funkcionális kérdésére. A roncsolásmentes módszerek elterjedése és fejlődése révén nem kell majd meglepődnünk azon, ha a közeljövőben gombamód fognak megszaporodni az ilyen emlékek, mint azt legújabban Tótkomlós vagy Orosháza-Szentetornya középkori árokrendszerei is bizonyítják.[12]

A tatárjárás kortárs forrásai – főként egy-egy jelentősebb esemény és helyszín kapcsán – gyakran említenek csatákat és ostromokat. Ezek mellett azonban nyilván számtalan olyan ütközet is lezajlott szerte az országban, melyről nincsenek írásos emlékeink, vagy pontos helymegjelölés nélkül,

► **6. kép.** *Körárok rendszerek: a.) Csengele (Horváth Ferenc nyomán), b.) Tázlár (Gallina Zsolt - Gulyás Gyöngyi nyomán), c.) Szank-Kápolnahely, d.) Szank-Kápolnás, e.) Szabadszállás-Aranyegyháza, f.) Kunfehértó-Várhely (Rajz: Pánya István), g.) Szank-Kápolnás geofizikai felmérése (légifelvétel: Google 2008.), h.) Szabadszállás-Aranyegyháza (légifelvétel: Otto Braasch), i.) Kunfehértó-Várhely (Légifelvétel: Otto Braasch) j.) Dunavecse-Fejéregyháza (Légifelvétel: HM-HIM Hadtörténeti Térképtár), k.) Komlós (Szatmári Imre nyomán), l.) Szentetornya (Szatmári Imre nyomán)*

általánosítva szerepelnek a krónikákban. A mongolokkal szembeni ellenállás az egész országra kiterjedt – a végeredmény alapján, néhány kivételes esettől eltekintve sajnos inkább kevesebb, mint több sikerrel. Hogy ezek az erődítések milyen eséllyel állhattak ellen a mongol hadseregnek, arra az érintett kiskunsági települések közel 100%-os pusztulási aránya ad szomorú támpontot. Azt már soha nem fogjuk megtudni, hogy a környék legerősebb helyét, a kőtemplomot körbeárkoló és megerősítő közösségek hány napig, a jobban felszerelt és védett helyek akár hány hétig voltak képesek kitartani. Néhol több falu népe gyűlt össze, mint a Csanád megyei Peregnél, ahol a krónikás hetven falu embereiről beszél.[13] De a tatároknak megvoltak az eszközeik még a nagyobb és jól védett helyek elfoglalására is.

A tatárjárás újabb és újabb helyszíneinek főként az elmúlt évtizedben felgyorsult feltárásával nemcsak kézzel fogható tárgyi emlékanyagunk bővült, hanem ezzel együtt a korábban csak szórványosan jelentkező – így egyedinek gondolt – vagy egyáltalán nem felismert jelenségek magyarázatát is sorra megtaláljuk. Erre kiváló példák a fenti síkvidéki védművek, kis erődítések, melyek fontos adalékot jelenthetnek ahhoz a kérdéshez, hogy milyen eszközökkel is próbált a magyarság ellenállni a mongol támadásnak. Szankon olyan régészeti emlékek sorozata jött elő, amelyek alapján egy eddig nemigen kutatott és így nem is igazán ismert, ám úgy tűnik, hogy a tatárjárás során általánosan alkalmazott védekezési forma képe kezd kirajzolódni előttünk.

Jegyzetek

1 Horváth Ferenc, *A csengelei kunok ura és népe* (Budapest: Archaeolingua, 2001), 80-85.

2 Gallina Zsolttal való személyes egyeztetés alapján. Tapodi Kálmán, „A Templomhegy újabb titkait tárták fel a régészek," *BAON*, 2016. 10. 22., letöltve: 2018. 09. 01., https://www.baon.hu/bacs-kiskun/kultura-bacs-kiskun/a-templomhegy-ujabb-titkait-tartak-fel-a-regeszek-689888/.

3 A váz maradványait Marcsik Antónia vizsgálta meg, szakértő véleményét ezúton is köszönöm.

4 Spalatói Tamás, „A salonai és spalatói főpapok története (Részlet)," in *Tatárjárás*, szerk. Nagy Balázs (Budapest: Osiris, 2003), 57.

5 Rogerius, „Rogerius mester siralmas éneke," uo., 149-150.

6 V. Székely György, „Tatárjárás és numizmatika – Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai," in *„Carmen Miserabile." A tatárjárás magyarországi emlékei – Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*, szerk. Rosta Szabolcs és V. Székely György (Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014), 336.

7 Gedai István, „Friesachi denárlelet Szankon," *Numizmatikai Közlöny* 66-67 (1967-1968): 95–97.

8 Huszár Lajos, „Der Münczfund von Szank aus dem 13. Jahrhundert," in *CUMANIA – A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei* 4 (1976): 360.

9 Wilhelm Gábor, „»Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették« – Az 1241. évi pusztítás Szank határában," in *„Carmen Miserabile,"* 81–109.

10 Szatmári Imre, „Középkori temetőárkok drónnal készített felvételeken," in *Fémek a földből* I., szerk. Bíró Gyöngyvér, Katona Kiss Attila és Rózsa Zoltán (Orosháza: Nagy Gyula Területi Múzeum, 2018), 86–89.

11 Laszlovszky József, „Tatárjárás és régészet," in *Tatárjárás*, 457.

12 Szatmári, „Középkori temetőárkok drónnal készített felvételeken," 87–88.

13 „Rogerius mester siralmas éneke," 146.

Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón

Botár István*

Az utóbbi években több esetben olvashattunk arról, hogy az erdélyi, székelyföldi Árpád-kori kerámia időrendje bizonytalan, illetve hogy a korabeli, 11-13. századi székelyföldi, különösen a csíki edényművesség „archaizálna.” Ezen feltételezés szerint az edényművesség azon jellemzői, amelyek például Székesfehérváron vagy Kolozsváron 11-12. századiak, azok a Hargitától keletre a 13-14. században is továbbélnének. Erre épül a fent említett kijelentések lényege (talán egyben célja), hogy Csík középkori településtörténete kapcsán e sorok írója által megfogalmazott történeti rekonstrukciók hitelessége megkérdőjelezhető. Így e vélemények szerint a Csíki-medence Árpád-kori betelepülése, a Magyar Királyság itteni térnyerése nem keltezhető biztosan a 13. század eleje elé, még kevésbé a 12. századra (vagy netán korábbra).

A 11-12. századi csíki településtörténeti folyamatok rekonstruálásában nagy szerepe van a csíksomlyói Fodor-kert környezetében (1. kép) előkerült régészeti objektumoknak és leleteknek, melyekről az utóbbi időben több közlés is napvilágot látott.[1] A lelőhely fontossága nem az Árpád-korban betöltött kiemelkedő szerepéből fakad. Csupán arról van szó, hogy míg a Fodor-kertben jelenleg nem állnak épületek, addig a 11-13. századi csíki lelőhelyek többsége belterületen, jelenkori objektumokkal fedetten áll, ezért kevéssé, vagy egyáltalán nem kutatható.

A lelőhely Csíkszereda keleti részén, egy nyugat felé lejtő domboldalon, a Somlyó-patak jobb, északi partján húzódik, a Szent Péter és Pál plébániatemplomtól mintegy kétszáz méternyire. Nyugati irányba, a pálfalvi út túloldalán, a patak mentén az Árpád-kori falu bizonyosan lehúzódott a jelenlegi Somlyó/Vardotfalva alá, de ezekről a részekről a fokozott beépítettség és a kutatások eddigi hiánya miatt egyelőre csak szórványos adataink vannak. A most bemutatásra kerülő objektum 2017 őszén, megelőző feltárás során került elő (2. kép).

Valószínűleg a környezeti viszonyokkal magyarázható, hogy az amúgy nem nagyszámú, és nem sűrűn előforduló Árpád-kori objektumokhoz képest (három lakóház, néhány kisebb-nagyobb gödör) a két gödör térben „elkülönül,” illetve nem lakóépület, hanem kézműves tevékenységgel kapcsolatos. A 2017/79. objektum egy edényégető kemence, a 2017/80-as pedig kovácsműhely. Noha a lelőhelynek csak kis részén folyt feltárás, a most rendelkezésre álló adatok alapján tény, hogy a

► **1. kép.** *Csíksomlyó elhelyezkedése (készítette: Botár I.)*

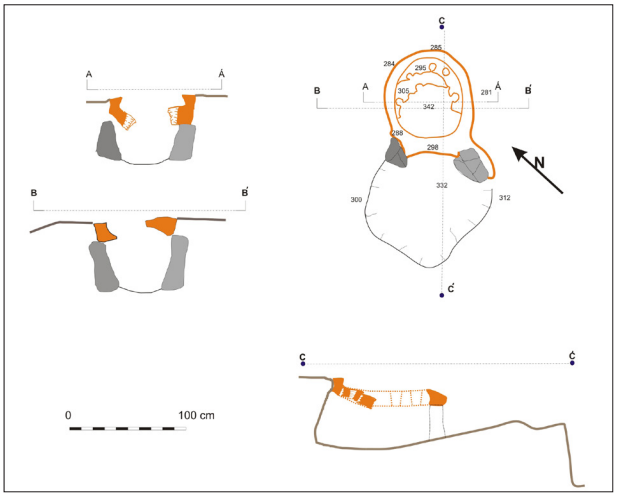
* Csíki Székely Múzeum

► **2. kép.** *A lelőhely helyzete és a 2017. évi feltárás alaprajza, kiemelve a 79-es objektum (készítette: Botár I.)*

domb alsó, nyugati felén az Árpád-kori településen belül valamiféle kézműves zóna látszik kirajzolódni.

A 79-es objektum foltjának széle a megelőző feltárás nyomvonalának peremén került elő, teljes feltárásához rá kellett bontani a metszetfalra. A kemence foltja a jelenlegi felszíntől mintegy 90-100 cm mélységben jelentkezett, közvetlenül egy 6. századi szláv ház foltja mellett (3. kép). A kemence előterében meglepően kis és sekély ovális munka- és/vagy tüzelőgödör húzódott, amelyet szinte teljesen kitöltött a kemence vörösre égett omladéka, és amely kezdetben nehézkessé tette az objektum bontását és értelmezését. A gépi nyesést követően ugyanis összefüggés nélkül kerültek elő vörösre égett, tapasztott felületek, sárga agyagtömbök, valamint itt-ott edénytöredékek. A bontás során derült ki, hogy a kemencét működés közben (és/vagy utána is) jelentős bolygatás érhette, amely során a kemence egy részét el is hordták. Ez magyarázhatja azt is, hogy az utolsó

► **3. kép:** *A 2017/79-es objektum (rajz: Botár I.)*

égetés során a kemencébe helyezett és a tűztérbe beomló edények jelentős része hiányos, holott nagy edények nagy töredékeiről van szó. Egy szokásos módon összeomlott és felhagyott kemence omladékában az utolsó égetés edényei nagy százalékban azonosíthatóak és kiegészíthetőek lennének, itt azonban sok hiányos edényt találtunk. Szintén a működés közbeni bolygatásra utal, hogy a nagyobb méretű edények nem égtek ki teljesen, törésfelületük morzsalékos.

A kemence alépítményét (és talán részben az égetőterét is) a fekete színű altalajba ásták, a gödröt sárga agyaggal bélelték ki, amelybe élükre állított magas köveket helyeztek, és ezekre alapozták a 10-18 cm vastagságú, 6-8 cm átmérőjű lyukakkal ellátott rostélyt. A rostély vízszintes részét eredetileg vesszőkből, kisebb ágakból készített vázra tapasztották, melynek lenyomatait a kiégett rostély megőrizte. A rostély közepét esetleg egy kő is támaszthatta. A kerekded rostély belső alapterülete meglepően kis átmérőjű, mindössze 60-70 cm-es, a kemence teljes hossza-széle 70-90 cm körüli volt. A rostély első része szintén a bolygatás áldozata lett, így csak az azonosított lyukak sűrűsége alapján becsülhetjük meg, hogy eredetileg tucatnál is több lyuk törte át. A tüzelőtér magassága 30-40 cm közötti, a hossza 1 m volt, a rostély vastagsága körülbelül 15 cm (4. kép).

A kis méret annál is inkább meglepő, mert a tűztérbe beroskadt edények között meglepően nagy cserépbográcsok töredékei is előkerültek. Az összegyűjtött töredékek alapján az utolsó égetés idején legalább három nagy és egy kisebb cserépbogrács, legalább három fazék és egy kisebb tál

► **4. kép.** *A feltárt edényégető kemence (fotó: Botár I.)*

lehetett az égetőtérben (5-6. kép) Ezek közül egy fazék és a tál darabjai nagy százalékban előkerültek, de a többi edénynek csak a negyede, harmada került a múzeumba. Ez azt is jelenti, hogy a kemence égetőtere meglehetősen magas, a rostélytól mérve legalább 60 cm lehetett.

Az edények hurkatechnikával és kézikorongon készültek, sovanyításuk homokos, illetve apró fehér kavicsos. Színük, vélhetően a be nem fejezett égetés miatt vöröses, törésfelületük olykor morzsalékos. Egy-két töredék külső felületén kisebb agyagdarabok, vagy azok lenyomata látható. Ezek az agyagtömbök talán a még nyers edények közé helyezett elválasztó elemek lehettek.

A kemence omladékából összegyűjtött edények:

1. bográcS, szájátmérő: 38 cm; magasság: 51 cm (?); szín: vöröses; díszítés: sekély hullámvonal;

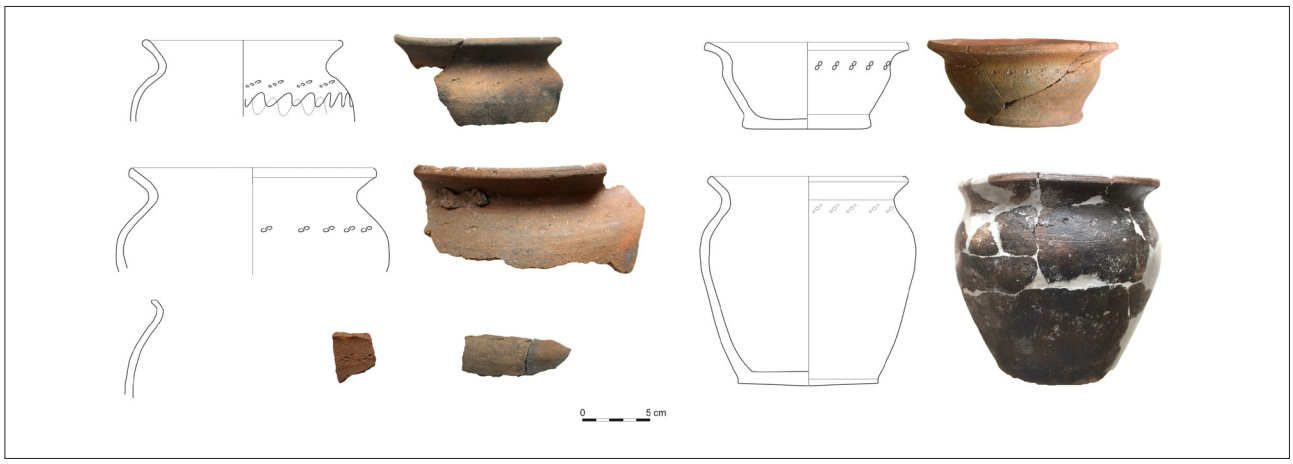
2. bográcS, szájátmérő: 34 cm; magasság: 56 cm (?); szín: vöröses; díszítés: nincs;

3. bográcS, szájátmérő: 33 cm; magasság: 61 cm (?); szín: vöröses; díszítés: nincs; megjegyzés: függesztő nélküli pereme egyenetlen;

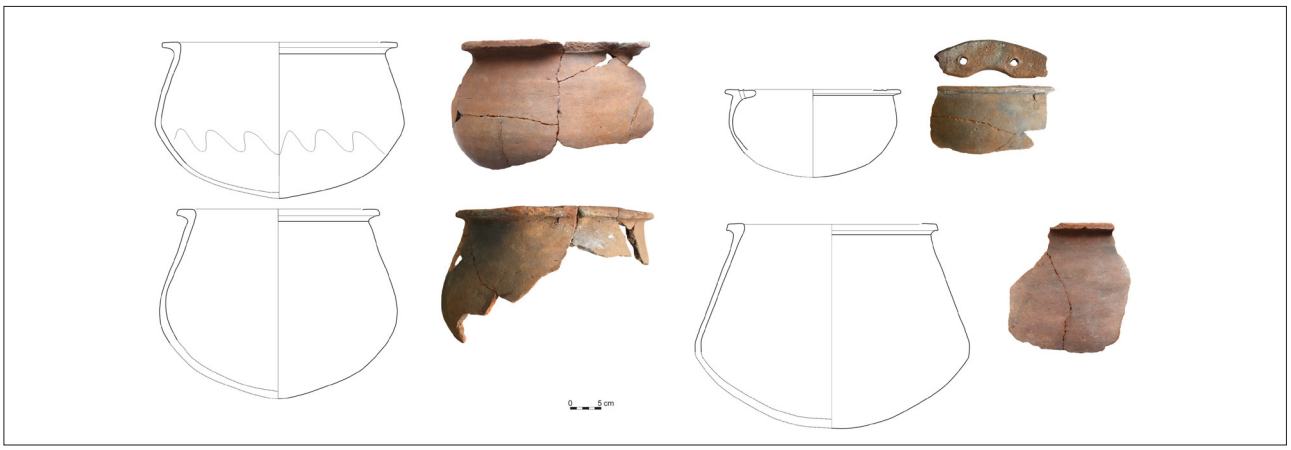
4. bográcS, szájátmérő: 36 cm; magasság: 14 cm (?); szín: barnás-vörös; díszítés: hullámvonal;

5. fazék, szájátmérő: 14 cm; fenékátmérő: 10 cm; magasság: 15 cm; falvastagság: 6-9 mm; szín: feketés; díszítés: fésűvel betűzdelt pontsor;

6. fazék perem és vállrésze, szájátmérő: 14 cm; falvastagság: 6 mm; díszítés: fésűvel betűzdelt pontsor, hullámvonal;

► **5. kép.** *A kemence leletei: fazekak és tál (fotó: Botár I.)*

► **6. kép.** *A kemence leletei: bográcsok (fotó: Botár I.)*

7. fazék perem és vállrésze, szájátmérő: 18 cm; falvastagság: 5-7 mm; szín: világosbarna-vöröses; díszítés: fésűvel betűzdelt pontsor;

8. tálka, szájátmérő: 15 cm; fenékátmérő: 10 cm; magasság: 6,5 cm; falvastagság: 5-8 mm; szín: barnás-vörös; díszítés: fésűvel betűzdelt pontsor.

A bográcsok esetében kifejezetten különös, hogy egy edény bizonyosan, és egy további nagy valószínűséggel belső fül, függesztő nélkül készült (a perem nagy része megmaradt). A kemence omladékából nem kerültek elő további füles vagy függesztős peremtöredékek. A belső függesztő nélküli bográcsokról a közelmúltban készült egy áttekintés, a jelek szerint meglehetősen ritka edényformáról van szó.[2] Úgy tűnik azonban, hogy ez a bográcsforma Csíkban, legalábbis a Fodor-kerti településen a leletanyag egészéhez mérten kifejezetten gyakori, ugyanis az egyik, 2011-ben feltárt Árpád-kori lakóházból már került elő függesztő nélküli töredék.[3] A fül nélküli bográcsok erdélyi elterjedése bizonyosan megérne egy önálló vizsgálatot. Amennyiben a csíki előfordulást nem sikerül a későbbiekben további, távolabbi erdélyi lelőhelyekkel is bővíteni, akkor ez akár a helyi edényművesség egyik sajátos jele és így a regionális edényművesség markere is lehet.

A Fodor-kerti 2017/79. számú edényégető kemence keltezéséhez az egyik legfontosabb támpont az edények többségén megjelenő „fésűvel" betűzdelt pontsor. Ez a díszítés ugyanis minden azonosított fazék vállrészén és a tálkán is megtalálható, azaz gelencsérünk és vásárlói kedvelt motívuma lehetett (a bográcsokat nem, vagy csak hullámvonallal díszítették). Annál is inkább, mert a bebökött fésűs díszítés rendszeresen előfordul a korábbi Fodor-kerti ásatások Árpád-kori edénytöredékein.[4]

A betűzdelt díszítéssel ellátott edénytöredékeket analógiák alapján a 11-12. századra keltezhetjük, tudniillik ez a díszítés Erdélyben a 12. század végére teljesen visszaszorult.[5] Ezt az időrendi besorolást a kemence tűztéréből vett szénminta C14-es elemzése is alátámasztotta. Bár a kalibrált AD periódus meglehetősen szélesre sikeredett, az 1046 és 1219 közötti időszak pontosan illeszkedik a javasolt datáláshoz.[6] A fentiek alapján a kemence építését és működésének legvalószínűbb idejét a 12. század első felére helyezzük. Meggyőződésünk, hogy a lelőhelyen további kemencék is lappang(hat)nak, hiszen a lelőhelyen korábbi (11-12. századi) és későbbi (13-14. századi) objektumok, leletek is előkerültek. Jól jellemzi a korszak településeinek kutatási helyzetét, hogy a legutóbbi Árpád-kori edényégető kemencéket felgyűjtő összefoglalás szerint a Tiszától keletre nem került elő hasonló objektum.[7]

A csíksomlyói edényégető kemence kapcsán két következtetést emelünk ki. A csíki Árpád-kori kerámia keltezése lényegében azonos a Kárpát-medencei párhuzamokéval, a székelyföldi 11-13. századi edényművesség „archaizálása" régészeti tényekkel nem igazolt. Másrészt, ettől nem függetlenül, a Csíki-medence Árpád-kori lakottsága, ma már a 11-12. század fordulójától bizonyítható több lelőhely leletanyaga és azok független C14-es keltezése alapján is, ideértve a templom körüli temetők használatát is.[8]

Jegyzetek

1 A templomról Botár István, „A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002-2005)" in: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008. Humán és természettudományok*, szerk. Murányi János. (Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2008), 137–174.; az első Árpád-kori lakóházakról Botár István, „Árpád-kori településrészlet Csíksomlyón," *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 10 (2014): 29–46.; illetve egy nagyobb Árpád-kori gödörről és 14. századi pincéről Botár István, „Anjou-kori pince Csíksomlyón," *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 13–14 (2018), megjelenés előtt.

2 Takács Miklós és Popity Dániel, „Felfüggesztésre alkalmatlan cserépbográcsok különféle variánsairól," in *Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei 9. Hadak útján XXII.* szerk. Merva Szabina (Visegrád: Máytás Király Múzeum, 2017), 393–416.

3 Botár,"Árpád-kori településrészlet," 45. 8/8. kép

4 Botár,"Árpád-kori településrészlet,"8/6., 10/6-10. képek, valamint Botár, „Anjou-kori pince," 7/7. kép.

5 Botár István, "*A Csíki-medence középkori településtörténete I-II.*" PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2013, 50-58.; Botár,"Árpád-kori településrészlet," 33–34.

6 Ezúton is köszönjük a vizsgálatokat végző dr Molnár Mihály (Isotoptech Zrt.) és a finanszírozó Hargita Megye Tanácsának segítségét.

7 Szőllősy Csilla, „Árpád-kori edényégető kemence Seregélyes határában," *Alba Regia* 43 (2015) 91–104.

8 Ld. Botár, „*A Csíki-medence középkori településtörténete I-II.*", valamint . az újabb C14-es eljárással hitelesített telepnyomokhoz és templom körüli temetkezésekhez: Botár, „Anjou-kori pince,", illetve Botár István, „Szépvíz a középkorban. Csíkszentmiklós megyéjének középkori történeti vázlata 1562-ig," in *A határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*, szerk, Nagy József (Csíkszépvíz: Szépvíz Egyesület, 2018) 74–99.

Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra

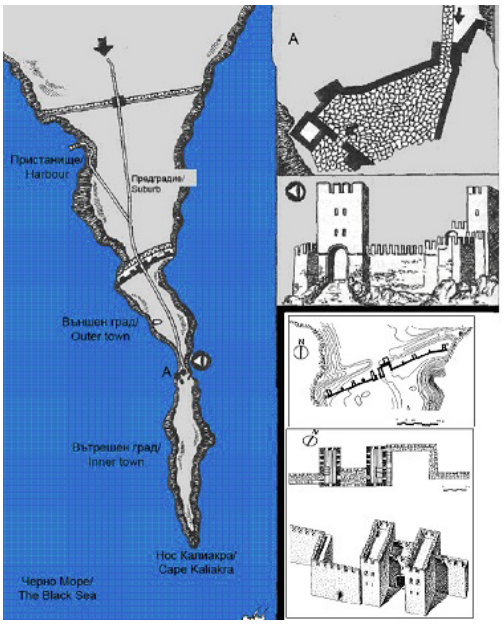
Petar Parvanov*

► **Fig.1.** *Kaliakra today (photo by Paige Richmond)*

Societies adapt and assign cultural meaning to features from their surrounding environment; such a case is a medieval burial from eastern Bulgaria that incorporated chipped flints as grave goods. It was discovered on Cape Kaliakra on the western Pontic shore, a prominent site of natural beauty and multi-period historical development (Fig. 1). The unusual arrangement of the burials calls the dual definition of the place into question. In other words, a key factor in understanding this unconventional phenomenon is how its geographical location shaped its occurrence within a specific funerary context.

Kaliakra, a narrow piece of land, is connected to the mainland only on the north and rises up to 70 meters above sea level. The vertical limestone cliffs not only provide excellent shelter for ships and men alike but define the coastal environment and landscape all around. The settlement that developed on the cliff top became a major urban center with an extensive fortification system. The fortifications also played a structural role in urban planning by separating the medieval city into an outer (suburban) town, inner town, and a stronghold on the southernmost end of the cape (Fig. 2). Churchyards were used for burial as well as plots elsewhere. A grave (assigned No. 41/2015) was discovered in a cemetery on the eastern edge of the inner city,[1] one of many burial grounds that have been recorded t. In this cemetery 55 graves in several layers had been unearthed by 2017. It is not clear if the depth of the burials can add any meaningful chronological distinction. The excavated section of the cemetery is stratigraphically locked between earlier stone buildings and a lat-

► **Fig. 2.** *General plan and fortification system of late medieval Kaliakra; after Georgi Dzingov [Георги Джингов], Калиакра. Том 1: Крепостно строителство [Kaliakra, vol. 1: Fortifications] (Sofia: Marin Drinov, 1998).*

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

er Ottoman-period structure. Based on the grave goods, mainly jewelry and coins, the cemetery dates to the fourteenth century. With some caution the same relative dating can be accepted for the grave discussed here.

This grave lay on the eastern periphery of the cemetery at 52.5 m above sea level (Fig. 3), oriented west-east with an insignificant deviation to the north, i.e., in accordance with the Christian norm. The grave cuts the wall of an earlier building (No. 1/2014). In fact, the wall of this earlier building was re-used as it constitutes the eastern and northeastern parts of the burial cist. The southern and western sides of the cist are completed with small and medium sized stones. It must be clarified that there is no sign of later disturbance or re-opening of the grave. The skeleton lay in a supine extended position with the arms bent over the abdominal area above the pelvis.[2] The skull was turned to the south, probably as a result of decomposition processes. While the small bones of the hands and feet are not visible in the documentation, they were present in anatomical order, but disturbed during excavation.

► **Fig. 3.** *Kaliakra, grave No. 41/2015 (photo by Elena Vassileva/Yana Dimitrova)*

No grave goods were found except 379 pieces of flint placed along both legs in the eastern part of the grave. Two pieces among them are natural and 220 complete flakes varying in length up to 4 cm, while 32 bear signs of retouch. None of them presented any use-wear traces; the array may come from pre-existing stock, but surely was collected and prepared especially for the funeral rites performed for the individual. The fact that no flints were found beneath the skeleton reveals that they were deposited and arranged around the already laid-out corpse. The selection and careful placement of this assemblage is what makes this grave from Kaliakra an outstanding example in medieval funerary research.

At this point in the research, this grave seems to have no exact parallels, even though single flints are sometimes found in medieval burials around Europe. An interesting analogy is found in grave No. 1/2005 excavated in the outer city of Kaliakra.[3] An adult male was buried in a simple rectangular pit in the late fourteenth or early fifteenth century. Reportedly, 18 flints (but only 9 visible on the drawing!) were placed around the skull in a halo-like arrangement (Fig. 4). Similarly, another grave from Kaliakra had 6 flints around the skull and an unknown number of burials contained flints in the large fifteenth- to seventeenth-century cemetery on nearby Cape Chirakman.[4] The visual imagery of flint assemblages can also be seen in an Ottoman-period cemetery near the village Terziysko in southeastern Bulgaria, where four flints were arranged in a cross-like shape beneath the skeleton of a child. Despite the peculiarity of these cases, in terms of quantity, the closest analogy of the Kaliakra grave (No. 41/2015) is grave No. 8 from the twelfth century rural necropolis in Kovachevo.[5] More than 60 flints were placed on the southern, right-hand, side of the deceased.

From early prehistory, fire was a crucial characteristic defining human attitudes towards flint, a way to start fires. Medieval people appreciated it in their everyday life and cognitive constructs alike. Slavic folklore recognized flints as petrified thunder fallen from the sky. They were often called arrows of Perun, the pre-Christian Slavic

► **Fig. 4.** *Kaliakra, grave No. 1/2005 (after Boni Petrunova, Реликвите на Калиакра [The relics of Kaliakra] (Dobrich: FoliArt, 2014), fig. 22.*

deity of skies and lightning.[6] For instance, in the northern Black Sea region it was believed that these arrows opened up the earth where the Devil was hiding and dispelled him from there.[7] Naturally, such divine tools were strong amulets used in low-level magical practices.[8] Such notions are quite similar to the widespread collection of geological-period remains fossilized as flint, like sea urchins, yet they were almost always restricted to household activities, i.e., the realm of the living. Their finders kept them at home for protection against thunder and lightning, a belief perhaps resulting from the fact that they are most commonly visible on the ground after a rain.[9] Thus, the question still remains how the seemingly universal symbolic significance of flint appeared in a mortuary context. Perhaps the fact that the rite preserved in the Kaliakra grave (No. 41/2015) did not use Christian symbolism (the halo and cross) and focused more on framing the limbs was a magical treatment of the grave (or deceased) during the funeral.

While presenting geographical and spatial properties of the find, it is worth considering again the broader setting of the burial ground. In the fourteenth century Kaliakra reached such prominence that its rulers were able to establish the despotate of Karvuna, an independent polity in the region of Dobruja. The role played by this small principality in the trade network along the shores of the Black Sea and the Danube River probably had not only economic significance, an effect on the greater exposure to ideas as well. Indeed, in the late medieval period around Europe there was a well documented desire to mobilize the occult virtues of some natural objects and, furthermore, to apply them in mortuary context.[10] And yet, the deposition of multiple flints is so far known only from a restricted number of places.

The analogous burials concentrating in communities of the coastal area are much alike considering their geology. Both Chirakman and Kaliakra are part of the same discrete geological area.[11] The limestone of the Karvuna geological formation is an ideal environment for extracting chert cores. Their exploitation may have contributed to underlying local beliefs and flint deposition in death rituals. In these sites, the visual sensation of the surrounding natural landscape might have served as a plausible cognitive factor in the construction of such mental attitudes. Simultaneously, the links to isolated cases on a macro-regional level reveals a certain commonly accepted cultural significance of the material.

Unusual discoveries like this grave from Kaliakra demonstrate that there was and always will be a possibility for culture to deviate from what we know and, if I can paraphrase József Laszlovszky, add irregularity to a clear pattern. In a search for consistency in unpredictable variability, the burial find from Kaliakra can be contextualized in terms of place. This grave had a particular place within the space of funerary activities, the cemetery. The urban community was recreating itself physically and culturally in this burial ground. Kaliakra's geographical location contributed to the emergence of a certain way of thinking, assuming the existence of natural magic in flint, which was, in turn, used in burial practices.

Notes

1 I am grateful to the principal investigator Elena Vassileva from the National Archaeological Institute with Museum in Sofia for providing me with the information and letting me use it.

2 Unfortunately, the limited funding for the field season 2014 prevented any anthropological assessment and the human remains were re-buried before the excavations in 2015, when I joined the team.

3 Boni Petrunova, Реликвите на Калиакра [The relics of Kaliakra] (Dobrich: FoliArt, 2014), 26.

4 *Ibid.*

5 Peyo Gatev, Средновековно селище и некропол от 12 век при с. Ковачево, Пазарджишки окръг [A medieval village and cemetery from the twelfth century near Kovachevo, Pazardzhik district] (Sofia: National Archaeological Museum, 1985).

6 Patrice Lajoye, *Perun, dieu slave de l'orage: Archaeologie, histoire, folklore* (Paris: Lingva, 2015), 72–73.

7 Galina Kabakova, *Contes et légendes d'Ukraine* (Paris: Flies France, 1999), 31.

8 Zmago Šmitek, "Kaj raste brez korenja? O kamnih s posebnimi svojstvi na Slovenskem" [What grows without roots? Stones with special characteristics in Slovenia], *Studia Mythologica Slavica* 10 (2007): 188.

9 Kenneth Oakley, "Folklore of fossils," *Antiquity* 39 (1965): 117–125.

10 Roberta Gilchrist, "Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials," *Medieval Archaeology* 52 (2008): 135.

11 Elena Koleva-Rekalova, "Седиментоложка характеристика на сарматските скали в Североизточна България" [Sedimentological characteristic of the Sarmatian rocks in northeastern Bulgaria], *Review of the Bulgarian Geological Society* 58, no. 1 (1997): 41.

Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban

Gyarmati János*

A Középső-Andok őshonos kultúráinak egyik legjellegzetesebb kifejezési formáját az i. e. I. évezredtől napjainkig a szőttesek képviselik, köszönhetően két, szinte korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló alapanyagnak, a gyapotnak és a lámafélék gyapjújának. Az elsősorban kötelek és zsákok készítésére szolgáló durva lámagyapjú mellett a finom textíliákhoz az alpaka és a vikunya gyapjúját használták, de minden rostos anyagot kipróbáltak, beleértve a csincsillaféle *vizcacha* gereznáját, a denevér szőrét, kaktuszfélék rostját, a fahéncsot, az emberi hajat és a díszítő céllal használt tollat is.

Az említett alapanyagok természetes árnyalatain túl többféle színezést alkalmaztak, amihez főként növényi anyagokat használtak, kivételként a medvetalpkaktuszon tenyésző bíbortetűből előállított *kosenil* vagy a tengeri bíborcsiga említhető. A színezés során vagy a megfont fonalat merítették festékfőzetekbe, vagy a már elkészült textilt festették meg ecsettel, pecsételővel. További eljárást jelentett a batikfestés és az ikat.

Noha az andesi textilművesség készítési eljárásokban hihetetlenül gazdag, az eszközök rendkívül egyszerűek. A fonáshoz a mindössze egyetlen pálcikából és kerámia-, kő- vagy fakorongból álló orsót használták, a szövéshez pedig egyszerű hátfeszítős szövőszéket vagy szövőkeretet. Ezt egészítették ki az ugyancsak egyszerű, állatcsontból, fából vagy bronzból készült eszközök.

A szövés technológiája rendkívül sokrétű volt. Alkalmazták a lánc- és a vetülékfonalak egyszerű keresztezéséből létrejövő vászonszövést, a hasítékos, a kárpit-, a brokát- vagy éppen a „burkolt” szövést; utóbbi során a kívánt minta szerint a láncfonalak megfelelő szakaszát más színű fonallal tekerték körbe. A fátyolszövéssel csipkeszerű anyagot állítottak elő. Ezek mellett más technikákat is előszeretettel alkalmaztak, így a hímzést, a kötést és a horgolást.

Ennek a fajta gazdagságnak a hátterében azt kell látnunk, hogy az andesi társadalmakban a szőtteseknek kiemelkedően fontos társadalmi szerep jutott, az egyik legfontosabb kincsképző, presztízst kifejező, illetve kultikus eszköznek számítottak. Legjellemzőbb példaként a mintegy 2000 éves paracasi halotti lepleket említhetjük. A legpompásabb *mantó*k több méter hosszú és széles, tucatnyi színben pompázó, figurális díszítésű darabok, melyek elkészítése sok száz munkaórát vett igénybe. Ismert olyan paracasi halott, akit hatvan réteg halotti lepelbe burkoltak (1–2. kép).

A ruhaféléknek mágikus szerep is jutott. A fiúk és lányok avatási rítusuk minden fázisában ruhát váltottak, de a házasságkötés aktusa során is cseréltek ruhaneműket. A foglyul ejtett

► **1. kép.** *Paracasi múmiaköteg metszete; forrás: Carole Sinclaire Aguirre, Andrea Torres Vergara, and José Berenguer Rodríguez, Tres Ensayos sobre Paracas Necrópolis Historia de la investigación, las tecnologías textiles y las prácticas mortuorias (Santiano: Museo Chileno de Arte Precolombino, 2016), 48.*

* Néprajzi Múzeum, Budapest

► **2. kép.** *A Középső-Andok a szövegben említett lelőhelyekkel (készítette: Gyarmati J.)*

vagy csatában elesett harcosokat pedig levetkőztették, azaz megfosztották társadalmi státusukat biztosító ruházatuktól. Ezzel ellentétes módon, az inkáknak behódoló vezetőket nemesfémmel és drágakövekkel ékesített ruhadarabokkal ajándékozták meg. Egy 17. században élt bolíviai *cacique* arról számolt be, hogy szépapjának *kumpi*ból szőtt térképet küldött ajándékba az inka uralkodó,[1] aki ezzel a gesztussal nem pusztán megerősítette a főnök uralmi területét, és kijelölte annak határait, hanem egyúttal patrónus–kliens viszonyt is létesített közöttük.

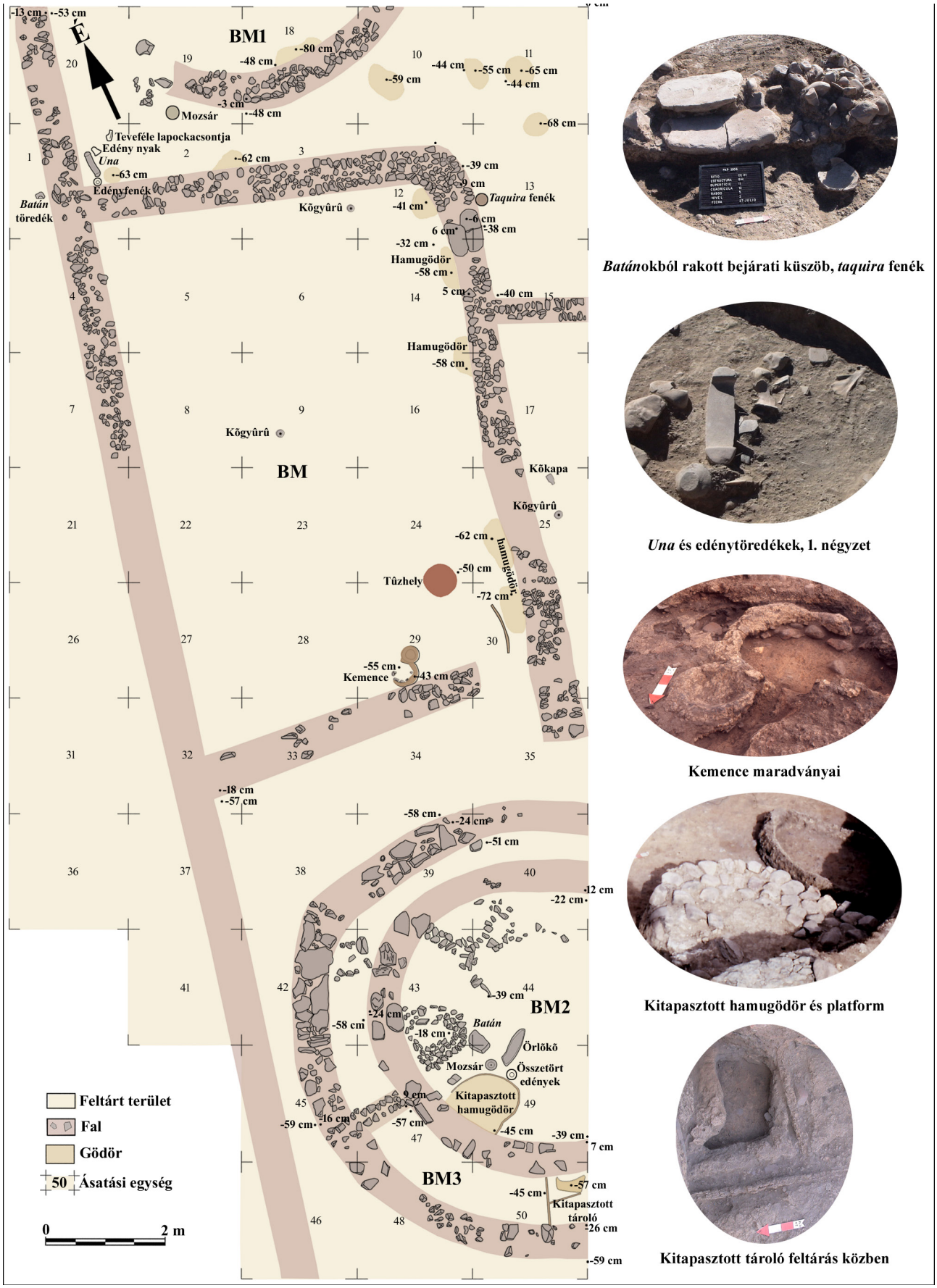
A szőttesek áldozati célokat is szolgáltak. Isteneknek szánt ajándékképpen nagy mennyiségben égették el őket, vagy a hegycsúcsokon, illetve szentélyekben elhelyezett szobrocskákat öltöztettek fel miniatűr ruhadarabokba esetleg kultikus helyként számon tartott sziklákat borítottak be velük.

Az Inka Birodalom (kb. 1400–1533) terjeszkedése és gondosan felépített közigazgatása a szőttesek iránti igény ugrásszerű növekedését is maga után vonta, a hadsereg ellátása, a hódításban és a közmunkákban résztvevők javadalmazása, a meghódítottak pacifikálása kapcsán. Ennek kézzelfogható régészeti bizonyítékával szolgált a közép-perui Mantaro-völgyben végrehajtott ásatássorozat, ami azt mutatta, hogy a megelőző perinka periódushoz képest a köznépi háztartásokban megtöbbszöröződött az orsókarikák mennyisége.[2] Ez megerősítette a koloniális szerzők azon állítását, hogy a falusi háztartásoknak évente meghatározott mennyiségű szőttest kellett robotmunka keretében az állam számára előállítaniuk részben a maguk által megtermelt, részben az állam által kiosztott nyersanyagból.[3]

A házi termelés mellett léteztek olyan, állam által létrehozott települések is, ahol az oda áttelepített specialisták nemcsak a megnövekedett mennyiségi, hanem a minőségi igényeket is kielégítették. Ezek közé tartozott a Titicaca-tó menti Milliraya, ahova Wayna Qhapaq inka 1000 *kumpi* előállítására szakosodott ún. *kumpi kamayuq*ot telepíttetett.[4] Egy másik, ugyancsak állam számára dolgozó csoportot alkottak a tartományi központokba telepített fiatal nők, az *aqllá*k vagy *mamaconá*k.[5] Az ő elhelyezésük és munkahelyük céljából létesített, fallal körbezárt épületegyüttest, ún. *aqllawasi*t az egyik legnagyobb tartományi központban, Huánuco Pampában sikerült először régészetileg azonosítani az ott talált *chicha* (kukoricasör) készítő edények és szövőeszközök alapján. Ezek mennyisége a település többi részében kimutatható kismértékű házi fonó- és szövőtevékenységgel szemben az *aqllawasi* lakóinak teljes idős tevékenységére utalt.[6] Egy másik, tengerparti központból, Farfánból nem pusztán szövőeszközök, hanem azokat, és esetleg kész

► **3. kép.** *A BM-BM3 épület a feltárást követően, Paria, Oruro tartomány, Bolívia (fotó: Gyarmati J.)*

*Batán*okból rakott bejárati küszöb, *taquira* fenék

Una és edénytöredékek, 1. négyzet

Kemence maradványai

Kitapasztott hamugödör és platform

Kitapasztott tároló feltárás közben

► **4. kép.** *A BM–BM3 épület alaprajza, a bennük feltárt jelenségekkel (készítette: Gyarmati J. és Carola Condarco Castellón)*

textileket is tartalmazó tárolók is napvilágra kerültek. Itt tártak fel olyan női temetkezéseket is, ahol az elhunyttal együtt szövőeszközöket is elhelyeztek,[7] hasonlóan a még északabbra fekvő Túcuméhez, ahol a település feltehetően utolsó inka kormányzója mellé 19, szövőeszközeikkel eltemetett *aqllá*t temettek.[8]

Hasonló eredményekre jutottunk saját, a bolíviai Altiplanón elterülő Pariában végzett ásatásaink során is. Noha a települést a 16. századi spanyol források is a jelentős inka tartományi központok között tartották számon,[9] helyét csupán az ezredforduló táján sikerült azonosítani.[10] Az ezt követő terepbejárások tisztázták, hogy a 0,5 km^2-nél nagyobb települést hat raktáregyüttes vette körül, melyek összességben legalább 1539 raktárépületet foglaltak magukba.[11] A felszíni gyűjtésből és a feltárásokból napvilágra került leletek azt mutatták, hogy a koloniális források által leírt és a régészeti kutatások által korábban dokumentált funkciók (uralkodói és katonai szálláshely, kultuszhely, *chicha*- és textilkészítés helyszíne, akkumuláló és újraelosztó központ) mellett ez a tartományi központ számos további termelőtevékenységnek (földművelés, fémmegmunkálás, fazekasság, kő- és kagylófeldolgozás) adott helyet.

A település 16. századi elhagyását követően minden felszínen álló épülete elpusztult, csupán a felszíni leletek eloszlásából, kőfelhalmozódásokból lehetett következtetni a hajdani tevékenységekre és épületekre. Ezek alapján tártunk fel 2005–2006-ban két nagyobb kiterjedésű épületet. Egyikük (BM épület, belsejében két későbbi, BM2 és BM3 jelű épülettel, 3–4. kép) egy 20×7 m-es, kétosztatú épület volt, melynek falai kb. 50–60 cm-es magasságig kőből, afölött pedig mára teljesen megsemmisült *adobe*téglákból készültek. Noha a település épületeinek teljes pusztulása és a feltárás korlátozott volta miatt nem jelenthetjük ki, hogy ez az épület Paria *aqllawasi*jának részét képezte, a feltárt leletek és jelenségek határozottan arra utalnak, hogy olyan műhelyként szolgált, ahol magas minőségű ruhadarabok készítésének teljes folyamata zajlott.

Ennek első lépéséről az épületben talált 88 orsókarika tanúskodik (5. kép).[12] Ezek jelentős méretváltozatai (1,1–4,3 cm átmérővel) azt mutatják, hogy különböző anyagú és vastagságú fonalfajtákat sodortak a műhelyben. A következő munkafázishoz tartozhatott az az épület közepén feltárt boltozatos kemence, amely mellett legalább egy edénytartó talapzatot alakítottak ki. Ez olyan gömbölyű aljú fazekak elhelyezésére szolgált, mint amilyeneket a megfont fonalak festésére is használtak.

Fából készült szövőkeretek fennmaradását a környezeti viszonyok nem tették lehetővé, szemben azokkal az eszközökkel, amelyeket a szövés, illetve az elkészült szőttesek ruhadarabbá alakítására használtak. Ezekből összesen 17 csont-, agancs- és 36 réz/bronzeszköz került elő az épület feltárása során. Az előbbiek közé orsók, vetélők, felvetők, a vetülékszálak elválasztására (*pallañ wich'uña* és *jainu*), illetve tömörítésére (fésű és

► **5. kép.** *Fonó- és szövőeszközök a BM épületből, Paria, Oruro tartomány, Bolívia (fotó: Gyarmati J.)*

wich'uña) szolgáló eszközök tartoztak, míg az utóbbiak között láncfonalfeszítők, vetülékszál-elválasztók, valamint varró- és hímzőtűk voltak.[13]

Az elkészült viseleti darabokat alkalmanként fémkorongokkal (6. kép), illetve különböző anyagú gyöngyökkel, kagylókkal díszítették, ahogy azt egy, a berlini Ethnologisches Museumban őrzött körgallér esetében láthatjuk. Ennek alsó és felső peremére nemcsak hasonló korongokat rögzítettek, hanem a gallért alkotó lemezeket olyan csöves gyöngyökkel szegélyezték, mint amilyenek Pariában is előkerültek (7. kép).[14] Ilyen díszítőelemből összesen 291 kerültek napvilágra a BM épületből,[15] bizonyítva, hogy ez a végső munkafázis is ehhez a műhelyhez kötődött, amit az is megerősített, hogy az épület délkeleti sarkában egy agyaggal kitapasztott, padlóba süllyesztett, négyszögletes tárolót tártunk fel. Az ugyanazon ásatási négyzetben együtt előkerült 9 réz- és 12 ezüstkorong arra utalhat, hogy a tárolót a felvarrásra váró fémkorongok elhelyezésére használták.

Ugyancsak az épület keleti falának belső oldalán öt gödröt tártunk fel. A bennük talált nagy mennyiségű hamu, kukoricacsutka, csont- és tűzifamaradvány arra utal, hogy ezekben helyezték el átmenetileg a tüzelőhelyekről származó, az épület fűtésére még alkalmas meleg hamut.

Ha a fentiek fényében vizsgáljuk meg a fonó- és szövőeszközök térbeli eloszlását, akkor azt látjuk, hogy azok az épület két részében fordultak elő kiemelkedő számban (8. kép): az északkeleti sarokban, ahol mindössze három 2×2 m-es ásatási négyzetből került elő az ilyen jellegű tárgyak közel negyede (23,7%), valamint a 29. négyzetben (8,75%), ahol az épület kemencéje állt. Hasonló eredményre jutunk, ha a viseletdíszítők eloszlását vizsgáljuk, ugyanis az épület keleti és a kemence körüli 16 ásatási négyzetéből került elő ezen leletek 78,5%-a, ezen belül a kemence melletti három négyzetből 24,2%. A viseletdíszként szolgáló leletek eloszlása meglehetősen jól egybeesik a fonó- és szövőeszközök előfordulásával, kijelölve e tevékenység épületen belüli súlypontjait a fényt és meleget adó kemence, illetve hamugödrök környékén.

► **6. kép.** *Réz/bronz- és ezüstkorongok (az edénytöredék nem a korongokkal került elő), 50. ásatási négyzet, Paria, Oruro tartomány, Bolívia (fotó: Gyarmati J.)*

► **7. kép.** *Fémkorongokkal és csöves gyöngyökkel díszített körgallér, Ethnologisches Museum, Berlin; forrás: Arthur Baessler, Altperuanische Kunst. Beiträge zur Archäologie des Inca-Reichs, 4 kötet (Berlin – Leipzig: K.W. Hiersemann, 1902–1903), 413. ábra*

Jegyzetek

1 Tristan Platt, Thérése Bouysse-Cassagne és Olivia Harris, *Qaraqara-Charka Mallku, Inka y Rey en la provincia de Charcas (siglos XV-XVIII)* (Lima és La Paz: Instituto Francés de Estudios Andinos [IFEA], University of St. Andrews and Fundación Cultural del Banco Central de Bolivia, 2006), 71–74, 723–724, 728.

2 Timothy Earle és Terence N. D'Altroy, „The Political economy of the Inka empire: the archaeology of power and finance," in *Archaeological thought in America*, szerk. Clifford Charles Lamberg-Karlovsky (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 192–193.

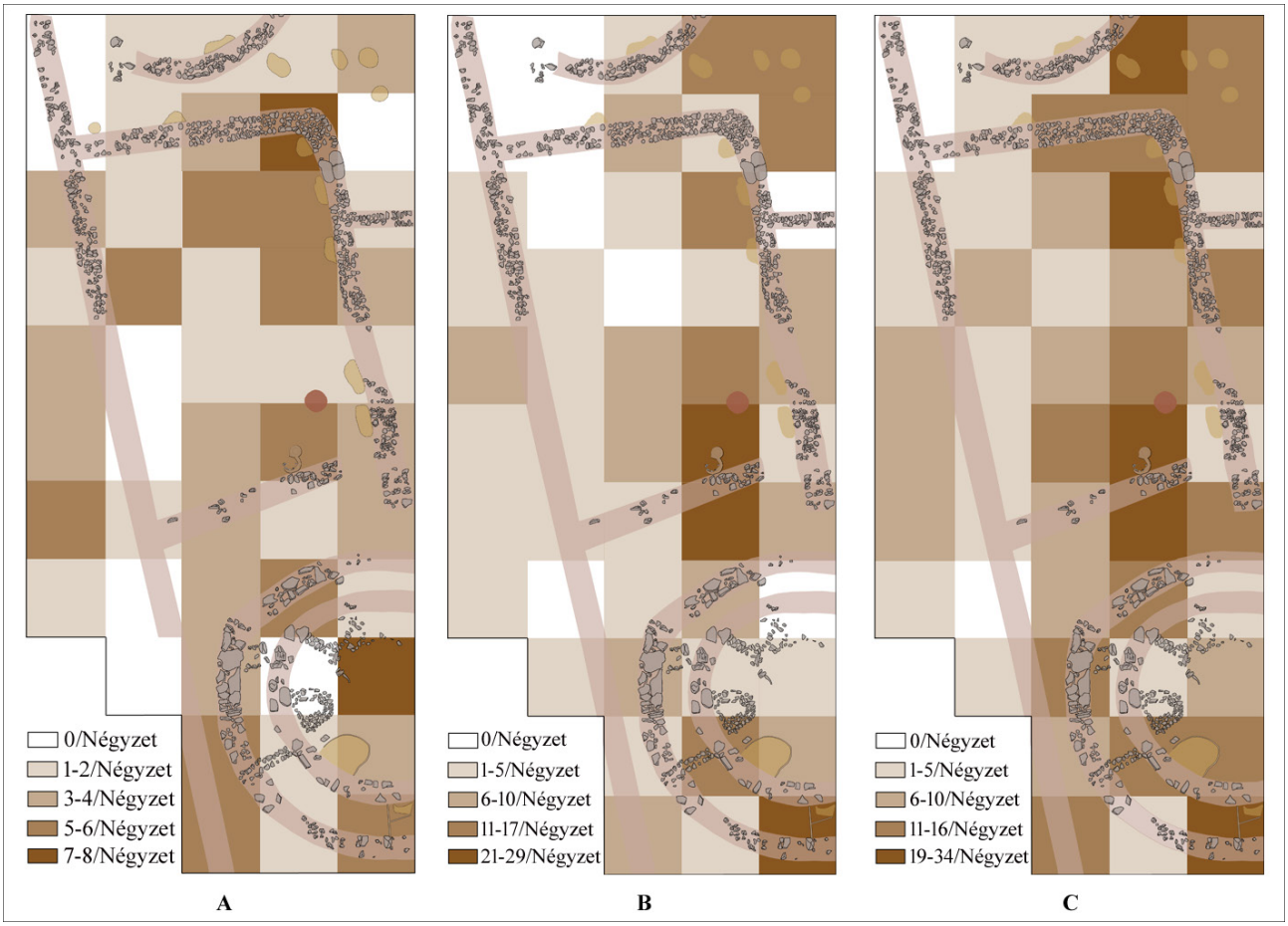
3 John V. Murra, *La organización económica del Estado Inca* (México D.F.: Siglo XXI, 1983, 3. kiadás), 113–116.

4 A *kumpi* finom anyagú és kivitelű szőttes, a *kamayuq* kézműves specialista. John V. Murra, „Los olleros del inka: hacia una historia y arqueología del Qollasuyu," in *Historia, Problema, y Promesa: Homenaje a Jorge Basadre*, szerk. Francisco Miro Quesada C., Franklin Pease G. Y. és David Sobreville A. (Lima: Pontificia Universidad Católica del Peru, 1978), 418.

5 Pedro Cieza de León, *Crónica del Perú El Señorio de los Incas* (Caracas: Fundación Biblioteca Ayacucho, 2005 [1553]), 154, 208, 215, 281.

6 Craig Morris és Donald E. Thompson, *Huánuco Pampa. An Inca City and its Hinterland* (London: Thames and Hudson, 1985), 70–71, 91–92.

7 Carol Mackey, „The Socioeconomic and Ideological Transformation of Farfán under Inka Rule," in *Distant Provinces in the Inka Empire. Toward a Deeper Understanding of Inka*

► **8. kép.** *Fonással és szövéssel kapcsolatos leletek eloszlása a pariai BM épületből. A: fonó- és szövőeszközök, B: viselet-díszek, C: valamennyi lelet (készítette: Gyarmati J.)*

Imperialism, szerk. Michael A. Malpass és Sonia Alconini (Iowa City: University of Iowa Press, 2010), 240–241.

8 Thor Heyerdahl, Daniel H. Sandweiss és Alfredo Narvaez, *Pyramids of Túcume The Quest for Peru's Forgotten City* (London: Thames and Hudson, 1995), 93–96.

9 Pedro Cieza de León, *Crónica del Perú El Señorio de los Incas*, 342.; *Repartimiento de tierras por el Inca Huayna Capac: Testimonio de un documento de 1556*, szerk., Adolfo Morales (Cochabamba: Universidad Mayor de San Simon, 1977 [1556]), 24.; Cristóbal Vaca de Castro Cavellero, „Ordenanzas de tambos," *Revista Histórica* 3 (1908): 427–492.; Augustín de Zárate, *Historia del descubrimiento y conquista del Peru* (Lima: Pontificia Universidad del Perú, 1995 [1555]), 294.

10 Carola Condarco Castellón, Edgar Huarachi Mamani és Mile Vargas Rosquellas, *Tras las huellas del Tambo Real de Paria* (La Paz: Fundación PIEB, 2002); János Gyarmati and András Varga, *The Chacaras of War. An Inka State Estate in the Cochabamba Valley, Bolivia* (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1999), 34.

11 Gyarmati János és Carola Condarco Castellón, *Paria la Viexa. Pre-Hispanic Settlement Patterns in the Paria Basin, Bolivia and its Inka Provincial Center* (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2014), 59.

12 A lelőhely 1 hektárnyi részén végzett teljes felszíni gyűjtésünk során 17 orsókarikát találtunk, míg a BM épülettel nagyjából azonos feltárt területtel (200 m^2) rendelkező BH épületből három darab került napvilágra.

13 Felszíni gyűjtésből 11, a BH épületből 8 réz/bronztű, valamint 2 *wich'uña* került elő.

14 Arthur Baessler, *Altperuanische Kunst. Beiträge zur Archäologie des Inca-Reichs.* 4 vols. (Berlin és Leipzig, 1902–1903), 413. ábra.

15 A BM épületből előkerült 44 réz/bronz-, 23 ezüst- és 1 aranykoronggal, 54 (féldrága)kő- és 161 csontgyöngygyel, illetve 8 kagylódísszel szemben, a BH épületből 20 csont- és kőgyöngy, illetve fémkorong került elő. Az 1 hektárnyi felszíni gyűjtés 134 csont- és 23 kőgyöngyöt eredményezett.

Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans

Zsuzsanna Papp Reed*

"Books are things that hold things," often things beyond their intended content, and "things in books not only draw us into a broader world of everyday objects. They also show us how things impress us [...]."[1] Some medieval books, for example, contain notes and drafts: loose sheets that were, at some point in their lifetime, poised on the verge of destruction but were either repurposed, accidentally preserved by oversight, or given a new lease of life by a user who re-evaluated their merits. Despite their usually subpar quality, the intended brevity of their existence, and assumed worthlessness once they fulfilled their immediate purpose, surviving notes and drafts are prized sources for medievalists. They are, however, usually preserved out of context or in too fragmentary a form to tell us about past practices of short-term memory keeping, drafting, and communication. Going beyond the text and looking for clues about how "things impressed" both the author and the readers/users of a note and its "container," this brief essay will focus on a medieval note or draft as an everyday object, which lived through a great deal throughout its nearly 750-year-long existence.

Bound between the pages of a well-known thirteenth-century St Albans manuscript, now in the British Library,[2] the tiny leaf contains a hastily and chaotically written bunch of notes resembling a section of a *Liber provincialis* and a fragmentary index of place names beginning with L (Figs 1 and 2). At 120×180 mm, it is much smaller than the rest of the pages (250×380 mm) and it is now framed by a full-sized sheet of paper bound into the quire. It was probably inserted because it was thought to belong to the copy of the *Liber provincialis* (fols 163v-166v).[3] It is, however, unknown who and at what stage inserted this fragment into the quire. Neither does its placement in the middle of an otherwise contiguous copy of the *Liber provincialis* seem to make much sense. As will be shown, the anonymous collator was, however, perceptive: despite their differences, the clean copy of the province list and the inserted leaf indeed belong together in some way.

The manuscript

British Library, Cotton Nero D I is a miscellany of historiographical texts produced at St Albans, primarily by Matthew Paris (c. 1200-1259), whose various autograph pieces comprise the majority of the volume.[4] The manuscript under scrutiny here is the so-called *Liber additamentorum* (*Additamenta*) which is an integral but separate part of Matthew's opus magnum, the *Chronica majora*. Besides Matthew's original historiographical and hagiographical work, such as the *Gesta abbatum* or the *Vita Offarum*, the 202 folios of the *Additamenta* are filled with a collection of lists, letters, memoranda and charters, all copied consecutively rather than inserting original documents as in an archive.[5] The collation of the folios within the *Additamenta* is now jumbled, but originally may have been chronological.[6] Internal evidence suggests that the quires were first rearranged in the fourteenth century (with later additions) and then by the renowned manuscript collector, Sir Robert Cotton (1571–1631).[7]

A copy of the *Liber provincialis* on fols 163v-166v within Quire 23, is placed among a number of papal documents, such as the list of popes continued in several different hands (fol. 162r-v).[8] Based on the signature at the bottom of the first page of the pope list, Vaughan suggests that these folios were added to the *Additamenta* by Cotton.[9] This, however, does not preclude Matthew's authorship. The script of the *Liber provincialis* is very similar to Matthew's autographs in

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

the *Additamenta*, which may have been one of the reasons that led Cotton to attribute the quire to Matthew Paris and insert it in the codex—as well, he also may have known more about the provenance and authorship than we do.

The note

Notes are, and have always been, ephemeral by virtue: regardless of the culture and context that surrounds them, what makes them notes is that they are not preserved, they are intended to be destroyed or recycled.[10] Not only universal, the practice of note-taking is also as old as literacy itself.[11] There is ample of evidence for such short-term texts from the earliest times and all over the world, for example, the mentions of various forms of classroom notes in the tenth-century *Colloquies of Aelfric Bata* or the famous *beresty*, birch bark notes from thirteenth-century Russia.[12] In a 1230s guidebook for students and teachers at the University of Paris, it is explained how a student should bring slips of parchment to class for taking notes.[13] Brief messages, memos, receipts and legal writs are also known to have been jotted down onto scraps of parchment, which normally came down to posterity hidden in bindings or in other adventurous ways.[14] However, this particular note is neither a piece of scrap parchment reused in a binding, nor a page in its own right. Importantly, inserting such a hastily written, fragmentary note into a prestigious volume is unlikely to have been the work of the medieval scribe or compiler.[15] It is more likely that, similarly to the practice Erik Kwakkel describes about the medieval use of textbooks, the notes were kept with the book, folded into the quires—until their later discovery and rehabilitation.[16]

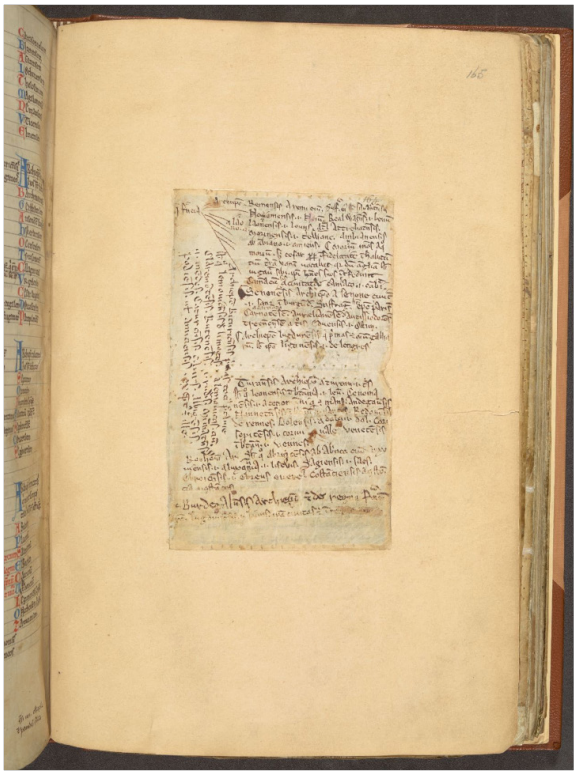
The writing on this particular leaf is a highly abbreviated hasty bookhand with cursive elements, especially visibly deteriorating towards the bottom of fol. 165r (Fig. 1). As Kwakkel, comparing medieval notes (*scedulae*) to modern text messages, summarises, "both the speed and short lifespan of text messages are responsible for its most peculiar features: they are written in a special language of short words and a high volume of abbreviations, and they come with the built-in understanding that there will likely be typos included."[17] Besides the usual abbreviations, the scribe also used radial lines to represent the hierarchy of archbishoprics and their suffragan episcopates, whereby a couple of lines stood for the province lists' endless formulaic repetition of "*Archiepiscopatus* xy *hos h[abe]t suffraganeos*." The use of this graphical element also connects the leaf with a couple of cursive marginal notes on fols 164v (Fig. 3) and 166r. The evidence that the two codicological units, clean copy and note, are not entirely allogenetic is that the marginal notes about synods on fol. 164v, and about patriarchs on fol. 166r, are in the same, albeit more cursive, hand, and use the same radial lines as those in the note.[18]

But can this note be considered a *scedula*? The format of *scedulae* is normally associated with the most common medium they were written on: offcuts, a by-product of manuscript production. As Kwakkel describes, they were of an "odd size (long and skinny)," and "riddled with deficiencies, such as stains, discoloration and translucent patches."[19] The leaf on fol. 165r-v, however, is different. It is eminently rectangular and of a fair quality. Rows of pricking, perpendicular to the lines of the text, attest to the fact that the writing is sideways: the leaf was originally intended to be used rotated by 90 degrees. They also reveal that it was originally folded to make a small bifolium of appr. 90 x 120mm, perhaps one out of more leaves comprising a booklet somewhat smaller than a Moleskine® notebook.[20]

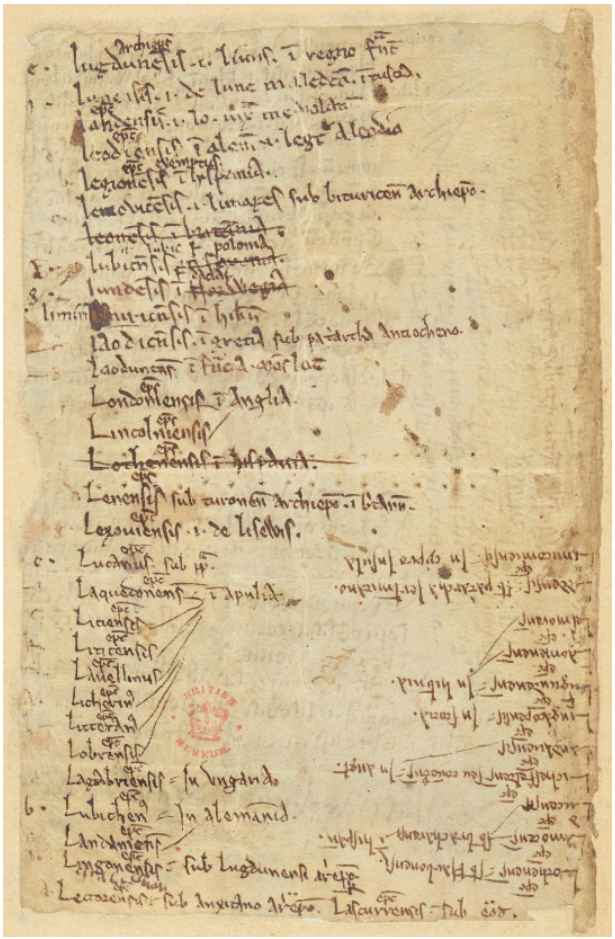
In spite of the pricking and folding, the majority of the notes are hastily scribbled at a right angle to the direction of the intended ruling. But not all of them. The reader had to rotate the recto of the leaf counter-clockwise at a right angle to find out as much about the Archbishopric of Bourges as the rapidly disintegrating penmanship allows (Fig. 1). Similarly, the list of place names on the verso side continues upside down at the bottom of the page (Fig. 2), requiring the reader to turn the leaf upside down while reading. This arrangement suggests that the scribe had to economise because the text was written on the leaf once it was already cut to this size.

The text

There is another tiny clue that connects the note and the quire, this time in the text itself. The

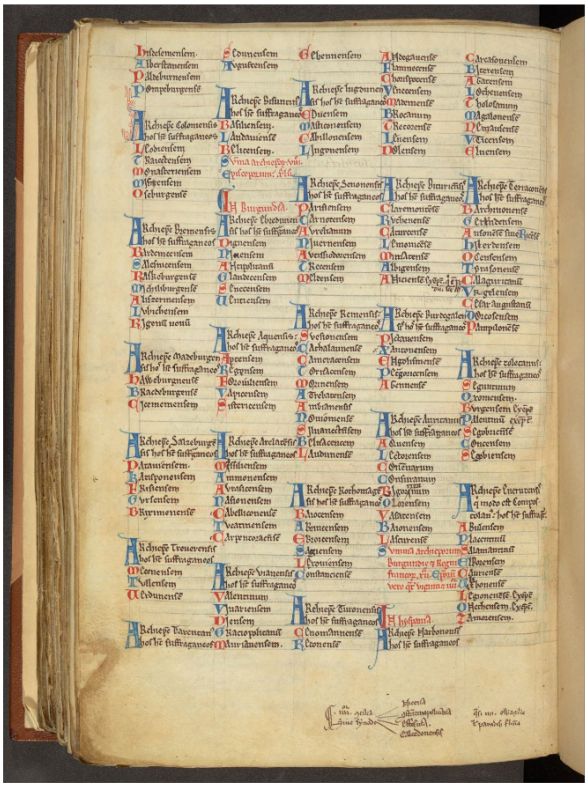
► **Fig. 1.** *Recto of the inserted note © British Library Board (British Library, Cotton Nero D i, fol. 165r)*

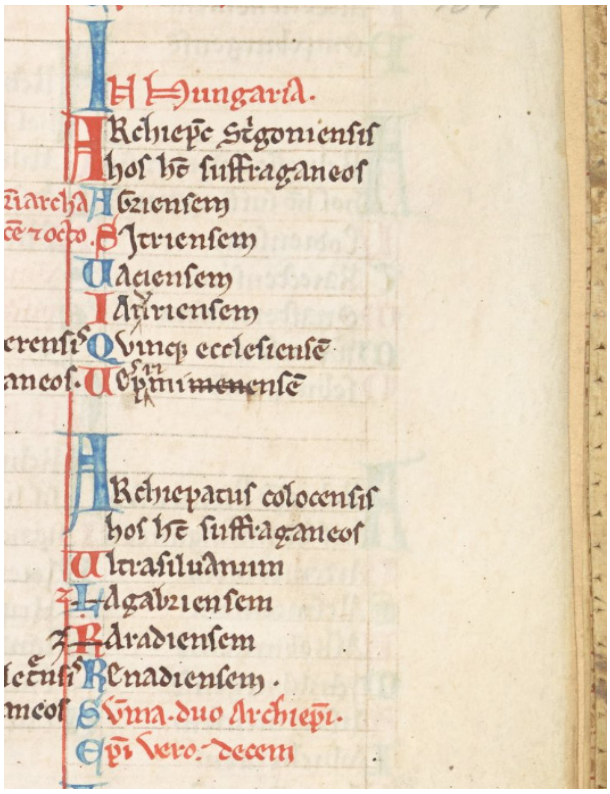
► **Fig. 2.** *Detail of the verso of the inserted note © British Library Board (Detail of British Library, Cotton Nero D i, fol. 165v)*

index of the place names on the verso contains the item *Lagabriensis episcopus – in Vngaria* (Fig. 3), which can also be found in the clean copy of the relevant section of the province list on fol. 164r: *Archiepiscopatus Colocensis hos h[abe]t suffraganeos / Ultrasilvanum / Lagabriensem / Raradiensem / Renadiensem / Sum[m]a duo Archie[pisco]pi / episcopi vero decem*.[21] While *Raradiensem* (correctly *Varadiensem*) is corrected to *Zaradiensem* by a seemingly later hand in different ink, *Lagabriensem* is elegantly, albeit rather subtly, corrected by the scribe, presumably by Matthew Paris himself with his characteristic lettering and red ink used for initials and rubrics. This misspelled form of *Zagrabiensem* (or *Zagabriensem*) is unique to the note and the clean copy (Fig. 4): other copies of the *Liber provincialis* normally correctly spell the city's name with a Z.[22]

The fact that both the note and the clean copy contain *Lagabriensem*, corrected only in the main text, may suggest that the note preceded the clean copy. Is this one of Matthew's drafts, attesting to his writing process? The chance survival of this small note is in agreement of what scholars inferred from his historical narrative and chronology, for example, Giles suggesting that Matthew Paris stopped writing for a while in 1250 and resumed only after he "cleaned up," ordered, and finalised his narrative of the previous years.[23] Matthew's working method was by no means unique at the time.[24] Is this single leaf one of his drafts for the clean copy? Tempting as this assumption may be, documents such as these province lists are unlikely to have been compiled out of random notes. They were accurately transcribed and updated copies prepared after a written exemplar. The differences between the clean copy and the note also show that the relationship between them is more complex than simple "draft to clean copy." Quite the contrary, it seems that the note is a leaf or page out of a notebook that someone used to hastily excerpt information from the *Liber provincialis*: it is a tool for preliminary organisation for a specific purpose. As it is not found in other known copies, the misspelling of

► **Fig.3.** *Folio preceding the inserted note: the German, Burgundian, French and Spanish archbishoprics in the clean copy of the Liber provincialis © British Library Board (British Library, Cotton Nero D i, fol. 164v)*

► **Fig. 4.** *Detail of the clean copy of the Liber provincialis: the archbishoprics of the Hungarian province © British Library Board (Detail of British Library, Cotton Nero D i, fol. 164r)*

Lagabriensis confirms that the text used for the note was precisely this particular copy—the note-taker either preceded or glossed over the correction on fol. 164r.

There are very few surviving instances where the pre-writing process of the collection and organisation of material is visible. One such example is the fragment of the *Table of the Seven Custodies* (University of California, Rouse MS 96) which throws light on the making of an important mendicant reference work in a Franciscan school.[25] As Hindman summarises the process, "this bifolium (and a half) was from a manuscript of the *Table* or *Index of the Seven Custodies*, an index to incidental exegetical passages in the writings of the Church Fathers [...]. In a second stage, the drafts were reorganized by book and biblical chapter, and entered chronologically by author. When the *Table* was completed, these drafts were recycled as binding scrap."[26] Our hastily scrawled working draft on fol. 165r-v is a similar undertaking—a draft to organise or index information. The differences, however, are notable regarding their afterlife. Our *liber provincialis* draft (or a part thereof) was preserved, and later even promoted to a full-size page, even though the work it had been prepared for was probably never finished.[27] The draft for the *Table*, on the other hand, was used to create the final copy of a surviving work and ended up as scrap.

In conclusion, this brief study pointed out that this surviving leaf may be a page out of a small unbound notebook, which may have been kept between the quires of the *Additamenta* until its ennoblement as a page in its full right. Regardless whether the note was indeed scribbled by Matthew Paris as the British Library's catalogue suggests, or by a later user of the *Liber provincialis*, it has been established that these notes were not a penultimate draft for the clean copy but a rough working draft for some unknown undertaking that required an alphabetized list, not long after the clean copy was made. In addition to their proximity in the bound codex, internal evidence was presented to undergird the unquestionable link between clean copy and draft— their intimate relationship corroborated by both the unique (mis)spelling found in the two texts, and

the hand of the marginal notes in the clean province list.

Clean copy and draft: the two texts belonged together. More research is needed to confirm the identity of the hands and the time of writing, but it is certain that whoever bound the leaf into the *Additamenta,* whether Robert Cotton or an even later user, knew this too. Besides the use of paper (which may be a careful replacement for a similar previously executed insertion), disrupting the text of the clean copy by inserting this note clearly suggests post-medieval intervention—a compiler who understood the codicological significance of the relationship of both the note and the clean copy as historical artefacts, witnesses to scribal practices in St Albans rather than to practical information about papal provinces. This was an important moment in the history of the book itself: its user looked beyond the text, and highlighted new diachronic aspects of materiality and process.

I have briefly noted this strange note elsewhere, in an article written nearly ten years ago when I was poring over province lists for their relevance in the scholarship of Anglo-Hungarian relations in the Middle Ages.[28] This vast and long-standing historiographical field has been reanimated by József Laszlovszky—among his diverse achievements as archaeologist, historian, and cultural heritage expert—and a handful of his colleagues from the 1990s onwards.[29] In this present study of the same pint-sized leaf, I focused on a tiny detail, a misspelled place name, which eventually does shed some light on the kind of information that was available about thirteenth-century Hungary in an English Benedictine scriptorium. But more importantly, small but significant nuances were brought to light about its origins and function within the codex, especially its afterlife when a compiler sidestepped textual coherence in favour of preserving for posterity the medieval scribbles of a tired and impatient hand. The study, thus, follows in the footsteps of this compiler who, by saving and framing it, acknowledged the value of this draft as a vestige of the material culture of a bygone era. At the same time, it also follows in the footsteps of Jóska Laszlovszky, always eager to highlight the importance of blended methodologies in his own research, encouraging generations of students to open their mind and appreciate the diversity of factors shaping the memory and interpretation of artefacts accumulating through time. Here is to many more years on this fascinating adventure.

Notes

1 Andrew Piper, *Book Was There: Reading in Electronic Times* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 2012), 11.

2 The manuscript is digitised: Cotton MS Nero D I, Digitised Manuscripts, British Library, accessed October 15, 2018, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_Nero_D_I. For the text of the note, see Matthew Paris, *Matthæi Parisiensis, Monachi Sancti Albani, Chronica Majora*, vol. 6 (London: Longman, 1882), 463–64.

3 Notably, the draft of the summary of French suffragan bishops is inserted after fol. 164v of the clean copy, which contains the same list about the French archbishopric, followed by the Spanish province. See Fig. 3.

4 Matthew Paris is best known for his massive *Chronica majora*. Several autograph manuscripts of it survive, the constituent parts of which are bound together with other works of Matthew, but separately from one another (sigla as in Luard's edition): *A*: Corpus Christi College, Cambridge MS 26; *B*: Corpus Christi College, Cambridge MS 16; *C*: London, BL, Cottonian MSS, Nero D V (the "fair" copy), *R*: London, BL, Royal MS 14 C VII. MS *R* contains the *Historia Anglorum* (probably written between 1250-1259), the last volume of the *Chronica majora*, and various other well-known items. Fols 165r-v are listed as Matthew Paris's autograph in the catalogue of the British Library: "Origin: Matthew Paris (b. c. 1200; d. 1259), Benedictine monk and historian: his autograph manuscript (ff. 30r-62r; 63r-68v; 146r-v; 165r-v; 185v) and drawings (ff. 4v; 5r; 156v; 146r-v; 156v; 169v; 185v; 186r)."

5 Matthew Paris, *Vita Offarum*: fols 25v–26v; *Gesta abbatum monasterii sancti Albani*, part 1, with attached documents: fols 64r–73v; part 2, followed by documents of 1255–1257, in roughly chronological order: fols 74r-84v.

6 Reconstructed quire structure in Richard Vaughan, *Matthew Paris* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), 78-80. NB. shortly after the publication of Vaughan's book, fol. 120* was relabelled as fol. 121 and all subsequent folios were renumbered, meaning that most references after this point must be increased by one to find the folio as now labelled.

7 Manuscript catalogue of the British Library, based on Vaughan, 82.

8 Quire 23 comprises fols 162-167; the fourth folio (fol. 165r-v) is added, the sixth is cancelled.

9 Vaughan, *Matthew Paris*, 78.

10 Ephemeral as they may be, they cannot be considered the pre-print forerunners of *ephemera* due to the very criterion of intended destruction or overwriting. Although *ephemera* are often short and less prestigious, and for this reason less likely to be preserved, self-standing pamphlets, booklets, excerpts, pecia, broadsheets, miscellanies were copies or compilations to be used and reused rather than destroyed or recycled.

11 Some suggest that the medieval codex actually evolved from the parchment notebook of the Romans (*pugillares membranei*), but as Szirmai argues, this is unsubstantiated. A. J. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding* (Aldershot: Ashgate, 1999), 4.

12 "The students write on tablets (*tabula*, *dyptica*), parchment scraps or rolls or pages (*sceda*, *scedula*), parchment (*pergamenum*), charters (*cartula* or single page?) or quires

(*quaternio*) which the students themselves prick and rule." Aelfric Bata, Scott Gwara, and David W. Porter, *Anglo-Saxon Conversations: The Colloquies of Aelfric Bata* (Woodbridge, Suffolk, UK – Rochester, NY, USA: Boydell Press, 1997), 54; Valentin L. Yanin, "The Archaeology of Novgorod," *Scientific American* 262, no. 2 (1990): 89.

13 On the *De discipline scholarum*, see Erik Kwakkel, "New Evidence of Note-Taking in the Medieval Classroom," accessed September 4, 2018, https://medievalfragments.wordpress.com/2012/06/01/new-evidence-of-note-taking-in-the-medieval-classroom/.

14 On notes in pragmatic literacy see Paul Bertrand, *Les écritures ordinaires: sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et empire, 1250-1350)* (Paris: Publications de la Sorbonne, 2015).

15 It is notable that a few pieces of information were added as compared to the original *liber provincialis*: the scribe recorded some vernacular names along the Latin entries, e.g. Lemovicensem [id est] Limoges on fol. 165r, and Lugdunensis = Liuns, Laudensis = Lodi, and Lubicensis = Lubic in Polonia on fol. 165v.

16 Kwakkel, "New Evidence of Note-Taking."

17 Erik Kwakkel, "Texting in Medieval Times | Medievalbooks," accessed September 4, 2018, https://medievalbooks.nl/2015/04/17/texting-in-medieval-times/.

18 To use Johan Gumpert's categories for different types of multi-text manuscripts, monogenetic codices are written by the same scribe, homogenetic codices originate within the same circle, and composites that contain units that are allogenetic, i.e. imported from elsewhere. Johan P. Gumpert, "Codicological Units: Towards a Terminology for the Stratigraphy of the Non-Homogeneous Codex," *Segno e testo* 2 (2004): 17–42.

19 Erik Kwakkel, "New Evidence of Note-Taking in the Medieval Classroom."

20 For medieval limp bindings (*sine tabula*), materials, and stitching techniques, see Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, 285–317.

21 "The archbishopric of Kalocsa has these suffragan bishops: Transylvania, Zagreb, Várad, Csanád." For the establishment and history of the archbishopric, also addressing the many uncertainties surrounding the suffragans, see László Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása* [The development of the archiepiscopal province of Kalocsa] (Pécs: Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2013).

22 E.g. British Library MSS, Cotton Domitian A XIII; Cotton Galba E IV; Arundel 18; Add. 46352. A similarly unique misspelling—which, as opposed to Zagreb, remains uncorrected in the province list—is *Renadiensem*, which other similar manuscripts correctly spell *Cenadiensem*. This, however, is not found in the note, only in the clean copy.

23 Matthew Paris, *Matthew Paris's English History. From the Year 1235 to 1273*, trans. J. A. Giles, vol. 3 (London: H.G. Bohn, 1852), 411. Vaughan also points out that "in a work of the scope and size of the *Chronica Majora*, the author must surely have recorded events in a first rough draft almost as soon as news of them reached him." "Information seems to have been entered up on rough drafts more or less as he received it, and copied thence into the *Chronica Majora*, so that an approximate chronological order was usually achieved." Vaughan, *Matthew Paris*, 9, 136.

24 E.g. the Worcester Annals says "[i]t will be your business to see that there is always a sheet [*scedula*] attached to the book, on which may be noted in pencil deaths of illustrious men and anything in the state of the kingdom which is worth remembering, whenever the news comes to hand. But at the end of the year let a man appointed to the task – write out briefly and succinctly, in the body of the book, what he thinks truest and best to be passed down to the notice of posterity." *Annales de Wigornia*, in *Annales Monastici*, ed. Henry Richards Luard, RS, 36, 5 vols (London: Longman, Roberts and Green, 1864-69), IV, 355. Translation in C. R. Cheney, "Notes on the Making of the Dunstable Annals, AD 33 to 1242," in *Essays of Medieval History Presented to Bertie Wilkinson*, ed. T. A. Sandquist and M. R. Powicke (Toronto: University of Toronto Press, 1969), 92.

25 More on the *Table* (*Tabula*) and similar alphabetical indices, see Mary A. Rouse and Richard H. Rouse, *Authentic Witnesses: Approaches to Medieval Texts and Manuscripts* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1991), 232–233.

26 The fragment's provenance is unknown, when the Rouses purchased it as part of the collection of binding fragments assembled by Philip Bliss, it was already separated from the book it was bound in. Sandra Hindman, "The Richard and Mary Rouse Collection of Medieval Manuscripts at The University of California, Los Angeles," in *Medieval Manuscripts, Their Makers and Users: A Special Issue of Viator in Honor of Richard and Mary Rouse* (Turnhout: Brepols Publishers, 2011), 299.

27 Though speculative, it is justifiable to suggest that if the work for which the author scribbled this draft had been completed sometime, the draft itself would have been discarded or reused, similarly to the *Table*.

28 Not to be confused with the fifteenth-century William Lyndwood's eponymous commentary upon the ecclesiastical decrees enacted in English provincial councils, various forms of province lists have been widely in use from the twelfth-century onwards, either as part of the *Liber censuum* summarising papal tax revenues, or on their own. In thirteenth-century England, they are often found in historiographical miscellanies, probably based on Bologna, Colegio de Espana, MS 275 or its derivative. It normally has no narrative elements, it is simply a list of all papal provinces, enumerating their archbishoprics and then the archbishoprics' suffragan bishoprics using the formula "Archiepiscopatus xy hos h[abe]t suffraganeos." (e.g. Fig. 1). See Michael Tangl, *Die Päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500* (Innsbruck: Wagner, 1894). A comparative analysis of Central European entries in English province lists published in Hungarian: Zsuzsanna Reed Papp, "Magyarország egy elfeledett forrástípusban: Tartománylisták a középkori Angliában" [Hungary in a neglected source: Province lists in medieval England], *Korall* 38 (2009): 91–111.

29 József Laszlovszky, "Angol-magyar kapcsolatok a 12. században" [Anglo-Hungarian relations in the twelfth century] (Doctoral dissertation, Eötvös Loránd University, 1991). Many other contributions ensued following in the footsteps of such legendary predecessors as Sándor Fest in the 1930s. The research history in this field has been recently summarised in Attila Bárány, József Laszlovszky, and Zsuzsanna Papp [Reed], *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban* [Anglo-Hungarian relations in the Middle Ages], 2 vols (Máriabesnyő: Attraktor, 2008). English translation under preparation.

The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition

Valery Rees*

How many philosophers have engaged directly with food? For some, it is not a proper subject for contemplation, because only subject to direct sensory perception and subjective judgment.[1] Even for Locke, who wrote about the vineyards and fruit trees of Montpellier, food and drink were hardly matters for philosophical speculation.[2] But an interest in how food is prepared need not mean a departure from philosophic standards. Shortly after a very special event held in the summer palace at Visegrád in June, 2014, I was invited to speak at the Warburg Institute about food in the thinking of a Platonic philosopher, Marsilio Ficino (1433-1499).[3] My experiences in the kitchens of Visegrád, helping to prepare a wedding feast with Renaissance tools and ingredients, gave a most useful perspective for this, and provided me with appropriate images (Figs. 1-5). There was also a real link between Ficino and Visegrád, in that Ficino entered into correspondence with King Matthias and his court (Fig. 6).[4] May I record here my lasting gratitude to József Laszlovszky, who first introduced me to the palace at Visegrád in 1991 and has remained a dear friend and source of inspiration ever since.

Heavenly banquets

Ficino first wrote about feasts in his commentary on Plato's *Symposium* in 1469, known by its short title, *De amore*. In Plato's original, we learn of conversation, drinking habits, and even dancing girls, but nothing of the food served. In Ficino's commentary, food makes a minor appearance as the proper object of desire for that part of the soul which governs the life of the body.[5] The three lower powers of the soul, taste, touch and smell, guide a person to appropriate choices of food and drink,[6] but these do not reach as far as the soul itself, whose food is truth, the pursuit of which is served by the three higher powers, sight, hearing and reason.[7] It comes then as no surprise in a later section, when those who attain heaven sit down to a banquet consisting merely of courage, justice, temperance, and love.[8]

Another heavenly banquet is described in a letter to Lorenzo de' Medici on the feast of Saints Cosmas and Damian, September 27, 1476.[9] The annual celebration had been cancelled on account of plague. He therefore tells Lorenzo to look up at the heavens where the birthday feast has not been cancelled. The banquet there consists of nectar and ambrosia, but more earthly foods are represented by the constellations—milk, fish, crab, goat, bullock, young ram, the swan, and the eagle—with other deities bringing in wine, water, grain, and game. Sweet scents from the Elysian fields perfume the proceedings.[10] In this banquet, "one food is all food," and desire is always satisfied.

Earthly banquets

In the same year, an earthly banquet was the subject of a letter to his friend Bernardo Bembo, the Venetian ambassador in Florence.[11] A dinner party is to be considered successful if all the parts of a man are satisfied, that is to say, both body and soul. A good dinner party will "restore spirit, delight the senses and will foster and awaken reason." It will bring "rest from labours, release from cares and the nourishment of genius." At such a banquet there will be "a demonstration of love and splendour," and the guests will partake of "the food of good will, seasoning of friendship, leavening of grace, solace of life." All these were very much in evidence at Visegrád in the summer of 2014!

* School of Economic Science, London.

► **Fig. 1.** *Good order in the kitchen. Preparing a wedding dinner at Visegrád castle, 2014 (photo: Chris Rees)*

► **Fig. 2.** *Cleanliness and order in the hearth (Visegrád, 2014, photo: Chris Rees)*

Ficino finds the Latin word *convivium* more useful than the Greek *symposium* (drinking together) because it emphasizes what he calls a "sweet communion of life," specifying that the sharing goes beyond physical food to a sharing of the life of the mind, and a common purpose.[12] Regarding provisions, austerity is to be shunned, as it would produce more of a "dying together" than a "living together."[13] Extravagance is equally shunned, as it brings its own form of bondage and ruin. But misery and gloom can be countered with a smooth, clear wine.

Cleanliness and order are important (Figs. 1 and 2), and, above all, *omnia ingenii sale condiri debent*, "everything should be seasoned with the salt of genius." He is using "genius" not in the sense of intellectual originality, but as a translation of *ingenium*, that inborn quality of a human being that gives character, ability, and mental powers and is also nurtured by one's own particular *genius* or guiding spirit.

Into the kitchen

To see Ficino "in the kitchen," we must turn to his more medical works. His *Consilio contro la pestilentia* of 1478[14] gives precise regulations on what to eat and drink and how to prepare it, both when trying to avoid catching the plague, in chapter 5, and for feeding a plague sufferer, in chapter 8. The latter includes a number of refreshing beverages ranging from pomegranate cordial to mixtures of rose-sugar, myrobalans (a type of cherry plum), tamarind, quince, and ground dried peach.[15] He gives Gentile da Foligno's recipe for potable silver or gold. He includes several detailed recipes for fruit syrups and encourages the reader to experiment with more, blending acidity and sweetness. Solid food should be little and light, moist and nutritious, as taught by Rhazes and Avicenna.

Chapter 5, describing foods for warding off infection, allows a wider range of ingredients, and traditional rules are sometimes relaxed. For example, fish has often been banned, but it may be used if it comes from clear, running streams, and can be fried, salted, and served with *agresto* (a purée of nuts, parsley, basil, verjuice, salt, and oil), or with orange, salt, and cinnamon. Ancient authorities need not be followed blindly, as they often wrote for climates very different from that of Italy.[16] Nevertheless, many vegetables are rejected here, but some fruits are allowed which other authors reject. He speaks of various ways of preparing fowl with sour and cooling herbs, just as we prepared it for the wedding feast at Visegrád – in that case with sour cherries and a sauce close to Ficino's *agresto* (Fig. 3).

Later views

In his later work, *De vita*, we can read more general dietary advice, and further recipes.[17] Book I starts from the premise that health of mind is as important as bodily health, and he addresses especially the factors that increase melancholy. Chapter 10 is replete with warnings, against hard, dry, burnt, stale, salted or fried food; beef,

► **Fig. 3.** *Preparing capon with sour cherries and agresto (Visegrád, 2014, photo: Chris Rees)*

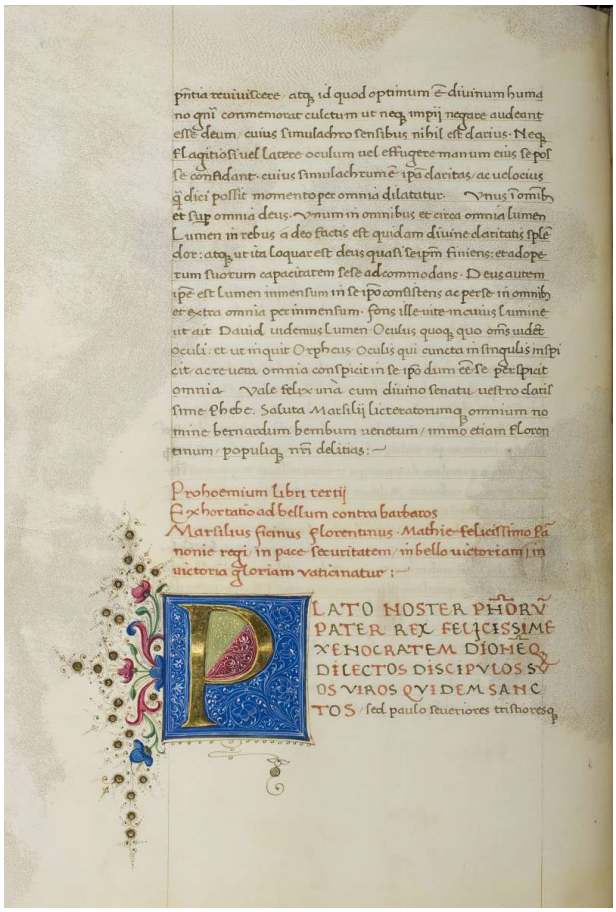
► **Fig. 4.** *Well balanced, light, herb dumplings (Visegrád, 2014, photo: Chris Rees)*

old cheese, pickles, and a whole range of vegetables. But equally harmful are psychological factors – anger, fear, pity, sorrow, idleness, or being in the dark. Aware that he has placed many restrictions on diet, he works out ways to satisfy the stomach within these restrictions. Chapter 11 advocates eating just twice a day, and only when hungry, and various things are suggested as aids to digestion, of which myrobalans are the best.

Book II of *De vita* is based on a famous medical work, the *De conservanda iuventute et retardanda senectute* of Arnald of Villanova. Or so Ficino thought. He may instead have been reading a copy of Roger Bacon's *De retardatione accidentium senectutis*—included without identification in a volume of Arnaldo. Either way, the dietary advice is clear. It is based on the concept of *euchima*, wholesome foods that impart good nour-

► **Fig. 5.** *Vegetables and herbs appropriate to the time (Visegrád, 2014, photo: Chris Rees)*

Proboemium libri tertij
Exhortatio ad bellum contra barbaros
Marsilius ficinus florentinus Mathie felicissimo Pannonie regi in pace securitatem in bello victoriam in victoria gloriam vaticinatur:

PLATO NOSTER PHORV
PATER REX FELICISSIME
XENOCRATEM DIONEO
DILECTOS DISCIPVLOS SV
OS VIROS QVIDEM SANC
TOS sed paulo seueriores tristioresq

► **Fig. 6.** *A page from Marsilius Ficinus, Epistolarum ad amicos libri III–IV, 1481–1482. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 73 Aug. 2° (© HAB), http://diglib.hab.de/mss/73-aug-2f/start.htm, accessed October 24, 2018.*

ishment and allow a good humoral balance to the blood (Figs. 4 and 5). Chapters 5 and 6 relate especially to diet. In chapter 6, he brings in the idea of cutting out meat altogether, on the authority of Porphyry and the Pythagoreans. He asks, "Have we not heard that people before the flood lived a

long time and left their animals alone?" Ficino is coming closer to vegetarianism, but he specifically permits a variety of animal foods later in the chapter. Chapter 7 also opens with the requirement that "all the animals which come under our keeping must be nourished with fine and choice foods before we eat them."[18]

In Book III of *De vita*, which was dedicated to King Matthias, many of the fruits and foods that have been spoken of are linked to planetary influences of a Proclan type, though not always in obvious ways. Sweetness may be related to Venus, Mercury, Jupiter, or the Sun. Gold, saffron, and the cock are unequivocally solar, and pigeons are of Venus. But ginger, cinnamon, nutmeg, and fennel may be solar or Jovian, and so on (III.11). To follow the details of Ficino's Proclan and Plotinian theory in this book takes us back out of the kitchen and into the *studiolo*.

Essentially, by the 1480s, Ficino seems to have fully merged his original interests in medicine with his years of work as a philosopher; besides the plague treatise and the three books *On Life* we also glimpse him in his letters offering advice on health and well-being, even though he turned down a chance to translate Hippocrates because his own work as a priest, philosopher, and physician was so demanding.[19] He did not have to cook his own suppers, but he certainly understood food from a practical as well as a theoretical point of view. Within his philosophical framework, the soul requires no corporeal food, but it does take care of the body and is in no way tainted by paying attention to the proper means of doing so.

Notes

1 See, for example, Kant, *Critique of Judgment*, section 9.
2 John Locke, *Observations upon the Growth and Culture of Vines and Olives; The Production of Silk; the Preservation of Fruits* (London: W. Sandby, 1766), published by the Shaftesbury family long after Locke's death in 1704.
3 This contribution is a shortened version of the paper I presented there, by kind invitation of Guido Giglioni and Cecilia Muratori.
4 I have written elsewhere on Ficino's connections with King Matthias, most recently: Valery Rees, "Buda as a centre of Renaissance and Humanism," in *Medieval Buda in Context*, ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, and András Vadas (Leiden: Brill, 2016), 472–493.
5 Ficino, *Commentarium in Convivium Platonis De amore*, VI, 1 (hereafter: Ficino, *De amore*). A copy of this work was sent to Janus Pannonius in 1469. For a good edition of the Latin text, see Pierre Laurens, *Commentaire sur le Banquet de Platon*, *De l' amour* (Paris: Les Belles Lettres, 2012) or Dilwyn Knox, *De amore* (forthcoming, Harvard University Press).
6 Ficino, *De amore*, III, 3.
7 Ibid., V, 2.
8 Ibid., VI, 6.
9 Third-century physicians and martyrs, Saints Cosmas and Damian were honored by the Medici family.
10 *The Letters of Marsilio Ficino*, trans. members of the School of Economic Science (London: Shepheard-Walwyn, 1975), 10 vols. to date, vol. 2, Letter 15 (hereafter: Ficino, *Letters*).
11 Ibid., vol. 2, Letter 42.
12 Ibid., vol. 2, Letter 39, Cf. Cicero, *De senectute*, xiii, 45.
13 When commenting later on the passage prescribing austerity for Plato's guardians (*Republic*, II, 372), Ficino makes no remark beyond calling it a life that is "healthy and adequate;"' see Arthur Farndell, *When Philosophers Rule* (London: Shepheard-Walwyn, 2009), 10.
14 Teodoro Katinis, *Medicina e filosofia in Marsilio Ficino: il Consilio contro la pestilentia* (Rome: Edizioni di Storia e Letteratura, 2007) (herafter: *Consilio contro la pestilentia*).
15 *Consilio contro la pestilentia*, 187.
16 *Consilio contro la pestilentia*, 165–166.
17 Marsilio Ficino, *Three Books on Life*, ed. C. V. Kaske and J. R. Clark (Binghamton: Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1989), hereafter *De vita*.
18 *De vita*, II, 7.
19 Ficino, *Letters*, vol. 7, 24, to Pier Leone of Spoleto.

The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries

Rossina Kostova*

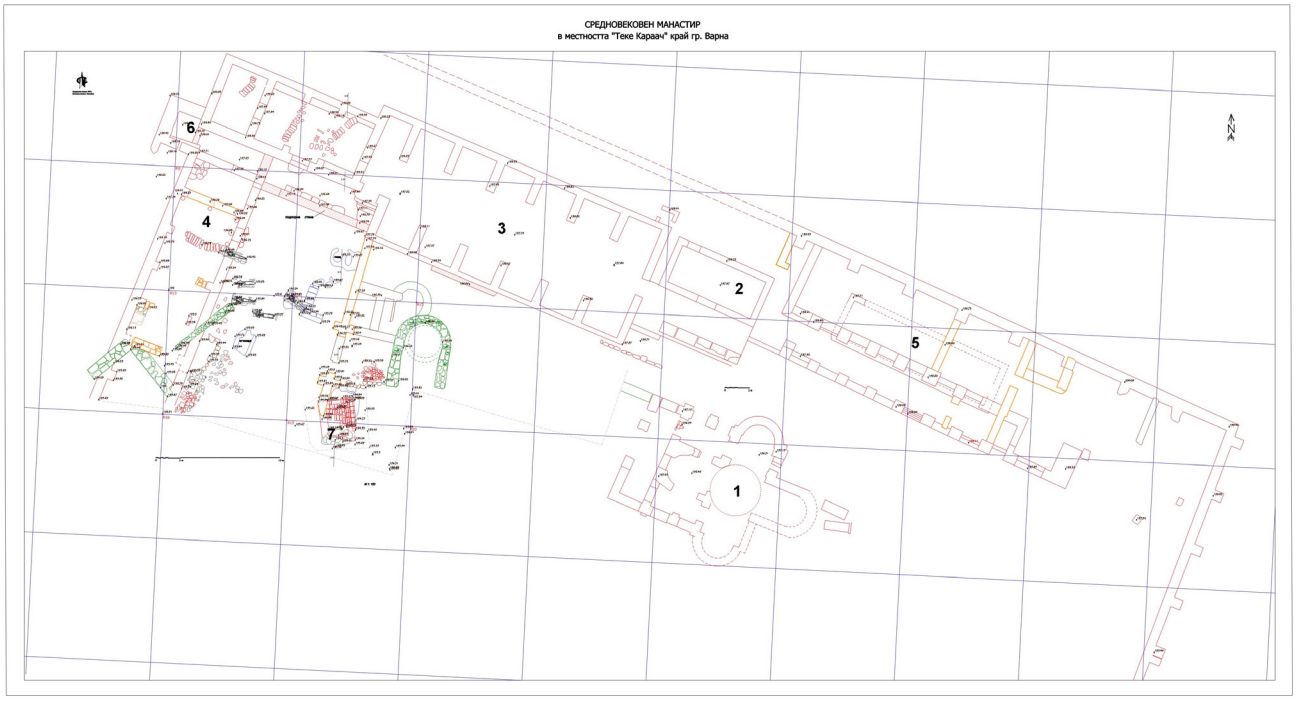
The early medieval monastery at the locality of Karaachteke, 5 km northwest of present-day Varna on the western Black Sea coast, represents a site type that was discovered in the first quarter of the twentieth century.[1] Since 1996, regular excavations have been undertaken here, thus revealing, stone by stone, one of the greatest medieval monasteries in Bulgaria.[2]

The monastery is situated on a high terrace of the southern slopes of the Frangensko plateau in the eastern part of Stara Planina (Haemus), which is open towards Varna bay (Fig. 1). Besides the breathtaking view, the place itself must have been chosen for two main practical reasons: the relatively slight terrain inclination to the south and the availability of a fed water source, already exploited in Roman times. The elaborate architectural complex occupied an area of ca. 1 ha, more than 80% of which has been excavated (Fig. 2).

► **Fig. 1.** *Drone photo of the Mother of God Monastery at the Karaachteke site near Varna, 2010 (photo by the excavation team).*

With respect to the peculiarity of the terrain, the buildings are constructed on terraces that follow the natural north-south slope. The church is

► **Fig. 2.** *Plan of the excavated remains of the Mother of God Monastery near Varna, 2017: 1 - Church; 2 - Hegoumenos's house; 3 - Scriptorium; 4 - Dwelling house; 5 - Dwelling house; 6 - Lavatory; 7 - Hagiasma (drawing by Martin Valchev).*

* University of Veliko Tarnovo

erected on the relatively flat southern part of the main terrace over a solid platform of mortared stones. The church and the rest of the buildings, situated on higher terraces to the north, northwest, and northeast, were connected by massive stone stairs. A supporting wall with buttresses on the interior enclosed the monastery to the north and a similar one bounded it to the east. The monastery seems to have been framed by a building to the west; the arrangement of the southern periphery is hard to reconstruct due to agricultural and building activities in modern times.

The church, the so-called *hegoumenos*' house, and the scriptorium as well as the dwelling house to the west of the church were built in a common technique of *opus mixtum*, which indicates that they must have constituted the original core of the monastery along the east-west axis of the site. The church seems to be a unique combination of a pseudo-quatrefoil and a four-column type with a U-shaped gallery-portico.[3] The interior was adorned with highly elaborate marble sculptural decoration (Fig. 3), polychrome ceramic tiles,[4] and wall paintings, which together demonstrate that the commission and construction of the church were done by persons with considerable architectural experience and style.

The same can be said about the *scriptorium*, the layout of which is without parallel even in a wider Byzantine context[5] (Fig. 2.3). The high living standard of the monastery is also demonstrated by the hygienic features it was supplied with (Fig. 2.6).

► **Fig. 3.** *Sculptural decoration from the church (photo by Kazimir Popkonstantinov).*

► **Fig. 4.** *Western separating wall from the eleventh-century and the hagiasma: a view from the west and above (photo by Kazimir Popkonstantinov).*

A discovery in 2013 provided unexpected insights into the story of the site. Beneath a wall that once separated the church from the western courtyard of the monastery we found a completely surviving *hagiasma* (holy spring) (Fig. 4). The form is an elegant, single-nave, barrel-vaulted building, built in *opus mixtum* similarly to the core of the complex (Fig. 5). Water flowed outside through a clay pipe built into the southern wall of the room, perhaps into a decorative basin (Fig. 6).[6] Although we have not found any exact parallels of the *hagiasma* yet, some relevant structures in Constantinople suggest where the idea and design might have come from.[7]

Thus, although the final stage of the excavations is still on-going, the results we have so far encourage us to puzzle out the fascinating story of the only surviving monumental medieval monastery on the western Black Sea coast:

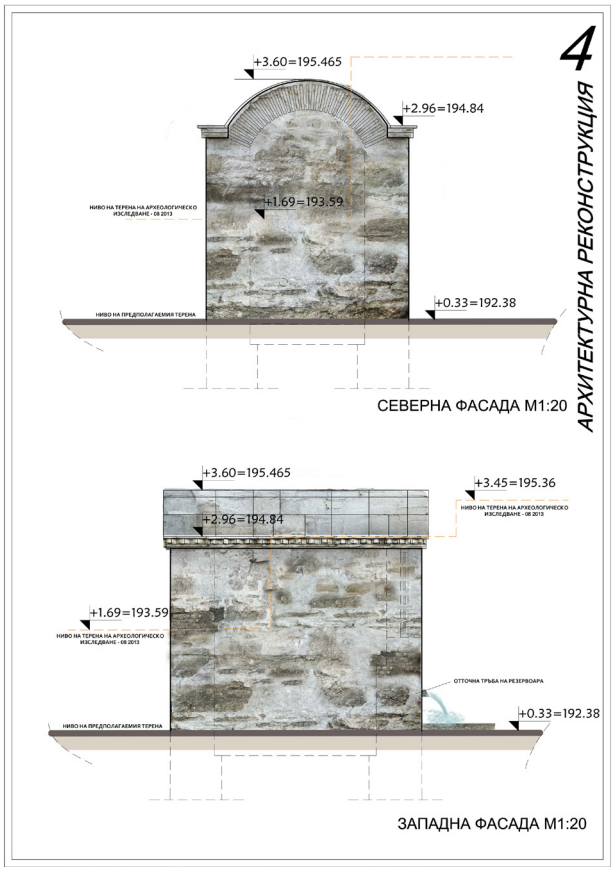
- The seal of Prince Boris-Michael (issued between AD 864 and 889) found on the site in 1921 as well as the size and appearance of the monastery indicate royal support for the foundation in the mid-ninth century.

- The date and location of the monastery indicate its function. The rural northwestern surroundings of the deserted ancient city of Odessos (present-day Varna), where the monastery of Karaachteke is situated, were one of the most densely inhabited regions in Bulgaria from the eighth to tenth centuries.[8] Apparently, the main duty of the monastic community there was missionary activity during the conversion of the Bulgarians attempted by Boris-Michael from AD 864 onwards.
- The layout and style of the architecture leave no doubt that Byzantine missionaries, probably sent from Constantinople by Basil I (867-886) in AD 870, commissioned the complex with the support of the Bulgarian ruler.[9]
- The sophisticated, even luxurious, environment of the overall monastic setting implies that a high-status cleric, most likely a bishop, dwelt in the complex. It seems that the monastery was designed as designed to substitute urban type of settlement in order to house the relevant ecclesiastical administration and thus functioned as an episcopal residence.
- Constantinopolitan clerics must have brought with them the idea of using the natural resources of the site, constructing a *hagiasma* in order to intensify conversion.[10] This must have been the means through which the cult of the Mother of God, the patron saint of the monastery, was strengthened and spread abroad.
- Most likely, sometime during the active period of the monastery, between the mid-ninth century and the first quarter of the eleventh century, an earthquake cut off the water source that supplied the hagiasma and the monks buried the dry holy spring in order to avoid any harm to the monastery's reputation.

In 2002, when I finished my doctoral thesis, I knew only half of the story of this monastery near Varna. Now, 16 years later, excavations have brought more of it to light, but certainly not everything. Monastic archaeology never ends, Jóska, and you know this better than anyone. Keep going!

► **Fig. 5.** *Interior of the hagiasma: a view from the south (photo by Kazimir Popkonstantinov).*

► **Fig. 6.** *Northern and western façades of the hagiasma (architectural reconstruction by Juli Farkov).*

Notes

1 Between 1996 and 2002 I was working on my doctoral thesis on ninth- and tenth-century Bulgarian monasteries at the Department of Medieval Studies at CEU, under the supervision of József Laszlovszky. In 2003, Jóska accepted my invitation to deliver public lectures at the University of Veliko Tarnovo and we used the opportunity to visit a number of medieval archaeological sites with him and Csilla Siklódi. One of them was the monastery near Varna, the one he had read about in my thesis. I am sure that he remembers this wonderful place and would be pleased to learn the latest developments about it.

2 I am a member of the team, headed by Professor Kazimir Popkonstantinov at the University of Veliko Tarnovo. For a summary of the excavation results and references to all relevant publications, see: Kazimir Popkosntantinov, Rossina Kostova, and Valentin Pletnyov, "Manastirite pri Ravna i Karaachteke v manastirskata arheologiya na Balgariaya" [The monasteries of Ravna and Karaachteke in the monastic archaeology of Bulgaria], in *Balgarskite zemi prez srednovekovieto VII-XVIII v. Mezhdunarodna konferentsiya v chest na prof. Al. Kuzev, Varna, 12-14 septemvri, 2002*, *Acta Musei Varnaensis* 3, no. 2 (Varna: Regionalen istoricheski muzej-Varna, 2005), 110-115; Kazimir Popkonstantinov and Rossina Kostova, "Architecture of Conversion: Provincial Monasteries in 9th-10th c. Bulgaria," in *Arhitektuira Vizantii i Drevnej Rusi IX-XII vekov. Materialy mezhdunardnogo seminara 7-21 noyabrya 2009 goda*, Труды Государственного Эрмитажа, LIII (St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2010), 118-132; Rossina Kostova, "Patronage and Monastic Geography in Bulgaria in the Late Ninth and Tenth Centuries," in *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. Vasil Gjuzelev and Kiril Petkov (Sofia: American Research Center in Sofia, 2011), 189-209; Kazimir Popkosntantinov, Rossina Kostova, and Valentin Pletnyov, "Novootkrito ayazmo v knyazheskiya manastir kraj Varna – svidetelstvo za kulta kam sv. Bogoroditsa v Balgariya prez IX-X v." [A newly discovered *hagiasma* in the royal monastery near Varna –evidence for the cult of the Mother of God in Bulgaria in the 9th-10th c.], *Bulgaria Mediaevalis* 6 (2015): 59-73.

3 Popkonstantinov and Kostova, "Architecture of Conversion," 124-125.

4 Marble octagonal colonettes with inlaid plaques, mullions, capitals of various size carved with palmettes, rosettes and crosses have parallels in Preslav (e.g., the Round Church, the "Palace monastery") and in Constantinople (e.g., the Theotokos church in the monastery of Lips), see Kazimir Popkosntantinov, Rossina Kostova, and Valentin Pletnyov, "Srednovekoven knyazheski manastir v m. Karaachteke, Varna [The medieval royal monastery at the site of Karaachteke, Varna], in *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017 g.* (Sofia: Natsionalen arheologicheski institute pri BAN, 2018), 743-745; Totyu Totev, *Dvotrtsoviyat manastir v Preslav* [The palace monastery in Preslav] (Šumen: Antos, 1998), 97, Table XL.1; Theodore Macridy, Arthur S. Megaw, Cyril Mango, and Ernest J. W. Hawkins, "The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul," *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964): 276, 307-308, Fig. 45.

5 A similar building, designed to house monastic cells, can be found in the sixth-century monastery of St. Symeon in Aswan, Egypt, see Popkonstantinov, Kostova, and Pletnyov, "Novootkrito ayazmo," 60.

6 Popkonstantinov, Kostova, and Pletnyov, "Novootkrito ayazmo," 62-63.

7 Robert Ousterhout, "Water and Healing in Constantinople," in *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium. Catalogue*, ed. Brigitte Pitarakis, Pera Museum Publication 73 (Istanbul: Pera Müzesi, 2015), 65-77.

8 Rossina Kostova, "Topography of Three Early Bulgarian Monasteries and the Reasons for their Foundation: A Case of Study," *Archaeologia Bulgarica* 3 (1998): 108-125.

9 A large number of bishops and monks were sent on the second Byzantine mission to Bulgaria in AD 870. Theophanes Continuatus, "Chronographia," in *Theophanes Continuatus. Ioannes Cameniala. Symeon Magister. Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Corpus scriptorum historiae byzantinae 45 (Bonn, 1838), 342.

10 For the revival of the *hagiasma* related to the cult of the Mother of God in Constantinople, see Popkonstantinov, Kostova, and Pletnyov, "Novootkrito ayazmo," 66-67.

The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power

Daniel Ziemann*

The abbey of Corvey was one of the most important monastic sites in the Frankish and Roman Empire.[1] Especially during the tenth century, the Ottonian emperors visited Corvey quite frequently. The abbot had significant political influence. Many bishops came from Corvey, which was home to one of the leading libraries and an outstanding school. The most famous work among the many written by monks from there is the Saxon history by the monk Widukind of Corvey, one of the most valuable historiographic sources for the political history of Germany under the reign of King Henry I and King (and later Emperor) Otto I.[2] In the eleventh century, the abbey lost some of its importance but remained one of the most significant monastic places in the region. This article briefly traces the abbey's importance for royal and imperial rulership under the Carolingians and Ottonians.

The early period

Place and space played a crucial role in the early days of the abbey of Corvey. The abbey was founded twice. After a first attempt to found a monastery at a place called Hethis failed, the monastery was moved to another place, the present-day town of Höxter. This time the abbey remained. The place is significant since it is situated at the famous *Hellweg*, the road that linked two important regions, the Rhineland and Saxony. The abbey was sited near a bridge across the Weser River, probably built subsequent to the abbey.[3]

Corvey is a daughter abbey of the prominent West Frankish abbey of Corbie in Picardie, which played a dominant role during the reigns of Charlemagne and Louis the Pious. At the time of its foundation, Corvey provided an opportunity for the Carolingian emperors to intensify the ecclesiastical structures in Saxony, a region that had been subdued and forcefully converted to Christianity just a few years earlier. Adalhard, the abbot of Corbie, was also the head of the first monks who were sent to Saxony.[4] While the abbey stayed under the tutorship of Corbie for a time, it soon became independent. Abbot Warin (826/833-856), son of a Saxon count, Ekbert, was probably the first independent abbot of Corvey.[5] Ekbert was a member of the family called the Ekbertines/Cobbones, who were closely connected to the abbey in the ninth and tenth centuries. In the ninth century the abbey had strong ties with Emperor Louis the Pious and his wife Judith, and received many donations and benefits.[6] In 836 the relics of Saint Vitus were transferred from St. Denis to Corvey.[7] From that time on, Saint Vitus remained the most important saint for Corvey.[8]

The ninth century: the consolidation of a network

The abbey benefitted from generous donations throughout the ninth century. In 826, it received the churches in Eresburg/Obermarsberg, in 834 Meppen, and in 855 Visbeck in the "Emsland."[9] Between 822 and 875, the abbey received about 400 donations of property located in three hundred different places. These estates were scattered across the large area roughly circumscribed by the North Sea and the Mosel, Lahn and Elbe rivers.[10] In 833, Corvey received minting rights.[11]

Besides the landed property, Corvey established a political network maintained by its connections with influential families and by monks who were promoted to serve as bishops all over the empire.[12] The main duties of the abbey included missionary activities, especially in the

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

north; Ansgar, one of the Corvey monks involved in these activities, was sent to preach the Christian faith in 826 before becoming the archbishop of Hamburg-Bremen in 831.[13] Pope Stephen VI made the abbey directly subordinate to the papacy on May 30, 887, with the mediation of Bishop Wigbert of Hildesheim (880-908), a former monk of the abbey and an influential personality of the time.[14] Corvey's sphere of influence also extended to regions far from its core area. One example is the active role that Corvey played in the process of Christianizing Bohemia, as the patrocinium of Saint Vitus in Prague demonstrates.[15]

The late ninth and early tenth century: the changing role of Corvey

The abbey continued to enjoy the benevolence of the Carolingian rulers even after the division of the Frankish Empire and the decline of central power. In 887, Charles III granted the abbey an exemption from the military service. This, however, due to the difficult situation at the time, was limited to thirty companions of the abbot, while the rest remained subject to military duty.[16] While Corvey clearly profited from benefices during the ninth century and accumulated property and privileges, the kings and emperors of the Carolingian dynasty never visited the abbey. It was far from the power centers in Aachen or the region between the Rhine and Loire preferred by Charlemagne and Louis the Pious. After the empire was divided under the rule of Louis the German, and later under his successors, the situation did not change; most of the time the kings stayed in Bavaria and the region around the Main River. Corvey was clearly regarded as a means for controlling a region where the kings were not able to interfere directly. The first ruler who visited Corvey was Arnulf of Carinthia in 889.[17] This visit was quite unusual as he, like his predecessors, normally stayed far from Saxony in the main Bavarian and Frankish lands.

The close connection with the noble family of the Ekbertines/Cobbones remained crucial for the abbey. Cobbo the Younger, a son of Count Ekbert, perhaps gave the abbey some of the property he had received from Arnulf of Carinthia. Members of the family occupied the post of the abbot for quite a long time. The abbots Bovo I (879-890), Bovo II (900-916), and Bovo III (942-948) were all members of this influential family.[18] The dynastic change in 911, when Conrad I from the Conradinian family was crowned king, did not change the situation. Conrad's father had intervened in favor of the abbey in 900.[19] His son, the new King Conrad I, visited Corvey in 913 and confirmed the freedom of elections, immunity, and the income from the tithe from its own courts. The latter could be based on a forgery claiming that this right had been granted by one of Conrad's predecessors. It meant a significant loss for the bishoprics of Paderborn and Osnabrück, something that may have caused problems if it were discovered.[20] Apart from his visit, Conrad mainly ruled from his core area around Hesse and the Main region. Like his Carolingian predecessors, he might have considered the monastery as a means for controlling an area where he was not able to be present in person.[21]

Corvey under the Ottonians

The situation changed significantly under the Ottonians. In 919, when Henry I became king, Saxony immediately became the central region from which the new dynasty ruled the kingdom.[22] Under Henry I, Corvey seems to have maintained its close relationships to the throne. For example, Henry may have contributed to the embellishment of the altar on the initiative of his wife Mathilda,[23] who was certainly a supporter of the abbey as she plays a prominent role in Widukind's *Saxon History*. The relationship with Otto I, who ruled from 936, was cooler and less close. The diplomas issued by Ottonian rulers are predominantly recognitions of previous privileges. For instance, on April 22, 922, Henry I renewed former diplomas at request of his wife Mathilda and his son Henry.[24] The Ottonian family as a whole, however, continued to present themselves as supporters of the abbey. Members of the Ottonian family are presented as interveners in favor of Corvey, for example, in 936 when Otto on request of the abbot Folcmar supported by his son Liudolf and Queen Edgitha, renewed privileges.[25] Similar confirmations were supported by Edgitha again in 940;[26]

by Brun, chancellor and brother of Otto I, in 942;[27] by Henry, brother of Otto I, in 945;[28] and by Brun, again, in 946,[29] and 965.[30] The last charter was issued for the salvation of the Ottonian family: Otto's parents Mathilda and Henry, his wife Adelheid, and his son Otto.

Even though no large-scale acquisitions took place in the Ottonian period, the abbey enjoyed some important donations, for example, the royal ban or the right of enforcement over the castlework (*Burgbann*) of people living in the region of the Au, Nethe, and Wethi.[31] Abbot Bovo III (942-948) received the right of minting and tolls for the town of Meppen in 945.[32] The situation continued under Otto II, who confirmed Conrad I's privileges on request of abbot Liudolf supported by his mother, Adelheid.[33] On April 3, 981, Pope Benedict VII granted Corvey the exemption privileges of direct subordination to the Holy See, together with the right to freely elect the abbot.[34] Other donations followed at the end of the tenth century.[35]

It seems that the distance that characterized the relationship during the reign of Otto I slightly changed under his successors. It is, however, apparent that Corvey received almost all its estates during the Carolingian period, while the Ottonians mainly confirmed established privileges and donations, only adding new ones occasionally.[36] Other monasteries, for instance, the abbey dedicated to Saint Maurice in Magdeburg, enjoyed more privileges and donations in this period.[37] This is in sharp contrast to the spatial importance of Corvey in Ottonian times. While the early Carolingians never visited the abbey, Ottonians frequently stayed there on their constant travels across their kingdom and empire. Until the beginning of the Staufer dynasty's rule in the twelfth century, the abbey was visited approximately a hundred times by kings and emperors.[38] Its geographical importance went from being a stronghold in a region far from the power center to becoming a key location near the core area of imperial governance. Interestingly, this new geographical importance did not result in further donations because Corvey remained politically connected with families who were not always close to the royal and imperial court, at least under Otto I. The *Saxon History* by Widukind of Corvey is certainly an attempt to resolve this issue and to bring the abbey closer to the court. The importance of the abbey was, nevertheless, recognized and respected. It only lost some of its importance when the whole region turned into a periphery again in 1024.

Concluding remarks

The abbey of Corvey was a remarkable place, a powerful abbey that played a crucial role in Carolingian politics in Saxony in the ninth century and Ottonian politics in the tenth. A closer look at the diplomas and privileges granted by kings and emperors shows a more complex picture. It seems that the abbey acquired many of its estates when the region where it lay was on the periphery of the realm. Although it suddenly became a central place under the Ottonians from 919 onward, it seems that Otto I, especially, had a cool and distant relationship with Corvey, which is evident in Widukind of Corvey's famous *Saxon History*. While some members of the Ottonian family remained strong supporters of the abbey, most of the diplomas issued during the Ottonian rule, especially by Otto I, were recognitions of privileges granted by former kings and emperors. Otto I paid more attention to other ecclesiastical institutions in the region. This may have changed slightly under the rule of his successors, Otto II and Otto III. This brief overview demonstrates that spatial analysis must take various different factors into account. Changing political patterns have significant implications for institutions mostly due to changing geographical orientation. Formerly remote regions become centers and vice versa, although the exact impact on the various existing institutions can differ from case to case. Due to the importance of Widukind of Corvey's *Saxon History* one might be tempted to assume that Corvey reached its peak at the time of its writing. Further research is necessary to shed more light on this question; despite the perceived importance suggested by his colossal work, it is more likely that the abbey reached the zenith of its prestige, economic, and political power a century before Widukind's time.

Notes

1 An extensive bibliography can be found in Michael Koch and Andreas König, eds., *Bibliographie Höxter, Corvey und Corveyer Land: 3. erweiterte Ausgabe; Stand: Januar 2017* (Münster: Historische Kommission für Westfalen, Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 2017); for a comprehensive study on Corvey, see Hans-Georg Stephan, *Studien zur Siedlungsentwicklung und -struktur von Stadt und Reichskloster Corvey (800-1670): Eine Gesamtdarstellung auf der Grundlage archäologischer und historischer Quellen*, 1-3 (Neumünster: Wachholtz, 2000); general overviews can be found in Andreas König, Holger Rabe, and Gerhard Streich, eds., *Höxter: Geschichte einer westfälischen Stadt,* vol. 1, *Höxter und Corvey im Früh- und Hochmittelalter* (Hannover: Hahn, 2003), 80-120 (the chapter by Hans-Georg Stephan, "Die Reichsabtei Corvey: Geschichte und Archäologie"), and 121-153. The famous Carolingian mural paintings are the topic of Anna Skriver and Hilde Claussen, *Wandmalerei und Stuck aus karolingischer Zeit* (Mainz: Von Zabern, 2007); for further overviews on Corvey's history see Wilhelm Stüwer, "Corvey," in *Die Benediktinerklöster in Nordrhein-Westfalen*, vol. 8, ed. Hrabanus Haacke (St. Ottilien: EOS, 1980), 236–293; Hans H. Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei Corvey in der Salierzeit* (Cologne: Böhlau, 1972); for a short overview in English see John W. Bernhardt, *Itinerant Kingship and Royal Monasteries in Early Medieval Germany, c. 936-1075* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 195-203.

2 Hans-Eberhard Lohmann and Paul Hirsch, eds., *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei / Widukindi Monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres: Fünfte Auflage*, Monumenta Germaniae Historica [henceforth MGH], SS. rer. Germ. 60 (Hannover: Hahn, 1935); Matthias Springer, "Widukind von Corvey," in *Hoops Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, vol. 33, *Waagen und Gewichte – Wielandlied: 2. vollständig neubearbeitete und stark erweiterte Auflage*, ed. Heinrich Beck, Dieter Geuenich, and Heiko Steuer (Berlin: De Gruyter, 2006), 586–592; Johannes Laudage, "Widukind von Corvey," in *Von Fakten und Fiktionen: Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung*, ed. Johannes Laudage (Cologne: Böhlau, 2003), 193–224; Sverre Bagge, *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950-1150* (Leiden: Brill, 2002), 23-94; Ludger Körntgen, *Königsherrschaft und Gottes Gnade: Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit* (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 74-101; Klaus Naß, "Widukind von Corvey," in *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon,* vol. 10, ed. Burghart Wachinger et al. (Berlin: De Gruyter, 1999), 1000–1006; K. F. Morrison, "Widukind's Mirror for a Princess: An Exercise in Self-Knowledge," in *Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte: Peter Herde zum 65. Geburtstag*, ed. Karl Borchardt and Enno Bünz (Stuttgart: A. Hiersemann, 1998), 49–71; Hagen Keller, "Widukinds Bericht über die Aachener Wahl und Krönung Ottos I.," *Frühmittelalterliche Studien* 29 (1995): 390–453; Johannes Fried, "Die Königserhebung Heinrichs I. Erinnerung, Mündlichkeit und Traditionsbildung im 10. Jahrhundert," in *Mittelalterforschung nach der Wende: 1989*, ed. Michael Borgolte (München: Oldenbourg, 1995), 267–318; Gerd Althoff, "Widukind von Corvey: Kronzeuge und Herausforderung," *Frühmittelalterliche Studien* 27 (1993): 253–272; Helmut Beumann, *Widukind von Korvei: Untersuchungen zur Geschichtsschreibung und Ideengeschichte des 10. Jahrhunderts* (Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1950); Wilhelm Wattenbach and Robert Holtzmann, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter: Deutsche Kaiserzeit*, vol. 1, pt. 1 (Berlin: Verlagsbuchhandlung Dr. Emil Ebering, 1938), 25–33.

3 On the foundation see Helmut Wiesemeyer, "Die Gründung der Abtei Corvey im Lichte der *Translatio Sancti Viti*: Interpretation einer mittelalterlichen Quelle aus dem 9. Jahrhundert," *Westfälische Zeitschrift: Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 112 (1962), 245–274; Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei Corvey*, 17–19; Stephan, "Die Reichsabtei Corvey," 80; Karl H. Krüger, *Studien zur Corveyer Gründungsüberlieferung* (Münster: Aschendorff, 2001); Klemens Honselmann, "Initia Corbeiae: Der Erlebnisbericht der Gründung Corveys eines aus dem Sollingkloster Hetha gekommenen Mönches von 822," *Archiv für Diplomatik* 36 (1990): 1–9; concerning the "Hellweg," see Bernhardt, *Itinerant Kingship*, 177-181, also Paul Leidinger, "Der Westfälische Hellweg als frühmittelalterliche Etappenstraße zwischen Rhein und Weser," *Westfälische Zeitschrift* 149 (1999): 9–33.

4 Brigitte Kasten, *Adalhard von Corbie: Die Biographie eines karolingischen Politikers und Klostervorstehers* (Düsseldorf: Droste, 1986); Henri Peltier, *Adalhard, abbé de Corbie* (Amiens: Société des antiquaires de Picardie, 1969); Fabrice Foucher, "Adalhard et les deux Corbie, fondation et architecture raisonnée d'un monastère carolingien," *Hortus Artium Medievalium* 13, Elites and Architecture in the Middle Ages, vol. 1 (2007): 75–85.

5 Karl Heinrich Krüger, "Zur Nachfolgeregelung von 826 in den Klöstern Corbie und Corvey," in *Tradition als historische Kraft: Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des früheren Mittelalters*, ed. Norbert Kamp and Joachim Wollasch (Berlin: De Gruyter, 1982), 181–196; Wiesemeyer, "Die Gründung der Abtei Corvey," 269; on Wala, see Lorenz Weinrich, *Wala, Graf, Mönch und Rebell: Die Biographie eines Karolingers* (Lübeck: Matthiesen, 1963).

6 Stephan, "Die Reichsabtei Corvey," 81; Marc-Aeilko Aris, "Warin von Corvey," in *Lexikon des Mittelalters*, vol. 8, 2049.

7 Franz Stentrup, "Translatio Sancti Viti," in *Abhandlungen über Corveyer Geschichtsschreibung*, ed. Friedrich Philippi (Münster: In Kommission der Aschendorffschen Buchhandlung, 1906), 49–100; Irene Schmale-Ott, *Translatio Sancti Viti martyris: Übertragung des hl. Märtyrers Vitus* (Münster in Westfalen: Aschendorff, 1979); Rudolf Schieffer, "Reliquientranslation nach Sachsen," in *799, Kunst und Kultur der Karolingerzeit: Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn; Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn [vom 23. Juli – 1. November] 1999*, ed. Christoph Stiegemann and Matthias Wemhoff (Mainz: Von Zabern, 1999), 484–497; Hedwig Röckelein, *Reliquientranslationen nach Sachsen im 9. Jahrhundert: Über Kommunikation, Mobilität und Öffentlichkeit im Frühmittelalter* (Stuttgart: J. Thorbecke, 2002).

8 Matthias Becher, "Vitus von Corvey und Mauritius von Magdeburg: Zwei sächsische Heilige in Konkurrenz," *Westfälische Zeitschrift* 147 (1997): 235–249; Hans-Joachim Brüning, "1150 Jahre St. Vitus in Corvey," *Jahrbuch Kreis Höxter* (1987): 233–242; Karl Heinrich Krüger, "Dionysius und Vitus als frühottonische Königsheilige: Zu Widukind 1,33," *Frühmittelalterliche Studien* 8 (1974): 131–154; Heinrich Königs, *Der hl. Vitus und seine Verehrung: Beiträge zur Vitusforschung anläßlich der 1100-Jahrfeier der Vitustranslation von St. Denys nach Korvey 836 – 1936* (Münster: Der Westfale, 1939).

9 Stephan, "Die Reichsabtei Corvey," 81; Roger Wilmans, ed., *Die Kaiserurkunden der Provinz Westfalen*, vol. 1, *Die Urkunden des karolingischen Zeitalters 777-900* (Münster: Friedrich Regensberg, 1867), no. 9, 16, 30.

10 Stephan, "Die Reichsabtei Corvey," 82.

[11] Wilmans, ed., *Die Kaiserurkunden*, no. 13, 40sq; König, Rabe, and Streich, eds., *Höxter*, 122.

[12] The list of bishops from Corvey, in Therese Virnich, *Corvey: Studien zur Geschichte der Stände im Mittelalter: Diss. Bonn* (Bonn: Hauptmannsche Buchdruckerei, 1908), 61-62.

[13] Wolfgang Seegrün, "Art. Ansgar: geb. 796 oder davor [Nordostfrankreich], gest. 3.2.865 Bremen; Mönch in Corbie, zuletzt (816) Schulmeister und Gemeindeprediger, 823 dasselbe in Corvey, 831 erster Erzbischof von Hamburg," in *Lebensläufe zwischen Elbe und Weser: ein biographisches Lexikon*, vol. 2, ed. Brage Bei der Wieden, and Jan Lokers (Stade: Landschaftsverband der ehemaligen Herzogtümer Bremen und Verden, 2010), 26; Karl Jordan, "Ansgar (Anskar): geb. um 801 in der Nähe von Corbie in der Picardie - gest. 3.2.865 Bremen; Erzbischof von Hamburg-Bremen (831-865)," in *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon*, vol. 1, ed. Olaf Klose and Eva Rudolph (Neumünster: Karl Wachholtz, 1970), 45.

[14] Philipp Jaffé, et al., *Regesta Pontificum Romanorum*, vol. 1 (Leipzig: Veit et comp., 1885), (JL) #3429; Caspar Ehlers, *Die Integration Sachsens in das fränkische Reich (751-1024)*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte Band 231 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007), 148, No. 6.

[15] Königs, *Der hl. Vitus*, 243-554.

[16] Paul Kehr, ed., *Die Urkunden der deutschen Karolinger*, vol. 2, *Die Urkunden Karls III.*, MGH, DD Karl (Berlin: Weidmann, 1937), no. 158, 255-257.

[17] Paul Kehr, ed., *Die Urkunden der deutschen Karolinger*, vol. 3, *Die Urkunden Arnolfs*, MGH, DD Arn (Berlin: Weidmann, 1940), no. 59, 85-87; König, Rabe, and Streich, eds., *Höxter*, 138; concerning Saxony under the rule of Arnulf see Matthias Becher, "Zwischen König und "Herzog": Sachsen unter Kaiser Arnolf," in *Kaiser Arnolf: Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts. Regensburger Kolloquium 9.-11.12.1999*, ed. Franz Fuchs and Peter Schmid (Munich: Beck, 2002), 89–121; Roman Deutinger, *Königsherrschaft im Ostfränkischen Reich: Eine pragmatische Verfassungsgeschichte der späten Karolingerzeit* (Ostfildern: Thorbecke, 2006).

[18] Nathalie Kruppa, "Die Billunger und ihre Klöster: Beispiele zu den weitläufigen Verbindungen im frühmittelalterlichen Sachsen," *Concilium Medii Aevi* 12 (2009): 1–41; Ehlers, *Die Integration Sachsens*, 173–175, 507; Cobbo intervenes in favor of Corvey in DD Arn, No. 74, 111; Wilmans, ed., *Die Kaiserurkunden*, 256–260.

[19] Theodor Schieffer, ed., *Die Urkunden der deutschen Karolinger*, vol. 4, *Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes*, MGH, DD Zw / DD LK (Berlin: Weidmann, 1960), no. 6, 102–103.

[20] Theodor v. Sickel, ed., *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, vol. 1, *Die Urkunden Konrad I. Heinrich I. und Otto I.* MGH, DD K I / DD H I / DD O I (Hannover: Hahn, 1879-1884), no. 14, 14; Ernst Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches*, vol. 3, *Die letzten Karolinger: Konrad I.* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1888), 585; Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei*, 24.

[21] Hans-Werner Goetz, "Der letzte 'Karolinger'? Die Regierung Konrads I. im Spiegel seiner Urkunden," *Archiv für Diplomatik* 26 (1980): 56–125.

[22] Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei*, 25.

[23] Book 1, ch. 18 in Robert Holtzmann, ed., *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*, MGH, SS rer. Germ. N. S. 9 (Munich: Monumenta Germaniae Historica, 1996; reprint of Berlin: Weidmann, 1935), 25.

[24] Sickel, ed., *Die Urkunden*, DD H I, No. 3, 41–42.

[25] RI II, 1, no. 59 in *Regesta Imperii Online*, accessed October 18, 2018, http://www.regesta-imperii.de/id/0936-10-17_1_0_2_1_1_141_59; Sickel, ed., *Die Urkunden*, DD O I, no. 3, 92-93.

[26] Ibid., DD O I, no. 27, 113–114.

[27] Ibid., DD O I, no. 48, 131–132.

[28] Ibid., DD O I, no. 73, 152–153.

[29] Ibid., DD O I, no. 77, 157.

[30] Ibid., DD O I, no. 292, 409.

[31] Ibid., DD O I, no. 27, 113-114; Bernhardt, *Itinerant Kingship*, 196-197.

[32] Ibid., DD O I, no. 73, 152–153, 157; Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei*, 26.

[33] Theodor v. Sickel, ed., *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, vol. 2, part 1, *Die Urkunden Otto II.*, MGH, DD O II (Hannover: Hahn, 1888), no. 81, 97.

[34] Jaffé, et al., *Regesta Pontificum Romanorum*, JL #3806; Harald Zimmermann, ed., *Papstregesten 911-1024*, Regesta Imperii, II, 5: Sächsische Zeit, 2nd rev. edition (Cologne: Böhlau, 1998), no. 589, 182.

[35] Theodor v. Sickel, ed., *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, vol. 2, part 2, *Die Urkunden Otto III.* MGH, DD O III (Hannover: Hahn, 1893), no. 37 and 169, 436-437, and 580-581, respectively; Kaminsky, *Studien zur Reichsabtei*, 27.

[36] Stephan, "Die Reichsabtei Corvey," 82.

[37] Christof Römer, "Magdeburg, St. Moritz," in *Die Mönchsklöster der Benediktiner in Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen-Anhalt, Thüringen und Sachsen*, ed. Monika Lücke and Christof Römer (St. Ottilien: EOS, 2012), 109–126; concerning Magdeburg in general: Michael Kleinen, "Magdeburg, die Lieblingspfalz Otto I.?" in *Magdeburg: Die Geschichte der Stadt 805-2005*, ed. Matthias Puhle (Dössel [Saalkreis]: Stekovics, 2005), 75–84; see also the contributions in Matthias Puhle, ed., *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa*, vol. 1, *Essays* (Mainz: Von Zabern, 2001).

[38] König, Rabe, and Streich, eds., *Höxter*, 138; Bernhardt, *Itinerant Kingship*, 196; Thomas Vogtherr, *Die Reichsabteien der Benediktiner und das Königtum im hohen Mittelalter (900-1125)* (Stuttgart: Thorbecke, 2000), 310-314.

Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására

Virágos Gábor*

Rónaszegi Miklós neve jól cseng a történelmi ifjúsági regények ismerőinek, kedvelőinek körében. Amikor a Pomázi Cykó család történetével kezdtem foglalkozni, meglepődve tapasztaltam, hogy a forrásokból kihámozott kép erősen emlékeztet valamire, amit még sok évvel ezelőtt olvastam. Először csak a déjá vu játékára gondoltam, végül azonban be kellett látnom, hogy bár tulajdonképpen semmi nem egyezett, az egész összhatása mégis emlékezetembe idézte (némi töprengés után) Rónaszegi Miklós négy részből álló regénysorozatát, a Kartal „quadrológiát".[1] Kartal egy elszegényedett, paraszti sorba süllyedt, Uzafia Péter nevű nemes egyetlen fia. Péter Uza legkisebb fia volt, aki ráadásul más anyától is született mint testvérei, s apja az ő örökrészét eladta a Nyulak szigeti apácáknak. Az eredeti okmányt megszerzendő Péter betör az apátság levéltárába, ahol azonban testvérei (máshol már csak a barátai[2]) fosztogatni kezdenek, amit később persze Péterre fognak. A bajvívásra ítélt Pétert egy a birtokaira éhes szomszédja, a Káta nembeli Gyula csellel életveszélyesen megsebesíti, ám végül mégis túléli, feleségül veszi egy rabszolga lányát és földet kér művelésre Pakai Csomától robotért és úrbérért. Péter fia, Kartal, aki a keresztségben a János nevet kapta, egy, a Sióhoz közeli faluban született, s megközelítőleg azonos korú az ifjú, épp csak Magyarországra érkező Károly Róbert királlyal, akit kalandos módon az ország trónjára segít. Cserébe apja volt birtokait, köztük Szandavárat, kéri és kapja vissza. Ezek közt is kiemelve szerepel Pomáz.[3] Ráadásul megkapja még Csókakő várát is, s ez lesz aztán a rezidenciája. Végül feleségül veszi Bankó Virágot, akitől aztán Borsa (vagy keresztény nevén Bálint) nevű fia születik.

Az írói fantázia itt-ott előforduló túlkapása, néhány szerencsétlen ismétlés, valamint pár történelmi tévedés mellett a mű valós történelmi hátterének ábrázolása, valamint a Cyko családra vonatkozó mondanivaló mellbevágóan találó. Rónaszegi Miklós vagy nagyon nagy beleérzéssel rátapintott a család kezdeteinek lényeges momentumaira a vélhetően alig pár olvasott forrás alapján, vagy a véletlen úgy hozta, hogy a kitalált családfa történetesen „visszavetíthető" a valóságosra is. Péternek ugyan nem, testvérének azonban volt két fia is. Ezek között ugyan nem volt János nevű, az egyik fiú utódját viszont valóban így hívták; sőt, a családban ez lett a leggyakoribb név. A királlyal ez a János is tarthatott fenn személyes kapcsolatot, közelebbi ismeretségbe az uralkodóval azonban inkább a testvére kerülhetett. A legfőbb közös vonás pedig, úgy a műben, mint az életben, maga a közvetlen kapocs egy Cyko és az Anjou király közt, mely a fiaikra is vonatkozott. Maga a Bálint név csak jóval később bukkan fel a családban, ha viselője egyáltalán oda tartozott. Ennyi előzetes után talán érdekes megismerkedni az irodalomban már megörökített család valódi történetével is.[4]

A Pomázi Cyko család története

A középkori Cyko család történetével először egy ásatási dokumentáció, a pomázi Klissza dombi lelőhely anyagának feldolgozásakor találkoztam.[5] Pontosabban, a történet nemlétével kellett szembesülnöm. Mivel a Pomázon feltárt építmény minden valószínűség szerint a nevezett família tulajdonában volt, a lelőhely értelmezéséhez elkerülhetetlen volt egy lehetőleg részletes családtörténet összeállítása. Ehhez nem csak az okleveles anyag, illetve a krónikák idevonatkozó említései, hanem a lelőhely és a régészeti feltárás leletanyaga is forrásul szolgáltak: a két forráscsoport mintegy kiegészítette, illetve megerősítette egymást.

Két alapvető segítség (kiindulópont) állt rendelkezésemre a kutatás kezdetekor. Az egyik, a tudományos alap, a Karácsonyinál szereplő adatok a nemzetségről,[6] valamint egy Engel Pál által

összeállított családfa volt.[7] A másik, „féltudományos" segítséget, a Sashegyi Sándor által gyűjtött, a családra vonatkozó adathalmaz jelentette.[8] Ezekre alapozva indult meg a kutatás az elérhető okleveles anyag, illetve birtoktörténeti szempontból releváns térképek összeszedésére. Biztos, hogy a teljességre törekvés ellenére kimaradt néhány forrás a gyűjtésből, különösen a 15. század végi – 16. század eleji időszakra vonatkozóan, ezek későbbi felbukkanása azonban várhatóan nem okoz majd óriási meglepetéseket az általánosan megfigyelt tendenciákban.

A Cykók története talán nem véletlenül kapcsolódik össze Pomáz falu középkori történetével. Ez a család volt bizonyíthatóan a falu legfontosabb birtokosa legkésőbb a 13. század végétől a 16. század elejéig. Pomáz nevű település először a dömösi apátság alapítólevelében tűnik fel 1138-ban: az apátság sok más közt megkapja Pomázt is kilenc szőlővel és hat szőlőművessel.[9] Ezután csak 1236-ban szerepel a falu neve, de ekkor is csak mint előnév: Pomoz-i István királyi emberként vesz részt a Pomázhoz közeli Jeneu (Jenő) határjárásában.[10] A településre vonatkozó említések a 13. század második felétől sokszorozódnak meg, ráadásul ezek szinte kivétel nélkül mind a Nyulak szigeti apácák itteni birtokszerző tevékenységéről tudósítanak.[11] Szisztematikus vásárlással, cserével, vagy adományok kérésével az apácák megpróbálták a közeli vidéken a lehető legtöbb területet megszerezni. Az apácáknak ez a törekvése természetszerűen vezetett a Cykókkal való összeütközéshez, mivel a terjeszkedés alapjaiban érintette a Kartal-Kurszán nemzetség itteni ősi birtokait, illetve helyi birtokszerző politikáját. Pomáz neve végül az 1300-as évek elejétől lesz rendszeres szereplője az okleveleknek, de pár esettől eltekintve ez már mindig a Cykókkal kapcsolatban történik.[12]

A falu birtokosait tekintve, és a legkevésbé fontos adatokkal kezdve, előrevetíthető, hogy a falu földjének egy része mindig is kis birtoktagokban, általában kisbirtokosok kezében volt. János és Miklós, János fiai, 1278-ban adják el itteni földjüket.[13] A pilisi konvent egy örökül kapott birtokot ad el Peturke comesnek ugyanebben az évben.[14] Ennek a Peturkének a fia, Mihály, szintén előfordul a forrásokban, méghozzá 1323-ban, egy a Lylyum (Liliom) nevű hölgy által Becsei Imrének eladott szőlő fekvésének meghatározásakor.[15] Tybur fia Péter comes, nyolc további emberrel egyetemben, 1279-ben adja el itteni javait, köztük 164 *jugera* földet és pár szőlőt.[16] A Pomázon élő Eg fia György 1293-ban szintén eladja itteni szőlőjét.[17] Az Osl nemzetség néhány tagja 1300-ban egy birtokot ad Pomáz mellett Dersnek.[18] Ez a hely később Dersülése (*sessio*) néven vált ismertté és Becsei Imre a sógorával, Pomázi Mihállyal közösen a szigeti apácáknak adományozta több más pomázi birtokukkal egyetemben.[19]

Ezen birtokosok mellett volt néhány család, akik meghatározóbb szerepet játszottak a falu életében. Ők alighanem nagyobb birtokokkal rendelkeztek Pomázon és gyakran kerültek konfliktusba a Cykókkal, meg persze egymással is. A Pomázi és a Becsei család ugyan két külön nemzetséghez tartozott, házasság révén azonban szoros kapcsolatba kerültek egymással. A Káloziak kevésbé jelentős famíliája[20] szintén csak nőágon kapcsolódott a Pomázi családhoz. Ideszámítva a Becsei utód Töttös László házasságát Cyko Orsolyával, elmondható, hogy a falu földjeit lényegében birtokló négy család szinte körbeházasodott. (Csak a Cykók és a Káloziak közt nem ismerünk ilyen kapcsolatot.) A négy család közti viszonyt sokkal inkább jellemzi azonban a folytonos pereskedés, mely szintén „körkörösen" zajlott.[21] Ismertek adatok a Becseiek és Pomáziak közös fellépésére a Cykók ellen,[22] a Cykók és a Pomáziak együttes szereplésére a Káloziakkal szemben,[23] valamint a Káloziak Pomáziakkal közös jogvitájára a Becseiek ellenében.[24]

A Cykók szempontjából inkább csak a Becsei és Pomázi családok voltak jelentősek. Míg a Cykók ősei már dokumentáltan birtokosok a faluban a 13. század közepe óta, a Pomázi család csak a 14. században jelenik meg a forrásokban itteni birtokosként.[25] Pomázi Mihály felesége pedig épp Becsei Csata lánya, vagyis Becsei Imre testvére volt.[26] Ennek a párnak egy fia ismert, Benedek,[27] aki feleségül vette Sydowi Bekts Margit nevű lányát.[28] Noha Benedek sokáig szerepel az oklevelekben (1335 és 1371/72 közt), nem született fiú utódja, csak két lánya, Klára és Dorottya.[29] Az idősebb lány, Klára férje Kozár István fia, Gyula lett.[30] Klárát utoljára 1389-ben említik.[31] Dorottya kétszer házasodott: első férje a sógora testvére, Kozári Uguch volt, de 1401-ben már Negyveni János *litteratus* felesége.[32]

A családi kapcsolatok alapján a Pomázi család tehát nem számított túlzottan előkelőnek. Nem így a falu másik főbb birtokosa, a Becsei család. A Becseiek forrásokból ismerhető története Becsei Csatával indul, akinek a fia, Imre, három fiút nemzett: Töttöst (Theutheus), Vesszőst (Wesseus) és Tamást (Thomát).[33] A család minden felnőtt tagja jelentős tisztségeket töltött be a királyi udvarban.[34] Töttös pozíciója II. Cykó helyzetéhez mérhető: lévai, óbudai és visegrádi várnagy, Bars és Pilis megyék ispánja, ajtónállómester, valamint a királyné tárnokmestere.[35] Ő volt a Bátmonostori Töttös család őse. Két fia volt, László és Miklós,[36] akárcsak Vesszősnek (Durazzói Károly állítólagos lefejezőjének), akinek fiait Jánosnak és Tamásnak hívták.[37] Töttös fia László fia László[38] volt Cykó Orsolya férje, aki az 1415-ös boszniai hadjáratban vesztette életét. Az ő László nevű fiúk is jelentős hivatalokat viselt még a királyi udvarban.[39]

A Cyko család eredete és korai története meglehetősen bizonytalan, kétségtelen tény azonban, hogy az ősi Kartal-Kurszán nemzetséghez tartoztak.[40] Az első név szerint is ismert ősük Uza, aki, a dátumokból ítélve, talán már II. András alatt is lovag lehetett.[41] Először 1247-ben említi egy oklevél, midőn ellentmond az esztergomi káptalan beiktatásának bizonyos jenői és thekai (Pest m.) birtokokba.[42] Uzának lehetett több fia is, de csak kettőt ismerünk közelebbről, Pétert és Ferencet.[43] Ezek a fiúk gyakran kerültek összeütközésbe a törvénnyel és a hatalommal, amiben nagy szerepe lehetett a szigeti apácák itteni „agresszív" birtokszerző politikájának. Végül István ifjabb király *malefactor*nak nevezi őket[44] és Péter, az idősebb testvér, alighanem ugyanezen István immáron királyi nyomására, rendelkezik úgy 1271-ben, hogy halála esetén minden birtokát (Jeneu, Sag, Zecheu, Kortul, Bodun és Keueozoua) a Nyulak szigeti apácákra hagyja, ám azzal a kikötéssel, hogy öccse visszavásárolhassa a családban eddig öröklődött birtokokat.[45] Pétert végül a szigeti apácákat képviselő Káta nembeli Gyula öli meg egy perdöntő bajvívás során valamikor 1277 körül. A birtokok az apácákra szállnak, ám a kikötött feltétel sok gondot okozhatott, mert végül egy racionális elgondoláson alapuló megegyezés születik az összes érdekelt fél részvételével. A nemzetség tagjai és az apácák 1279-ben egyezségre lépnek. Eszerint a nemzetség visszakapja minden elvesztett birtokának egynegyedét (a birtokokat Péter a testvérével, Ferenccel és Kabas Tamás nevű unokatestvérükkel együtt birtokolta annak idején), cserébe az apácák megkapják tőlük a számukra legfontosabbnak tűnő Jenew (Jenő) birtok nemzetségi kézen maradt részeit (melyet még Péter és rokonai cserélték el Jaak *comes*szel Budunért), s így az teljes egészében az ő birtokukba kerül. A párbaj győzteseként törvényszerűen egyharmad birtokrészhez jutó Káta Gyula részét pedig már korábban pénzért kiváltották az apácák. Uza már említett fiain, Péteren és az ekkor már szintén halott Ferencen, valamint ez utóbbi fiain (Simonon és Bertalanon) kívül az oklevél említi még a nemzetség néhány más tagját is: Simont a fiaival, Bertalannal és egy másik Uzával, Kabas Tamást a fiával, Tamással, valamint Chuda és Jaak *comes*eket.[46] Pomáz *terra* egy külön oklevél tárgyát képezte, melyben IV. László király megerősíti az apácák tulajdonjogát, mint Uza fia Pétertől örökölt birtokukat. Ez a forrás említi azt is, hogy Pomázt Uza kapta *donatio*ként IV. Béla királytól.[47] Uza már említett másik fiának, Ferencnek, két fia volt: Simon[48], akiről lényegében semmit nem tudunk, valamint a másik, aki 1276-ben még csak Bertalanként szerepel[49], 1300-ban azonban, amikor pereskedni kezd (vagy inkább csak folytatja) az apácákkal a családi birtokokért, már *magister Chyko alio nomine Bartholomeus* néven említik.[50] Ez a Cyko név első megjelenése a családban. Az ő leszármazottai viselik aztán a Pomázi Cyko nevet családnévként.

A családnevek kérdése különös probléma mind a forrásokban, mind a történetírás számára. Mivel még nem alakult ki egyértelmű írásbeli karakterkészlet a magyar hangzók rögzítésére, a „Cyko" név is számos variációban fordul elő az oklevelekben. A kétségtelenül az itt tárgyalt Cyko család tagjainak nevein kívül sok más összefüggésben is előkerül a Cyko név, s ezen esetek egy részében nem tudni mit, avagy kit jelöl az elnevezés.

A legalapvetőbb kérdés talán a név eredete. Noha a "Cyko" szó alaktanilag igen hasonlít a mai csikó szóra, semmi nem utal ezek tartalombeli egyezésére is. A Cyko szó a korabeli forrásokban jelölte mind személyek, mind helyiségek neveit. Ezek (legalább részleges) összeszedése talán se-

gíthet közelebb kerülni a kérdés megoldásához, és kiderülhet az is, hogy mely Cykóknak van egyáltalán rokonsági kapcsolata a Kurszán nembeli Cykókkal.

Helynévként a legkorábbi említésben egy *villa Chycou* szerepel 1230-ban.[51] A *Nygweg* völgyében elhelyezkedő *Chychow* helyiséget valamikor 1244 és 1262 közt kapja a veszprémi egyház.[52] *Horozt* (Haraszt) falu határjárásakor említik *Chychow* falut és az ugyanilyen nevű vizet 1268-ban.[53] *Possessio Chycho* az erdélyi Szolnok megyében először 1283-ban fordul elő oklevélben, majd később gyakran szerepel a forrásokban.[54] A további helyiségek sorában említendő a minden valószínűség szerint Tolna megyei Cyko,[55] a *terra Chichou* és a *Chyhoupothoka* nevű patak Zemplén megyében,[56] valamint *Chycho* (szintén szerepel *Alsouchychow* néven is) mint a komáromi vár tartozéka.[57] Modern átiratban ismert még Czikóháza falu Gömör megyében[58] és Czikófalva Szatmárban.[59] Mivel mindezen adatok a 14-16. századból származnak, megállapítható, hogy a későközépkori Magyarországon (de már a 13. században is) a Cyko név földrajzi névként mind időbeli mind földrajzi értelemben (Erdélytől a Dunántúlig) széles körben elterjedt volt.

A Cyko szó személynévként csak 1294-ben jelenik meg először.[60] A pomázi Cyko családban személynévként először 1300-ból maradt fenn biztos adat.[61] Sokkal problematikusabb azonban meghatározni *Petrus de Cycho* és *Petrus dictus Cyko* személyazonosságát. Az előbbit 1280-ban, mint királyi embert említik egy falu határjárása kapcsán, aki a budai társaskáptalannal közösen végzi a feladatot.[62] A másik Péter bizonyos Temes és Krassó megyei ügyekben volt *relator* 1323-ban.[63] Igazából még a két személy azonossága sem zárható ki teljesen, ráadásul mindkettő azonos korban és területeken tevékenykedik a pomázi Cyko családba tartozó első Cykókkal. Talán a *relator* Péter megfeleltetése a pomázi II. Cykónak (a tárnokmesternek) a legvalószínűbb.[64] Ez esetben persze az 1280-ban említett Péter nem lehet azonos ezzel a másik Péterrel, hiszen II. Cyko 1359-ben halt meg.

A Cyko név előfordul további nemeseknél és nem nemeseknél is. *Cikw* (máshol *Cykou, Joseph* fia) Batizi Miklós *servien*se volt 1329 és 1342 közt.[65] *Chyko* Pál 1409-ben a pécsi káptalan egyik jobbágya volt.[66] *Czyko* Miklós Nyarasapathi György Cegléd mellett lakó jobbágya 1469-ben,[67] míg *Chyco* Bálint (*dictus Chykow*-ként is) a Selyzi családé 1400-ban.[68] Talán ennek a Bálintnak volt az egyik fia *Michael Chycho* (a másik fiú neve *Anthonio* volt), aki annak a Bátmonostori Töttös Lászlónak volt a jobbágya, aki a tárnokmester II. Cyko Orsolya nevű unokájának volt a férje.[69] Számos oklevél említi egy bizonyos *Chykonem filium Bramini* személyét, aki szintén ennek a Töttös Lászlónak volt jobbágya.[70] További Cykó nevű személyek jobban köthetők helyhez is. *Hudus* (Hodos)-i *Cykou* Bihar megyében élt 1323-ban.[71] Miklós Mihály *dicti Chycho* a győri káptalanban volt éneklőkanonok 1419-ben.[72] *Chykou de Phyrich* (vagy *Cykou de Perich*) délnyugat-magyarországi nemesember volt 1341-42 körül.[73] *Cichou* (máshol *Cicow*) Gergely bizonyos Baranya megyei jogi ügyletekben szerepelt 1350 körül.[74] *Cykov* volt a neve *Chepan* fiának 1324-ben.[75] Katalin és Klára asszonyok *Chycho*-i János lányai voltak. 1412-ben a szekszárdi káptalan előtt szerepelnek valami jogi ügy miatt.[76] Ennek a családnak a neve egyébként talán a Tolna megyei Cikó falu nevéből eredhet, mely Szekszárd közelében található. Cykóháza-i Mátyás 1412-ből ugyanakkor az ellenkező folyamatra mutat példát.[77] A falu neve az alapító személy nevéből eredhet. Ez a Gömör megyei falu fennmaradt az évszázadokon át és a Czikóházi család különösen a 17-18. században volt aktív.[78] Számos további Cyko ismert még az írott forrásokból, különösen a későbbi századokból.[79]

A felsorolt adatokból nyilvánvaló, hogy a Cyko/Csikó név az Árpád-kor óta viszonylag „népszerű" személynév volt, mind a nemesek, mind a nem nemesek körében. Ráadásul előfordult női névként is.[80] Falvak kapták e nevet a személynév alapján, de családok neve is alapult falvak nevén. Érdekes továbbá, hogy a földrajzi és a személynevek elterjedése nem azonos területeket fed le, de mindkettő általánosan elterjedt. Minden bizonnyal a különféle korokban és különböző tájakon felbukkanó Cyko név változatai nem magyarázhatók egyetlen üdvözítő megoldással. Sok esetben akár valóban „csikó" jelentése is lehetett. Sajnos azonban még azt sem tudjuk megállapítani, hogy hogyan ejtették a nevet: Csikó, Csicsó, vagy Cikó? Számos elképzelés született a kérdés megoldására. Kázmér Miklós például egy meglehetősen önkényes szelekciót alkalmazott: különválasztva gyűjtötte és magyarázta a „Cikó" és a

„Csikó” szavak archaikus betűzésű megfelelőit. Nyelvészetileg ez talán így lenne helyes, a Pomázi Cykók esetében előforduló alakok azonban egyértelműen mutatják, hogy ugyanaz a név minden elképzelhető írott alakban megjelent. Az önkényes kettéválasztásnak lett aztán köszönhető, hogy az ugyanarra a személyre vonatkozó dokumentumok két helyre lettek besorolva és a névmagyarázat az illető nevét kétféle eredetűként is meghatározta. Kázmér véleménye szerint a Ciko, Cyko, Cziko, Czyko alakok a régi egyházi “Cirják”, “Cirjék” keresztnévből a “-kó” hypocoristicus végződés hozzáadásával keletkeztek. A többi névalak, tehát a Chyko, Chiko, Chico, Csicso, ugyanakkor a régi világi “Csik” keresztnévből az “-ó” hypocoristicus vég hozzáadásával alakult ki.[81] Kiss Lajos a Pomáz határában álló Csikóvár hegy nevét szintén a „Csík” vagy „Cik” személynévből eredezteti, és ő is megkülönböztet ettől egy másik helyet, nevezetesen a Tolna megyei Cikó falu nevét, melyet viszont a bizonytalan eredetű Cyko személynévből vezet le.[82] Talán mindegyik magyarázat a név eredetére helyes, de kétségtelenül nem minden egyes Cyko névalakra vonatkozóan, és többnyire éppen nem a magyarázatoknál felsorolt esetekben. A pomázi Csikóvár például nagy valószínűséggel a helyben birtokos Cyko család nevének és a rajta talán egykor álló őskori földvár emlékének (esetleg csak a hegy, mint erősség) kombinációjából kapta a nevét a későbbi századokban (vagyis az újkorban).[83] A Pomázi Cyko család esetében azonban, szemben az említett és más kutatók elméleteivel, számomra Pór Antal magyarázata még mindíg elfogadhatóbbnak tűnik. Eszerint a Cyko név nem más, mint a *Franciscus* egy becéző, rövid alakja.[84] A Pomázi Cykóknál az első ilyen személynév megjelenésére épp egy Ferenc fiánál került sor (méghozzá *alio nomine* változatban), s még az ő unokája is vegyesen szerepelt a forrásokban Ferenc és Cyko néven.

Visszatérve Cyko/Bertalan 1300-as perlekedésére az apácákkal, a Cyko nevet először említő oklevélből kiderül a per végeredménye is. Cyko tulajdonképpen nyer, mivel újraértékelik a korábban hozott egyezséget: Jenő teljes birtoklásáért cserébe az apácák visszaadnak minden Uza fia Pétertől öröklött nemzetségi birtokot, köztük név szerint is kiemelve *Zechewt* és *Kortolt*, azaz Szecsőt és Kartalt. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Cyko itt már nem a nemzetség többi tagjával közösen lép fel, hanem egyedül. Személye egyébként alig ismert. A fennmaradt alig néhány említés dátuma alapján feltételezhető, hogy már IV. László alatt aktív résztvevő a család peres ügyeiben, még ha meglehetősen fiatalon is, s valószínűleg az 1310-es évek vége körül hal meg, még mielőtt fiai megjelennének a politika színpadán. A korszak, melyben I. Cyko aktív volt, pont egybeesik az Árpád-ház kihalásával, az azt követő interregnummal, majd a trón körüli harcokkal, sőt még a konszolidációval (vagy legalábbis annak megkezdésével) is. A család későbbi történetének tükrében (a következő két generáció a társadalmi ranglétra legfelső fokára is feljut) megengedhető a feltételezés, miszerint I. Cykó a kezdetektől fogva pálfordulás nélkül kitartott Károly Róbert mellett. Ez a hűség vezethetett a királyi családdal kialakult személyes kapcsolatokhoz, mely később a család társadalmi felemelkedésének alapja lett.

I. Cykónak két fia volt, I. János és II. Cyko (de bizonytalan, hogy melyikük volt az idősebb).[85] Jánost csak mint *relator*t ismerjük 1332-ből,[86] de nincs kizárva, hogy lehetett valami kisebb tisztsége is. 1346-ban még biztosan élt, ekkor ugyanis hadba vonult a királlyal.[87] Két fiút nemzett, I. Lászlót[88] és I. Miklóst.[89] Ők Nagy Lajos uralkodása alatt éltek, személyükről azonban közelebbit nem tudunk, hacsak azt nem, hogy általában a család másik ágával (II. Cykóval és leszármazottaival) együtt lépnek fel a különféle peres ügyekben.[90] Ez világosan mutatja, hogy a kiszélesedő család tagjai még mindig közösen birtokolják a javakat. A legfőbb ilyen közös esemény az a birtokcsere, amikor az apácák pomázi birtokaiért cserébe más falvakat adnak. Ez az 1353-as csere egyébként nagyjából egybeeshetett a falubeli Cyko rezidencia teljes kiépülésével. A központi lakóhelyet pedig minden bizonnyal a lehetőleg minél teljesebb mértékben birtokolt településen szerették volna tudni. I. János fiai közül csak Lászlónak volt egy fia, II. János[91], akinek azonban a feleségét is ismerjük. Sóvári Soós Erzsébet annak a Soós családnak a leszármazottja, melynek tagjai általában főúri familiárisként ispáni és várnagyi tisztségeket viseltek, s akik rendelkeztek várbirtokkal is. Ez a házasság segít képet alkotni a Cykók ezen ágának társadalmi helyzetéről: előkelő, feltörekvő família, melynek sorsa sokban hasonlít a Cykók másik „ágához”, II. Cyko vonalához. Erzsé-

bet Nagymihályi László fia Miklós özvegyeként lép házasságra Cyko Jánossal, aki szintén korábban halt meg feleségénél, 1399 után.[92] Erzsébet 1428-ban már az ő özvegyeként szerepelt.[93] Gyermekük, úgy tűnik, nem született.

A család csak a másik ágon folytatódott. Cyko/Bertalan másik fia, II. Cyko, kétségtelenül a család legsikeresebb tagja volt. Legkésőbb 1332-ben, bátyjával egyidőben lép a színre, mint az *aula regis* tagja.[94] Első hivatalát 1336-ban kapja, amikor fejérkői várnagy lesz.[95] Ezután sorban kapja a kinevezéseket a mind magasabb és magasabb posztokra: körösszegi, majd tapolcsányi várnagy, Torna, majd Borsod megye ispánja, végül tárnokmester, sőt egy rövid ideig még királynéi tárnokmester is.[96] Hivatalviselési ideje a királyi tárnokmesterségnél a legbizonytalanabb. Bár II. Cyko kétszer is szerepel 1353 előtt, mint *magister tavernicorum* (1351. december 9. és 1352. november 26.),[97] ezek az oklevelek azonban csak későbbi hamisítványok, mivel a tisztséget 1352. december 28-ig Paksi Olivér töltötte be. Az első biztos adat Cyko hivatalviselésére 1353. április 24-ről datált.[98] Az utolsó említése 1359. május 12,[99] de valószínűleg júliusban még bírta e tisztet is, hisz borsodi ispánként még szerepel.[100] 1359. augusztus 15-én már betöltetlen a tárnokmesteri tisztség.[101] Ez egyben segít meghatározni II. Cyko halálának időpontját is: 1359. július 9. és augusztus 15. közt hunyt el, valószínűleg már nem túl fiatalon (50-60 éves lehetett). Legtöbbször az oklevelek végén felsorolt bárók közt említik,[102] de gyakran fordul elő királyi megbízottként is.[103] Tisztségeivel járó saját oklevélkiadásaira viszont csak kevés adat maradt fenn. Tulajdonképpen csak egyetlen általa kiadott oklevél ismert, mely 1355-ben kelt Budán egy a garamszentbenedeki apátság és Csütörtökhely polgárai közti peres ügy kapcsán.[104] Egy másik ítélete csak egy 1405-ös átiratban maradt meg kivonatolva, melyben 1353-ban *Sydofelde* birtokjogát a vasvári polgároknak juttatja a káptalan ellenében.[105] További utalások működésére a leleszi konvent személyének címzett jelentése 1358-ból (bizonyos szatmári polgárok beidézéséről),[106] valamint helyettesei tevékenysége az általa viselt tisztségekben.[107]

II. Cyko korának jelentős alakja lehetett. Nemcsak az okleveles anyagból ismerjük, de krónikában is szerepel. Nagy Lajos magyar király Nápolyi Johanna ellen folytatott hadjáratai során kerül említésre, amikor 1348-ban a csapatok sikeresen elérik Nápolyt,[108] s András herceg négyéves fiát, a kis Martell Károlyt Budára akarták küldeni.[109] A gyermek marsallja, Amelius De-Beaux, már 1348. január 18-án átadja őt a király lovagjának, Pomázi Cykónak. A gyermekkel és a legmagasabb rangú foglyokkal egyetemben Cyko, Rátóti Olivér, valamint Lindvai Miklós megindulnak Magyarország felé. Bár egyes források szerint a kis Károly megérkezett Budára, valószínűbb, hogy 1348. június 19-én még útközben meghalt valami betegségben, s Székesfehérváron temették el.[110]

II. Cykónak ráadásul nem ez az egyetlen dokumentált szerepe a nemzetközi történelemben. Nagy Lajos még ugyanezen év augusztus 5-én 8 évre békét kötött Velencével. Velence Lamberti Miklóst delegálta Budára, hogy a királyt 20 arisztokratával közösen megeskesse a béke betartására. Az esküvésre 1348. szeptember 8-án került sor. Pomázi Cziko borsodi *comes* (alighanem frissen iktatva e tisztségbe) szerepel a 20 arisztokrata listáján olyan személyek közt, mint a Lackfiak, Szécsényi Tamás, Garai Pál, Tót (Kont) Miklós, Kanisai István, Rátót Olivér, illetve Sóvári Soós László.[111]

További adat lehet a király személyéhez fűződő közeli kapcsolatára I. Lajos 1351-es levele Avignonba Kelemen pápához, melyben búcsúengedélyt kér két budai egyháza mellett a pomázi Szent Miklós templom számára is.[112] Mivel a 14. századi Pomázon régészetileg eddig nem sikerült egyértelműen másik templom létét bizonyítani, a Szent Miklós templom valószínűleg azonos a Cyko család kúriája mellett állt gótikus plébániatemplommal, melynek temetőfalát két fal kötötte össze a lakhellyel. Feltételezhető tehát, hogy a Cykók egyfajta kegyuraságot gyakoroltak a plébániatemplom felett. Ez esetben viszont feltűnő, hogy a király olyan templom számára kér jogot a pápától, mely nem az ő fennhatósága alatt volt, s amit alighanem Cyko személyes kérésére tehetett meg. Cyko a király bizalmát és megbecsülését élvezve, általános elismeréstől övezve hunyt el élete csúcsán, és ez a helyzet gyermekei számára is biztosította a magas társadalmi pozíciót.[113] Halála okát az 1359-1360-as pestisjárványban kereshetjük. Ez okozhatta I. Lajos udvarában a tisztségviselők személyében 1360-ban hirtelen bekövetke-

zett váltást is. A királyi és királynéi tárnokmestereken kívül az országbíró, az erdélyi vajda, a pohárnok-, a lovász- és az asztalnokmester is elhalálozott, s a tisztségeket új személyek kapták meg. Amennyiben ezek a tisztviselők épp Budán vagy Visegrádon tartózkodtak, ami elég valószínű, akkor kapcsolat lehet a halálozások és a velencei követ levele szerint akkor és ott a leghevesebben dühöngő pestis járvány közt.[114]

II. Cykónak három gyermeke ismert. A legidősebb egy leány, akinek sajnos még a nevét sem tudni. Azt viszont igen, hogy apja azért kér halasztást 1346-ban egy perben, mert amellett, hogy testvérével, Jánossal, hadba vonul a király oldalán, még lánya férjhez adásával is el van foglalva.[115] A férj személyét azonban nincs szerencsénk tudni ezen oklevélből.[116] A fiúk csak jóval később kerülnek a forrásokba, így alighanem öccsei lehettek a kiházasított hölgynek. II. Ferenc, aki szintén szerepel még Cykóként is (e néven a harmadikként) csak 1368-ban,[117] míg öccse, I. István csak 1379-ben lép a színre.[118] Ferenc valószínűleg kétszer nősült, s mindkét asszonyától születtek gyermekei. Első felesége személye nem, a másodiké viszont jól ismert, hála annak, hogy túlélte urát. Ostffy Katalin 1402-ben jelenik meg, mint II. Ferenc (aki valamikor 1396[119] és 1399[120] közt hunyhatott el) özvegye,[121] és szerepel egészen 1408-ig.[122] További két lánytestvérével egyetemben az Osl nembeli Miklós lánya volt, unokája annak a Domokosnak, aki Károly Róbert alatt macsói bán volt. Ez a rokonság valamivel még előkelőbbnek is számított a Sóvári Soósoknál. Igaz, a fiú is a tárnokmester Cyko közvetlen ága, nem csak az unokaöccséről volt szó. Miután az Osl nemben a nevezett Miklós megosztozik a birtokokon a másik ágat képviselő Jánossal, Katalin jelentős javakat örököl Sopron és Vas megyében.[123] II. Ferenc utódai így juthattak Sopron és Vas megyei birtokokhoz.[124] A két család ismeretsége talán onnan is eredhetett, hogy az Osl nemzetségnek is voltak korábban birtokai Pomáz környékén.[125] Ez a párválasztás tehát nem meglepő, sokkal inkább annak számít az a tény, hogy nem ismerjük II. Ferenc egyetlen tisztségét sem, így nem kizárt, hogy nem is volt neki. Furcsának tűnik ez annak tükrében, hogy mind az édesapja, mind pedig a testvére fontos országos hivatalokat betöltve a bárók elit köréhez tartoztak. Ferenc azonban csak a környékbeli nemesekkel kapcsolatos jogi ügyek kapcsán került be a forrásokba.[126] Elképzelhető tehát, hogy valami miatt mellőzik az udvarban, és „remek" házasságát is csak a rokonai (apja és öccse) tisztségeiből a család egészére kisugárzó tekintélynek köszönhette. Ezt a koncepciót alátámasztja a tény, hogy fiai sem jutottak hivatalhoz, legalábbis ilyesmiről nem maradt fenn dokumentum.

II. Cyko fiatalabb fia már jelentősebb karriert futott be. Pályája első ismert állomása a váradi káptalanban betöltött éneklőkanonoki tisztség 1379-ben.[127] Egyházi pályára lépésével minden bizonnyal együtt járt a káptalani iskolában való képzés is.[128] Még éneklőkanonokként kapott megbízást 1381-ben, hogy vizsgáljon ki egy peres ügyet a királyné egyik birtokán, mint a királyné speciális káplánja.[129] Úgy tűnik, a családot még mindig kötötték személyes szálak az uralkodó Anjou dinasztiához. 1386-ban István a váradi káptalan prépostjává lép elő.[130] Egy évvel később pedig megkapja az egri püspökséget.[131] Így aztán ő is megjelent az oklevelek datáló és hitelesítő értékű záróformulájában az ország bárói és prelátusai között.[132] Eltekintve néhány, a püspökség,[133] illetve a család[134] birtokaiért folytatott pertől, István fő tevékenysége abban állt, hogy megpróbálta az egri püspökséget kivonni az esztergomi érsek fennhatósága alól, s egyidejűleg megpróbálta kiterjeszteni saját hivatala hatáskörét a leleszi prépostságra is.[135] A sikerrel kecsegtető törekvés azonban nem érte meg a végkifejletet, mivel Cyko István meghalt, mielőtt a kérdés egyértelműen eldőlt volna. Élő személyként utoljára 1399. december 13-án említik, 1400. január 6-án már csak mint néhait.[136]

Nyilvánvaló, hogy II. Cyko fiai közül csak II. Ferencnek lehettek törvényes utódai. Neki viszont meglehetősen szép számmal voltak: nyolc vagy tíz gyermeke ismert, akik közül legalább három az első feleségtől származhatott. Az biztos, hogy Ferencnek öt leánya született, s ezek közül hármat férjhez is adott. Orsolya lehetett a legidősebb, ő Bátmonostori Töttös László felesége lett, s ekként ismert első említése is 1409-ből.[137] Orsolya 1418-ban özvegyként szerepel,[138] de már 1415-ben megözvegyült. Ezt Orsolya öccsének, II. Istvánnak a nővéréhez írt leveléből tudni, aki azt akkor írta, midőn háromévi török fogságból szabadulva újra magyar földre lépett. Eszerint 1415-ben István a

sógorával együtt vonult a boszniai hadjáratra, ahol aztán Lászlót megölték, őt pedig foglyul ejtették a törökök. Fontos megjegyezni, hogy a megözvegyült Orsolyának öccse a levélben említi a *domum nostram* Pomázon, ahova a levelet is címezte.[139] Orsolya egy fiút szült, akit szintén Lászlónak neveztek, s aki később jelentős tisztségeket töltött be a királyi udvarban.[140] Kétségtelen, hogy a Cyko családban kötött ismert házasságok közül Orsolyáé volt a legelőkelőbb. A következő leányt Mártának hívták és Gymesi Forgách Miklóshoz adták feleségül.[141] II. Ferenc Ilona nevű leányának Bethlen Gergely fia János lett a férje,[142] aki a Becsegergely nembeli Apa fia Jakab dédunokája volt. Ő 1397 és 1417 közt szerepel a forrásokban, előbb mint udvari ifjú (1406), majd mint udvari lovag (1416).[143] Ez a pár száz fős *aulicus* csoport az Anjouk alatt még egyértelműen az ország vezetésének második vonalába (de még az élvonalba) tartozott, ez a szerep azonban a 15. század elejére már erősen megkopott.[144] Egy Cyko lányt hozzáadni egyhez a *iuvenes aulae regalis* közül tehát már nem jelentett túl nagy «dicsőséget»; igaz, szégyenkezni sem kellett miatta. Ilonának és Jánosnak is született egy fiuk, Gergely, aki számos tisztsége ellenére is jól reprezentálta a család lassan változó társadalmi helyzetét.[145] A két, alighanem legfiatalabb leányzó, Zsuzsanna és Dorottya, pártában maradtak legalább 1415-ig, illetve 1412-ig, ameddig a forrásokban szerepelnek.[146] Jóval problémásabb II. Ferenc fiait számbavenni. III. János és II. István általában együtt szerepelnek a forrásokban, mint Ferenc és Ostffy Katalin gyermekei.[147] II. István volt az a testvér, aki a török fogságából szabadulva 1418-ban jelentkezett utoljára az Orsolyának küldött levelében.[148] A korábbi róla szóló oklevelek tanúsága szerint II. Istvánnak permanens financiális gondjai lehettek, amin egy több éves boszniai fogság aligha javított sokat.[149] A testvérek közül III. János azért volt fontos tagja a családnak, mert a fiúk közül csak neki voltak utódai. Tisztsége viszont neki sem ismert.[150] Az eddig felsorolt hét testvéren kívül – akik valószínűleg mind Ostffy Katalintól született édestestvérek voltak – feltűnik az oklevelekben egy II. Miklós is, aki azonban nemcsak hogy ritkábban, de többnyire külön is szerepel testvéreitől.[151] Személyét tekintve a család akkori legtekintélyesebb reprezentánsa lehetett: tagja volt az *aula regis*nek (legalábbis 1402-ben), és jelen volt, amikor ugyanezen évben Zsigmond király és Ausztriai Albert egyezséget kötött.[152] Mivel később nem fordul elő egyetlen oklevélben sem, feltételezhető, hogy 1402 után nemsokára meghalt.[153] A 9. és 10. testvér léte nem teljesen egyértelmű. László, de különösen Imre kapcsolata a családdal nem derül ki világosan az oklevélből. Egyetlen előfordulásukkor, 1399-ben, mindenesetre *puero*sként szerepelnek.[154] Alighanem még gyermekként haltak meg nem sokkal ezután. A fiúkról kapott képet összefoglalva úgy tűnik, hogy II. Miklós II. Ferenc első feleségétől származó elsőszülött fia lehetett, aki ekként még tagja volt a királyi udvarnak. II. László és Imre alighanem az ő édestestvérei voltak, de 1399-ben még épp nem lépték át a gyermekkor határát. A két ismertebb fiú Miklós féltestvére lehetett: János és István azonban már nem viselt tisztséget, talán még az udvarba sem jutottak be, ráadásul csak azután jelennek meg a forrásokban, hogy Miklós nevű bátyjuk eltűnt azokból. Sőt, még az öt lánytestvér is előbb szerepel az oklevelekben, mint ők. Ez a tény, valamint János és István közös jelenléte az iratokban mindenképp valamiféle elkülönülésre utal.[155] Ostffy Katalin bizonyosan csak eme két úrnak volt az édesanyja; a leányokhoz fűződő vérségi kapcsolatukról már semmi biztosat nem tudunk.[156] Az ifjú lovagként elhunyt Miklós, valamint a gyermek László és Imre korai halála után mindenesetre csak ketten maradtak aktív férfiak a családban (kezdetben esetleg még el sem érve az aktív férfikort), s kettejük közül is István fiatalon meghalhatott. Ez egyben magyarázatot adna arra is, hogy miért csak Jánosnak voltak utódai. Az öt lánytestvér is csak ezt a két férfiút tiltja el a rájuk eső örökrészek elidegenítésétől.[157]

Az írott és a régészeti források mellett végezetül némi képi anyag is rendelkezésünkre áll a család történetének rekonstruálásához. Fennmaradtak ugyanis II. Cyko, Cyko István egri püspök, illetve Cyko Miklós pecsétjei. Ezek segítségével lehet tudni valamit a család címeréről is.

Mivel a család a Kartal-Kurszán nemzetséghez tartozott, elsősorban egy karvaly lenne a várható címerállat. Ezzel szemben Nagy Lajos király kedvelt lovagja, a tárnokmester II. Cyko sisakcímeres pecsétjében a szakirodalom alapján egy kétszárnyú, a sisakból derékban kinövő, szemből ábrázolt angyalt véltek látni a szakemberek,[158] s hozzá a

köriratot: „+S[IGILUM] CIKO(V?) MAGISTER TAVERNICORUM DO[MIN]I REGIS.” Ezt a pecsétet egy 1358-as oklevélhez rögzítették. Ábrája erősen hasonlít Bebek István országbíró hasonló korból származó pecsétjének ábrájához.[159] A Cyko címer színeiről persze ebből sem tudni meg semmit.

István püspök nagypecsétjének körirata a következő: „+S[IGILUM] STEPHENI CIKO EPISCOP[I] AGRIENSIS.” A mandorla alakú pecsét közepén egy papírtekercsen ülő sas látható, vagyis János evangélista szimbóluma, aki sokáig az egri püspökség protektora volt. Esetünkben azonban értelmezhető lenne a püspök személyes védőszentjeként is. A központi mezőt két oldalról közrefogó figurákban Szent István (jogarral) és Szent László (teljes páncélzatban) ismerhető fel. A pecsét felső részén az ülő Madonna látható gyermekével, két kis figura által közrevéve. A sas alatti mezőbe egy térdelő püspök került, aki minden bizonnyal azonos magával Cyko Istvánnal. Az ilyen térdelő alakokat a püspöki pecséteken a 14. század közepétől kezdve általában a püspök nemzetségének, családjának címere övezi két oldalról. Noha Cyko István pecsétje mindenben követi kora püspöki pecsétjeinek formáját, a térdelő alakot közrevevő címerekben egyesek mégis a Hahót-Buzád nemzetség kereszttel a szarvai közt ábrázolt ökörfejét vélték felfedezni a Cyko címer helyett.[160] Az ábrázolás meglehetősen kicsiny mérete önmagában nem enged meg egyértelmű döntést, de a címerben akár egy a feje mellett kétoldalt kiterjesztett szárnyú, derékból kinövő angyal apró, stilizált figuráját is láthatjuk. A pecsét kivételes darab azért is, mert a körirat tartalmazza a püspök családi nevét (Cyko) is. A pecsét vörös színű, mely szín e téren való használata csak a társadalom legfelsőbb rétegének számára volt engedélyezett.[161] A pecsét komplexitása, a szimbólumok használata és a díszítés minősége egyaránt egy gazdag és tanult használóra utal.

A Cyko család címerábrájának valódi megfejtését mégis Cyko Miklós pecsétjének köszönhetjük.[162] A kerek, alig több mint 2 cm átmérőjű pecséten “*s[igillum] nicolai ciko*” minusculás köriratban egyértelműen egy szakállas-bajuszos, hosszú hajú, koronás férfi mellképe látható, két nagy szamárfüllel. A Cykók címeralakja tehát – legalábbis 1358 és 1402 között – nem egy szárnyas angyal, sem szarvas bikafej, hanem az ókori Mídász király figurája.[163] Az, hogy miért pont ez lett a család címere, csak találgatható, az viszont nagyon valószínű, hogy az Anjou dinasztia hazánkba kerülése után vált csak azzá. Ez egyrészt egybeesik magának a Cyko családnak a nemzetségből való kiválásának, kialakulásának időszakával, másrészt a királyi dinasztiához való sajátos kapcsolatukról is árulkodhat. A címer ábrázolásának értelmezésére vonatkozóan ugyanis nem tartom kizártnak, hogy az antik történet figurája révén is a családnak a királyi dinasztiához fűződő bizalmi viszonyára történik utalás.[164] Maga a mitológiai történet ismerete pedig már önmagában is a család tagjainak különleges műveltségére utal.

Visszatérve azonban ismét az írott forrásokból kirajzolódó családtörténeti képre, a Cykó címert bemutató pecsét tulajdonosának, II. Miklósnak tehát nem, féltestvérének, III. Jánosnak viszont legalább két fia született: Sandrin (Sándor) és IV. János. Sandrin, az idősebb, 1437 és 1471 közt szerepel a forrásokban.[165] Általában királyi emberként jelenik meg az oklevelekben a megyében zajló különféle peres ügyek kapcsán, s az 1447-es diétán ő képviselte Pilis megyét.[166] Úgy tűnik, hogy Sandrinnak nagy tekintélye volt, de már csak a megyén belül. Ő már egyértelműen a megyei nemesség szintjére «süllyedt», noha azon belül az elit elitjét képviselte. Ő egyben a család utolsó tagja, aki még mindig, és csakis kizárólagosan a «Pomázi» előnevet viselte. Noha a forrásokban a két testvér általában együtt szerepel,[167] János egy ideig rendszeresen «Felkeszi»-ként tűnik fel: 1469 és 1473 között.[168] Szereplései kapcsán János is a testvéréhez hasonló „megyei szintű” nemes lehetett.[169] Előfordul még néhány forrásban egy *Valentinus Czyko de Felkezy* nevű személy is, ráadásul mindkét 1467-es oklevélben a két testvérrel együtt szerepel, családi kapcsolatukra, egymáshoz való viszonyukra vonatkozólag azonban semmit nem tudunk meg.[170] Végül megjegyzendő még, hogy mind a III. János - II. István, mind a Sandrin - IV. János generációk tagjai egységesen léptek fel birtokjogi ügyekben, tehát a családban nem került sor a birtokok megosztására.

Amint az már általánossá vált e családban, ebben a generációban is csak egy fiúnak voltak utódai. IV. Jánosnak négy gyermeke volt, három fiú és egy leány. Ezek közül azonban csak a Baltazár nevű fiú és a Katalin nevű leány volt való-

ban vérrokonságban vele, a másik két fiú, Menyhért és Gáspár, csak mint *privigni* (vagyis mostohagyermekek) szerepelnek az oklevelekben.[171] IV. János tehát alighanem egy már kétgyermekes özvegyet vett el feleségül. Közös gyerekük Baltazár elnevezése vagy a szülők közös akarata volt, vagy a feleség családjában meglévő hagyomány, hogy a fiúk a háromkirályok neveit kapják. Lányuk, Katalin, 1498-ban már másodszor is megházasodott, de egyik férje sem tartozott a társadalom elitjéhez.[172] A fiúk közül apjuk halála után a mostohagyermek Gáspár lesz a legismertebb.[173] Ő már rendszeresen a „Básthi" előnevet használja, a „Pomázi" mindössze egyetlen kivételes esetben fordul elő. Akárcsak korábban nagybátyját, őt is delegálta a megye (Pilis) egy országgyűlésre, méghozzá az 1505-ös rákosira. Ekkor szerepel úgy a forrásban, mint Pomázi Cziko Gáspár.[174] Gáspár feleségét Annának hívták, feltehetően a Dánfi családból. Mivel 1521-ben már özvegyként szerepel, Gáspár halála valamikor az 1510-es években következhetett be.[175] Két fiuk volt, III. László és V. János, akik azonban nem játszottak különösebb szerepet a család történetében.[176] Ha voltak is leszármazottaik, azok már nem ismertek a forrásokból. A két fiú mellett Gáspárnak azonban számos leánya is volt.[177] A források megegyeznek egy Anna, egy Szófia és egy Magdolna létében.[178] II. Katalin csak az egyik oklevélben szerepel,[179] míg Krisztina és Borbála csak egy másikban.[180] Mivel Gáspár testvérének, Menyhértnek, szintén volt egy Borbála nevű leánya,[181] aki az előbb sorolt lányoknak kortársa lehetett, nem kizárt, hogy a későbbi oklevél készítője Gáspár unokahúgát gondolta annak lányaként említve, míg a „Christina" név esetleg nem más, mint a „Catherina" téves olvasatából eredő elírás.[182] Gáspár lányainál nem, Menyhért lányánál viszont ismert a férj személye: Kürtői Messer István Somogy megyéből.[183] Az illető családja a Cykókhoz hasonlóan erősen lefelé ívelt a nemesi társadalom ranglétráján.[184]

A IV. János halálával lényegében széthullásnak indult család végül pomázi rezidenciáját is feladta. 1488-ban Bastha-i Cyko Gáspár elcseréli azt Harazthi Ferenccel.[185] A csereügyletben felsorolt javak közt szerepel *domus et curia nobilitaris in possessione Pomaz vocata*.[186] Pár évtizeddel később aztán az ősi birtokok is kikerülnek a család tulajdonából, mikor elcserélik azokat a Héderváryakkal bizonyos Somogy és Tolna megyei területekért kevéssel a törökök első budai megjelenése előtt.[187] Ez nemcsak a család és nemesi lakhelyük, de egyben Pomáz falu középkori történetének is a végjátéka, mivel a török hódítás alatt a helység teljesen (talán nem is túl fokozatosan) tönkrement. A falu végül az Esztergomért folytatott visszafoglalási harcok során pusztulhatott el teljesen 1596-ban.[188] A család 1522 utáni történetét egyelőre nem sikerült tisztázni, de ez már eleve a vizsgálni kívánt időszakon kívül esik.

Összefoglalás

Egybevetve és összegezve a család egyes tagjainak történetét az alábbi következtetéseket lehet levonni. A Cykók, mint a Kartal-Kurszán nemzetség tagjai, a magyar korai középkor óta rendelkeztek birtokokkal a Dunakanyar térségében, s azon belül valószínűleg Pomázon is. A kialakuló család nemesi lakhelyét első formájában talán már a 13. század végén megépítették, a 14. század első felében azonban erre mindenképp sor került, amikor a falu java a nemzetségből immár kivált Cyko családé lett. Ezt a korábbi – feltehetően pincés-emeletes, kőből épült – lakóhelyet, illetve a falu templomát is, a 14. század közepén jelentősen kibővítették és díszes, reprezentatív külsővel és belsővel átépítették, ezzel is jelezve a család társadalmi és gazdasági helyzetét. Ez az átépítés egyértelműen II. Cyko személyéhez köthető. A rezidencia pedig nagyon fontos része a család jobb megismerésének. Már a hely kiválasztása is szembetűnő. Pomáz közelsége a királyi udvarhoz (Óbuda, Visegrád, majd Buda) olyan építtetőre utal, akinek állandó elfoglaltsága lehetett ott, és akinek mindig gyorsan elérhetőnek kellett lenni. Egyben teljes lojalitást is feltételez az uralkodó dinasztiához, hisz egy makrancoskodó, vagy épp hűtlen főúr számára ez a lakhely veszélyesen közel lett volna a királyhoz. Ez a topográfiai elhelyezkedés, valamint a család – más forrásokból leszűrhető - alighanem baráti kapcsolata az Anjoukkal kölcsönösen értelmezi és megerősíti egymást. Ezek egyben magyarázatul szolgálnak a család történetében megfigyelhető általános tendenciákra is. Az Anjou-korban a közelség és a jó kapcsolat a család felemelkedését, magas társadalmi helyzetét, elismertségét, s ennek materiális vetületeként a lakhely gazdag díszítettségét és a

lelőhelyen talált nagyszámú luxuscikk meglétét eredményezte.[189] Zsigmond uralkodásának második felétől kezdve ez a közelség azonban inkább hátrányt, mint előnyt jelentett,[190] s a család vagy nem tudott kellő anyagi alapot felhalmozni a szükséges váltáshoz, vagy valamilyen okból nem akarta központját máshová helyezni. (Ennek egyik oka a megyében már megszerzett elismertségük lehetett, melyet más területre költözve esetleg újra ki kellett volna vívni.) Folyamatában nézve a változásokat, egy tárnokmesteri és egy püspöki hivatal viselése után a következő generáció lánytagjai még arisztokratákat, vagy legalábbis nagybirtokosokat kapnak házastársul,[191] a 15. század közepétől azonban a Cykók „bezáródnak" abba a megyébe, ahol élnek, és néhány tagjuk tán még nem nemessel is házasságra lép. Igaz, a Cykók még a 14. században is csak ingáztak az arisztokrácia és a nagybirtokosság határán,[192] talán „csak" pár száz jobbággyal rendelkezve, akik az ország déli, nyugati és középső részein elszórt birtokaikon éltek. A család átmenetileg ugyan elérte az arisztokratává válás határát (II. Cyko és I. István),[193] az önállósodáshoz azonban nem volt elég gazdagságuk és hatalmuk, legfőképpen pedig nem volt váruk,[194] s így mindvégig a király személyes patronátusára volt szükségük, hogy eme hiányokat ellensúlyozza. Mivel hiányzott az arisztokratává válás tényleges alapja, a baráti érzelmű királyi dinasztia kihalása, majd az új király támogatásának valamilyen okból történt elapadása után a család szép lassan, generációról generációra süllyedni kezdett a társadalmi ranglétrán. Végül egy „átmeneti generáció" után (III. János, II. István, II. Miklós) a család a középbirtokosok szintjén kötött ki.[195] Sandrin, IV. János, vagy Basthi Gáspár a források szerint ugyan nem vált arisztokraták familiárisává, viszont csak a helyi elitben tudott magának rangot szerezni.

Melléklet: Rövidítések és keresztreferenciák

Anjou oklt.	*Anjou-kori oklevéltár*
Anjou okmt.	*Anjoukori okmánytár*
Apponyi	*A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei 1241-1526*
Bakács	Bakács István, „Iratok Pest megye történetéhez, 1002-1437," *Pest megye múltjából* 5 (1982)
Bándi	Bándi Zsuzsanna. „Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei," *Borsodi Levéltári Évkönyv* 5 (1986)
Bártfai	Bártfai Szabó László, *Pest megye történetének okleveles emlékei, 1002-1599* (Budapest: n.a., 1938)
Bártfai/1935	Bártfai Szabó László, Óbuda egyházi intézményei a középkorban (Budapest: n.a., 1935)
Békefi	Békefi Remig, szerk. *A pilisi apátság története (1184-1541)* (Pécs: n.a., 1891-1892)
Belitzky/1938	Belitzky János, *Sopron vármegye története* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1938)
Csáky	*Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez (1229-1499)*
CD	Fejér György, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1-11.* (Buda: typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1829-1844)
Gárdonyi	Gárdonyi Albert, szerk. *Budapest történetének okleveles emlékei (1148-1301)* (Budapest: A székesfőváros kiadása, 1936)
Hazai oklt.	Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula, szerk. *Hazai oklevéltár 1234-1536* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879)
Hazai okmt.	*Hazai okmánytár*
Héderváry	Radvánszky Béla és Závodszky Levente, *A Héderváry-család oklevéltára. 1.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909)
Kállay	*A nagykállói Kállay-család levéltára (1351-1386)*
Károlyi	Géresi Kálmán, szerk. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* (Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1882)
Kubinyi	Ifj. Kubinyi Ferenc, szerk. *Monumenta hungariae historica. 2. Oklevelek hontvármegyei magánlevéltárakból (1256-1399)* (Budapest: n.a., 1888)
Kumorovitz III.	Kumorovitz L. Bernát, *Budapest történetének okleveles emlékei 3/1-2.* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1987)
Leges eccl.	Battyhány Ignác, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium* (Albae-Carolinae: Typis Episcopalibus, 1827)
Lukcsics	Lukcsics Pál, szerk. *XV. századi pápák oklevelei. 1-2.* (Budapest: Római Magyar Történeti Intézet, 1931-1938)
Magy. tört. tár XII.	Knauz Nándor, szerk. „A budai káptalan regesztái" *Magyar történelmi tár* 12 (1863)
Magy. tört. tár/1884	Wenzel Gusztáv, „Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez IV" *Magyar történelmi tár* (1884)
Mon. Eccl. Strig.	*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* (Strigonii: Aegidius Horak, 1874)
Mon. Rom. Ep. Ve.	*Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* (Budapest: Római Magyar Történeti Intézet, 1898)
Mon. Vat. Hung.	*Monumenta Vaticana Hungariae* (Budapest: Szent István Társulat, 1894–1891)

Smičiklas	Tade Smičiklas, szerk. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1904-1934)
Sopron	Nagy Imre, szerk. *Sopron vármegye története. Oklevéltár (1156-1411)* (Sopron: Sopron Vármegye Közönsége, 1889-1891)
Sümeghy/1928	Sümeghy Dezső, szerk. *Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye (1236-1526)* (Sopron: Sopron Vármegye Törvényhatósága, 1928)
Szentpétery/1902	Szentpétery Imre, „Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele" *Turul* 20/1902
Szentpétery	Szentpétery Imre, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1923-1930)
Tkalčić	Ivan Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae 1093-1399. 1.* (Zagreb: Zagrabiae, 1840)
VR	Kumorovitz L. Bernát, *Veszprémi regeszták (1301-1387)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953)
Wenzel	Szerk. Wenzel Gusztáv, Árpádkori új okmánytár. 1-12. kötet
Wenzel/1875	Wenzel Gusztáv, *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. 2.* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémi Könyvkiadó Hivatalában, 1875)
Zichy	*Zichy okmánytár. (A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára)*
Zsigmond	*Zsigmondkori oklevéltár*

MNL DL 067	= CD IX/2. 370-82/184 (DL 264810)
308	= Smičiklas XII. 568-69/429
431	= Smičiklas XII. 358-60/269
567	= Gárdonyi 80-81/65; Szentpétery II/1. 19/1821; Szentpétery II/1. 115/2115
762	= CD V/1. 129; Gárdonyi 122-23/105; Hazai oklt. 61/54; Szentpétery II/1. 115/2115
1050	= Bártfai 18/93; Gárdonyi 180-81/164; Hazai oklt. 86-87/79
1051	= Bakács 72/166; Bártfai 18/94; Gárdonyi 182/166; Wenzel IX. 255-56/175
1052	= Bakács 72/167; Bártfai 18/94; Gárdonyi 183-84/167; Wenzel IX. 256-257/176
1057	= Bakács 73/168; Bártfai 18/90; Gárdonyi 181/165; Szentpétery II/2-3. 417/3568; Wenzel IX. 194-95/134
1058	= Bakács 73/169; Wenzel IX. 195-96/135
1201	= Bakács 85/208; Bártfai 23/118; CD V/3. 417-19; CD V/3. 392; Gárdonyi 227-28/213; Szentpétery II/2-3. 373/3424
1375	= Bakács 94/242; Bártfai 26/140; CD VI/1. 278-80; Gárdonyi 284/264; Wenzel X. 122-23/82
1395	= Wenzel X. 162-65/107
1489	= Hazai okmt. VIII. 371-72/309; Szentpétery II/1. 115/2115
1490	= Gárdonyi 347-49/314
1955	= Anjou okmt. I. 507-508/458; Bakács 121/354; Bártfai 34-35/183
2200	= Anjou okmt. II. 111-12/101; Anjou oklt. VII. 326/711; Bakács 131/397; Bártfai 37/195
2255	= Anjou okmt. II. 146/131
2558	= Anjou okmt. II. 430/376
2736	= Anjou okmt. II. 608-609/519; Bándi 611/Lád.5
2782	= Anjou okmt. III. 21/21
2931	= Anjou okmt. III. 178-80/127 (DL 76507); Bártfai 45/241
2953	= Bártfai 46/244; CD VIII/4. 120-22/37
3285	= Anjou oklt. III. 237/526; Bakács 71/163; Bakács 116/333; Bakács 123-24/366; Bakács 161/517
3380	= Anjou okmt. IV. 128-132/94
3482	= Anjou okmt. IV. 211-216/135
3529	= Anjou okmt. IV. 277-78/171
3643	= Bakács 71/162; Bakács 105-106/285; Bártfai 18/91; CD V/2. 445-47; CD VI/2. 257-58; Gárdonyi 174-75/158; Szentpétery II/2-3. 213/2877; Szentpétery II/4. 243/4305
3649	= Bakács 100/265; Wenzel X. 304-5
3652	= Anjou okmt. II. 15-17/14; Bártfai 30/160; Bártfai 36/191; Hazai okmt. VIII. 411-12/341
3818	= Anjou okmt. IV. 561/338
4382	= Anjou okmt. VI. 112-13/71
4385	= Bakács 199/684; Bártfai 62/326
4389-90	= Bakács 199/685; Bakács 199-200/686; Bártfai 62/326
4408	= Bakács 200/687; Bakács 200/688
4454	= Anjou okmt. VI. 234-37/152
4504	= Anjou okmt. VI. 279-81/181
4553	= CD IX/2. 573-75/279; Smičiklas XII. 392-93/293
4599	= Anjou okmt. VI. 438-39/279
4629	= Anjou okmt. VI. 503-504/316
4683	= Anjou okmt. VII. 93-99/56
4713	= Anjou okmt. VII. 39-41/24
4752	= Anjou okmt. VII. 192/100
5654	= Bakács 238/840
6610	= Bakács 259/922; Bakács 260/923; Bártfai 94/426
7258	= Zsigmond I. 7/66
7284	= Zsigmond I. 14/128
7285	= Zsigmond I. 15/145
7962	= Bakács 291/1055; Bártfai 107/470
8469	= Kumorovitz III/1. 140/284
8527	= Zsigmond I. 533-34/4843 = (DL 8237)
8691	= Zsigmond II/1. 164/1387
9717	= Zsigmond III. 609-16/2653
9907	= Zsigmond III. 510-11/2138
10325	= Bártfai 136/553
14115	= Héderváry I. melléklet (appendix)
16506-7	= Bártfai 245/934
16661	= Bártfai 251/963
16919	= Békefi I. 425-28/138
17472	= Békefi I. 429-32/140
17636	= Bártfai 263/1017
22480	= Bártfai/1935 77-83/60; Magy. tört. tár XII. 14-15
32879	= Smičiklas XI. 115-16/86; Tkalčić I. 169-71/194
34102	= CD IX/2. 58-62/6; Smičiklas XII. 50-53/41
34103	= Smičiklas XII. 125-26/86

40011 = CD IV/1. 64-6
42859 = Zsigmond II/1. 512-13/4193
42912 = Bakács 335/1215; Bártfai 123/511; Zsigmond II/2. 5397
43227 = Bakács 352/1287; Zsigmond IV. 221/925
43260 = Zsigmond IV. 570/2513
47727 = Zsigmond II/1. 2/12
53075 = Zsigmond II/1. 57/463
64914 = Bakács 188/639; Bártfai 58/308; Csáky oklt. I/1. 107-8
65761 = Anjou okmt. VII. 258-59/135
67299 = Zsigmond IV. 77-78/164
68680 = Anjou oklt. III. 142-43/312
70826 = Bakács 367/1355; Bakács 369-70/1368; Bártfai 143-44/581 (DL 278399)
76507 = Zichy I. 463-64/447
76961 = Zichy II. 415-16/292
77015 = Zichy II. 471-73/345
77222 = Bakács 211/728; Zichy XII. 32/31
77445 = Zichy III. 396-97/281
77495 = Zichy III. 442-43/332
77498 = Zichy III. 445/335
77504 = Zichy III. 450-51/341
77506 = Zichy III. 452/343
77517 = Zichy III. 498-99/385
77623 = Zichy III. 613-14/459
78015 = Zichy IV. 408/346; Zsigmond I. 145/1184
78251 = Zichy V. 65-66/63
78254 = Zichy V. 75/67
78406 = Zichy V. 223-24/185
78407 = Zichy V. 224-26/186
78897 = Zichy V. 604-606/496
78902-3 = Zichy V. 607-608/498
78985 = Zichy VI. 67/51
78993 = Zichy VI. 97-98/71
78995 = Zichy VI. 99-100/73
79089 = Zichy VI. 185/130
79092 = Zichy VI. 182-83/128
79142 = Zichy VI. 255-56/167
79204 = Bakács 352/1290; Zichy VI. 308/204 (DL 79244); Zsigmond IV. 501/2181
79274 = Zichy VI. 367/241
79431 = Zichy VI. 467-68/324
79472 = Zichy XII. 111-12/89
80457 = Zichy VIII. 477-480/335
80600 = Kumorovitz III/2. 285/1163; Zichy VIII. 597-98/413 (DL 80676)
81053 = Zichy IX. 319/240
81159 = Zichy IX. 436/324
86258 = Hazai okmt. II. 200-201/136; Hazai okmt. III. 293-95/214; Zsigmond IV. 513/2240; Zsigmond IV. 487/2114
87096 = Bakács 160-61/513
87686 = Zsigmond II/1. 143/1213
87687 = Zsigmond II/1. 147/1226
87688 = Zsigmond II/1. 147/1228
87817 = Zsigmond II/1. 250-51/6844
99761 = Károlyi III. 51-53/32
106100 = Bártfai 278-79/1065; Magy. tört. tár XII. 124-130/6
107243 = Bakács 291/1053 =107243; Bakács 340/1236

MNL DF 200629 = Mon. Rom. Ep. Ve. I. 83-86/96
201030 = VR 288/744 (DL 283219)
209923 = Zsigmond III. 373/1475
220635 = Bártfai 135/548
237671 = Bártfai 249/955
238589 = Zsigmond I. 77/778
248541 = Mon. Eccl. Strig. I. 550-560/721
248650 = Mon. Eccl. Strig. III. 282-88/410
251089 = Zsigmond III. 431/1714
258468 = CD IX/1. 275-77/138
261478 = CD VII/3. 86-87/70; Szentpétery II/2-3. 267/3074
264726 = Anjou okmt. VII. 152-53/81; Sümeghy/1928 32-33/27; Sümeghy/1928 36/30
267984 = Smičiklas XII. 348-49/262
269974 = Bakács 300/1085
271959 = Apponyi I. 146-58/68
274060 = Hazai okmt. III. 149-54/123
275703 = Bakács 395/1479
275704 = Bakács 395/1478
279300 = Zsigmond II/1. 522-23/4252
280531 = Bakács 192-93/661
281701 = CD X/2. 660-63/353; Zsigmond I. 634/5739; Zsigmond I. 687/6183
286216 = Bakács 28/6; Bártfai 2/6; CD II. 94-106; Mon. Eccl. Strig. I. 88-97/65; Szentpétery I. 22-23/63; Wenzel I. 278-81/166
287045 = CD X/4. 134-40/47

Jegyzetek

1 Rónaszegi Miklós, *A rettenetes Kartal* (Budapest: Móra, 1981); Rónaszegi Miklós, *Kartal kalandos esküvője* (Budapest: Móra, 1976); Rónaszegi Miklós, *Kartal visszatér* (Budapest: Móra, 1977); Rónaszegi Miklós, *Kartal utolsó kalandja* (Budapest: Móra, 1989)

2 Rónaszegi, *Kartal esküvője*, 157.

3 Rónaszegi, *Rettenetes Kartal*, 263 és 430.

4 A cikk alapjául a témát tágabb értelemben átfogó szakdolgozatom szolgált: Virágos Gábor, *Noble Residences in the Middle Ages: Pomáz and Its Owners (a case study)* M. A. szakdolgozat, Medieval Studies Department, Central European University (Budapest, 1997). A Cykó családra vonatkozóan már megjelent egy rövidebb, angol nyelvű változat: Virágos Gábor, „A history of the Cyko family of Pomáz," in *... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ... Festschrift in Honor of János M. Bak*, szerk. Nagy Balázs és Sebők Marcell (Budapest: Central European University Press, 1999), 539-549.

5 Itt szeretném megjegyezni, hogy a családról alkotott kép nem lehet teljes az ásatási anyagok feldolgozása, valamint a birtoktörténet megírása nélkül, ezek azonban két további tanulmány tárgyát képezik.

6 Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-III.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1900-1901), II. 306.

7 Ezúton szeretném még így utólag is megköszönni Engel Pálnak előbb a már általa is hiányosként megnevezett családfa rendelkezésemre bocsátását, majd a végleges változathoz való hozzáférés lehetővé tételét.

8 Sashegyi Sándor, a pomázi autodidakta "régész", akinek a lelőhely megkutatása tulajdonképpen köszönhető, csak mellékesen foglalkozott a Cykókkal, mivel meggyőződése volt, hogy a pomázi nemesi lakhely a királyi családhoz köthető. Az általa felhalmozott adatokkal kapcsolatos fő probléma a jelöletlenség, vagyis nehéz kideríteni mit vett át forrásokból, mit a szakirodalomból, illetve mi fogant az ő személyes képzeletében.

9 Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MNL DF) 286 216. – A jelen írás jegyzeteiben a felhasznált források közvetlen ellenőrzésre kerültek, ezért az eredeti, levéltári hivatkozási szám kerül megjelenítésre. Az egyes oklevelek esetleges kiadásainak adatait külön táblázat tartalmazza.

10 Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MNL DL) 40 011

11 MNL DL 3643 (1278-ból), MNL DL 1051. és 1052 (1279-ből), valamint MNL DL 1375 (1293-ból). Az egyetlen kivétel a pilisi konvent Peturkének történt birtokeladásáról szól (MNL DL 3285).

12 A kivételekre ld. pl. MNL DL 1955, MNL DL 3652, MNL DL 42 912, 107 243, MNL DL 107 619 – Az írott források és az újkortól kezdve fennmaradt térképek segítségével lehetővé válik továbbá bizonyos topográfiai (a telkek, szőlők, házak elhelyezkedése) rekonstrukció is. Például 1335-ben szerepel egy Székmál nevű szőlőhegy Pomázon, melyen egyes szőlőbirtokok relatívan lokalizálhatók (MNL DL 2200, MNL DL 2953). Sem a falu topográfiai, sem a Cykók egyéb birtokainak vizsgálata nem tárgya azonban ennek a cikknek.

13 MNL DL 3643

14 MNL DL 3285

15 Lylyum második férje Mihály fia András volt, egy budai polgár. A feleség pomázi szőlője a szigeti apácák és a Peturke fia Mihály szőlői közt feküdt (MNL DL 2200).

16 MNL DL 1051 és MNL DL 1052

17 MNL DL 1375

18 MNL DL 3652

19 MNL DL 3652

20 MNL DL 3285, MNL DL 107 243

21 Pl. MNL DL 2931, MNL DL 3285, MNL DL 4408, MNL DL 77 495, MNL DL 77 517, MNL DL 77 445, MNL DL 77 498, MNL DL 77 623, MNL DL 87 096,

22 Pl. MNL DL 77 222

23 Pl. MNL DL 77 623

24 Pl. MNL DL 77 517

25 1236-ban ugyan szerepel egy „Stephanus de Pomoz", ennek rokoni kapcsolata a későbbi Pomáziakkal azonban nem igazolható egyértelműen (MNL DL 40 011).

26 MNL DL 2931, MNL DL 76 507

27 MNL DL 4408, MNL DL 77 445

28 MNL DL 64 914, MNL DF 280 531

29 Pl. MNL DL 77 495 és MNL DL 77 504 – Noha Benedek 1371. december 28. előtt elhalálozott, 1372. január 27-én még kiróttak rá egy büntetést, amiért elmulasztotta a megjelenést egy perben. Pedig a mulasztásnak az elhalálozás ugyancsak nyomós oka lehetett.

30 MNL DL 77 517

31 MNL DL 78 015

32 MNL DL 78 251, MNL DL 87 686-8

33 MNL DL 2931, MNL DL 76 507

34 Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I-II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996), II. 27-28.

35 Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 27.

36 MNL DL 77 222, MNL DL 77 495, MNL DL 77 504, MNL DL 77 517

37 MNL DL 77 495, MNL DL 77 506

38 Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 247.

39 Nándorfehérvári várnagy, kincstartó, pohárnokmester, sókamaraispán, valamint a királyné tárnokmestere (Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 247).

40 MNL DL 1050

41 MNL DL 567, 570, 697, 762, 1050, 1057, 1058, 1201, 1489, 1490

42 Wertner Mór, „A Korzan nemzetség", *Századok* 33 (1899): 722-724.; Gárdonyi Albert, szerk. *Budapest történetének okleveles emlékei* I. 1148-1301. (Budapest: A székesfőváros kiadása, 1936), 47-48 (32. sz.).

43 Karácsonyi, *A magyar nemzetségek,* II. 306. – Ferenchez és Péterhez l. továbbá: MNL DL 570, 697, 1490; csak Péterhez: MNL DL 1201 és Wertner, „A Korzan nemzetség," 722.

44 MNL DL 567.

45 MNL DL 762, MNL DL 1057, MNL DL 1058, MNL DL 1489.

46 MNL DL 1050 – A nemzetség egyéb tagjaihoz, illetve ezen tagoknak a Cyko család őseihez fűződő viszonyára l. Gárdonyi, *Budapest történetének okleveles emlékei I.,* 47-48, ill. Engel Pál, *Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301-1457. Középkori magyar genealógia - CD* (Budapest: Arcanum, 2001): a Kartal nemzetség.

47 MNL DL 1201 Ezen adat, valamint V. István ítélete alapján talán nem túl merész feltételezni azt sem, hogy Uza fiai sosem voltak kifejezetten István pártján, korábban inkább IV. Béla hívei lehettek.

48 MNL DL 1050

49 Nagy Imre, Deák Farkas és Nagy Gyula, szerk. Hazai oklevéltár 1234-1536 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879), 76-77/67.

50 MNL DL 1490

51 MNL DF 200629

52 Szentpétery Imre, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1923-1930), I, 390/1280.

53 MNL DF 248541

54 MNL DL 7284, MNL DL 7285, Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke,* II/2-3. 314-15/3233. A területen felépült Csicsó várat említik például MNL DL

99761, Fejér György, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (Buda: typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1829-1844), VIII/2, 296-97/126, etc.

55 MNL DL 80457

56 MNL DL 68680

57 MNL DL 7258, MNL DL 8527, MNL DL 9717

58 Maksay Ferenc, szerk. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* I. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 326.

59 Géresi Kálmán, szerk. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* (Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1882), III. 500-54/292.

60 Egy a pécsi káptalan előtt folyó perben az egyik választott bíró neve Cyko. (MNL DL 1395)

61 Cyko *alio nomine Bartholomeus* (MNL DL 1490), a tárgyalt család névadó tagja.

62 MNL DF 261478

63 *Anjou-kori oklevéltár* (Budapest-Szeged: N/A, 1991), VII. 273/588.

64 Ezen személyi megfeleltetést Engel Pál javasolta (Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 44). Mindezzel együtt jelenleg sem látom sem igazoltnak, sem egyértelműen elvetendőnek a két név mögött megbújó személyek azonosságát. Egy oklevél említése azonban nem tűnik elegendőnek, különösen, hogy a többivel való kapcsolatra semmi nem utal.

65 MNL DL 2558, MNL DL 3529

66 MNL DL 78897, MNL DL 78902, MNL DL 78903

67 MNL DL 16892, MNL DL 16936

68 MNL DL 78407, MNL DL 78406

69 MNL DL 79092, MNL DL 79142

70 MNL DL 78993, MNL DL 78995, MNL DL 79089, MNL DL 79274, MNL DL 79431

71 *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 284/615.

72 Lukcsics Pál, szerk. *XV. századi pápák oklevelei I-II.*. (Budapest: Római Magyar Történeti Intézet, 1931-1938), 87/212 és 215.

73 MNL DL 3380, MNL DL 3482

74 MNL DL 76961, MNL DL 77015

75 MNL DL 2255, MNL DL 2782 - Ez az oklevél említ továbbá egy Pomázi Budur-t is, aki az óbudai mészáros kúriáját vette meg.

76 MNL DL 9907

77 MNL DF 251089

78 Czikó Kata és Mihály 1595-1621-ig ismert: Szepessy Béla, „A négyesi Szepessy család leszármazása," *Turul* 11 (1893): 91 és 141. Czikóházi Czikó Tamás és Gergely Gömörben volt *vice comites*, és a család végig megmaradt a középnemesség szintjén. A későbbi Nógrád, Bars, Borsod, valamint Hont megyei Czikók ebből a családból erednek: Mihályfalusi Forgon Mihály, *Gömör-Kishont vármegye nemes családai* (Kolozsvár: Méry Ratio, 1909), 175-76. *Cykohaaza* maga egy kicsi, de prosperáló falu volt Gömör megye déli végében. 1553-ban 3 *porta* szerepelt az összeírásban, mint a Czikó család birtoka.: Maksay, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* I.326. A család őse valószínűleg Rimalázai Ciko volt a 14. században. Akárcsak a Pomázi Cykók esetében, itt is az ő neve vált a család, ez esetben azonban előbb a birtokolt falu nevévé is.

79 *Demetrius* – 1410-ben és 1413-ban (MNL DL 78985 és MNL DL 92430) és Miklós – 1414-ben (MNL DL 43260). *Czyko* Pál Szikszó város bírájaként égeti fel a Kinisyek kúriáját 1485-ben: Puky Andor, „Az Abaúj- és Biharmegyei Kinisyek," *Turul* 9 (1891): 91. Vörösmarti Chikó Denis Bárczay Katalin férje volt a 15. század végén: Bárcza Oszkár, „A Bárczay család leszármazása," *Turul* 9 (1891): 148. Csergheö címerkönyve négy családot sorol fel Czikó névvel: egyet Szabolcs megyében és hármat Erdélyben, de ezek már csak 19. századi adatokon alapulnak: Géza von Csergheö és Oscar von Bárczy, *Der Adel von Ungarn. J. Siebmacher's grosses und algemeines Wappenbuch. 4,15. t* (Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1893), 119; Géza von Csergheö és Oscar von Bárczy, *Der Adel von Siebenbürgen. J. Siebmacher's grosses und algemeines Wappenbuch* (Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe, 1898), 142; Béldi István „Review of Siebmacher's grosses und algemeines Wappenbuch" *Turul* 5 (1887): 189. További példákhoz a névalakokra forráshellyel v.ö. Kázmér Miklós, *Régi magyar családnevek szótára, XIV-XVII. század* (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993), 203, 245-246.

80 *A Pallas Nagy Lexikona, IV, Burgos – Damjanich* (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893), "Csikó"

81 Kázmér, *Régi magyar családnevek szótára*, 203, 245-246. Sajnos a Pomázi Cykók, illetve az egykori oklevelek készítői nem tudtak erről a nyelvészeti elválasztásról, s nevüket mind a két csoportba besorolt változatokban leírták.

82 Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 147; Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 288 és 331.

83 A pomázi hegy esetében pedig talán megengedhető a feltételezés, hogy a helyben birtokos Cyko család neve élt tovább a települést az újkorban újra felélesztő népesség hagyományában. Az 1700 körül beköltözők csak annyit hallottak a helyről, hogy Cykók birtokolták és hogy valami lakhelyük volt itt – s ha nemesek, akkor természetesen várban laktak –, s innen már csak némi fantázia kell, hogy ezt egy hegy tetejére ültessék. (Nem véletlen, hogy az 1940-es években a Cykók itteni vára után kutatva sikerült a hegyen őskori objektumokat találni a szakembereknek.)

84 Pór Antal, „Az Osl-nemzetség története a 13. és 14. században," *Turul* 8 (1890): 182.

85 Noha a magas tisztségekbe jutó Cykót könnyebb idősebbnek értelmezni – s amennyiben személye azonos az 1323-ban szereplő Péterrel, akkor jóval korábbi első szereplése is –, a rezidencia kérdése révén ez mégis megkérdőjelezhető. A szokásjognak megfelelően az apai házat mindig a legkisebb fiú örökölte, a régészeti feltárások alapján pedig épp az 1340-50-es évekre tehető a kúria és a szomszédos templom nagymértékű ki-, ill. művészi átépítése, melyet minden bizonnyal II. Cyko személyéhez köthetünk. Nem kizárt természetesen az sem, hogy minderre csak János halála után – s épp ezért legalábbis 1346 után – került sor.

86 MNL DL 2736

87 MNL DL 3818. Rá vonatkozó további adatok: MNL DL 3175, 87096, Engel, *Magyarország világi archontológiája,* I. 474. és II. 44.

88 MNL DL 4385, 5654, 6610, 77445, MNL DL 77498, MNL DL 77623, MNL DF 250970, MNL DF 275703, MNL DF 275704.

89 MNL DL 5654, MNL DL 77445, MNL DL 77498

90 MNL DL 77445, MNL DL 77498, MNL DL 77623, MNL DL 87096, MNL DF 269974. Feltehetően az 1370-es évek elején mindketten meghaltak, mert később nem hallani róluk.

91 MNL DL 6610, 8469, 9762, 77445, 77623, MNL DF 269974, 275703, 275704

92 MNL DL 8469

93 MNL DF 250970, MNL DF 275703, MNL DF 275704

94 MNL DL 97862. Amennyiben személye azonos az 1323-ban *relator*ként szereplő *Petrus dictus Cyko* személyével (ld. Himfi lt. 41.=Anjou oklt. VII. 273/588), akkor már 1323-ban ifjú lovag lehetett.

95 A tisztséget 1336. április 16-tól (MNL DF 248650) 1345. január 18-ig (MNL DL 3604, 32879) töltötte be.

96 Ezen hivatalokat az alább felsoroltak szerint bírta:Körösszeg – 1344. július 4. - 1347. május 20. (MNL DL 3818, MNL DF 258468, MNL DF 271959, MNL DF 274060)Tapolcsány – 1346. február 5. – 1347. május 20. (MNL DL 3818, MNL DF 271959)

Torna megye – 1347. június 25. – 1358. december 3. (MNL DL 4810, MNL DF 269 904), de a hivatal újbóli betöltése csak 1360. május 25-től ismert, így valószínű, hogy haláláig Cykó maradt az ispán. (MNL DL 64056) Nadabi Ugrin fia László viselte mindvégig a *vicecomes* tisztét.
Borsod megye – 1348. szeptember 8. – 1359. július 4. (MNL DL 4382, MNL DL 4485, MNL DL 89311, MNL DL 91194, MNL DL 96371, Wenzel/1875 314-16/266/H) Ebben a megyében 1351-ben említik Gergely nevű alispánját (MNL DL 89311), majd 1354 és 1359 közt Rechki Miklós volt a *vicecomes*. (MNL DL 91194, MNL DL 96371)
magister tavernicorum reginalium – 1356. október 13-án említve. (MNL DL 4629)

97 MNL DL 34102, MNL DL 34103

98 Engel, *Magyarország világi archontológiája,* I. 37.

99 MNL DF 268908

100 MNL DL 96371

101 Tade Smičiklas, szerk. *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1914), XII. 604.

102 Pl. MNL DL 308, MNL DL 431, MNL DL 3941, MNL DL 4454, MNL DL 4553, MNL DL 4599, MNL DL 4683, MNL DL 4713, MNL DL 34102, MNL DL 34103, MNL DF 268908

103 Pl. MNL DL 67(=MNL DF 264810), MNL DL 4504, MNL DL 4629, MNL DL 22480

104 MNL DL 4485

105 MNL DF 279300

106 MNL DL 65761

107 Romhani Gergely *viceiudex* 1353. augusztus 20-án szerepel. (MNL DL 68092) Ugyanez a személy mint *vicegerens* tűnik fel 1355. március 29-én. (MNL DL 4504) *Magister Laurentius protonotarius* 1358-ban tevékenykedett. (MNL DL 4752, MNL DF 264726)

108 A fő ellenségnek tartott Durazzói Károlyt ugyanott végzik ki, ahol a szerencsétlen sorsú András herceget meggyilkolták. Egyes források szerint a kivégzést (lefejezést) az a Becsei Vesszős hajtotta végre, akinek szintén feküdtek birtokai a pomázi határban: Domanovszky Sándor, „A Dubniczi krónika," *Századok* 33 (1899): 419; *Küküllei János és a névtelen minorita krónikája* (Budapest: M. Helikon, 1960), 90.; Pór Antal, *Nagy Lajos 1326-1382* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1892), 162.

109 *Küküllei János és a névtelen minorita krónikája*, 91; Dékáni Kálmán, Küküllei János / Nagy Lajos király viselt dolgairól (Brassó: Brassói Lapok, 1906), 119.

110 Pór, *Nagy Lajos*, 163.

111 Wenzel Gusztáv, *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból II.* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1875), 314-16/266/H; Pór, *Nagy Lajos*, 205-206.

112 *Ecclesiam sancti Nicolai in Pomas, Vesprimiensis diocesis, in eiusdem sancti et quatuor precipuis beate Marie virginis, et dedicationis ipsius ecclesie festivitatibus et per festivitatum earundem octavas visitaverint annuatim, illas dare dignemini indulgentias, que vestre placuerint sanctitati.* (*Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis 2*. (Budapest: Római Magyar Történeti Intézet, 1898), 140.)

113 További oklevelek: MNL DL 3175, 3548, 4385, 4389, 4390, 4719, 4803, 4806, 5654, 6610, 8469, 35863, 41310, 43227, 50027, 56872, 58534, 58535, 61194, 64711, 69963, 76915, 77222, 77623, 79204, 80600, 87096, 87190, 87338, 88043, 99577, 99567, MNL DF 230107, 230171, 230215, 230217, 233687, 248541, 249581, 252036, 256757, 267984, 267998, 281841, 286775, 290206, 290207; Smičiklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XII. 343-345/258, 364-366/275, 388-390/291, 511-513/393, XIII. 112-122/79.

114 Fügedi Erik, „A középkori Magyarország történeti demográfiája," *KSH Népességtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzete* 10 (1992): 30.

115 Ez egyben bizonyítja azt is, hogy II. Cyko legkésőbb 1330 körül már nős ember volt. A gyerekek közt felsejlő nagy korkülönbség egyébként azt sem zárja ki, hogy II. Cykónak élete során nem csak egy felesége volt.

116 MNL DL 3818 – 1346. február 5-én történik mindez.

117 MNL DL 5654. A forrásban együtt szerepel unokatestvéreivel, I. Lászlóval és II. Miklóssal.

118 MNL DL 6610. II. Cyko korábban feltételezett harmadik fia nem valós személy, csak Bakács István téves oklevélolvasata hívta életre: a rövidítéssel leírt *parte* szót valamilyen megfontolásból *Peter*-ként oldotta fel (mellyel egyébként nem kapni maradéktalanul értelmes mondatot). Bakács István. „Iratok Pest megye történetéhez, 1002-1437," *Pest megye múltjából* 5 (1982): 238/840; az eredetit ld. MNL DL 5654). Mivel más forrás nem említ ilyen nevű személyt, ezt a Pétert nem létezőnek kell tekinteni.

119 MNL DF 210597

120 MNL DL 8469

121 MNL DL 8691 - Sárkány Dominic bán özvegye húsz lovat hagy örökül Katalinra.

122 MNL DL 86258

123 Pór, „Az Osl-nemzetség története a 13. és 14. században," 153-200; Pór Antal, *Az Osl-nemzetség története a 13. és 14. században*, (Budapest: n.a., 1891), 25-33; Belitzky János, *Sopron vármegye története I.* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1938), 690-696; Pór, *Nagy Lajos*, 29.

124 Hőgyész, Csehi, Mindszent és Németi (MNL DL 43227, MNL DL 86258). Ugyanakkor ismerünk egy Osl nembe tartozó Szemenyei Csikó Miklóst 1384-ből, akinek Sopron megyében volt birtoka. Wertner Mór, „Ujabb nemzetségi kutatások," *Turul* 26 (1908): 135. Hogy személye azonos-e a pomázi Cykó család II. Miklósával, arra nincs adat, de nem zárható ki bizonyossággal.

125 MNL DL 3652

126 MNL DL 5654, MNL DL 77498, MNL DL 77623, MNL DF 238589. A perekben gyakran szerepel közösen unokaöcscsével, II. Jánossal, ami a Cykók birtokainak még mindig közös birtoklására utalhat. MNL DL 6610, MNL DL 77445, MNL DL 7962, MNL DL 8469. További Ferencre vonatkozó oklevelek még: MNL DL 8691, 70826, 79204, 79244, 87817, 87856, 88043, MNL DF 210597, 220635, 278399.

127 MNL DL 6610. Az évszám egyben felhívja a figyelmet, hogy István meglehetősen kései gyereke lehetett apjának, aki ekkor már pontosan húsz éve halott volt.

128 Körmendy Kinga, „Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban„*Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986). Ez újabb adalék ahhoz a feltételezéshez, hogy a Cyko család tagjai az írás-olvasáson túl is rendelkezhettek bizonyos tanulással szerzett tudással.

129 MNL DL 201030, MNL DL 238219

130 Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 44.

131 MNL DL 7264; Kandra Kabos, „Az egri püspökök pecsétjei," *Turul* 11 (1893): 135; *A Pallas Nagy Lexikona, 4.* "Csikó"; Schmitth Miklós, *Episcopi Agrienses 1*. (Tyrnaviae: n.a., 1768), 371-81; Engel, *Magyarország világi archontológiája,* I. 68. Elég gyakran előfordult egyébként, hogy az egri püspök korábban a váradi káptalanban tevékenykedett.

132 Pl. MNL DL 7264, MNL DL 50045, MNL DL 50048, MNL DF 281701

133 MNL DL 53075, MNL DF 209923, MNL DF 210597

134 MNL DL 42859, MNL DL 70826, MNL DF 278399

135 Cyko István IX. Bonifác pápához fordult levélben, felajánlva neki saját püspökségét, azaz, hogy a pápa vegye közvetlen fennhatósága alá azt. *Monumenta Vaticana Hungariae* (Budapest: Szent István Társulat, 1894–91), I/4, 91/126 és 127. Mivel a pápa kedvező választ adott, az esztergomi érsek élénken tiltakozott. (Leges eccl. III. 336-43/79; *A Pallas Nagy Lexikona, 4.* "Csikó"

136 MNL DL 47727: 1399. december 30-án egy Miklós név is felbukkan (Leges eccl, III, 334-36/78), mivel azonban ilyen névvel máshol nem találkozni egri püspökként, itt Bathyány Ignác téves interpretációjáról vagy – és ez talán a valószínűbb – egy hamisítványról lehet szó. (További Istvánra vonatkozó oklevelek: MNL DL 90937, MNL DF250435, 269974, 281701, *Monumenta Vaticana Hungariae*, I/4. 97-98/134, 256-59/318, 385-86/446.)

137 MNL DL 87817. Ennek a Lászlónak a nagyapja az a Becsei Csata fia Imre fia Töttös volt, akinek Vesszős nevű testvére II. Cykóval együtt járt Nápolyban a hadjáraton.

138 MNL DL 87856

139 MNL DL 79472

140 Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 247.

141 MNL DL 87817, MNL DL 87856

142 MNL DL 87817, MNL DL 87856

143 *Zsigmond kori oklevéltár II*., 4517; MNL DL 30421

144 Engel Pál, Lővei Pál és Varga Lívia, „Főnemesi sírkövek a Zsigmond kori Magyarországon," *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 204-207.

145 1434-ben Hédervári Lőrinc familiárisaként nagyszombati alkapitány, 1440-ben budai alvárnagy, majd 1444-ben Hunyadi János familiárisaként székely alispán. 1444-ben halt meg. Engel, *Magyarország világi archontológiája,* II. 36.

146 MNL DL 87817, MNL DL 87856, illetve csak Zsuzsannára - MNL DL 10325

147 MNL DL 43227, MNL DL 86258, MNL DL 87817, MNL DL 87856, MNL DF 220635

148 MNL DL 79472. Minden valószínűség szerint még ebben az évben meg is halt. MNL DL 70826, MNL DF 278399

149 MNL DL 79204, MNL DL 79244, MNL DL 79472

150 A rá vonatkozó oklevelek még: MNL DL 12253, 70826, 78834, 80417, 80432, 80535, 80600, 88043, 88258, MNL DF 278399. Legkésőbb 1437-ben halt meg.

151 MNL DL 8469, MNL DF 287045

152 MNL DF 287045, Engel, *Magyarország világi archontológiája,* I. 494 és II. 44.

153 Mindenképp még 1409 előtt, mivel a család tagjainak felsorolásában akkor már nem szerepel.

154 MNL DF 8469

155 E két férfiú édestestvéri mivoltára egyébként forrás is utal – *Johanne Cykow et Stephano fratre eius carnali* (MNL DL 70826, MNL DF 278399) – ami csak tovább erősíti II. Ferenc egynél több feleségének lehetőségét. (A nejek száma persze lehetett kettőnél több is.)

156 MNL DL 8691, 86258

157 MNL DL 87856

158 E kérdésben nyújtott segítségéért külön is köszönetet szeretnék mondani a néhai Vajay Szabolcsnak.

159 Varjú Elemér szerint a két pecsétet ugyanaz a személy készítette. Varjú Elemér, „Címertani és sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiállításon" *Turul* 14 (1896): 149/II.

160 Bodor Imre, *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a M.T.A. Művészettörténeti Kutatócsoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*, (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1981), 12.

161 Kandra, „Az egri püspökök pecsétjei," 135. Az egri püspök persze már hivatalból is ide tartozott.

162 Rajta kívül pedig Engel Pálnak és Lővei Pálnak. Lővei Pál a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban folytatott kutatásai során bukkant a másik kettőnél jobban látható, élesebb körvonalakkal rendelkező pecsétre. Az erről készített rajz és cédula rendelkezésemre bocsátását ezúton is külön köszönöm.

163 Ennek tudatában nézve az egri pecsétet, már jól kivehető a koronás-szamárfüles fej, s látható a pecsétről készült rajz félreértelmezése is. Bodor, *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a M.T.A. Művészettörténeti Kutatócsoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*, 12. és Kandra, „Az egri püspökök pecsétjei," 136.

164 Midász phrügiai király Apollón istentől kapott szamárfüleket büntetésből, mert Pán fuvolázását szebbnek ítélte az ő lantjátékánál. Mídász hosszú hajával eltakarta a füleket, de borbélya felfedezte azokat, s egy ideig egyedüliként őrizte titkát. Nem bírván azonban magában tartani, egy gödörbe suttogta a látottakat, amit a gödör felett kinövő nádas világgá kürtölt. Szegény borbély halállal lakolt azért, mert nem bírta megtartani uralkodójáról szerzett bizalmas információját. Talán erre utal Mídász alakja is a Cykók pecsétjén (s elképzelhető, hogy nem maguk választották, hanem a király): tudtok mindent rólam, de ne feledjétek, ezek az információk nem publikusak!

165 MNL DL 17261, MNL DF 237671

166 MNL DL 14115

167 MNL DL 16506, MNL DL 16507, MNL DL 16661, MNL DL 81053, MNL DL 81159, MNL DL 88258, MNL DF 237671. További Sandrinra vonatkozó adatok: MNL DL 16262, 80600, MNL DF 282750, Engel, *Magyarország világi archontológiája,* I. 515 és II. 44.

168 MNL DL 16919, MNL DL 17470, MNL DL 17471, MNL DL 17472 - Ugyanakkor használta a szokásos "Pomázi" előnevet is. (MNL DL 17261, MNL DL 17636.) További oklevéles említései: MNL DL 16815, 99731, 107252, 107264, MNL DF 210428, 282750; Nagy Imre, szerk. *Sopron vármegye története. Oklevéltár (1412-1653) 2.* (Sopron: Sopron Vármegye Közönsége, 1891), 578-582/357; Bártfai Szabó László, „Proscriptio I Mátyás király korából," *Turul* 23 (1905): 65.

169 Talán ő az a János is, akire egy meglehetősen homályos adat és pár régészeti forrás is vonatkoztatható. Egy közelebbről nem ismeret személy Várday Ferenc erdélyi püspöknek küldött – állítólag 16. századi – levélben egy alkimista könyvet ajánl fel a püspöknek, mely könyv egykor Czyko János tulajdona volt: Szathmáry László, *Magyar Alkhimisták* (Budapest: Természettudományi Társ., 1926-28), 358-359. Az utalás alapján feltételezhető az is, hogy a nevezett Czyko János alkimista mivolta – legalábbis a „szakmán" belül – köztudott volt. Ez az önmagában csak érdekes adat akkor kap igazán létalapot, ha hozzátesszük: a pomázi rezidencia feltárásakor a fő lakóépület pincéjének aljzatába ásott gödrökből olvasztó tégelyek kerültek elő. Hogy valóban folyt-e alkimista tevékenység Pomázon, s hogy azt épp IV. János végezte-e, természetesen nem igazolható ennyi adat alapján, de erősen valószínűsíthető.

170 Bálintra vonatkozóan: MNL DF 210428, MNL DF 237671

171 Gáspárra és Menyhértre vonatkozóan: MNL DL 17, MNL DL 18, MNL DL 106100, MNL DL 107264, MNL DL 107252

172 MNL DL 106083/218-220; Óbudai Kálmán és Óbudai Porkoláb András egyaránt városi polgárok lehettek, esetleg a kisnemesek közé tartozhattak. Nagy, *Sopron vármegye története. Oklevéltár (1412-1653). 2*. 578-582/357.

173 Básthi előnévvel rá vonatkozóan MNL DL 17, 18, 22895, 59761; 106083/83, 85, 211-12, 218-20, 400-1, 478-79, 553, 605-6, 787, 791; MNL DL 106100, 107252, 107264; Nagy, Sopron 2, 578-581/357.

174 Kőszeghi Sándor, *Nemes családok Pest vármegyében* (Budapest: Hungaria Könyvnyomda, 1899), 72.

175 MNL DL 106083/218-220, 478-479, 787 és 791.

176 MNL DL 22895, 106083/83, 85, 211-212, 218-220, 233-234, 400-401, 478-479, 553, 605-606, 787, 791.

177 A rájuk, valamint általában a 16. századi személyekre vonatkozóan köszönettel tartozom Kubinyi András egykori professzoromnak, aki felhívta figyelmemet számos ide vonatkozó oklevélre.

178 Rájuk vonatkozóan MNL DL 106083/218-220, 478-479.

179 MNL DL 106083/218-20, Nagy, Sopron 2, 578-81/357.

180 MNL DL 106083/478-479

[181] 106083/400-401

[182] Persze az sem kizárt, hogy Anna és Gáspár csakugyan hat leányt nemzett.

[183] MNL DL 106083/400-401.

[184] Két további Cyko szerepel a kései (16. századi) forrásokban, ezek családi kapcsolatai viszont egyáltalán nem ismertek. Tarchai Chyko István (1504-ben említve - MNL DL 21246) és Farnosi Czyko Simon (1523-ban említik - MNL DL 30348) tartozhatott az itt tárgyalt Cykókhoz is, erre azonban nincs semmi közelebbi utalás.

[185] Vele már Temes megyében is szomszédok voltak. (MNL DL 60020)

[186] MNL DL 59761. Egyébként az 1418-as levélben szereplő *domum nostram Pomaz* utalás mellett ez a másik forráshely, mely a Klissza dombon megásott nemesi lakhelyre vonatkoztatható. A *curia* szót pedig csak itt, ebben az egyetlen esetben használják. Meg kell azonban jegyezni, hogy a későbbi oklevelek tanúsága szerint a birtokcsere nem biztos, hogy a valóságban is lezajlott.

[187] Szentendrei Ferenczy Múzeum, adattár, 785-73, 10; Radvánszky Béla és Závodszky Levente, *A Héderváry-család oklevéltára, 1.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1909), 1. 529.

[188] Gárdonyi Albert, „Óbuda és környéke a középkorban," *Budapest Régiségei* 14 (1945): 586.

[189] A díszes faragott kövek, a feliratok, a festett üveges ablakok, az importált és a magyar díszkerámia, az evővilla korai használata, a fegyverek és páncélok, a díszes ruhaveretek, a fűtéstechnika (a mindig a legújabb "divat" szerint átépített cserépkályhák), a lakhely kiszolgáló szárnya mind egy kényelmes, luxust és presztízst mutató életet sugallnak e lakhelyen. Mint lovagok, valódi lovagi kultúrában éltek (beleértve a lovagi tornákon való részvételre utaló leleteket), egyben közel annak magyarországi kisugárzó központjához, a királyi udvarhoz. Megjegyzendőnek tartom még a számos veretet és kapcsot, melyek nagyobb számú könyv egykori meglétére utalnak. Ez is eggyel több adalék a család viszonylag magasabb műveltségi szintjére, melynek okai és következményei egyaránt a család történetében kereshetők. Virágos, *Noble Residences in the Midddle Ages: Pomáz and Its Owners (a case study),* Passim.

[190] A korábbi dinasztiaváltáskor folytatott jó politikának, úgy tűnik, itt nyoma sincs. Zsigmond új kormányzati politikájából a Cykók teljesen kiszorultak, s ennek el kellett viselni társadalmi következményeit is.

[191] Engel Pál, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 25.* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1998). A nemességnek az e műben kirajzolódó két felső rétege.

[192] Engel, A nemesi társadalom, 109-115.

[193] Cyko mint egyszerű lovag kezdte, majd *castellanus*, *comes*, és végül a kormányzat tagja lett. Fia még megmaradt ezen a szinten az egri püspöki szék megszerzése révén.

[194] Itt újra szeretném leszögezni az általam már számos fórumon hangoztatott tényt, miszerint a pomázi nemesi rezidencia nem volt erődítve. Teszem ezt azért, mert pusztán csak a feltárások révén kibontakozott alaprajzra rátekintve kutatóink még mindig szeretik sommásan levonni a következtetést: erődített udvarház. Jó példa erre Tolnai Gergely nem is olyan régi művében a számos, egyébként forráshellyel egyszer sem alátámasztott utalás: "… erődített udvarházzal. Gondolok itt Pomáz-Klisszára … Egyik helyen sem merül fel kétely, az udvarházat … természetesen mindenhol erődítettnek veszik." Tolnai Gergely, *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 1* (Esztergom: n.a., 2001), 8-9. A 9. oldalon szereplő klissza-dombi feltárások alapján készült összesítő alaprajznál ráadásul szintén hiányzik a forrás megadása. Jelen ismereteink szerint a Cykóknak tehát nem volt erődített épület a birtokában sem itt, sem máshol.

[195] A forrásokból ugyan nem derül ki világosan, hogy vesztettek-e javakat, a társadalmi süllyedés azonban feltételezi ezt.

A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása

Tóth Boglárka* – Botár István**

2017-ben a Rómer Flóris Terv keretében arra vállalkoztunk, hogy számba vesszük Sepsi-szék (Románia, Kovászna megye) templomainak történeti tetőszerkezeteit, és dendrokronológiai vizsgálattal meghatározzuk az ismeretlen vagy bizonytalan építési idejű szerkezetek faanyagának korát. A kutatás során 35 Sepsi-széki település 42 templomában jártunk. Összesen 20 templom tetőszerkezetét vizsgáltuk dendrokronológiai módszerrel, és 18 templom esetében sikerült évre pontosan meghatározni a fedélszerkezethez vagy szerkezetekhez használt faanyag kivágási idejét. A történeti tetőszerkezetek számba vétele ezúttal nem hagyományos építészeti felmérést jelentett. „Régész szemmel" a tetőszerkezetek építéstörténetének kutatására törekedtünk mind az egyes objektumokon belül, mind a régió fennmaradt emlékanyagának összevetése során.

A kutatás révén elkészítettük a Sepsi-széki templomok történeti tetőszerkezeteinek leltárát. A fedélszerkezetek építési idejét vizsgálva a következő kép rajzolódik ki. A legidősebb szerkezet a 16. századból maradt fenn Sepsibodokon, a református templom szentélye felett. Szintén a sepsibodoki templom őrizte meg a régió egyetlen 17. századi tetőszerkezetét a templom hajója felett. A 18. századból 14 tetőszerkezetet ismerünk, a 19. század első feléből ugyancsak 14 szerkezet maradt fenn, illetve a 19. század második felére is 14 tetőszerkezetet valószínűsíthetünk. Sikerült időben jól elkülöníthető tetőszerkezet-típusokat meghatározni az emlékanyagban. Fontos eredmények születtek a tetőszerkezetek alapanyagának vizsgálatából, a szerkezetek összeépítése során használt ácsjelek/illesztési jelek, illetve az alkalmazott ácskötések elemzéséből, továbbá a fennmaradt épületfeliratok, évszámok, a tetőszerkezeteken olvasható építési feliratok és a dendrokronológiai vizsgálat során kapott keltezések összevetéséből.[1]

Jelen tanulmánykötetbe a Sepsi-széki kutatás egyik legérdekesebb eredményének bemutatását választottuk, amely a sepsikilyéni unitárius templom vizsgálatához köthető. Itt a templom felett álló tetőszerkezet építési idejének meghatározása mellett a templom korábbi, gótikus átépítése során épített tetőszerkezet korának meghatározására és szerkezetének rekonstrukciójára is lehetőség volt.

A sepsikilyéni unitárius templom (Chilieni, Kovászna megye, Románia) alapvetően a templomhajó nagy részét beborító falfreskói miatt vált ismertté. Ma az egyhajós templom a hajóval megegyező szélességű, sokszögzáródású szentéllyel és a hajó nyugati végébe 1820-ban épített faszerkezetű harangtoronnyal rendelkezik (1. kép). A hajó mellett eredetileg kisebb, félköríves szentély állt, amelynek maradványait 1981-ben tárták fel. A templom oldalait és sarkait ma támpillérek támasztják, a szentélyt mérművekkel díszített, gótikus ablakok törik át. A templom gótikus átépítésének idejét a déli kapu kőkeretén olvasható 1497-es évszámhoz kötik.[2] A templom ma egyterű, diadalív sem választja ketté. A szentélyt – egykori boltozata helyett – kazettás síkmennyezet fedi,

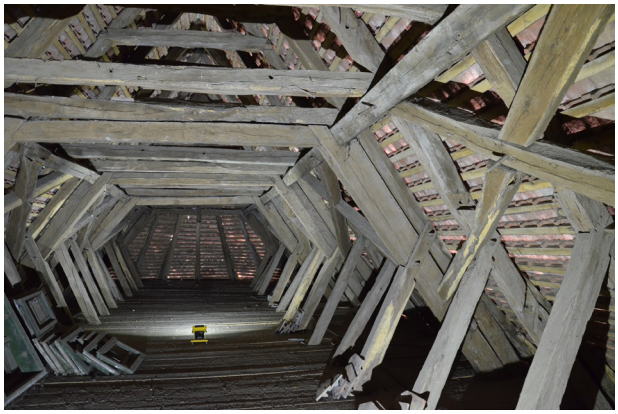

► **1. kép.** *A sepsikilyéni unitárius templom délkeletről (fotó: Botár I. – Tóth. B.)*

* Anno Domini Dendrolab, Csíkszereda
** Anno Domini Dendrolab; Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda

► **2. kép.** *A sepsikilyéni unitárius templom belső tere nyugatról (fotó: Botár I. – Tóth. B.)*

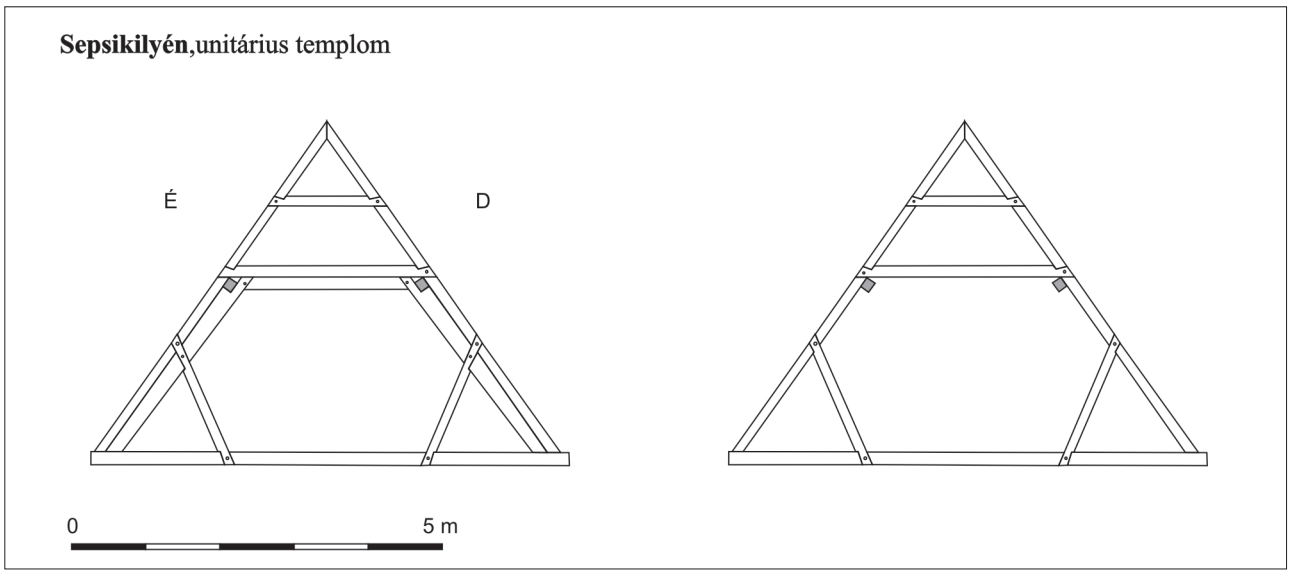
► **3. kép.** *A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezete nyugatról (fotó: Botár I. – Tóth. B.)*

amely a hajó feletti mennyezethez hasonló kialakítású (2. kép).

Az egyező szélességű és magasságú templomhajót, illetve szentélyt egységes szerkezetű, tölgyfából épített, 55º-os dőlésszögű nyeregtető fedi. Keleten a sokszögzáródású szentélynek megfelelően a tető kontyolt, míg nyugaton ma oromfallal zárt, de jól megfigyelhető, hogy eredetileg nyugaton is kontyos volt. A tető kötőgerendás, dőltszékkel megerősített fő-szaruállásokból és mellék-szaruállásokból felépített szerkezet (3. kép).[3] A nyugati átalakítást leszámítva 15 fő- és mellék-szarufaállásból épül fel:[4] a szerkezet két végét főállás (F) erősíti, amit három mellékállás (M) követ, míg a szerkezet középső részén a főállások között csak két mellékállás található. Az állások sorrendje tehát a következő: FMMMFMMFMMFMMMF. A főállásban a kötőgerendával összefogott szarufapárt torokgerenda, kakasülő, szögletkötők, valamint a dőltszék elemei, vagyis a szarufa alatti, felfelé szélesedő ferdedúc, és a torokgerenda alatti mellgerenda merevíti. Hónaljkötés nincs a szerkezetben. A mellékállásokban a szarufákat kötőgerenda, torokgerenda és kakasülő fogja össze, valamint szögletkötők erősítik (4. kép).

A tetőszerkezet hosszirányú merevítését a dőltszék ferdedúca feletti fejgerenda, valamint andráskereszt formában egymást keresztező ferdetámaszok biztosítják, amelyek a ferdedúc síkjában, két főállás között, a ferdedúchoz és a fejgerendához kapcsolódnak.

A fedélszerkezet elemeit egymással csapolással, félfecskefarkos lapolással vagy feles lapolással kötötték, mindig faszeggel. Félfecskefarkos lapolással kapcsolták a szarufához a torokgeren-

► **4. kép.** *Felmérés a sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezetének fő- és mellékállásáról (Botár István, 2017.)*

dát, a kakasülőt és a szögletkötőket, illetve a kötőgerendához a szögletkötőket, a fejgerendához és ferdedúchoz a hosszanti ferdetámaszokat; feles lapolással kapcsolódik egymáshoz a két hosszanti ferdetámasz; továbbá csapolva kötötték a kötőgerendába a szarufát, a ferdedúcot, valamint a fejgerendába a ferdedúc felső végét, illetve a ferdedúcba a mellgerendát. Az állások kötési oldala nyugatra néz.

A szaruállásokat az ABC vésett betűivel jelölték nyugatról indulva A-tól P-ig (a J betű hiányzik a sorból).

Helyszíni munkánk során fedeztük fel a szerkezet nyugatról számított 5. állásában, a déli ferdedúcon, annak keleti és északi oldalán olvasható, vésett feliratot: „AZ UNITÁRIA ECCLA Által EPÍTTETETT 1222ben RENOVÁLTATOTT 1799ben” (5. kép).[5] A „renováltatott” szó értelmezése különösen annak fényében izgalmas kérdés, hogy megfigyeléseink szerint a mellék-szaruállásokban a szarufák nagy része másodlagos felhasználású. A ma használaton kívüli lapolási fészkek alapján arra következtethetünk, hogy ezek az elemek eredetileg is szarufák voltak (6. kép). A szarufákon kívül más elemeken is látható rendeltetés nélküli lapolási fészek. Deszkapadló miatt a kötőgerendákról nem tudtuk megállapítani eredetüket, de előfordulhat, hogy azok is másodlagos felhasználásúak. A szarufák lapolási fészkeit vizsgálva azt feltételezzük, hogy ezek a másodlagos felhasználású elemek torokgerendával, kakasülővel és két szinten is szögletkötőkkel megerősített szarufaállásokból felépített tetőszerkezet szarufái voltak, minden bizonnyal a korábbi, szintén tölgyfa fedélszerkezetből.

► **5. kép.** *Évszámos felirat részlete a sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezetének egyik elemén (fotó: Botár I. – Tóth. B.)*

► **6. kép.** *Másodlagosan felhasznált szarufák a sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezetében (fotó: Botár I. – Tóth. B.)*

A ma álló dőltszékes tetőszerkezet építési idejének és építéstörténetének helyes meghatározásához – egyben a vésett felirat helyes értelmezéséhez – dendrokronológiai vizsgálatot végeztünk. A kormeghatározáshoz a dőltszékes szerkezet négy eleméből (két ferdedúcból és két hosszanti ferdetámaszból), valamint öt másodlagosan felhasznált szarufából vettünk furatmintát. A minták vizsgálata alapján megállapítottuk, hogy mind a kilenc vizsgált elem tölgyfából (*Quercus sp.*) származik. Az erdélyi tölgyfa évgyűrű-kronológiák alapján mind a kilenc mintát sikerült keltezni. A dendrokronológiai elemzés eredményeit az 1. táblázatban foglaltuk össze.

A minták évgyűrű-elemzése szerint a famináták két időszakból származnak. Öt minta a 16. század első éveiben, feltételezhetően egységesen 1505/1506 telén kivágott tölgyfából való, míg négy minta a 18. század végén, minden bizonnyal szintén egységesen 1798/1799 telén kivágott tölgyfából származik. A 18. század végi keltezés egybevág a szerkezet egyik elemén olvasható 1799-es évszámmal. A ma álló dőltszékes tetőszerkezetről – a dendrokronológiai adatok és a vésett felirat alapján – megállapíthatjuk tehát, hogy 1505/1506 telén és 1798/1799 telén kivágott tölgyfákból épült 1799-ben.

Úgy látjuk, hogy az 1505/1506 telén kivágott fákból származó, és a mai szerkezetben újrahasznált elemek a templom korábbi tetőszerkezetéből valók, és a faanyag kormeghatározása kijelöli a templom gótikus átépítésének, annak lezárásának idejét, ami feltételezhetően 1506. Ez a keltezés a déli kapu 1497-es évszámával összevetve jól jelzi a korabeli építkezések időtartamát. Úgy tűnik, hogy az átépítés még az ilyen, viszonylag kis mé-

MINTALEÍRÁS	FAFAJ	ÉVGYŰRŰ (SZIJÁCS)	WK	SZINKRON-HELYZET	KELTEZÉS
1.) 6. állás, északi szarufa	*Quercus*	35 (5)	-	1466-1500	1503-1512 körül
2.) 14. állás, déli szarufa	*Quercus*	33 (6)	-	1458-1490	1492-1501 körül
3.) 2. állás, déli szarufa	*Quercus*	46 (5)	-	1457-1502	1505-1514 körül
4.) 2. állás, északi szarufa	*Quercus*	44 (8)	-	1462-1505	1505 után 1-2 évvel
5.) 9. állás, déli szarufa	*Quercus*	38 (8)	WK	1468-1505	**1505/1506 tele**
6.) 1. és 5. állás között, egyik északi hosszanti ferdetámasz	*Quercus*	58 (7)	-	1736-1793	1799-1803 körül
7.) 15. állás, déli ferdedúc	*Quercus*	77 (5)	-	1717-1793	1801-1805 körül
8.) 11. állás, északi ferdedúc	*Quercus*	81 (15)	WK	1718-1798	**1798/1799 tele**
9.) 1. és 5. állás között, egyik déli hosszanti ferdetámasz	*Quercus*	70 (9)	WK	1729-1798	**1798/1799 tele**

► **1. táblázat.**

retű plébániatemplomok esetében is évekig elhúzódó folyamat lehetett.

Az 1799-es vésett felirat tehát a tetőszerkezet építésének idejét örökítette meg, és a „renováltatott” kifejezés arra utal, hogy a korábbi fedélszerkezetet úgy alakították át, hogy számos elemét újrahasználták.

Mai ismereteink szerint a legkorábbi dőltszékes tetőszerkezetek Erdélyben a brassói Fekete templom szentélye és hajója feletti fedélszerkezetek, amelyek az 1690-es évek legelején épültek. Jelenlegi adataink szerint a dőltszékes tetőszerkezeti forma nagyobb számú megjelenése csak a 18. század első negyedétől kezd ha nem is kizárólagos, de jellemző fedélszerkezeti formává válni kelet-erdélyi falusi templomok esetében.

Jegyzetek

1 Tóth Boglárka, „Történeti faszerkezetek kutatása Sepsiszék templomaiban – különös tekintettel a tetőszerkezetekre (Kovászna megye, Románia),” kutatási jelentés (Csíkszereda, 2017), letöltve 2018.10.30. https://www.academia.edu/37552050/T%C3%96RT%C3%89NETI_FASZERKEZETEK_KUTAT%C3%81SA_SEPSI-SZ%C3%89K_TEMPLOMAIBAN_K%C3%9CL%C3%96N%C3%96S_TEKINTETTEL_A_TET%C5%90SZERKEZETEKRE_KOV%C3%81SZNA_MEGYE_ROM%C3%81NIA_

2 Jékely Zsombor és Kiss Lóránd, *Középkori falképek Erdélyben. Értékmentés a Teleki László Alapítvány támogatásával* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2008), 278.

3 Dőltszékes tetőszerkezet alatt a német terminológiában használt *liegender Stuhl* szerkezetet értjük.

4 A szerkezet nyugati végében további három fenyőfa szarufaállás található, amelyeket minden bizonnyal a nyugati torony építésekor állítottak.

5 A felirat a szerkezet összeépítése után került fel a gerendára, ugyanis a „renováltatott” szó a ferdedúchoz kapcsolt szögletkötő egyik oldalán kezdődik és a másik oldalán folytatódik.

Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet

Rácz Miklós*

A következőkben bemutatandó ház nem kiemelkedő emlék történeti épületállományunkban, szűkebb regionális összefüggésben azonban feltétlenül figyelemre méltó. Az épületről 2018. július-augusztusban készítettünk felmérést és szöveges-fényképes dokumentációt.[1] A munka eddig rendelkezésre álló keretei a történeti források feltárását nem tették lehetővé. Ezúttal az épületet és az építéstörténetre vonatkozó megfigyeléseket mutatom be, abban a tudatban, hogy a forrásadatok feltárása – remélhetőleg rövidesen – lényeges dolgokkal fogja kiegészíteni és árnyalni azokat.[2]

Az épület leírása, építéstörténeti megfigyelések

A lakóház Tiszaföldvár történeti településmagjának (Tabán) délkeleti részén, a főutca (Kossuth út) keleti oldalán áll, a nyugat felől a főutcába torkolló, a települést átszelő, a történeti településmagot lehatároló Sánc utcától északra (1. kép). A nyugat-kelet irányban elnyúló telek északi oldalán egy rövid zsákutca – zug – húzódik, a ház az északi telekhatáron áll. A telek a belterület szélén helyezkedik el, a ház telke közvetlenül a belterületet határoló 3-4 m magas partélig tart.

A ház hosszúkás téglalap alaprajzú tömegéhez keleten keskenyebb kamra csatlakozik, szintén az északi telekhatárhoz illeszkedve. Déli oldalán tornác húzódik, a homlokzat utca felőli végét, a ház délnyugati sarkát elfoglaló kamráig (2. és 4. kép). A főbejárat a tornác felől az előszobába nyílik, továbbá ajtóval közelíthető meg a tornácról a ház keleti konyha helyisége, és az annak terébe részben benyúló padlásfeljáró. A tornác keleti végéből a lakóház és a keleti kamra közé utólag beillesztett WC helyiség nyílott, ezt a közelmúltban szintén elbontották. A déli homlokzat nyugati részét elfoglaló kamra szélessége a tornácéval egyezik meg, abból leválasztva alakították ki. Déli hosszfalának közepén ablak nyílik. A tornácra néz az előszoba keskenyebb és a hátsó szoba széles, hármas ablaka.

► **1. kép.** *A ház (nyíllal jelölve) Tiszaföldvár 1881-es kataszteri térképén (MNL MOL S78)*

A gerendás födémű tornác kiváltógerendáját három faoszlop tartja, ezek élszedésesek, áttört indamotívumos, fűrészelt könyökdíszekkel. A kiváltógerenda alján korábbi oszlophelyek és könyökfák illeszkedéseinek bevésései láthatók. A tornác födémgerendáit és a kiváltógerenda belső élét egyszerű, íves faragásokkal tagolt élszedés díszíti.

A nyugati, utcára néző homlokzaton az utcai szoba két szimmetrikus ablaka nyílik, a homlokzat lábazati része téglaburkolatos. Az északi homlokzaton az előszoba és a konyha egyforma ablakai nyílnak. A ház homlokzata világos sárgásbarna festésű, a homlokzati nyílászárók barna mázolásúak. A tornác falfelületén megfigyelhető, hogy a mészvakolat a korábbi tapasztásra

* régész, épületkutató

► **2. kép.** *A ház 2018-ban, DNy-i nézet (fotó: Rácz M.)*

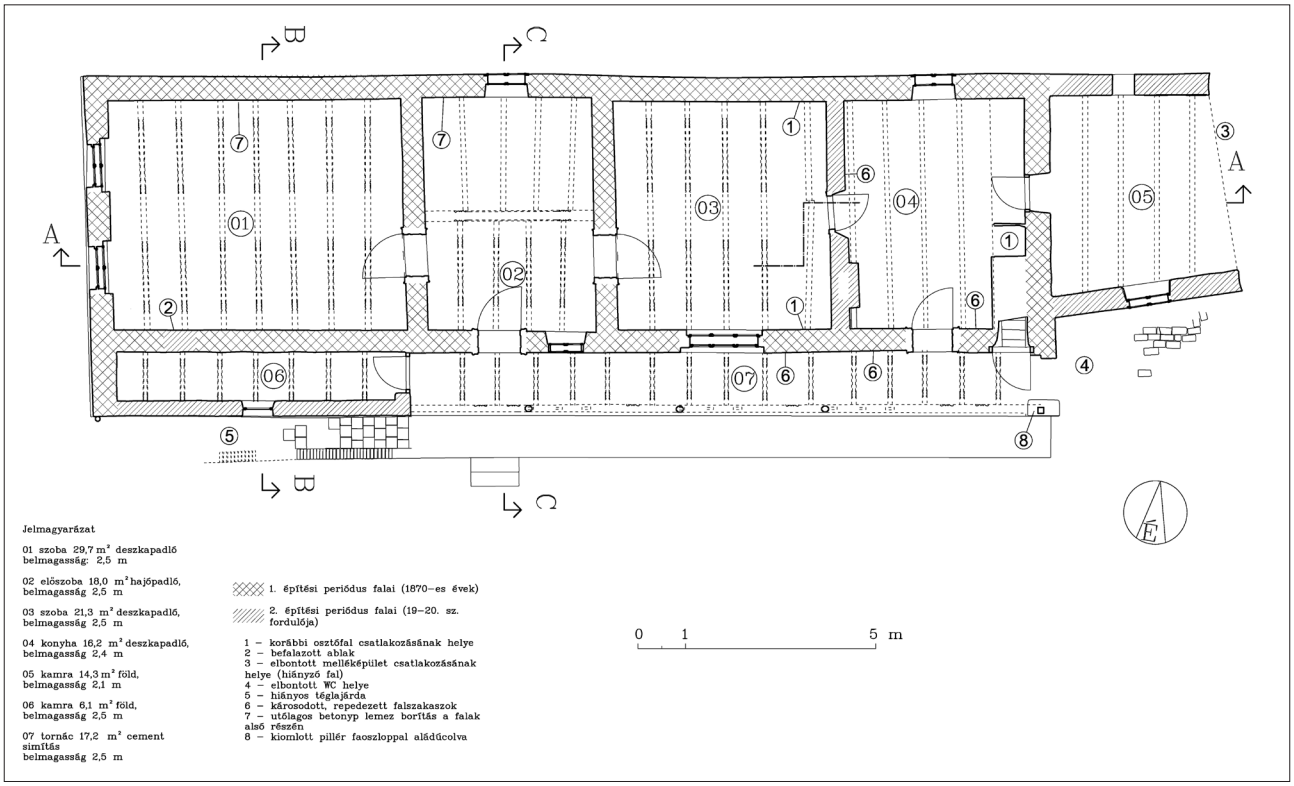
► **3. kép.** *Az utcai szoba födémgerendázata (fotó: Rácz M.)*

fed rá, így a kamrában folytatódó egykori tornácfal síkja, ahol ez a réteg hiányzik, 2-3 cm-rel mélyebben helyezkedik el. Jól észlelhető, hogy a bejárati kétrétegű, tokborításos ajtó tokja nem korábbi, mint ez a vakolatréteg; minden valószínűség szerint egyszerre készültek.

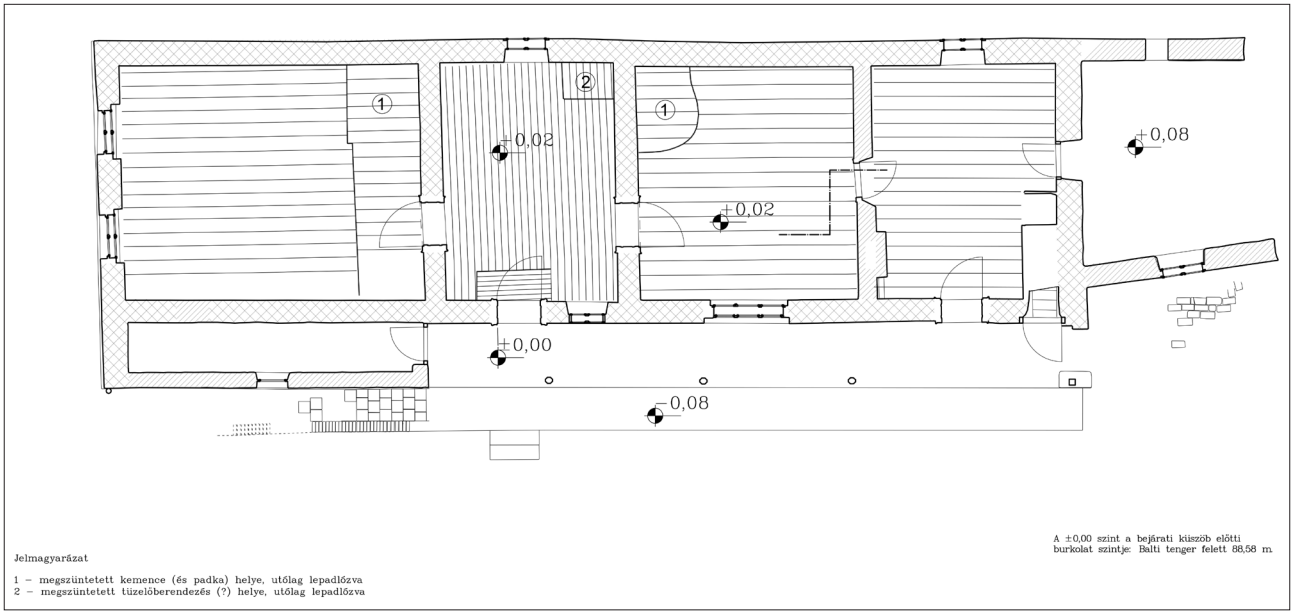
A ház főbejárata az előszobába vezet. A bejárati ajtó tokborításos, a belső síkban felső részén üvegezett szárnnyal, a külső síkon tömör ajtószárnnyal (levélajtó). Az előszobából balra, az utca felé, és jobbra, a hátsó szoba felé egy-egy táblabetétes, tokborításos ajtó nyílik. A hátsó szobából egy ácstokos ajtón át közelíthető meg a hátsó helyiség, a konyha. A konyha-fürdőszobából további ajtó vezet az utólag a házhoz toldott hátsó, keskenyebb kamrába, és a tornácra.

A ház valamennyi helyisége gerendás mennyezetű, de mestergerenda csak az előszobában található (3. és 4. kép). A födémgerendákon díszesen tagolt megállításokkal kialakított élszedések láthatók, hasonlóan a tornác mennyezetgerendázatához.

Az élszedések végeihez közel egy-egy kettős vagy hármas bevágás található, és ahol erre vonatkozó megfigyelést tudtunk tenni, a bevágásoktól kezdve az élszedések faragott díszű végei ere-

► **4. kép.** *Alaprajz (készítette: Rácz M.)*

► **5. kép.** *A padlóburkolatok alaprajza (készítette: Rácz M.)*

detileg vörösre voltak festve a mai többszörös meszelésrétegek alatt. A gerendák többi felülete úgy tűnik, kezeletlen vagy világosbarna pácolású lehetett. Nem található díszítés a hátsó szoba legkeletibb gerendáján, az előszoba mestergerendájától északra levő, a déli gerendaszakaszoktól külön készült, azoktól eltérő kiosztású és elhelyezkedésű gerendáin, valamint a konyha és a hátsó kamra mennyezetgerendáin.

Az előszobában 14 cm-es elemekből álló hajópadló, a két szobában és a konyhában 27-30 cm széles deszkapadló található. Az utcai szoba északkeleti sarkában egy négyzetes, a hátsó szoba északnyugati sarkában egy körívvel határolt kisebb padlórész a padló többi részétől külön készült (5. kép).

A hátsó szoba keleti részén a két hosszfalon egy-egy függőleges vonal vehető ki a falsíkon, amelynek helye a keleti födémgerendától kissé nyugat felé esik. E gerenda két, középen illeszkedő, eltérő tengelyű szakaszból áll, melyek a többi födémgerendától eltérően díszítetlenek. A tornác utcai végén nyíló, a tornáccal azonos szélességű kamra mennyezetgerendái a tornácéval azonos kialakításúak, a helyiség fala a ház többi falánál vékonyabb, alja egyenetlen földpadló. A padlás a tornác keleti végén található padlásfeljárón közelíthető meg.

A fedélszerkezet szarufapárjait torokgerendák illetve újabb, másodlagos, a torokgerendákat a legtöbb szaruállásban helyettesítő fogópárok kapcsolják össze. A szarufák a falkoronákon koszorúgerendára (*majorpang* vagy *majorpank*) támaszkodnak, amely alacsony térdfalon fekszik. A koszorúgerendák hosszanti szakaszait több helyen vaspántok fogják le, melyek belső végei a födémgerendákhoz vannak rögzítve, valamint a ház szélességében egy helyen, a lécfal mellett egy kötőgerenda, és a tető keleti végében több szaruállásban acélhuzal köti össze.

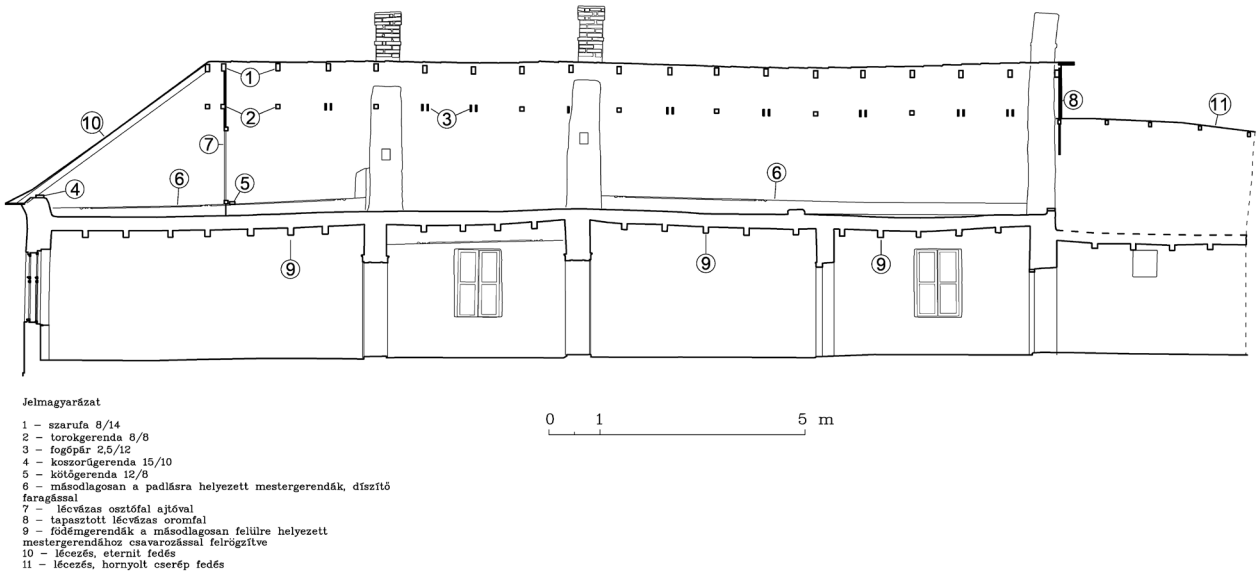
Az 1-2. és 2-3. helyiségek közötti osztófalak felett kémények emelkednek (6. kép). E két kéményhez az osztófalak északi szakasza felől vályogból épült elhúzások csatlakoznak (7. kép). További egy-egy kémény található a 3-4. helyiségek közötti, és a 4-5. helyiségek közötti falak felett.

Építéstörténet

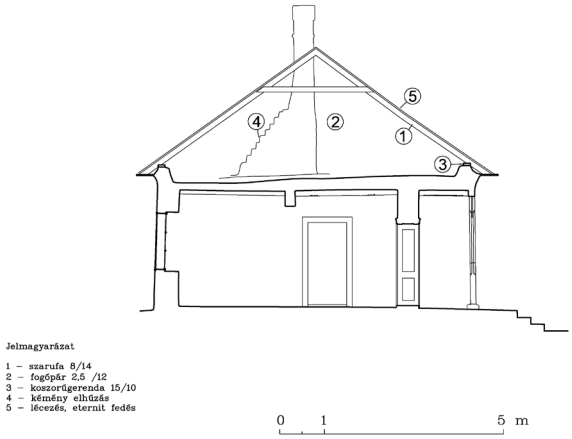
A lakóházon két jelentősebb építési periódus ismerhető fel, és ezeket követően még kisebb átalakításokra is sor került.

Első építési periódus

Az első periódus a ház megépítése első formájában. A ház négyosztatú volt, teljes hosszán végigmenő, végfalakkal lezárt, faoszlopos tornáccal, mestergerendás mennyezetekkel, amelyeket a kamra kivételével egyszerű, finom faragás és festés díszített (8. kép). A mai 2. helyiség (előszoba) foglalta magában a ház pitvarát és szabadkémé-

► **6. kép.** *Hosszmetszet (A-A) (készítette: Rácz M.)*

► **7. kép.** *Keresztmetszet (C-C) (készítette: Rácz M.)*

nyes konyháját. A két szobában kimutathatóan kemencék álltak, amelyeket a konyhából lehetett fűteni. A ház 4. helyisége, amely bizonyára fűtetlen volt, feltehetőleg kamra lehetett. A tetőt vélhetőleg oromfalak zárták le, fedése ekkor nád lehetett. A ház ablakai belül szegmensívesek, a maiaknál alacsonyabbak voltak. A belső terek először agyagpadlósak lehettek. A hátsó szoba a mainál kisebb, a 4. helyiség (kamra) a mainál nagyobb volt, a közöttük levő osztófal egy gerendatengellyel nyugatabbra húzódott. Már ebben a periódusban megépült a közelmúltban elbontott melléképület a háztól keletre. Az első periódus ideje jelenleg pontosan nem határozható meg, egyelőre annyit tudhatunk, hogy 1881-ben már állt az épület.

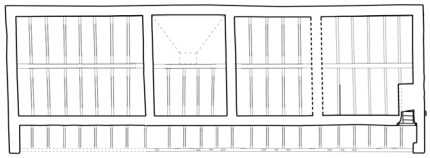
Második építési periódus

A második periódus folyamán valószínűleg egy-két kisebb és egy nagyobb beavatkozás történt, amelyek nem egy időben következtek be, de szétválasztásukhoz és időponthoz kötésükhöz egyelőre nem rendelkezünk közelebbi támponttal.

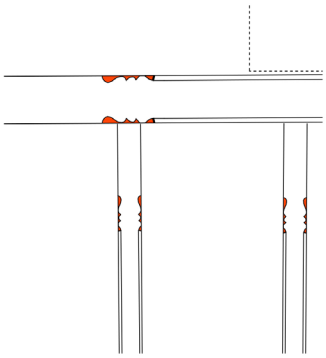
A két szobában és a negyedik helyiségben elkészültek a mai deszkapadlók, a pitvar és konyha még valószínűleg földpadlós maradt. A szabadkéményt megszüntették, helyét födémmel zárták le, de a kemencék ekkor feltehetőleg megmaradtak, erre utalnak a kéményekhez tartozó, jelentősebb belméretű elhúzások, melyek az osztófalon ekkor épített két külön kéményhez csatlakoznak a korábbi kemencék felől.

Egyetlen nagy átépítés során következhetett be a mennyezetek átalakítása és új tetőszerkezet építése. A mestergerendákat a pitvar-konyha kivételével kibontották a helyükről, és a födémen felülre helyezték, a fiókgerendákat csavarokkal függesztve fel rájuk, ezáltal tették világosabbá a szobákat. Az új, torokgerendás fedélszék kis térdfalakkal megemelt koszorúgerendáját vaspántokkal rögzítették a födémgerendákhoz. Valószínűleg a könnyű, viszonylag kis teherbírású tetőt először az akkoriban Tiszaföldváron is elterjedt fa zsindellyel fedték be.

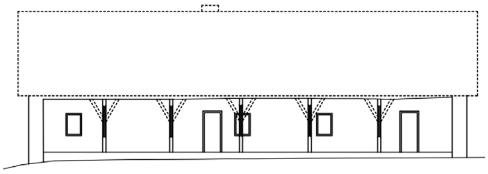
A hátsó szobát a kamra felé megnagyobbították, a konyha és a kamra északi falán egy-egy nagyméretű ablakot nyitottak. A tornác utca felőli végéből kamrát választottak le. Ezek az utóbbi változások – így az elkészült fa padló is – feltehetőleg a hátsó helyiség, az egykori kamra lakószo-

A födémgerendázat eredeti állapotának rekonstrukciója

A gerendázat díszítőfestésének rekonstrukciója (részlet)

A D–i homlokzat rekonstruált nézete

► **8. kép.** *A ház első periódusának rekonstrukciós rajzai (készítette: Rácz M.)*

bává alakításával függenek össze. Ekkor épülhetett a keleti fal feletti kémény is, mely a szoba fűtését szolgálta.

A tornác oszlopait a tornác új hosszának megfelelően kiosztva helyezték át, és kicserélték a könyökdíszeket is. Hasonlóan kicserélték a bejárati ajtót és az utcára néző két ablakot, és ezzel egyidejűleg vagy részben már korábban a belső ajtókat is. A melléképület és a lakóház közé egy újabb helyiséget (5. hs.) illesztettek. A homlokzatokat – részben a korábbi tapasztások felületére felhordott – mészvakolattal vakolták be.

Ez az átalakítás-sorozat a 19-20. század fordulója körüli évtizedekben zajlott le. A mai eternit tetőfedés az 1910-es évek második felében készülhetett. Ezekhez képest későbbi időpontban megszüntették a kemencéket, a helyüket lepadolták.

Harmadik építési periódus: átalakítások a 20. század második felében

A legfontosabb változást a 4. helyiség konyhává és fürdőszobává alakítása jelentette. A tornác padlóját cementsimítással képezték ki, a tornác végfalát áttörve WC-t és abba nyíló ajtót alakítottak ki. A hátsó szoba tornác felőli falába széles, háromosztatú ablakot építettek be. A volt pitvarból és konyhából előszoba lett, és hajópadlóval látták el.

Az eddig rendelkezésre álló adatok, illetve a megkezdett kutatás két szempontból méltóak figyelemre. Egyrészt a területről és korszakból eddig kevés épület részletes helyszíni dokumentálására és elemzésére volt alkalom, másrészt e régióban alig ismerünk alaposabban vizsgált példát a hagyományos alföldi lakóház-építészet utolsó korszakának a mezővárosi paraszti társadalom felső rétegéhez köthető emlékeiből.

Jegyzetek

1 Az épületbelsőben hagyományos módszerekkel, tengelyek kitűzésével, kívül mérőállomással dolgoztunk. A műszeres mérést Tölgyesi Levente végezte.

2 A felmérést és építéstörténeti értékelést Tiszaföldvár Város Önkormányzata felkérésére készítettük, amely a házat megvásárolta, és a bemutatás céljával fel kívánja újítani. A jelenleg elhanyagolt ház megmentése és megőrzése fontos lépés lehet a környező kistérség hasonló típusú emlékeinek megismerése szempontjából.

Objects beneath Our Feet

Tárgyak a föld alól

A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt

Langó Péter*

► **1. kép.** *A Tiszakeszi-Szódadomb lelőhelyen előkerült mellkereszt*

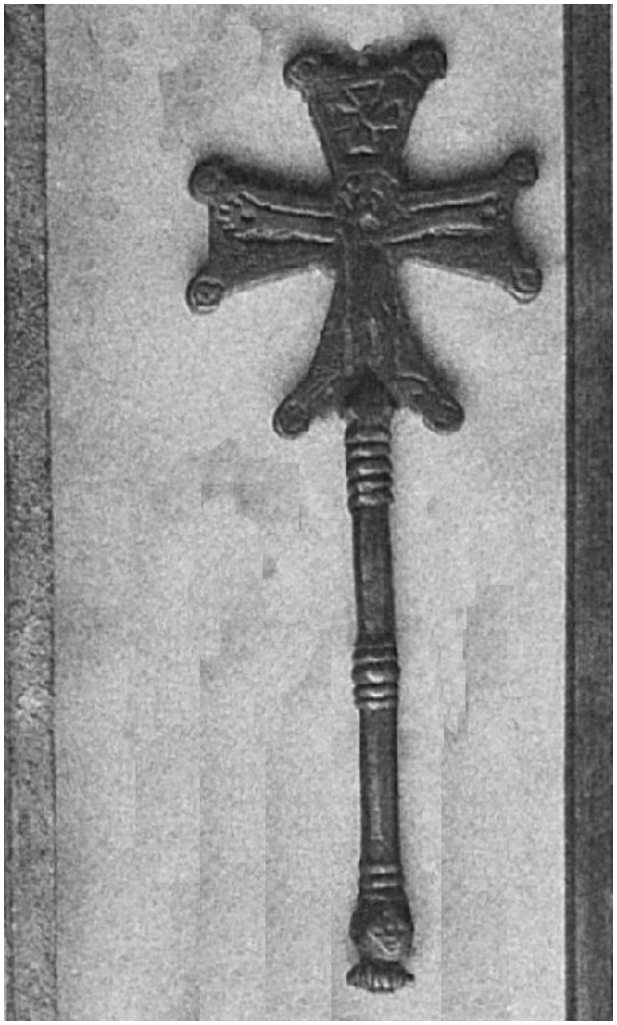
A miskolci Herman Ottó Múzeumban található az 1900-ban feltárt Tiszakeszi-Szódadomb lelőhely kora Árpád-kori temetőjének megmaradt leletanyaga.[1] A lelőhelyen a neves, székely származású és Miskolcra elszármazott pedagógus, Gállfy Ignác többek közt egy egyszerű mellkeresztet is talált az ásatás során.[2] Ez lelet a kora Árpád-kor keresztény tárgyi hagyatékán belül azért érdekes, mert közelebbi vizsgálata során bebizonyosodott, hogy eredetileg nem mellkeresztnek készült, hanem csak azzá alakították, s így használhatták a sírba helyezés előtt. A tárgyhoz kapcsolódó rövid elemzéssel Laszlovszky Józsefet szeretnénk köszönteni, aki évtizedek óta a korszak és a vonatkozó emlékcsoport elmélyült kutatója, és aki ez idő alatt régészhallgatók sokaságát vezette be a keresztény archeológia rejtelmeibe.

A bronzból készített, 7,72 cm magas és 4,78 széles kereszt jelen állapotában rossz megtartású, törött.[3] Utólag restaurálták és legalább négy darabból ragasztották össze. A keresztszárakon eredetileg egy vékony, 0,4 cm hosszú pálcikatagon keresztül ovális díszítések csatlakoztak a kereszthez, ezek a felső- és a jobboldali keresztszár egy-

► **2. kép.** *A mellkereszt letört végének közeli fényképe*

* Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

► **3. kép.** *Kora középkori bizánci áldást osztó kereszt a berlini Bode Múzeum korai anyagából. Forrás: Christian Wulf, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke (Berlin: G. Reimer, 1911), 53. tábla*

egy darabja kivételével letörtek. A felső keresztszáron megmaradt ovális díszítés ép, az oldalsó száron lévő erősen kopott, csak a csonkja maradt meg. A tárgy előoldala díszített. A felső száron az öntés során megmintázott hálós díszítés látható, amelynek középső tengelyében pontok sorakoznak. A két oldalsó keresztszáron pontkarikás díszítés figyelhető meg. A bal oldali szár, közvetlenül a szár két sarkában, valamint a jobb oldali szár felülete erősen roncsolt, ott csak a díszítés egykori nyomai látszanak. Az öntést követően utánvéssel, cizellálással nem emelték ki a díszítést.

Az alsó keresztszár vége sérült, töredékes, az azon megfigyelhető két lyukat utólag készítették. Ezen a száron is kör alakú poncdíszek nyomai figyelhetők meg. A felszerelőlyukak szélén a sorja lekopott, így nem állapítható meg, hogy a fúrás az elő-, vagy a hátoldal irányából készült-e. A keresztszár alsó tengelyében a szár középtengelye jól érzékelhetően megvastagodik, és ez a szár alja felé egyre határozottabb. A törött rész síkjából szemlélve a megvastagodó rész 0,4 cm×0,3 cm-es téglalap átmetszetet mutat. Minden bizonnyal ez volt a kereszt felszerelőtüskéje vagy köpűje, vagyis a tárgy eredetileg nem mellkereszt lehetett. A két lyuk a megvastagodó rész két oldalára került, egymással majdnem párhuzamosan. Az alsó szár alján, a törésfelületen egy korábbi lyuk nyoma is megfigyelhető.[4] A korábbi lyuk beszakadt, valószínűleg ezért fúrtak rá további két lyukat. A hátoldalán öntésnyomok, a keresztszárak találkozásánál középen kör alakú poncolás nyoma található, és hasonló nyom figyelhető meg az egyik szár szélén is, középtájon.

A temetőből előkerült emlék tehát erősen töredékes, kopott. A kopásnyomok hosszú használatra utalnak. A leletet minden bizonnyal hosszabb ideig nyakban viselhették. Erre utalnak a vízszintes száron kialakított lyukak, valamint az egyik lyuk felett megfigyelhető korábbi, beszakadt furat is. A leírásban is említett, megvastagodó rész azonban arra enged következtetni, hogy mielőtt mellkereszté alakították volna át a tárgyat, annak más funkciója lehetett. Ez a rész minden bizonnyal egy tüskében vagy köpűben végződött,[5] s arra szolgált, hogy a keresztet valahova felerősítsék. A tárgy az egykorú, úgynevezett „közepes méretű" kereszteknél kisebb, s ezért nem valószínű, hogy azt körmeneti keresztként használták.[6] Nem valószínű az sem, hogy azt eredetileg valamilyen kőemlékhez vagy sírra erősítették volna. Az előbbieket ugyan nem csak vasból, hanem bronzból is készítették a kora középkorban, azonban méretük nagyobb volt, mint az általunk vizsgált darab esetében.[7] A sírok esetében a koporsóra szögelt lemezkeresztek hasonló méretűek is lehettek, azonban azok általában vékony fóliából készültek és nem alakítottak ki rajtuk a tüskéhez vagy köpűhöz kapcsolódó, kiszélesedő részt.[8] Azok a koporsó elejére erősített keresztek, amelyek a koporsó fedele fölé emelkedtek, általában vasból készültek, és szintén nagyobb méretűek voltak,[9] mint a Tiszakeszinél előkerült kereszt, és vastagabbak is voltak annál.[10] Felmerülhet még az a lehetőség is, hogy a tárgy eredetileg egy talpra vagy pálcára rögzített oltárkereszt lehetett. A korabeli források azonban arra utalnak, hogy az oltárkeresztek

használata koránt sem volt ebben az időben még általános. A zsinati határozatokban már a 6. században szabályozták az oltáron elhelyezhető tárgyakat,[11] és a 9–10. századra vonatkozóan sem írásos, sem képi források nem erősítik meg azok használatát.[12] Általános elterjedésük csak III. Ince pápaságának idejére tehető.[13] A Tiszakeszin talált lelet eredeti funkciója tehát ezek egyikének sem felelhetett meg.

A kérdés kapcsán még egy tárgytípus felmerülhet: azok a kézi keresztek, melyeket áldásosztó keresztnek is nevez a szakirodalom. Ez a kereszttípus a korai időszakban általánosan elterjedt volt, és használatuk máig általános az ortodox egyházban.[14] A kora középkorban Nyugat-Európában is használták őket, amint arra számos langobard,[15] Meroving- és Karoling kori frank forrás is utal.[16] A kisméretű kézi kereszteket az ortodox liturgiában a mise során az oltárra helyezik, majd a szertartás végén az elbocsátáskor a pap jobb kezében tartva ezzel adja a hívekre az utolsó áldást, akik számos esetben csókkal is illetik. Elképzelhető tehát, hogy eredetileg ilyen kereszt lehetett a Tiszakeszin talált darab is.

Arra a kérdésre nehéz választ adni, hogy a tárgy tekinthető-e a 10–11. század folyamán átalakuló Magyar Fejedelemségben/Királyságban zajló keresztény térítés konkrét emlékének. A Tiszakesziről ismert további leletek – a nyílcsúcsok, az oldalpálcás zabla maradványai – alapján valószínűsíthető, hogy a temetőt már a 10. században is használták, és a használat ideje átnyúlhatott a 11. századra is.[17] A rendelkezésre álló szórványos adatok alapján valószínűleg egy olyan temető lehetett itt, amelyet még a 10. században nyitottak, de a 11. század során is használtak; számos hasonló példa ismert a Kárpát-medencéből.[18] A temetkezés, melyből a mellkereszt előkerült, 10. századi is lehetett, de akár a 11. századra is keltezhető.[19] Sajnos azonban a lelet, szórványos jellegéből adódóan, nem nyújt információt a sír pontosabb keltezéséhez, s azt sem tudjuk megmondani, hogy az elhunyt már keresztény hitéből adódóan viselte-e ezt a tárgyat, vagy pedig arra csak ékszerként tekintett.[20]

Jegyzetek

1 A lelőhelyen végzett ásatások kapcsán K. Végh Katalin az 1900-as és az 1901-es évet is feltüntette tanulmányában. K. Végh Katalin, „Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban," *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* 9 (1970): 85–86.

2 A tárgyat később Kemenczeiné Végh Katalin adta közre, számos további, e lelőhelyhez köthető emlékkel együtt. K. Végh, „Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek," 86, 100. A bronz kereszt leltári száma: HOM 53.1119.4.

3 A tárgy teljes magassága 7,72 cm; magassága a keresztszárakon megfigyelhető kikerekedő díszítés nélkül 7 cm. Legnagyobb szélessége 4,78 cm; a keresztszárakon megfigyelhető kikerekedő díszítés nélkül 4,27 cm. A függőleges keresztszárak hossza 2,7 cm és 3,3 cm, a vízszintes keresztszárak hossza 1,5 cm és 1,4 cm. A kereszt átlagos vastagsága 0,15 cm. A kikerekedő díszítések magassága 0,75 cm, átmérője 0,6 cm. A felszerelőlyukak átmérője 0,22 cm és 0,25 cm. A felszerelőlyukaknál a megvastagodó középső letört tüskerész hossza 1,4 cm. A kereszt átlagos vastagsága 0,28 cm. A tárgy tömege 11,31 g.

4 A lyuk átmérője 0,28 cm.

5 A megvastagodó rész végződésének formáira lásd például: Christian Schmidt, „No. 162. Prozessionkreuz – No. 168. Prozessionkreuz," in *Die Welt von Byzanz - Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, szerk. Ludwig Wamser (Stuttgart: Theiss, 2004), 124–130.

6 Karl Sandin 10 cm és 1 m közé helyezte a körmeneti kereszteket is magába foglaló „közepes méretű" keresztek csoportját. Karl Sandin, *Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning* (Ann Arbor, Mich.: UMI, 1997), 4–5. A körmeneti keresztek méretére és korabeli párhuzamaihoz lásd még: John A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995).

7 Rudolf Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter. Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitliche und frühmittelalterliche Denkmäler der Antikensammlung* I (Wien: A. Schroll & Co., 1974), 34–35; Schmidt, „No. 164. Monogrammkreuz," 125.

8 Wolfgang Hübener, szerk., *Die Goldblattkreuze des frühen Mittelalters* (Bühl/Baden: Konkordia, 1975).

9 Caterina Giostra, „Luoghi e segni della morte in età longobarda: tradizione e transizione nelle pratiche dell'aristocrazia," in *Archeologia e Società tra Tardo Antico e Alto Medioevo*, szerk. G. P. Brogiolo és A. Chavarria (Mantova: SAP, 2007), 324; Marco Valenti, „Le cittá del centro-nord," in *I Longobardi. Un popolo che cambia la storia*, szerk. Gian Pietro Brogiolo, Federico Marazzi és Caterina Giostra (Milano: Skira, 2017), 130–131.

10 Marco Fabbri és Teresa Virtuoso, „12bis Tomba 8, Lucera, localita Castello," in *I Longobardi. Dalla caduta dell'Impero all'alba dell'Italia*, szerk. Gian Pietro Brogiolo és Alexandra Arnau Chavarría (Milano: Silvana, 2007), 225. A sírkeresztek kapcsán a késő középkor vonatkozásában lásd még: Margarete Baur-Heinhold, *Schmiedeeisen Grabkreuze* (München: Callwey, 1984), 7–8.

11 A második tours-i zsinat határozata 567-ből: *De compositione corporis dominici super altario. Ut corpus domini in altari non in imaginario ordine sed sub crucis titulo componatur.* Hermann Theodor Bruns, *Canones apostolorum et conciliorum saeculorum IV, V, VI, VII* (Berlin: G. Reimer, 1839), 226.

12 Felmerült annak lehetősége, hogy III. Leó már állított ilyen keresztet; lásd Herbert Thurston, „The Cross and Crucifix in Liturgy," in *The Catholic Encyclopedia*, 4, *Clandestinity-Diocesan*, szerk. Charles G. Herbermann (New York: RAC, 1908), 1195. Alapja a Liber Pontificalis *quae stat juxta altare majus* mondatrészének értelmezése. Vö.: *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from*

AD 715 to AD 817, fordította és jegyzetekkel ellátta Raymond Davis (Liverpool: Liverpool University Press, 2007), 217.

13 Thurston, „The Cross and Crucifix in Liturgy," 1194–1195.

14 Erich Dinkler és Erika Dinkler-von Schubert, „Kreuz I vorikonoklastisch," in *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 5, szerk. Marcell Restle (Stuttgart: Hiersemann, 1991), 148; Jeffrey B. Pettis, „Blessing Rituals," in *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, vol. 1, szerk. John Anthony McGuckin (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), 75; Wilhelm Ziehr, *A kereszt. Jelkép és valóság* (Budapest: Helikon, 1998).

15 Paola Marina De Marchi, „Altri popoli in Italia," in *I Longobardi. Un popolo che cambia la storia*, 71.

16 Piotr Skubiszewski, „Die Darstellung der Ordensfrau und der Heiligen um 1100: Die Miniaturen der *Vita Beatae Radegundis*," in *Radegunde – ein Frauenschicksal zwischen Mord und Askese*, szerk. Hardy Eidam és Gudrun Noll (Erfurt: Stadtverwaltung, 2006), 105; Cécile Treffort, *L'Eglise carolingienne et la mort: christianisme, rites funéraires et pratiques commémoratives* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1996), 24–25.

17 A 10–11. század tekintetében pontosabban nem keltezhető, de inkább a századfordulóra utalhat a lelőhelyről származó S-végű karikaékszer, elhegyesedő végű kerek átmetszetű huzalkarperec és a négyzetes átmetszetű bronz huzalkarperecek. K. Végh, „Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek," 85–86, 99–100.

18 Kovács László, „A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat," in *A honfoglalás kor kutatásának újabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, szerk. Révész László és Wolf Mária (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, 2013), 532–542; Bodri Máté, „A belső időrend vizsgálata Püspökladány–Eperjesvölgy 10–11. századi temetőjében," in *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében*, szerk. Hága Tamara Katalin és Kolozsi Barbara (Debrecen: Déri Múzeum, 2018), 291–313.

19 Langó Péter és Türk Attila, „Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához)," *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 10 (2004): 397–402.

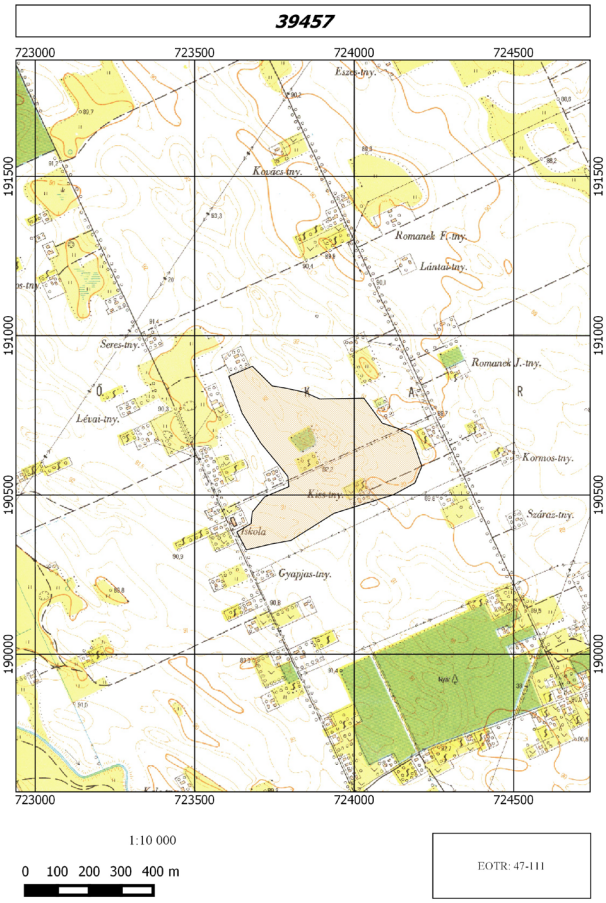
20 Langó és Türk, „Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn," 397–399.

Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről

Rácz Tibor Ákos* – Nagy Balázs**

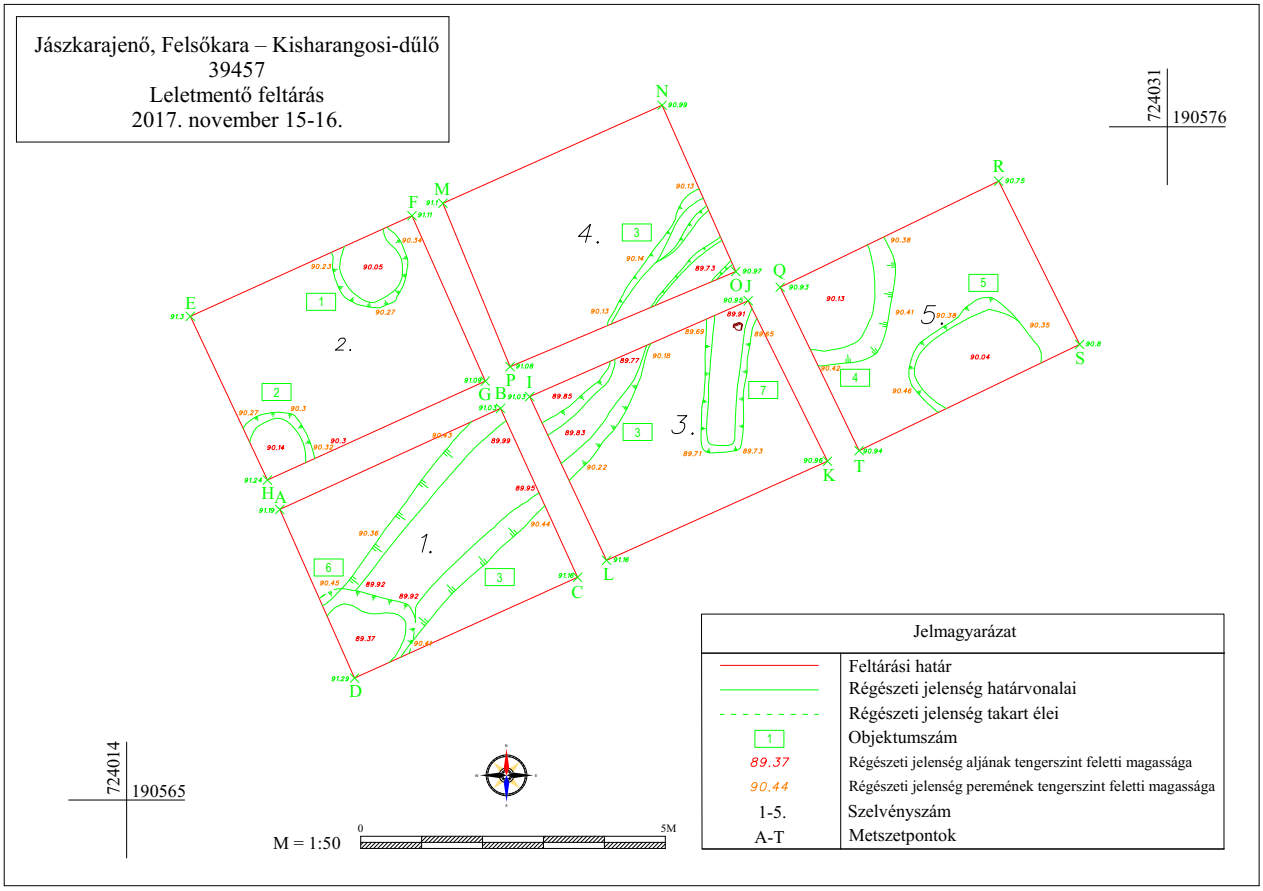
A mongol pusztítást drámai módon jelenítik meg a nyomvonalas létesítmények megelőző régészeti feltárásai során dokumentált leégett házak, temetetlen halottak, elpusztult településrészletek.[1] Az 1241-42 évi eseménysor másik közvetlen forráscsoportja a tatárjárás kori kincshorizont. A mongol hadak dúlása kapcsán földbe rejtett vagyontárgyak növekvő számban kerülnek elő a fémkereső műszer ásatásokon és terepbejárásokon való szakszerű alkalmazásának köszönhetően. Az elmúlt években Pest megyében több tatárjárás kori érem- és kincslelet került napvilágra, ezek közül az egyik legjelentősebb a jászkarajenői leletegyüttes.[2] Weigel Harri megtaláló helyi lakosoktól szerzett tudomást egy feltehetően tatárjárás kori éremlelet létezéséről,[3] majd az intézményünk megbízásából végzett, több hónapig tartó fémkeresős lelőhely-felderítés eredményeként 2017 októberében megtalálta a leletegyüttes helyét. Az első leletek lokalizálása után értesítette a múzeum régész kollégáit, és Petrov Attila hivatásszerű fémkeresőssel közösen 92 db friesachi érmet, 2 db arany S-végű karikákra fűzött, granulált gyöngyökkel díszített ékszert, egy köpűs záródású ezüst karikát és egy gránátköves elektron gyűrűfejet ástak ki a szántó felső, bolygatott rétegéből. A leletek előkerülési helyét GPS koordinátákkal pontosan dokumentálták.

A bejelentés után több ízben végeztünk hitelesítő terepbejárásokat a helyszínen. A kincslelet Jászkarajenő külterületén, a Kiss-tanya közvetlen közelében, a tanyakerítéstől északra néhány méterre került elő, mezőgazdasági művelés alatt álló területen (1. kép). A megtalálás helyétől északnyugatra alig 100 m-re található a Felsőkara, Kisharangosi-dűlő néven ismert középkori lelőhely, középpontjában pusztatemplommal.[4] Terepbejárásaink során megállapíthattuk, hogy kiterjedése az aktuális lehatárolásnál jóval nagyobb és déldélkeleti irányba kinyúlva magába foglalja a kincslelet előkerülési helyét is. A kincslelet közvetlen környezetében néhány késő Árpád-kori kerámiatöredéket találtunk, de jóval intenzívebben jelentkezett a késő középkori kerámiaanyag. A késő középkori leletek még messze elhúzódtak keleti irányba, a kisebb kiemelkedések tetején koncentrálódva. Ezeken kályhaszemeket is találtunk, tehát feltételezhetjük, hogy a házak a dombtetőn sorakoztak. A legintenzívebb Árpád-kori telepnyomokat, kerámialeleteket a templomtól

► **1. kép.** *Jászkarajenő, Felsőkara–Kisharangosi-dűlő régészeti lelőhely kiterjedése topográfiai térképen ábrázolva (készítette: Szőcs P.)*

* Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
** Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

► **2. kép.** *Ásatási alaprajz (készítette Herbst A. és Décsi E. a terepi dokumentáció alapján)*

közvetlenül keletre találtuk meg. A felszíni leletekre hagyatkozva, a kincsleletet az Árpád-kori falu perifériáján, déli szélén rejtették el. A település nem pusztult el a tatárjárás során, a késő középkorban – a leletanyag szóródása, intenzitása és mennyisége alapján[5] – területileg újrarendeződve, új településmaggal nagy kiterjedésű és gazdag faluvá fejlődött. 2018 márciusában ugyanezen a lelőhelyen egy hódoltság kori éremleletet is találtunk.[6]

Leletmentő feltárás Jászkarajenőn

2017. november 15–16-án leletmentő feltárást szerveztünk a kincslelet kontextusának precízebb megismerésére.[7] Első nap négy szelvényt nyitottunk, amelyek egyenként 4×3 m alapterületűek voltak, közöttük 50 cm-es tanúfalakat hagytunk (2. kép). A kincslelet egy északkeleti irányba enyhén lejtő kiemelkedésen került elő, a szántás iránya északkelet-délnyugat volt. Szelvényeink hossztengelyét is ehhez az irányhoz tájoltuk. A négy szelvény teljesen lefedte azt a felületet, ahonnan októberben az érmék és ékszerek előkerültek. A humuszréteg rendkívül vastag volt, ásónyomonként mélyülve 100–120 cm mélyen értük el az agyagos altalajt. A tömött, sötétbarna, paticstörmelékes paticstörmelékes anyag a felső 80 cm –1 m után világosabb barnára váltott és ebben a rétegben már régészeti objektumok is kirajzolódtak. A felső humuszrétegből kevés Árpád-kori és késő középkori kerámiatöredék került elő, illetve 80 db további 13. századi érme, amelyek a kincslelethez tartoztak. Ékszereket, vagy egyéb vagyontárgyakat ezúttal nem találtunk.

A pénzek a 3. szelvény területén koncentrálódtak, a teljes mennyiség fele innen származott. A szelvény meghosszabbításában, keleti irányban egy ötödik felületet is nyitottunk a második napon, de ebben már elenyésző volt a pénzek száma. A friesachi denárok a felső 40 cm-en helyezkedtek el, vagyis az első két ásónyomban. 50 cm alatt már egyetlen érme sem volt. Ez arra utal, hogy a 3. szelvény területén, 40–50 cm-es mélységben volt ere-

detileg a kincslelet magja, amelyet a szántás egy 10–12 m hosszú, 6–8 m széles, ovális foltban szórt szét. Ebben a mélységben nem találtunk olyan régészeti jelenséget, amelyhez a kincsleletet kapcsolni tudtuk volna. A legnagyobb valószínűség szerint a krízishelyzet alkalmával a vagyontárgyakat valamilyen szerves anyagba, bőrbe, vagy textilbe rejtve egyszerűen beásták a földbe.

Az öt szelvényben összesen hét régészeti objektumot tártunk fel. Az 1. és 2. objektumok világosbarna, homokos betöltésű, ovális, lelet nélküli gödrök voltak. A 3. árok világosbarna, paticstörmelékes betöltése 80–120 cm mélyen húzódott végig a felületen. Keskeny peremű cserépbográcstöredékei és gyengén kiégett fazéktöredékek voltak benne, melyek a tatárjárás elé keltezhetőek. Vágta a 6., többszörösen rétegzett kora Árpád-kori beásást, amelynek csak kisebb része esett az 1. szelvényünk délnyugati sarkába. Az 5. szelvényben, viszonylag magasan, 50 cm-es mélységben vált el a nagy méretű 4. és 5. objektumok barna agyagos beásása. Ezekből 13–14., illetve 14–15. századi, korongolt kerámiatöredékek kerültek elő. Legmélyebben a tömött, fekete, humuszos betöltésű 7. árok húzódott a 3. szelvényben, ebben egy teljesen ép, sárgásbarna, különleges formájú késő Árpád-kori poharat találtunk (3.5. kép).

A kincslelet pénzei

Összesen 173 ezüstpénzt találunk (Ferenczy Múzeumi Centrum, Numizmatikai Gyűjtemény 2018.6.1.1–173.), melyek kivétel nélkül külföldi veretek (4. kép 4-10.): egy kölni denár kivételével kizárólag friesachi denárok. A tatárjárás korának lelethorizontjához tartozó leletegyütteseket pénztörténeti korszakok szempontjából három részre osztotta fel a numizmatikai kutatás, amely a korai időszakból (kb. 1125–1170), az Eriacensis veretek korából (kb. 1170-től kb. 1200-ig) és a virágkorból (1200–1241/1242) áll.[8] A legkorábbi veretek (10 db) I. Eberhard, vagy esetleg II. Konrad érseksége alatt lettek kibocsátva 1147 és 1168 között (10 db). A következő időszak kb. 1170-től kb. 1200-ig tart (80 db), ezeket a denárokat a szakirodalom összefoglaló néven Eriacensis típusoknak nevezi.[9] Az utolsó korszak 1200-tól 1241-ig terjed (83 db), melybe a kincslelet záró verete is beletartozik (4.1. kép).[10]

Az éremanyag összetétele:

Kibocsátó	Kibocsátás helye/ideje	Mennyiség	Referenciaszám
I. Eberhard, vagy II. Konrád salzburgi érsek	Friesach / 1147–1168	10	Ca5; Ca7a/6, Ca7b/6
Bizonytalan	Friesach / kb. 1170–kb. 1200	63	Ca9
Bizonytalan	Gurk, Strassburg, Peilenstein / 1190–1210	2	Cq1
Bizonytalan	Windischgraz / 1185–1195	1	Ch2
II. Ulrich karintiai herceg	Aquielia / 1161–1181	1	Cs5 (E75)
Bizonytalan	Ismeretlen / 1200	1	Cu3 (E81)
II. Eberhard salzburgi érsek	Friesach / 1200–1220	39	Ca10, Ca12, Ca13, Ca14, Ca16
II. Ulrich karintiai herceg	St. Veit / 1181–1202	11	Cb8, Cb9
Bernhard karintiai herceg	St. Veit / 1202–1228	22	Cb10, Cb13, Cb14, Cb16
II. Eberhard salzburgi érsek	Pettau / 1220/1230	3	Cg1
VI. Lipót osztrák herceg	Pettau / 1220/1230	3	Cg5
Berthold aquileiai pátriárka	Windischgraz / 1218–1241	2	Ch11
Berthold aquileiai pátriárka–IV. Heinrich andechs-meráni herceg	Ismeretlen / 1220–1240	6	Cj31, Cj9, Cj10, Cj21, Cj24, Cj25a
II. Otto freisingi püspök	Gutenwert / 1184–1220	1	Cj1b
Bernhard karintiai herceg	Landstrass / 1202–1241	3	Cn4, Cn5
VI. Lipót osztrák herceg	Graz / 1220–1230	2	D3
Adolf von Altena kölni érsek	Köln / 1193–1205	1	Hävernick 588, IV
II. Eberhard salzburgi érsek – VI. Lipót osztrák herceg	Rann? / 1241 előtt	1	Előlap: Ck37, hátlap ismeretlen új típus
Nem azonosítható töredék		1	

Az I. Eberhard, vagy esetleg II. Konrád által kibocsátott veretek csak ritkán és csekély mennyiségben szoktak előfordulni a tatárjárás kori érem- és kincsleletek összetételében. Azonban a jászkarajenői kincsleletben két típus is azonosítható, melyek mennyisége sem tartható szokványosnak. Ezt az időszakot két típus is képviseli, melyek numizmatikai referenciaszáma: CNA I. Ca7/6 (7 db) és Ca5 (3 db). Az eddig ismert közel 100, Magyarország területéről előkerült érem- és kincslelet közül az alábbiak tartalmaznak korai vereteket: a Nagyőszön (1 db)[11], a Nagytarcsán (4 db)[12], a Soltszentimrén (5 db)[13], a Hajdúszo-

boszlón (64 db)[14], a Nagykátán (2 db)[15], a Szalacson (6 db)[16], a Dabason (1 db)[17], a Nyáregyházán (10 db)[18], a Szigetcsépen (9 db)[19] és a Kiskunlacházán (1 db)[20] talált leletegyüttesek.

A jászkarajenői kincslelet éremanyagának további sajátossága, hogy közel azonos mennyiségű Eriacensis és 1200 után kibocsátott veretet tartalmaz. A legkésőbbi vereteket 1228 és 1240/41 között bocsátották ki (4.2. kép). Így a jászkarajenői éremanyag összetételéből, valamint a fentiekben ismertetett, a tatárjárás numizmatikai lelethorizontjához tartozó érem- és kincsleletek segítségével pénzforgalmi következtetéseket vonhatunk le. A jászkarajenői lelet viszonylag csekély mennyiségű érmei az 1147-től 1240/41-ig terjedő időszakot fedik le. Ez összességében 93 pénzhasználati évet ölel fel, amit a legidősebb és a legfiatalabb veretek közötti időszak határoz meg. E jelenség magyarázatára csupán néhány eshetőséget vethetünk fel. Az egyik, hogy a pénzek egy részét generációkon át hagyományozták. A másik és egyben a legvalószínűbb, hogy ezek a pénzek, mivel jó ezüstből és jó súllyal készültek, sokáig forgalomban voltak. A hazánk területére érkező freisachi veretek összetételét sokkal inkább a külföldről érkező kereskedők pénzkészlete határozta meg, mintsem a helyi pénzforgalom.[21] Ezeket a pénzeket, aki tudta és tehette, félretette, tezaurálta.

A numizmatikai lelethorizonthoz tartozó leletegyüttesek összességéből is kiderül, hogy a legtöbbjük összetételében az Eriacensis veretekből és az 1200 utániakból tevődnek össze. Ez 70 pénzhasználati évet jelent.[22] A jászkarajenői pénzek közt a legkésőbbi veret egy 1230 és 1240 közötti (Cj31), valamint egy 1241 előtt kibocsátott ranni denár. Ez utóbbi előlapja a Ck37 típus, azonban a hátlap egy új változat (4.3. kép). Az előlapi körirat: D∧X B[ЄR…]H[ARD]S, herceg szemben áll, kezében hosszúkeresztet és zászlót tart. A hátlap körirat nélküli, ábrázolásán: mellkép két liliomos boltív alatt, felette kereszt.

A legkésőbbi veretek alapján a kincslelet záródása az 1241 előtti évekre határozható meg. Meglehetősen ritka, hogy a friesachi denárok ilyen élesen keltezik az 1241. évi tatárjárást. A pénzek vásárlóértékének meghatározásához tudnunk kell, hogy azok hány márkának felelnek meg.[23] A korai veretek (10 db) értéke 0,06, az 1170 és 1200 közöttieké 0,4-0,5, míg az 1200 és 1241 közöttiek 0,34 márkának felelnek meg. Ez összesen 0,8–0,9 márkával egyenlő. Egy ökör ára 1239-ben 0,5 márka, így a kincsleletben lévő pénzek legfeljebb 2 ökör árának felelnek meg.[24] Így a kincslelethez tartozó ékszerek értéke ennek a többszöröse volt.

A tatárjárás kori ékszerek

2017.64.1.1. (3.1. kép) Áttört gyöngyös arany karikaékszer. Alapja a kerek metszetű, vaskos aranyhuzalból hajlított, bordázott S-végű aranykarika. A karikára függesztett, áttört arany díszítést filigrán és granulációs technikával készítették. Lecsúszását az egyik oldalon az S-végződés, másik oldalon kis pánt akadályozta meg. A díszítés maga egy bonyolult mintájú, alátétlemez nélküli, háromtagú gyöngy. A díszítőelem sérült, benyomódott, és az S-vég felőli gyöngy kisebb töredéke hiányzik is. A huzalkarika sértetlen. A három tag eredetileg össze lehetett forrasztva, mostanra az S-végződés felőli gyöngy a törés miatt elvált. A két részre szakadt elem a huzalon szabadon mozog, elfordul. A gyöngyöket spirálba hajtott filigrán szálakból képezték ki, melyeket egymáshoz forrasztottak és a forrasztás helyén granulákkal díszítettek. A filigrán szálak helyenként összeolvadtak, valószínűleg még a készítés során. A középső gyöngy nagyobb a két szélsőnél, és szerkezete is némileg különbözik. Felül keresztpántokra ülte-

► **3.1. kép.** *Áttört gyöngyös arany karikaékszer. 2017.64.1.1. (fotó: Rácz T. Á.)*

tett kis kúpot alakítottak ki, alulra szőlőfürt alakba rendezett négy gömböcskét forrasztottak, melyek nagyobbak az illesztő pontokra helyezett granuláknál. Az ékszer felülete kopott, a használat jeleit viseli. Huzal átmérője 2,2 × 2,7 cm, huzal vastagsága 0,2 cm, súlya 8,56 g.

2017.64.1.2. (3.2. kép) Áttört gyöngyös arany karikaékszer. Az előző párja, azzal azonos díszítésű és szerkezetű, de sérültebb, hiányosabb állapotú. Az S-végű karika elgörbült, a kis pánt leesett róla, ezért a törött díszítőelem nagyobb része elveszett. Nem tudni, hogy a sérülés a földbe kerülés előtt történt-e, vagy a földművelés következménye. A középső gyöngy kisebb darabja és az S-végződés felőli gyöngy maradt meg, mindkettő deformálódva. A középső gyöngy darabja szabadon mozog, a másik rögzült. Ennek a gyöngynek a belsejében kis textilmaradványt találtunk a tisztítás, restaurálás során. Súlya 5,67 g.

► **3.2. kép.** *Áttört gyöngyös arany karikaékszer. 2017.64.1.2. (fotó: Rácz T. Á.)*

2017.64.1.3. (3.3. kép) Gránátköves elektron gyűrű. Kerek metszetű, vékony huzalkarikája törött, de jó állapotban, a kőberakással együtt megmaradt a foglalat. A foglalat alapja fordított csonka gúla, amelynek felül peremet képeztek ki, hogy a követ befoghassa. Négyzetes aljának két széléhez forrasztották a huzalkarikát. A foglalat pereme szabálytalan téglalap alakú. A kőberakás ennek megfelelően lekerekített téglalap alakú, felülete gömbölyű, egy nagyobb törés húzódik rajta. Hordalékos, folyó-, vagy patakmederből származó kő,

► **3.3. kép.** *Gránátköves elektron gyűrű. 2017.64.1.3. (fotó: Rácz T. Á.)*

három nagy buborékzárvánnyal. Magyarországi vagy csehországi eredetű.[25] A huzal vastagsága 0,1 cm, a foglalat alapja 0,6×0,6 cm, pereme 0,8×0,9 cm, a gyűrűfej együttes vastagsága 0,7 cm, súlya 1,29 g.

2017.64.1.4. (3.4. kép) Kerek metszetű, ovális-ra hajlított, köpűs záródású ezüst karikaékszer. Egyik vége egyenesre vágott, másik végén pántlemezből hengeres tokot alakítottak ki. A tokot kívül ék alakú rovátkolással díszítették. A tok mellett a huzal külső oldalára hosszúkás levél alakú lemezt forrasztottak, amelyből kis darab letört. Felületét szintén rovátkolták. Az ékszer ép, de felülete kopott, kisebb sérülésnyomok láthatóak rajta. A huzal egyenetlen, többször is elgörbülhetett és kiegyenesítették. Huzal átmérője 5,4 × 5,1 cm, huzal vastagsága 0,2 cm, a köpű hossza 0,8 cm, a rátett levél hossza 1,7 cm, szélessége 0,3 cm, súlya 4,60 g.

► **3.4. kép.** *Köpűs záródású ezüst karikaékszer. 2017.64.1.4. (fotó: Rácz T. Á.)*

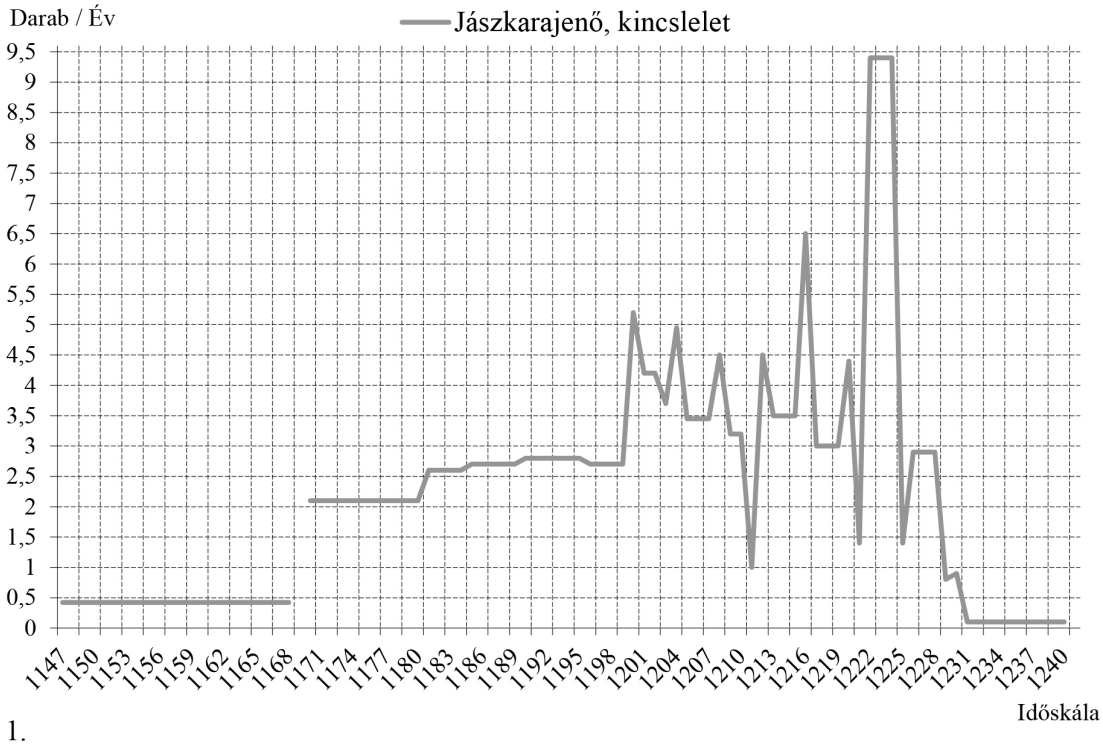
► **3.5. kép.**
Hurkatechnikával készített késő Árpád-kori pohár. 2017.64.1.90. (fotó: Rácz T. Á.)

A feltárással hitelesített jászkarajenői kincslelet, a 80-as években szántás során megtalált és azóta elkallódott néhány érmét leszámítva, teljesnek tekinthető. Darabszáma alapján jelen összetételében a kisebb tatárjárás kori kincsek közé tartozik. A pusztításnak egyik leginkább kitett országrészen, a Duna–Tisza közén került elő, ahol a kincsleletek nagyobb koncentrálódását már korábban is hangsúlyozták.[26] Szelvényeink területén pusztítás nyoma, égett réteg, vagy felület nem volt megfigyelhető. A leletegyüttest tehát nem kontextusa, hanem összetétele, a tárgyak kapcsolatrendszere és az érmék záródása alapján sorolhatjuk a tatárjárás kori kincsleletek sorába.

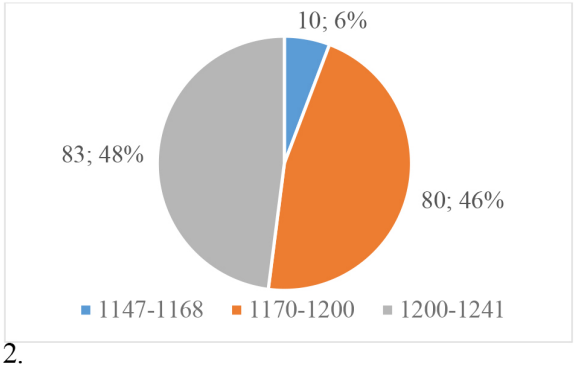
A kincshorizont szokványos elemei az ezüst köpűs záródású karikák.[27] A köves elektron gyűrű már ritkaságnak számít.[28] A gyűrű vékony huzalkarikája vélhetően törött volt elrejtése idején is, ezért nem is viselhették. Ugyanakkor továbbra is értéket képviselt, tulajdonosai nemesfém tartalma és a gránátkő miatt megőrizték,[29] így a krízishelyzet idején részévé válhatott a család vagyonát jelentő kincsleletnek. Ritkaságszámba mennek az arany vagy elektron S-végű karikák is.[30] A tatárjárás kori kincsleletekben gyakoribbak az elektron változatok, amelyek például Pusztapótharasztról, Akasztó-Pusztaszentimréről, Karcag határából, vagy a tyukodi leletegyüttesből ismertek.[31] A jászkarajenői leletek az arany S-végű karikaékszerek csoportjából is kiemelkednek az áttört gyöngyös rátétek révén. Jelzik azt, hogy a tulajdonos család vagyonát nem csak tezaurálni kívánta, hanem ténylegesen törekedett gazdagságának kifejezésére is. A pénzek a vagyon felhalmozásának eszközei voltak, az ékszerek emellett reprezentációs célokat is szolgáltak. A karikán megfigyelhető kopásnyomok alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a fejékszereket közvetlenül földbe kerülésük előtt is viselték, és ha nem is a hétköznapi használatot, de az aktuális divatot jelenítik meg számunkra. Az egyik gyöngyben talált textilmaradványok alapján az ékszert a legnagyobb valószínűséggel felfűzve, hajba fonva hordhatták.[32] Az aranyhuzal vastagsága és az ékszer súlya a fülben viselést kényelmetlenné tehette.

A granulációval díszített filigrán ékszerek jóval a tatárjárás előtt megjelentek, de az Árpád-kori Magyarország területéről jobbára csak ezüst példányokat ismerünk.[33] Ezüstből készült a pusztapótharaszti fülbevaló is, amely készítési technikája és szerkezete révén a jászkarajenői példányok szoros analógiája.[34] A kevés ismert párhuzam miatt az ékszertípus elterjedését nehezen tudjuk körvonalazni. Úgy tűnik, hogy a középkori Magyarországnál jóval szélesebb körben kell vizsgálódnunk, ezt jelzik már a Parádi Nándor által megjelölt lehetséges boszniai és dalmáciai analógiák is.[35] A karikára fűzött, három áttört gyöngyös, granulált és filigrán díszű fülbevalók, hajkarikák kialakulását és fejlődését legjobban a középkori Rusz területén előkerült ékszerek illusztrálják.[36] Az ékszerek nem falusi környezetben készültek, hanem minden bizonnyal egy olyan ötvösműhelyben, amely a vagyonos társadalmi rétegek igényeit szolgálta ki, és piaca kiterjedt Közép- és Kelet-Európa különböző régióira. A fejékszerek készítési idejét az említett kapcsolatok és a használatra utaló kopásnyomok alapján a 13. század első négy évtizedére tehetjük. A lapított huzalvég bordás kialakításának – bár gyakran előfordul az Árpád-kor második felében – nem feltétlenül van kronológiai értéke. A huzalkarikák átmérője és vastagsága is nagy. Ez összhangban áll Parádi Nándor megfigyelésével, aki szerint a nagyobb átmérőjű karikák inkább későbbiek.[37]

A nemzetközi divatot remekül illusztráló ékszerek felvetik a kincs társadalmi réteghez kötésének kérdését. Az Árpád-kori társadalmi rétegződés és anyagi kultúra kapcsolatának bonyolult

1.

2.

4.

3.

5-6.

7.

8.

► **4. kép.** *1. Az éremanyag időbeli összetétele; 2. Az éremanyag pénztörténeti korszakok szerinti összetétele; 3. Új altípus, az előlap: Ck37, a hátlap ismeretlen; 4. Ca5 típus; 5–6. Ca7b/6, Ca7a/6; 7. D3 típus; 8. Hävernik 588, IV. (Ábrák és fotó: Nagy B.)*

elméleti kérdésfelvetéséhez[38] egy kiragadott példa kapcsán csak korlátozottan lehet hozzájárulni. Sok más ékszerkincshez hasonlóan a jászkarajenői leletek is falusi környezetben bukkantak elő. Parádi Nándor a tatárjárás kori kincsek elemzése során mutatott rá, hogy jelentős vagyon halmozódhatott fel az árukereskedelemben is részt vevő falusi lakosság kezén.[39] Mesterházy Károly a kincsleletekben is felbukkanó arany és elektron S-végű karikákat az előkelő nemzetségek tagjaihoz, a várnépek vezetőihez, illetve a társadalmi ranggal bíró szabadok csoportjához kötötte, vagyis az általa megjelölt tulajdonosi kör nem teljesen azonos a Parádi Nándor által körvonalazott vagyonos falusi réteggel, sokkal inkább társadalmi státuszhoz rendelte az ékszert.[40] Az újabb arany S-végű karikaékszer-leletek előkerülési körülményei azonban azt jelzik, hogy nem lehet szűk társadalmi kategóriákhoz kötni a használatukat.[41] Figyelemre méltó, hogy esetünkben az ékszerkincs csak kisebb mennyiségű érmével társult,[42] és egy olyan darabot is tartalmazott (köpűs záródású karika), amely a korszak jellegzetes, olcsó ékszere volt. Az éremkincsek statisztikai vizsgálata, a pénzek darabszáma a falusi társadalom tagoltságát és az erősödő pénzgazdálkodást illusztrálja.[43] A legtöbb éremkincs kevés pénzt, 50–500 darabot foglal magába, amely vagyon mindössze néhány igavonó állat értékének felel meg.[44] Ebbe a kategóriába tartozik a jászkarajenői leletegyüttes is. Az előkerülés körülményeiből és a leletegyüttes értékéből kiindulva az Árpád-kori település egyik vagyonos, de nem kiemelkedő gazdagságú családjához köthetjük. Az elrejtők társadalmi rangjára vonatkozóan még a kiemelkedő jelentőségű arany ékszerek ellenére is csak feltevés szintjén állíthatjuk, hogy a birtokosok körébe tartoztak.[45]

Jegyzetek

1 Laszlovszky József, „A magyarországi tatárjárás régészeti emlékei – Autópálya-építés és régészeti kutatás," *Magyar Régészet*, 2012 tavasz, letöltve: 2018.09.15. http://www.magyarregeszet.hu/ wp-content/uploads/2012/05/LJ_tatarjaras_12T.pdf; Rosta Szabolcs és V. Székely György, szerk. *„Carmen Miserabile." A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére* (Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014).

2 A leletek gyarapodása szerződéses fémkeresős munkatársaink intenzív tevékenységének köszönhető. 2012-ben egy kisebb éremlelet bukkant elő Dabason: Nagy Balázs és Rácz Tibor Ákos, „Tatárjárás kori tezaurált leletegyüttes töredéke Dabasról (Pest megye)," *Az érem* 72, no. 1 (2016): 1-6. További tatárjárás kori leletek Csévharaszt és Újhartyán területéről kerültek be a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményébe, ezek még egyelőre közöletlenek.

3 A megtaláló figyelmét az „ezüst kockapénzek"-ről terjedő szóbeszéd keltette fel, amelyeket egy traktoros talált meg a 80-as évek végén szántás közben. Az elbeszélés alapján ekkor csak néhány érme került elő, ékszerek nem.

4 A lelőhelyet 39457 számon vették közhiteles nyilvántartásba. Területén régészeti ásatás még nem történt. A 2010-es évek folyamán Kubon Péter és Steuer István hobbi fémkeresősök találtak a templom közelében a középkori falvakra és templom körüli temetőkre jellemző szokványos fémanyagot: bronzlemezből préselt gombokat, gyűrűket, D alakú és trapezoid csatokat, ólomgolyókat, késnyél borításokat, vaspengét, stb. (2017.64.1.5-41. ltsz), valamint három darab pénzt.

5 A hitelesítő terepbejárások során fémkeresőket is használtunk, így további fémleletekkel gazdagodott a gyűjteményünk (2017.64.1.42-79. ltsz). Említésre méltó két késő középkori kettős tagolású bronzcsat, három pántgyűrű, egy ezüstlemezből préselt gomb, három téglalap alakú, préselt bronzlemez és 20 db Árpád-kori és késő középkori érme.

6 A hódoltság kori leletegyüttes leletmentő feltárását Nagy Balázs vezette. Az éremlelet (2018.5.1.1-82. ltsz) feltárása során is került elő néhány késő középkori – kora újkori vastárgy, jellemzően szögek (2017.64.1.80-89. ltsz).

7 A közösségi régészeti programunk keretein belül végzett feltáráson a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai mellett 25 fő önkéntes is részt vett. Szelvényeink visszatemetéséhez a Jászkarajenői Önkormányzat biztosított munkagépet.

8 V. Székely György, „A friesachi denárok magyarországi forgalmának kezdetei," *Az Érem* 56, no. 2 (2000): 6–11.

9 Egon Baumgartner, „Das Eriacensis-Gepräge und seine Beischläge," *Numismatische Zeitschrift* 68 (1935): 67–88.

10 A friesachi denárok meghatározásához a következő művet használtuk: Bernhard Koch, *Corpus Nummorum Austriacorum (CNA)*, 1 (Wien: Kunsthistorisches Museum, 1994), 424.

11 Gedai István, „Árpádkori lemezpénzeink kormeghatározásához," *Numizmatikai Közlöny* 64–65 (1965–1966): 35.

12 Uo., 35.

13 Uo., 36.

14 Uo., 37.

15 Gedai, István, „A nagykátai friesachi denárlelet," *Numizmatikai Közlöny* 64–65 (1965–1966): 42.

16 V. Székely György, „XVIII. századi feljegyzés egy friesachi éremleletről (A szalacsi lelet)," *Numizmatikai Közlöny* 90–91 (1991–1992): 107.

17 Nagy és Rácz, „Tatárjárás kori tezaurált leletegyüttes," 4.

18 Gedai István, „A nyáregyházi lelet éremanyaga," *Numizmatikai Közlöny* 68–69 (1969–1970): 39.

19 Gedai István, „A szigetcsépi friesachi denárlelet," *Numizmatikai Közlöny* 74-75 (1975–1976): 34.

20 Székely, „A friesachi denárok és magyarországi forgalmának kezdetei," 8.

21 V. Székely György és Nagy Balázs, „A tatárjárás régészetének újabb távlatai két kiskunsági érem- és kincslelet Kiskunmajsa-Jonathermál lelőhelyen," *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018): 197–201.

22 Koch, *CNA*, 1, 406–408, 412–414.; Tóth Csaba, „A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei," in *A tatárjárás 1241-42*, szerk. Ritoók Ágnes és Garam Éva (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007), 81-90.

23 Hóman Bálint, *Magyar pénztörténet 1000–1325* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916), 79.

24 Uo., 524.

25 A kő meghatározását Németh Ákos drágakő-meghatározónak köszönjük.

[26] Tóth Csaba, „A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei," in *A tatárjárás*, 79–80.

[27] Parádi Nándor, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet," *Folia Archaeologica* 26 (1975): 148–149.; Kulcsár Mihály, „Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpűs záródású karikák," *Savaria* 22, no. 3 (1996): 249–267.; Sz. Wilhelm Gábor, „»Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették.« Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában," in *„Carmen Miserabile,"* 88; Mária Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery. Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol Invasion of Central-Eastern Europe* (Oxford: Archaeopress, 2015), 38–39.

[28] Elektronból készültek a nyáregyháza-pusztapótharaszti és a karcagi gyűrűk, az utóbbiak ametiszt betéttel. Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 124, 134–137, 150. Két üvegbetétes aranygyűrű volt a szanki ház betöltésében. Sz. Wilhelm Gábor egy ametiszt köves gyűrűt is közölt Lakitelek–Kisrét–Nyugat lelőhelyről, amelynek szerkezeti megoldása a mienkhez hasonló. Sz. Wilhelm, „»Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették«," 84, 92.

[29] A jelenség nem számít ritkaságnak: Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery,* 24.

[30] Mesterházy Károly, „Köznépi ékszerek nemesfém változatai: Arany S-végű hajkarikák," *Alba Regia* 20 (1983): 143–144.

[31] Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 124, 130, 136–137.; Jakab Attila, „Tatárjárás kori kincslelet Tyukod-Bagolyvárról," *A Jósa András Múzeum Értesítője* 49 (2007): 248–249.

[32] Több kánai karikaékszer esetében is felmerült ez a viselési mód: Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery,* 34.

[33] A nyitrasárfői, ducói és perkátai ékszerek templom körüli temetőkből származnak: Alexander T. Ruttkay, „A szlovákiai templomkörüli temetők régészeti kutatásáról," in *„…a halál árnyékának völgyében járok…" A középkori templom körüli temetők kutatása*, szerk. Ritoók Ágnes és Simonyi Erika (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005), 33, 37; Hatházi Gábor és Kovács Loránd Olivér, „Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta-Nyúli-dűlő lelőhelyen – Falu, templom és temetők," in *„Carmen Miserabile,"* 251, 267.

[34] A filigrán huzalból kialakított áttört rátétdíszben eltérés csak a középső tag kúpos csüngőrészében mutatkozik. Hasonló lehetett a vaskohsziklási ékszer. A tárgy maga elveszett, de leírása megmaradt: „hajkarika töredéke ezüstből, három filigránós gömbbel…" Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 126, 145–146.

[35] Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 152.

[36] A keleti szláv temetkezések gyakori leletei a szalagokra fűzött, halántékkarikának meghatározott egy- és háromgyöngyös, filigrán és granulált technikával díszített fejékszerek. Kijev, Vlagyimir, Suzdal, Novgorod 10–11. századi temetőiben gyakoriak, majd a 12–13. századi kincsleletekben bukkannak fel ismét nagy számban. Zsilina négy technológiai fázist különített el, ezek közül a 12–13. századra keltezhető negyedik fázis jellemző darabjai a jászkarajenői gyöngyökhöz hasonló, illetve azokkal azonos azsúr korpuszok. Natalia Viktorovna Zsilina, *Zerny i szkany Drevnyej Ruszi* [Granuláció és filigrán a régi Oroszországban] (Moszkva: Institut Arheologii RAN, 2010), 116-147. Az áttört gyöngyös filigrán fejékszerek több csoportját különítették el Lengyelországban is: Maria Dekówna, „Zausznice koszyczkowate – przyczynek do badań nad pochodzeniem. Wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych występujących na terenie Polski / 'Basket' *Zausznice* – A contribution to studies on the origins of the Early Medieval silver ornaments in Poland," *Archeologia Polski* 37, no. 1-2 (1992): 89–122. A jászkarajenői fülbevaló távoli, aranyból készített analógiája a krakkói Wawelből került elő: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X – XIII w. Katalog wystawy.* [Krakkó a keresztény Európában, 10-13. század. Kiállítási katalógus], szerk. Elzbieta Maria Firlet, Emil Zaitz és Zuzanna Miśtal. (Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2006), 353–354.

[37] Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 151–152.

[38] Laszlovszky József, „Social Stratification and Material Culture in 10th–14th-Century Hungary," in *Alltag und Materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*, szerk. András Kubinyi és József Laszlovszky (Krems: Medium Aevum Quotidianum, 1991); Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery,* 65-86.

[39] Parádi, „Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek," 155.

[40] Mesterházy, „Köznépi ékszerek nemesfém változatai," 144–147.

[41] Egyre több adatunk van arra vonatkozóan, hogy a falusi elit az Árpád-kor második felében rendelkezett a reprezentáció hasonló eszközeivel. Dabason arany karikára felhúzott rekeszzománcos ékszer, arany bordázott S-végű karika és egy további arany karika is előkerült tervásatásaink során. Rácz Tibor Ákos, „A Templomdomb kincsei. A középkori Dabas régészeti kutatása," *Magyar Régészet*, 2013 tél, letöltve 2018.09.15. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2014/01/Racz_13T.pdf

[42] Az ékszerek és pénzek hasonló megoszlására további példákat is ismerünk: Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery,* 75.

[43] Laszlovszky József, „Tatárjárás és régészet," in *Tatárjárás*, szerk. Nagy Balázs (Budapest: Osiris, 2003) 460-461.

[44] Laszlovszky, „Social Stratification and Material Culture," 49–50.

[45] Vannak olyan tatárjárás kori kincsleletek, melyek nem pusztán az elrejtő jelentős vagyonára engednek következtetni, hanem társadalmi rangjára is. A tyukodi palástkapocs töredék az udvari művészet és reprezentáció köréhez sorolható, a kincslelet tulajdonosai a sárvári nemzetségi monostor közelsége és a leletegyüttes gazdagsága alapján a formálódó nemesség képviselői, feltehetően a Gutkeled család tagjai lehettek. Jakab, „Tatárjárás kori kincslelet Tyukod-Bagolyvárról," 267.

Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?

Szende László*

Az úgynevezett csajági kereszt 1864. december 22-én került a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába (1-2. kép). A leltárkönyvi bejegyzés tömören ismerteti a tárgyat, kitérve a szerzeményezés körülményeire:

> „Sárga réz lemez kereszt, melynek közepén szinte sárga rézből öntött megfeszített Jézus, négy végén sárga rézből öntött szentek láthatók. Ezen kereszt egy üres nyakú, horpadozott sárga réz gömbbe van bedugva. A kereszt hátulján angyal, fénykörös fejű bárány, fénykörös fejű galamb, és nyílt szárnyú, négylábú két állat van vésve. Pribék István veszprémi kanonok ajándoka, beküldé: Rómer Flóris tan. tanácsos."[1]

A szakirodalom megállapítása szerint a 13. század első felére keltezhető tárgy a középkori bronzművesség egyik igen érdekes darabja. Lovag Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy „mind a korpusz, mind a kereszt különös formája egyedülálló az európai és a magyarországi keresztek között. A korpusz nagyon távolról emlékeztet a Rajna-vidékiekre, de durvább és [...] absztraktabb megfogalmazásban."[2]

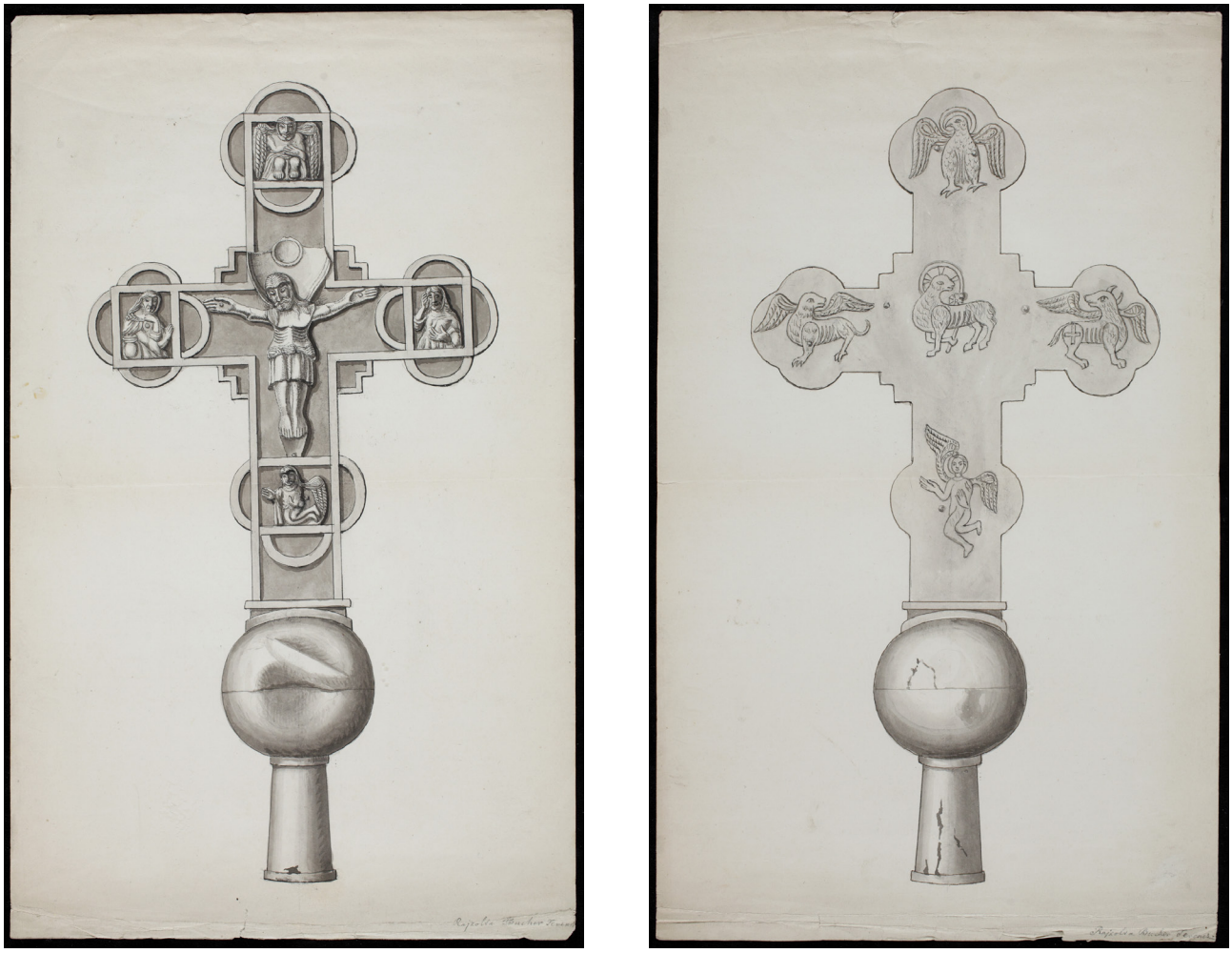
Amint a leltárkönyvi bejegyzésből kitűnik, a tárgy bekerülése Rómer Flórisnak köszönhető. A tudós szerzetes 1869-ben vette át az Érem- és Régiségtár vezetését,[3] de már azt megelőzően is jó kapcsolatot ápolt a Magyar Nemzeti Múzeummal, számos tárgy az ő közvetítésével került az intézménybe, így a csajági kereszt is ebbe a körbe sorolható. A lelet valamikor 1864 körül kerülhetett Rómer látókörébe. Az Archaeologiai Közlemények hasábjain közzétett rövid beszámolója alapján a tárgyra a Veszprém megyei Csaják határában, erdejének tagosítása alkalmával, árokásás során bukkantak több fegyverrel együtt.[4] A leltárkönyvi bejegyzésben említett ajándékozó, Pribék István kanonok[5] néhány évvel később egyéb, a római korból származó, ságvári (Somogy megye) tárgyakat is adományozott a Nemzeti Múzeumnak.[6]

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Rómer-hagyaték egyik dokumentuma alapján úgy tűnik, hogy a neves tudóst foglalkoztathatta a tárgy, legalábbis a papírra vetett néhány gondolat erre utal.[7] Sajnos ezek a lelőhellyel kapcsolatban nem tartalmaznak új információkat, bár az kiderült, hogy a kereszt „Veszprém városának Csatár nevű szőlőhegyi kápolnájában – régisége által tűnt föl " Rómer szemeinek.[8] A Csatár-hegyi kápolna alapítása Noripl Hilarion remete nevéhez fűződik, az épület 1767-ben készült el. A kápolna számára megszerezték a Szent Kereszt egy darabját, és az ereklyének köszönhetően a hely népszerű lett a búcsújárók körében.[9] A forrásokból nem derül ki, hogy Rómer pontosan mikor járhatott a kegyhelyen.[10]

Az Archaeologiai Közleményekben Rómer „sz[ent] menetek alkalmával előhordatni szokott kereszt"-ként határozta meg a tárgy szerepét, de felmerült benne egy másik funkció is. A kereszttel együtt előkerült fegyverek miatt úgy vélte, hogy a feszületet hadijelvényként hordták:

> „Azonban igen valószínű, hogy vallásos őseink kiknek harczi jelszava >>Jézus segíts<< vala már a törökök elleni küzdelmeik előtt is, a sz. keresztet ragyogtatták a zászlók mellett, s lelkesedést akartak önteni a netán csüggedő vitézek lelkébe annak képével – ki lelki szabadságunkért ontá vérét, s felejteni akarák a halál rémeit annak példájával – ki hogy üdvözitsen önkéntes halálnak veté magát alá. [...] A kereszt be volt illesztve egy gömbbe melyen kardvágás és golyóbisok világos nyomai látszanak. Végre a gömb alatti készülék nyilvánossá teszi, hogy nyele volt – mi a nyeregkápához megerősítve lehetett."[11]

* Magyar Nemzeti Múzeum

► **1–2. kép.** *A csajági kereszt elő és hátlapja. Rajzolta Bucher Ferenc. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. V. 1110. 55-56.*

A bencés tudós érvelése mindenképpen elgondolkodtató, ugyanakkor elképzelését nem könnyű feladat megfeleltetni a forrásokban szereplő adatoknak. Bizonyos, hogy a csapategységek mozgatásához mindig is szükség volt zászlók és hadijelvények használatára, ezek ráadásul a katonák együvé tartozását is demonstrálták.[12] A zászlókkal foglalkozó szakirodalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelvények használata a római-bizánci hagyományokra vezethető vissza, a szimbólumokat a zászlórúd hegyén helyezték el.[13] A 11. század folyamán a jelvény háttérbe szorult, a hangsúly a zászlóra tolódott át, majd pedig a jelvény a lobogóra került.[14] A római és bizánci császárok hatalmi jelvénye a *labarum* volt, vagyis hosszú nyélen függő hadizászló, a nyél végén a római sassal. Nagy Konstantin a sas helyébe, a zászló fölé a keresztet és Krisztus monogramját (X és P) tűzte. Így keletkezett a *vexillum crucis*, azaz a keresztes zászló. Ezt vitte magával Konstantin császár, amikor győztesként bevonult Rómába.[15] A kereszt szimbóluma fontos volt, nem véletlen, hogy ez lett I. (Szent) István király jelvénye is.[16] Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a Csajágon talált keresztet zászlórúdra tűzték, de erre semmiféle konkrét bizonyítékunk nincs.

Sokkal kézenfekvőbb, ha a tárgyban egy körmeneti vagy oltárkeresztet látunk, amelyeket rudakra tűzve körmeneteken használtak, vagy kereszttalpakhoz erősítve az oltárokon helyeztek el. A tárgyak Árpád-kori emlékeink jellegzetes és kiemelkedő csoportját alkotják, jelenlétük különböző temetőkhöz, falusi templomokhoz és monostorokhoz egyaránt köthető.[17] Csajág területén a település közepén álló református templomot érdemes megemlíteni, a környékéről előkerült leletek – Árpád-kori gyűrű és egy palmettás díszű, vörös homokkőből faragott, a 12. századra tehető kő – az épület középkori eredetére utalnak.[18] Ugyanakkor a rendelkezésre álló információk

egyértelműen a Csaják határában található erdőt jelölték meg lelőhelyként, a tárgyakat pedig a tagosítás során elvégzett árokásás hozta a felszínre. Talán ezekhez a munkálatokhoz kapcsolható egy 1859–1860-ból származó kéziratos térkép, amely a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárának állományában található.[19] A dokumentum jellegénél fogva a határokra, és a különböző parcellákra koncentrál, ez pedig nem visz minket közelebb a konkrét objektumhoz. Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy lehetnek még olyan lappangó források, amelyek segítenek pontosítani a lelőhely lokalizációját. Ezek közé sorolhatunk még egy terepbejárást is, bár a beszámolókban megörökített halom igen tág értelmezési lehetőségeket nyújt.

Bárhogyan is került a földbe a kereszt, fennmaradása egyértelműen Rómer Flóris érdeme. Minden bizonnyal az egyik útja során felkereste a kegyhelyet, és feltűnt neki a feszület egyedisége, bár az első közleményben „régi minták után készült kontár mű”-ként jellemezte, amely „művészi tekintetben igen kezdetleges.” Meggyőzhette a kanonokot, aki egyébként sokat tett a csatár-hegyi kegyhely népszerűsítéséért,[20] hogy ajándékozza a tárgyat a Nemzeti Múzeumnak. Kérése pedig szerencsére meghallgatásra talált.

Jegyzetek

1 Magyar Nemzeti Múzeum, Érem- és Régiségtár leltárkönyve, 1864/114.

2 A kereszt adatai: öntött, vert, vésett, aranyozott bronz; magassága: 36,3 cm, szélessége: 19,2 cm. Lovag Zsuzsa, „A középkori bronzművesség emlékei a Dunántúlon,” in *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, szerk. Mikó Árpád (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 1994), 204. (Nr. II. 21.); Lovag Zsuzsa, *Mittelalterliche Bronzgegenstände des Ungarischen Nationalmuseum* (Budapest: Ungarisches Nationalmuseum, 1999), 38–39. (Nr. 57.); Etele Kiss, „Procesni křiž” [Körmeneti kereszt], in *Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800-1300*., szerk. Dušan Foltýn, Jan Klípa, Pavlína Mašková és Petr Sommer (Praha: Narodni galerie v Praze, 2014), 305. [VI. 24.].

3 Debreczeni-Droppán Béla, „Rómer Flóris a Magyar Nemzeti Múeum Érem- és Régiségtárának élén,” in *Archaeologia és műtörténet. Tanulmányok Rómer Flóris munkásságáról születésének 200. évfordulóján*, szerk. Kerny Terézia és Mikó Árpád (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015), 49.

4 A fegyverek sorsáról sajnos semmit nem lehet tudni. Rómer Flóris, „Magyar régészeti krónika,” *Archaeologiai Közlemények* 4 (1864): 164.; Éri István, Kelemen Márta, Németh Péter és Torma István, *Veszprém megye régészeti topográfiája* 2. *A veszprémi járás* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 77.

5 Pribék István (1814–1898) 1854-től volt veszprémi kanonok. Életéről lásd Pfeiffer János, *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai* (München: Görres Gesellschaft, 1987), 177–178.

6 Kocztur Éva, *Somogymegye régészeti leletkatasztere* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1964), 118–119.

7 Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattár Fol. Hung. V. 1110. 53–56.

8 Valószínűleg ez alapján szerepel biztos lelőhelyű veszprémi tárgyként a két világháború közötti legjelentősebb, az Árpád-kor művészeti emlékeit bemutató összefoglaló munkában. Gerevich Tibor, *Magyarország románkori emlékei* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938), 200.; Éri, Kelemen, Németh és Torma, *Veszprém megye régészeti topográfiája* 2., 77.

9 Bontó Józsefné, *A veszprémi Csatár-hegyi búcsú története* (Veszprém: OOK-PRESS Nyomdaipari és Szolgáltató Kft., 1995), 21.; Dénesi Tamás, „Remeték a veszprémi egyházmegye területén a XVIII. században,” in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Konferencia Pápán, 1999. június 22-24.*, 2. kötet., szerk. S. Laczkovits Emőke és Mészáros Veronika (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2001), 98.

10 Nem tett erre utalást az alábbi művek egyikében sem: Rómer Flóris, *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat* (Győr: Sauervein Géza, 1860); Sódor Alajos, *Rómer Flóris úti jegyzetkönyvei. Kézirat* (Budapest: Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézete, 1980), online kiadás, letöltve: 2018. 09. 06., http://romer2015.hu/?page_id=385; Csatári kápolna: Műemlékem.hu, letöltve: 2018. 09.28., http://www.muemlekem.hu/muemlek/show/10615.

11 OSZK Kézirattár Fol. Hung. V. 1110. 53.

12 Veszprémy László, „A középkori zászlóhasználat kezdetei Magyarországon, Kézai Simon olvasatában,” in uő., *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon* (Budapest: Argumentum, 2008), 147.

13 Kumorovitz L. Bernát, „A magyar zászló és a nemzeti színeink múltja. (1. közlemény),” *Hadtörténelmi Közlemények* 1, no. 3-4. (1954): 19.

14 Kumorovitz, „A magyar zászló,” 21.; Berténi Iván, „A címerek katonai felhasználása Magyarországon a XIII-XIV. században,” *Hadtörténelmi Közlemények* 34, no. 3. (1987): 396.

15 Kumorovitz, „A magyar zászló,” 21.

16 Uo., 26.

17 Szatmári Imre, „Árpád-kori keresztek és korpuszok a hódmezővásárhelyi múzeum gyűjteményében,” in *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*, szerk. Anders Alexandra, Balogh Csilla és Türk Attila (Budapest: Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MŐT, 2014), 645. (A korábbi szakirodalom összefoglalásával.)

18 Koppány Tibor, „Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében,” *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967): 125.; Éri, Kelemen, Németh és Torma, *Veszprém megye régészeti topográfiája* 2, 75.; Simon Gyula, *Csaják története* (Veszprém: Csaják Község Önkormányzat, 2012), 27-28.

19 „Csaják helység határának tagosítási térképe [Veszprém Megyei Levéltár XV 11 a T 381],” letöltve: 2018. 09. 19., https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6120/?list=eyJxdWVyeSI6ICJjc2FqXHUwMGUxZyJ9.

20 Pribék István sokszor tartózkodott a csatár-hegyi kegyhely közelében, telket vásárolt, később pedig nyaralóját is oda építette. Ő folyamodott a Szentszékhez, hogy a kápolnát látogatók búcsúban részesüljenek, az erről szóló okmányt XIII. Leó pápa adta ki 1888. augusztus 11-én. Bontó, *A veszprémi Csatár-hegyi*, 15, 24.

Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád

Nóra Ujhelyi*

This paper aims to study three book fittings from the Visegrád castle.[1] The mounts were found during excavations between 1936 and 1993.

In the history and even the popular culture of Hungary, the name of Visegrád is amongst the most well-known locations. The place is strongly associated with important historic events and prominent rulers such as Béla IV, Charles I, and Matthias Corvinus. There is a widely popular but probably not authentic legend about King Solomon being imprisoned in the lower castle in the eleventh century, a story that gained enough credence to provide the name of this part of the fortification (Solomon Tower). The town possibly originates from much earlier than the Middle Ages, was a royal residence for some time, and lies in a central and today frequently visited part of Hungary, approximately 50 km north of Budapest at the Danube Bend. In order to honor its historical importance, the settlement holds the title of town despite being rather small today. Visegrád has been systematically researched by historians and archaeologists since the end of the nineteenth century,[2] yet—given the importance of the site—it still seems to have more opportunities and valuable information to uncover. This is especially true for the castle and its archaeological material; among the latter, a significant number of metal artifacts, among them, book fittings, are still in storage.

The low number of surviving book fittings from Visegrád is surprising, since it does not correspond to the image of wealth associated with fifteenth-century Visegrád. Of course, it is likely that there was no significant royal library or book collection in the castle and the palace, yet it is essential to consider other possibilities that may have contributed to the low number of book fittings found. Perhaps some of these small bronze objects were found at the beginning of the excavations and renovations and they are just "gone with the wind" of chaotic times without being recorded, since at that time there were no inventory books to record finds. Or perhaps only this number of book fittings was found but that does not mean that they did not exist — their very nature makes book fittings easy to miss.

* Budavári Ltd.; Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Description and dating

The three book fittings in the focus of this paper are the only ones among the eleven possible book mounts from Visegrád castle that can be interpreted without any doubt as medieval book fittings. Due to these circumstances, one cannot speak of a find complex of these objects in Visegrád.

One of these fittings is from an unknown context in the castle.[3] The object is peculiar not only because it is very small (2.2 cm × 2.3 cm) corner piece, but also because of its shape, as it almost forms a square (Fig. 1). It is not as richly decorated as the larger, deltoid-shaped bosses that sometimes are called Continental types,[4] however, it was engraved with lines that form and highlight heart-shaped holes. On the two sides of the mount there are two wing-like features with further small holes for fastening, and the middle of the object is lightly embossed for protection. I know of no exact analogy for this piece, although it shows some similarities to others that could make it easier to date. Heart-shaped holes also appear on fifteenth-century corner pieces from Pilis and Buda, and the style can be considered to have been popular in book binding decoration of the time. Based on these parallels, this small mount can be dated to the end of the fifteenth century, around 1470 to 1500.[5]

► **Fig. 1.** *Book fitting, inv. no. 50.447 (photo: N. Ujhelyi)*

The second corner piece is larger – almost the size of a human hand –deltoid-shaped and well-decorated (Fig. 2).[6] It has been published and exhibited before,[7] however, its exact archaeological context is not known. The piece fits perfectly into the Hungarian context of medieval book fittings and has many analogs from all over Europe, as deltoid-shaped mounts were made in many sizes and with even more variations of decoration in the fifteenth century. Similarly to the other one, this corner plate was also made of molded bronze and has heart-shaped holes lined up on its longer sides. The object is decorated with floral motifs as well. The embossing was made separately and attached to the plate. In Hungary, similar pieces dated from 1470 to 1500 have been found in Buda and Pilis.[8] Numerous similar fittings can be found in the collection of the Hungarian National Museum and also among the thousands of artifacts unearthed by illegal metal detecting and kept there.[9] In his monograph about medieval book fittings, Georg Adler mentions numerous examples that are exact analogies of this mount: there is one from Salzburg (1460-1480) with an additional inscription, and further pieces from the area of Augsburg from around the end of the fifteenth century.[10] Adler also calls attention to a piece similar to the one from Visegrád that was used on a binding in Sankt Lambrecht in 1566. These parallels offer a glimpse into the popularity and the longevity of the style.[11]

► **Fig. 2.** *Book fitting, inv. no. 95.54.1 (photo: N. Ujhelyi)*

The last piece from the Visegrád castle that is undoubtedly a book fitting is a gilded, T-shaped clasp (Fig. 3).[12] This long hook is also the only fitting from a known archaeological context: the piece was found in the upper cellar of the palace wing. The object was initially thought to be of copper but based on similar examples it is more likely to be of bronze. Based on its size, it was probably fastened to a short strap and closed the book by hooking onto a smaller and similarly designed plate; therefore, it is likely that this one was approximately the same length (6.4 cm) and

► **Fig. 3.** *Book fitting, inv. no. 50.310 (photo: N. Ujhelyi)*

of the same thickness as the book. Georg Adler notes that this is object is of a rather late type that appeared around 1500 and became a widespread book fastening form everywhere on the continent from the North Sea to Austria in the 1530 to 1540's — exactly at the time when the general size of medieval books became smaller in all dimensions due to bindings made of hard paper.[13]

Conclusion

The book fittings discussed here show little or no difference from those known from late fifteenth-early sixteenth-century Hungary and continental Europe. Similarly, like most book fittings of this period, we cannot clarify where the pieces were made. Interestingly, the group of book mounts from the Visegrád castle in not homogeneous and the pieces do not tell a great deal about the probable book culture at the royal court. Was there any kind of book culture in Visegrád at all? There must have been some, even if the famous library was in Buda[14] and the lack of archaeological traces of books can be explained in some other way. Perhaps the books in Visegrád had different bindings that did not need mounts and fittings or the volumes were taken away from Visegrád or the books went through other changes or deterioration from the environment had a striking effect on them. The pieces discussed above, however, carry enough information that the items can be placed on the timeline of European archaeological book remains.

Notes

1 The paper is based on the following master's theses: Nóra Ujhelyi, MA Thesis (Cultural Heritage Studies Program, Central European University, Budapest, 2017); Nóra Ujhelyi, "Középkori könyvek nyomai magyarországi leletegyüttesekben" [Traces of medieval books in Hungarian find complexes], MA Thesis (Eötvös Loránd University, Budapest, 2017).

2 László Iván, "Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegvárban 1871–1998," in *A visegrádi fellegvár*, ed. Gergely Buzás, Visegrád régészeti monográfiái, 6 (Visegrád: MNM Mátyás király Múzeum, 2006), 26-46.

3 King Matthias Museum, Hungarian National Museum [HNM], inv. no. 50.447

4 Charlotte L. Howsam, "Book Fastenings and Furnishings: An Archaeology of Late Medieval Books," PhD dissertation (University of Sheffield, 2016), 116.

5 Imre Holl, *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis* (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2000), 182-183.; Katalin I. Melis, "A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei" [Finds from the royal book binding workshop from the age of King Matthias Corvinus in Buda], *Művészettörténeti Értesítő* 34, no. 1-2 (1985): 50.

6 King Matthias Museum, HNM, inv. n. 95.54.1

7 Gergely Buzás and József Laszlovszky, *The medieval royal palace at Visegrád* (Budapest: Archaeolingua, 2013), 367.

8 Holl, *Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis*, 183.

9 Ujhelyi, "Középkori könyvek nyomai," 34.

10 Georg Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag: Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart* (Wiesbaden: Reichert, 2010), 106-107.

11 Adler, *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag*, 138.

12 King Matthias Museum, HNM, inv. n. 50.310

13 Georg Adler and Jörg Ansorge, "Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk – Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters," *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch* 54 (2006): 166.

14 Árpád Mikó, "Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában" [The Library of King Matthias Corvinus in the ruler's self-representation], in *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*, ed. István Monok (Budapest: Corvina Kiadó, 2004), 19–43.

Treasures of the "Lower Ten Thousand"? Hoards of Iron Objects

Thomas Kühtreiber* – Mária Vargha**

Medieval hoard finds containing jewelry and coins have attracted both academic and public interest for decades. In archaeological and art historical research these hoards play a crucial role in constructing the chronology of dress accessories and silver wares. These finds are also suitable for framing the wealth of former owners and therefore they can be used as tools for detecting social stratification and lifestyle concepts by archaeological means. In contrast, medieval hoard finds containing iron objects are rather neglected. Research on them has concentrated mainly on the technical development of tools, especially for agrarian activities; social questions related to these finds have been of less importance.

This paper addresses whether these hoard finds can be associated with different social groups in medieval society. The study focuses on possible interpretations of the hoards and presents comparative studies of hoard finds from the Hungarian Kingdom, and the Holy Roman Empire, from different time periods (thirteenth century compared to the fourteenth and fifteenth centuries). The aim is to discuss whether these buried iron object collections can be interpreted in the context of rural communities, whether t a distinct value was attached to the hoards in these social groups, and whether there is evidence for other, alternative, interpretations.

From an archaeological point of view, a hoard is defined as a group of associated objects which were deposited in the same place and at the same time.[1] Not all hoards contain precious goods such as jewelry, coins or other objects made of valuable materials. There is a difference in deposition strategies with intersecting functions; storage means to put objects in a safe place with an opportunity to access them at any time. Hoards, however, can be understood as the deposition of valuable goods without the possibility of having access to them for an (intended) period. This is true for treasures as well as devotional offerings. Finally, deposition in the open can be used to accumulate objects over a longer period. This is typical for waste deposition, which, just as hoards, can also be hidden for various reasons. A complex interpretation requires close analysis of the deposition contexts, the collecting strategies before deposition, and the possible reasons why these object groups became an archaeological feature.

In German research, Stefan Hesse was the first scholar to present a synthesis on hoards with iron objects. He interpreted this rare type of assemblage as "rural hoards" because most of them in the Holy Roman Empire came to light in rural contexts. He noted, however, that hoards containing iron objects were sometimes also found in elite contexts and "classical hoards" (find groups composed mainly of valuable objects) were also present in the countryside. He raised the question of whether these two types of hoards represented different social groups or at least different socio-economic contexts.[2] This issue will be investigated here by comparing finds from the Holy Roman Empire with those from the Kingdom of Hungary. So-called "classical hoards" will be compared to hoards containing iron objects, looking at the conditions of preservation, association with coins, spatial relations, and the taphonomy of the hoard finds.

The spatial distribution of iron deposits

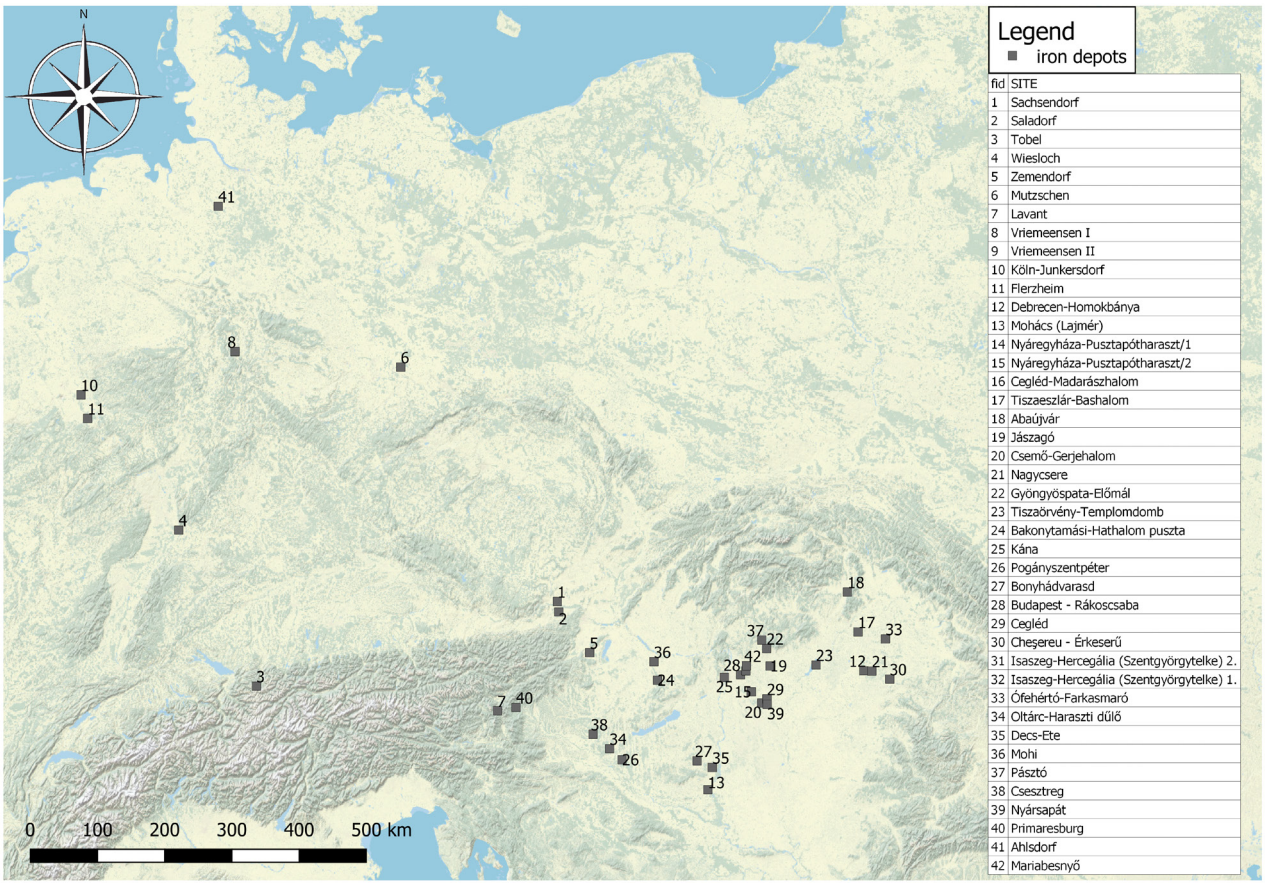
The 37 deposition assemblages presently available from the area of the whole Holy Roman

* Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Universität Salzburg
** Institut für Geschichte, Universität Wien; Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

Empire and medieval Hungary dated from the eleventh to the seventeenth century is a shockingly small sample (Fig. 1). In comparison, there are 87 assemblages (mixed hoards of coins and jewelry in some cases) solely from the area of medieval Hungary dating only to the period of the Mongol invasion (1241–1242).[3] This comparison clearly demonstrates that there is a gap in evidence between coin hoards and iron deposits. The material itself, iron, may have been the reason behind the hiding, storage, treasuring, and deposition of these finds. Iron artifacts must have been present in average households just as frequently as coins, and certainly more often than jewelry. As many cases demonstrate, iron tools themselves were precious enough to be hidden in case of danger. Therefore, the number of such deposits must have been close to that of coins, precious metal, and jewelry hoards. What is different is the ratio of recovery. This factor must be considered in the present (spatial) analysis.

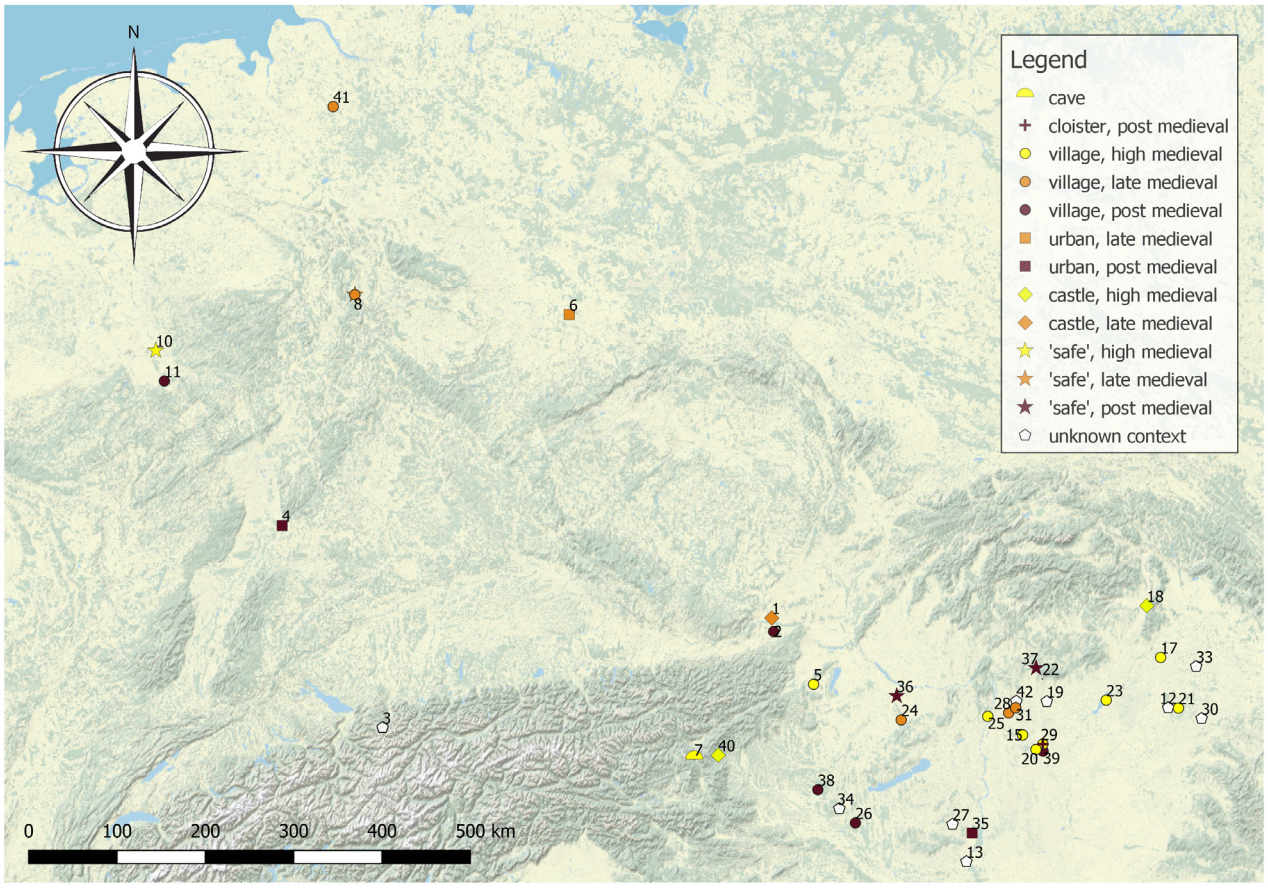
The large-scale analysis of iron deposits demonstrates two important points. First, the number of iron deposits in the area of the Holy Roman Empire (12) is notably lower than in medieval Hungary (25). This is probably rooted in the present state of research. Iron finds are rarely studied in themselves, and iron deposits of the high and late Middle Ages are neglected in particular. In Hungary, Róbert Müller collected agricultural iron finds dating from the late Iron Age to the Ottoman period and synthesized their development in his groundbreaking comprehensive study.[4] There is no comprehensive study from the Holy Roman Empire, however, most of the published material consists of individual finds often labeled as "special," typically associated with castles or urban environments. The other remarkable point revealed by spatial comparison is that even though rural hoards dominate the Hungarian picture they are absent from the Great Plain. This is especially interesting because hoards are usually found accidentally during agricultural activities, which are intensive on the Great Plain.

The examination of site types in time and space without differentiating between the types

fid	SITE
1	Sachsendorf
2	Saladorf
3	Tobel
4	Wiesloch
5	Zemendorf
6	Mutzschen
7	Lavant
8	Vriemeensen I
9	Vriemeensen II
10	Köln-Junkersdorf
11	Flerzheim
12	Debrecen-Homokbánya
13	Mohács (Lajmér)
14	Nyáregyháza-Pusztapótharaszt/1
15	Nyáregyháza-Pusztapótharaszt/2
16	Cegléd-Madarászhalom
17	Tiszaeszlár-Bashalom
18	Abaújvár
19	Jászagó
20	Csemő-Gerjehalom
21	Nagycsere
22	Gyöngyöspata-Előmál
23	Tiszaörvény-Templomdomb
24	Bakonytamási-Hathalom puszta
25	Kána
26	Pogányszentpéter
27	Bonyhádvarasd
28	Budapest - Rákoscsaba
29	Cegléd
30	Cheşereu - Érkeserű
31	Isaszeg-Hercegália (Szentgyörgytelke) 2.
32	Isaszeg-Hercegália (Szentgyörgytelke) 1.
33	Ófehértó-Farkasmaró
34	Oltárc-Haraszti dűlő
35	Decs-Ete
36	Mohi
37	Pásztó
38	Cseszreg
39	Nyársapát
40	Primaresburg
41	Ahlsdorf
42	Mariabesnyő

► **Fig. 1.** *Iron deposits from the Holy Roman Empire and the Hungarian Kingdom, eleventh to sixteenth centuries (created by M. Vargha)*

► **Fig. 2.** *Chronological division and types of iron deposits (created by M. Vargha)*

of iron deposits shows a noteworthy difference between the two areas. Site can be village, urban, or castle-related, and one particular assemblage, Lavant, was found in a cave.[5] The difficulties of dating iron finds only makes it possible to differentiate between the high Middle Ages, late Middle Ages, and post-medieval times (sixteenth and seventeenth centuries).

Most of the deposits are dated to the high Middle Ages (Fig. 2). A total of ten such deposits were recovered from the area of present-day Hungary, nine of which were found in a village context (Nyáregyháza-Pusztapótharaszt,[6] Cegléd-Madarászhalom,[7] Tiszaeszlár-Bashalom,[8] Csemő-Gerjehalom,[9] Nagycsere-Újlak,[10] Tiszaörvény-Templomdomb,[11] Kána,[12] Bonyhádvarasd,[13] and Ófehértó-Farkasmaró[14]); one is associated with a castle (Abaújvár).[15] In contrast, only three hoards are known from the area of the Holy Roman Empire, two of which are exceptional in terms of provenience. The Lavant hoard is a unique complex of horse equipment recovered in a high alpine cave in the Tyrol. This deposit is dated to the thirteenth century and might be interpreted as looted goods.[16] The second deposit, also exceptional, is from Primaresburg castle. This is a typical rural hoard, containing sickles and a hoe, discovered by metal detectors and lacking regular documentation, at a depth of 40 cm in the debris layer of a building. The stratigraphic position suggests that it was hidden after the destruction of the building,[17] therefore, the person who hid the assemblage may have been associated with the castle or may even have been a peasant who happened to live there after the destruction of the site as a fortification. The third hoard from the Holy Roman Empire, from Köln-Junkersdorf, was recovered in a cellar during the excavation of a castle.[18]

Assemblages dated to the late Middle Ages show a different picture. Altogether eleven hoards have been recovered from this period: six from the area of present-day Hungary, all of them from rural contexts (Debrecen-Homokbánya,[19] Bakonytamási-Hathalom puszta,[20] Isaszeg-Hercegália I-II,[21] Máriabesenyő,[22] and Oltárc-Haraszti dűlő),[23]

and five from the Holy Roman Empire, one from a village (Vriemeensen II),[24] two from castles (Vriemeensen I,[25] Sachsendorf),[26] one found in an open field near a castle (Tobel),[27] and one from an urban context (Mutzschen).[28]

More finds are dated to the sixteenth and seventeenth centuries. From Hungary, seven such assemblages were recovered, three connected to rural contexts (Mohács-Lajmér,[29] Gyöngyöspata-Előmál,[30] and Pogányszentpéter),[31] one from a manorial complex of the sisters of Saint Claire (Cegléd-Gubodi u.),[32] and three associated with the market towns of Ete,[33] Mohi,[34] and Pásztó.[35] In the Holy Roman Empire, in contrast, two of the three known sites were rural contexts (Saladorf,[36] Flerzheim[37]), and only one is connected to an urban site: the find of Wiesloch (Fig. 3) was recovered in a millstream outside the town.[38]

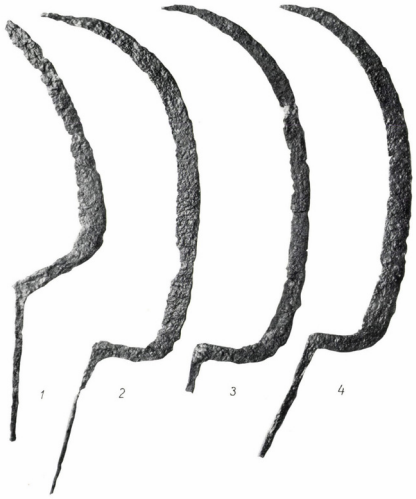
To sum up, clear differences are present in the two areas which cannot be explained only by the present state of research. While in Hungary rural sites dominate the picture in all time periods and urban or semi-urban contexts appear only in the latest phase, in the Holy Roman Empire the exact opposite is seen. Rural sites are present in high numbers in post-medieval times, while in the medieval period most of the assemblages are connected with castles. Therefore, the social context of the iron finds in the two areas seems different. This question can be addressed by investigating the exact proveniences of the finds, their quality and quantity.

► **Fig. 3.** *A large deposit: Wiesloch. Source: Uwe Gross and Ludwig H. Hildebrandt, "Der Wieslocher Schmiedefund," in Schmiedehandwerk in Mittelalter und Neuzeit. Beiträge des 6. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks, ed. Walter Merzel (Soest: Mocker & Jahn, 2004), 106.*

Objects representing different social, functional or cultural contexts

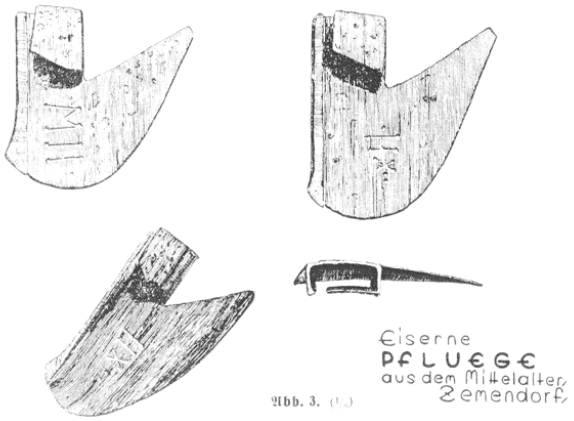
The composition of the assemblages provides additional insight into these hoards. The term "iron hoard" is not always entirely appropriate: 25 of the 37 hoard finds contain iron objects only. Most of these finds were found in the Hungarian Kingdom (19 of 24 hoards consist solely of iron objects), whereas in the Holy Roman Empire the situation seems different (5 of 12). In three cases, bronze bowls were used as containers, in another two cases, ceramic vessels were used. Two assemblages featured horse pendants, one each, but no iron assemblage was mixed with a noteworthy amount of jewelry. The case of Nyáregyháza-Pusztapótharaszt (Fig. 4) is significant from this point of view. Here, two hoards were discovered four meters from each other. Hoard I consisted only of iron objects, while Hoard II also included jewelry and coins.[39]

► **Fig. 4.** *A typical iron hoard: Nyáregyháza-Pusztapótharaszt. Source: Parádi Nándor, "A Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet" [The sickle find from Nyáregyháza-Pusztapótharaszt], Folia Archeologica 27 (1976), 173.*

In three cases coins were found together with iron tools. In Tobel (Lower Austria) an axe blade was discovered together with 64 coins, small *nomina* dated around 1486.[40] Conceivably, the axe was used to mark the site. The mention of a (non-preserved) "rusty object" as part of the "Wiener Neustadt hoard" might point in the same direction.[41] In Mutzschen (Germany) hidden vessels containing over 4,900 coins (*Meißner Groschen*, dated to and earlier than 1428/29) were covered by two plowshares, one colter, and one hoe under a stratum of carbonized grain in a destruction layer of a house.[42] A similar situation was documented in Zemendorf/Zemenye (Austria) (Fig. 5); one hidden ceramic jug with approximately 1900 coins (*Wiener Pfennige*, dated to and earlier than around 1230) found in a cellar on a farmstead, was covered with two plowshares. Although previously the plowshares were dated on the basis of the coins to the thirteenth century, a comparison with dated tools and the marks on the blade allow a dating to the sixteenth-eighteenth centuries.[43] In these examples "less valuable" objects covered hoards that contained precious goods or coins, and thus, the iron objects might be interpreted not as part of the hidden goods but rather as part of the hiding strategy. The presence of carbonized grain was also observed in the abandoned village of Vriemeensen (Germany): in the church, grain was stored along with the armor of local landlords and everything was lost during a violent attack on the village.[44]

The "typical" iron hoard is rather small and contains two to a maximum of twelve objects, mainly tools for agriculture and wood working, such as sickles, axes, adzes, hoes, spades, scuffles, plough shares, drills or knives, in addition to mountings and nails. Only seven of the hoards discussed here include significantly more objects, from 15 to hundreds, reflecting a wider range of social, functional or cultural contexts and/or object functions. They can be compared with preserved inventories of rural households revealed by catastrophy horizons. An example is the site of Csesztreg (Mihon, Hungary) with more than 20 iron objects including household items, tools, mountings for chests, parts of wagons and doors.[45] Sizable hoards seem to represent "complete" household inventories, whereas the smaller ones consist of objects of special value, agricultural

► **Fig. 5.** *Iron finds associated with coins: Zemendorf. Source: Fritz Dworschak, "Der Münzfund von Zemendorf," Burgenländische Heimatblätter, Ser. 2, no. 3 (1934), 25.*

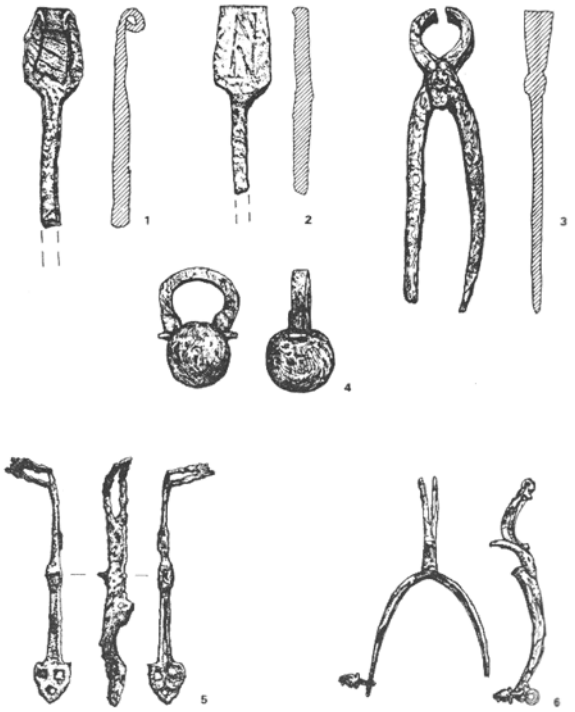
and handcraft tools in particular, which were indispensable for continuing economic activities after a crisis.

Few assemblages show a large amount of fragmentation. Five of the seven large hoards, and four of the 18 small hoards show this pattern. The intentional destruction of tools and the practice of collecting unusable objects as raw material are two options that suggest a form of recycling. This has also been observed in "classical hoards," such as the Wiener Neustadt or Fuchsenhof hoards, which included silver objects in varying states of fragmentation.[46]

The fact that some of the iron hoards with fragmented objects included blacksmith tools and slag led to their interpretation as the property of blacksmiths.[47] Comparing these assemblages with finds from burned forges makes it evident that these hoards only represent a tiny fraction of a typical set of objects used by blacksmiths, although fragmented objects are also part of their inventories.[48]

The taphonomy of iron deposits

The taphonomy of iron deposits is still important in the division of the diverse assemblages. "Safes" are perhaps the rarest category. Because of their function, they mostly remain within archaeological features and have a better chance of proper recovery. Such depositions, however, were meant only for a short time and remained hidden only because of an unexpected catastrophic event. Hoards in the "blacksmith's assemblage" category

► **Fig. 6.** *Iron finds associated with blacksmith's tools: Ahlsdorf. Source: Wolf-Dieter Tempel, "Ein Alteisen-Depot aus dem ehemaligen Dorf Ahlsdorf bei Rotenburg. Ergebnisse einer kleinflächigen archäologischen Untersuchung," Rotenburger Schriften 82-83 (1995), 63–71.*

(Fig. 6) have a moderate chance of a proper excavation, given the proximity of possible original sites, especially because of the quantity of objects: large assemblages are easier to find and recognize, but this is still quite a rare situation. Iron hoards must have been hidden rather frequently due to expected (but threatening) events; these finds are usually discovered by accident, and in most cases, not by experts. Because of the present low market value of iron, civilians and professional treasure hunters alike usually do not recognize these objects as worthy artifacts, not just in an academic sense but also in financial terms. Those who find such objects during agricultural work may even think that they have found some modern but rusty pieces of iron and so they are discarded and never reach a museum. And even if they are brought to a museum collection, the lack of academic interest in them, mostly because of the difficulties of dating and the lack of variability in forms, results in a perceived lower scientific value for iron objects. Thus, the taphonomic loss of iron tools is significantly heavier than that of artifacts made of precious metals; this may explain the low number of such finds.

Conclusions

This discussion demonstrates that even with a small sample significant results concerning the social agency of iron tools can be achieved despite taphonomic loss. Iron tools in themselves are not suitable for distinguishing among socioeconomic groups, mostly because of the functionality and small diversity among the artifacts. Combined with the examination of deposition circumstances, however, analysis has the potential to reveal differences among types of iron hoards.

Notes

1 Oscar Montelius, *Die älteren Kulturperioden im Orient und Europa*, vol. 1 (Stockholm: Selbstverlag des verfassers. In commission bei A. Asher & co., 1903), 1-14; Helmut Geißlinger, "Depotfund, Hortfund" in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 5, ed. Heinrich Beck, Detlev Ellmers, and Johannes Hoops (Berlin – New York: de Gruyter, 1984), 320-338; Stefan Krabath, "Der Pritzwalker Silberfund im Vergleich zu ausgewählten Schatzfunden des Mittelalters," in *Der Pritzwalker Silberfund. Schmuck des späten Mittelalters. Katalog zur Ausstellung 2006*, ed. Stefan Krabath and Lothar Lambacher (Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 2006), 24; Stefan Krabath, "Aussagemöglichkeiten spätmittelalterlicher Schatzfunde mit Edelmetallschmuck," in *Vom Umgang mit Schätzen*, ed. Elisabeth Vavra, Kornelia Holzner-Tobisch, and Thomas Kühtreiber (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2007), 115.

2 Stefan Hesse, "Der Schatz im Dorf – Bemerkungen zu Randphänomenen," in *Vom Umgang mit Schätzen*, 246-268.

3 Csaba Tóth, "A tatárjárás korának pénzzel keltezett kincsleletei" [Treasure hoards from the age of the Mongol invasion, dated by coins], in *A tatárjárás*, ed. Ágnes Ritoók and Éva Garam (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2007), 79, footnote 1. The author notes, however, that this number of finds should be considered a first stage of research since there are other fragmented finds which may be dated to the same period. Some researchers mention additional hoards. According to György V. Székely there are more than 150 hoards from the period, although a detailed catalog of the hoards has not yet been compiled. György V. Székely, "Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez" [Notes on the dating of late Árpád period coin finds], in *A numizmatika és a társtudományok*, ed. Ádám Nagy (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1994), 118.

4 Róbert Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig* [The development of agricultural tools in Hungary from the late Iron Age to the end of the Ottoman period] (Zalaegerszeg: Balatoni Múzeum, Göcseji Múzeum, Thury György Múzeum, Zala Megyei Könyvtár, Zala Megyei Levéltár, 1982).

5 As the dating and the provenance of the finds is not always entirely clear, here only those sites that are not debated will be considered.

6 Nándor Parádi, "A Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet" [The sickle find from Nyáregyháza-Pusztapótharaszt], *Folia Archeologica* 27 (1976): 171–186.

7 Judit Topál, "Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon" [Árpád period church and churchyard at Cegléd-Madarászhalom], *Studia Comitatensia* 1 (1972): 53-97. Müller revised the dating of the complex in Topál's work, see Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 49.

8 Júlia Kovalovszki, *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon* [Settlement excavations at Tiszaeszlár-Bashalom] (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1980), 35–36.

9 Róbert Müller, "Csemő-Gerjehalom," *Régészeti Füzetek* 28, no. 1 (1974): 91–92.

10 László Szolnoki, "A nagycseri vaseszközlelet" [The iron tool find from Nagycser], *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2005 [2006]: 216–237.

11 Béla Horváth, "Előzetes jelentés az 1965-68. évi tiszaörvényi feltárásokról" [Preliminary report on the excavations at Tiszaörvény, 1965-1968], *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970): 126–133.

12 György Terei and Antónia Horváth, "Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I" [Iron finds from the Árpád period village of Kána], *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007, 215–245; György Terei and Antónia Horváth, "Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II" [Iron finds from the Árpád period village of Kána], *Budapest Régiségei* 41 (2007): 153–192.

13 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 236–237.

14 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 284–285.

15 Judit Gádor and Gyula Nováki, "Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1976): 425–434; Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 25.

16 Michael Schick, Cornelia Klocker, Christoph Hussl, and Harald Stadler, "Katastralgemeinde Lavant, Orstgemeinde Lavant, Verwaltungsbezirk Lienz," *Fundberichte aus Österreich* 44 (2005): 623 and fig. 403.

17 Karin Erika Trummer, *Auf den Spuren der einst verschollenen Primaresburg. Einer der ältesten Herrschaftssitze und Verwaltungszentren der Steiermark* (Graz: Eigenverlag, 2003), 20, Taf. 19–20.

18 Heiko Steuer, "Ein mittelalterlicher Verwahrfund aus Köln-Junkersdorf," in *Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas*, ed. Thomas Krüger, published by Hans-Georg Stephan (Hildesheim: August Lax, 1980), 383–402.

19 Attila Kiss, "A Debreceni későközépkori vaseszköz-lelet" [The late medieval iron tool find of Debrecen], *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1960-1961 [1962]: 29–37.

20 Sándor Mithay, "Bronz-, avar és középkori leletek Bakonytamási-Hathalom-pusztáról" [Bronze Age, Avar and medieval finds form Bakonytamási-Hathalom puszta], *Pápai Múzeumi Értesítő* 5 (1995): 169–189.

21 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 256–266.

22 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 270–271.

23 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 285–286.

24 Stefan Hesse, *Die mittelalterliche Siedlung Vriemeensen im Rahmen der südniedersächsischen Wüstungsforschung unter besonderer Berücksichtigung der Problematik von Kleinadelssitzen* (Neumünster: Wachtholtz, 2003), 181.

25 Hesse, *Die mittelalterliche Siedlung Vriemeensen*, 182.

26 Thomas Kühtreiber and Matthias Misar, „Schmiededepotfund von Burg Sachsendorf," in *Sein&Sinn, Burg&Mensch*, ed. Falko Daim and Thomas Kühtreiber (St. Pölten: Niederösterreichisches Landesmuseum, 2001), 496, Kat. Nr. II. 7.6.

27 Hubert Emmerig and Friedrich Breyer, „Ein kleiner Münzhortfund des späten 15. Jahrhunderts aus Hafning, Flur Tobel," *Römisches Österreich* 36 (2013): 71–87; Thomas Kühtreiber, "Eine (Streit-)Axt aus dem Depotfund von Tobel," *Römisches Österreich* 36 (2013): 87–90.

28 Wilfried Baumann, "Mittelalterlicher Münzfund mit landwirtschaftlichen Eisengeräten aus Mutzschen, Kr. Grimma," *Ausgrabungen und Funde* 23 (1978): 42–48.

29 Attila Kiss, "A mohácsi későközépkori vaseszköz lelet" [The late medieval iron tool find from Mohács], *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1963 [1964]: 159–166.

30 János Győző Szabó, "Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból" [Viticulturist tools from Gyöngyöspata from the Middle Ages], *Agria* 19 (1982–1983): 135–186.

31 Müller, *A mezőgazdasági vaseszközök*, 167.

32 Nándor Ikvai, "A ceglédi vaseszközlelet" [The iron tool find from Cegléd], *Studia Comitatensia* 1 (1972): 135–165.

33 Zsuzsa Miklós, "Spätmittelalterliches Eisendepot aus dem mittelalterlichen Martkflecken Decs-Ete," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56, no. 1-3 (2005): 279-310.

34 Tamás Pusztai, "16. század végi műhely leletei Mohiból" [Finds from a forgery in Mohi, dated to the end of the 16th century], *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 49 (2010): 187–221.

35 Ilona Valter, "Középkori élet az oskolamester házban" [Medieval life in the schoolmaster's house], in *Műemléki belső terek*, ed. András Román (Eger: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1991), 15–18.

36 Anna Preinfalk, "Ein Depotfund spätmittelalterlich-frühneuzeitlicher Eisengeräte aus Saladorf, Niederösterreich," *Fundberichte aus Österreich* 45 (2006): 541–547.

37 Holger Becker and Ursula Francke, "Ein frühneuzeitlicher Verwahrfund aus Flerzheim," in *Archäologie im Rheinland*, ed. Harald Koschik (Stuttgart: Landschaftsverband Rheinland, 2002), 182–184.

38 Uwe Gross and Ludwig H. Hildebrandt, "Der Wieslocher Schmiedefund," in *Schmiedehandwerk in Mittelalter und Neuzeit. Beiträge des 6. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks*, ed. Walter Melzer (Soest: Mocker & Jahn, 2004), 105–116.

39 Parádi, "A Nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet."

40 Emmerig and Breyer, "Ein kleiner Münzhortfund;" Kühtreiber, "Eine (Streit-)Axt."

41 Thomas Kühtreiber, Marianne Singer, and Nikolaus Hofer, "Der Schatzfund von Wiener Neustadt. Synthese der Forschungsergebnisse," in *Der Schatzfund von Wiener Neustadt*, ed. Nikolaus Hofer (Horn: Berger, 2014), 316.

42 Baumann, "Mittelalterlicher Münzfund."

43 Hanns Koren, *Pflug und Arl. Ein Beitrag zur Volkskunde der Ackergeräte* (Salzburg: Otto Müller Verlag, 1950), 233; Leopold Schmidt, "Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich," *Archaeologia Austriaca* 19-20 (1956): 234; Hermann Steininger, *Die münzdatierte Keramik in Österreich 12. bis 18. Jahrhundert, Fundkatalog* (Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreich, 1985), 24-25, Kat. Nr. 8.

44 Hesse, "Der Schatz im Dorf," 256–258.

45 Judit Kvassay, "16. századi vastárgyak a középkori Mihon faluból" [16th-century iron objects from the medieval village of Mihon], *Zalai Múzeum* 10 (2001): 161–173.

46 Bernhard Prokisch and Thomas Kühtreiber, eds., *Der Schatzfund von Fuchsenhof* (Weitra: Bibliothek der Provinz, 2004); Nikolaus Hofer, ed., *Der Schatzfund von Wiener Neustadt* (Horn: published by the editor, 2014).

47 Hesse, "Der Schatz im Dorf," 264–266.

48 Václav Hanuliak, "Odkryté zvyšky kovúčskej vyhne na Liptovskom hrade" [Excavated remains of a forge at Liptovksý castle], *Archaeologica historica* 8 (1983): 479-490; Alfio Martinelli and Stefan Lehmann, "Tremona-Castello. Vorläufiger Bericht zu den Untersuchungen in einem mittelalterlichen Dorf des Südtessins von 1988 bis 2007," *Mittelalter – Moyen Age – Medioevo – Temp medieval* 12, no. 4 (2007): 121-142.

„Sarlóját ez okért bősz fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről

K. Németh András*

► **1. kép.** *Tamási–Kosba lelőhely elhelyezkedése (készítette: K. Németh A., forrás: Google Maps, 2018)*

A Tolna megyei Tamásitól délre, a gyulaji erdő területén, egy, a Koppányba folyó kis patak mentén, a Likashegyi-tisztáson található a hódoltság elején elpusztult középkori egyházas falu, Kospa helye (amely ma dűlőnévként Kosbának hangzik) (1. kép). A település történetéről itt csak a legfontosabb adatokat adom közre, mert azok részletesen másutt megtalálhatók.[1] Írott forrásokban először 1321-ben szerepel, nemesi névben. A falut részben kisnemesek lakták, Kospai előnevű nemesekről több alkalommal hallunk 1531-ig. 1441 és 1482 között a tamási vár tartozékai között említik, 1491-től 1513-ig már csak itteni birtokrészt sorolnak fel. Az 1542-es rovás-adójegyzékben mindössze egy portát írtak össze a faluban, ez Szemcsei Jánosé volt.[2] Az 1543-as jegyzék szerint szintén az ő birtoka, ekkor három, szegénysége miatt adót nem fizető portából állt a település.[3]

* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

Kospa nevét a szakirodalomban a Magyarországon először itt, Torma István által kimutatott középkori szántóföldparcellák tették országosan ismertté.[4] A szűk határú, a környék faluhálózatában átlagosnak mondható, kisnemesek által is lakott faluhoz egy másik, szintén ritkának mondható objektumtípus első régészeti leírása is kapcsolódik: a falu belterületének délnyugati szélén, a Nagy-likas-hegy oldalában található egy löszbe vájt, több tíz méter hosszú, több helyiségből álló üregrendszer, amelyet első, 1800-as említésekor már régi, elhagyott objektumként írtak le. Keletkezéséhez számos hagyomány társul (búvóhely a tatárok/törökök elől, szerzetesek lakóhelye, rablók búvóhelye).[5]

Mivel a löszüreg fő járatának szája mára annyira feltöltődött a leszakadt földtől, hogy nem lehet behatolni, korának megállapításhoz csak a barlang ásásakor kihordott, 8–10 méter széles, több mint 30 méter hosszú, 3–4 méter magas, földből képzett teraszt vizsgálhattuk át. A 2016 őszén

végzett szisztematikus fémkeresős kutatás során számos középkori régészeti lelet került elő: érmek, ékszerek, viseleti elemek és használati tárgyak. A földterasz területén a legkorábbi érem II. Géza anonim dénárja volt (erre a korra utal egy korai, hullámvonalköteges díszítésű cserépbogrács töredék is), továbbá IV. László-érmet és két szlavón denárt is találtunk. Az érmek alapján a platót a 13. század végére már belakták, tehát a löszjáratot ennél korábban ásták ki.[6] A leletek közül kiemelkedik egy mívesen kidolgozott, a 13–14. század fordulójára keltezhető, bronzból öntött korpusz, amelyet valaha keresztre szegecselve használtak.[7]

A terasz átvizsgálása után a lábánál fekvő területet is átkutattuk, aminek fontos tanulsága, hogy a faluhely a korábban ismertnél jóval nagyobb kiterjedésű lehetett. Míg eddig csak a vizenyős völgy keleti oldalán voltak ismertek középkori leletek – itt található a templom maradványa is –, addig a fémkeresős kutatás után megbizonyosodhattuk róla, hogy a település egészen a völgy nyugati oldalán húzódó Nagylikas-hegy lábáig kiterjedt.

A faluhely leleteiről itt most nincs mód szót ejteni, csak egyetlen tárgyról, amely egyben közleményem témája is. A terasz lábától néhány méterre bukkant elő egy egyenesre kovácsolt vassarló.[8]

A sarló leírása

Eredetileg íves, fogazott élű, nyéltüskés, rövid nyakú sarló, egyenesre kovácsolt pengével (2a-b. kép). A penge ívének hossza a fok felőli oldalon 40,5 cm, a penge élének hossza 39 cm. A penge fokának szélessége a pengetőnél 2 cm, a penge középső pontján 1,2 cm. A penge vastagsága a pengetőnél 0,5 cm, a penge középső pontján 0,3 cm, hegyénél 0,1 cm.

A sarló nyaka igen rövid, a penge foka átmenet nélkül folytatódik a nyéltüskében. A nyéltüske hossza az él felőli oldalon 13,6 cm, a pengefok felőli oldalon 12 cm, szélessége a pengetőnél 1,2 cm, a nyéltüske végénél 0,3 cm, vastagsága a penge felőli oldalon 0,5 cm, a nyéltüske végénél 0,1 cm.

A penge lapjának síkja enyhén hajlott, közepe a penge hegyéhez és a pengetőhöz képest kb. 0,8 cm-re emelkedik ki a vízszintesből, amit valószínűleg az okozott, hogy a sarló hegye kemény tárgyba ütközött, ez görbítette meg a pengét.

► **2. a–b kép.** *Kiegyenesített sarló a középkori Kospa falu helyéről (fotó: Retkes Tamás)*

A penge görbesége nem egyenletes: jobb kézben tartva a nyél felé eső kb. kétharmad része a vízszinteshez képest kissé felfelé hajlik, felső harmada pedig még ehhez képest is kissé jobb felé (azaz a penge enyhén meg van csavarodva).

A penge élén jól láthatók az egyenesre alakítás nyomai: az él vonala helyenként megtörik, és az él 1,5-2 mm széles, enyhe gerinccé alakul. Ennek oka a kiegyenesítés módja: a foknál alátámasztották a tárgyat, miközben a pengét ellentétes irányban ütötték. Egy ideig az él anyaga zömült, majd az ütések hatására az élből enyhe gerinc lett, amelynek két oldalán az anyag kissé letűrődött, visszahajlott. Különösen szembetűnő ez a hegytől számított 24–29 cm-ek között, ahol oldalról nézve is látható a penge lapjára az él felől aláhajló sorja (3. kép).[9]

A fogazás maradványai – ferde, kb. 2 mm hosszú kis bevagdosások – jobb kézbe fogva az alsó felén, a penge alsó végétől 2,5 cm-re körülbelül 3 cm hosszan (4. kép), valamint a hegyétől 17 cm-re körülbelül 1,5 cm hosszúságban figyelhetők meg.

A tárgy jelenlegi állapotában is magán viseli a késő középkori sarlók néhány jellegzetes elemét: nyaka lényegében nincs, a penge alsó fele pedig majdnem párhuzamosan fut a nyéltüskével.[10] A penge felső része a kiegyenesítés következtében követi a penge alsó részének vonalát, de eredetileg bizonyára erősen előre görbülhetett, a késő középkori sarlókra jellemző módon. Erre az időszakra utal a penge fogazott volta is.[11]

A tárgy kiegyenesítés előtti állapotának nagyszámú párhuzama közül itt csak egyetlen, térben közeli darabot említek: az ozorai várban került elő egy hasonló méretű (36 cm pengehosszúságú, 10,5 cm hosszú nyéltüskével ellátott), rövid nyakú, fogazott élű, ép sarló, amelynek típusa a 16. század elejétől a 17. század végéig kimutatható Ozorán.[12]

► **3. kép.** *A kiegyenesítés (ellentétes irányú kalapálás) nyomai a sarló élén (fotó: Retkes Tamás)*

Kiegyenesített sarlók és kaszák: írott források és párhuzamok

Tárgyunk kétségtelenül kiegyenesített sarló. Ahogyan Torma István meggyőzően igazolta, a faluban 1543 után végleg megszűnt az élet, ezért a sarlót egyértelműen e dátum elé keltezhetjük; ezt a kutatás során előkerült egyéb leletek is igazolják. A gyakran emlegetett történeti közhely szerint az 1514-es Dózsa György-féle parasztfelkelés során a parasztok kiegyenesített kaszákkal indultak harcba, de ez a paraszti fegyver természetesen más korokban is elterjedt lehetett.[13]

Kiegyenesített kaszák és sarlók egyaránt szerepelnek Stephanus Taurinus 1519-ben íródott *Paraszti háború* (Stauromachia) című hőskölteményében, amelyhez saját tapasztalatai mellett természetesen bőven merített az antik hagyományokból is. A parasztság fegyverzetének leírásában „kaszát ragad ottan a másik," „a többségük csak kajla kaszával igyekszik;" a nagylaki csatában a parasztság „távol forgatja hiába kaszáját,/ mert az üres levegőt vagdalja csupán a karókkal./ Rászerelé a paraszt most hosszú fatörzsre kaszáját,/ így en az ellenség közepéig elér, kaszabolja;" a kolozsvári csatában pedig Drágfi János „paraszti kaszák közt dúl vala szörnyü tömegbe./ Ám lova most lebukott, mellső lábát kasza vágta."[14]

A kaszák mellett fegyverként használt sarlók is feltűnnek Taurinusnál. A gubacsi csata előtt a parasztok az alábbi szavakkal kérnek kegyelmet: „Nem jut soha majd az eszünkbe,/ hogy feketült sarlónk ismét vérrel vörösödjék,/ ócska kapáinkat fényesre kapáljuk a földön."[15]

A sarlóknál maradva, a parasztfelkelést megörökítő másik költői mű, Nagyszombati Márton *Magyarország főuraihoz* című, 1523-as keltezésű költeménye így jellemzi a parasztsereget: „háború kell neki csak, préda hevíti csupán./ Sarlóját ez okért bősz fegyverré köszörülte,/ és ami érce akadt, mind az ekét, boronát."[16] Nagyszombati költeményének eredeti latin kifejezése nem hagy kétséget, hogy a szövegben valóban sarlóról van szó (*Hac ratione feros falces mutabat in enses*).[17] A szövegek nem említik ugyan, hogy a sarlók egyenesre lettek volna alakítva, ám fegyver voltuk alapján gyanítható, hogy az íves pengéjű mezőgazdasági eszközökkel nem eredeti formájukban harcoltak a parasztok.

A kiegyenesített kasza később is elterjedt paraszti fegyver maradt. 1677-ben a Sopron megyei Vica település jobbágyai egyebek mellett *visha*

► **4. kép.** *Fogazás maradványai a sarló élén (fotó: Retkes Tamás)*

segeszet kassakkal („visszaszegzett kaszákkal”) támadták meg földesuruk embereit.[18] 1686-ban egy, a Buda felszabadításáért harcoló seregben szolgáló német zsoldos így írt: „Bár a törökök gyakran összeszedték magukat (…), a mi tartalékunk és a [magyar] védelmi osztagaink nagy hősiességgel mindég viszszaverték őket, jól forgatván kiegyenesített kaszáikat, hegyezett karóikat és egyéb fegyvereiket.”[19]

A fegyver a kuruc korban is használatos maradt. Debrecen város jegyzőkönyve 1704. január 15-én elrendelte, hogy a közelben elvonuló rác-német hadak miatt „akitől telik fegyvert szerezzen, mindenkinek legyen legalább visszaszegzett kaszája, vasvillája.”[20]

Az 1848–1849-es szabadságharcban a parasztság soraiból kikerült nemzetőrök gyakran használt fegyvere volt a kiegyenesített kasza, amelyet számtalan írott és képi forrás is igazol.[21] Elég itt a Kossuth-kormány általános népfelkelésről kiadott kiáltványára utalni, amely a lakosságot arra buzdította, hogy „kaszával, baltával, bottal, kővel s amivel lehet” szálljon szembe az oroszokkal.[22] A kiegyenesített kasza mint szükségfegyver használatára modern adatokkal is rendelkezünk. 1968-ban egy, a decsi romákról szóló újságcikk szerint „nagy verekedésekre emlékeznek vissza a községben, például két évvel ezelőtt, még kiegyenesített kaszával is mentek egymásnak a cigányok.”[23]

A régészeti irodalomban kiegyenesített középkori sarlóra mindössze egyetlen utalást találtam: Váralja-Várfő 13. századi várában előkerült egy fogazott élű, töredékes vastárgy, amely találója, Miklós Zsuzsa szerint eredetileg valószínűleg sarló lehetett, és csak másodlagosan nyerte el egyenes formáját.[24] Kiegyenesített, régészeti korú kaszát nem találtam a hazai közgyűjtemények anyagában, csak az újkorból:[25] pl. a szentesi múzeum őriz kettőt a 18–19. századból,[26] míg az 1848–1849-es szabadságharcból számos múzeumi darab ismert.[27]

Összegzés

Bármily vonzó is lenne az egyenesre kalapált kosbai sarlót az 1514-es parasztháború tárgyi lenyomataként értékelni, sajnos ez nem igazolható. A történeti események ismeretében – amit az ozorai várból előkerült, hasonló sarló is nagyban támogat – ugyanakkor talán mégsem túlzottan bátor dolog feltételezni, hogy e ritka tárgyat éppen a 16. század eseménytelennek bajosan nevezhető első felében használhatták. A mohácsi csata és a térség 1545-ös végleges török kézre kerülése között a falusi lakosság számára bőven nyílhatott lehetőség,[28] hogy mezőgazdasági eszközeit – olykor némileg átalakítva – önvédelmi célból, kényszerűségből fegyverként is használja. A kospai kiegyenesített sarló szerencsés régészeti adalék a mezőgazdasági eszközökből kialakított középkori paraszti fegyverek jobb megismeréséhez.

Jegyzetek

1 Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, III (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1897), 436–437.; Torma István, „Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna),” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1981): 246–247.; Papp István, *A Tamási járás évszázadai,* sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Torma István (Tamási: Tamási Város Önkormányzata, 2000), 155.; K. Németh András, „Tamási és határa a középkorban,” in *Tanulmányok Tamási történetéből. Őskor, római kor, középkor, törökkor,* szerk. Torma István (Tamási: Könnyü László Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény–Tamási Helytörténeti Alapítvány, 2015), 158-161.

2 Magyar Nemzeti Levéltár, E 158 Conscriptiones portarum. XLIII/b. Nr. 44, 500.

3 Maksay Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén*, II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 776.

4 Torma, „Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren.”

5 K. Németh András, „A likas-hegyi járatrendszer,” in K. Németh András, *Haza a múltban. Szemelvények Tamási újkori történetéből* (Tamási: Könnyü László Városi Könyvtár, 2012), 8–10.

6 K. Németh András, „Likas-hegy, Török-lik, Barátok pincéje. Löszbe vájt középkori „likak” Tolna megyében,” in *Történeti táj–tájrégészet. Eredmények és perspektívák a magyarországi tájrégészeti kutatásban. Absztrakt kötet. 2017. november 6–7.*, szerk. Zatykó Csilla, Szilágyi Magdolna és Szabó Máté (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, 2017), 24–25.

7 K. Németh András, „Középkori körmeneti kereszt bronz korpusza Tamási–Likas-hegyről,” Wosinsky Mór Megyei Múzeum, A hónap műtárgya, letöltve: 2018.08.30., http://wmmm.hu/en/2018-junius-kozepkori-kormeneti-kereszt-bronz-korpusza/ .

8 A tárgyat Sándor Lajos találta. Restaurálását Künsztler Tamás végezte, a tárgyfotókat Retkes Tamás készítette (mindketten a Wosinsky Mór Megyei Múzeum munkatársai). Segítségüket, munkájukat ezúton is köszönöm.

9 Köszönöm Cziráki Viktornak (Regöly, Újszkítia), hogy megosztotta velem gyakorlati tudását a tárgy közös tanulmányozása során.

10 Müller Róbert, *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig* II. (Zalaegerszeg: Zala megyei Levéltár, 1982), 482.

[11] Kralovánszky Alán, „Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Dunamedencéből," *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1962): 119; Takács Lajos, „Kaszasarlók Magyarországon," *Ethnographia* 78 (1967): 11–12.

[12] Gere László, *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2003), 41, 165, 21. kép 2.

[13] Meglepő módon a szakirodalomban csak egyetlen említést tudtam felkutatni a Dózsa-féle parasztsereg kaszahasználatára vonatkozóan: Szabó László, „Az 1514. évi magyar parasztháború hadművészete," *Hadtörténeti Közlemények* 19, no. 3 (1972): 441. Teleki József Kapisztrán János kereszteseiről szóló megállapítását – „(…) fegyver-forgatáshoz nem szokva, igen roszúl és szegényen, csak botokkal, rudakkal, csépekkel, kaszákkal és vasvillákkal, igen kevesen dzsidával, karddal vagy puskával voltak fölfegyverkezve," Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, II (Buda: Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852), 418. – az 1514-es parasztthad felszereltsége kapcsán párhuzamként idézi: Márki Sándor, *Dózsa György* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1913) és Bánlaky József, *Az ország süllyedése a Jagellók alatt: a mohácsi katasztrófa, 1490–1526* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1939). Reizner János hivatkozás nélkül említi, hogy Kinizsi Pálnak „az egyenesre szegezett kaszákkal felfegyverzett" szegedi polgárok segítettek leverni a fekete sereg maradványait. Reizner János, *Szeged története*, I (Szeged: Szeged szab. kir. város közössége, 1899), 86.; idézi: Temesváry Ferenc, *A Móra Ferenc Múzeum Gyűjteményeinek militariái*, II (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2013), 20.

[14] Taurinus István, *Paraszti háború,* ford. Geréb László (Budapest: Európa, 1972), 35, 37, 69.

[15] Geréb László, szerk, *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514* (Budapest: Hungária, 1950), 132.; Taurinus, *Paraszti háború*, 52.

[16] Geréb, *A magyar parasztháborúk irodalma*, 144.

[17] Ábel Jenő, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* (Budapest: Hornyánszky, 1903), 252. Taurinus művének latin szövegét lásd: Taurinus, Stephanus Olomucensis, *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum,* ed. Ladislaus Juhász (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944) . Szabó István nagyszabású falumonográfiájában „A parasztok fegyverei" című fejezetben azt írtja, hogy „Taurinus kaszát, íjat, kardot ragadni látta a parasztokat." Szabó István, *A középkori magyar falu* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 182.

[18] Varga Endre, szerk., *Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 481.

[19] Rónay Gábor, „Egy német zsoldos Esztergom-vidéki és budai kalandjai 1686-ban," *Esztergom Évlapjai* 1 (2000): 51.

[20] Szűcs István, *Szabad királyi Debreczen város történelme. III. Debreczennek szab. királyi városi rangra emeltetésétől (1693), a mai időkig* (Debreczen: szerzői kiadás, 1871), 709.

[21] Itt csak néhány, Tolna megyei adatra hivatkozom: Horváth Árpád, „A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában," *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 1 (1968): 91–92, 116.

[22] Kossuth Lajos, *Írások és beszédek 1848–49-ből,* válogatta, sajtó alá rendezte, az összekötő szöveget, jegyzeteket és névmagyarázatokat írta Katona Tamás (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 450.

[23] Gemenczi József, „Verekedések Decsen," *Tolna Megyei Népújság* 18, no. 15 (1968. január 19): 5.

[24] Miklós Zsuzsa, „Váralja–Várfő XIII. századi vára," *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 20 (1998): 134, 153, 12. kép.

[25] Hacsak a lábatlani Duna-mederből kikotort leletek („középkori kard, szekerce, csáklyák, lándzsacsúcs, kiegyenesített kasza stb. a XV–XIX. századból") között említett kasza nem keltezhető a középkorra. Vö. Horváth István, „Lábatlan–Dunameder," *Régészeti Füzetek* ser. I. no. 31 (1978): 111.

[26] Temesváry Ferenc, *Eleink gyűjtötték… Fegyverek, hadiemlékek, ló- és viseleti tartozékok a szentesi Koszta József Múzeumban* (Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999), 86.

[27] Pl. öt darab Zala megyében: Haász Gabriella, Kunics Zsuzsanna és Megyeri Anna, „1848–1849 relikviái Zala megye múzeumaiban," in *A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849,* szerk. Béres Katalin (Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1999), 169–282.

[28] A dél-dunántúli harcok 1526 és 1543 közti időszakára: Szakály Ferenc, „A dél-dunántúli hadszíntér," in *Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok*, szerk. Szakály Ferenc és Vonyó József (Pécs: Kronosz Kiadó–Pécs Története Alapítvány, 2012), 17–53.

A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok

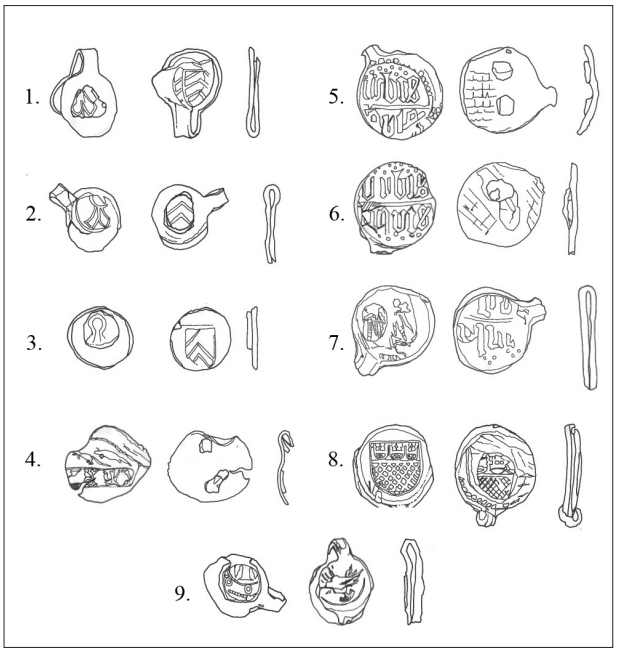
Maxim Mordovin*

In May 2016 a large collection of leaden cloth seals was donated to the Institute of Archaeological Sciences of Eötvös Loránd University by a private person. Unfortunately, the donor was not the same person who collected these finds and all the accompanying information was second hand and thus could not be confirmed. According to this information, all the finds in the collection were found near Szolnok, although the precise location of the archaeological site or sites cannot be identified for any of the seals. There is likewise no information about whether they were collected at one or more sites, neither can the original size of the collection be reconstructed. It is sure—according to the donor—that some (three or four) large, spectacular items were handled separately and sold earlier. The description of "rose-like decoration" and huge "coats of arms with leopards" makes it possible to identify these missing items as of the English type.[1] Their present location is unknown.

Despite the basic disadvantages like the stray-find character of the collection, it is still significant from several points of view. On one hand, with 111 items, this is still the third largest collection of late medieval and early modern cloth seals from the medieval Kingdom of Hungary. On the other hand, being part of a selected collection, the items are almost exclusively well preserved and thus easier to identify, in some cases unique finds, which has helped identify many damaged and fragmented seals from other locations. Just for comparison, from 178 items found in the market square of Pápa, the provenance of 100 has been clarified (56%), while at Orosháza, this number is 138 out of 256 (53%). The number of identifiable seals in the collection from Szolnok is 82, which is 73%! In this paper, I present a selection of identified items from this collection.[2]

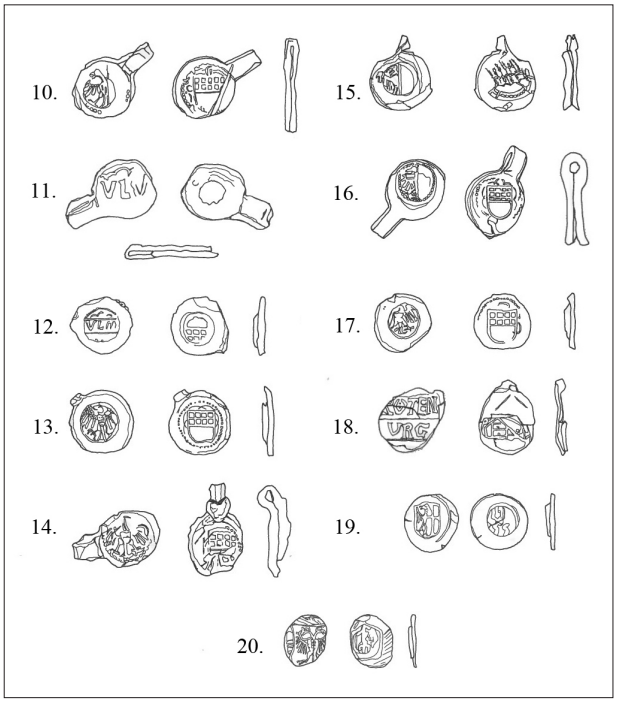
The provenanced seals in the collection can be divided into four groups according to their places of origin. The first group, eight cloth seals, comes from Western Europe (including the Low Countries and western Germany), connectable to such production places as Arras (Fig. 1.4), Lier (Fig. 1.1–3), Kampen, Cologne (Fig. 1.8), and Aachen (Fig. 1.6–7), although the identification of those from Aachen, Kampen, and Lier is still dubious. Analogies are only known for the seals from Arras and Cologne, which helps date these finds to the late fifteenth or early sixteenth century. The dating of the rest can be presumed, based on the heraldic and iconographic details, likewise to the turn of the fifteenth century.

The second group is actually a single item, from Venice in Northern Italy (Fig. 1.9). This type is relatively widespread and therefore well dat-

► **Fig. 1.** *Cloth seals from Western Europe and Italy: Lier (1–3); Arras (4); Aachen (5–7); Cologne (8); Venice (9) (created by Katalin Szegleti and Adrienn Hornyik)*

* Department of Medieval Archaeology, Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University, Budapest

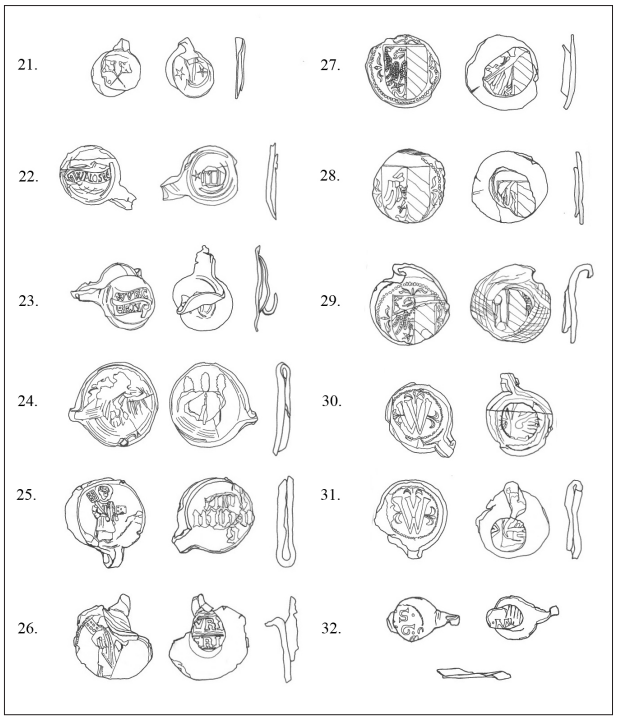

► **Fig. 2.** *Cloth seals from Southern German territories: Ulm (10–17); Rothenburg (18); Memmingen (19); Kempten (20) (created by Katalin Szegleti and Adrienn Hornyik)*

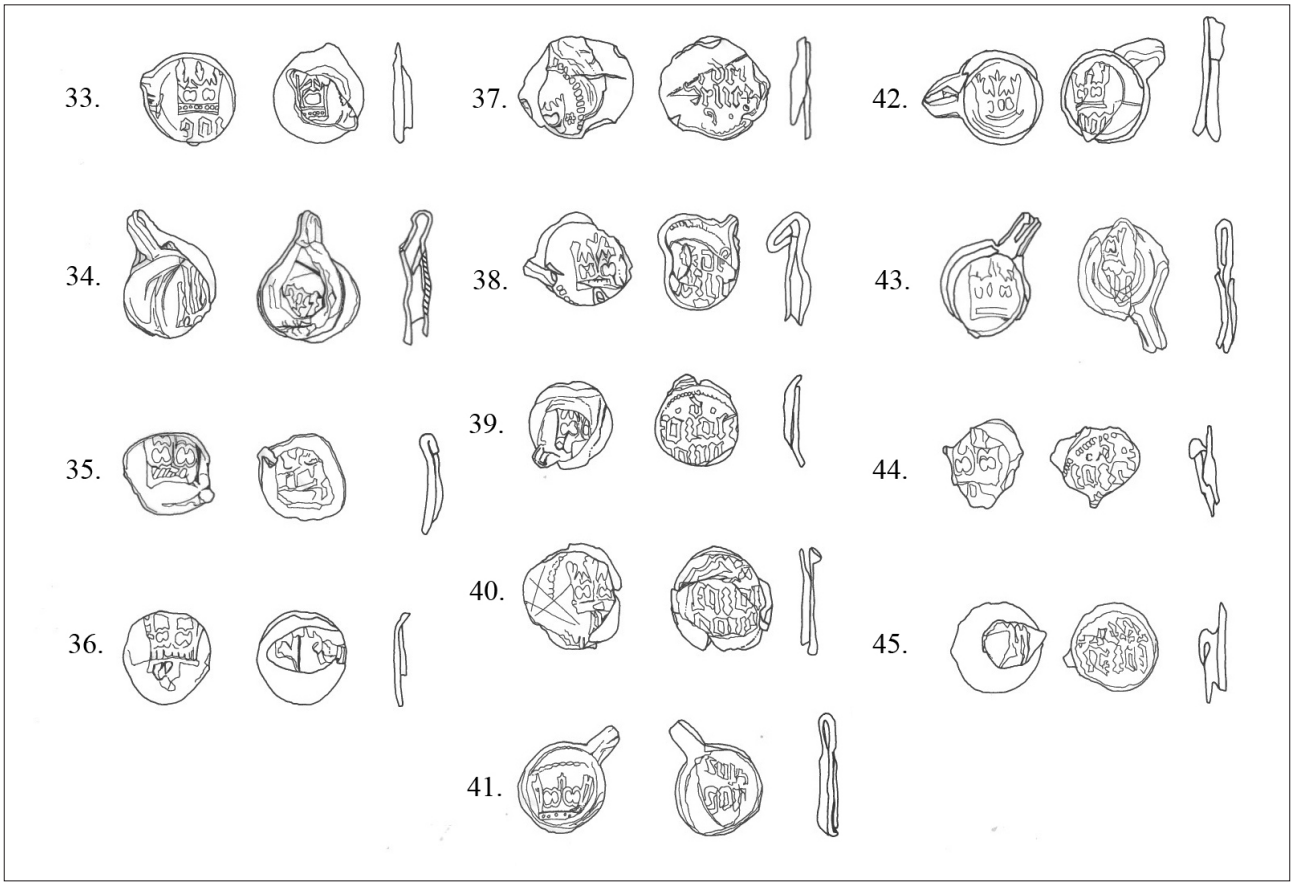
able to the late fourteenth century.[3] This is the earliest item from the whole collection.

The third group is the most diverse, with 28 cloth seals from 13 production centres. These towns and boroughs lie mostly in southern Bavaria, with the exception of one each from Switzerland and Saxony. This variability undoubtedly implies what region played the most dominant role in late medieval Hungarian cloth imports. The largest number of seals—corresponding to the archival data—can be connected with Nuremberg, representing different periods and qualities. The Szolnok Collection contains at least three types of Nuremberg seals, two datable to the late fifteenth century (Fig. 3.25–26) and the third to the mid-sixteenth century (Fig. 3.27–29). It is interesting that there are no known analogies for the late medieval ones outside Hungary. Nuremberg and Wöhrd (a medieval suburb of the Imperial City) were the main suppliers of high-quality cloth to Hungary from the late fifteenth up to the end of the sixteenth century (Fig. 3.30–31). The second largest set of cloth seals came from Ulm (Fig. 2.10–17), probably not on common cloth but rather on fustian or linen. Fustian was also the main fabric of other sites represented in the collection such as Memmingen (Fig. 2.19), Kaufbeuren (Fig. 3.21), Kempten (Fig. 2.20), and Dinkelsbühl (Fig. 3.24). Some of the seals can be connected to towns that do not appear in Hungarian written sources, namely, Rothenburg ob der Tauber (Fig. 2.18), Bad Waldsee (Fig. 3.22), Wurzen (Fig. 3.23), Munich, and Regensburg. Only a single item seems to have originated from Sankt Gallen (Fig. 3.32), once famous for its high-quality bleached linen. None of the Southern German cloth seals can be dated prior to the late fifteenth century; in comparison, the dating shifts to the mid- or late sixteenth century for sites with well-stratified analogous finds, Pápa[4] or Bajcsa,[5] for example.

The fourth and the last group is the largest (44 finds), despite the fact that these seals originated from only seven towns or locations in Central Europe. The largest number of this group was brought to the Kingdom of Hungary on cloth from Görlitz in historical Lausitz (Fig. 4.33–45). Another Lusatian town, Lauban (present-day Lubań in Poland; Fig. 5.54) is represented by one seal. The medieval Duchy of Moravia, part of the Kingdom of Bohemia, appears on seals from Iglau (Jihlava; Fig. 5.46–49) and on one item on which only the owner of the production site can

► **Fig. 3.** *Cloth seals from Southern German territories: Kaufbeuren (21); Bad Waldsee (22); Wurzen (23); Dinkelsbühl (24); early seals from Nuremberg (25–26); later seals from Nuremberg (28–29); Wöhrd (30–31); Sankt Gallen (32) (created by Katalin Szegleti and Adrienn Hornyik)*

► **Fig. 4.** *Cloth seals from Central Europe: Görlitz (33–45) (created by Katalin Szegleti and Adrienn Hornyik)*

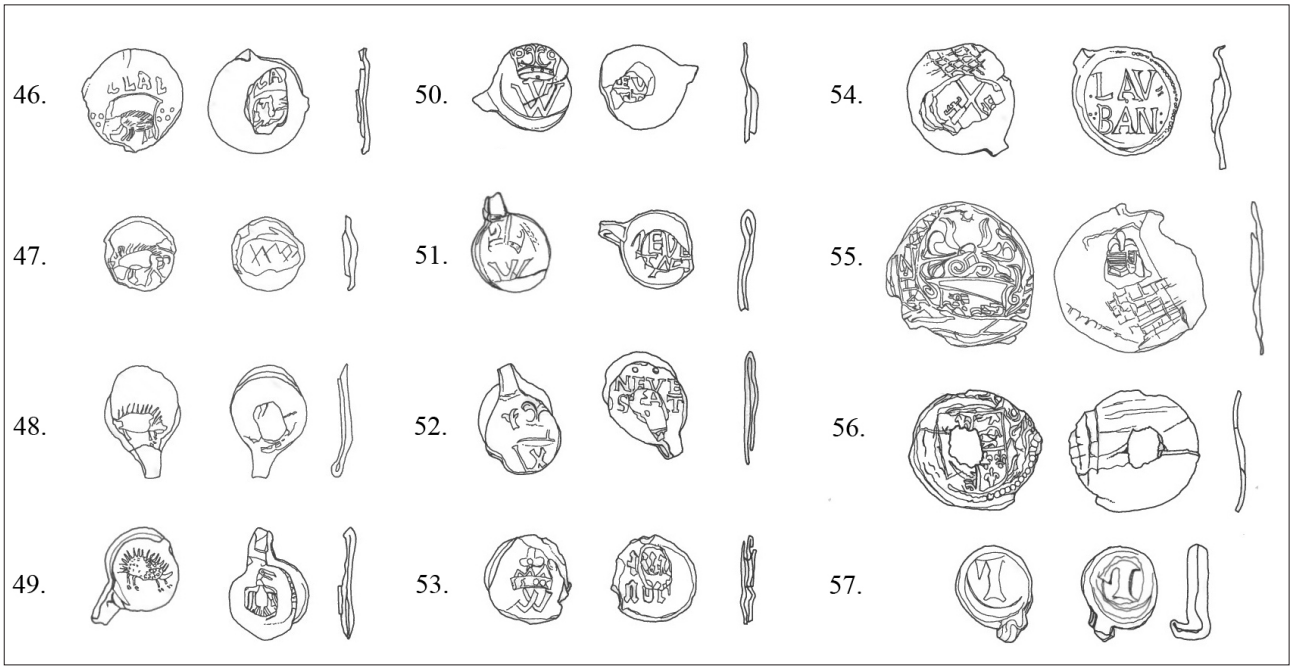
be identified, the Kunovice-family (Fig. 5.55), but the place remains unknown. One type of finds can probably be connected with a Bohemian site, Neuhaus (Jindřichův Hradec, Fig. 5.50–53). And the last single find from Tulln represents Austria (Fig. 5.57).

The largest series of the whole collection consists of seals from Görlitz, altogether 34 items (Fig. 4.33–45). According to contemporary customs accounts, this large number is not surprising, because the cloth from Görlitz was relatively cheap and very popular in Hungary by the end of the Middle Ages.

Most of the Central European seals were attached to low- or medium-quality cloth. The earliest ones were the Görlitz seals, datable from the late fifteenth century up to the mid-sixteenth century, while the rest, including the seals from Lauban, Iglau, Neuhaus, Kunovice, and Tulln can be dated within the sixteenth century, probably the second third of the century.

One more seal can be counted as Central European despite its Western appearance. This is a so-called English-type seal that shows the royal coat of arms of England (Fig. 5.56). The question arises why an English seal is present among the Central European items. According to the latest evaluation of the more than one hundred similar seals found almost exclusively in the Carpathian Basin, this type of cloth seal with coat of arms of England but no inscription around it might have been made in Ottoman Hungary in the vicinity of Gyula and Békéscsaba in 1580-1590s to mark locally produced cloth fabrics as good quality English broadcloth. The other seals in this group can be dated to different periods.[6]

The whole complex—despite the clear problems—seems to be a more-or-less compact assemblage. Since cloth seals were mostly attached to the inner edge of a cloth roll, their removal and disposal usually took place when the last ell was sold or used. Such a situation was characteristic for marketplaces or settlements with significant cloth-making industries (and a relatively high number of tailors). Chronologically the only seal out of place is the Venetian one,

► **Fig. 5.** *Cloth seals from Central Europe: Iglau / Jihlava (46–49); Neuhaus / Jindřichův Hradec (50–53); Lauban/Lubań (54); Lordes of Kunovice (55); English from Ottoman Hungary (56); Tulln (57) (created by Katalin Szegleti and Adrienn Hornyik)*

with its fourteenth-century dating. The rest of the seals, including the missing three or four English-type finds, fit well into the whole sixteenth century, starting with the earliest items from the Low Countries and Görlitz and ending with the only English seal. Trying to reconstruct the place where the collection was found, the lack of the early types, which otherwise are widespread in Hungary, namely, from Tournai and Florence, may refer to a location that was only used for a short time, a market or a river crossing for example. With no information to localise the archaeological site or sites, little more can be concluded from this collection. This collection of cloth seals from the vicinity of Szolnok, even in its present form, however, provides two important pieces of information. On one hand, it significantly expands our knowledge of the existing cloth seals transported on different fabrics to the Kingdom of Hungary. On the other, this collection introduces a number of new towns, previously not documented in any type of source, that exported cloth to Hungary. Hopefully, further archaeological investigations in and around Szolnok will shed light on the cloth industry of Szolnok itself.

Notes

1 Maxim Mordovin, "Egy négy évszázados bűntény nyomában" [Tracing a four century-old crime story], *Belügyi Szemle: A Belügyminisztérium Szakmai Tudományos Folyóirata* 64, no. 5 (2016): 107–114.

2 For the details: Mordovin Maxim, *Textilvégek védjegyei: A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén* [Trademarks on Cloth Ends: The Archaeological Heritage of Textile Trade in the Hungarian Kingdom] (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

3 Bárdi Bogáta, "14. századi városi leletanyag Visegrádról. Visegrád Duna-parti út 1. lelőhely kerámiaanyagának feldolgozása" [Fourteenth-century urban finds from Visegrád. Ceramics from Site 1 at Visegrád, Duna-parti Road], MA Thesis (Eötvös Loránd University, Budapest, 2014), 124; Ján Hunka, "Nálezy olovených plômb na zaisťovanie prepravovaných tovarov (14.–17. stor.) zo Slovenska" [The finds of leaden seals used for securing the traded goods (fourteenth to seventeenth century) in Slovakia], *Študijné zvesti Archeologického Ústavu SAV* 33, (1999): 295–309.

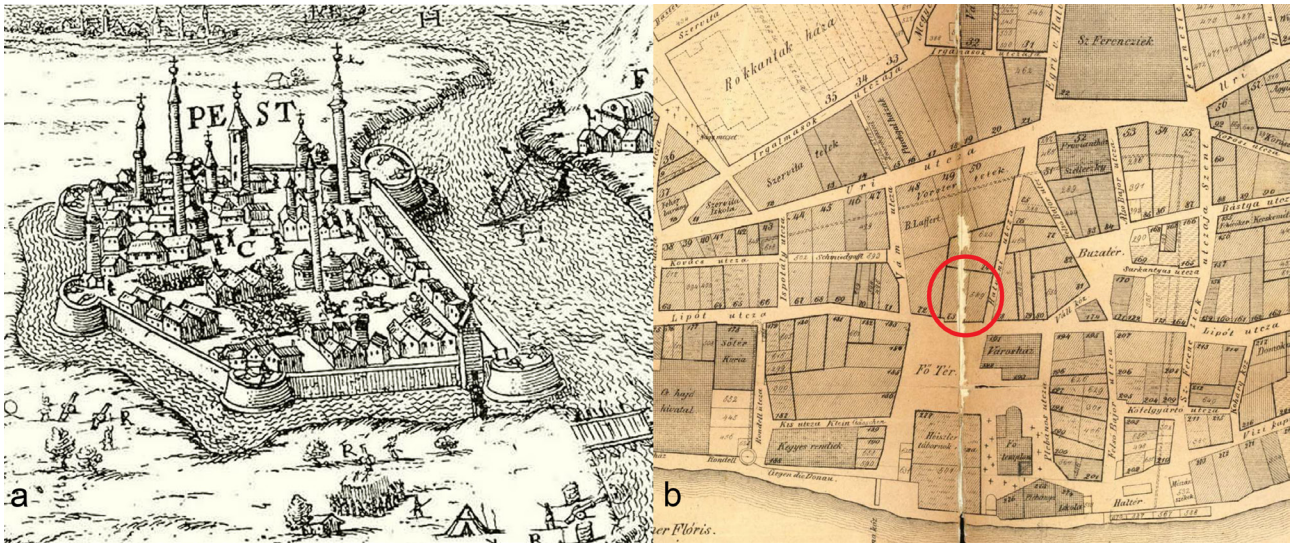
4 Maxim Mordovin, *Posztó Pápa piacán: Vándorkiállítás 2016, Katalógus* [Cloth on the market of Pápa. Travelling exhibition 2016, Catalog] (Budapest–Pápa–Veszprém: Gróf Esterházy Károly Múzeum–A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2016).

5 Gyöngyi Kovács, ed., *Weitschawar – Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében* [The Castle of Bajcsa. A Styrian fortification in Hungary in the second half of the sixteenth century] (Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002), 77, 206–208.

6 Mordovin, *Textilvégek védjegyei*, 231–242.

Ottomans in Pest in the Light of "Luxury" Ceramics: Four Cups from Kígyó Street

Tünde Komori*

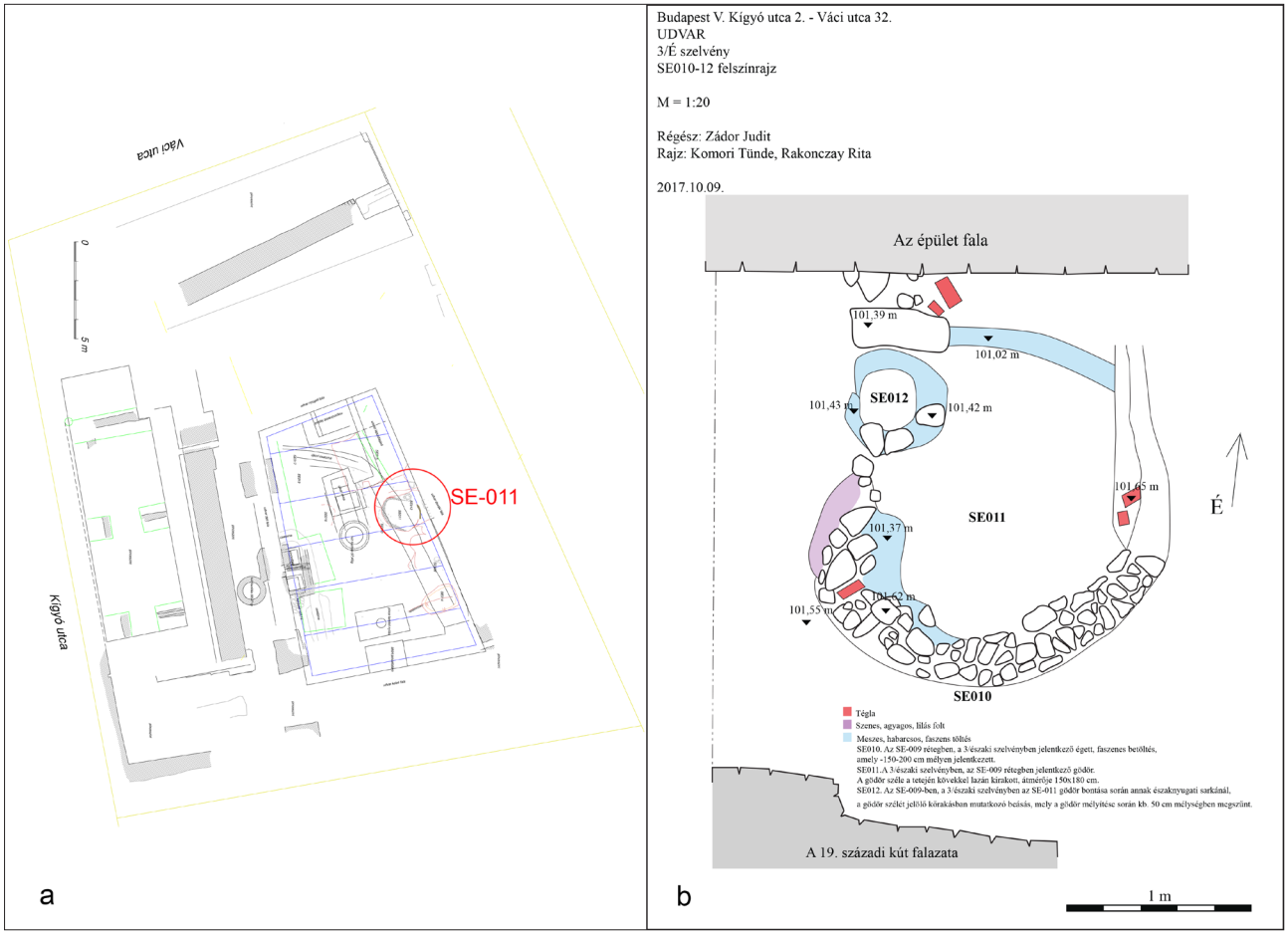
► **Fig. 1. (a)** *The view of Pest – part of an Italian engraving, published by Francesco Collignon in the seventeenth century (source: http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=3975; Magyar Történelmi Képcsarnok T.145).*
(b) *Location of the site on Flóris Rómer's map of Pest, after Rómer, A régi Pest, 110.*

Pest was occupied by the Ottomans together with Buda between 1541 and 1686. The two towns had been closely connected from the Middle Ages onwards and this connection remained during the occupation. The status of the two towns however was quite different in this period: Buda was a *vilayet* center with a pasha residing next to the medieval royal palace – a complex which was occupied by the garrison, while Pest itself became a garrison town, inhabited mostly by soldiers and their families. This difference is reflected in the Ottoman-period ceramic finds, mainly through the presence of Oriental import or "luxury" ceramics.[1] Excavations have yielded a rich assemblage of such objects from Ottoman layers in Buda; in Pest, however, the number of imported Oriental ceramic sherds is significantly lower in ratio compared to Buda, even though typical Ottoman tableware is present. This study discusses this difference as seen in four ceramic cup fragments, three out of which can be identified as Oriental imports.

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

The site is located near the medieval main square of the town, which probably remained a frequented location during the Ottoman period as well (Fig. 1/a). The excavation took place in the inner courtyard of the present-day building at the corner of 2 Kígyó street and 32 Váci street. The earliest preserved ground plan of the plot is from 1862.[2] According to Flóris Rómer (called the "father of Hungarian archaeology"), Heinrich Siegfried Herold, pharmacist and town councilor, had owned the house that stood on this plot earlier in 1696 (Fig. 1/b, no. 73), and the house on the corner was separated from this plot and building in 1733 (Fig. 1/b, no. 589).[3]

The history of the plot is important for the archaeological context of the finds discussed here.[4] As a result of the several construction episodes on the plot between the end of the seventeenth century and 1872, as well as modifications made to the inner courtyard after the Sec-

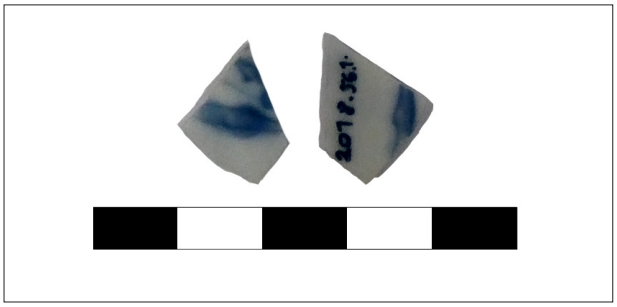
► **Fig. 2. (a)** *Ground plan of the excavation, by Zsolt Viemann, Budapest History Museum.* **(b)** *Surface of SE-011, by Rita Rakonczay and Tünde Komori, Budapest History Museum, Archaeological Documentation Database, inv. no. BTM RA ltsz. 6159-2018.*

ond World War, the archaeological features mostly consisted of leveling layers and modern period sewage constructions, including a well (Fig. 2/a).[5] One of the two well-defined features is the pit (Fig. 2/b. SE-011) that yielded three of the four cups discussed here.

The cups

Chinese porcelain

One sherd of Chinese porcelain was discovered during the excavations (Fig. 3). It has a foliated rim and vertically ribbed walls, which are decorated with nature scenes on both sides, with a bird sitting on a rock in the well. This type can be dated to the Wanli period (1573-1620) and has been identified as the product of the Guanyinge kiln in Jingdezhen.[6]

► **Fig. 3.** *Blue and white Chinese porcelain sherd, Wanli period (1573-1620). Budapest History Museum, inv. no. 2018.56.1. (photo by T. Komori).*

The sherd was recovered in the upper layer which covered the whole surface of the courtyard and consisted mostly of modern debris. This suggests that it was either buried on this plot or nearby and ended up in an upper mixed layer as a result of several episodes of constructions that moved significant amounts of dirt. Regardless of the unfortunate archaeological context, this one piece of Chinese porcelain is outstanding in the context of Pest because it is the only one known so far.

► **Fig. 4.** *Persian faience cup sherd imitating Chinese porcelain, (sixteenth-)seventeenth century. Budapest History Museum, inv. no. 2018.16.226 (photo by T. Komori).*

► **Fig. 5.** *Persian faience cup sherd, (sixteenth-)seventeenth century. Budapest History Museum, inv. no. 2018.16.227 (photo by T. Komori).*

Persian faience, A

Persian faience is a lesser known part of the material culture of Ottoman Hungary. The first comprehensive study of the type was published by Imre Holl, where he also discusses the fact that Persian faience in general imitates the motifs of Chinese porcelain.[7] The piece recovered at Kígyó street (Fig. 4) was buried in the pit marked SE-011 in the documentation (see Fig. 2/b). This pit contained mainly Ottoman-period finds, including the two faience (Figs. 4 and 5) cups and the locally produced vessel (Fig. 6) discussed below. The pit, which was connected to the cellar wall of the building standing today, was marked by stones placed in a half circle with no binder between the stones.

The cup depicted on Fig. 4 has no direct parallel among the published Persian faience finds from Hungary; but it can be placed among the most typical types of Persian blue and white ware of the period. The vessel is unusually well-preserved, the glaze is intact and shiny; its paste is high-quality faience, which resembles to porcelain to a deceiving extent. Its deceptiveness does not stop with the glaze, the cobalt blue-painted ornamental motif might also be mistaken for lower quality or "folk-painted" (private kiln-produced) Chinese porcelain.[8] What gives it away is the potter's mark on the bottom, which is not a Chinese character but rather an imitation of one. Interestingly, this exact mark is without analogy among the published Persian pieces discovered in Hungary. As small cups are rather underrepresented in the international scholarship, finding a parallel for precise identification requires further research. Possible directions include certain Persian types which material testing proved to have been produced in Iznik.[9] The style and quality of this particular cup suggests Safavid production, mostly because of its close resemblance to Chinese porcelain – a trademark of Safavid blue and white ceramics.

Persian faience, B

This type is easier to place in the context of Ottoman Hungary, because it occurs quite commonly in Ottoman contexts.[10] The motif is an imitation of a common Chinese porcelain type of the Wanli period (1573-1620), decorated with a peach in the well and clouds and floral motifs on the outer wall. The Persian variation of this motif is a stylized imitation of the entire decoration. This cup, also discovered at Kígyó street in the context of pit SE-011, is an outstanding piece of the type. The body is thin-walled and the decoration is well-articulated, although the glaze is corroded. Even though the motif is well-recognizable, its articulation leaves the

► **Fig. 6.** *Locally produced cup, sixteenth-seventeenth century. Budapest History Museum, inv. no. 2018.16.225.*

vessel with no direct analogy in the faience assemblages of Ottoman Hungary.

Local cup

The most intact find of SE-011 was the ceramic cup depicted on Fig. 6. This cup was most likely locally produced as it corresponds to the typical Ottoman-type tableware which scholarship does not identify as import. The cup is shaped similarly to footed bowls, made with oxidation firing, covered in brownish-yellow glaze with underglaze white engobe. The size of the cup corresponds to its Oriental imported counterparts, thus it was probably used for drinking coffee, tea or soup.

Conclusions

The absence of Oriental imported ceramics in Ottoman Pest is definitely not a result of the lack of archaeological research. Several Ottoman-period sites with ceramic assemblages typically associated with Ottomans have already been identified in Pest.[11] These assemblages, however, rarely contain imported Oriental ceramics. This might be because most of Pest's inhabitants were the families of the soldiers stationed in the town garrison, probably not among the wealthiest of society. Several sites, however, such as the Ottoman cellar excavated in the courtyard of the Károlyi Palace (presently Petőfi Museum of Literature), indicate that some inhabitants had a higher financial status. A Venetian glass bowl recovered from this cellar shows a taste for prestige goods, still the site did not yield Oriental "luxury" ceramics, which one would expect.[12]

This absence of Oriental ceramics raises questions regarding the material culture of the inhabitants of Pest during the Ottoman period and the social composition of the town. A possible hypothesis about the users of Oriental ceramics associates these objects with high-ranking officials and military leaders educated and cultured in the center of the Ottoman Empire, who might have arrived at their posts in Hungary with a taste for and a habit of using such objects. Based on this hypothesis, there were probably few such persons stationed in Pest, the garrison town of Buda. Another possible approach focuses on the role of Pest in the trading network of the Ottoman Empire. The difference in the number of Oriental ceramics unearthed in Buda and Pest paints a fundamentally different picture regarding the commercial activity of the two towns. For reconstructing these activities in the sixteenth and seventeenth centuries, more complex research is needed that focuses on the movement of objects and a network of connections between the producers, traders, and consumers of the period.[13]

Notes

1 The term "luxury" in this paper is used for Chinese porcelain, Persian faience and Iznik ware, which are considered the luxury ceramics of the Ottoman period. Their luxurious character however is mostly hypothetical as no systematic study had been done to prove their social value so far.

2 At that time, the plot and the house at that time belonged to Alajosné Gamperl, maiden name Anna Mária Pákozdy, who wished to separate the property into two; see: "Hungaricana," Budapest Főváros Levéltára [Budapest City Archive], accessed September 26, 2018, https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/5366/. Two major modifications are also preserved: ibid., https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/10316/ and https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/9736/ .

3 Flóris Rómer, *A régi Pest: történeti tanulmány* [Old Pest: a historical study] (Budapest: Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1873), 132.

4 After Herold's death in 1705 the pharmacy was in the possession of the Osterwald-Götterdorfer family until 1776. It then changed owners several times, until the present-day building was constructed in 1871–72, designed by József Diescher for Károly Várady. For the history of the pharmacy see: Mihály Pársztor, *Buda és Pest a török uralom után* [Buda and Pest after the Ottoman occupa-

tion], Statisztikai Közlemények 73., ed. Lajos Illyefalvi (Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1935), 18-19. For the plans, see: "Hungaricana," Budapest Főváros Levéltára [Budapest City Archive], accessed September 26, 2018, https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/10512/ and https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/13174/

5 This might well be dated to the eighteenth century (although no evidence discovered so far supports this dating); but was definitely deeper later as the level of the courtyard rose. Another well was discovered in the cellars parallel with Kígyó street, next to a wall which might be dated before the eighteenth century (see Figure 2/a).

6 Bai Zhang, *Complete Collection of Ceramic Art Unearthed in China: Guangdong, Guangxi, Hainan, Sichuan, Chongqing, Hong Kong, Macao, Taiwan* (Beijing: Science Press, 2008), 232. About the kiln see: Sten Sjöstrand, *The Wanli Shipwreck and its Ceramic Cargo* (Kuala Lumpur: Jabatan Muzium, 2007), 66. and Xinyuan Liu 刘新园 et al.,"江西景德镇观音阁明代窑址发掘简报 Jiangxi Jingdezhen Guanyinge Mingdai yaozhi fajue jianbao" [Excavations at the Ming-period Guanyinge kiln, in Jingdezhen, Jiangxi province], *Wenwu* 文物 [Cultural Relics] 12 (2009): 39–58.

7 Imre Holl, "Külföldi kerámia Magyarországon III" [Foreign ceramics in Hungary, part 3], *Budapest Régiségei* 40. (2006): 261–263. The connection between Persian blue and white ceramics and Chinese porcelain was established as early as the 1950s by Arthur Lane, and was later assessed by several other scholars; see Arthur Lane, *Later Islamic Pottery* (London: Faber and Faber, 1957). Other examples: Carswell, John, "Ṣīn in Syria," *Iran* 17 (1979): 15–24; Lisa Golombek et al., "Safavid Potters' Marks and the Question of Provenance," *Iran* 39 (2001): 207–236.

8 For "folk-painted" porcelain, see: Keguan Bi, *Chinese Folk Painting on Porcelain* (Beijing: Foreign Languages Press, 1991).

9 Márta Balla and Katalin Éder, "Budai lelőhelyekről előkerült török kori fajanszok anyagvizsgálata" [Tests on Ottoman-era faience from sites in Buda], in *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére.* [Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and the Early Modern Period. Studies in Memory of Imre Holl], ed. Elek Benkő et al. (Budapest: MTA BTK RI, 2016), 95–112.

10 For closer analogies see: Holl, „Külföldi kerámia," 280. Figs. 18/1-2.; The closest analogy was discovered in Eger Castle, see Orsolya Zay, Az egri vár oszmán-török kori porcelán- és fajansztöredékei [Ottoman-period porcelain and faience sherds from the Castle of Eger], MA thesis (Budapest: Eötvös Loránd University, 2013), 191–192, Tables 39 and 40. no. 5 (inventory no.: V2010.12.3.).

11 Judit Zádor, "Régészeti adatok a török kori Pestről" [Archaeological data from the city of Pest in the Turkish period], *Budapest Régiségei* 38 (2004): 217–229.

12 Judit Zádor, "Velencei üvegtál a Károlyi Palota udvarán feltárt török tárolóból" [Venetian glass bowl found in the Turkish storage discovered in the yard of the Károlyi Palace], *Budapest Régiségei* 37 (2003): 189–196.

13 Here I would like to thank the Budapest History Museum, and especially Judit Zádor for the opportunity to participate in the excavations and to work with and publish the Ottoman-period material.

A 17. századi rácszentpéteri kincslelet

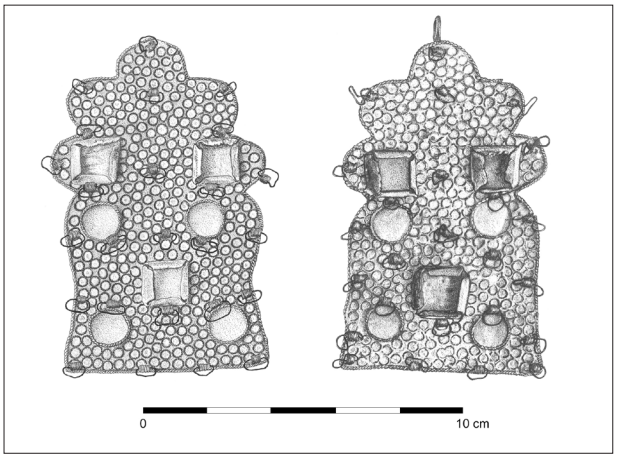
Wicker Erika*

A hajdani Torontál vármegye perjámosi járásának Rácszentpéter (ma: Nagyszentpéter, Sanpetru Mare, RO) nevű településéről származnak azok az ékszerek, melyeket gróf Szapáry Géza 1891 táján ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. „Övek, pártás díszek és fülönfüggők" voltak benne „abból a fajtából, mely a XVII. és XVIII. századi délvidéki […] ékszerekre emlékeztetnek, melyeken a préselt pléheket és apró csörtető lemezkéket szeretik a népies ötvösök…".[1] A leírás alapján tehát olyan filigrándíszes, flittercsüngős ékszerek voltak, mint több korabeli elrejtett kincsben is.[2] Sajnos a kincs előkerülési körülményeiről, teljes összetételéről semmit sem tudunk – ma pedig már a tárgyakat is csak nyilvántartási adataik és fotóik alapján idézhetjük fel.[3] Ráadásul dunaföldvári lelőhellyel szerepelnek, ami egyértelműen téves, hiszen a bekerülésük utáni leltározás során készült leírások tökéletesen megegyeznek a fenti – hat évvel későbbi – híradásban szereplő rácszentpéteri ékszerekkel.[4] Elemzésüket tehát csak a fotók és a nagyon szűkszavú leírások alapján kísérelhetem meg.

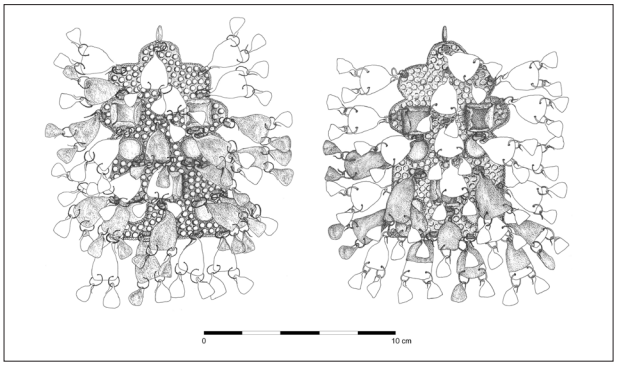
Mindjárt az elején adódik egy újabb probléma. A karéjos veretpár a nyilvántartásban övrészletként szerepel (holott nem az), a diadém pedig pártadíszként (bár néhány publikáció övként nevez meg hasonló tárgyakat). Itt nyilván felcserélődött a két elnevezés a leltározáskor, de ennek az ékszerek elemzése szempontjából nincs igazán jelentősége.

A fejdíszpár

A leltárkönyvbe övrészletként felvett ezüstlemez-dísz pár 11,3 × 6 cm nagyságú, alsó részén négyzet alakú, felső részén karéjosan kiképzett.[5] Teljes felületét kis filigránkörök borítják, melyeket három-három négyzetes üvegberakás-fészek

► **1. kép.** *A fejdísz alaplapja flittercsüngők nélkül (rajz: Janzsó Marianna)*

► **2. kép.** *A fejdísz rekonstrukciója a meglévő és kiegészített flittercsüngőkkel (terv: Wicker Erika, rajz: Janzsó Marianna)*

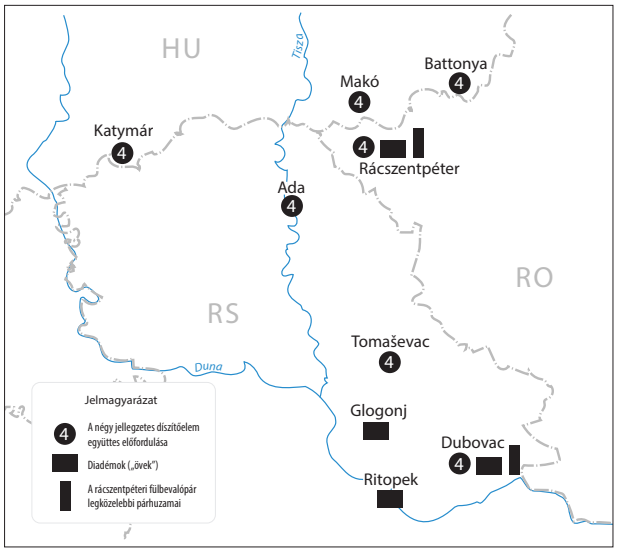
és négy-négy nagyobb kör tör meg, valamint azok az apró hengerek, melyekbe vékony ezüstlemezből kivágott, duplasoros flittercsüngőket erősítettek (1-2. kép). Az egyik darab felső karéjánál huzaldarab részlet, bizonnyal a felerősítés szerkezetének maradványa látszik, de a fotó alapján nem egyértelmű, hogy tűé vagy kis karikáé-e; a tárgyak hátsó oldaláról sajnos nem készült fotó.

Párhuzamai és feltételezett készítési helye

Formáját illetően semmilyen analógiára nem találtam a balkáni leletek között. A négy meghatározó díszítés (az egész felületet beborító filig-

* Kecskeméti Katona József Múzeum

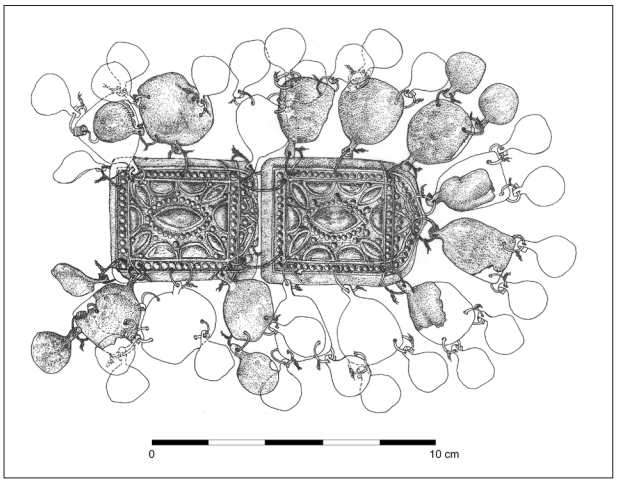
ránkörök – a kiemelkedő, négyzetes foglalatú üvegberakások – a kis hengerek – a nem igényesen, és feltehetően később felerősített, vékony ezüstlemez-flittercsüngők) azonban több más dél-magyarországi és szerbiai lelőhelyű ékszeren is feltűnnek. Ha pedig a filigránkörök mellett egyéb filigrános hátteret is figyelembe veszünk, a szám tovább növekszik.[6] Bár a négy díszítőelem Szerbia déli felében és Koszovóban is előfordul, így együtt (különösen a flittercsüngők kevéssé míves kidolgozását és felerősítési technikáját illetően) azokra az ékszerekre jellemző, melyek az Al-Duna környékén és attól északra kerültek elő (3. kép). A távolabbi formai párhuzamú szerbiai és koszovói ékszereken a flittercsüngők választékos, az ékszertest színvonalához hasonló, míves kiképzése figyelhető meg, míg az északibb példányokra ezek többnyire később, talán a divat változásával kerültek; az ékszertestek kidolgozásához kevéssé illő, meglehetősen hevenyészett alakjuk és felerősítési módjuk ezt sugallhatja. Mindennek magyarázata esetleg egy, a 17. században az Al-Duna környékén működő ötvösműhely (is) lehet.[7]

► **3. kép.** *A rácszentpéteri ékszerek legközelebbi párhuzamainak elterjedési térképe (terv: Wicker Erika, technikai kivitelezés: Veszely Ferenc)*

A diadém

A fentebbi véleményem szerint névcserével „pártás dísznek" illetve „pártarészletnek" nevezett – mivel inkább a tényleges, már ismertetett fejdísz hibás „övrészlet" megnevezése illik rá még akkor is, ha ez a meghatározás is vitatott, lásd lentebb – ékszerből két téglalap alakú, préselt ezüstlemez került a múzeumba. A téglalapok közepén szem alakú minta van, mely felezve, körben ismétlődik, a mintát pontsor-keret veszi körül. Széleikre kis lyukakat fúrtak, az ezekbe fűzött dróttal egyfelől – igen hevenyészett módon – a két téglalapot fűzték össze, másfelől hasonló technikával fent és lent is nem túlságosan igényesen kivágott, feltehetően duplasoros flittercsüngőket erősítettek hozzájuk.[8] Ezt az ékszertípust, melynek eddig néhány analógiáját sikerült felkutatnom, a szakirodalomban is hol diadémnak, hol övnek nevezik (4. kép).

► **4. kép.** *A diadémrészlet rekonstrukciója a meglevő és kiegészített flittercsüngőkkel (terv: Wicker Erika, rajz: Janzsó Marianna)*

Párhuzamai és feltételezett készítési helye

Mivel a hasonló ékszerek összegyűjtése nem történt még meg, itt külön jelzem az általam jelenleg ismerteket, és idézőjelben közlöm, hogy a szerző milyen tárgynak határozta meg ugyanazt a típusú ékszert. Érdekes, hogy bár eredeti funkcióját éppen a szerbiai szakirodalomnak kellene pontosan tudnia, itt is megjelenik a kettősség: egy ékszernél övet, a többinél diadémot jeleztek (utóbbit elfogadva magam is diadémnak határoztam meg ezeket a tárgyakat). A magyarországi gyér publikációk eddig az öv, övrészlet megnevezést használták (az ismertetésnél idézőjelben az adott ékszernek a publikációban szereplő elnevezését közlöm).

A téglalap-elemek mindegyike préselt, pontsor keretezi, ezen belül a díszítéseik némiképp eltérőek. Az ép példányok alapján hat téglalapból áll-

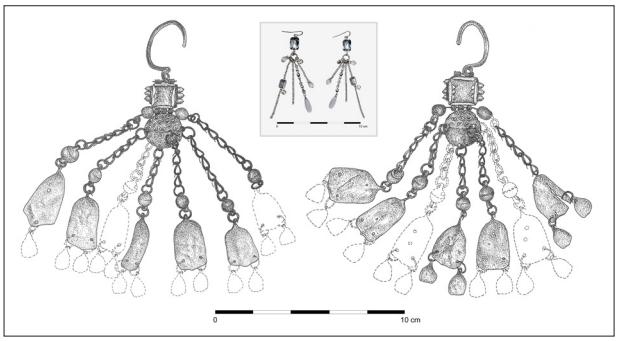
tak, mert három olyan is van, melyek első és hatodik téglalapjának egyik keskeny vége kifelé trapézosan vagy csúcsosan, azaz záródásszerűen végződik. Ilyen a Belgrád közeli ritopeki (RS) ezüstlelet „öve" (*pojas*), melynek belső mintázata bonyolultabb a többinél, és ennek csak alsó részén vannak – a rácszentpéterihez hasonló módon – flittercsüngők felerősítve.[9] Közelében, északkeletre került elő a dubovac/dunadombói (RS), vitatott származású kincslelet; ebben két teljesnek mondható (hat téglalapos) és két négy téglalapos, hiányos „diadém" is volt. Teljesen egyformák: a téglalapok belsejét négylevelű lóhere-féle levél díszíti. Három darabon csak alul voltak flittercsüngők, ám míg közülük kettőn szépen kivitelezett kis hengerekre és karikákra voltak függesztve (ráadásul teljesen egyformák), a harmadik példánynál ez a felerősítés inkább hevenyészett módon történt. Szerkezetében a negyedik hasonlít legjobban a rácszentpéterire: ugyanolyan módon felerősített, ugyanolyan típusú, duplasoros flittercsüngők díszítették.[10] Végül a glogonj/galagonyási (RS) leletből ránk maradt, mindössze két téglalapos „övrészlet": belső szemdísze nagyon hasonlít a rácszentpéterire, flittercsüngőinek felerősítési módja viszont azonos a jobb kivitelű, dubovaci példányokéval.[11] Az utóbbi három lelőhely az Al-Duna mentén, egymáshoz viszonylag közel, egy kb. 30 km-es sugarú félkörben található; Rácszentpéter e félkör középpontjától 100 km-re van északra (3. kép). Mivel eddig máshonnan hasonló ékszereket nem ismerek, jelenleg úgy látom, ez a típus akár a fentebb már említett – feltételezett – al-dunai ötvösműhely terméke (is) lehetett.

A fülbevalópár

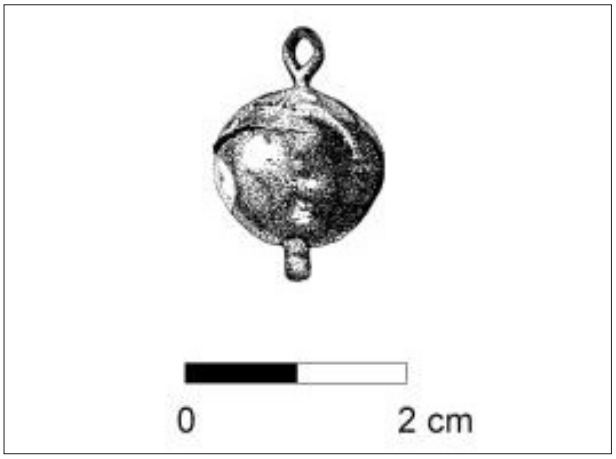
Kövér Béla úgy vélte, „A ráczszentpéteri függők analogiái gr. Zichy Jenő kaukázusi gyűjteményében is megvannak; vsd. ö. gr. Z. J. kauk. és középázsiai utazásai I. k. X. tábla 12. sz."[12] Az ott közölt fülbevaló azonban csak távolról emlékeztet a rácszentpéteri ékszerre, de közvetlen analógiának nemigen tekinthető. Ezek ugyanis nem a Kaukázusba, hanem a Balkánra vezetnek, elsősorban pedig az Al-Duna vidékére. Az általam – jobb elnevezés híján – lánccsüngősnek nevezett rácszentpéteri fülbevalók ovális, nyitott karikája alatt négyzetes üvegberakás van, ennek alsó részéből és az ide forrasztott gömbből hét lánc indul ki, melyek végeihez ezüstlemezből elnagyoltan kivágott duplasoros flittercsüngőket erősítettek (5. kép).[13]

Párhuzamai és feltételezett készítési helye

Távolabbi formai rokonai Szerbia és Koszovó területén kerültek elő, sőt egy pár a balatonszabadi kincsleletbe is jutott.[14] Legjobb analógiái azonban a már említett dubovac/dunadombói leletben voltak (3. kép): az egyik szóló fülbevalón ugyan nem gömb, hanem két négyzetes üvegberakás van, de a másik szóló példány és egy fülbevalópár teljesen megegyezik a rácszentpéterivel. A különbség – amennyire a rajzokon és fotón kivehető – a flittercsüngők minőségében van; ezek a dubovaci példányokon sokkal mívesebben kidolgozottak, ráadásul három darabon szinte teljesen egyformák.[15] További érdekesség, hogy a dubovaci kettős négyzetes üvegberakásos fülbevaló tökéletes megfelelője Koszovó területéről került elő, és közlője a 17. századra datálta.[16] Kérdés, hogyan jutott oda, mivel más analógiáról Dubovactól délre egyelőre nincs tudomásom.

► **5. kép.** *A fülbevalópár rekonstrukciója a meglevő és kiegészített flittercsüngőkkel (terv: Wicker Erika, rajz: Janzsó Marianna) és egy pár modern divatbizsu fülbevaló (fotó: Kiss Béla)*

► **6. kép.** *A gomb (rajz: Barna Andrea)*

A gomb

Egyetlen sima, gömb alakú gomb maradt ránk a rácszentpéteri leletből, de azon kívül, hogy hurkos füle van, eredeti formáját (azaz gömbje alsó részének kiképzését) a régi fotó alapján nem lehet megállapítani (6. kép).[17]

Párhuzamai és feltételezett készítési helye

A fentiekből következik, hogy pontos párhuzamait nem ismertethetem, feltételezett készítési helyét pedig még nehezebb meghatározni. Gombok ugyanis sok elrejtett ékszerleletben voltak (az adaiban pl. legalább 100 db), tehát viszonylag szokásos tartozékai e leletegyüttes-típusnak. Mivel többnyire nem ismerjük ezek eredeti összetételét (hiszen a múzeumokba került részeik aligha – sőt, megkockáztatom: egyáltalán nem – azonosak az eredetiekkel), a rácszentpéteri gombot illetően a ránk maradt, elemzésre nem alkalmas fotó miatt sincs módom bármiféle összehasonlítást tenni. Annyi röviden megfogalmazható, hogy mérete, formája nem különbözik alapvetően a korabeli kincsleletekből ránk maradt gombokétól.

A rácszentpéteri lelet elrejtésének ideje

Adott tehát néhány ékszer (fejdísz- és övrészek, fülbevalópár, gomb), melyek együtt kerültek be Rácszentpéterről a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ennyi volt-e eredetileg az akkor és ott talált lelet, soha nem fogjuk megtudni, de ez a kérdés lényegében minden olyan leletegyüttesre vonatkozik, amelyet elrejtett kincsleletként értelmezünk. Éppen ezért bizonytalan, hogy ezek az együttesek valóban elrejtett vagyonnak tekinthetők-e (hiszen néhány, nem igazán kvalitátos ékszer bizonnyal nem egy család elrejteni kívánt és arra érdemes értéke), vagy vásárolt, esetleg rablott tárgyakról van-e szó.[18] Akár így, akár úgy történt, ezeket a kérdéseket ma már nem tudjuk megválaszolni, akkor sem, ha a leletcsoport esetleg több pénzérmét tartalmazott.

Amit nagyobb bizonyossággal állíthatunk: az említett nagyon kevés, hasonló ékszeres és pénzzel is datálható lelet érmeinek záró évszáma 1678 körül van. Ám nem tudhatjuk, hogy mennyivel ez előttre vagy mennyivel ez utánra keltezhetők ezek az ékszerek, beleértve a lényegében nem eldönthető dilemmába a készítés, a használat és az elrejtés idejének kérdését. Mindezekre a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nyilvánvalóan nem találhattam választ. Természetesen tisztában vagyok azzal is, hogy az általam talált analógiák csak töredékei a fenn maradt hasonló ékszereknek. Hiszen elsősorban szerbiai múzeumi és egyéb gyűjteményekben bizonyára még nagyon sok található belőlük, ám szakirodalmi közlések, esetleg csak hozzáférhetőségük hiányában itt és most nem számolhatok velük. Ennek ellenére megkockáztatom, hogy a rácszentpéteri és hasonló leletegyüttesek valamikor 1680 táján vagy kevéssel az után kerülhettek földbe, nyilván összefüggésben az ekkortájt e vidéken zajló hadműveletekkel.

Új divat vagy új népesség?

Újabb kérdést vet fel a rácszentpéteri és az analógiaként említett ékszerek egy részének megjelenési formája. Adott ugyanis – a már említett négy jellegzetességen kívül – két igen fontos, fentebb is már jelzett ismérv: egy „alap” ékszertest, többé-kevésbé viszonylag jól kidolgozva és a nyilván később, hevenyészett módon ráerősített, vékony ezüstlemezből elnagyoltan kivágott flittercsüngők. Utóbbiak száma olykor olyan nagy, hogy függőleges (azaz viselési helyzetben) teljesen eltakarták a tényleges ékszertestet. Ilyenforma díszítmények – jelen ismereteim szerint – csak az Al-Duna mentén és attól északra kerültek elő. Helyi divatjelenségről van-e szó (és ez esetben egy környékbeli ötvös vagy ötvösműhely tevékenységéről) vagy egy, e vidéken talán átmenetileg megtelepedő új népesség viseletét őrzi-e ez az ékszertípus?

Az oszmán terjeszkedés idején Anatóliából Trákiába és a Balkánra vándorolt és ott megtelepedett egy részint síita, részint szunnita vallású, türkmén eredetű török népcsoport, a yürük (=vándorló) törzs.[19] Nem tudjuk, pontosan hol laktak és meddig, továbbá milyen hatásuk volt az itteni „eredeti” viseletre, ékszerekre (vagy ők mit vettek át ezekből). Mivel azonban a fentebb említett ékszereken és párhuzamaikon látható sok-sok, utólag hevenyészve felerősített, szabálytalanul kivágott flittercsüngő – és ezzel együtt az így átalakított

eredeti ékszer – igencsak kirí az általam ismert, szerbiai és koszovói míves példányok közül, azt a feltételezést sem lehet elvetni, hogy ezek az ékszerek, elsősorban a fejékek talán éppen ehhez az anatóliai származású néphez köthetők.

Jegyzetek

1 Kövér Béla, „Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban," *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897): 252–253. Az ismertetés hat évvel a leletek bekerülése után született.

2 Wicker Erika, „A török hódítók elől elrejtett kincsek a korabeli Szerbiában és Magyarországon," *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle* 58, no. 3 (2011): 102–106.

3 A Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) leírókartonjain az utolsó revíziós dátum 1958-ból való; a tárgyak jelenlegi holléte ismeretlen. Köszönöm Kiss Erikának az információt.

4 Kövér Béla 36/1891-es leltári számot jelez, ez azonos az ismertetendő tárgyak leltári számával: 36/1891.2-8. 36/1891.1., leltári szám nincs a gyűjteményben. Utóbbi Kiss Erika szíves közlése, amit ezúton is köszönök.

5 MNM lt.szám: 36/1891.2-3.

6 A teljesség igénye nélkül. Filigránkörös háttérrel: Wicker Erika, „A 17. századi adai kincslelet dísztűi," in *„In terra quondam Avarorum…" Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*, szerk. Somogyvári Ágnes és V. Székely György (Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma, 2009), 271-283.; Wicker Erika, „A Katymár–téglagyári hódoltság kori fülbevalópár," *Cumania* 21 (2005): 5-56.; Marija Bajalović és Hadži Pešić, *The Collection of Jewelry in the Belgrade City Museum (8th-18th century)* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1984), T. LIV. 2. Kat. 674. Egyéb filigrános háttérrel: Wicker, „A török hódítók," 102-106.; Wicker Erika, „Indák és virágok 16–17. századi balkáni ékszereken," *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle* 63 (2012): 92–95.; Wicker Erika, „A XVII. századi adai kincslelet halántékdísz–fülbevalópárjai," *Cumania* 24 (2009): 51–90.

7 Wicker Erika, „Egy 16-17. századi ötvösműhely… valahol a Vajdaság déli részén," *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle* 61 (2012): 5–10.

8 H.: 11,4 cm, sz.: 4,5 cm; MNM lt.szám: 36/1891.4-5.

9 Marija Birtašević, **„**Srebna ostava nakita i novca iz sela Ritopeka" [Ezüst ékszerek és pénzek Ritopek településről], *Godišnjak Muzeja Grada Beograda* 4 (1957): 53-58.

10 Marija Birtašević, **„**Zbirka srednjevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca" [Középkori és késői népi ékszerek gyűjteménye Dubovacból], *Rad Vojvodjanskih Muzeja* 10 (1961): 25–48.

11 Gerelyes Ibolya, *Török ékszerek* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994), 45., 69. 24c kép.

12 Kövér, „Újabb adatok az ötvösség történetéhez," 252. (lábjegyzet)

13 H.: 14,9 cm; MNM lt. szám: 1981. 16. 2–3.

14 Wicker Erika, „Egy dunántúli 16. századi kincslelet délvidéki és balkáni kapcsolatai," *Cumania* 26 (2013) 139-154.

15 A dubovaci fülbevalók hossza 11–13 cm. Birtašević, **„**Zbirka srednjevekovnog," 42., V.t. 2-3, VI.t., VII.t. 1.

16 Bojana Radojković, *Nakit kod Srba od XII. do kraja XVIII. veka* [A szerbek ékszerei a XII. századtól a XVIII. század végéig] (Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 1969) 356., 192. kép.

17 H.: 2,3 cm, sz.: 1,4 cm; MNM 36/1891.8.

18 Wicker, „Egy dunántúli 16. századi kincslelet," 146-147.

19 Wicker Erika, *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában* (Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 2008), 89.

Marking the Place

Helyek és jelek

Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet

(A Joinville-ek clairvaux-i síremléke)

Csernus Sándor*

A 13. századi francia történetírás egyik legkülönlegesebb alkotása, csúcsteljesítménye Jean de Joinville Szent Lajosról írott műve.[1] Kevésbé ismert, hogy Joinville-től más írások is maradtak ránk.[2] Van köztük egy igen eredeti dokumentum, egy síremlék-kőtábla, mely első látásra a Joinville-ek clairvaux-i családi temetkezési helyéhez készített rövid – sírfeliratnak azonban kissé hosszú – családtörténet.[3] A forrás egyedi és különleges: nem tudunk arról, hogy Clairvaux-ban mások számára hasonló kőtáblák készültek volna.[4] A felirat Joinville könyvével (1305–1309) szinte egy időben keletkezett, sőt, elmondható róla, hogy annak szellemében íródott. Egyértelműen kiderül, hogy a szerzője maga Joinville; eszerint szövege az ő történetírói tevékenységének a része. Négy generációnak, öt neves ősének – és saját magának – állít emléket. Ezek a következők: III. Geoffroy, a fia, IV. Geoffroy, az ő fia, V. Geoffroy és öccsei Guillaume, reimsi érsek és Simon, Joinville ura, valamint az utóbbinak a fia, Jean de Joinville. Közülük azonban kettőnek (IV. és V. Geoffroy) biztosan nem került a teste Clairvaux-ba, hiszen ők a Szentföldön haltak meg, és arra sincs adat, hogy a maradványaik hazajutottak volna az apátságba. Ők csak virtuálisan lehettek ott jelen, s képletesen csatlakozhattak III. Geoffroy és Simon de Joinville Clairvaux-ban elhelyezett teste mellé, de talán így még fontosabb szerepet töltöttek be: összekötötték Clairvaux-t, a Szentföldet és a Joinville-ket.[5]

Együttes jellemzőjük, hogy a világiak közül mind viselték a *sénéchal* méltóságot, és ezen túlmenően mind keresztes lovagok is voltak. Sőt, közülük ketten keresztes lovagként (tehát Joinville – és Szent Lajos – felfogása szerint kereszten, vagyis mártírként) haltak meg. Guillaume érsek esete a szokványostól több szempontból eltérő: elődei ugyanis többnyire Reims-ben, a Szent Remigius Bazilikában vagy a katedrálisban nyugszanak. Az eltérést valószínűleg halála körülményei és a Joinville-ek clairvaux-i kötődése együtt magyarázza. Az érseket egyházi és politikai karrierje emelte a bárói dinasztia legjelentősebb tagjai közé, és ez biztosított neki sírhelyet Clairvaux temetőjében, melyet unokaöccse az emlékkő állításával „családi emlékhellyé alakított."[6]

Clairvaux, a keresztes eszmeiség egyik legfőbb központja minden szempontból ideális temetkezési helyszín volt a Joinville család, és a tetteiket megörökítő emlékkőszámára. Mint ismeretes, a II. keresztes hadjárat meghirdetése Szent Bernát nevéhez fűződik (Vézelay, 1146. március 30.). Az apát húsvéti prédikációjának óriási hatása volt, melynek eredményeképp a VI. Lajos francia király által vezetett sereghez champagne-iak és burgundiak tömegei is csatlakoztak (köztük a grófját követő III. Geoffroy de Joinville). A sírfelirat azonban több, mint egy informatív, szerzője történetírói tevékenységét kiegészítő dokumentum. Ahhoz, hogy Joinville cselekedetének igazi jelentőségét és szimbolikus üzenetét fölmérhessük, több szempontot figyelembe kell venni: a *formát*, a *helyszínt*, a *tartalmat*, az *időpontot* és a közvetlen *történeti* kontextust.

Egy ilyen emlékkő megalkotása Clairvaux-ban atipikus kezdeményezés. A korabeli elterjedt felfogás szerint „isteni kegyelem Clairvaux-ban meghalni," mert Clairvaux a „mennyei Jeruzsálem kapuja."[7] Az apátsági temetkezési hely világosan tükrözte a rend által interpretált égi és földi hierarchiát.[8] A szabályok szigorúak: az apátsági templomban nem temetkezhettek világiak,[9] és kerülni kellett a hivalkodást. A püspököket is „szent hivataluk" minden ékessége nélkül, pl. fából, tehát elporladó anyagból készült pásztorbottal temették el. Kötelező volt a szerénység és az alázat. A sírokon többnyire nem voltak nevek, nem volt díszítés, nem volt megkülönböztető jel,

* Szegedi Tudományegyetem, BTK Történeti Intézet. (A tanulmány a Lendület „Magyarország a Középkori Európában" MTA-DE Kutatócsoport / LP2014-13/2014 programja keretében készült.)

az elhunytak nem kaptak külön síremléket. Itt is a két királyné sírja a kivétel, valamint Guillaume de Joinville-é. Guillaume sírja ugyanis az egyetlen főpapi sír, mely tartalmazta az elhunyt eredeti aranyozott, díszes pásztorbotjának maradványait, aranygyűrűjét és dísztűjét. Sírját ólom fedte, s a sírkövén is volt egy rövid felírat: *Hic jacet dominus de Joinville episcopus Lingonensi, postea Remensis archiepiscopus*.[10]

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a síremlék és a szövege sem illik bele az imént bemutatott, szigorú alázatot követelő ciszterci szellemiségbe. Sőt, inkább ellentétes azzal – mondhatni: hivalkodó. Joinville ignorálja a clairvaux-i hagyományokat, amire viszont kell, hogy legyen valami magyarázat. Különösen, mivel – eszerint – megtehette.

A feliratban szerepel, hogy 1311-ben készült, nem sokkal azután, hogy Joinville befejezte könyvének X. Lajos számára készült kéziratát.[11] Úgy tekinthetünk rá, mint főművének kiegészítésére, és egyben mint egy alkotói folyamat lezárását kihangsúlyozó aktusra – ha úgy tetszik, annak „zárókövére." Tartalmi szempontból a szöveg azért is érdekes, mert olyan információkat oszt meg velünk, amelyekről Joinville máshol nem beszél: például a család V. Geoffroyhoz és Oroszlánszívű Richárdhoz kötődő címerpajzsának létezését innen tudjuk meg (és nem Joinville szentföldi krónikájából – ami pedig logikusabb lett volna). Innen derül ki az is, hogy történetírónk szentföldi tartózkodása idején a Krak des Chevalliers-ban is járt. Joinville egyébként főművében ennél sokkal lényegtelenebb szentföldi élményekről beszél. Ugyancsak a sírfeliratból tudunk a címerpajzs hazahozataláról, miáltal a lovag képletes jelenlétéről ő maga, „Joinville mostani ura" gondoskodott, mégpedig „azért, hogy imádkozzanak érte."[12]

Hasonlít a szöveg Joinville főművére abban, hogy szerzője itt is előtérbe állítja saját személyét. Találunk azonban különbségeket is. Az egyik az, hogy felirat szövege eltér Joinville addigi írói-történetírói gyakorlatától: a könyvében ugyanis a *sénéchal* a saját családjáról szinte egyáltalában nem szól.[13] Ezúttal azonban szakít addigi gyakorlatával: családja dicsőségét a nyugati kereszténység egyik kultikus helyén, az „égi Jeruzsálem kapujában," kőbe vésetve kívánta megörökíteni.

Bizonyos, hogy Joinville-t nem kizárólag a tájékoztatás igénye motiválta; gesztusa fontos konkrét és szimbolikus üzeneteket is közvetít. Az egyik ilyen üzenet, hogy senki ne feledje: a Joinville-család és a *sénéchal* tisztség örökletes módon és megbonthatatlanul kapcsolódik egybe. A Joinville-ek igen szívós küzdelmet folytattak annak érdekében, hogy megszerezzék a *sénéchal*i méltóságot (ez először III. Geoffroynak sikerült) és azt örökletessé tegyék a családban, ami Simon nevéhez fűződik.[14] A másik üzenet a szentföldi keresztes hagyományok fontosságának kihangsúlyozása. A kettő szorosan összefügg és egymást erősíti. A feliraton azoknak a dicső lovagoknak a teljesítménye és emléke idéztetik meg, akik a Szentföldön harcoló keresztes lovagok voltak. (Ez teljes mértékben megfelel Clairvaux szellemiségének is.) Viszont Joinville sem itt, sem máshol nem említi (noha tehetné) az albigensek elleni háborút.[15] Történetíróink esetében bizony előfordul, hogy (el)hallgatásaik is beszédesek.[16]

A sírkő és a felirata elkészíttetésével Joinville célja egy igazi családi emlékmű, egy kis virtuális családi nekropolisz megalkotása volt. A dinasztia azon neves báróit idézi meg itt – és csak azokat –, akik a két legfontosabb területen kiemelkedőt alkottak, akik a maguk helyén megvalósították azt a kettős küldetést, amit a szent király példája sugallt számukra.[17]

A 14. század első évtizedének a végén azonban ez az aktus szélesebb értelmet nyer, ha Joinville udvari méltóságára, a hivatalára és a grófság helyzetére gondolunk. Itt a champagne-i *sénéchal*ok bárói dinasztiájának „rangidős" méltóságviselője állít emlékművet elődeinek, és idézi meg általa azoknak a hűséges bárónak és lovagoknak az emlékét, akik generációkon keresztül szolgálták hűbérurukat, „Champagne-országukat" és királyukat, akik teljesítették kereszténységüket és keresztesként harcoltak, netán mártíromságra jutottak.

Különös hangulatot kölcsönöz a szövegnek, hogy a sírfelirat elkészültekor valójában Champagne grófsága *de jure* – territoriális entitásként, úgy, ahogy Joinville szolgálta és szerette – többé már nem létezett: bekebelezte a IV. Fülöp által „a régi világ" fölszámolásán munkálkodó agresszív és mohó központi királyi hatalom.[18] Úgy tűnik, hogy Joinville látja, hogy mi történik, és tudatában van annak, hogy ez a változás visszafordíthatatlan. Ami azt is jelenti, hogy az a személy, aki a

clairvaux-i sírkő feliratával emlékművet alkot, valójában nem csak Champagne egyik jelentős, hanem egyben az utolsó igazi *sénéchal*ja (akkor is, ha a cím a családon belül még több generáción keresztül öröklődik.)[19] János úr ezzel nemcsak saját családjának állít emléket, hanem a korábbi értelemben vett *sénéchal*i méltóságnak is; egyben tiszteleg az általuk szolgált grófok és Champagne grófságának mindörökre elveszett „ősi" önállósága előtt. S talán épp ez az aspektus legitimálja az alázatot követelő ciszterci gondolkodással első látásra nem összeegyeztethető, „hívalkodó" sírkő felállítását, feliratának tartalmát és clairvaux-i befogadását. Clairvaux hatása egyetemes, de ezzel összefüggésben, és nem mellékesen: az apátság Champagne szent helye.

Az emlékmű-állítással a Joinville-család clairvaux-i története véget ér. Az agg *sénéchal*, „a szent király barátja," ugyan aktív marad, ha feladatai szólítják,[20] de visszahúzódik a várába. Oltárt épít Szent Lajos tiszteletére és kultuszának ápolására. Ugyan hiába kéri és várja „a szent igaz testének ereklyéit," de jóvoltából, a szent királyért „örök időkre" a „legőszintébb áhítattal imádkoznak" itt. A nemzeti monarchiát lendületbe hozó dinasztikus szentkultusz kiépítésén munkálkodó IV. (Szép) Fülöp propaganda céloktól vezérelve és a szent kultuszának erősítése érdekében szétosztja a szent király csont-ereklyéit a különböző egyházak és politikai partnerek között. Joinville kérését azonban végül sem Fülöp, sem pedig fia, X. Lajos nem teljesíti.[21]

A későbbi Joinville-ek testét majd a Várban lévő Szent Lőrinc-templom fogadja be – ahol a *sénéchal* hitének és reményeinek megfelelően – örökre élvezhetik „a Szent" jelenlétét és védelmét.[22] A *sénéchal* a dinasztikus temetkezés terén új lapot nyit a család történetében: elsőként ő maga már nem Clairvaux-ba (bár neve természetesen még jelen van a clairvaux-i sírkő dicsőség-listáján is), hanem a Joinville-ben lévő (III. Geoffroy által alapított) Szent Lőrinc templomába temetkezik.[23] Oda, ahol – mint könyvének záró részében olvashatjuk – álmában meglátogatta őt és beszélgetett vele barátja, Szent Lajos.[24] Ezzel János úr a szent király jóindulatára bízza családját, és annak a világnak a védelmét, melyért – nehéz szívvel – még lázadni is kész.[25]

Ilyen megvilágításból nézve a clairvaux-i sírkő egy oltár is, mely a nyugati keresztény világ egyik legszentebb helyén, a dicső tetteket véghezvitt champagne-i bárók emlékét idézve őrzi tovább a Champagne-i Grófság – s az immár visszavonhatatlanul eltűnőben lévő feudális lovagkor dicsőségének, kötelmeinek és főleg, szabadságainak – emlékét. Jelzőkő ez a feudális világ és a középkori modernség határán. Egy ritka kifejező emlékmű – mondhatnánk, egy *lieu de mémoire*. Kőbe vésett requiem egy hajdanvolt territoriális fejedelemségért, báróiért és lovagjaiért. Joinville – éppen úgy, mint könyvének utolsó fejezeteiben – valójában itt is lezár egy korszakot, búcsúzik és végrendelkezik.

Jegyzetek

1 Kiadva: Jean de Joinville, *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*, közzéteszi Csernus Sándor (Budapest: Balassi Kiadó, 2015).

2 Egymástól nagyon eltérő jellegű, illetve műfajú dokumentumokról van szó. A legrégebbi egy Akkonban, 1250-ben megírt, képekkel díszített *Credo*, a legkésőbbi egy X. Lajos királynak Champagne *sénéchal*ja minőségében, 1315-ben írott levél.

3 Elkészítését 1309-re vagy 1311-re teszik. Gaston Paris, „Jean, sire de Joinville," in *Histoire littéraire de la France*, XXXII, szerk. Paul Meyer (Paris: Iprimerie Nationale, 1898, Kraus Reprint, Nendeln / Lictenstein, 1972.), 457–458. A szövegét csak 17. századi lejegyzésekből ismerjük. A másolata már Claude Ménard Joinville-kiadásában (1617) megjelent. A felirat és a királynak írott levél első tudományos igényű publikálása Natalis de Wailly-nak köszönhető, aki egymás mellé teszi a két ismert leírást is, a X. Lajosnak írott levelet pedig olyannyira az életmű szerves részének tekinti, hogy a *Szent Lajos élete* és a *Credo* szövege után illeszti, és folytatólagos paragrafus-számozással publikálja. Jean de Joinville, *Histoire de Saint Louis, suivie du Credo et la Lettre de Louis X.*, szerk. Natalis de Wailly (Paris: Renouard, 1868, Firmin Didot, 1974, New York: Johnson reprint 1965). P. Merlin, jésuite, *Observations historiques et critiques sur l'abbaye de Clairvaux, 2e. partie* (Paris: [N. p.], 1885), 544–547.

4 Az eredetijét a forradalom alatt elpusztított, majd börtönné alakított clairvaux-i apátság temetőjében őrizték, mely a Joinville-család több generációjának nyughelyeként szolgált. A Szent Bernát (1091–1153) által 1115-ben alapított clairvaux-i apátság kiemelkedő szerepet játszott a keresztes mozgalom és ideológia dinamizálásában, s a régió (különösen Champagne és a két Burgundia) keresztes lovagjai erőteljesen kötődtek Clairvaux-hoz. Jean Laurent, „L'Abbaye de Clairvaux," in *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, XXII, szerk. Dom Charles Beaumier és Jean Martial Léon Besse (Paris: Éditions Picard, 1911), 308–344., Jacques Berlioz, *Saint Bernard en Bourgogne: lieux et mémoire* (Dijon: Éditions du Bien Public, 1979).

5 „Mindenható Isten urunk, könyörgök, hogy fogadd kegyelmedbe Joinville urát, Jofroy-t, aki itt nyugszik." Ezt követően felsorolja III. Geoffroy (igen jelentős) egyházalapításait, melyeket a ciszterciekneknek, a premontreieknek, a grandmontiaknak tett, kiemelve, hogy ő volt az, „aki megépítette a Szent Lőrinc templomot Joinville-ben," továbbá hogy „ennek folytán mindazok, akik az ő leszármazottai, reménykedhetnek abban, hogy Isten a társaságába fogadta őt, mert a szentek tanúsága szerint, aki Istennek házat

emel a földön, saját háza lesz annak az égben. Korának legjobb lovagja volt, ami látható azon dicső tettekben, melyeket a tengeren innen és túl cselekedett," és ezért kapta meg a Champagne *sénéchal*ja méltóságát is, ő és örökösei, akik akkortól birtokolják is azt. „Tőle származott Jofroiz [a fia, IV. Geoffroy], aki Akkonban volt, s apja volt Guillaume-nak, aki Langres püspöke és Reims érseke lett, s aki az ólommal befedett sírban nyugszik, és fivérének, Simonnak, aki Joinville ura és Champagne *sénéchal*ja volt, aki a jó lovagokkal nagy hadi tetteket vitt véghez, innen és túl a tengeren, s ott volt János királlyal Damietta megvételénél, s apja volt Jánosnak, Joinville mostani urának és Champagne *sénéchal*jának, aki most is él, és ezt a feliratot elkészíttette az ezer CCC és XI-ik esztendőben, s akinek Isten adjon meg mindent, miről tudja, hogy lelkének és testének szüksége van rá. Ennek a Simonnak a fivére, Jofroy Toulart [Geoffroy V. Le Trouillard], aki Joinville ura és Champagne *sénéchal*ja volt, s nagy tetteket vitt véghez a tengeren innen és túl, a jó lovagok közül való, és mert a Szentföldön halt meg testéből származó örökös nélkül, és hogy dicsősége mégse enyésszen el, Joinville mostani ura magához vette és hazahozta a pajzsát, amikor hat évig Franciaország szent királyát, Lajost szolgálta a Tengerentúl, mely király a mondott úrnak sok jót cselekedett. Ez a Joinville úr a pajzsot a Szent Lőrinc templomba tétette, hogy ott imádkozzanak érette, mert ezt a címerpajzsot a mondott Jofroy Angliai Richárd királytól kapta, aki harci bátorságáért megosztotta vele címerét. Az első Joffroy, aki itt nyugszik, M C XXXII augusztus havában halt meg." Wailly adja az eredeti szöveg két átírt és általa alaposan átnézett változatát. Joinville, *Histoire de Saint* Louis, 544–545. (Merlin és Ménard másolata) és 546–547. (Wailly rekonstruált szövege). Lásd még Laurent Veyssière, „La tombe découverte à l'Abbaye de Clairvaux en 1820 est-elle celle de Guillaume de Joinville, archevêque de Reims (+1226)," *Bibliothèque de l'École des Chartes* 164, No. 1 (2006): 34–35, http://www.persee.fr/doc/bec_0373-6237_2006_num_164_1_463656 (letöltve 2017.10.10.)

6 Guillaume de Joinville (?–1226) jelentős egyházi személyiség, államférfi, a Párizsi egyetemen is oktató teológus, Franciaország nagy tekintélyű prelátusa. Langres püspöke, Franciaország *pair*-je, Reims érseke, aki Reimsben a koldulórendek betelepedésének nagy támogatója volt. Reims érsekeként (1219. június 10. –1226. november 6.) ő koronázta meg VIII. Lajost és Kasztíliai Blankát (1223. augusztus 6.), s 1226-ban pápai legátusi minőségében elkísérte a királyt az albigensek elleni keresztes hadjáratra. Guillaume részt vesz Avignon ostromában, de vérhasban megbetegszik és a közeli Saint-Flour püspökségében hal meg, két nappal VIII. Lajos halála előtt. Veyssière, „La tombe," 28–29.

7 Clairvaux Citeaux első négy alapításainak egyike, sorrendben: La Ferté (1113), Pontigny (1114), Clairvaux (1115) és Morimond (1115), mely az egész nyugati kereszténységre kisugárzó tekintélyét nagymértékben köszönhette alapítójának, Szent Bernátnak. Az ő írásai alapján úgy tartották, hogy Clairvaux, „a másik Jeruzsálem, melyet a szellem teljes áhítata, a mennyei élet imitációja és egy mély spirituális rokonság köt az égi városhoz." Szent Bernát szerint „a ciszterci szerzetesi élet regulája alkotja az ember számára a legrövidebb utat, mely elvezeti végső céljához, a mennyei Jeruzsálemhez." Veyssière, „La tombe," 20–21. Konrad von Eberbach (Conrardus Eberbacensis) Szent Bernátnak tulajdonított szavai szerint: „Ha Júdás, a kárhozat gyermeke, ki eladta és elárulta az Urat, Krisztusnak ezen iskoláját járná, s ha rendünk tagja lenne, a penitencia által elnyerhetné bűnének bocsánatát." Idézi Uo., 21. és 79, 80. lj. A keresztes ideológiával összefüggésben: Zsengellér József, „A keresztes háborúk teológiai, spirituális és egyházpolitikai háttere," in *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*, szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2006), 48–50, 53.

8 Az apátsági templomon belül találjuk a szentek, a bíborosok, a püspökök és érsekek sírhelyei mellett Szent Bernát anyjának, valamint a két champagne-i grófnő és egyben navarrai királynő, I (IV.) Thibaut harmadik felesége, Marguerite de Bourbon (1211–1256) és Szent Lajos leánya, II. (V.) Thibaud felesége, Franciaországi Izabella (megh. 1271) sírjait.

9 A helyzet részletesen dokumentált leírása: Zsengellér, „A keresztes háborúk," 23–25.

10 Nem tudjuk, hogy az érsek kívánsága volt-e, hogy Clairvaux-ban temessék el (mint láttuk, az érsekek többnyire Reims egyházaiban találtak nyughelyet), de az eddigiek alapján az sem lenne indokolatlan. Guillaume Avignon mellett halt meg, sírja valószínűleg azokat a sírmelléklet-eket őrizte meg, amelyeket még ott helyeztek mellé. Föltételezhető, hogy testének Clairvaux-ba viteléről öccse, Simon de Joinville gondoskodott, aki urával 1226-ban úgy döntött, hogy nem folytatja tovább az albigensek elleni hadjáratot. Guillaume sírja a francia forradalom után üzemmé, majd a 19. század elején börtönné alakított épületegyüttesben végzett munkálatok során került elő. A legkorábbi pusztítások során kibontott sírok esetében a szentek csontjait részben szétosztották a környező egyházak között, a többit egy közös sírba tették. Föltehetően ez volt a sorsa a Clairvaux-ban eltemetett Joinville-eknek is – kivéve Guillaume síremlékét. A Guillaume sírja fölötti rész is eltűnt (az ólmot felhasználták, a márványt eladták), de maga az ekkor már teljesen jeltelenné vált sírhely éppen akkor nem zavarta az ipari tevékenységet és építkezéseket, tehát nem lett megbolygatva. A francia állam 2016-ban döntött úgy, hogy a területet felszabadítja és megkezdi műemléki restaurációját.

11 „Leíratott az isteni kegyelem 1309-ik esztendejében, október havában." Joinville, *Szent Lajos* §769.

12 *Épitaphe* – Jean de Joinville, *Histoire de Saint Louis*, 545.

13 János úr könyvében mindössze egyszer szól az apjáról, s futólag, más történetek kapcsán és csak mellékesen említi az anyját, feleségét, gyermekeit és testvérét. Közvetlen családjából csak Simon szerepel saját nevén és történeti összefüggésben (amikor fölmenti Troyes-t). A többiek ebből a szempontból teljesen mellékes kontextusban bukkannak föl, és nem saját nevükön említve (kivétel a keresztes hadjáratba indulását közvetlenül megelőzően született fia, akit a birtoka nevén említ), a nők viszont mindig más férfi szereplő nevéhez kapcsolva jelennek meg. Joinville, *Szent Lajos*, § 84 („Simon, Joinville ura"), § 45, 112, 323, 326, 435 („anyám, asszony-anyám") § 110, 277 („fivérem"), § 110 („a fiam, Ancerville ura és első feleségem, Grandpré grófjának nővére"), § 238 („Soissons grófja, akinek nőül vettem az unokahúgát"), § 466 („Gautier úr, Reynel ura, akinek leányát Jean, Joinville ura nőül vette").

14 Csernus Sándor, „Országok, dinasztiák, uralkodók," in Joinville, *Szent Lajos*, 372–373.

15 Sem azt, hogy apja részt vett az albigens eretnekek elleni keresztes hadjáratban is, sem pedig azt, hogy Guillaume érsek az ellenük való küzdelem során halt meg. A *Credó*-ban csak annyit mond az albigensekről, hogy noha a „perfekt eretnekek" (mint ahogy a szaracénok is) „sok penitenciát végeznek, de az nem szolgál a javukra, mert írva vagyon, hogy akik nem hisznek, elátkozottak lesznek." Jean de Joinville, *Credo*, in Joinville, *Histoire de Saint Louis*, § 847. A „déli bárókkal" jó kapcsolatban lévő Thibaud gróf és bárói körében a „déliek" ellen vívott háború korántsem volt népszerű. Amint letelt az uralkodó általi hadba hívás kötelezően teljesítendő minimum szolgálat ideje, a champagne-i kontingens visszavonult, a király és környezete

nagy fölháborodására. Jean Richard, *Saint Louis*, 25-26.; Patrick Demouy, *Le sacre de Saint Louis,* in Isabelle de Gourcuff – Pierre-Yves Le Pogam, *Saint Louis* (Paris: Éditions du Patrimoine, CMN, 2014), 64.

16 Amikor János úr Guillaume de Joinville-ről ír, ismét ott a kínálkozó lehetőség, hogy beszéljen róluk. Mégsem teszi meg. Jogosan vetődhet föl a kérdés: esetleg azért nem, mert erről kissé más a felfogása? Vagy netán párhuzamosságokat lát a 13. századi dél és a 14. század eleji észak (Champagne) bárói szabadságainak letörésében? Mindenesetre tény, hogy Joinville-nek nincs egy dicsérő szava az albigensek elleni keresztes hadjáratról, és nincs egy elmarasztaló megjegyzése sem az albigensekről. Simon de Monfort-ról például úgy beszél, hogy „aki a király számára őrizte az albigensek földjét" – *qui lors gardoit la terre de Aubijois pour le roy* – és (minden kommentár nélkül) idézi Monfort oltáriszentségről mondott szavait: menjetek látni „ti, akik nem hisztek benne, mert én hiszek benne." Uo., 15, 50.

17 És – Clairvaux *'oblige'* – nem felejti el megemlíteni az elődök kegyes alapításait sem (mint ahogy ezeket ura, Szent Lajos cselekedeteinek fölsorolásában is külön kiemelte) Joinville, *Szent Lajos*, § 727, 728, 729, 758.

18 Az utolsó, aki jogosan viselhette Champagne grófságának a címét, Navarrai / Champagne-i Johanna, a címet még átörökíthette a fiára, Navarra királyára, a későbbi X. Lajosra, de csak addig, amíg francia királyként apja, IV. Fülöp örökébe nem lép.

19 A János úr utáni sénéchal Joinville-ek, már nem a hagyományos, szinte önálló tartomány feudális bárói – udvarbírói méltóságát viselik; „csupán" a király helyi „hivatalnokai."

20 Ezt mutatja a X. Lajoshoz írott levele is. *Lettre* in Joinville, *Histoire de Saint Louis*.

21 IV. Fülöp 1308. május 17.-én elosztja Szent Lajos csontereklyéit a jelentősebb egyházi és világi méltóságok között.

22 Joinville, *Szent Lajos,* § 767.

23 A Joinville-ek ősi vára (*Château D'Enhaut*) mellé egy reneszánsz vár épül a 16. században (*Château D'Enbas* vagy *Château du Grand Jardin*). Az előbbinek az állaga romlik; a végső csapást a francia forradalmi vandalizmus (1793) méri rá. Lerombolják, köveit széthordják, a szarkofágokat a köztemetőbe szállítják, és közös sírba helyezik. Joinville szarkofágja nem került elő. *Le Château du Grand Jardin, Joinville*, (Langres: Guéniot, 1993), 275–303. Jean de Joinville halálának 700. évfordulója kapcsán (2017) fölvetődött, hogy a felső várkastély területén ásatásokat folytatnak, mert úgy tartják, hogy a Joinville család történetének néhány tisztázatlan pontjára „még lehetnek válaszok a romok alatt." Részletesebben: Csernus Sándor, „Tipikus és kivételes. A Joinville-ek: egy champagne-i bárói család kiemelkedése," in Joinville, *Szent Lajos*, 275–277, 300–303.

24 Joinville, *Szent Lajos* §766.

25 Joinville neve előkelő helyen (harmadikként) említve szerepel a IV. (Szép) Fülöp pénzügyi politikája és „jogtipró" intézkedései miatt 1314 őszén szerveződött champagne-i bárói lázadás vezetői között.

A pilisszántói keresztes kő legendája

Lővei Pál*

Az utóbbi évtizedek áltudományos hangulatkeltésének „szép” példájával szolgál egy Pilisszántón napvilágra került kőfaragvány körüli hírverés (1. kép). A darabra 2000-ben bukkantak rá a község régi, ma már nem használt temetőjének tereprendezése közben, egy 1998-ban előkerült és régészetileg megszondázott, középkori templommaradvány közelében: a temető egy, legalábbis az emlékezet és a nyilvántartások szerint korábban sem használt részén a rakodógép kanala ütközött bele a földből alig kiálló kőbe.[1] A település polgármestere gondjaiba vette a faragványt, és előbb a pincéjében, majd hivatali szobájában helyezte el; később átkerült a római katolikus templomba. A leletről beszámolt a napi sajtó, hangsúlyozva, hogy tanácstalanul állnak a szakértők a lelet előtt.[2] A polgármester – a községi újságban megjelent cikkében – rámutatott, hogy a lelet „Pilisszántónak nem az 1702-től számítható mostani kultúrájából való,” azaz nem a török hódoltságot követően újratelepített község történetéhez tartozik. Az írás további részei jóval szubjektívebb és a konkrétumoktól helyenként erősen eltávolodó kérdéseknek és gondolatoknak adtak teret:

> „Milyen titkokat őriz a kő? […] Milyen szellemiségű körben született az alkotás, mióta hordja titkos üzenetét? Alkotójának vésőjét milyen erő vezette ezekbe a különös ábrákba? Mi célból készült, mit akar mondani nekünk ilyen hangosan? Milyen feladatot ró ránk? Miért „fertőződik” meg mindenki, aki a Kőbe mélyed? […] Van-e, megfejthető-e a Kő abszolút igazsága? Sokan látták már a követ. Egytől egyig mindnyájan jó szándékkal, tisztelettel, sőt szeretettel közeledtek hozzá. […] gondoskodó, féltő tisztelet jellemezte a titok megfejtésén fáradozó összes szereplőt. A több tucat hozzászóló mindegyike a maga területén elfogadott, elismert tekintély. Látta már művészettörténész, bioenergetikus, múzeumi szakember, látó, régész, egyházkutató, őstörténet kutató, ezoteriával foglalkozó, intézmények, médiák képviselői és mások, akik a kő vonzáskörébe kerültek. Mindegyik szereplőnek létjogosultsága van. […] A vélemények meglehe-

► **1. kép.** *Pilisszántó: ismeretlen sírköve, 14. század második fele (fotó: Lővei P., 2001)*

* Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóintézet, Művészettörténeti Intézet; MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015)

tősen szerteágazók. Időben a XIV. századtól visszafelé több tízezer esztendőig, térben pedig Egyiptomtól a kozmikus teren át a Pilisig tartanak. Hol van hát az igazság? Tudományos elhivatottsága, hite, világnézete, érdeklődése, neveltetése, őszinte meggyőződése szerint mindegyik hozzászóló megtalálta benne a saját igazságát. Mintha a Kő a maga megingathatatlan bölcsességével, azt közölné környezetének minden tagjával: én vagyok az Igazság!"[3]

Azonnal nyilvánvaló volt, hogy a kőlap valamiféle keresztet ábrázol, az alsó keresztszár alatt azonban emberalak mellképét vélték felfedezni, és a kereszt szokatlan körvonalai, a mellette látható faragások is kérdőjeleket vetettek fel. A helyiek szemében a lelet különleges, a falu sajátos fontosságát is hangsúlyozó ereklyeként kezdett megjelenni. A lelőhely közelsége miatt az értelmezési kísérletek összekapcsolódtak a Pilis hegység és a Pilis-hegy utóbbi időkben divatos, kultikus jelentőségének hangsúlyozásával is,[4] ahogy arra évekkel később a *Magyar Narancs* elemzése rámutatott: „Pilisszántó kultikus szerepe az elmúlt négy-öt évben kezdett kialakulni, hála Szőnyi József polgármesternek, az ő bábáskodásának köszönhető a szántói „keresztes kő" kultusza."[5] Rendszeresen találkozni a pilisi hegyek és a táj elemei, valamint a kő lelőhelye geometrikus összefüggésrendjének elemzésével, beleszerkesztve a pálos őskolostor helyével kapcsolatos feltételezéseket is.[6]

A kő körüli hírverésre gyorsan felfigyelt az egyik televíziós hírmagazin is, a talányok vizuális példájaként, transzcendens fényjelenségekként mutatva be néhány a kőről polaroid fényképezőgéppel készült, csupán vöröses elszíneződést mutató felvételt.[7] „Egy szórakoztató történet szerint az RTL Klub stábjának tönkrementek a készülékei, a riportereknek pedig megfájdult a feje, amikor műsort készítettek a szent kőről, mivel 'nem megfelelő' lelkiállapotban közeledtek felé."[8] A faragvány sugárzásának tulajdonított produkció azonban a fényképezőgép egyszerű hibájából adódhatott – ha ugyanis nem erről lett volna szó, akkor sem a polgármester, sem az újságok fotósai, sem a televíziós műsor operatőrei (nem is beszélve utóbb jelen sorok írójáról) nem készíthettek és publikálhattak volna tökéletes felvételeket a darabról.

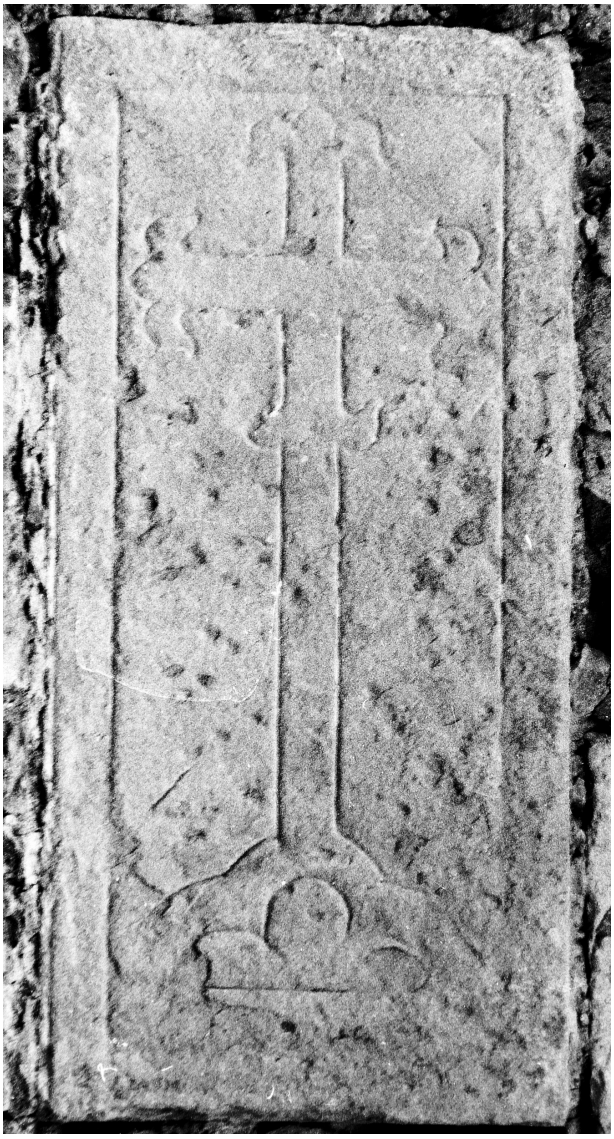
► **2. kép.** *Kassa (Košice, Szlovákia), Szent Erzsébet-templom: Jacobus Polonus (†1378) sírköve (fotó: Frőde, „Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei," 7. ábra)*

Valójában a 83,5 × 48 × 19,5 cm nagyságú kőfaragvány ábrázolásának minden részlete magyarázható a 13–14. századi rokonemlékekkel való összevetés segítségével. Az eredetileg nyilván szabálytalan kőtömböt még körben megfaragva, alul és felül lelépcsőzve is csak nagyjából sikerült szimmetrikus körvonalú lappá alakítani. Vésett vonalas ábrázolásának központi motívuma egy latin kereszt, amelynek a hosszabb alsó szára alatt egy aránytalanul kisméretű, kettős vonal alkotta, felfelé nyújtott, íves kereszttalp látható. A talp belsejében egy további apró részlet található, amely csakugyan egy emberi mellkép körvonalához hasonlít, valójában azonban az ív belsejét hármaskaréjjá alakító két gótikus orrtag. A kereszt négy szárát mindkét irányban egy-egy hegyes díszítmény bővíti: ezek is gótikus orrtagok

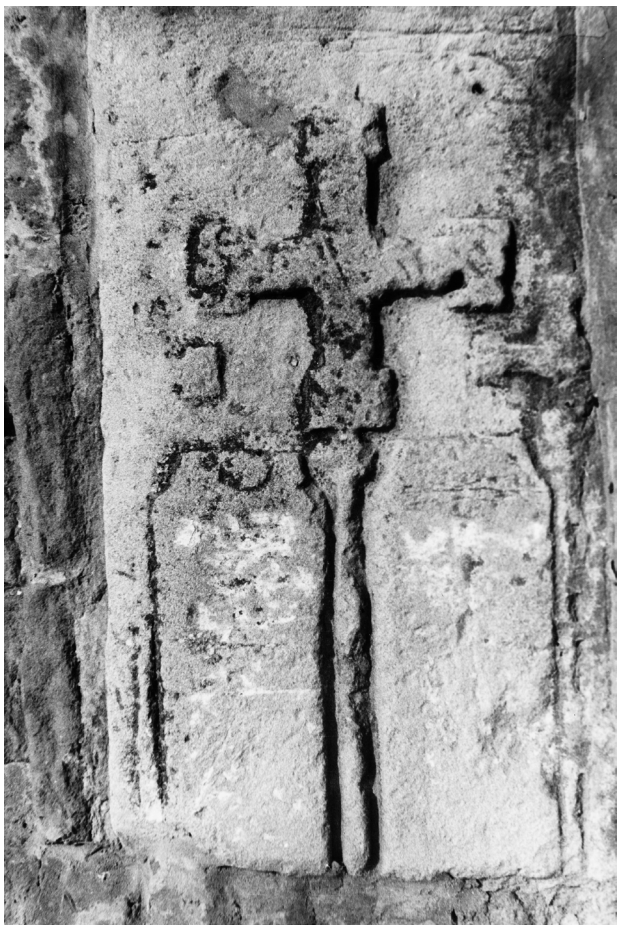
► **3. kép.** *Vác, középkori plébániatemplom: ismeretlen sírköve, 14. század első fele-közepe; Tragor Ignác Múzeum (fotó: Lővei P., 2005)*

ügyetlenül megfogalmazott, sajátos változatai. A felső és a két oldalsó keresztszár végződései, kétoldalt egy-egy enyhén s-alakban a szár felől elhajló motívummal, valójában stilizált liliomok. Az alsó keresztszár két oldalán egy-egy kisebb, nagyjából egyenlő szárú kereszt látható, orrtagokkal. Az ábrázolás legközelebbi párhuzamai néhány kassai (Košice, Szlovákia) sírkövön lelhetők fel. Röviddel a jelenleg is álló Szent Erzsébet-plébániatemplom építésének kezdete előtt, az 1370-es években készültek ezek a faragványok, amelyeket utóbb az új épület pilléreinek alapjaiba építettek be és a 19. század végi, Steindl Imre vezette helyreállítás során kerültek ismét napvilágra. Közülük több kőlap ugyancsak karéjos mérművekkel tagolt, félköríves kereszttalp mögül kiemelkedő, hosszú szárú keresztet ábrázol, szárain orrtagokkal és liliomos szárvégződéssel, az alsó keresztszár előtt címerpajzzsal (2. kép).[9] A kassai faragványok megmunkálása azonban a

► **4. kép.** *Ördöngösfüzes (Fizeşu Gherlii, Románia), református templom: ismeretlen sírköve,14. század első fele, közepe (fotó: Kőszeghy Elemér-féle nyilvántartás, 1940-es évek első fele)*

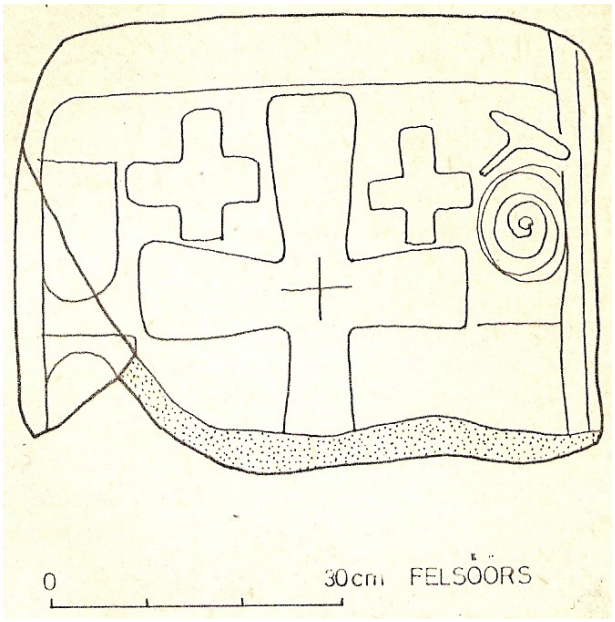
királyi város polgáraihoz méltóan sokkal gondosabb, mint a pilisszántói darabé; a velük szemben támasztott magasabb igényeket jelzik a keretükön futó feliratok és a keresztekre függesztett, polgári családjegyes címerpajzsok is. Egy felirat nélküli váci sírkő, ugyancsak orrtagos kereszttel azt mutatja, hogy nem kizárólag kassai jelenségről van szó (3. kép).[10] Liliomos szárvégződésű, de orrtagok nélküli kereszt látható egy, a 14. század első felére, közepe tájára keltezhető, ördöngösfüzesi (Fizeşu Gherlii, Románia) sírlapon (4. kép).[11] Orrtagos keresztet mutat egy abasári sírkő,[12] valamint egy 1370-es halálozási évszámú rábatöttösi sírlap.[13]

► **5. kép.** *Vízkelet (Čierny Brod, Szlovákia): ismeretlen(ek) sírköve, 12—13. század (fotó: Lővei P., 1986)*

A pilisszántói faragványon látható két kisebb kereszt analógiái viszont nem fedezhetők fel sem a kassai, sem a többi velük rokon emléken, de ezekre is található párhuzam a középkori Magyarország sírkövei között. Vízkelet (Čierny Brod, Szlovákia) község román kori templomának nyugati homlokzatában egy kisebb, befalazott kőtáblán hosszú szárra ültetett, négyzetesen kiszélesedő szárvégződésű keresztek láthatók, középen egy nagyobb, kétoldalt egy-egy kisebb (5. kép).[14] Valószínűleg három személy közös sírköve: egy férj első és második feleségével, vagy szülő gyermekeivel. Kora a 12–13. századra tehető, a templom falába már másodlagosan, építőkőként megcsonkítva használták fel. Egy további analógia Felsőörsről is ismert, ahol egy sírkőtöredéken egy nagyméretű kereszt felső szárának két oldalán található egy-egy kisebb kereszt (6. kép).[15] A fentiek alapján igencsak valószínű, hogy a pilisszántói faragvány kisméretű, családi sírkő, amely meglehetősen sajátos gótikus stílusban készült, valószínűleg a 14. század második felében. Készítője a kassaiakhoz hasonló, jóval színvonalasabb megmunkálású sírkövek ábráját igyekezett utánozni, tudása, technikai járatlansága azonban csak enynyire tette képessé. Ebből a szempontból rokonemlékeit a középkori templom körüli temetők durva faragású, egyszerű ábrájú sírkövei között kell keresni, amelyeknek – ábrázolása gazdagsága tekintetében – ő maga az egyik legigényesebb példája lehet.[16] Ugyanakkor a faragástechnikai járatlanság szempontjából párhuzamait jelentik azok a fél évezreddel későbbi, egyszerű sírkövek is, amelyek a 19. század elején kerültek a Balaton-felvidék egyes református temetőibe Alsóörsön, Balatonkenesén, Vörösberényben, Szentkirályszabadján: egy-egy faragatlan vagy alig megmunkált terméskődarabra feltehetően maguk a családtagok vésték rá keszekusza betűkkel az elhunyt nevét és halálának évszámát.[17]

Hiába került azonban az említett televíziós műsort követően a fenti gondolatmenet a nagyközönség elé, először egy újságcikk keretében,[18] majd erre való reakcióként röviddel később a tv műsorában is, a magyarázat a faragvány különleges – egyes vélemények szerint akár kozmikus – kultikus jelentésében hívők számára nem bizonyult elfogadhatónak. A *Turán* című orgánumban például az általam korábban a fentieknek megfelelően leírtakat Molnár V. József véleményével ütköztették, aki a homloksíkot részekre osztó kereszttel kapcsolatban „életfarendet” és magyar szimbolikát, a rakamazi tarsolylemezzel való szerkezeti párhuzamokat emlegetett, míg Szelestey László a kő múlt (nyilván 19.) századi „atavizmusait” elemezte, pásztorfaragványokat (mángorló stb.) említve.[19] Pap Gábor szerint eddig nem került elő ilyen motívumú lelet sem Magyarországon, sem máshol, a legközelebb hozzá a boszniai és Bulgárföldön található „bogumilista” sírköveken látható vésetelemek állnak, de azok a kövek csak részleteikben tartalmaznak hasonló szimbólumokat.[20] Az „égből pottyant Kő” ábráját nevezték töviskeresztnek, ahol a tövisek végén kis szarvacskák (kos vagy bika?) vagy esetleg növényi hajtások, indák jelennek meg, és a kereszt mintha egy barlangban álló alak fölül nőne ki.[21] Máshol „villámkeresztes” kőről lehet olvasni.[22] A különös, kettős kereszt formájúnak értelmezett minta a hivatkozott szakértők szerint egész biztosan a 11. század előtt keletkezett, a bogumiloktól való ere-

► **6. kép.** *Felsőörs, prépostsági templom: ismeretlen sírköve, 13. század; Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum (vázlatos felmérési rajz: Lővei P., 1981)*

deztetés mellett mások az egyiptomi kopt keresztény motívumokhoz hasonlították, abban azonban a közlés szerint mindannyian egyetértettek, hogy a kövön a római judeo-kereszténységtől eltérő motívum látható.[23] Akad olyan elképzelés, amely szerint a motívumot remeték hozták az egyiptomi Thébából; Badiny Jós Ferenc véleménye szerint a kettős félkörbe zárt emberi fej a „földi élet" jelképe, a belőle kinövő és az ívet áttörő kereszt vízszintes szára a „Fény-Fiú-Istent" jelenti, aki az égi és földi határokat áttörte emberré válásával, az alatta, illetve felette látható tüskék pedig a „Fény Szűzét", azaz „Napbaöltözött Boldogasszonyunkat" ünneplik a tavaszi és őszi napéjegyenlőség idején.[24] Semmilyen alapja nincs, de legalább a realitás körébe tartozik az a vélemény, hogy a kő a pálos rendalapító Boldog Özséb sírját jelölte.[25]

A pilisszántói kő a fentiek ellenére tehát a társadalom felsőbb rétegeinek művészeti reprezentációját képviselő gótikus alkotások falusi átértelmezésének egyedi és értékes emléke, amely minden szempontból jól beleilleszthető keletkezési korának keresztény halotti kultuszába. Ez a jelenben is folytatódik: a „tüskés kereszt" motívumának Pilisszántóhoz kötődő, katolikus környezetben történő építészeti alkalmazása természetesen tudományos szempontból sem kifogásolható, és megjelenik a település felett a hegyoldalban Makovecz Imre által tervezett Boldogasszony-kápolna két tornya felső lezárásának nyílásában is. Ebben a kicsiny térben a boltozat megnyitásának körvonalát is a keresztes lap inspirálta.

Jegyzetek

1 A feltárást Molnár Erzsébet vezette.

2 R. V., „Rejtélyes kő Pilisszántón," *Népszabadság* (2000. december 9., Budapest-melléklet): 35.

3 Szőnyi József, „Pilisszántói Keresztes Kő," *Pilisszántói Krónika* (2001/1): 1–2.

4 Budapesten 2006 őszén rendezte Klaniczay Gábor és Tóth G. Péter az OSA (Open Society Archives – Nyitott Társadalom Archívum) kiállítóterében a „Ragályos középkor a rendszerváltás utáni Közép-Kelet-Európában" című, igen informatív, a történelem sajátos, modern „használati formáit" feltáró, összegyűjtő és összefüggéseiben is elemző kiállítást. (A tárlat virtuális változata, letöltve: 2010.04.07.: http://files.osa.ceu.hu/exhibitions/middleages/index.html.) Ennek „Őskeresés – újpogány kultuszok" című részlegében nem csupán a (korai) középkor, hanem még korábbi történelmi korszakok jelenségeinek, népeinek, kultuszainak mai inkarnációi tűntek fel a tablókon: kapcsolódási kísérletek a hunok, szkíták, avarok, ősmagyarok, vikingek, protobulgárok népcsoportjaihoz; próbálkozás a pogány litván vallás és az őslengyel egyház újjáteremtésére; a rovásírásra vonatkozó mai elképzelések, használatának új divatja; egy kicsiny csoportnak a hunok magyarországi létezése elismertetéséért és nemzetiségként való elfogadásáért folytatott küzdelme. Ebben a részlegben kapott helyet a Pilis hegységgel kapcsolatos, a fennmaradt történeti forrásokkal nemhogy nem igazolható, de azoknak számos ponton jócskán ellent is mondó, terjedelmes publikációkban is testet öltő, misztikus vélekedések bemutatása is. A „Pilis-hittel" ugyancsak kapcsolatban álló „Ősbuda" és Székesfehérvár problémakör eredetéről, a tudománytalan nézetek kritikájával: Laszlovszky József, „Ősbuda, Ős-Budavár 1–3," *Várak Kastélyok Templomok* 4, no. 1 (2008. február): 8–11.; no. 2 (2008. április): 8–11.; no. 3 (2008. június): 12–15.

5 Eörsi Sarolta és Zsuppán András, „A szívcsakrától Fehér-várig: Politikai okkultizmus VI.; A Pilis kultusza," *Magyar Narancs* 17, no. 19 (2006. május 12.): 18.

6 Aradi Lajos, „A rejtélyes szántói-szentkő (sic!)," *Táltos Ménhír* 2001; újraközlése: *Napút*, 2005. január 20. Letöltve: 2018.09.24. https://naput.hu/index.php/g-main-menu-30/179-sz-szentk

7 Fogarassy Attila, „Kőbe zárt szent üzenet: Zarándoklás a titokzatos szántói kőhöz," *Vörösvári Újság* 1, no. 7 (2001. július). Letöltve: 2018.09.24. http://pilisvorosvar.hu/vorosvariujsag-regi/2001/julius/10.htm; Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő."

8 Zsuppán András, „A Pilis-őrület topográfiája: Újpogány kultusz Budapest közelében," *Heti Válasz* 10, no. 27. (2010. július 8.): 22, 24, 25.

9 Récsey Viktor, *A kassai dóm régi síremlékei,* Első füzet (Budapest: ifj. Nagel Ottó bizom., 1896); Mihalik József, „A kassai dóm régi síremlékei," *Archaeologiai Értesítő* , Ú. f. 17 (1897): 157–172.; Frőde Vilmos, „Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei," *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 34 (1900): 421–443.; Wick Béla, *Kassa régi síremlékei – XIV–XVIII. század* (Košice: Szent Erzsébet-nyomda, 1933); Ivan Havlice, „Kamenné architektonické články a náhrobníky," [Kő

építészeti elemek és sírkövek] in *Gotické umenie z košických zbierok* (kiállítási katalógus), szerk. Anton C. Glatz (Košice: Východoslovenské múzeum, 1995), 103–131.

10 Tettamanti Sarolta és Batizi Zoltán, *Térből térre: A Szent Mihály-templom régészeti kutatásának eredményeiről* (Vác: Vác Város Önkormányzata, 2006), [5, 10, 13.].

11 Debreczeni László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Református püspökség, Kolozsvár; fényképe: Kőszeghy Elemér-féle, Gangel Judit közreműködésével készült műemléki, művészettörténeti és iparművészeti nyilvántartás. 1940-es évek első fele. Budapest, Műemléki Gyűjtemények, Tervtár).

12 Nagy Árpád, „Abasár – Bolttető," *Régészeti Füzetek* 26 (1973): 78.; Lővei Pál és Varga Lívia, „Síremlékek," in *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. Marosi Ernő (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), I. 337.; 338/7. ábra.

13 M. Kozák Éva, „A gutatöttösi rk. templom feltárása," *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976): 103–104., 6. kép; M. Kozák Éva, „A gutatöttösi rk. templom régészeti kutatása," *Műemlékvédelem* 22 (1978): 130.; Lővei és Varga, „Síremlékek," 337.; 338/4. ábra.

14 *Súpis pamiatok na Slovensku* I. [Szlovákia műemlékeinek jegyzéke I.], szerk. Alžbeta Güntherová (Bratislava: Obzor, 1967), 280.; *Pamiatky na Slovensku* (Súpis pamiatok na Slovensku IV.) [Műemlékek Szlovákiában (Szlovákia műemlékeinek jegyzéke IV.)], szerk. Ján Lichner (Bratislava: Obzor, 1978), 195. kép; Michal Slivka, „K stredovekým dejinám Bernolákova (Čeklísa) a jeho okolia" [Bernolákovo (Cseklész) és környéke középkori történetéhez], *Zborník Slovenského Národného Múzea* 81 (1987) *História* 27: 170.; 9. kép; Lővei Pál, „Pilisszántó érdekes kőfaragványáról," *Népszabadság* (2001. január 6., Budapest-melléklet): 38.; Meg kell jegyezni, hogy Michal Slivka a vízkeleti darab három „gnosztikus" keresztjét Golgota-szimbólumnak tartja.

15 Erdei Ferenc és Tóth Sándor, *Felsőörs: Prépostsági templom helyreállítása* (Budapest: Országos Műemléki Felügyelőség – Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, 1966), 6.

16 Lővei Pál, „Síremlékek," in *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. Kristó Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 601–602.; Ritoók Ágnes, „Templom körüli temetők Árpád-kori sírjelei Magyarországon," *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1997), 205–213.; Lővei Pál, „Temetői sírjelek a középkori Magyarországon," in *„... a halál árnyékának völgyében járok" A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*, szerk. Ritoók Ágnes és Simonyi Erika, Opuscula Hungarica 6 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005), 77–83.

17 Lővei Pál, „Kőfaragók és piackörzeteik a Balatontól északra a 19. században és a 20. század első felében," in *Romantikus kastély: Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*, szerk. Vadas Ferenc (Budapest: Hild-Ybl Alapítvány, 2004), 145.

18 Lővei Pál, „Pilisszántó érdekes kőfaragványáról."

19 (j), „Pilisszántón ...," *Turán* 31, Új évfolyam (IV.), no. 1 (2001. február–március): 106–107.

20 Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő."

21 Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő."

22 http://arpadhaz.lap.hu , letöltve: 2008.06.20.

23 *DeltaThePsycho*, 2007.09.20., letöltve: 2008.06.20., http://forum.goa.hu/archive/index.php/t-2052.html; „Magyar Pálos Rend," letöltve: 2008.06.20. http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_P%C3%A1los_Rend

24 Vörös Ildikó, „A Pilisben talált tárgyi emlékek," *Magyar Világkép Kutató Magazin* 2, no. 4 (2006. április 15.), letöltve: 2010.11.03. http://mvkmagazin.freeweb.hu/cikkek/II%204%20Voros%20Ildiko%20-%20Pilis.htm

25 Zsupán, „A Pilis-őrület topográfiája."

Sügérek a Nyárádmentén: Sigér Mátyás síremléke leporolva

Mérai Dóra*

2012 nyarán a doktori dolgozatomhoz végeztem terepmunkát Erdélyben,[1] aminek fényét emelte, hogy ez alkalommal – tőle nem szokatlan módon – velem tartott témavezetőm, az ezzel a kötettel ünnepelt Laszlovszky József is.[2] Számos síremlék felmérésében volt segítségemre, és ekkor jártuk be többek között a Nyárád mentét is. Együtt tisztítottuk meg és fotóztuk le a Nyárádszentlászlón, az unitárius templom harangtornyának földszintjén talált síremléket, amelynek történetével most köszönteni szeretném (1. kép).

A fehér mészkőből készült, 95 x 206 x 36 cm-es, szokatlanul vastag sírfedlap ma a földből kiemelve, fa gerendákon fekszik a harangtorony aljában (2. kép). Eredetileg a sírgödröt vagy sírboltot fedhette a padlóba illesztve, de elképzelhető, hogy nem simult bele teljesen a padló szintjébe, hanem némileg kiemelkedett belőle. Egyszerű címeres síremlék: a címer a feliratos kereten belüli mélyített mező felső, még egy szinttel visszaugratott, valamivel több mint harmadában helyezkedik el (3. kép). A címerpajzs ábrázolása sík, csak a körvonala és a rajta szereplő címerábra domború. Az ábra egy frígiai típusú süveg, felette csillag vagy nap és félhold. A pajzs tetején sisak sisakdísz nélkül, sisaktakaróval (4. kép). Orbán Balázs, akitől a síremlék első leírása származik, több részletet is ki tudott venni az akkor, a 19. század közepén még jobb állapotú címerábrázolásból.[3] Leírása szerint a süveget egy nyílvessző lőtte át, amely ma már nem látható.

Hasonlóan kivehetetlen a kőlap alsó, közel kétharmadára vésett kapitálisokkal feltüntetett, latin nyelvű epitáfiumvers is; ez is Orbán Balázs átirata nyomán maradt fenn:[4]

Hic cubat ecce brevi Matthias stirpe Sigeri
Exitu tristi quem lapis arte tegit,
Ingenio felix, felix et flore juventae
Et prisco patrum stemmate clarus erat
Hic coluit numen ferventi pectore salum
Pulchraq(ue) virtutum jam documenta dabat,
Lustra sed implenti quatuor cum messis in herba
Esset adhuc viridi falce resecta perit.
Nam que non cineri nec novit parcere gazis,
Mors rapuit corpus spiritus astra subit.

Fordítása: „Íme, itt nyugszik e mívesen faragott kő alatt Mátyás a Sigér nemzetségből, akit hirtelen ragadott el a szomorú halál. Áldott volt születésekor, áldott volt ifjúságának virágában,

► **1. kép.** *Laszlovszky Józseffel a nyárádszentlászlói templom szentélyében (fotó: Siklódi Csilla)*

* Kulturális Örökség Tanulmányok Program, Középkortudományi Tanszék, Közép-európai Egyetem (Central European University), Budapest

és nemes elődei ősi nemzetségének köszönhetően. Buzgó szívvel imádta Istent, és már az értelem és erény ragyogó jeleit mutatta. De miután betöltötte huszadik életévét, elhullt, ahogy elhull a zöldellő fű a kaszás pengéje alatt. Mert a halál nincs tekintettel sem porra, sem kincsekre; elragadta a testet, a lélek pedig a mennybe szállt."[5]

A körirat két kiugró lemeztag közt futó keretben olvasható az alapból kidomborodó kapitálisokkal, a bal felső sarokból indul:

OBIIT IN DOMINO / IN OPPIDO
SAXONUM PRASMAR XXIIII / OCTOB(RIS) M D
/ XXXCVI SVAE VERO AETATIS ANNO XXI

Fordítása: „Elhunyt az Úrban a szászok Prázsmár városában, 1586 október 24-én, 21 éves korában."

► **2. kép.** *A síremlék a toronyaljban (fotó: Mérai D.)*

Bár az epitáfiumvers kizárólag a kor síremlékein szokásos toposzokból áll, a köriratból kiderül, hogy a fiatalon elhunyt Sigér Mátyás testét Prázsmárról, 170 km távolságból hozták eltemetni a szentlászlói templomba. A torony, amelynek földszintjén a síremlék található, a templom szentélyének északi oldalán áll, a sekrestye köti össze a templomtérrel (5. kép). A ma álló egyhajós templom a 14. század közepén épült, poligonális szentéllyel.[6] Ezzel összhangban áll Szent László település egyházának első említése is, a templom 1332-ben tűnik fel a forrásokban.[7] A 2009-ben végzett feltárások során azonban előkerült két korábbi, a 12. és a 13. századra keltezett templomépület maradványa is.[8] A 15. század végén épült a harangtorony, amelynek bejárata védelmi megfontolásból az első emeleten nyílik.[9] Földszintje, ahol a síremlék található, a sekrestyén keresztül a templomból közelíthető meg; az 1520-30-as években készült reneszánsz fa ajtószárnyát ma a Kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteménye őrzi.[10] Fennmaradt még a torony számára 1498-ban Szebenben öntött harang is.[11] Az ezt meglőző években festették ki freskókkal a szentélyt, és valószínűleg a hajót is.[12] A 18. században átalakították a hajót, nagy ablakokat nyitottak, ekkor készült a fa bútorzat nagy része és valószínűleg a templom kerítőfala is.

► **3. kép.** *A síremlék felülnézetben (fotó: Mérai D.)*

Bár a síremléket Orbán Balázs már a toronyaljban látta, ahol később besüppedt a földbe, és csak a 2000-es években emelték ki, eredeti helye nem ismert. A toronyaljban nem zajlott feltárás, amely azonosíthatta volna a sírhelyet,[13] így nem kizárt, hogy a kő a templom szentélyéből vagy a hajóból került oda. Az sem lehetetlen azonban, hogy a Szentlászlón a 16. század végétől birtokos Sigér család a torony földszintjét használta temetőkápolnául.

► **4. kép.** *Címerábrázolás a síremléken (fotó: Mérai D.)*

A Sigér család Sigér János személyében a fennmaradt források szerint 1589-ben kapta meg Nyárádszentlászlót a fejedelemtől több más birtokkal együtt.[14] Sigér János, aki a 16. század végére az egyik leghatalmasabb székely főúr lett, az 1562-es székely felkelés után tűnik fel a forrásokban mint nyárádszentlászlói primor, Székelytámadt és Székelybánja várak várnagya.[15] 1572-78 közt Udvarhely várának prefektusa, udvarhelyszéki főkapitány és Marosszék királybírája volt, 1575-ben mint udvarhelyi fejedelmi várkapitány szerepelt.[16] 1581-ben a fejedelem Konstaninápolyba küldte követségbe.[17] Ezután szerzett országos tisztséget: 1583-84-ben Báthory István kincstartója.[18] Bár erre utaló közvetlen adat nem maradt fenn, Trócsányi Zsolt elképzelhetőnek tartja, hogy a fejedelmi tanácsba is bekerült.[19] 1595-ben a székelyek nevében ő írta alá Báthori Zsigmond és Mária Kristierna házassági szerződését.[20]

Orbán Balázs, majd Nagy Iván nyomán a történeti hagyomány úgy tartja számon, hogy Sigér Jánossal kihalt a család, mivel a nyárádszentlászlói birtokot Báthori Gábor fejedelem 1609-ben Ózdi Gergelynek adta át.[21] Az ezt megelőző időszakból ismert még egy Sigér Zsigmond nevű családtag, de nem világos, milyen rokonsági viszonyban állt Sigér Jánossal. A Basta által elrendelt és 1602-1603 folyamán végrehajtott összeírásban Madarason szerepelt.[22] Apor Péter szerint Székely Mózes oldalán harcolt, és a fejedelemhez hasonlóan az 1603-as brassói csatában hunyt el.[23] A család azonban nem halt ki: Binder Pál a 16. század végén Brassóban, majd a 18. század végétől Szebenben feltűnő Sigerius családban azonosította a nyárádszentlászlói Sigérek leszármazottait.[24] Ahogy Binder megállapította, házasság útján nyerhettek polgári státuszt, hiszen nemesek nem vásárolhattak házat a falakon belül a város törvényei szerint.[25]

Sigér Mátyást a nyárádszentlászlói síremléken kívül egyedül Apor Péter erdélyi nemesekről írt verse említi meg, az is szűkszavúan, csak mint

► **5. kép.** *A nyárászentlászlói templom harangtornya (fotó: Mérai D.)*

főembert.[26] 1565-ben született, így Sigér Jánosnak inkább fia, mint öccse lehetett. Anyja kiléte nem ismert bizonyossággal, bár egy Sigér János feltűnik az Apafi családfán a 16. század második fele körül mint Apafi Fruzsina férje.[27] Mátyást a felirat szerint 1586-ban érte a halál a birtoktól távol, Prázsmáron. A síremlék azonban feltételezhetően csak 1589 után készült, amikor Sigér János megkapta nyárádszentlászlói birtokát, valószínűleg az utóbbi megrendelésére.

A Sigér család udvarháza a Nyárádba folyó Nyomát patak völgye fölé emelkedő dombon állt, a templomdombbal átellenben. A hivatkozás elé kerüljün be ez a mondat: Az Orbán Balázs által feljegyzett hagyomány szerint a környékbeliek Sügér király váraként ismerték, és a 19. század elején még romjaiban álltak a falai.[28] Jól látható jellel, a címeres síremlékkel jelent meg a család a település templomának belső terében is. Ez a jelenség nem ritka az Erdélyi Fejedelemségben: a fennmaradt, nem túlságosan nagy számú, kora újkori nemesi síremlék közül[29] jó néhány az országos karriert befutó családtag utáni generáció egy tagja emlékére készült az újonnan szerzett birtok középkori egyházában. A tér hasonló, az új patrónus család általi birtokbavételére példa a Keserű család három síremléke Vingárdon, Bocskai Gábor síremléke Egeresen, Gáspár János és Lázár János síremlékei Gyulakután. Mindez inkább azt valószínűsíti, hogy Sigér Mátyás síremléke is a templombelsőben állt eredetileg, ahol jól látható volt a közösség számára, és nem a toronyaljban elrejtve.

A síremlék egy, a 16. század végén széles körben elterjedt típushoz tartozik, a kompozíció és a címerpajzs formája is megfelel az időszak nemesi síremlékeinek. A faragás stílusa alapján azoknak a síremlékeknek a köréhez áll a legközelebb, amelyek az 1580-as évek végén készültek Segesváron, domború kapitálisokkal a köriratban, és domború körvonalú címerekkel vagy figurális ábrázolással. Ilyen Thomas Gross (mh. 1588), Iohannes és Gerg Bret (mh. 1602), Pancratius H. (mh. 1583), valamint Martinus Theys és felesége, Ursula (mh. 1587) síremléke. Az ötödik darab a felirat alapján egy városi írnok és felesége, Catherina emlékére készült (mh. 1587). Itt a felső részen nem címer, hanem az elhunyt foglalkozására utaló figurális ábrázolás látható. Az előző példákkal ellentétben itt nem domború, hanem vésett kapitálisokkal került az epitáfiumvers az alsó felületre; ilyen szempontból ez áll a legközelebb a Sigér síremlékhez.[30] Segesvár mindössze 50 kilométerre fekszik Nyárádszentlászlótól, így kézenfekvőnek tűnik, hogy Sigér János az akkoriban ott működő műhelyben rendelte meg a síremléket.

A kőből faragott síremlékek sajátossága, hogy a személy, akinek az emlékére állították őket, idővel feledésbe merül, és a földbe süppedő, majd újra és újra felbukkanó kövek köré nem ritka, hogy legendák szövődnek.[31] Az utódok nélkül elhalt, titokzatos „Sügér király" helyett egy fiatal székely nemes sírkövéről került le most a por, amely minden szempontból kapcsolódik a kor szokásaihoz: valószínűleg a családot az országos tisztségviselők körébe emelő és a birtokot megszerző apja rendelte a legközelebbi városi műhelyben, és ezzel elhelyezte a család kézjegyét, címerét, nevét az új birtok templomában.

Jegyzetek

1 Mérai Dóra: "Memory from the Past, Display for the Future: Early Modern Funeral Monuments from the Transylvanian Principality" PhD disszertáció (Közép-európai Egyetem, Középkortudomány Tanszék, Budapet, 2017).

2 Az emlékezetes két hét során a felmérő csapat tagja volt Siklódi Csilla, Bencze Ünige és Ötvös Koppány Bulcsú is, mindannyiuk segítségét hálásan köszönöm.

3 Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, 4. kötet (Pest: Ráth Mór, 1868), 59. Néhány évtizeddel később Kelemen Lajos említette meg röviden a síremléket, amikor az 1900-as párizsi világkiállításra tárgyakat gyűjtő bizottsággal jártak Nyárádszentlászlón. Ekkor látták a toronyalj egyik sarkában a követ porral és mohával fedve, csak az egyik oldalon látszott a körirat. Kelemen Lajos, „Nyárádmenti műtárgyak az 1900. évi párizsi világkiállításon (Marosvásárhely 58. sz., 1899)," in *Művészettörténeti tanulmányok 2*, szerk. B. Nagy Margit (Bukarest: Kriterion, 1984), 262. A kő a következő évszázad folyamán a földbe süllyedt. Előkerülése után Doina Doroftei közölte – Orbán Balázs nyomán – a feliratot: Doina Paula Doroftei, *Inscripţii în limba latină din bisericile României, din perioada 1290-1850, cu privire specială asupra bisericilor maghiare din Transilvania* (Bukarest: Editura Muzeului Naţional al Literaturii Române, 2013), 207-209.

4 Orbán, *Székelyföld*, 4.kötet, 59.

5 A fordítás kapcsán hálásan köszönöm Cristian Gaşpar segítségét.

6 Entz Géza, *Erdély építészete a 14-16. században* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996), 43.

7 Entz, *Erdély építészete*, 137.

8 Soós Zoltán és Győrffy Zalán (Maros Megyei Múzeum) ásatásáról egyelőre csak egy rövid közlemény jelent meg: Soós Zoltán, „Sânvăsii / Nyárádszentlászló (Găleşti / Nyárádgálfalva), MS Biserica Unitariană / Unitárius templom / Unitarian church," in *Panorame istorice. Situri arheolo-*

gice şi monumente din Transilvania în fotografii aeriene / Történelmi látképek. Erdélyi régészeti lelőhelyek és műemlékek légi felvételei / Historical Landscapes. Aerial Photographs of Transylvanian Archaeological Sites and Monuments, szerk. Berecki Sándor, Czajlik Zoltán és Soós Zoltán. Catalogi Muzei Marisiensis, Seria Archaeologica 1. (Budapest - Târgu Mureş: L'Harmattan - Editura Mega, 2012), 93. A szerző szerint a 12. századi templom egy bencés nemzetségi monostorhoz tartozhatott.

9 Entz, *Erdély építészete*, 201.

10 Kelemen, „Nyárádmenti műtárgyak," 262.; Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance (1460-1541)* (Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, 1943), 148. és 261. kép.

11 Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi* (Kolozsvár: Teleki László Alapítvány, Polis Könyvkiadó, 2002), 327.

12 A szentély freskóit, amelyek a Megváltót, az evangelistákat, az apostolokat és szentek alakjait ábrázolják, 1896-ban Kelemen Lajos fedezte fel, és szintén a 2000-es években tárták fel őket; helyreállításukra 2015 után került sor. Lásd „Nyárádszentlászló, unitárius templom – Erdély," Rómer Flóris Terv. Megújuló magyar műemlékek a Kárpát-medencében, Miniszterelnökség Kulturális Örökségvédelemért Felelős Helyettes Államtitkár Titkársága, letöltve 2018. szeptember 30. http://www.romerterv.hu/muemlekeink/nyaradszentlaszlo-unitarius-templom-erdely/

13 A helyszínen az ásatásokat vezető Soós Zoltán szóbeli közlése, köszönet érte.

14 Binder Pál, „Sügérek és Sigerusok," *Művelődés* 31, no. 10 (1978): 51.

15 Binder, „Sügérek és Sigerusok," 51.

16 Binder, „Sügérek és Sigerusok," 51.; Balogh Judit, *Székelyföldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16. század második felében* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 67, 48. jegyzet, 207.

17 Bíró Vencel, *Erdély követei a Portán* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1921), 115.

18 Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540-1690* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 321, 323.

19 Trócsányi, *Erdély központi kormányzata*, 322.

20 Binder, „Sügérek és Sigerusok," 51.

21 1641-ben I. Rákóczi György gazdátlannak tartja ("deserta") és újra eladományozza. Binder, „Sügérek és Sigerusok," 51.

22 Balogh Judit, *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2005), 64, 122.

23 Apor Péter erdélyi főnemesekről írt verseiben Sigér János és Zsigmond mellett egy Sigér Farkas nevű családtagot is említ, de róla csak az derül ki, hogy Apor születése előtt élt. Báró Apor Péter, „Syntagma et syllabus mortuorum," in *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 36.: Br. Apor Péter verses művei és levelei, 1676-1752*, szerk. Szádeczky Lajos (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903), 125, 140, 161. Sigér Zsigmondot említi még Bethlen Farkas, *Historia de rebus Transsylvanicis*, 5. kötet (Cibinium [Nagyszeben]: Typis Martini Hochmeister, 1789), 408.

24 Emil Sigerius (1854–1947), a nagyszebeni történész kutató készítette el családja leszármazási tábláját, és legtávolabbi őseként Johannes Siger de Szentlászlót határozta meg, akit Binder Pál azonosított a nyárádszentlászlói Sigér Jánossal. Binder, „Sügérek és Sigerusok," 50.

25 Bartholomaeus Sygerus Coronensis 1594-ben Brassóban, 1595-ben Wittenbergben tanult, 1597-ben disputált. 1602-1616 közt lelkipásztor volt Feketehalomban, 1616-ban halt meg. Testvére, Johannes is lelkipásztor volt, 1610–11-ben tűnik fel Wittenbergben. 1613–16 közt prédikátor Brassóban, 1616-tól Vidombákon. 1643-ban halt meg. Még egy Johannes Sigerius tanult 1666-ban Wittenbergben, aki később orgonista, és a városi tanács tagja lett Brassóban. Lásd Szabó Miklós és Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700* (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1992), 28, 110, 131. Az utóbb említett Johannes portréja fennmaradt, a rajta látható nemesi címer nem felel meg a síremlék ábrázolásának. Radu Popica et al., *Portretele Patriciatului Săsesc din Braşov. Un capitol de Artă Transilvăneă / Bildnisse sächsischer Patrizier aus Kronstadt. Ein Kapitel siebenbürgischer Kunst* (Braşov: Editura Muzeului de Artă Braşov, 2013), 59, Kat. No. VI.

26 Apor, „Syntagma et syllabus mortuorum," 156.

27 Nagy Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 1. kötet (Pest: Beimel és Kozma, Ráth, 1857), 278.

28 Az Orbán Balázs által feljegyzett hagyomány szerint a környékbeliek Sügér király váraként ismerték, és a 19. század elején még romjaiban álltak a falai. A szomszédos Nyomát falu melletti Héhegyen Orbán szerint hasonlóan Sügér király palotáját tartotta számon a hagyomány. Orbán, *Székelyföld*, 4. kötet, 59.

29 A szakirodalom és a terepen végzett felmérőmunkám alapján jelenleg 95-100 fennmaradt nemesi síremléket ismerek az Erdélyi Fejedelemség időszakából. A terepmunkát a Magyar Tudományos Akadémia Isabel és Alfred Bader ösztöndíjának támogatásával végeztem, nagyrészt 2011 és 2013 között.

30 A síremlékek az alábbi tanulmányban kerültek közlésre: Roland Melzer, „Die Grabsteine in der Bergkirche von Schäßburg," *Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender, Jahrbuch* (1980): 91–114. Kivétel Martinus és Ursula Theys síremléke, amely közöletlen.

31 Lásd Lővei Pál tanulmányát ebben a kötetben.

A bambergi lovas szobra és Szent István

Veszprémy László*

Nemzeti szórakozásaink között a névtelen történetíró, Anonymus azonosítása után előkelő helyet foglal el a bambergi, szintén névtelen lovas szobor lovasának azonosítása. A kora újkortól kezdve a helyi bambergi történeti emlékezet meg volt győződve arról, hogy első királyunk járt Bambergben és Gizellával kötött esküvőjét megelőzően ott is keresztelték meg. Látszólag ez a hagyomány a Szt. Henrik-legenda mellett a híres bambergi lovas szobornak Istvánnal való azonosítása nyomán is kialakulhatott, ám valójában inkább fordítva történhetett, s jelen írásban ennek próbálunk a nyomára jutni.

A bambergi székesegyházban álló lovas szobor mára az egyik legfőbb helyi turisztikai látványosság, amit a szobor unikális jellege és a lovas rejtélyes kiléte kellőképpen indokol.[1] Nem tudjuk, hogy mikor készült el, illetve állították fel a szobrot, a művészettörténészek joggal az ún. Ekbert-dóm 13. század első harmadában való építéséhez, az 1220-as évekhez kapcsolják, a dóm újraszentelésének 1237. május 6-i dátumához. E datálást támogatja a reimsi egyik királyszoborral, az ún. II. Fülöp Ágost szoborral való szembeszökő hasonlóság. A lovas kilétéhez könnyebben jutnánk közelebb, ha a középkori leírásokban említést tettek volna róla, s kiderülne, hogy a kortársak kivel azonosították a lovast. Sajnos semmiféle utalást nem találunk erre. A székesegyház szobrai közül egyedül Szent Dénes szobrának maradt fenn egy 16. század második felében készült rajza.[2]

Többen, így Anja Grede is egy 16. század végi nyomtatványban, Jakob Ayrer nürnbergi költő művében találták meg Szt. István bambergi megkeresztelkedésének első említését, az eseményeket anakronisztikusan Eberhard, az első püspök idejébe helyezve (1007–1040).[3] A műben azonban a lovasról nincsen szó. Ebből akár arra is lehetne következtetni, hogy először – talán a scheyerni Szent István hagyomány hatására, vagy éppen azzal rivalizálva – István helyi megkeresztelkedésének és házasságának a hagyománya alakult ki.

Az Augsburghoz közeli Scheyern azért is fontos, mert ennek a hagyománynak az alakulását forrásokkal tudjuk alátámasztani. A scheyerni kolostor ekkorra a Wittelsbach hercegek temetkezési helye lett: már Wittelsbach I. Ottó és felesége, Looni Ágnes ott találtak örök nyugodalmat. Rangosabb házasságot kötnie elsőként I. Lajosnak sikerült, amikor 1204-ben elvette a cseh herceg leányát, Ludmillát, míg 1245 körül XIII. Henrik bajor herceg (1255–1290) IV. Béla leányát, Erzsébetet. A helyi Szt. István-hagyomány is a Wittelsbachok uralmi legitimizációjának keretein belül magyarázható. Ebben a vonatkozásban válik értelmezhetővé, hogy miért éppen Scheyernben alakult ki és maradt fenn István és Gizella itteni házasságkötésének hagyománya, melynek egyébként a 13. század elején még a helyi forrásokban nincsen nyoma. Az utólagos mondaképződést látszik bizonyítani az a tény is, hogy a helyi hagyományban és forrásokban különböző korokban élt személyek (Werner-Berthold, Szent Ulrich, Szent Adalbert, Gizella, Szent István) kerülnek egymás mellé, akik életükben biztosan nem találkozhattak.[4]

A Szent Istvánnal való azonosítás

Még ennél is meglepőbb, hogy az első, az azonosítást megkísérlő részletesebb leírás 1729-ből maradt ránk, s ez a lovast már rögtön Szent István királyként határozza meg. Egyáltalán, ez a lovas szobor első említése az írott forrásokban. Szerzője Franz Ernst Brückmann wolfenbütteli orvos volt, akinek műve 1725-ös bambergi látogatását követően, 1729-ben jelent meg Wolfenbüttelben.[5] Brückmann személye annál érdekesebb, mivel néhány évvel korábban Magyarországon is járt,

* Hadtörténeti Intézet; Pázmány Péter Katolikus Egyetem; Közép-európai Egyetem, Budapest

► **1. kép.** *A bambergi lovas (forrás: Wikimedia Commons, ©Tilman2007, https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Bamberger_Dom-Bamberger_Reiter.JPG)*

éppen 1724-ben, s így affinitása lehetett a magyar történelem szereplőihez.[6] Pozsonyi útleírásában valóban elmeséli a magyar szent korona eredetét, rögtön két változatban is, s a magyar felfogással egyezőn Szt. Istvánt nevezi meg a kereszténység elterjesztőjeként.[7] Kiderül, hogy a koronára és a városra vonatkozó szakirodalmat ismeri, így Bél Mátyás és Martin Schmeitzel műveit, valamint Edward Brown útleírását.[8] Bizonyos, hogy az utazó 1725-ben egy kikristályosodott helyi, bambergi hagyományt rögzített művében, amelyet alá tudott támasztani korábbi magyarországi utazásán szerzett tapasztalataival.

A bambergi hagyomány kialakulásában, a szobornak a magyar királlyal való azonosításban persze szerepe lehetett a 17. században a törökellenes harcok miatt is megélénkülő Magyarország iránti érdeklődésnek. Az azonosítás története szempontjából fontos forrás egy 1784/85. évi számla, amikor a káptalan javítást rendelt a szobron, amelyet lovagló Szent Istvánként jelöltek meg.[9] Az első, Szent Istvánnal foglalkozó jezsuita iskoladrámát egyébként 1618-ban mutatták be Bambergben,[10] amit még továbbiak (1751, 1768) követtek.[11] Az iskoladrámák jól mutatják a Magyarország és Szent István iránt megnyilvánuló érdeklődést a dél-német térségben.[12] A helyszínek tekintetében a város kiemelt helyet foglal el, sőt Bambergben mindhárom darab témája Szent István volt.[13] Egy 1722-es eichstätti darab tartalma alapján sejthetjük, hogy Bambergben is István és Gizella házassága volt a központi téma.[14]

A helyi bambergi hagyományban is szívósan élt a magyar szent királlyal való azonosítás. 1842-ben jelent meg a bambergi mondák könyve, amely amellett érvelt, hogy Gizellával, a későbbi II. Henrik császár testvérével való eljegyzésére itt került sor, s talán ezzel egy időben István megkeresztelkedésére is.[15] Ezzel teljes összhangban 1834-től a bambergi útikönyvek is a Szt. Istvánnal való azonosítást követik.

A 19. század folyamán, különösen a század végétől a bajor nemzeti szellem és önazonosság történeti kutatása a bambergi dóm szempontjából is meghatározó lett. A nemzetiszocialista időkben a szobrot a germán faj jelképévé tették, s a magyar azonosítás háború utáni népszerűségét a szakirodalom éppen az erre való reakcióként is értelmezi.[16]

A számtalan azonosítási kísérletet a szakirodalom gondosan számon tartja: a dóm társpatrónusa, Szent György mellett a királyok és császárok közül Nagy Konstantint, II. Szent Henriket, a dómban nyugvó III. Konrádot, II. Frigyest, utóbbi esetében Jeruzsálem békés megszerzésére utalva (1229), elfeledkezve arról, hogy korábban a pápa kiátkozta. Alaposan kidolgozott elmélet támogatta meg a királyok királya, azaz a Messiás koncepciót is.[17]

A Szent Istvánnal való azonosítás hagyománya és forrásai

A magyarországi szakirodalom érthetően igen hamar felfigyelt a bambergi lovas szobor Szent Istvánnal való azonosítására, s azt érthetően nagy örömmel elfogadta.[18] Különösen az 1938-as Szent István évforduló időszakában látott napvilágot számos írás, még a szakemberek által készítettek is inkább népszerűsítő, ünneplő jelleggel.[19] Lepold Antal 1938-ban úgy fogalmazott, hogy „A legméltóbb emlék, amelyet az egyház Szent Istvánnak a XIII. században emelt, a bambergi székesegyháznak fából [sic!] faragott lovas szobra… a régi tradíció és ikonográfiai érvek

Szent István mellett tanúskodnak… A német népnek minden csodálata benne van a fejedelmi vőlegény iránt, aki a hercegnőt nőül vette…”.[20]

A Szent Istvánnal való azonosítást támogató elmélet jól ismert és kétségbe vonhatatlan történeti tényeken nyugszik. Így mindenekelőtt Istvánnak a bambergi püspökséget megalapító II. Henrik császár testvérével, Gizellával kötött házasságán, amely Henriket egyúttal a magyarországi keresztény térítésben is meghatározó szerephez jutatta. Ezt a hittérítő szerepet Henrik 12. század elejei legendája és maga a kanonizációs bulla is határozottan rögzítette, olyan nagy hatással, hogy a német krónikák legtöbbje a magyar kereszténység megszületését nem Istvánnak, hanem Gizellának tulajdonította.[21] Sőt, már a székesegyház 1012. május 6-i felszentelésén ott volt a magyarok érseke, Ascherius.[22] Nemkülönben fontos érv a dómot építtető Ekbert püspök személye (püspök 1203–1237), aki a magyar királyné, Gertrúd testvéreként rokonságba került az Árpádokkal. Mindehhez még megjegyzendő, hogy férje halála után 1228 tavaszán (Szent) Erzsébet Ekbertnél időzött Bambergben.[23]

Ugyanakkor a magyar elmélet ellenzői azt hangsúlyozzák, hogy Istvánnak Bambergben nem volt számottevő kultusza, oltárt sem szenteltek neki,[24] az ünnepi alkalmakkor a protomártír István oltárát vették igénybe, sőt, az ereklyekatalógusban sem találunk kiemelt érdeklődést iránta. Magyar szent, Szent László ereklyéjét, vélhetően a magyar szent királyok ereklyéinek részeként először 1331-ben említik a michelsbergi kolostorban – a püspöki magánmonostorban (Eigenklosterben), de mégsem a dómban – egy kápolna felszentelésekor.[25] Szent István középkori helyi tiszteletének leglátványosabb bizonyítéka a bambergi prépost, Leupold von Egloffstein 1333. április 23-i oklevele, amelyhez többen az István tisztelet kezdetét is csatolni szeretnék.[26] Ebben a prépost misealapítványt tett István, valamint rokonai, Henrik és Kunigunda javára.

Új megközelítések

A legutóbbi művészettörténeti elemzést Dorothea Diemer publikálta (2014) 2017-ben. Utalt arra, hogy a lovassal hagyományosan környezetéből kiragadva foglalkoztak, sokszor igencsak népszerűsítő, hobbitörténész színvonalon.[27] A liturgikus térben próbálja elhelyezni a szobrot, s egy olyan szoborcsoportot rekonstruálni, amelyben helye lehetett egy világi lovasnak. Számos érve közül meggyőző, hogy mivel az északi hajóban felállított szobrok közül egyik sem áll feltételezhető eredeti helyén, így ugyanez a lovas szoborról is elképzelhető. Arra gondol, és forrásokkal igazolja is, hogy az új templom felszentelése, 1237 körül a pénz elfogyott, s a szobrászati elképzelések csak töredékesen valósultak meg. A lovas így magában maradhatott és talán hosszú utat járt be, amíg mai helyére került. A pénz elfogyását bizonyítja, hogy Ekbert püspök és utóda, egyben rokona, Poppo alatt az egyház számos birtokát, sőt kincsét is el kellett zálogosítani. A lovas szobor Diemer értelmezésében egy háromkirályok jelenet része volt, amely a szentélyrekesztő falon (Lentner) helyezkedett volna el.[28]

Összességében megállapítható, hogy a legújabb szakirodalom alapvetően új szempontok alapján, komplexen, a dóm művészettörténeti kontextusában közelíti meg a kérdést. Alapvetően elfogadhatónak tűnik az a megállapítás, hogy a lovas személyének vitán felüli azonosítása annak felállítása pillanatában, a 13. század elején, – a források hiányában – ma már lehetetlen. A művészettörténeti párhuzamok, illetve egy világi uralkodó templomi, liturgikus térben való elhelyezésének hiányzó párhuzamai ugyanakkor az ellen szólnak, hogy itt egy konkrét evilági uralkodót sejtsünk a korabeli megrendelő szándéka mögött. A szobor nyilvánvalóan egy nagyobb szoborcsoport részét alkothatta, amely mára nem maradt fenn, és lehet, hogy el sem készült teljesen. Ebből következően jelenlegi felállítási helye az eredeti koncepcióhoz képest mindenképpen másodlagosnak tekinthető.

A történeti kutatás lehetősége így a 13. század első harmada és a szobor legkorábbi újkori azonosításának ideje (1725/1729) közötti évszázadokra korlátozódik. Tudjuk, hogy Bambergben Szent Istvánnak folyamatos ismertsége, majd tisztelete, egyházi kultusza alakult ki, legalábbis a 13. század óta. Ez alapvetőn a dóm alapítójának, Henrik kanonizációjának (1147), annak legendájában való hangsúlyos említésének, a scheyerni István-Gizella hagyománynak,[29] majd István és a magyar szent királyok ismeretlen időpontban, vélhetően Ekbert püspöksége idején, a 13. század elején Bambergbe eljutott ereklyéinek, illetve a

bambergi prépost 1333-as misealapítványának tulajdonítható.

Az azonban bizonyos, hogy a 15. század végére dél-német területen a magyar történelem és annak alakjai iránti érdeklődés addig soha nem látott szintet ért el.[30] Ez megalapozhatta, hogy a 16–17. század folyamán, legkésőbb a török visszahódító háborúk idejére meggyökerezhessen a szobor Szent Istvánnal történő azonosítása. A bambergi lovasban joggal látjuk Szent István királyunkat, de csak azzal a megszorítással, hogy a vele való helyi, bambergi azonosításra a késő középkorban vagy már csak az újkorban kerülhetett sor.

Jegyzetek

1 Újabban Dorothea Diemer, „Der Reiter und Kindheit-Christi-Szenen für den Ostlettner. Neue Überlegungen zur Skulptur im Bamberger Dom," *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 68 (2014 [2017]): 79–156.; Anja Grebe, „Der Bamberger Reiter im Kontext der mittelalterlichen Reiterskulptur," in *Der Bamberger Dom im europäischen Kontext*, szerk. Stephan Albrecht (Bamberg: University of Bamberg Press, 2015), 193-242.; Assaf Pinkus, *Sculpting Simulacra in Medieval Germany, 1250–1380* (Farnham: Ashgate, 2014); Otto Spälter, „Der vergessene Christus oder: abermals der Bamberger Reiter," *Bericht. Historischer Verein Bamberg für die Pflege der Geschichte des Ehemaligen Fürstbistums* 143 (2007): 59–120.; Achim Hubel, „Der Bamberger Reiter. Beschreibung, Befundauswertung, Ikonographie," uo., 121–157.

2 Spälter, „Der vergessene Christus", 61-63. Szent Dénesre Diemer, *Der Reiter*, 102.

3 Grebe, „Der Bamberger Reiter," 196.; Diemer, „Der Reiter," 83. Hivatkozott mű: Jakob Ayrer, „Tragedia vnd Gantze Histori von Erbauung vnd Ankunfft der Stadt vnd Stiffts Bamberg," in uő, *Opus Theatricum. Dreißig Ausbündtige schöne Comedien und Tragedien* [...] (Nürnberg, 1618), kül. fol. 138^{r}–142^{v}.

4 Felmerült Scheyern esetében is, hogy folyamatos, a 11. századig visszanyúló hagyományra megy vissza, ami azonban, a bambergihez hasonlóan, nem bizonyítható, vö. Veszprémy László, „A scheyerni középkori forráscsoport," *Századok* 141 (2007): 991–1010.

5 Franz-Ernst Brückmann, *Epistola itineraria octava sistens Memorabilia Bambergensia*, (Wolfenbüttel, 1729), 3. Vö. Spälter, „Der vergessene Christus," 63. Fordításban: „Van azonban (a templomnak) egy másik ismertető jele is, nevezetesen egy szobor, amely Magyarország bátor királyát, Szent Istvánt ábrázolja, lovagolva egy tüzes és eleven lovon, abban a pillanatban, amint Bambergbe ellovagolt, hogy meglátogassa Henrik császárt."

6 Diemer, „Der Reiter," 80. Hivatkozott mű: F. E. Brückmann, *Epistola itineraria XCIC sistens Memorabilia Hungarica* (Wolffenbüttel, 1741); Wolfram Kaiser, „Der Arzt Franz Ernst Brückmann und seine ungarische Reise von. 1724," *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes de Historia Artis Mediciae* 125 (1989/90): 87-94.

7 Útleírását városonként, füzetekben jelentette meg. Uő, *Epistola itineraria XLVIII s memorabilia Posonienia* (Wolffenbüttel, 1736), fol. 5^{v},6^{r} és 8^{v}.

8 Martin Schmeitzel, *De insignibus vulgo clenodiis regni Hungariae ut et ritu inagurandi regem Hungariae* (Jena, 1713), uő, *Commentatio historica de Coronis* és uő, *Regni Hungariae coronae*. Jena, 1712. Brownra lásd Veszprémy László, szerk., *Szent István és az államalapítás* (Budapest, Osiris, 2002), 187–189.

9 A forrásokkal Hubel, „Der Bamberger Reiter," 148.

10 Jean-Marie Valentin, *Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, I–II (Stuttgart: A. Hiersemann, 1983), 796.

11 Georg Schreiber, „Stephan I. in der deutschen Sakralkultur," *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4 (1938): 191-240, itt 223.; uő, „König Stephan der Heilige in der deutschen Hagiographie und im Schuldrama," *Zeitschrift für katholische Theologie* 62 (1938): 502–536.

12 Tüskés Gábor és Knapp Éva: „Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon," *Irodalomtörténeti közleménynek* 111 (2007): 347.

13 Uo., 348–352.

14 Idézi Tüskés és Knapp uo., a vonatkozó hely Elida Maria Szarota, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare*, I–III (München, Fink, 1979–1983), I/2 1732/a.

15 Andreas Haupt, *Bamberger Legenden und Sagen* (Bamberg, Reindl, 1842), 141. „Fényesen által lovagolt az istenháza oszlopsorain, – ki ne bocsátaná ezt meg a pogánynak, – belovagol a fejedelmek ajtaján – és lovagol egészen a kórusig. – A magyar ló meglátja a gyertyafényt és megriad, – hogy itt megszentelt földre lép, saját lova tanítja az urat.) Ford. Ambrózy-Migazzi Lajosné, in Adam (Ádám) Senger, „A bambergi császári dóm lovasa," *Napkelet* 8, no. 2 (1930): 179.

16 1935-ben „Denkmal des ewigen Deutschen"-ként értelmezték, amit azután Adam Senger püspök éppen a Szent István-i azonosítással igyekezett tompítani. Werner Zeißner és Josef Urban, szerk., *Das Bistum Bamberg in Geschichte und Gegenwart. Der Dom zu Bamberg* (Bamberg: [K. n.], 1997), 20.

17 Lásd az első jegyzetben felsorolt szakirodalmat.

18 A hazai irodalomban Berthold Riehl ültette el a Szent Istvánnal való azonosság hitének magvát. Berthold Riehl, „A bambergi dóm lovasszobráról," *Archaeologiai értesítő* 15 (1895): 77–78.

19 A tanulmányok közös jellemzője, hogy érveiket mind a közös történelmi kapcsolatokra alapozzák, vagy olyan megmosolyogtató érvre, mintha a ló hungaricum lenne. Az utóbbit képviseli Hubel, „Der Bamberger Reiter," 152. Hubel véleményét a jubileumi 2002-es katalógusban is megismételte: Josef Kirmeier et al., szerk., *Kaiser Heinrich II, 1002–1024* (Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, 2002), 402–405. E katalóguscikk ismét évekre a Szent István-i azonosítás mellé állította a közvéleményt.

20 Lepold Antal, „Szent István király ikonográfiája," in Serédi Jusztinián, szerk., *Szent István emlékkönyv,* I–III (Budapest: Szent István Társulat, 1938), III, 122–123. Összefoglalóan újabban Végh János, „A bambergi lovas – mégis Szent István," *Új Művészet* 5, no. 7-8 (1994): 90–94. Gerics József, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban* (Budapest: METEM, 1995), 71-76.

21 Renate Kroos, „Liturgische Quellen zum Bamberger Dom," *Zeitschrift for Kunstgeschichte* 39 (1976): 143.; reprint: Dethard von Winterfeld, *Der Dom in Bamberg*, I (Berlin: Gebr. Mann, 1979), 160-208.). A kanonizációs bulla (1146 márc. 14.) is említi Istvánt: *de conversione regis Stephani et totius Hungariae Domino cooperante, per eum facta*, Idézi Senger, „A bambergi," 180.

22 Wilhelm Deinhardt, *Dedicationes Bambergenses, Text des Domweiheberichtes* (Freiburg: Herder, 1936), Nr. 2. 4–5.

[23] Hubel, „Der Bamberger Reiter," 150.; Ortrud Reber, „Die heilige Elisabeth von Thüringen und das Bistum Bamberg," *Bericht. Historischer Verein Bamberg für die Pflege der Geschichte des Ehemaligen Fürstbistums Bamberg* 142 (2006): 47–63.

[24] Vö. Renate Baumgärtel-Fleischmann, *Die Altäre des Bamberger Domes von 1012 bis zur Gegenwart* (Bamberg: Bayer. Verlag-Anstalt, 1987).

[25] Deinhardt, *Dedicationes*, Nr. 51 34–35., Nr. 66, 42–43.

[26] Staatliche Archive Bayerns, Staatsarchiv Bamberg, StABa U Bamberg 2106, kiadása megjelenés alatt.

[27] A kritikus művészettörténeti eredményeket követi Pinkus, *Sculpting*, 50–59.

[28] Diemer, „Der Reiter," 137–146.

[29] Veszprémy, „A scheyerni középkori forráscsoport," 991–1010.

[30] László Veszprémy, „Die Ungarische Chronik des 14. Jhs. als Quelle für die nicht ungarländischen Geschichtsschreiber des 15–16. Jahrhunderts," in *Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th – 17th centuries)*, szerk. Dániel Bagi et al. (Pécs: PTE, 2018) (megjelenés alatt).

A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány

Takács Miklós*

Rövid tanulmányunkban egy olyan kőemléket elemzünk, amely a pétervárad-tekiai Havas Boldogasszony kegytemplomban (szerbül/horvátul: *Petrovaradin-Crkva Snežne / Snježne Gospe* na *Tekijama*, Novi Sad, RS) található, a hajó északi falába, a fal belső síkjába falazva.[1] A tekiai Havas Boldogasszony kegytemplom az Északkelet-Szerémség egyik legfontosabb katolikus kegyhelye, amelyet a környék horvát és magyar hívei látogatnak, illetve 1945 előtt a német ajkúak is.[2]

A kegytemplom augusztus 5-i búcsúja összeköti a Szűzanya-kultuszt az 1716. augusztus 5-i pétervárad csata emlékezetével.[3] A csata napjának hajnalán a török sereg által ostromlott Pétervárad heves vihar zúdult, sőt hó is esett. A hóvihart a várat felmenteni igyekvő, Savoyai Jenő parancsnoksága alatt álló keresztény sereg tagjai támogató égi jelnek, az ókeresztény korban feljegyzett Havas Boldogasszony-napi csoda megismétlődésének, és így a Szűz Mária értük való közbenjárásának fogták fel. Savoyai Jenő e csatában – a hadtörténelemben szinte példátlan módon – a Dunán átkelve támadta oldalba az ostromgyűrűt bezárni igyekvő oszmán-török sereget. Merész lépésével gazdag katonai karrierjének utolsó, és egyben egyik legfényesebb győzelmét aratta. A török sereget e váratlan hadmozdulat oly mértékig futásra kényszerítette, hogy még parancsnoki harcállásukat is sikerült elfoglalni. Így a török parancsnok, Damad Ali nagyvezír sátra is Savoyai Jenő seregének zsákmányává vált.

A kőfaragvány leírása

Bár a tekiai Havas Boldogasszony kegytemplom jelen formájában egy 1881-es keltezésű, neoromán épület,[4] több korábbi részlet is felfedezhető rajta. Egy helyi hagyomány szerint a templom apszisa egy derviskolostor, egy tekke dzsámijának a maradványa, erről kapta volna a hely a *pluralia tantum* alakban szereplő szerb/horvát *Tekije* nevet. Szintén e hagyomány szerint a török-kori tekke átalakítása mellett nemcsak az apszis kupolaépületet idéző alakja szól, hanem főtengelyének délkeleti iránya is. Ezen irány következtében csatlakozik a sajátos szentélyhez a hosszház oly módon, hogy hosszanti tengelyük egy tompaszöget zár be.

A kegytemplom sajátos térszerkezetű apszisához kapcsolódó – és egy ellenőrző ásatás, illetve falkutatás előtt sajnos csak történeti narratívaként kezelendő – hagyománynál jóval kevésbé közismert, hogy a templom belsejében, a hajó északi falába falazva egy olyan építési felirat található, amelyet egy fekvő téglalap alakú, reneszánsz ízlésű kőfaragványba faragtak bele (1. kép).[5] A faragvány anyaga tömött fehér mészkő. A jobb alsó sarkán kicsit sérült faragvány szélessége 162 cm, magassága 41 cm, vastagságát befalazott volta miatt nem lehet megállapítani. Díszítésének központi eleme egy, az itáliai reneszánszban meghonosodott, lófej alakú címerpajzs, rajta egy hatágú csillaggal. A címerpajzsot egy, talán tölgyfalevélként azonosítható levelekből álló koszorú veszi körbe. Ha ezen azonosítás helyes, a levelek között felbukkanó, kerekded, közepükön fúrt lyukkal is tagolt termések makkok ábrázolásai. A koszorút alján és tetején egy-egy szélesebb, két oldalán pedig egy-egy keskenyebb szalag köti át. Az oldalakat átkötő szalagok továbbfodrozódnak, egy-egy kör alakban fonódó mintát rajzolva ki, majd két-két bojtban végződnek. A kő faragásmódja jól képzett és jó térlátású mesterre utal, aki mind a részletek nagyfokú plaszticitását, mind pedig a szalagok szimmetrikus elrendezésének problémáját jól meg tudta oldani.

A két szalag által körbe fogott, eredetileg talán üres mezőkbe[6] a templom felújításakor egy nyol-

* Régészettudományi Intézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; Régészeti Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

► **1. kép.** *A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány, az 1881-es befalazás során megállapított irányának megfelelően (forrás: „Pétervárad-Tekia," Búcsújárás honlapja, http://bucsujaras.hu/tekia/index.html)*

csoros chronostichont véstek bele, a verset két, négy-négy soros részre osztva. A vers a templomot felújító Szűzanya-tisztelők fogadalmának a teljesülését dicséri, és egyben a templom neoromán felújításának az időpontját, az 1881-es évet is megadja.[7] A lófej alakú pajzs helyzete alapján az is világos, hogy a kő irányát a chronostichon felvitelekor félreértették, a vízszintes síkot 180 fokkal megfordították, és a verset a lefelé fordított faragványra vésték fel. A feliratot felvéső kőfaragót talán az téveszthette meg, hogy a kőfaragványnak csak az egyik szélesebb oldalán van háromtagú lemezből álló keretelés. A kőfaragó tévesen ezt tekinthette a kő felső lezárásának, de a címerpajzs állása alapján nem lehet kétséges, hogy a keretelés az alsó lezárás. A címertanba a ló fejét díszítő fémlemez oly módon került be, hogy megmaradt eredeti állása, vagyis az ilyen típusú címerpajzs felső harmadában, a képzeletbeli lófej képzeletbeli szemeinek a vonalában a legszélesebb (2. kép).[8]

A kőfaragvány 1881 óta votív kőként funkcionál, eredetileg talán egy ajtónyílás szemöldökköve vagy esetleg (kevésbé valószínű módon) egy kis méretű kandalló párkánya lehetett. A rendeltetés eldöntését segíthetné, ha ismert lenne a kő hátsó, illetve alsó síkja, a faragás módja, illetve a koromfoltok megléte vagy hiánya miatt. A kőfaragvány stíluskritikai alapon a 15. század végére, 16. század elejére datálható; a keltezést az alább kifejtendő értelmezés alapján a 16. század elejére szűkíthetjük.

Értelmezés

A kő elemzésének egyik alapkérdése a címeralak, a hatágú csillag értelmezése. E címeralak valószínűleg nemcsak a középkorban hordozhatta a kő „mondanivalójának" egyik lényegi elemét, hanem a 19. század végén is éppen e csillag miatt válhatott a faragványból votív kő. A 19. századi átértelmezés fejthető meg könnyebben. Joggal sejthető, hogy a tekiai kegytemplom átépítését és megnagyobbítását nagy odaadással szervező Ilija Okruglić[9] pétervárad apátplébános, költő és lelkes horvát hazafi e csillagban az úgy nevezett illír vagy horvát esthajnalcsillagot[10] (Danica Ilirska / Hrvatska) ismerte fel. Emiatt a számára hangsúlyosan horvát szimbólum miatt találhatta méltónak a faragványt ahhoz, hogy az épületfelújítás latin chronostichonját hordozza.

Szinte mondani sem kell, hogy a csillagábrázolásból Ilija Okruglić által kikövetkeztetett értelmezés egészen egyszerűen irreleváns a középkori Magyar Királyság viszonyrendszerében, amelyhez a Szerémség az 1526 előtti évszázadokban, tehát a kő megfaragásának idején is tartozott. Sokkal közelebb járhatott az igazsághoz Horváth Alice, aki a délvidéki, 15-16. századi várépítkezésekről írott kandidátusi értekezésében Frangepán-címerként értelmezte a tekiai kőfaragványt díszítő, lófej alakú címerpajzs felső harmadát díszítő, hatágú csillagot.[11] Értelmezése valószínűnek tűnik, még akkor is, ha a hatágú csillag a Frangepánoknak csak az egyik, ritkább címeralakja volt.[12] Horváth Alice-t bizonyára az is segítette a hatágú Frangepán-címer-

► **2. kép.** *A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány, az eredeti irányának megfelelően (forrás: „Pétervárad-Tekia," Búcsújárás honlapja, http://bucsujaras.hu/tekia/index.html)*

ként való azonosításban, hogy e család jelentős szerepet vitt a késő középkori Dél-Magyarország életében:[13] 1503 és 1520 között Frangepán Gergely volt a bács-kalocsai érsek.[14] Horváth Alice azonosítása mellett talán az is felhozható, hogy a kőfaragvány két oldalát díszítő, fodrozódó szalagok olyan bojtokban végződnek, amelyekkel a követ kifaragó mester talán az érseki kalap bojtjaira kívánt emlékeztetni.

A kő történeti kontextusának a megfejtéséhez akkor jutunk közelebb, ha felvetjük a kérdést, hol állhatott az az épület, amelynek belső terét a középkor végén e kőfaragvány díszítette. Egy másodlagos helyen levő faragvány esetében az eredeti helyszín azonosítása általában bizonytalanságokkal jár, ezek mértéke azonban a jelen esetben nézetünk szerint minimális, mivel a tekiai kegytemplom körzetében, azaz az Északkelet-Szerémség 15-16. századi épületállományában csak egyetlen helyszín vehető számba: a pétervároadi vár, pontosabban az 1526-os elestéig még erődített ciszterci monostor.[15] Ezen azonosításból legalább két további tény következik. Egyfelől Horváth Alice értelmezése egy további érvvel gyarapszik: Frangepán Gergely, Bács-kalocsai érsekként a pétervároadi apátság kommendátori tisztségét is viselte.[16] Másrészt pedig egy további, igaz,bizonytalan adatot kapunk, amely a pétervároadi erődített monostor területén a 16. század elején folyó építkezések mellett szól. A pétervároadi (eredeti nevén: bélakúti) ciszterci apátságról 1987-ben megjelentetett összefoglalásunkban még arról írtunk, hogy a vár megerősítése az 1526-os ostrom előtti évtizedekben elmaradt.[17] Az eltelt évtizedekben azonban közlésre került egy olyan forrás, amely arról tanúskodik, hogy II. Ulászló király (1490-1516) igenis szívén viselte Pétervárad megerősítésének ügyét, legalább három ágyút is küldött e várba.[18] A tekiai kőfaragvány, ha a fentebb megfogalmazott interpretációs láncolat igaz, amellett szól, hogy a Bács-kalocsai érsekség is építkezett itt. A reneszánsz díszajtóból vagy kandallóból származó tekiai kő arra enged következtetni, hogy Frangepán Gergely ezen építkezésekkel nemcsak a védművek korszerűsítésére, hanem a vár reprezentativitásának a növelésére is törekedhetett.

Valószínűnek tűnik, hogy a kő kifaragására nem Pétervároadon került sor, hanem azt készen szállították ide. Szintén Horváth Alice elemzése alapján vált ismertté az, hogy az érseki székhelyen Bácsott (Bač, RS) működött egy reneszánsz kőfaragóműhely a 15. század végén.[19] A tekiai kő talán halvány nyoma annak, hogy e műhely Várdai Péter érsek kora után is fennmaradt, és az érsekség más központjaiba is szállított. Végezetül, a kései utókor kutatójaként a tragikus fejlemények ismeretében az is kimondható, hogy a reprezentatív igény megvalósítása Pétervárad esetében zsákutcának bizonyult.[20] Az erődített monostor 1526. július 27-én, kéthetes ostrom után elesett,[21] és az oszmán-törökök a várat azután sem adták fel, hogy főseregük 1526 őszén az ország területét elhagyta.

Jegyzetek

1 A kőemlék egyetlen, rövid közlése: Horváth Alice, „Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon),” *Művészettörténeti Értesítő* 36, no. 1-4 (1987): 78, 43. kép.

2 A kegyhely jelentőségéről lásd: Bálint Sándor, „A délvidéki katolikus népélet forrásai,” Szózat, letöltve: 2018.09.08. http://www.szozat.org/index.php/emlekezet/tartalommutato/8018-balint-sandor-a-delvideki-katolikus-nepelet-forrasai. Lásd még: Jung Károly, „A Tekija Boldogasszony hócsodája az írott források tükrében. Savoyai Jenő Pétervárad-karlócai diadalának háromszázadik évfordulóján,” *Híd* 80, no. 10-11 (2016): 127–162.

3 E csatát röviden összefoglalta magyar nyelven: Varga J. János, „Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétervárad ütközethez,” *Századok* 128, no. 3-4 (1994): 634–649. Beke Margit Pétervárad történetének egésze szempontjából értékeli az 1716-os csatát: Beke Margit, „Pétervárad története a kezdetektől a 18. század végéig,” *Magyar Sion* 7 (2013): 77.

4 A kegytemplomról a Wikipedia horvát nyelvű kiadásában olvasható egy, a tudományos színvonalat is megütő áttekintés: „Tekije (Srijem),” letöltve: 2018.09.08., https://hr.wikipedia.org/wiki/Tekije_(Srijem)

5 Horváth, „Egy magyar humanista,” 78, 43. kép.

6 E körülményre az utal áttételes formában, hogy a 19. század végén talán nem fordították volna el a kő vízszintes síkját 180 fokkal, ha valamilyen felirat e sík pontos irányát számukra is nyilvánvalóvá teszi.

7 A felirat: „GratI VirgInIs CVLtores hoC saCeLLVM noVabIt VrI - CVpVIa - ara saCrIstI atqVe resta VrarVnt – sVIs VotIs LIbenter soLVtIs.” Hálás köszönettel tartozom Dr. Nemerkényi Elődnek a felirat értelmezésében nyújtott segítségért.

8 Gert Oswald, *Lexikon der Heraldik* (Mannheim – Wien – Zürich: Bibliographisches Institut, 1984).

9 Életútjához lásd: „Okruglć, Ilija,” Hrvatska Enciklopedija [Horvát Enciklopédia], letöltve: 2018.09.08. http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44935

10 E jelkép fontosságát leginkább talán az teremthette meg, hogy *Illir*, illetve *Horvát Esthajnalcsillag* néven jelent meg a 19. század első felének legfontosabb horvát mozgalmának, az illírizmusnak a hetilapja, amely egységesítette a horvát irodalmi nyelvet. E folyóirat irodalom-, illetve nyelvtörténeti jelentőségét tekinti át, nagy alapossággal: Maria Rita Leto, „Danica Ilirska i pitanje Hrvatskoga književnoga jezika” [A Danica Ilirska és a horvát irodalmi nyelv kérdése], *Slavica Tergestina* 11-12 – *Studia Slavica* 3 (2004): 163-190. A Danica mai jelentőségét jelzi, hogy az 1991-ben függetlenedett Horvátország címerében a központi címerpajzsot mintegy koronaként övező öt kisebb címer közül a heraldikai jobb oldalon egy horvát esthajnalcsillagból és félholdból álló címerkép van. Kitüntetett helyét a címerleírás azzal magyarázza, hogy a Danica lenne Horvátország legrégibb címere: „Grb Republike Hrvatske” [Horvátország címere], Wikipedia, letöltve: 2018.09.08. https://hr.wikipedia.org/wiki/Grb_Republike_Hrvatske

11 Értelmezése sajnos csak a kiadatlanul maradt kandidátusi értekezésében olvasható teljes terjedelemben: Horváth Alice, „Várak és erődök építészete a középkori Délkelet-Magyarországon a XVI. század közepéig,” Kandidátusi értekezés (Budapest, 1983). Az értékelést kivonatoló cikke viszont csak röviden utal e kapcsolatra: Horváth, „Egy magyar humanista,” 78, 43. kép.

12 A gyakoribb Frangepán-címert közli: Nagy Iván, *Magyarország családai, czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* III (Pest 1858), 237; számozatlan ábra.

13 A család történetének rövid, és máig használható összefoglalása: Nagy, „Magyarország családai,” III, 235-250. Lásd még: „Frankapan (Frankopan),” Hrvatski bibliografski lexikon [Horvát Életrajzi Lexikon], letöltve: 2018.09.08., http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6281; valamint Manfred Stoy, „Frankapani,” Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, letöltve: 2018.09.08. https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=826.

14 Frangepán Gergely személyét elemzi: Érdujhelyi Menyhért, *A kalocsai érsekség a renaissance korban* (Zenta: Kovacsevics Ny., 1899), 106-113. Személyét érdekes módon nem tartja nyilván az egyébként igen alapos Hrvatski bibliografski lexikon [Horvát Életrajzi Lexikon].

15 Történtét, építészeti maradványait egy korábbi munkánkban tekintettük át: Takács Miklós, *A bélakúti / pétervárad ciszterci monostor* (Újvidék: Forum, 1987).

16 A monostor történetét, tisztségviselőinek listáját összeállította Hervay Ferenc Levente, *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria* (Róma–Budapest, Editiones Cistercienses – Franklin Nyomda: 1984), 139–140.

17 Takács, *A bélakúti / pétervárad ciszterci monostor*, 42.

18 A II. Ulászló által küldött hadiszerekre a pétervárad várat 1572-ben meglátogató Ungnád Dávid tesz utalást. Részletesen elemzi e forráshelyet az újabb szakirodalomban: Rasztik Tibor, „A pétervárad apátság leltára 1495-ből,” in *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére,* szerk. Csukovits Enikő (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1998), 207.

19 Horváth, „Egy magyar humanista,” 54–85.

20 E végkövetkeztetést akár egy sajátos túlkövetkeztetésnek, vagy egy olyan megközelítésnek is minősíthetnénk, amely egyetlen kiragadott tárgy tanulságát abszolutizálja. E kritika lehetősége miatt érdemes kiemelni azt, hogy az általunk megfogalmazott következtetés jól egybevág Rasztik Tibor azon következtetésével, amelyet a ciszterci monostor 1495-ös leletárának az alapján vont le. Ide vonatkozó mondatát érdemes szó szerint is idézni: „ …a pétervárad várról is ugyanaz mondható el, mint a korszak legtöbb magyar váráról: felszerelése csak egy hirtelen támadás feltartóztatására és a felmentő sereg megérkezéséig való kitartásra volt elegendő.” Rasztik, „A pétervárad apátság leltára,” 207.

21 Az ostromról szóló tudósítások áttekintése, illetve menetének rövid összefoglalása: Katona Tamás, szerk., *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely feltárásnak régészeti eredményei* (Budapest: Európa, 1976), 141; Takács, *A bélakúti / pétervárad ciszterci monostor*, 43; valamint Beke, „Pétervárad története,” 70-71.

What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order's Church and Castle in Pöide, Livonia

Anneli Randla*

With joy and gratitude I dedicate this paper to József Laszlovszky, the supervisor of my MA thesis at CEU and a good colleague ever since.

The Teutonic Order erected a church and castle in Pöide (Peude) on the island of Saaremaa (Ösel) in medieval Livonia (present-day Estonia) in the first half of the thirteenth century in order to dominate the landscape and represent their power. What one can see today, however, is quite different from their original intentions. This paper looks briefly at the transformations of these buildings and their setting over the centuries, and provides a brief account of the people who were portrayed in the church with the clear aim of preserving their memory.

Currently the church is situated in a flat pastoral landscape, surrounded by trees and, in spite of having lost its spire, it still stands out as a local landmark (Fig. 1). The castle, on the other hand, has disappeared altogether. The site is a relatively inland place: while the seashore is about five kilometres away as the crow flies, the closest harbors are relatively far.

Due to constant rising of the land, the landscape around the church has changed beyond recognition compared to the thirteenth century. At that time the area was an archipelago consisting of islands, islets, and marshy ground, and it was approachable by water. Two landing places and an Iron Age hill-fort were also close by.[1] In the course of the conquest and conversion of the island of Saaremaa during the northern crusades in the early thirteenth century, the Pöide church was erected on a small hilltop overlooking the hill-fort, thus juxtaposed to the earlier center of power. It was a clear statement, but even a stone church was not sufficient: a castle had to be built next to it.

* Department of Cultural Heritage and Conservation, Estonian Academy of Arts, Tallinn

► **Fig.1.** *The church in Pöide from south (photo: Peeter Säre)*

The construction history of the complex has been studied for over a century, but is still much debated.[2] In general, the building phases can be described as follows. The first church was a Romanesque edifice (ca. 1230), consisting of an aisleless nave and a narrower chancel. It had at least two round-arched portals and three windows on either side of the nave. Probably even before its completion, a new campaign was undertaken to convert it into a Gothic church; the walls of the nave were raised, the portals and windows rebuilt, and the vaults and an entire new chancel added (ca 1250). In a third phase, the tower was constructed and a castle was built north of the church (ca 1260–1290).[3]

By the end of the thirteenth century the church was a rectangular structure consisting of four vaulted bays of equal width and height. The easternmost of these served as the chancel. The tower was raised above the westernmost bay. Two Gothic foliage portals provided access from the north and south sides, and slender tracery windows provided light from the eastern and southern sides. The castle was an irregular structure surrounded by a curtain wall. Its main defensive feature was the massive church tower; the other buildings abutted the north wall of the church and the rest of the curtain wall.

The complex first suffered damage as early as 1343, when the castle was destroyed during an uprising, and then abandoned. The Teutonic Order built a new castle approximately ten km northwards in Maasi (Soneburg). The castle ruins in Pöide were still used for storage and as a makeshift quarry in the seventeenth century, but by the nineteenth century all the remains above ground, save for the room converted into the sacristy, had disappeared (Fig. 2). The church also served as a parish church from the beginning and after the uprising of 1343 this remained its sole function.

In the twentieth century there were further losses: the spire burnt down in 1940 and the church fell out of use and was ransacked by the Soviet military after WWII. Conservation work did not start in earnest until the 1990s and is still ongoing (Fig. 3).[4] On the positive side, there is more to be yet discovered about what was intended to be remembered.

► **Fig. 2.** *The church from northeast in the 1920s (photo: Helge Kjellin, Historical Photo Collection, University of Tartu)*

► **Fig. 3.** *Interior of the church during conservation work (photo: Peeter Säre)*

Behind every building there are the people who planned, commissioned, built, and used it. The Pöide church is no exception; there are depictions of people in the church, rendered with the clear aim of preserving their memory. But can we find out who they were and what role they played in the events that shaped the physical and mental landscape of this region across the centuries?

The church is adorned with fine naturalistic foliage decoration as well as architectural murals. In addition, two full figures and a single head are depicted on corbels in the nave and a face was painted on the tower vault. The heads of the couple were damaged after WWII when they were

► **Fig. 4.** *Figures on the northern corbel in the nave (photo: Peeter Säre)*

► **Fig. 5.** *Male head on the southern corbel in the nave (photo: Peeter Säre)*

► **Fig. 6.** *Male face on the tower vault (photo: Peeter Säre)*

used for target practice, but their original state can be seen in earlier drawings and photographs (Fig. 4). The figures can be identified as local inhabitants based on their costume, brooches, headgear, and a drinking horn. Their significance, however, can be debated. The image may depict donors who participated in the construction of the church or serve as a reminder for the locals that their elders converted to Christianity or serve as an image of pious Christians welcoming the peasant population to the church.[5]

The single male head on the opposite side of the church is more enigmatic, lacking clear attributes (Fig. 5). It might be connected, however, to the painted face recovered on the tower vault in 2016, which looks like a two-dimensional rendering of the sculpted head (Fig. 6). The vault under the tower has painted groins ending in fleur-de-lis motifs pointing at the center of the vault, where a schematic face of a smiling man with big eyes and ears and a small beard was painted on a rather small boss. The face lacks distinctive details, a name plate or any attributes, making it difficult to identify the person. Nevertheless, its position and the surrounding decoration give some indication of its possible significance. The combination of a fleur-de-lis and a male face without a halo(?) may refer to the patron of the church: a bailiff of the Teutonic Order. Or it might be a master mason's or painter's "portrait."A saint cannot be ruled out either if the circular shape of the boss is interpreted as a halo. None of these hypotheses can be firmly proven and will remain open for further discussion.[6]

I will offer a few points instead of a conclusion. Firstly, a trivial aspect which cannot be repeated too often: although medieval buildings have been around for centuries, there is always something new to discover. Secondly, posing new questions about old material can dramatically change our perception of this heritage. And finally, studying medieval art and architecture can be great fun – something Jóska would definitely agree with.

Notes

1 On the Iron Age maritime landscapes, settlement patterns and harbour sites in the region, see Marika Mägi, *At the Crossroads of Space and Time: Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD* (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2002), 125–137; Marika Mägi, "'…Ships are their Main Strength': Harbour Sites, Arable Lands and Chieftains on Saaremaa," *Estonian Journal of Archaeology* 8, no 2 (2004): 128–162; Marika Mägi, "Ösel and the Danish Kingdom: Re-visiting Henry's Chronicle and the Archaeological Evidence," in *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, ed. Marek Tamm, Linda Kaljundi, and Karsten Selch Jensen (Farnham: Ashgate, 2011), 317–341; Krista Karro, "Lakeside and Maritime Landscapes: Cases of Kodavere Settlement District (Eastern Estonia) and Pöide Settlement District (Saaremaa)," *Lietuvos archeologija* 38 (2012), 253–270.

2 For discussion and earlier bibliography, see Jaak Mäll, "Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13. bis 14. Jahrhundert," in *Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100-1400 AD*, ed. Nils Blomkvist (Visby: Gotland Centre for Baltic Studies, 1998), 158–166; Kersti Markus, *Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet* [From Gotland to Estonia: Church art and politics in the thirteenth century] (Tallinn: Mercur Consulting, 1999), 213–215; Kaur Alttoa, *Saaremaa kirikud / The Churches on the Island of Saaremaa* (Tallinn: Kunst, 2003), 70–75.

3 For the dating of and a discussion on the castle, see Kalle Lange and Kaur Alttoa, "Die Turmburg in Estland," in *Castella Maris Baltici I*, ed. Knut Drake (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993), 119-120.

4 Juhan Kilumets and Anneli Randla, "Five Years in the Life of a Medieval Church: the Case of Pöide," in *Estonian Cultural Heritage: Preservation and Conservation 2013–2017*, ed. Anneli Randla (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2017), 53–55.

5 Armin Tuulse, "Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas," in ÕES *Aastaraamat 1938* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1940), 170–174; Kaur Alttoa, *101 Eesti pühakoda* [101 Estonian houses of worship] (Tallinn: Varrak, 2015), 168.

6 For a discussion, see Hilkka Hiiop, Juhan Kilumets, and Anneli Randla, "Kes vaatab vastu Pöide võlvilt?" [Who is looking down from the vault in Pöide?], in *Järelevastamine: Kaur Alttoale*, ed. Anneli Randla (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 273–284.

Heritage Sites, Sacred Places

Örökségi helyszínek, szent helyek

The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia

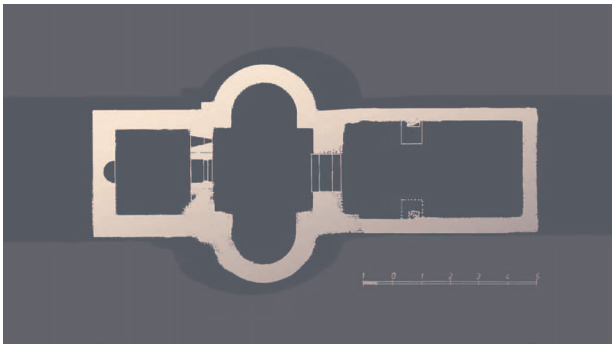
Aleksandar Pantić*

The archaeological site "Late Roman Tomb in Brestovik" is officially classified as a "monument of high cultural heritage significance".[1] The main reason for such a classification lies in the specific character of the monument, that even today, some 120 years after its discovery, still challenges scholars and researchers. Still, some critical questions about the monument remain unanswered. The Brestovik tomb has been a part of the heritage package commonly offered in local tourism for decades. This paper briefly discusses the various scholarly interpretations of the site and their impact on the popular heritage discourse about the monument.

Present form of the monument

The monument features the well-preserved remains of a late Roman period funerary architectural structure with accompanying fresco decoration and related finds of sculpture.[2] Recent research has dated the tomb to the transitional period between the AD third and fourth centuries.[3] The architectural structure and the fresco display some unique features without analogies on the territory of present-day Serbia.[4] The tomb belongs to the ensemble of the archaeological remains of an ancient Roman rural villas[5] located near the route (Via Militaris) running along the Danube River on the outskirts of present-day Belgrade.[6]

The first scientific examination of the tomb was conducted by the then-famous Serbian archaeologist and historian, Mihailo Valtrović, a few months after the accidental discovery of the site in 1895.[7] According to the original excavation report by Valtrović, the tomb had already been partly ruined and looted by that time and the painted surfaces had been damaged. Valtrović also listed several interesting pieces of sculpture found at the site, but he did not mention any skeletons or funerary items from the three sarcophagi found in the tomb, constructed of brick. Due to the turbulent historical events in the Balkans in the twentieth century and the inconsistent safeguarding and archival practices around heritage in the period, only the sculpture attributed to the founder of the tomb has been preserved to date from among the finds.[8]

► **Fig. 1.** *The ground plan of the tomb. Source: Zoran Simić, Kasnorimska grobnica u Brestoviku [Late Roman tomb in Brestovik] (Belgrade: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2009), available online at http://beogradskonasledje.rs/publikacije/katalozi/katalozi-2009.*

Some essential conservation interventions have been conducted at the site since it was discovered. The tomb is situated on private property, but it is open to the public during the day. Unfortunately, the site is not equipped with information panels,[9] and there are no visitors' guides working there permanently. With the exception of a few valuable and interesting internet presentations and promotions of the tomb,[10] all other internet, mass-media, public, and touristic presentations of the monument are marginal, confusing, and sometimes even contradictory and sensationalistic. Thus, the number of visitors at the site is relatively modest.[11] In contrast, a dozen serious academic papers have been published about the tomb.

* Artist, alumnus of the Cultural Heritage Studies MA Program at Central European University, Budapest, and the Belgrade University of Arts

► **Fig. 2.** *Longitudinal section drawing (Source: Simić, Kasnorimska grobnica u Brestoviku)*

Interpreting the monument

Scholarly interpretations offered about the Brestovik monument can be classified into three groups. The main differences lie in the religious interpretation of the tomb and its historical classification.

1. Late Antique Syncretism

Most recently the tomb was researched by Gordana Milosević,[12] Dragana Rogić, Emilija Nikolić and Jelena Anđelković Grašnar,[13] who offered a thorough and comprehensive overview of the monument. They point out the unique architectural plan of the tomb, taking into consideration its dating to the AD third to fourth century.[14] These four scholars agree that the Brestovik tomb is an important example of funerary architecture from the transitional period between the Classical/imperial and early Christian (early Byzantine) styles. The fresco decoration in Brestovik is the only one known from present-day Serbia that displays a painted structure of horizontal wooden beams (Fig.4). Rogić, Nikolić and Anđelković Grašnar interpreted these painted architectural elements as a decorative pattern, illusionistic carriers of the vault, and a symbolic representation of the Garden of Eden.[15] They also pointed out the significance of the site in the history (and heritage) of archaeology as a science as one of those first targeted by systematic and scientific archeological research in Serbia.

Still, even this most recent research on the Roman period tomb in Brestovik has left a number of questions unanswered. Who erected the tomb is unknown, also the patron's religious affiliation, and when the tomb was looted. There is no information on the original painted decoration in the western niche of tomb nor on that in the western vault of the burial chamber. The fact that the three sarcophagi differ in size also requires explanation, as well as why the head of the supposed portrait sculpture of the patron is missing and why the rest of the marble sculptures were found damaged and shattered. Why no skeletons or other burial remains were found in the sarcophagi is also an open question. Due to these unanswered questions, the official standpoint of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade is to present the factual knowledge about the tomb and to refrain from providing any definite historical narrative about the monument in the hope of further research.

2. Late Roman Imperial Culture

Some archaeologists and specialists of Classical Antiquity consider the Late Roman tomb in Brestovik no more than a somewhat provincial and low-budget product of Late Roman imperial culture.[16] This was also the initial interpretation of the monument offered by Mihailo Valtrovic[17] and it is mainly based on two arguments. One concerns the style and symbolism of the sculptural finds from the tomb as well as the fresco decoration, which displays some features characteristic of the late Roman imperial period, such as the genii of death, the lying figures of lions, full-size portrait representations, and painted *opus sectile* decoration on the walls. The other argument stresses to the lack of any explicit Paleo-Christian or early Christian symbols. Both arguments have been challenged, however, by pointing out the highly syncretistic

► **Fig. 3.** *Present state of the monument (Source: Simić, Kasnorimska grobnica u Brestoviku)*

► **Fig. 4.** *The western wall of the burial chamber (Source: Simić, Kasnorimska grobnica u Brestoviku)*

character of late Roman culture, especially in the provinces and along the Limes. In addition, the architectural plan of the monument is not typical for the Late Roman imperial style, and since the critical parts of the fresco decoration have been damaged it is not possible to determine what was depicted as an explicit expression of the religious affiliation of the patrons.[18]

3. Early Christian culture

An interpretation introduced by several historians and archaeologists affiliated with the Faculty of Theology in Belgrade proposes that the tomb was the burial place of the first Christian martyrs of Belgrade: Saint Hermylus and Saint Stratonicus.[19] They argue that according to the hagiographic records, the dating of the tomb corresponds to the time of the martyrdom of the two saints and their burial place mentioned in the documents can be located more or less where the tomb is situated.[20] Since the burial chamber in the tomb was constructed with the eastern wall as the façade with two windows flanking the door, it allows for interpretation as an early Christian martyrium.

Several factors contradict this interpretation, however. First of all, the tomb contained three sarcophagi and not two. Second, the geographical distance between the tomb and remains of Roman Singidunum, where the two saints were martyred, is 32 km, that is, more than 18 Roman *stadia*.[21] Third, the decoration as it is known today does not display any specific Christian symbols. Fourth, no relics were found in the tomb that would confirm such an interpretation nor do the sculptural finds suggest any obvious relation to the two martyrs. The fifth argument concerns the source value of hagiographic records, since they cannot be considered fully reliable historical sources.[22]

The interpretation of the Late Roman tomb in Brestovik in Serbian popular and mass media

The total number of results of a Google search on the phrase “Roman Tomb in Brestovik” is surprisingly low, only 37, and a search on the Serbian equivalent of the term is not much more productive, with only 72 results. None of the web sites of the official tourist information service of Serbia, Belgrade, or any of the foreign tourist information services offer any information on the site.[23] Aside from this, about one third of the results were published by official heritage services or they are scholarly articles that deal with the tomb, or mention it in a side comment or reference.[24] A second group are wiki-type articles and information about the monument.[25] The main source for these, are the official presentation of

► **Fig. 5.** *Wall paintings on the ceiling of the burial chamber (Source: Simić, Kasnorimska grobnica u Brestoviku)*

the monument published by the Belgrade Monument Protection Institute,[26] with some information added from other academic papers. The last third of the Google search results are various internet articles referring to the cultural heritage of Belgrade or its history in the Roman period, created outside the academic or official heritage-related sphere. Most of these articles are based on the Early Christian interpretation of the tomb. This situation may have influenced a strange social incident. Several years ago a group of Orthodox Christian radicals made an attempt to appropriate the monument to meet the liturgical service needs of the local Serbian Orthodox Church parish of Brestovik.[27] Recalling the interpretation of the monument as the Saint Hermylus and Saint Stratonicus martyrium, they held a religious procession and a liturgical service at the monument itself. The local authorities and the Belgrade Monument Protection Service responded almost instantly. They suspended this kind of practice as something that is counter to laws related to heritage protection, which also endangers the interests and principals of monument protection. The epilogue of this whole story was that soon after the incident the local municipal authorities passed a decree to assign a a state-owned parcel in Brestovik village for a new local Orthodox parish chapel to be built.[28]

Conclusion

The case of the Brestovik tomb and its findings reveal a common phenomenon of cultural heritage interpretation. Our knowledge, representation, and understanding of the past and its cultural heritage are not absolute and fixed. The less we know about a monument, the greater are the chances for diverse heritage interpretations to surface. The interpretation of heritage is also affected by different ideological or political positions, and/or the actual cultural needs and interests of the community or group(s) who use it. Therefore, the cultural heritage value of a monument does not necessarily correspond strictly to the historical or scientific importance of a site, but is formed in the context of the particular monument and its value for a community or culture at a given time, under specific circumstances.

Notes

1 The classification of monuments based on their significance is an official cultural heritage preservation and management tool used in the process of establishing the Central Register of Tangible Cultural Heritage by the Serbian National Cultural Heritage Service, see the website of "Републички завод за заштиту споменика културе – Београд" [National Agency for Cultural heritage Protection, Serbia], accessed October 30, 2018, http://www.heritage.gov.rs/cirilica/index.php; and "Споменици Културе у Србији." [Cultural Monuments in Serbia], Digital catalog of protected monuments in Serbia, Joined project, Serbian Academy of Sciences and Arts and UNESCO, Accessed November 3, 2018. http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=747.

2 Zoran Simić, *Kasnorimska grobnica u Brestoviku* [Late Roman tomb in Brestovik] (Belgrade: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2009); zavod. "каталози 2009 | Завод за заштиту споменика културе града Београда." Accessed November 3, 2018. http://beograd-skonasledje.rs/publikacije/katalozi/katalozi-2009.

3 Gordana Milosevic, "Funerary Sculpture from the Brestovik Tomb," in *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque International sur l'Art Provincial Romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 Mai 2007*, ed. Vassiliki Gaggadis-Robin, Antoine Hermary, Michel Reddé, and Claude Sintes (Arles: Centre Camille Jullian, Musée départemental Arles Antique, 2009), 741–751.

4 Emilija Nikolić, Dragana Rogic and Jelena Anđelković Grašar, "Architectural Space in the Wall Painting of the Roman Tomb in Brestovik," in *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, vol. 2, ed. Snežana Golubović and Nemanja Mrđić (Belgrade: Institute of Archaeology, 2018), 195–268.

5 Lynda Mulvin, *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region* (Oxford: British Archaeological Reports, 2002), 232, 236.

6 Stefan Pop-Lazic, Snezana Golubovic, Nemanja Mrđić, and Gordana Jeremic, ed., *Roman Limes in Serbia* (Belgrade: Institute of Archaeology, 2014), online available at "Der Römische Limes in Österreich," accessed October 28, 2018, https://www.univie.ac.at/limes/FRE_DOWNLOADS/Roman_Limes_Serbia.pdf.

7 Mihailo Valtrović, "Rimska grobnitsa Brestoviku" [Roman tomb in the Brestovik], *Starinar* 7 (1895): 130-136. According to the excavation report, the tomb was accidentally discovered in 1895 by a local farmer.

8 Miodrag Tomović, *O jednoj gornjomezijskoj skulpturskoj predstavi tetrarhijskog cara* [About an Upper Moesia Sculptural Depiction of an emperor of the Tetrarchy], in *ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ, Uzdarje Dragoslavu Srejoviću* [Dedicated to Dragoslav Srejovic], 17 (Belgrade: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 1997), 419-426.; On late Roman sculpture in Upper Moesia, see Miodrag Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia* (Archaeological Institute, Belgrade, Monograph 24, 1993).

9 Only a bronze plaque is installed that states that the monument is under the legal protection at the national level and by the city of Belgrade.

10 The two most serious, yet popular (non-academic) online presentations of the monument are Simić, *Kasnorimska grobnica*, and "Grobnica u Brestoviku," UNDERГРАД (blog), accessed June 23, 2014. http://undergrad.rs/grobnica-u-brestoviku/.

11 I do not know of any visitors' survey, but based on the oral communication of the owner of the plot, it seems that a few organized groups visit per week, and a few individ-

uals (up to 5) per day. The typical visitors are organized groups (visitors of local festivals, hiking groups, school and university excursions). The individual visitors are mostly tourists, heritage and history enthusiasts, scholars, and professionals.

12 Milosevic, Gordana. "Funerary Sculpture from the Brestovik Tomb," in Xavier Delestre et al., *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie, Actes du X colloque international sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007* (Arles: Editions du Musée de l'Arles et de la Provence antiques, 2009), 741–751.

13 Nikolić, Rogic, and Anđelković Grašar, "Architectural Space."

14 All other Late Roman period tombs with similar architectural characteristics excavated in Serbia so far date from the second half of the AD fourth and fifth century; see *Ibid*.

15 Ibid., 256.

16 Jelena Anđelković Grašar and Emilija Nikolić, "Tomb with Cupids from Viminacium: A Contribution to Research of Construction, Iconography and Style," *Starinar* 63 (2013), 82–83.

17 Valtrović, "Rimska grobnitca u Selu Brestoviku," 128-130.

18 Nikolić, Rogic, and Anđelković Grašar, "Architectural Space," 255–257.

19 Radomir V. Popović, "Beogradski mučenici Ermil i Stratonik" [Beograd martyrs Ermil and Stratonik], *Bogoslovlje: Časopis Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu* 35, No. 1-2 (1991), 69–81; Idem, "Ranohrišćanski Svetitelji na tlu istočnog Ilirika" [Early Christian saints on the territory of eastern Illyricum], *Bogoslovlje: Časopis Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu* 72, No. 1 (2013), 80–92.

20 "Vat.Gr.1613 Menologion of Basil II,". DigiVatLib, Vatican Library, accessed October 30, 2018. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613/.

21 Popović, "Ranohrišćanski Svetitelji," 88.

22 Efhymos Rizos, "Martyrs from the Northwest Balkans in the Byzantine Ecclesiastical Tradition: Patterns and Mechanisms of Cult Transfer," in *Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as Categories in Historical-Archaeological Research on the Middle Danube*, ed. Ivan Bugarski, Orsolya Heinrich-Tamáska, Vujadin Ivanišević, and Daniel Syrbe (Remshalden: Bernhard Albert Greiner, 2017), 195–214.

23 Except for one short comment on the Trip Advisor: "Wild – Review of Grocka, Belgrade, Serbia," TripAdvisor, accessed November 3, 2018. http://www.tripadvisor.com/ShowUserReviews-g294472-d554522-r138865100-Grocka-Belgrade.html.

24 e.g., "Kulturna dobre Beograda" [Cultural treasures in Belgrade] Accessed October 21, 2018, http://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/grocka/kasno-rimska-grobnica-u-brestо-viku.html.

25 e.g., "Roman Tomb, Brestovik," Wikipedia, accessed September 20, 2018, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Roman_tomb_Brestovik&oldid=860387153.

26 Simić, *Kasnorimska grobnica*.

27 "Roman Tomb, Brestovik." Wikipedia.

28 I. Nedić and D. Katanić, "Zavod za zaštitu spomenika poručio Gročanima: Ne možete da zidate crkvu na mestu rimske grobnice!" [The Belgrade Monument Protection Agency has announced to the citizens of Grocka municipality: "You cannot build the chapel over the Roman Tomb!"], Blic.rs., accessed November 3, 2018. https://www.blic.rs/vesti/beograd/zavod-za-zastitu-spomenika-porucio-grocanima-ne-mozete-da-zidate-crkvu-na-mestu/es9jbp1.

Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site

György E. Szőnyi*

Rocamadour is one of the most magic sites of France: a breathtaking Gothic monastic center, cathedral, and shrine, anchored to the rocks rising above the stream of the Alzou, a few kilometers from the magnificent valley of the Dordogne (Fig. 1). As the Michelin Green Guide accurately summarizes:

> "Rocamadour is many things at once: a miraculous rock, a historic site, a place of legends and beliefs, the sanctuary of the Black Madonna, and a place of pilgrimage. It occupies a truly breathtaking site, where old houses, towers and oratories seem to cascade down the sheer cliff, towering 150 m above the Alzou canyon, crowned by the slender keep of the castle and the seven sanctuaries."[1]

To talk about this place in honor of Jóska Laszlovszky is particularly opportune, since here one finds connection to his many fields of expertise: medieval archeology, monastic history, the visual arts, and cultural heritage as well as tourism. I discovered and visited this place recently and I hope that this summary will make it a desired destination for all my readers. I know Jóska is familiar with the place, still, reflections from a different viewpoint might always be interesting.

The name of the place derives from Saint Amadour or Amator, and the Catholic legendary sketches a fascinating history of this person. According to tradition, Amadour was a household servant of the Holy Family (sometimes identified with the tax collector, Zacheus, mentioned in Luke 19:1-10), supposed to have married Saint Veronica. They came to Roman Gaul where, with the help of Bishop St. Martial, they carried out missionary work in the Bordeaux region. Amadour is also thought to have witnessed the martyrdom of Saints Peter and Paul in Rome. After the death of his wife, he became a hermit in Quercy, France, where he built a shrine in honor of the Blessed Virgin and died there as a hermit.[2] Clugnet also mentions that the untrustworthiness of the legend has led some authors to believe that Amadour was an unknown hermit or possibly St. Amator, bishop of Auxerre. This is a mere supposition, however, without any historical basis. Thus, the origin of the sanctuary of Rocamadour, lost in antiquity, remains associated with fabulous traditions. In any case, the place soon became a pilgrimage site and its importance increased when centuries later the body of Amadour was found intact in his tomb.

The legend was disseminated in *The Miracles of Our Lady of Rocamadour (*ca. 1172, part of a collection of miracles so popular in the Middle Ages).[3] As of the twelfth century, a series of famous pilgrims had visited the shrine, where the statue of the Black Madonna became associated with many miracles. The visitors included the French kings Louis IX, Charles IV, and Louis XI; Eleanor of Aquitaine and her husband, Henry II of England; Blanche of Castile; the sixteenth-century explorer, Jacques Cartier; and most recently,

► **Fig. 1.** *Rocamadour at night (photo:Gy. E. Szőnyi, 2018)*

* Department of English, University of Szeged; Departments of History and Medieval Studies, Central European University, Budapest.

► **Fig. 2.** *Panoramic View of Rocamadour (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018)*

Francois Poulenc, the modern composer, who was inspired here to create his *Litanies à la Vierge Noire* in 1936. And as even Wikipedia notes, legend asserts that Roland the Frank paid homage here some time before 778. According to local tradition, Roland's famous sword, Durendal, was deposited in the chapel of Mary, but it was stolen by Henry Curtmantel in 1183. Local folklore also claims Durendal still exists, embedded in a cliff wall in Rocamadour. In that version, twelfth-century monks of Rocamadour asserted that Roland had thrown the sword, cutting a crevice "due to its sharpness" in the wall. A replica of Durendal can still be seen there.[4]

The French Revolution did no good to Rocamadour. The tomb of the hermit was vandalized and the corpse destroyed. The place became quite deserted until the nineteenth-century neo-Catholic zeal, when the bishops of Cahors revived the site. As part of the way to Santiago de Compostela, Rocamadour has been a World Heritage Site since 1998.

Geographically, Rocamadour is a fascinating place (Fig. 2). In the depth of the gorge the Alzou streams along. On the first tier plateau one finds the village (population: 693!), today a thriving tourist facility with shops, restaurants, and hotels. Here is the starting point of the "Grand Escalier," a 216-step flight of stairs on which pilgrims approached the shrine. Above the village on the second plateau sits the monumental monastery, to which today an elevator transports tourists who cannot cope with the stairs (Fig. 3). Above the monastic complex, the top of the canyon is crowned by a medieval fortress (Fig. 4; today surrounded by restaurants and parking lots). Here a funicular provides access, sliding in a tunnel cut into the rock.

► **Fig. 3.** *The monastic complex on the rock (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018))*

► **Fig. 4.** *Three levels connected by elevator and funicular (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018)*

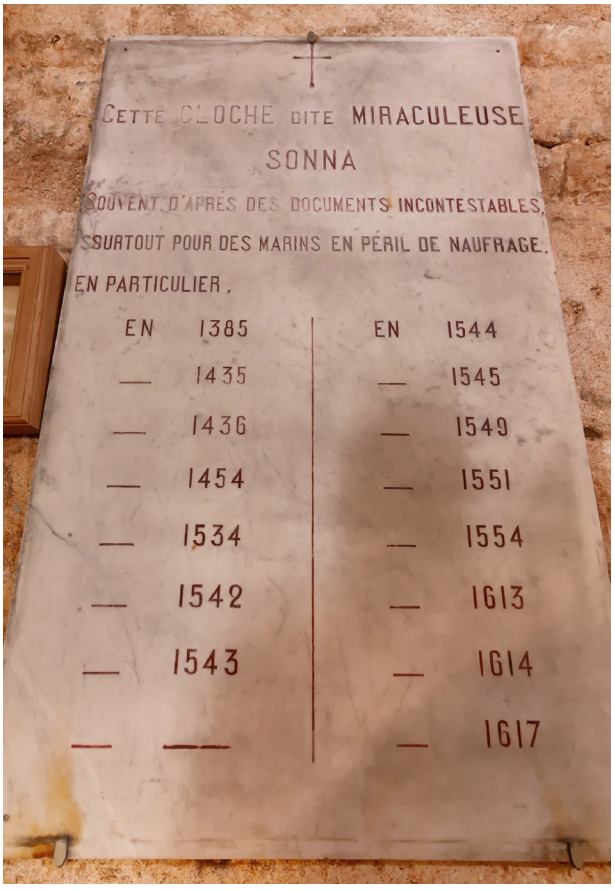
The monastery is as complex as the equally famous Mont Saint Michel.[5] The private quarters of the monks and nuns, including a bishop's palace, are hidden from visitors; the public areas are arranged around a central square (*le parvis des églises*) to which the Grand Escalier leads pil-

► **Fig. 5.** *"Le parvis des églises" (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018)*

► **Fig. 6.** *The shrine of the Black Madonna (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018)*

► **Fig. 7.** *Dates when the bell rang (photo: Gy. E. Szőnyi, 2018)*

grims and tourists and from where a number of chapels, the cathedral, and the shrine of the Blessed Virgin also open (Fig. 5). The square is enlarged by a fine balcony preserving the already empty tomb of St. Amadour .

In the yard, opposite the Grand Escalier, one finds the Saint Savior cathedral, ranking as a basilica minor since 1913. On the right, there are three chapels, dedicated to Saint Anne, Saint Blaise, and John the Baptist. In the first chapel, relatively recent murals commemorate the most famous pilgrims such as kings, queens, and dukes. The basilica is an austere stone-vaulted edifice in which a ship-shaped modern organ is the most notable attraction. Under the cathedral there is the early Gothic chapel of Saint Amadour, where the body was reburied after its miraculous recovery in the twelfth century.

The most important place is undoubtedly the Notre Dame chapel, accessible from the yard as well as from the cathedral. Built in high Gothic style in 1476, the miraculous "Black Madonna" dwells here in a twelfth-century reliquary (Fig. 6). Another important sacred object in this chapel is the bell, which is supposed to have rung whenever a French ship was rescued at sea. A plaque lists the occasions when, between 1385 and 1617, the bell "spoke" (Fig. 7).

To the left of the cathedral and the Notre Dame chapel is the last sacred place, the Chapelle Saint Michel. This is one of the oldest parts of the complex, built in Romanesque style. It also served as a *bibliotheque* and was adorned with frescoes and Byzantine mosaics between the twelfth and fourteenth centuries.

Although the complex is huge compared with the narrow rock plateau on which it was built, clearly it could not cope with the great number of pilgrims in the past, less with the hordes of tourists these days. And the village, under the rock, is also squeezed in a narrow valley to provide this service. Consequently, already in the Middle Ages, an auxiliary settlement with inns and hostels developed on a neighboring hill. This place, called Hospitalet, today provides a great

variety of dwellings and sites of entertainment for visitors.

From the viewpoint of the cultural heritage scholar, the contemporary functioning of the shrine is most exemplary. As it is still a station on the road to Compostela, a great number of pilgrims arrives here throughout the year. They are catered for in the hostels, and the sacred services of the shrine also provide food for the soul. In contrast, the thousands of tourists who visit here are offered everything today's tourist industry can provide. Lodgings range from hotels through hostelries, B&Bs, vacation rentals and campsites; restaurants, swimming pools, and playgrounds are available, and the attractions of the neighborhood make a longer stay desirable: the beautiful banks of the Dordogne, an aquarium and a wilderness park, many castles and romantic villages. Last but not least, one finds breathtaking caves and a whole prehistory industry here, since the region is rich in Cro-Magnon and Neanderthal archeological sites including the National Museum of Prehistory in Les Eyzies-de-Tayac-Sireuil, and the Lascaux Centers with copies of the most famous cave paintings.

The monastery manages admirably to handle the two types of visitors. Young and well-prepared volunteers offer guided tours in various languages; in the summer heat they offer fresh water to visitors; everything is well organized and informative and—in spite of being a World Heritage site—all this is free![6]

Notes

1 See "Rocamadour," Micheline Travel, accessed September 4, 2018, https://travelguide.michelin.com/europe/france/midi-pyrenees/lot/rocamadour.

2 Léon Clugnet, "Rocamadour," in *The Catholic Encyclopedia*, vol. 13 (New York: Robert Appleton Company, 1912). See also the Catholic Online, accessed September 4, 2018, https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=1297.

3 See Marcus Graham Bull, *The Miracles of Our Lady of Rocamadour: Analysis and Translation* (Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 1999). According to this edition, the collection contains 126 miracles in three books.

4 Louis de Veyrieres, "L'épée de Roland a Roc-Amadour," *Bulletin de la Société scientifique, historique et archéologique de la Correze* 14 (1892): 139–143. See also Ina Caro, *The Road from the Past: Traveling Through History in France* (San Diego: Harcourt Brace, 1996), 106–107.

5 My sources of information: Philippe Orain, ed., *Michelin, Le Guide Vert: Périgord, Quercy, Dordogne, Lot* (Boulogne-Billancourt: Michelin Guides Touristiques, 2018), 248-54; Didier and Phlippe Poux, *Rocamadour: Haut lieu de pelerinage* (Albi: APA-POUX, 2006).

6 Except for the elevators that transport those visitors who shy away from climbing the Grand Escalier and further up to the ramparts.

A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?

Kateřina Horníčková*

The most powerful family in southern Bohemia, the Rosenbergs, founded the Augustinian canonry in Třeboň in 1367. Following the purchase of the second half of the town in 1366 from the Landštejns, distant relatives descended from the Witigonen, the Rosenberg brothers became the sole lords of Třeboň. In 1367 they confirmed this by founding the canonry, attached to the pre-existing parish church of the Virgin Mary and St. Eligius in the northern part of the seigneurial town of Třeboň.[1] This was meant to be the most important contemporary foundation in the region and in a wider political and religious context, and as such it was even recorded in the imperial chronicle of Beneš Weitmile.

The same year they brought over three canons from the Roudnice canonry, the first house of this order in Bohemia and the center of the Augustinian reform movement. The choice of religious community was certainly not accidental; Roudnice was the episcopal foundation of the last Prague bishop, Jan of Dražice, so the canons held close ties to the Prague archbishops and became the focal point of a new ecclesiastical movement that fostered religious education and spirituality as well as new forms of piety, especially through art. The Roudnice canonry was a flourishing spiritual and artistic center; its original decoration, which survives only in fragments, clearly indicates the novelty of concepts backed by a highly sophisticated theological inspiration and interpretation of themes.[2] In many ways, the canons were the spiritual elite in Bohemia at the time.[3]

As one of the key late medieval foundations in the region, with close ties to the Prague and Roudnice religious centers, the Třeboň canonry was richly decorated with wall and panel paintings, sculptures and liturgical objects. As perennial singing was part of the duties of the canonry, a gallery was built in the western part of the church for the singers at an early stage of the building process. Its practical liturgical function is reflected in a large dial painted on the western wall; it marked the hours for the perpetual Prayer of the Church, confirming its use primarily by the canons and the *schola* singers. The gallery also housed an altar dedicated to Mary Magdalene and St. Augustine.[4]

Looking up from the nave, eight (originally fourteen) figures can be seen to look down from the parapet of the singers' gallery, which is all that remains of the church's decorative program (Fig. 1). They once represented the Twelve Apostles around the central figure of Christ as *Salvator Mundi*; now six figures can be seen in front and two are preserved on the side walls: St. Paul on the northern wall, Judas Iscariot on the southern wall. The figures, painted by a highly skilled painter, are under a relief arcade and have generally been dated to around or after 1400 due to their similarities to the so-called "Beautiful Style," a

► **Fig. 1.** *Singers' gallery in the Church of the Virgin Mary and St. Eligius, Třeboň (Photo: Kateřina Horníčková).*

* University of South Bohemia, České Budějovice. The present study was revised for publication in the framework of a research project financed by the Special Research Programme (SFB) 42 Visions of Community, Project 4206 Social and Cultural Communities in High and Late Medieval Central Europe (PI: Ch. Lutter) funded by the Austrian Science Fund (FWF).

Bohemian variant of the Gothic International Style.[5] The figures' moving postures, flamboyant draperies, and expressive gestures represent the final phase of the Beautiful Style,[6] which justifies suggesting a slightly later date, closer to 1420,[7] probably either not long before 1420/21, when the convent fled from the Hussites, or after the monks' returned from exile in the mid-1420s. I argue that the context of the early phase of the Hussite wars and young Ulrich of Rosenberg changing sides from the established Church to the would-be reformers under the influence of Čeněk of Vartemberg add an additional level of meaning to the figures, expressed in the inscriptions over their heads.

The apostles represented a model for an ideal Christian community; they were witnesses to the original Christian doctrine through whose writings, missions, and teaching the Christian community came into being. These notions are supported by sentences from the *Credo*, the lay confession prayer, written beside each figure on the singers' gallery. From the point of view of the faithful praying downstairs, they also represented a higher hierarchical level of spiritual initiation – that of priest and monk. The garments are richly draped, dramatic, and elegant in an effort to emulate what had once been the courtly style. Decorative draperies can be interpreted as an indicator of the refined style of the courtly environment or a conscious imitation of it. Lively gesturing figures with their attributes stand for the ideal Christian community surrounding Christ.

The core group is flanked by Judas and St. Paul, the apostle (doctor) of the Gentiles, who, according to the Bible, were not part of the original community of the Apostels. Here, however, they clearly form a group with them and were commissioned as such. Unlike the core group, these figures' inscriptions speak to God and the viewers. The figure on the left, painted on the southern wall facing the cemetery and the town, is the hanged Judas Iscariot. His unusual inclusion among the Apostles may have been inspired by the concept of an all-encompassing earthly community, including its offenders.[8] His position at the left end of the row of apostles on the southern wall of the church is suggestive: he is located in the "earthly" space of the nave, close to the cemetery. He was facing the parish gathering, and stood between them and death. Judas's unusual iconography is supported by the inscription above him *Peccavi, tradens sanguinem iustum* (Fig. 2), pointing to his betrayal and role in Christ's death. In spite of his almost penitent attitude and position among the Apostles— which is, to my knowledge, unique[9] — he stands as a warning to those who lose their chance for Salvation by committing a mortal sin. Painted on the southern wall, he not only faced the parish gathering, but also stood physically between them and death: the cemetery behind this wall.

► **Fig. 2.** *Judas among the apostles on the southern wall of the Church of the Virgin Mary and St. Eligius, Třeboň (photo: Kateřina Horníčková).*

This rare monumental depiction of Judas has an early precedent in Bohemian painting. The initial M found on fol. 94v of the manuscript *Mater verborum* (*Glosa Salomonis*) from around 1240 shows the body of Judas hanging from a tree with a similar inscription *Peccavi trade/s.s.* (*Peccavi tradens sanguinum sanctum*) in an unusually expressive manner.[10] Here Judas is depicted motionless, with closed eyes, showing no sign of life. His dead decaying body is green (Fig. 3); the scene is

► **Fig. 3.** *Mater verborum (Glosa Salomonis), Prague, Library of the National Museum, KNM X A 11, fol. 94v. Source: Pavel Brodský, Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze (Prague: KLP, 2000), 86, cat. no. 72.*

a horrifyingly realistic condemnation of his betrayal and an anti-exemplum meant to deter.

Judas's counterpart in the Třeboň singers' gallery is the figure of St. Paul, facing the community from the northern wall, adjacent to the ambit and the monastic community spaces. A large, richly draped figure with two inscriptions (unusual in the context of other depictions) that identify him as the apostle of the Gentiles, as a teacher obediently undertaking his task given by God — *Paul Doctor gentium*, inspired by Habakuk's *Specialis magister gentium* — asking God, *Domine quid me vis facere?* ("Lord, what do you want me to do?" Acts 9:6; Fig. 4). This biblical quotation resonates with the call of the monastic community of the canons regular, whose multifaceted tasks included continuous prayers, services for laity, religious education, and charity. Paul is pondering his tasks and the future path of his apostolic service, the text stressing his right choice vis-à-vis the History of Salvation and Christ's Final Coming. As the counterpart to Judas, he represents here the right path for a pious man, and

► **Fig. 4.** *St. Paul on the singers' gallery, Church of the Virgin Mary and St. Eligius, Třeboň (photo: Kateřina Horníčková)*

a model apostolic teacher for the community of cannons regular.

This context of the Třeboň Judas, and its contrast with the earlier manuscript representation, show a marked shift in meaning. His inclusion in the group of apostles, which normally stands for the unspoiled early Church, is highly unusual. Giving Judas a choice and representing him as an active figure making (wrong) choices is wholly new to me. In Třeboň, moreover, he is represented as a counterpart of St. Paul, who, called to duty, chose the right path of teaching the Gentiles. The images show them as antithetic moral models. St. Paul on the right side — the evangelical side, close to the door leading to the convent ambit — represents the right choice of faith and Judas on the left, close to the door through which laypeople entered the church, stands for the wrong choice of betrayal. Warning of sin and eternal damna-

tion, Judas stands against the path of St. Paul, the path which the religious community of canons are committed to pursue. This interpretation also resonates with the early times of religious conflict in Bohemia that led to the Hussite wars, which were explicitly focused on the moral choice of priests and laypeople regarding obedience to the Church authority, betrayal, and the right path to Salvation.

Notes

1 Foundation charter on May 12, 1367, foundation stone laid on May 25, 1367, followed by further donations, Pavel Vlček, Petr Sommer and Dušan Foltýn, *Encyklopedie českých klášterů* (Prague: Libri, 1998), 674; Pavel Zahradník, "Třeboň, klášter augustiniánů kanovníků, SHP – 1. sv. (archivní rešerše)" [Třeboň, cloister of the Augustinian canons], in *Bývalý klášter augustiniánů kanovníků v Třeboni: Standardní stavebně historický průzkum. Textová část – archivní rešerše; Národní památkový ústav, ústřední pracoviště* [henceforth SHP], ed. Petr Macek et al. (Prague: Národní památkový ústav, 2009), 6; Josef Salaba, *K dějinám někdejšího augustiniánského kláštera* v *Třeboni* [On the history of the former Augustinian canonry in Třeboň], separate offprint kept in the Státní vědecká knihovna (State Research Library) (České Budějovice, n.d.), 274; Josef Vačkář, *Dějiny někdejší slavné Řeholní kanonie svatého Augustina v Třeboni a některé památnosti tohoto starobylého města. Dle hodnověrných pramenů sestavil Josef Vačkář* [History of the former glorious canonry of St. Augustin in Třeboň and selected monuments of this historical town] (Prague: Tiskem Hynka Fuchse, 1867), 10–11.

2 Jan Royt, "Bischoff Johann von Draschitz als Kunstmäzen," in *Böhmen und das deutsche Reich. Ideen und Kunsttransfer im Vergleich (13-16. Jahrhundert)*, ed. Eva Schlotheuber and Hubertus Seibert (Munich: Collegium Carolinum, 2009), 265–282; Jan Royt, *Mistr Třeboňského oltáře* [Master of Třeboň Altarpiece] (Prague: Karolinum, 2015), 83, 95.

3 Lucie Doležalová, Michal Dragoun and Adéla Ebersonová, eds. *Ubi est finis huius libri deus scit: Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem* [The medieval library of the Augustinian canons in Roudnice nad Labem] (Prague: Scriptorium, 2015); Jaroslav Kadlec, "Raudnitz – Roudnice," in *Die Stifte der Augustiner Chorherren in Böhmen, Mahren und Ungarn Die Stifte der Augustiner-Chorherren in Böhmen, Mähren und Ungarn*, ed. Floridus Röhrig (Klosterneuburg and Vienna: Mayer & Comp., 1994), 180.

4 The location of the altar devoted to a penitent saint favoured by reformed monastic communities (St. Mary Magdalene) and to St. Augustine, the titular founding saint of the Augustinians, suggest that the gallery was used by the convent for the daily prayers. When opened in 1730, consecration *titulus* and relics were found. Jaroslav Kadlec, *Klášter augustiniánů kanovníků v Třeboni* [Cloister of Augustinian canons in Třeboň] (Prague: Karolinum, 2004), 69. The list of relics as reported by a later, eighteenth-century chronicle of the canonry: *Anno Domini MCCCLXXVIII consecratum est hoc altare a venerabili patre fratre Wenceslao Nicopolensi episcopo et hae reliquiae videlicet S. M. Magdalenae et aliarum sanctum virginum et viduarum continentur inclusae, titulus vero S. M. Magdalenae et S. Augustino annotatur*. František Mareš and Jan Sedláček, *Soupis památek historických a uměleckých X: Politický okres třeboňský* [Monuments of Třeboň District] (Prague: Nákladem Archeologické komise, 1900), 74. The year 1378 may have been a mistake in transcription, 1388 is more plausible, as Wenceslas became bishop of Nicopolis only in 1385–1389 (Royt, *Mistr Třeboňského oltáře*, 93, quoting Eva Kolářová).

5 Stejskal, Karel, "Nástěnné malířství 2. poloviny 14. a počátku 15. století" [Mural painting from the mid-fourteenth to the beginning of fifteenth century], *Dějiny českého výtvarného umění*, vol. 1:1 (Prague: Academia, 1984), 350.

6 Stejskal, "Nástěnné malířství," 350.

7 Other authors date it to after 1400, or around 1410, eg. Zuzana Všetečková, "Bemerkungen zu den Wandmalereien in Südböhmen," *Umění* 41 (1993): 183-184. František Mareš dates them to 1411, the time of reconstruction works, but gives St. Barnabas instead of St. Paul. Around 1410-1417, a large figure of St. Christopher was painted on the northern wall of the nave, and the decoration probably continued on the choir, although it is likely by a different hand. The paintings were overpainted in 1902-1903 by the Viennese painter and restorer Theodor Melichar (Melicher), which makes the judgement about style rather difficult.

8 The IMAREAL database contains no example of the hanged Judas iconography in the context of the Apostle group. Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, www.imareal.sbg.ac.at, last accessed October 19 2018. The *Lexikon der christlichen Ikonographie* does not contain examples of Judas' inclusion among the Apostles after his sin, and vice versa, in his death he is always depicted alone. LCI, 444–448.

9 Cf. Ingrid Westerhoff, "Der moralisierte Judas. Mittelalterliche Legende, Typologie, Allegorie im Bild", Aachener Kunstblätter 61 (1995–1997), 85–156, esp. 136–7. Judas legend was known and depicted in the region in manuscript narrative cycles, ibid. 88–9.

10 Prague, Library of the National Museum, KNM X A 11. Pavel Brodský, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea* v *Praze* [Catalogue of illuminated manuscripts in the Library of the National Museum in Prague] (Prague: KLP, 2000), 86, cat. no. 72. The origin of the manuscript is unknown, it is generally associated with a Bohemian Benedictine monastery.

Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad
Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata

JAMES PLUMTREE*

► **Fig. 1.** *The rock with carvings, Issyk-Ata (photograph by author)*

"If you want a child – go to Manjyly-Ata,
If you want wealth – go to Cholpon-Ata,
If you want health – go to Issyk-Ata,
If you want to be crowned – go to Kochkor-Ata."[1]

Issyk-Ata, a near-fifty kilometer drive to the east of Bishkek, the capital of modern day Kyrgyzstan, is a mere sixty-six hour drive from CEU's Nádor Street campus.[2] While geographically far from the area that József Laszlovszky considers his expertise—or, at least, from what he claims given his familiar response "I'm not an expert" to even the most random of questions followed by a list of relevant (and up-to-date) bibliography—many of the concerns regarding the tangible and intangible heritage of Issyk-Ata are those that he raised for successive generations of students fortunate to study archaeology, medieval studies, and, now, cultural heritage under his tutelage. Fitting with his legendary cross-disciplinary skill in seeing unnoticed connections, his uncanny ability in making the seemingly-anomalous capable of revealing the central concerns of broader issues, and his knack for starting large group projects, it is hoped that a more substantial treatment of this site will follow the method he has developed, carefully outlined, and adhered to through his career.[3]

The remote Issyk-Ata, located at an altitude of 1,775 meters, presents a tantalizing microcosm of the religious and political history of Central Asia. Examination of how the natural landscape has been regarded, and shaped, by human usage reveals how each stage—Shamanist, Tibetan Buddhist, Buddhist Kalmyk, nomadic Islamified and Kyrgyz, Tsarist Russian, Soviet, and post-Soviet independence—has understood and used the location, and selected which aspects to curate, conserve, and continue.

For much of its usage by humans, Issyk-Ata has been associated with healing. Its location near the hot springs at the foot of the Tian Shan Mountains

* American University of Central Asia

► **Fig. 2.** *Buddhist relief, with highlighted Tibetan inscription (photograph by Arsen Tangatarov)*

is suggestive of early shamanistic and folk beliefs that appreciated such geological features. The association continued when the area was part of the northernmost region of the Tibetan empire, evident by the survival on one of the sizable rocks (Fig. 1) of a carved relief depicting the Sangye Menla (the Tibetan Medicinal Buddha) and various, partly-eroded, Tibetan mantras, dated from the seventh to tenth centuries (Fig. 2 and 3).[4] The effect of urbanization in the Chui Valley during the following Karakhanid era, and the relationship between Issyk-Ata and the Silk Road, is, unfortunately, little noted. The connection with health, though seemingly continued long after the empire and the empires that followed, had beem abandoned. "Issyk-Ata," the name used by the Islamified nomadic Kyrgyz who assumed control of the Chui valley following the defeat of the Buddhist Kalmyks, means "Warm Father," and indicates that the site is a *mazar*, a shrine associated with a religious figure or event that—in Central Asia—is also used to refer to natural sites considered holy (regardless of whether there is a known association).[5] The hot springs, and their healing attributes, are said to have been acknowledged by the nomads by smearing on the surface of the Buddha rock either—sources differ—water or sheep grease.[6]

► **Fig. 3.** *Buddhist relief (photograph by author)*

The connection to healing was continued while the landscape was altered when, following Tsarist colonization, a Russian sanatorium, run by the Semirechensk branch of the Red Cross, was constructed in 1891. Around the time the sanatorium was transferred to the Kyrgyz SSR in 1931, landscaping the site and the construction of Russian-style wooden buildings going up a steep incline appear to have rendered the Buddhist relief a curio rather than a site of medicine. The landscape became indelibly associated with the Soviet period. In addition to storied brick buildings, the site also was changed to accommodate a mass war grave (north of the dining hall, from the time the sanatorium became a military hospital), a small area nearby was provided with the symbols of various national Soviet crests, and a statue of Lenin at the far end of the site.[7] Curiously, in addition to building a pool utilizing the hot springs, this Sovietization also incorporated the Buddhist relief: on the side of the rock, a shallow depiction of Lenin's head side-on in a typical addressing-the-people pose was carved (Fig. 4). The intentions behind this feature are yet to be established—whether it was intended to secularize the original carving or associate the imported ideology with earlier beliefs—nor, for that matter, is it known by what authority the carving was made—whether it was official or merely the product of a self-motivated individual. The extent to which this Soviet production reflected local concerns or Moscow is part of the question to what degree the official atheist values of the state were reflected in the working sanatorium and its residents. The question is made more curious by stories that an Uzbek female shaman, famed for her healing abilities, lived as a hermit at the site until the 1950s.[8] While different sources list different accommodation capabilities, it is more accurate to say that following the collapse of the Soviet Union, use (and funding) of the sanatorium has declined. Interestingly, some who had visited Issyk-Ata for the sanatorium were not aware of the existence of the Buddha relief.

As a consequence of the association with health, Issyk-Ata has been both a place of pilgrimage and a tourist attraction.[9] Each epoch has, in some way, responded to the previous variations,

► **Fig. 4.** *Lenin relief (photograph by Arsen Tangatarov)*

leading to the question of a post-Soviet space. In contrast to the sanatorium, the off-site concrete pool retains its popularity (perhaps owing to its cheap entrance fee). The Buddhist relief has received new attention. In addition to the nearby water being bottled and sold under the name "Issyk-Ata" (formerly with a logo depicting the Buddha carving), trees near to the carving have small bits of cloth (or food packaging) tied around the branches akin to Cloughtie wells (Fig. 5). Though the site is on the itinerary of the predominantly Russian Bishkek Buddhist Society, the large number of these cloths suggests it is unlikely to be a foreign appropriation by a small number of Tibetan traditions (or one connected with New Age beliefs), but more likely a reappearance of a Central Asian tradition of tying cloth at a *mazar* to make a wish.[10] Such actions imply that the rock remains regarded as a holy location.

National independence has brought new features to the site. Adjacent to the entrance of the resort is a recently constructed mosque (Fig. 6). The style is similar to many of the newly built mosques in the region financed by Saudi money.[11] It is therefore now possible to be in the (probably) unique situation of standing beside a stone bearing a carving of both the Buddha and Lenin and hearing the announcement that Muhammad is the Messenger of God. The mix of contexts, all seemingly present and visible, is not, however, some multicultural paradise; like all such sites, there have been attempts to focus on particular elements. With the view that the location is one of local and national importance, the Buddha image has been over-painted with a gold coloured paint with the intention to preserve it (the Tibetan scripts are only partially covered). Pointedly, Lenin no longer receives such protection—currently, his face is subject to a declaration of love.[12]

While the site of the rock can be regarded as a "spiritual commons,"[13] fear has been expressed regarding the future of the site. While the new nation state attempts to create a national identity —one that is both distinctly Kyrgyz and Islamic —the question of balance has proved tricky. The old Soviet distinction between Islamic practice and local folk belief, a distinction that is often only scholarly, has become problematized with the replacement of Soviet authorities with new imported religious authorities.[14] The Buddhist iconography, and the view that regional Islamic customs such as *mazar* and tying cloth to trees are *haram*, has led to some fears expressed that the site will be indelibly altered, and that this current co-existence is a temporary state. Such apprehensions, likely swayed by recent geopolitics,[15] influence impressions of the future of the site. The appearance of seemingly recent Arabic

► **Fig. 5.** *Tree with tied cloth and packaging, and carving in Arabic script (photograph by author)*

► **Fig. 6.** *Mosque (photograph by Arsen Tangatarov)*

script carved into the stone (Fig. 5) leads to some concern; the inscription, however, appearing to wish for help for a mother in Pashtun, is merely another indicator of the diversity of responses to the site.

This sketch has presented briefly the complex and unique history of Issyk-Ata, and shown how such elements can reveal much about the successive contexts. In his popular Medieval Heritage of Budapest course, József Laszlovszky guides student flâneurs to see how the past is present—and is presented—to contemporary eyes, and provides them with pertinent questions regarding the curating and conservation of such heritage. For one who has spent a long time addressing questions such as changing conceptions and misunderstood details concerning Óbuda while at CEU,[16] it is hoped that he can see Laszlovszkian connections with a distant old Buddha carving and adjacent sanatorium. And, fittingly given Issyk-Ata's main claim to fame, may he long have good health.

Notes

1 The religious context of this saying, "Bala surasang – Manjyly-Ataga, baiylyk surasang – Cholpon-Ataga, den sooluk surasang – Ysyk-Ataga, tak surasang – Kochkor-Atagar bar," is discussed in the introduction of the fifth chapter of Gulnara Aitpaeva and Aida Egemberdieva, eds, *Sacred Sites of Ysyk-Köl: Spiritual Power, Pilgrimage, and Art* (Bishkek: Aigine Cultural Research Center, 2009), 155–157. The most familiar spelling of "Issyk-Ata" has been used for this brief study.

2 The 5,331 kilometer route, suggested by Google Maps, could be followed in typical departmental alumni fashion with assistance during any potential fieldtrip.

3 For instance, see József Laszlovszky, "Space and Place: Text and Object: Human-Nature Interaction and Topographical Studies," in *People and Nature in Historical Perspective*, ed. József Laszlovszky and Péter Szabó (Budapest: Central European University, 2003), 81–104. Fittingly for József Laszlovszky's thoughts on groupwork, while this is only an introduction, I am happy to record the assistance and talents of others. Regarding Kyrgyz, Daniyar Karabaev; Arabic script, Haseeba Zormati and Mursal Ayoubi; for comments on earlier drafts, literature suggestions, photographs and assistance, Anguelina Popova, Arsen Tangatorov, Basira Mir Mahamad, and Borbála Lovas.

4 Identifiable by the traditional features of holding a bowl in his left hand and displaying a healing mudra in his right. P. Stobdan, "The Traces of Buddhism in the Semirech'e," *Himalayan and Central Asian Studies* 7 (2003): 9, 15–16. The inscriptions were described as "faded" in the section by A. N. Zelinskiy and B. I. Kuznetsov in *Materialy po istorii i filologii Tsentral'noĭ Azii* [Materials on the history and philology of Central Asia], vol. 3 (Ulan-Ude: Buryatskoe Knizhnoe Izdatel'stvo, 1968), 128. I have been unable to locate a copy of their "Tibetskie nadpisi Issyk-Kulja" [Tibetan inscriptions of Issyk-Kul]. For a brief sketch of Chui valley in this period (via its archaeological finds), see Grégoire Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia* (Leiden/Cologne: Brill, 1970), 37–38.

5 On *mazars*, see Jeanne Féaux de la Croix, *Iconic Places in Central Asia: The Moral Geography of Dams, Pastures and Holy Sites* (Blelefeld: transcript, 2016), 111–134; Gulnara A. Aitpaeva, Aida A. Egemberdieva, and Mukaram Y. Toktogulova, eds, *Mazar Worship in Kyrgyzstan: Rituals and Practitioners in Talas* (Bishkek: Aigine Cultural Center, 2007); and Zemfira Inogamova, "Keeping the Sacred Secret: Pilgrim's Voices at Sacred Sites in Kyrgyzstan," in *Nature, Space and the Sacred: Transdisciplinary Perspectives*, ed. S. Bergmann, P. M. Scott, M. Jansdotter Samuelsson, and H. Bedford-Strohm (Farnham: Ashgate, 2009), 265–279.

6 This confusion may be resolved when the long encounter between the remnants of the once-settled Buddhist community and the Islamified Kyrgyz nomads can be mapped—with the usual caveats—in nineteenth-century ethnographical reports and twentieth-century archaeological studies. See, for instance, F.V. Poyarkov, "Iz arkheologicheskikh èkskursiĭ po Pishpekskomu uezdu i po beregam ozera Issyk-Kulya" [Archaeological excursions along the Pishpek uyzed and on the shores of Lake Issyk-Kul], *Pamyatnaya knizhka Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta* [Memorandum of the Semirechensk Regional Statistical Committee] 2 (1898), 1–32.

7 It is hoped that a more detailed—and verifiable—chronology of the site, including what treatments were available (and its frequently mentioned treatment of Chernobyl-related illnesses), will follow. The sanatorium is briefly mentioned in Patricia Erfurt-Cooper and Malcolm Cooper, *Health and Wellness Tourism: Spas and Hot Springs*

(Bristol: Channel View Publications, 2009), but sadly does not feature in Maryam Omidi, *Holidays in Soviet Sanatoriums* (London: Fuel, 2017).

8 As above, archival work, and oral history, may help illuminate this tangled relationship. Interestingly, one online message board describes her in markedly Russian Orthodox terminology: "neryashlivaya pokhozhaya na ved'mu, kak vse yurodivye" ("slovenly like a witch, like all holy fools").

9 Lawrence Mitchell, *Kyrgyzstan* (Chalfont St Peter: Brandt Travel Guides, 2012), 128.

10 This detail is discussed in the chapter "*Ziyorat*" in Maria Elisabeth Louw, *Everyday Islam in Post-Soviet Central Asia* (Abingdon: Routledge, 2007); and David Montgomery, "*Namaz*, Wishing Trees, and Vodka: The Diversity of Everyday Religious Life in Central Asia," in *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*, ed. Jeff Sahadeo and Russell Zanca (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2007), 355–370. Such traditions can be authorized, albeit by regional authorities: Reuel Hanks notes that the trees near the enormous Koran stand in the Bibi Honim mosque complex in Samarkand often have tied clothes featuring prayers, see his "Civil Society and Identity in Uzbekistan: The Emergent Role of Islam," in *Civil Society in Central Asia*, ed. M. Holt Ruffin and Daniel C. Waugh (Seattle: University of Washington Press, 1999), 147. See also Amots Dafni, "Why Are Rags Tied to the Sacred Trees of the Holy Land?" *Economic Botany* 56 (2002), 315–327.

11 Investigating the flurry of mosque-building in Kyrgyzstan (from 39 in 1991 to some 2,300 in 2016), Yanti Hölzchen's fieldwork in Bishkek and the northeast of the country noted two-thirds of the new constructions by money from Saudi Arabia (with others supported by other Arab states); for a summary, see "Kyrgyzstan Experiencing Mosque Building Boom," *Eurasia Review,* accessed September 15, 2018 https://www.eurasiareview.com/12032016-kyrgyzstan-experiencing-mosque-building-boom/. In contrast, Turkish funds supported the construction of the large Ottomanesque Bishkek Central Mosque.

12 Close inspection of the Lenin relief reveals traces of gold paint.

13 The term is from Aibek Samakov and Fikret Berkes, "Spiritual Commons: Sacred Sites as Core of Community-Conserved Areas in Kyrgyzstan," *International Journal of the Commons* 11 (2017), accessed November 5, 2018, https://www.thecommonsjournal.org/articles/10.18352/ijc.713/.

14 For similar issues in other contexts, see the aforementioned "*Ziyorat*" chapter in Louw, *Everyday Islam*; Montgomery, "*Namaz*;" Gulnara Aitpaeva, "Sacred Sites in Kyrgyzstan: Spiritual Mission, Health and Pilgrimage," in *Nature, Space and the Sacred: Transdisciplinary Perspectives*, ed. S. Bergmann, P. M. Scott, M. Jansdotter Samuelsson, and H. Bedford-Strohm (Farnham: Ashgate, 2009), 249-263; and Dávid Somfai Kara, "Conflict between Traditional and Modern Muslim Practices," *Acta Ethnographica Hungarica* 61 (2016), 469–481.

15 For a detailed study of this context, see Adeeb Khalid, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 2007).

16 See, for instance, his co-authored "'A Castle Once Stood, Now a Heap of Stones…': The Site and Remains of Óbuda in Medieval Chronicles, National Epics, and Modern Fringe Theories," in *Medieval Buda in Context*, ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, and András Vadas (Leiden: Brill, 2016), 92–114.

The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea

Robert Sharp*

> "And indeed nothing is easier for a man who has, as the phrase goes, 'followed the sea' with reverence and affection, than to evoke the great spirit of the past upon the lower reaches of the Thames."
>
> Joseph Conrad, *The Heart of Darkness*[1]

The town of Southend-on-Sea in the English county of Essex sits on the north shore of the Thames River Estuary, 34 miles from London. Southend's strategic defensive position, access to natural resources, and maritime location led to its settlement by the Celtic Trinovantes tribe, the Romans, and the East Saxons. The hamlet of Southend derived its name from its position at the "south end of Prittlewell." Prittlewell ("place of the sparkling water") was the key medieval settlement in the region until the nineteenth century when, largely due to the popularity of Southend as a Victorian coastal retreat, Prittlewell was subsumed into the Borough of Southend-on-Sea. In the twenty-first century the northern side of the estuary around Southend has seen two archaeological discoveries of international importance. In 2003, a well preserved high status Anglo-Saxon burial with lavish grave goods was discovered at Prittlewell and in recent years, a number of artefacts have been salvaged from the wreck of the timber warship HMS *London*, which exploded in the estuary in 1665.[2]

This paper focuses on the tangible heritage of Southend-on-Sea and the preservation of this heritage through an analysis of three historical monuments: Hadleigh Castle, the Crow Stone and *The Endeavour*. The region is also rich in intangible cultural heritage and links to numerous illustrious historical figures are commemorated through legend and popular memory. King Cnut won the battle of Assandun five miles from Southend and supposedly demonstrated his piety by trying and failing to hold back the tide at the Thames Estuary. Other notable figures include Emma Hamilton (Horatio Nelson's lover) and Anne Boleyn, who is believed to have first met Henry VIII at his hunting lodge in Eastwood, now the Bellhouse pub. The memory of these notables is preserved through the names of other local public houses including The Anne Boleyn at Rochford, The King Canute at Canvey, and The Nelson in Southend. Queen Victoria was also a regular visitor to Southend and it was during her reign that Southend's famous pier, the world's longest pleasure pier, was built (Fig. 1). Her visits are preserved through "Southend Victoria" train station and a clifftop statue overlooking the estuary.

► **Fig. 1.** *Southend Pier, Southend-on-sea (photo: R. Sharp, March 2011)*

* Alumnus of the Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

In addition to Victoria's statue, Hadleigh Castle, built in the early thirteenth century by Hubert de Burgh, the chief regent to King John of England, is another iconic clifftop monument (Fig. 2). The castle benefits from an expansive view over the estuary towards London in the west and the English Channel in the east. It was primarily a defensive fortification and acted as an early warning site for hostile fleets approaching London. The castle was ideally situated; any force attacking from the river would have had to contend with steep cliffs to reach the summit and a hostile force attacking from inland would face dense forest. Hadleigh Castle enjoyed its heyday during the rule of the Plantagenet kings of England, both Edward II and Edward III frequented Hadleigh for hunting. During the reign of Henry VIII, the castle was deemed important enough to be included in the dowries of Catherine of Aragon, Anne of Cleves, and Catherine Parr.

► **Fig. 2.** *Hadleigh Castle, Hadleigh (photo: R. Sharp, September 2011)*

However, by the time Hadleigh had passed into the hands of Lord Richard Rich in 1551, it had fallen into a state of disrepair. Rich thus had much of the castle dismantled and sold for building materials. In 1828, the castle's remaining ruined tower, set against the backdrop of the vast estuary, was captured and romanticised by John Constable in his famous painting, *Hadleigh Castle*.[3] By then the castle clearly no longer had a defensive function and was seen as a decrepit manmade structure largely reclaimed by nature. In 1891, General William Booth and his charity, the Salvation Army, purchased Hadleigh Castle and created an asylum for destitute men from London to learn agricultural skills. Though the land around the castle was now in use again, the castle continued to suffer from subsidence until it was classified as a scheduled monument and given to English Heritage in the twentieth century. The site is now recognised as an invaluable part of the region's heritage. The area around the castle has also been declared a country park, and in 2012 Hadleigh once again enjoyed fame as the location for the London Olympic Games mountain biking course. Hadleigh Castle is an interesting example of how a multi-faceted approach to heritage preservation can be implemented successfully. A combination of the legacy of the Olympic Games, the continuation of the work of the Salvation Army, the protection of the natural scenery through country park status, and English Heritage's management of the castle ruins has led to the continued preservation of this site.

Another monument that stands in prominence against the watery backdrop of the Thames Estuary is the mysterious Crow Stone (Figs 3 and 4). The stone is a needle-like obelisk that stands in the mud off of the Chalkwell esplanade and at high tide is largely submerged by the Thames. The earliest written record of the Crow Stone dates to 1197, where it is referred to as the city stone of Leigh (Leigh-on-Sea was at that time a small fishing village, now within the borough of Southend).[4] The current monument dates from 1836 and replaced the previous stone erected in 1755, now standing near Prittlewell Priory. The Crow Stone was traditionally a boundary marker that delineated the limit of the City of London's jurisdiction over the River Thames. There is a similar stone on the Kentish shore of the Thames known as the London Stone. The current Crow Stone has

► **Fig. 3.** *The Crow Stone, Chalkwell (photo: R. Sharp, August 2018)*

► **Fig. 4.** *The Crow Stone, Chalkwell (photo: R. Sharp, August 2018)*

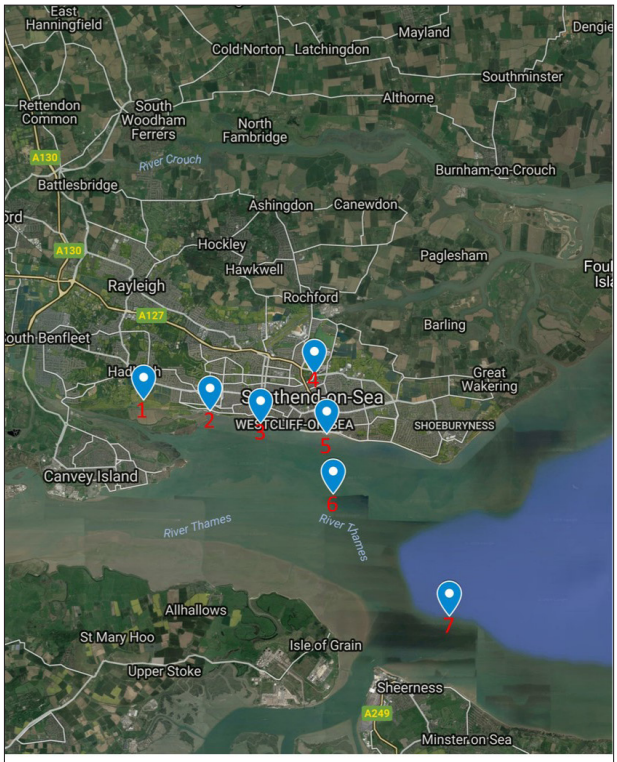
► **Fig. 5.** *The Endeavour, Leigh-on-sea (photo: R. Sharp, July 2011)*

been inscribed with the names of the Lord Mayors of London and there are records of a historic tradition involving the Lord Mayor which seems to have died out around the mid-nineteenth century. The Lord Mayor and his entourage would first sail from the City of London to the Crow Stone. The Mayor would then place the City sword against the stone, row around the stone three times, and drink a toast to the city.[5] The reason for the name "Crow Stone" is not known, though crows and other birds do use it as a vantage point. Given the proximity of this site to the Prittlewell burial ground and references in early medieval sources mentioning Viking armies making camp on the north shore of the Thames Estuary, it could be that the site has ancient connotations to northern European pagan traditions – the crow being the emblem of Woden.

In addition to its medieval heritage, Southend-on-Sea retains a number of tangible reminders of its role in the two global conflicts of the twentieth century. Southend was the first town to be bombed in the Zeppelin raids of WWI and also suffered significant damage during the blitz of WWII. The Thames Estuary holds the wreck of the highly volatile SS *Montgomery*, an American ship wrecked in 1944 carrying 1400 tons of explosives, and the *Mulberry Harbour*, a large offshore platform designed for use in the D-Day landings that became grounded off the coast of Southend.

The *Endeavour*, a cockle fishing boat built in 1924 of a type locally known as a "bawley"—a corruption of the name "boiler boat"—, is less monumental in size than the SS *Montgomery* or *Mulberry Harbour*, but had a significant role in WWII (Fig. 5). The Dunkirk evacuation of the May 30, 1940, is famous in the collective national memory of the United Kingdom largely due to the role played by thousands of fisherman, who answered the call to cross the English Channel and evacuate Allied troops from the beaches of France. Six boats, including *Endeavour*, sailed from Leigh-on-Sea for Dunkirk. Each boat was "around 30ft long by 10ft wide" and each "rescued about 1000 soldiers" by ferrying men from the beach to the larger navy ships offshore.[6] These boats, which had not previously left the Thames estuary, crossed the sea under constant fire from the German Luftwaffe and sadly, one, *The Renown*, struck a mine on its return journey, and all crew members were lost.

In 2001, a charitable trust was set up to restore the *Endeavour*, at that point lying in a state of disrepair in a Kentish shipyard. The initial plan was to create a static monument in the historic fishing village of Old Leigh, however, rather than a static monument, the innovative decision was made to restore the boat to working order as an example of living heritage. A number of local patrons and businesses pledged their support, volunteers were drawn from the local community, and the Local Authority granted permission to use oak from nearby woodland for the restoration.[7] The *Endeavour* is now once more in use as a working cockle boat. When not in use, it can be seen moored near the Crooked Billet pub in Old Leigh. When in use, a sign at the boat's

1, Hadleigh Castle	2, The *Endeavour*
3, The Crow Stone	4, The Prittlewell Burial
5, Southend Pier	6, HMS London wreck
7, SS Montgomery	

► **Fig. 6.** *Map data ©2018 Google, Imagery C 2018 TerraMetrics, accessed 29/08/2018.*

mooring details where the boat is working in the estuary so that the public can identify it from the shore. The restoration of the *Endeavour* was a great success and the boat recreated its historic journey to Dunkirk recently appearing in Christopher Nolan's film, "Dunkirk."

Fortunately, much of the tangible cultural heritage of the Thames Estuary receives adequate care and funding. The collaboration of different agencies at both Hadleigh Castle and the Endeavour Trust has been highly successful. However, it is fifteen years since the discovery of the Prittlewell Burial and yet the lavish grave goods remain out of public view in storage at the Museum of London. The current museum building of Southend Central Museum is not equipped to host such important collections as the Prittlewell Burial and the HMS London on a permanent basis. In 2009, the idea of a "Thames Estuary Experience" museum was conceived and the museum plans should be unveiled soon.[8] This is a pivotal moment for Southend-on-Sea and an opportunity to create an attraction that will bring the wealth of the region's cultural heritage to both a regional and international audience.

Notes

1 Joseph Conrad, *Heart of Darkness* (New York: Dover Thrift Editions, 1990), 2.

2 Maev Kennedy, "17th-century HMS London gun carriage lifted from Southend seabed," The Guardian, accessed Aug 18 , 2018, https://www.theguardian.com/uk-news/2015/aug/12/gun-carriage-17th-century-hms-london-lifted-southend-seabed.

3 John Constable, "Sketch for Hadleigh Castle," The Tate Gallery, accessed Aug 19, 2018, https://www.tate.org.uk/art/artworks/constable-sketch-for-hadleigh-castle-n04810. Constable wrote to his wife Maria after sketching Hadleigh in 1814: "At Hadleigh there is a ruin of a castle which from its situation is a really fine place—it commands a view of the Kent hills, the Nore and North Foreland and looking many miles to sea."

4 Ian Yearsley, *A History of Southend* (Chichester: Phillimore and CO, 2001), 18.

5 Ibid, 18.

6 Judith Williams, *Leigh-on-sea* (Chichester: Phillimore, 2002), 114.

7 "Restoration," The Endeavour Trust, accessed Aug 5, 2018, http://endeavourtrust.blogspot.com/p/cockling.html.

8 "£40million plan for museum due soon," The Southend Echo, accessed Aug 18, 2018, http://www.echo-news.co.uk/news/16189282.__40million_plan_for_museum_due_soon/.

Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq

Eszter Spät*

The landscape of Northern Iraq is dotted with small structures, shrines belonging to the Yezidis, an ethno-religious group indigenous to the region. Some of the shrines are just small stone huts or a heap of stones, others are small, square structures with a conical spire on top—the *qob*, which came to be a symbol of the Yezidi faith in the last half a century or so. In fact, many of the more simple shrines have been rebuilt in the form of a *qob* in the past few decades, a sign of the devotion Yezidis show to the holy beings (*khas*) to whom the shrines are dedicated. Replacing a simple edifice with a more grandiose one, preferably one with a spire, is a sign of respect and no one laments the disappearance of the old structures. The newer the better, as far as the community is concerned. There is, however, one (theoretically) infrangible rule: a shrine can be rebuilt in a new form, but no new shrine can be created in a new location. Such an act would go against the Yezidi belief that it is the presence of a holy being which makes space sacred. Sometimes a holy being is believed to be buried there, but more often the holy being merely resided in the place, paid a quick visit, or perhaps just took a short rest on his way somewhere "smoking a cigarette," to quote the words of the guardian of a small heap of stones that allegedly commemorate just such an event.

Yezidis agree that humans cannot create sacred space. As one religious leader told a journalist: "We cannot make new ones [shrines]. These are all originals. Muslims will build a mosque on top of a dump site after clearing the garbage. We could never do this."[1] People agree that such an act would be a "heavy burden" and would call down the anger of the holy beings. Consequently, existing shrines have been in their places since time immemorial or at least since their "owners" lived or died there. Theoretically, that is. Reality is very different. In practice, there are numerous instances of creating new sacred space. Political conflicts, communal rivalries, personal ambition, and a combination of all three may all lead to the creation of new shrines, complete with their own myths and rituals. Of the many different examples, there is space here to mention only one, the new shrine of Shekhsê Batê in the village of Khetar,[2] which may be considered paradigmatic of how political upheavals (the destruction of Yezidi shrines and settlements) combined with rivalry between villages can give birth to new sacred space and lead to the creation of new religio-cultural heritage.

The original shrine dedicated to Shekhsê Batê[3] stood by the Tigris River, next to an Arab village. The *mijawirs* or guardians of the shrine lived in the Yezidi village of Bapirê, two hours away, and had to walk to the shrine and back every Wednesday and Friday (the Yezidi holy days of the week). But, as they recalled, building a new shrine was not even an idea that would have occurred to them—until the shrine disappeared under the waves of the "Sea." This is how Yezidis refer to the reservoir created in 1985, when the Mosul Dam (formerly the Saddam Dam) was finished and the Tigris inundated scores of villages along its shore. The shrine of Shekhsê Batê and Bapirê disappeared under the lake. As the village was rebuilt, a new shrine was also built next to it, dedicated to the holy being Shekhsê Batê (Fig. 1). As the current guardian said, this was not really the same thing as building a new shrine in a new location (that is, creating new sacred space), as the shrine of Shekhsê Batê "had already existed."

It must be mentioned that despite what was said above, the rebuilding of an existing shrine in

* Cultural Heritage Studies Program, Central European University, Budapest. The paper is based on field research among the Yezidi community in Northern Iraq, supported by the Hungarian Research and Science Foundation [OTKA, PD 83921] and the Gerda Henkel Research Foundation [AZ 28_F_10].

► **Fig. 1.** *Shrine of Shekhsê Batê in Bapirê during the shrine feast in April 2011 (photo: E. Spät)*

a new location was not an isolated phenomenon in the late twentieth century. A decade later, when Saddam Hussein destroyed many Yezidi villages and moved their inhabitants into easy-to-monitor collective settlements (in order to prevent support for the Kurdish guerilla movement), rebuilding existing shrines in new locations became an accepted practice. Shrines are traditionally the foci of much religious as well as social activity and the Yezidi community's need for continuity overrode the old ban on creating sacred space. As Yezidis themselves say, including religious leaders (whose consent is needed for building or rebuilding any shrine), "the villagers just could not be without their shrines." In such cases, sacred objects belonging to the shrine, the metal *hilal* (literally "half moon") decorating the spire, and some sacred earth from the old location were transferred to the new spot. In this way the divine essence conferred by the presence of a holy being who once inhabited the original sacred space is believed to have been transferred to the new place.

This is what happened in the case of Shekhsê Batê. The new shrine is said to resemble the structure of the old one, with a central spire for Shekhsê Batê himself and smaller spires around it for other holy beings. Rituals were also transported to the new place along with the ritual objects.[4] These included the "wishing balls," three metal balls balanced on top of each other. A member of the guardian family has to lift the top ball three times, murmuring a short blessing for the pilgrims,[5] so their wishes may come true (Fig. 2). There is also the "tent" of Shekhsê Batê, symbol-

► **Fig. 2.** *Wishing balls in the shrine in Bapirê (photo: E. Spät)*

ized by a circle of stones. In its original location there was a small hill some distance from the shrine on top of which the tent of Shekhsê Batê is thought to have stood. People visiting the shrine had to climb this hill and circumambulate the place of the tent, symbolized by a circle of stones three times, kissing the stones. In the new spot there is no hill and the stones symbolizing the tent are placed in a circle right next to the shrine, but the ritual act of circumambulation still persists (Fig. 3). Soil taken from the precinct of the shrine is smeared on the foreheads of pilgrims and distributed in small packets to take home,[6] just as at other shrines. The guardians' answer to the query about where the soil came from, that "it cannot be brought from anywhere else [but the grounds of the shrine]," clearly indicates that the new site is believed to be imbued with the power of Shekhsê Batê, just as the old (original) site was.

The story of Shekhsê Batê does not end here, however. The social upheaval accompanying the uprooting of whole communities brought old rivalries to the surface, ultimately leading to the creation of new sacred spaces that had not exist-

► **Fig. 3.** *Circumambulating the "tent" of Shekhsê Batê in Bapirê (photo: E. Spät)*

► **Fig. 4.** *Pilgrimage to the hill with the "tent" of Shekhsê Batê in Khetar during a shrine feast (photo: E. Spät)*

ed before.[7] Today there is another shrine dedicated to this holy being in the village of Khetar, a few kilometers away. This is not a "historical" shrine, but was built by the people of Khetar recently, just after the rebuilding of the shrine in Bapirê was finished. While the inhabitants of Bapirê, especially the guardian family of the original shrine, claim that this shrine is "wrong" and should not have been built, the present guardian of the "illegitimate" shrine in Khetar is quick to justify the decision of his village. According to him, the people of Khetar, even though the village had its own shrines, also used to pay their respects to Shekhsê Batê. When the old shrine was inundated, they helped the people of Bapirê transport the sacred stones and other things necessary for recreating the sacred space to the new location and rebuild the shrine. But despite their help, they were not invited as guests to the "inauguration" ceremony of the new shrine. This oversight was perceived as an insult to the whole community. Luckily, at the time Khetar had a *kochek* or seer (who is able to communicate with the supernatural). The seer had a vision,[8] in which he saw the shrine of Shekhsê Batê fly to their village. This was interpreted as a sign that Shekhsê Batê wished to have his new place in Khetar rather than in the village of Bapirê. The seer and the villagers soon convinced the religious leaders of the Yezidi community to give permission for building a new shrine.[9]

While the legitimacy of the shrine is still questioned by some, it has become an integral part of religious life in Khetar. Its shrine feast is visited by huge crowds who dutifully perform all the traditional rituals. It is not merely the structure of the shrine itself which was rebuilt in Khetar, but the ritual heritage of Shekhsê Batê was also faithfully recreated. The "tent" of Shekhsê Batê, a small circular platform lined with stones, was also rebuilt. The geographic location of Khetar made it possible to build the "tent" on the top of a small hill, just as in the case of the original (Fig. 4). Pilgrims circumambulate the "tent" three times, in a continuation of the old ritual (Fig. 5). The ritual of the wishing stones was also reproduced. Three metal balls were also procured (despite the widely held belief that such sacred objects are passed down as inheritance from holy beings). The guardian of the shrine lifts the top ball murmuring a blessing while the pilgrims kiss the top stone and leave the customary note of paper money, just as in neighboring Bapirê (Fig. 6).

The disappearance of the old shrine of Shekhsê Batê under the waves of a new lake that also

► **Fig. 5.** *Circumambulating the "tent" of Shekhsê Batê in Khetar (Photo: E. Spät)*

► **Fig. 6.** *Wishing balls in the shrine in Khetar (photo: E. Spät)*

consumed a number of Yezidi villages was countered by a flexible interpretation of traditional religious ideas. It resulted in the creation of new sacred spaces not simply in one but in two locations. Though the second location had no legitimate claim to house the shrine of the holy being Shekhsê Batê, the new situation facing the Yezidi community and the need to solve the rivalry between two villages, along with recourse to the authority of the supernatural (communicated through visions), made it possible to create a new shrine and new religio-ritual heritage.

Notes

1 "The Beginning of the Universe," Michael Totten's Middle East Journal, acessed August 31, 2018, http://www.michael-totten.com/archives/001064.html.

2 Khetar lies some 30 km north of Mosul, east of the Mosul-Duhok highway.

3 Literally, "Person from Bate." Some Yezidi shrines are dedicated to holy beings bearing the designation "person" (from Arabic *shakhs*) Yezidis claim that in such cases the real name of the holy being is "too heavy" to mention, thus it was safer to refer to them as the "person of such and such place." According to Philip Kreyenbroek, the name of Shekshê Batê probably refers to a famous fifteenth century Muslim poet, Mela Hesenê Batê, born in the village of Bate in the Hakkari region and one of the first to write in Kurdish. The Yezidi sacred poem "Beyt of Advice" recited on religious occasions, derives from a poem he composed. As Yezidis would have preferred not to call him "Mela" (meaning *mullah*), they used *shekhs* or "person from Bate" instead. (Personal communication from Philip Kreyenbroek, 2018.) For the poem "Beyt of Advice" see Philip Kreyenbroek, *God and Sheikh Adi are Perfect* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2005), 301–316.

4 I observed the following rituals during the yearly shrine-feast or *tiwaf*, when huge crowds of pilgrims visited the shrine, but such rituals may be observed during any visit to the shrine.

5 Usually the words "may Shekhsê Batê fulfill your wish."

6 Soil from a sacred place imparts a blessing and is also used for healing.

7 Shekhsê Batê is not the only example of this phenomenon.

8 Dreams and visions are the traditional way for the supernatural to communicate its wishes. All newly created sacred spaces share the motif of some holy being claiming the place as his own through dreams or visions.

9 As one such leader told me, in such cases they try to ease the tensions in the community and avoid further conflicts, even if this means accepting somewhat dubious claims for the need to build a new shrine.

Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India's Capital City

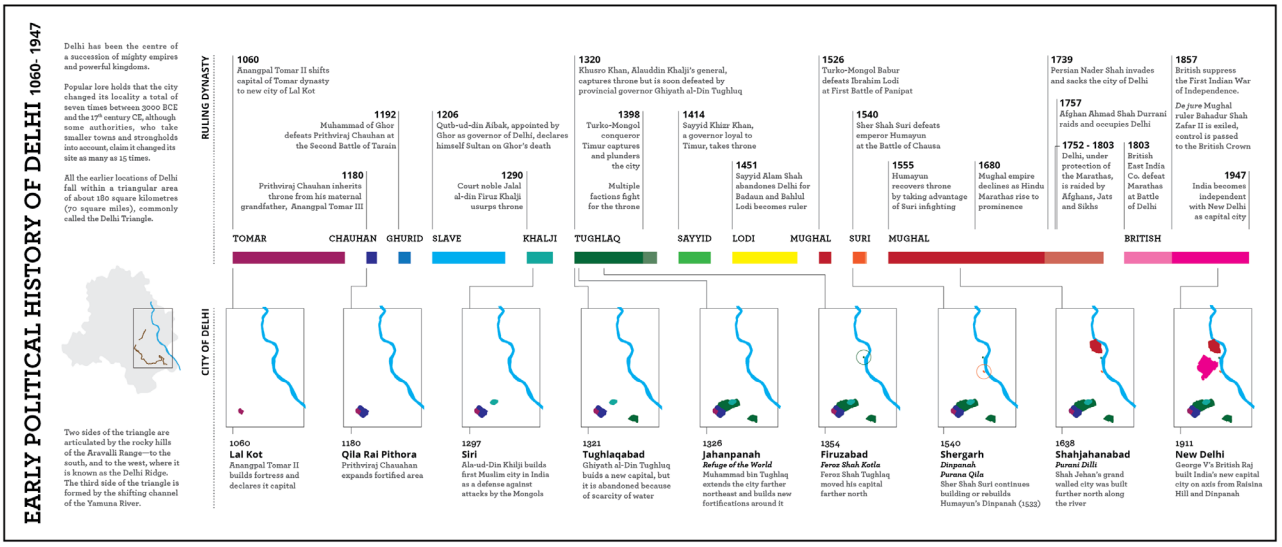
Zsuzsanna Renner*

When India won its independence in 1947, its capital city had two distinct parts: New Delhi and Old Delhi. The coexistence of two urban paradigms, the traditional and the modern—or the Indian and the Western—is by no means unique, on the contrary, it is a common feature seen in many north Indian cities.[1] New Delhi, founded by the British in 1911, and Old Delhi (previously known as Shahjahanabad after its founder), erected by the Mughals in 1639, are the most recent in a long succession of capitals built in the area in and around today's Delhi. They are also the ones that have survived until the present day, and as such have the largest share in Delhi's urban heritage. They no longer monopolize, however, as they did until a few decades ago, Delhi's urban landscape has been changing at an unprecedented pace while India makes its way into the twenty-first century. The dynamics of urban development, sociological transformation and changing values pose new challenges to the preservation of cultural heritage. In this paper I reflect upon the evolution of Delhi's urban landscape and its impact on the development and preservation of the city's cultural heritage.

Delhi had been the imperial city of India for over 800 years when the British moved their capital here from Calcutta. Historically, the regional importance of this area has derived from its strategic position on the ancient caravan route known as Uttarapatha (the 'northern route', later named the Great Trunk Road) midway between the Ganges valley in the east and the Punjab plains in the northwest and beyond. The route linked to the Silk Road via the Khyber Pass, and was the road that nearly all migrating peoples and invaders took when entering the Indian subcontinent by land. Most of them duly arrived in the Delhi area and settled there, often ransacking or destroying what they found and building their own cities since this was a key location in controlling North India and gaining access to the rest of the Indian subcontinent.

People commonly refer to the seven cities of Delhi, although this is a rather symbolic figure since the actual number of cities built here is between eight and sixteen, depending on how it is counted.[2] (Figure 1) The area is triangular, bordered by the Yamuna River to the east-northeast and the northern range of the Aravalli hills to the west and south.[3] This area, roughly corresponding to today's National Capital Territory of Delhi (NCT),[4] has been the setting for Delhi's urban development ever since the first city was founded here. Successive power centres with imperial aspirations on the subcontinent arose as scattered cities in this extensive area. This means that Delhi developed more as a region of perennial nuclear settlement[5] than as a single nucleated city, with a potential to give rise to capitals of imperial importance within its natural boundaries.[6] The urban tissue thickened after the Middle Ages, filling in many of the gaps between former individual cities, thus shaping Delhi as we know it today while a few mediaeval city sites still lie in rural areas within the capital territory.

There is a strong popular belief based on the Mahabharata epic[7] that the first city of Delhi was Indraprastha, the capital city of the Pandavas, said to be located on the site where the sixteenth-century Purana Qila ('Old Fort') stands. Although excavations did not reveal anything comparable in age or scale to the description of the epic,[8] they did gave evidence of a major settlement in the fourth century BCE that continued to be occupied until the Gupta period (fourth-fifth century CE).[9] The earliest identifiable extant city is Lal Kot in the Mehrauli area of south Delhi where the Hindu Tomara Rajput dynasty had a huge fort built in the eleventh century,[10] later extended and renamed Qila Rai Pitora by Prithviraj

► **Fig.1.** *Political history of Delhi, 1060-1947 (CC BY-SA 3.0, Bhavika 1990)*

Chauhan in the twelfth. This is the point (1192) where the early Hindu history of Delhi ends; a Hindu-majority government was to return to Delhi only some seven hundred fifty years later in the post-independence period, but then to a multi-ethnic, multicultural city.

Extended fortification by the Chauhan king was insufficient to stop the onslaught of Afghans from the northwest who captured Rai Pithora and soon founded the first Islamic state in North India (1206). The next four cities—Siri, Tughlaqabad, Janahpanah, Ferozabad, all in the south Delhi region—were founded by successive independent dynasties ruling the Delhi Sultanate. From the early sixteenth century onward, the Mughal dynasty of Turco-Mongol origin, a branch of the Timurid dynasty, built an empire on the subcontinent. In the Delhi area they founded Dinpanah, Shergarh and, in the sixteenth century, Shahjahanabad. The focus shifted more to the north, to sites on the banks of the Yamuna River. After Muslim rule in Delhi that lasted a little more than six hundred and fifty years, the British took control of Delhi for another ninety years, founding their own capital, before the first democratic government of independent India took power and with it the British-built city as their capital.

This can be seen as a new phenomenon since hitherto all aspirants to imperial power in Delhi had raised their own centres at locations different from earlier ones. It was part of the 'imperial dream', ever newer Delhis launching ever newer eras.[11] Nehru, the first prime minister of an independent India, was no exception to the rule. He too cherished the dream of breaking with all previous tradition, but his attempt at moving the capital city to the Corbusier-built Chandigarh in Punjab (outside even the Delhi capital region) proved to be a failure, and the capital of independent India remained in former colonial New Delhi. Seen from another angle, however, this also fits well into the pattern of acquiring power in the Delhi region which, since imperial power was at stake, was as a rule as much symbolic as it was practical. We can quote many examples of traditional ways of appropriating the symbols of imperial power, from erecting and relocating columns[12] through to the imitation of power displays originally belonging to a hostile power (see below) to the foundation, demolishment and partial or, as in the last case, full reuse of the capital cities themselves. By moving into the former colonial city, the Indian government symbolically took possession of all former British imperial insignia, marking its victory over colonial rule and its claim to full sovereignty over the Indian subcontinent.

Independent India not only inherited New Delhi as a capital city, but also Shahjahanabad (Old Delhi), two utterly different cities. Shahjahanabad, built at the height of Mughal imperial grandeur, followed the urban tradition of Islamic cities. The core of the city was the palace fortress (Lal Qila, 'Red Fort') with a wide ceremonial route (Chandni Chowk, now a market area) cutting across the city.[13] The walled city, as it is often referred to, developed gradually over a lon-

ger period. The pattern of land use was typically urban.[14] The lands around the fort were declared royal lands (*khalsa*), and the emperor donated parcels of land to the chief noblemen who built their residential areas (*havelis*) for themselves and their dependents, courtiers and manufacturers (*karkhanas*) that supplied their needs.[15] Therefore these residential areas developed as introverted spaces and independent social entities, while commercial activities were located along the main market streets.[16]

Seen from a rooftop today, the city appears as a dense mass of buildings, an apparently seamless tissue of urban fabric, with a few lone trees here and there. (Figure 2) The only visible landmarks are the fort and the cupolas and high-rising minarets of the Jama Masjid. The main arteries of the city connect the city gates and the palace or important temples, and were used by the elite for processional and representation purposes.[17] Of medium width are the *bazaar* (market) streets where much of the city traffic and commercial activity takes place. On the third level are the *galis* (lanes) winding between *mohallas* (neighbourhoods) and *katras*[18] (a cluster of houses and shops), the basic morphological units of the city.

The present urban fabric can be traced back to the late 19th and early 20th century[19] when, after the proclamation of imperial rule in 1858, the city was directly controlled by the British Government. The three-month siege of the city by the British in 1857 brought about large-scale destruction, followed by a major restructuring of the city. The Red fort was turned into a garrison and railway lines were laid across the city centre. By repeated divisions the once massive *havelis* of Mughal nobles disappeared and smaller *havelis*, houses, warehouses and shops grew up with lanes between them.

► **Fig. 2.** *Old Delhi from Jama Masjid. Photo: Jon Connel 2010 (CC BY 2.0)*

However, the British did not establish their residential quarters in Shahjahanabad. The colonial government conceptually distanced itself from Indian cities and occupied the cities it had founded.[20] In Delhi, a cantonment city was founded outside the city walls of Shahjahanabad as part of a colonial network, a sort of alternative geography, of more than 170 similar cities across the country, connected by the requisites of modern rule: railways, roads and the telegraph. The 'white' cantonment was strictly segregated from the "black" city (this principle was followed in the construction of the new capital too). Divided along military and civil lines, it had military, as well as civil administrative and residential functions.[21]

That seventeenth-century sources speak eloquently of the riches of the city, its palaces, *havelis* (residential areas), markets, gardens, bodies of water and avenues,[22] makes the currently derelict state of its structures all the more appalling. Sociologically, the Partition of India and Pakistan in 1947 brought about a complete change in the city's population. Muslim residents fled to Pakistan and most of them never returned; with them, the memory of an exceptionally refined culture was to a large extent lost. The last exodus from Shahjahanabad took place from about 1960 onwards when most middle-class people left the walled city for the more spacious residential areas, the so-called colonies, in New Delhi.[23]

As a result, the character of the city changed from a mix of residential and commercial to predominantly commercial, which, in the absence of owners to care about properties, has been detrimental to its built heritage.[24] Commercialisation in general and the presence of wholesale trades and industrial activities in particular are hazardous to the traditional city.[25] Another threat is in the minds of people as contemporary urban Indian culture accords a low status to the traditional style of urban living[26] where residential quarters tend to be inward looking while elements of private life take place in public spaces. Nowadays, Old Delhi is often thought of as an area of congestion and underdeveloped civic infrastructure with little or no development.

► **Fig. 3.** *The procession of Bahadur Shah to celebrate the feast of the 'Id. Sir Thomas Metcalf, 1843. British Library Online Gallery (CC-PD-Mark 1.0)*

Since the downfall of the Mughal Empire in 1858, the British governed their Indian possessions from Calcutta. The decision to move their capital from Calcutta to Delhi was taken in 1911 and announced by George V at the third Durbar held in Delhi.[27] The reasons were ideological and practical: Delhi as the seat of past imperial governments had a strong attraction, but it was also strategically better situated than Calcutta to command over the whole subcontinent. By adapting the Durbar as a major ceremonial event, an expression of sovereignty and imperial power, the British not only imitated Mughal courtly symbols of power and legitimacy, but also communicated their complete appropriation. (Figures 3, 4)

Architects Sir Edward Lutyens and Herbert Baker were entrusted with planning the city. The designated site for New Delhi was south of Shahjahanabad with no connection to the Yamuna River, and it had to be a monument to imperial power that conveyed the idea of rational modern government. It had to impress teach and let the Indian people "see for the first time the power of Western science, art and civilization."[28] The ideology of the imperial capital was quite overtly based on segregation and remaining aloof of the native population. Its geometric network of wide boulevards, roundabouts and radial roads lined by individual buildings and villas set well back from the street in leafy gardens spoke of order,

► **Fig. 4.** *Durbar procession on Chandni Chowk, Shahjahanabad, 1903. Strereoscopic photograph. British Library Online Gallery, Photo: James Ricalton (CC0)*

► **Fig. 5.** *Central Delhi. New Delhi's geometric patterns contrast sharply with Old Delhi (on top). Photo: Planet Labs, Inc. (CC BY-SA 4.0)*

cleanliness, reason and logic. Commercial activity was restricted to markets or shopping centres. The dramatic climax of the city was the group of iconic government buildings set on an elevation of the area that is otherwise typically flat and thus occupies a central and commanding position over the surrounding cityscape. (Figure 5)

New Delhi was also intended to be a garden city favourable to its British population. The residential area of New Delhi, the LBZ as it is often referred to nowadays (Lutyen's Bungalow Zone), was the very antithesis of Shahjahanabad's traditional urban paradigm. Here the villas have large windows overlooking the street, but private life is strictly restricted to the interior of the houses, hidden from the eyes of passers-by. Interior design betrays the value given to space and light. Gardens are fenced and most often a car is parked in the drive of the villa. Sections of the residential quarters are security controlled and closed for the night.

Despite all the major differences New Delhi has some important features common with Shahjahanabad. The commanding position of Rashtrapati Bhavan (the Presidential Residence, previously the Viceroy's House) at the end of the main processional pathway is comparable to that of the Red Fort, both seats and symbols of imperial power. Another feature is the processional pathway itself—here the Rajpath (former King's Way) and the Chandni Chowk in Shajahanabad—leading to the seat of power and used for representation purposes. We can also add the hierarchy of streets (here avenues) with the two main axes crossing each other in front of the seat of power. The similarities in the concept of public ceremonial spaces and their use by the consecutive imperial powers are striking. Curiously enough, New Delhi has many ancient monuments itself since all previous cities except Shahjahanabad, whether on the banks of the Yamuna River or in the south, make part of New Delhi or are linked to its southern extensions.

What is the composition and status of Delhi's built heritage today? The main components are the city's World Heritage sites (Humayun's Tomb, the Qutb Minar Complex and the Red Fort Complex); identified heritage zones; and scattered historic monuments and heritage buildings. World heritage sites can be disregarded now and also heritage conservation schemes; they are properly maintained and do not pose any problems. In the nomination dossier for listing Delhi as a heritage city, prepared and submitted to UNESCO in 2014 and withdrawn the next year by the Indian Government,[29] four areas—Shahjahanabad, Nizamuddin,[30] Mehrauli[31] and Lutyens' Bungalow Zone—were identified as the city's main heritage assets and shortlisted for the world heritage label. The most vulnerable asset is certainly Shajahanabad, Lutyens' Bungalow Zone is also threatened by the encroachments of development projects. The threat is even greater in the case of scattered monuments.

Schemes for the preservation of the city's built heritage have been currently incorporated into the city development plans. In 2017, a new master plan entitled Master Plan Delhi - 2021 (MPD-2021) was prepared by the Delhi Development Authority which defines much of Shahjahanabad as redevelopment area.[32] The tenth chapter (Conservation of Built Heritage) defines six heritage zones, including those in the nomination dossier, and three archaeological parks. The eighth chapter of MPD-2021 (Urban Design) recognizes Shahjahanabad and New Delhi as manifestations of traditional urban design and identi-

fies the metropolitan city centre (Connaught Place and extensions in New Delhi and the Walled City, and extensions in Old Delhi) as significant areas of built environment. The document also includes some important recommendations and confirms that development plans shall conform to the provisions in respect of Conservation of Heritage Sites.

We can conclude that for historical urban development reasons (shifting centres of frequently changing political powers and the concomitant abandonment of sites, lack of a single historical city core and the churning of populations) the current inhabitants of Delhi have little or no bonding to the built environment and the cultural values they represent, which results in a general climate of unconcern for their preservation. In this sense, the new satellite cities cropping up on the outskirts of the Delhi metropolitan area with their high-rise office buildings, condominiums, malls, highways and flyovers, the millions of newcomers to the capital city and their associated vibrant lifestyle do not make the difference that they may seem to at first sight. On the contrary, their appearance fits well into the traditional pattern of founding ever newer cities within the capital region, although in these cases the new cities do not represent new political aspirations. The recognition of the built heritage as a resource seems to have occurred on the part of the government authorities concerned; it is hoped that appropriate measures to implement guidelines, recommendations and existing plans for the conservation and use of urban heritage assets will follow.

Notes

1 Sunand Prasad, "The Tale of Two Cities: House and Town in India Today," in G.H.R. Tillotson (ed.) *Paradigms of Indian Architecture. Space and Time in Representation and Design* (Richmond: Curzon Press, 1998), p.176.

2 Sanjeev Sanyal, *Land of Seven Rivers. A Brief History of India's Geography* (Penguin, 2012). e-Pub.

3 "Description," Delhi – A Heritage City. Tentative list, UNESCO World Heritage Centre, accessed November 3, 2018, https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5743/

4 The National Capital Territory of Delhi (NCT), created in 1957, is a union territory of India and its political administration is closer to an Indian state than to a city. The NCT encompasses the city of Delhi proper and neighbouring areas. The population of the city of Delhi was over 11 million according to the 2011 census, while NCT had a population of over 16 million. New Delhi, the capital of NTC and the seat of government of the Indian Union, is only a small part within NTC with a territory of 42.7 square kms and a population of 257,803 in 2011. Delhi's urban area, extended beyond state boundaries and called the Central National Capital Region CNCR), includes adjoining regions in surrounding states (Gurgaon, Faridabad, Noida, Ghaziabad, etc.). CNCR has an estimated population over 26 million, which makes it the world's second largest urban area (see *The World's Cities in 2016*, UNESCO, p. 4). The CNCR was created in 1985 in order to plan interstate urban development.
"Description," in Delhi – A Heritage City, UNESCO Tentative list.

5 Geographically defined cultural regions in India tend to exhibit a high degree of persistence from the early periods of settlement throughout the ages. The Delhi area can be identified as such a perennial region of settlement. For concepts of perennial nuclear regions or areas of attraction see B. Subba Rao, *Personality of India. Pre- and Protohistoric Foundations of India and Pakistan* (Baroda: Maharaja Sayjirao University of Baroda, 1958).

6 The peculiarities of Delhi's urban development are clearly reflected in the current administrative setup of the city and its surrounding areas (see note 4).

7 Though evidence for the early phases of Indian history comes from traditional accounts that are often controversial in date and cannot be corroborated by archaeological or other data, in popular history their accounts are often taken as historical facts.

8 Upinder Singh, *A History of Early Medieval India. From the Stone Age to the 12th Century* (Pearson, 2008), e-Pub.

9 Sanyal, *Land of Seven Rivers*, e-Pub.

10 Formerly they had had centre in Suraj Kund and surroundings in the far south of Delhi where they had a large reservoir constructed and a dam in nearby Anangpur. This is variously dated to the tenth or the eighths-ninth centuries CE.

11 Sanyal, *Land of Seven Rivers*, e-Pub.

12 The column is ancient symbol of power on the Indian subcontinent. Two pillars, originally marking the extent of the Maurya and presumably the Gupta empire, were erected in the Delhi region and were later removed from their original places to be set up in later Muslim capitals. Even the British had a column (the so-called Jaipur Column) erected in front of their newly built presidential building.

13 "Shahjahanabad," Delhi – A Heritage City. UNESCO World Heritage Centre, Tentative list, accessed November 3, 2018, https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5743/

14 "Shahjahanabad," UNESCO World Heritage Centre, Tentative list.

15 "Shahjahanabad and its Havelis: Conversation with Prof. Narayani Gupta at the India International Centre, New Delhi, February 2018," Sahapedia, accessed November 3, 2018, https://www.sahapedia.org/shahjahanabad-and-its-havelis-conversation-narayani-gupta

16 "Shahjahanabad," UNESCO World Heritage Centre, Tentative list.

17 Prasad, "The tale of two cities," p.176.

18 *Katra* is the smallest subset of a residential community. Most *katras* were actually formed by subdividing earlier *havelis*. The lanes within a *katra* were originally not lanes but navigable water surfaces. See "Katras of Shahjahanabad," e-Heritage Old Delhi, accesssed November 10, 2018, https://olddelhiheritage.in/katra-neel/

19 Varun Shiv Kapur, "Shahjahanabad I: Khari Baoli & Katra Neel," Sarson Ke Khet – Exloring architectural and urban history in India, accessed November 3, 2018, https://sar-

sonkekhet.in/2009/11/07/dilli-darshan-shahjahanabad-i-khari-baoli-katra-neel/

[20] There were several types of cities and towns founded by the British: major commercial centres (Calcutta, Madras, Bombay); the so-called hill stations for recreation during the hot season; and cantonments. New Delhi as a capital city did not belong to any of these types.

[21] Sunil Khilnani, "Cities," in *The Idea of India* (New Delhi: Penguin Books India, 1999), 116-117.

[22] "The Architectures of Shahjahanabad," Sahapedia, accessed November 5, 218, https://www.sahapedia.org/the-architectures-of-shahjahanabad

[23] Prasad, "The tale of two cities,", 187; "Shahjahanabad and its Havelis," Sahapedia.

[24] There are a number of other social and economic factors, too numerous to account for here, contributing to the slow decay of Old Delhi's built heritage, including divided ownership, or the Rent Control Act, which keeps rents low, thereby making owners uninterested in the maintenance of their properties in the hope of getting higher rents (see "Shahjahanabad and its Havelis," Sahapedia).

[25] Master Plan for Delhi-2021 (Incorporating modifications up to 31st March, 2017). Delhi Development Authority [2017], 3.3.2.1 and 5.3.2.

[26] Prasad, "The Tale of Two Cities," p.176.

[27] Khilnani, "Cities," p.121.

[28] Lord Stamfordham, private secretary to King George V, cited in Khilnani, "Cities," p.121.

[29] Nomination to UNESCO's List of World Heritage Cities. Draft Dossier, August 2012. Yumpu, accessed November 3, 2018, https://www.yumpu.com/en/document/view/42428573/download-delhi-heritage-city. The proposal was drafted by INTACH (Indian National Trust for Art and Cultural Heritage) and submitted to UNESCO by the Archaeological Survey of India. The Indian government has never fully explained the reasons for its withdrawal, but according to media sources fear that the UNESCO tag would limit development may have acted as an impediment. The story has had a wide media coverage from the completion of the draft proposal (2011-2014) through its withdrawal in 2015 up to the present. See e.g. "Delhi's first step towards Heritage City: Dossier ready for UNESCO," *The Indian Express*, Sep 26, 2011, accessed November 3, 2018, http://archive.indianexpress.com/news/delhi-s-first-step-towards-heritage-city-dossier-ready-for-unesco/851693/2 and "Why Delhi isn't yet a world heritage city," *The Times of India*, July 1, 2018, accessed November 3, 2018, https://timesofindia.indiatimes.com/city/delhi/why-delhi-isnt-yet-a-world-heritage-city/articleshow/64810418.cms

[30] Nizamuddin, associated with Hazrat Nizamuddin Auliya, a fourteenth century Sufi saint, is important as a unique historic settlement which is also connected to Humayun's Tomb.

[31] Encompassing the impressive remains of the walled city of Lal Kot and the earliest monuments of Islamic architecture in India around the Qutb Minar, the Mehrauli area is a precinct with more than 900 years of continuous habitation resulting in a complex socio-cultural pattern.

[32] Master Plan for Delhi-2021, 3.3.2.1. A. Shajahanabad.

Pszeudovár vagy történeti rekonstrukció?

Feld István*

Talán nem tévedünk nagyot, ha az elmúlt negyedszázad (korábban műemlék-, ma) örökségvédelme egyik legvitatottabb kérdésének azt tekintjük, hogy mennyire lehetséges/szabad/elfogadható a részben vagy teljesen elpusztult középkori és kora újkori épületek *rekonstrukció*nak tekintett kiépítése. Természetesen tudatában vagyunk az egyes fogalmak széleskörű értelmezési lehetőségeinek, itt azonban csak arra van lehetőségünk, hogy rögzítsük, *re-konstrukció* alatt az egykor volt („eredeti," „elképzelhető," „valószínűsíthető") állapot *visszaállítását* – vagy inkább csak az erre történő kísérletet, annak megközelítését értjük.

Nincs terünk arra sem, hogy bővebben foglalkozzunk azzal a problémával, miszerint ez utóbbi mennyire tekinthető műemlék/örökség*védelem*nek, egyáltalában a ránk maradt építészeti emlékek *megőrzésé*nek igénye rejtőzik-e azon elterjedt – egyébként bizonyára szándéka ellenére árulkodó és őszinte – megfogalmazás mögött, hogy itt az adott műemlék, épület *fejlesztésé*ről van szó.[1] Messze vezetne annak taglalása is, hogy ez egyúttal a történelem *fejesztését*, azaz építését, netalán *restaurálását* is jelenti-e.[2]

Ehelyett csupán néhány konkrét példával kívánjuk megközelíteni a témát, tudatosan vállalt esszéstílusban s annak a szándéka nélkül, hogy kategorikusan, mintegy mások számára követendő példaként fogalmazzuk meg álláspontunkat. Úgy véljük, ez az eljárás felel meg a legjobban e kötet ünnepeltje eddigi tudományos és gyakorlati tevékenységének, nem tagadva természetesen, hogy témaválasztásunk az ő ilyen vonatkozású érintettségéből adódott.

Bevezetésként azonban azt is el kell árulnunk, hogy itt egy bizonyos mértékű utánközlésről van szó – miközben alábbi gondolataink most először olvashatóak magyar nyelven. A Deutsche Burgenvereinigung Tudományos Tanácsának magyar tagjaként először 2014 januárjában tartottunk előadást a Rajna felett emelkedő Marksburgban Diósgyőr és Füzér várainak – akkor még részben csak tervezett – kiépítéséről. Beszámolónk korántsem egyértelmű visszhangja miatt (a tanács tagjai német és más európai egyetemek és műemléki szervezetek építészei, műtörténészei és régészei voltak) ekkor még eltekintettünk szövegünk közzétételét. 2018 elején azonban felkérést kaptunk Peter Bednártól, a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete munkatársától, egyúttal a Castrum Bene Nemzetközi Konferenciák állandó szervező bizottsága tagjától, hogy egy, a szlovákiai várak megmentésére szövetkezett civil egyesületek tevékenységét bemutató pozsonyi konferencián szóljunk magyarországi példákról. Az itt is említett két vár „kezelését" bemutató előadásunk fogadtatása ugyancsak nem könnyen leírható. Az egykori középkori Magyar Királyság északi hegyvidékein található, nagyszámú romvár pusztulásának megállítása az állam és a polgárok közösségének a feladata, ám itt érdemben fel sem merül egy Diósgyőrhöz és Füzérhez mérhető léptékű kiépítés. A rendezők kérésére itt már leadtuk közlésre az előadás alapján készített német szöveget, amely aztán – némi meglepetésre, természetesen minden korrektúra nélkül – hamarosan szlovák nyelven meg is jelent.[3] Talán nem minden logika nélkül fogalmazódott meg bennünk ezt követően a gondolat, hogy érdemes lenne a dolgozatot az eredeti, német nyelven is, lábjegyzetekkel, további képekkel kiegészítve megjelentetni. Erre még ugyanebben az évben sor is került, a Deutsche Burgenvereinigung *Burgen und Schlösser* című folyóirata szerkesztőbizottsága ugyanis, nem csupán magyarországi sajátosságnak tekintve az abban tárgyalt jelenséget, gyors közlésre javasolta.[4] Mindezek ismeretében érdemesnek tartottuk egy magyar változat elkészítését

* Régészettudományi Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

is, amely jellegéből adódóan számos ponton eltér az eredeti szövegtől.[5]

Közismert, hogy Európa sok más országához hasonlóan Magyarország műemlékvédelmét is meghatározta a 19. század végén és a 20. század elején a purista szellemű, az ideális „stílustisztaság" megvalósítását célul tűző helyreállítási szemlélet és módszer. Az e téren inkább érintett s így jobban ismert egyházi épületek mellett több vár historizáló kiépítésére is sor került, példaként a felvidéki Bajmóc (Bojnice, Szlovákia) és Szomolány (Smolenice, Szlovákia), továbbá az erdélyi Vajdahunyad (Hunadeora, Románia) említendő meg. Az első két esetben a főúri birtokos magánvállalkozásáról beszélhetünk, de a Hunyadiak állami tulajdonban álló névadó vára esetében is a tervező építészek fő célkitűzése egy fényes gótikus épület létrehozása volt, lényegében függetlenül attól, hogy az megfelel-e a ránk maradt eredeti épületrészeknek illetve az egykori történeti valóságnak, vagy sem.[6]

Minderre reakcióként már a két világháború között kialakult hazánkban egy kifejezetten didaktikus, gyakran „analitikusnak" is nevezett műemlékvédelmi gyakorlat, amelyben az építész már sokkal inkább konzervátorként jelent meg. Erre jellemző, hogy a szükséges kiegészítéseket tudatosan az eredetitől eltérő anyagból, általában vakolatlan téglából készítette el. Ennek legszebb példája a kora gótikus esztergomi királyi palota 1930-as években feltárt romjainak helyreállítása, amely számos vonatkozásban még ma is a magyarországi műemlékvédelem egyik csúcspontjának tekinthető.[7] Néhány évtizeddel később, már a II. világháború után, hasonló elvek alapján került sor a visegrádi Árpád-kori lakótorony csonkjának kiépítésére is, itt azonban már betonból és modern építészeti elemek alkalmazásával történt a rekonstrukció, az 1957-ben alapított Országos Műemléki Felügyelőség máig vitatott vállalkozásaként.[8]

Ebben az időszakban a legtöbb várrom esetében az eredeti épületrészek, köztük az ásatások során feltárt falmaradványok, további megőrzésük érdekében csak konzerválásra kerültek. A kisebb-nagyobb kiegészítések egyik fontos célja az volt, hogy értelmezze az emléket a látogatók számára, az egyes épületeket tetővel ritkán fedték csak le. Gyakori volt azonban a modern, didaktikus elemek alkalmazása, minden esetben szem előtt tartva az 1964-ben született Velencei Karta ajánlásait. Mindez általában megfelelt a szomszédos országok műemlékvédelmi gyakorlatának, ugyanakkor elsősorban esztétikai megfontolások alapján egyre több kritika is érte az egyes helyreállításokat.[9]

A 21. század kezdete óta alapvető változás figyelhető meg Magyarországon a középkor és a korai újkor várromjai kezelésének tekintetében. Mindinkább megfogalmazódott egy „történeti várélmény" iránti igény, miközben egyre kisebb figyelmet kapott az eredeti maradványok értékelése a történetileg megalapozatlan rekonstrukciókkal szemben – s mindez a szakmai közvélemény egy részére is vonatkozik. Egyre inkább előtérbe került a várépületek historizáló, teljes kiépítésének szándéka. Már az 1990-es években elkészült a visegrádi palota északkeleti épületében a királyi lakosztályok és a díszudvar ötven évvel korábban feltárt maradványainak jelentős kiegészítése.[10] Az így kiépített együttes ugyan nem veszítette el teljesen rom jellegét, külső megjelenése azonban, az itt ugyancsak alkalmazott didaktikai elemek miatt is, véleményünk szerint ugyanúgy problematikus esztétikai szempontból, mint az előzőekben említett lakótoronyé.[11]

A historizáló kiépítés leglátványosabb új példáját azonban két északkelet-magyarországi vár képviseli: a ma Miskolc egyik kerületét alkotó Diósgyőr 14. századi eredetű, szabályos alaprajzú királyi erőssége, valamint Füzér festői hegyi vára a szlovák határ mellett, amelyet a 13. században emeltek és később számos alkalommal átépítettek.

Diósgyőr váráról számos metszetet és festményt ismerünk a 19. századból. Különösen értékes az a 18. század közepén keletkezett színezett rajzsorozat, amely az akkor már részben romos épületet ábrázolja.[12] A nézet- és alaprajzok ugyanakkor korántsem szolgáltatnak egyértelmű információkat a négyszögű palotaépület középkori formájáról és részleteiről. A várrom 1953 és 1968 között elvégzett első helyreállítása során nem került sor falkutatásra, azaz a felmenő falazatok, különösen az egyes homlokzatok nyílásainak vizsgálatára. Ekkor elsősorban a saroktornyok, a palotaszárnyak falai és a külső erődítések feltétlenül szükséges kiegészítését végezték el, igen gyakran betonszerkezetek alkalmazásával (1. kép).[13] Az 1934–1936, illetve 1955–1973 között zajló kiterjedt

► **1. kép.** *Diósgyőr vára a kiépítés után, észak felől, 2010 (fotó: civertan.hu)*

► **2. kép.** *Diósgyőr vára a kiépítés után, észak felől, 2016 (fotó: civertan.hu)*

ásatások ugyan felderítették a vár részletes építéstörténetét, azonban csak kevéssé tudtak hozzájárulni a palotaszárnyak jelentős mértékben elpusztult emelete egykori formájának megismeréséhez. Egy 15. század végi átépítés azonban így is meghatározható volt.[14]

Mindezek miatt mindeddig általában csak sematikus, részleteiket tekintve nem mindig megbízható kísérletek születtek a vár egyes építési periódusainak alaprajzait, illetve az épület tömegét megjelenítő grafikai rekonstrukcióra. A diósgyőri vár esetében máig nem került sor egy olyan alapos – bár számos hipotézist tartalmazó – dokumentáció közzétételére, mint amilyen a visegrádi királyi palota említett kiépítését megelőzte.[15] Így ismeretlenek előttünk egyes építészeti elemek (ajtó- és ablakkeretezések, boltozati bordák, konzolok) elemzésének eredményei, valamint az újabb épületrégészeti vizsgálatok részletei is.[16]

A 2013–2014-ben megvalósított kiépítési munkák[17] tudományos alapja gyakorlatilag még a szakmai közvélemény számára sem ismert, illetve nem hozzáférhető (2. kép). Az a médiában széles körben hangoztatott felfogás, miszerint „az újjáépítés az eredeti tervek alapján történt,”[18] természetesen csupán a közvélemény (talán nem is tudatos) félrevezetésének tekinthető. Sor került ekkor három palotaszárny, s bennük a kápolna és a kéthajós nagyterem teljes kiépítésére, de a nyugati szárnyat csak a földszint magasságáig egészítették ki, és egyelőre lemondtak a tetők rekonstrukciójáról (3. kép). Míg a nagyterem és a legtöbb más tér így létrejött építészeti struktúrája, ezen belül különösen a boltozati rendszer alapvetően megfelel a ránk maradt építészeti töredékeknek, a szinte teljesen elpusztult kettős kápolna visszaépítésének nem ismertek reálrégészeti bizonyítékai.[19]

A homlokzatok esetében még kevésbé lehet hitelességről beszélni. Az ablaknyílások eredeti rendszere csak a déli külső homlokzat vonatkozásában volt ismert, a többi esetben az gyakran csak feltételezett belső térosztásból adódott. Még inkább esetleges a belső udvarra néző homlokzatok kiképzése, eltekintve a konzolos folyosótól,[20] hisz ezekből semmi sem maradt fenn. Az ásatásokból ismert vagy *spolium*ként későbbi épületekhez felhasznált eredeti ajtó- és ablakkeretek visszaépítésének módja sem konzekvens.[21] Valószínűleg nem sikerült teljesen tisztázni a munkában közreműködőknek, milyen mértékben kívánják a vár palotaépületének – gyakran csak feltételezett – korai formája mellett a későbbi átépítéseket is figyelembe venni a bemutatás során. Az egész kiépítési vállalkozásra bizonyos

► **3. kép.** *Diósgyőr várának emeleti nagyterme, 2015 (fotó: Lővei Pál)*

purizmus jellemző: alapvetően az Anjou-kor, a vár „virágkorának” építészeti megjelenését kívánták visszaidézni-visszanyerni. A belső terek mai bútorzatát elsősorban különböző középkori berendezési tárgyak másolatai alkotják, azonban sem a belsőépítészeti koncepció, sem annak dokumentációja nem ismert.

A vár kiépítése azonban ezzel még nem fejeződött be. Jelenleg folyik az ugyancsak csonkjában ránk maradt, az említett ásatások során feltárt, egykor három ikertornyos kapuépítménnyel rendelkező, késő középkori külső erődítés teljes „rekonstrukciójának” építészeti tervezése.[22] A teljesen kiegészülő négyzetes központi épülettömb színes mázas tetőcserepekkel fedett tetőt kap, és még az egykori vizesárok visszaállítását is tervbe vették. Sajnos a vállalkozás jelenleg az interneten elérhető 3D modelljei[23] arra utalnak, hogy itt sok esetben az eredeti maradványoktól független, alapvetően hipotéziseken alapuló, gyakran kifejezetten téves kiépítésekre kerülne sor – főként, ami a vár északi részét illeti. Itt olyan épületek is létrejönnének, amelyek ilyen formában soha, vagy nem egyidejűleg léteztek. Történeti rekonstrukcióról itt tehát aligha beszélhetünk. A vár jövőbeli megjelenése, amennyiben az valóban így valósul meg, ugyanakkor sok hasonlóságot mutat a korábban már említett Bajmóc várának jelenlegi külső képével.[24] A historizáló „műemlékvédelem” tehát száz év múlva tér vissza – jelen esetben a Bükk aljára.

Az ovális hegyplatón emelt füzéri felsővár teljes kiépítése sem történt meg 2013-2015-ben. Mintegy az erősség fele, két palotaszárnya készült el a késő gótikus kápolnával, párhuzamosan a keleti hegyoldalban található alsóvár „rekonstrukciójával.”

Erről az 1676-ban felhagyott erősségről nem rendelkezünk korai képi forrásokkal, a romokat először csak a 19. században örökítették meg néhány távlati ábrázoláson. 1977 óta több szakaszban került sor a vár szisztematikus ásatására,[25] amely a felsővárban számos, eredeti helyéről a pinceszintre bezuhant 17. századi kályha[26] és a kútból származó egyedülálló faszerkezet lelet[27] mellett alapvetően csak a pince, illetve a földszint falazatait tudta feltárni, viszont lehetővé tette az építéstörténet alapvető kérdéseinek tisztázását is. Felmenő falszakaszok ugyanakkor csak nyugaton és a keleti, bejárati rész mellett maradtak ránk – ha itt most eltekintünk a már 1934-36-ban konzervált, illetve kiegészített kaputoronytól és a jelentős értéket képviselő ülő- és szoborfülkékkel rendelkező kápolnától, mint az erősség legfontosabb álló építményeitől.[28] Így alapvetően csak a várfal néhány magasabb szakasza emelendő ki, nyugaton egyetlen ablaknyílással, keleten egy kettős árnyékszéképítménnyel, illetve a védőfolyosó lenyomatával. Ami viszont az alsóvárat illeti, az itt folytatott ásatások során az egykori épületeknek igen kevés nyoma, sokszor csupán alapfala bukkant felszínre. Ugyanakkor a bejárat előtti árok omlásrétegeiből előkerült a kapukeret szinte összes eleme, s így legalább nagy vonalakban lehetségessé vált ezen épületrészek egykori elrendezésének meghatározása.

A kiásott, illetve ránk maradt épületrészek így természetesen nem tették lehetővé az egész épületegyüttes vonatkozásában az egyes építési periódusok részletes grafikai rekonstrukcióját sem. Nem okozott viszont gondot az, hogy az 1990-es években megindult műemlékvédelmi munkák során a belső épületek egy része kiegészítésre kerüljön, gyakran azok ablak- és ajtónyílásaival együtt. Ugyanekkor a kápolna, a kaputorony, a feltárt konyha és sütőház lefedésre is kerültek (4. kép). Mivel azonban a várról mintegy fél tucat részletes 17. századi inventárium is ismert,[29] túl nagy volt a csábítás arra, hogy e források felhasználásával – melyek természetesen aligha tekinthetők egy, a mai fogalmaink szerinti várleírásnak – elkészüljön a két nyugati palotaszárny egykori helyiségbeosztása és azok funkcionális értelmezése, hipotetikus rekonstrukciója.[30] A lakószárnyak esetében ez sokszor csak a pinceszint térelrendezésének e szintre történő felvetítésével volt

► **4. kép.** *A füzéri felsővár a kiépítés előtt, 2010 (fotó: civertan.hu)*

lehetséges, így azonban számos esetben teljesen bizonytalan maradt az egykori nyílások száma és pontos elhelyezkedése. Ami viszont az egykori terek magasságát illeti, még kevesebb adatra lehetett támaszkodni: csupán az udvari homlokzatok előtt végigfutó, faszerkezetű folyosó lehetséges formáját illetően álltak rendelkezésre régészeti adatok.[31]

Később mindezek szolgáltak „tudományos" alapként a nyugati várrész teljes körű, tetőszerkezetet is magába foglaló kiépítése számára, miközben a második emelet egykori léte – mely tulajdonképpen egy tetőtér szint lett, hangsúlyos külső ablaksorral – egyáltalában nem igazolható. Megépítésére egyértelműen a mai igények miatt került sor, az itt elhelyezkedő kiállítási tereknek semmi közük sincs egy állítólagos történeti rekonstrukcióhoz. Nem problémamentes ebből a szempontból a különösebb rendszer nélkül alkalmazott, néha kifejezetten didaktikus modern építészei elemek léte sem.[32] Diósgyőrhöz hasonlóan itt sem tudjuk, milyen meggondolásból kerültek az egyes homlokzatokra, illetve az egyes terekbe gótikus, illetve reneszánsz tagozatú nyíláskeretek (5. kép).[33]

Az egyes belső terek másolatokból álló bútorzata az inventáriumokban foglaltak megjelenítésére vállalkozott, gyakran jelentős túlzásokkal. Egy, a 17. században „márványlapos" jelzővel említett asztal itt teljes egészében kőből faragottan, hatalmas márványlábakkal tűnik fel.[34] Csak a cserépkályhák számára szolgáltak kiindulópontként helyi ásatási leletek, a többi berendezési tárgy párhuzamai a legjobb esetben a Kárpát-medence számos más várából származtak. Ez azonban nemcsak a bútorokra vonatkozik, hanem az egyes terek kifestésére is, gyakran tekintet nélkül azok korára.

A terek sorában különös figyelmet érdemel a várkápolna. Itt egy olyan „rekonstrukcióra" került sor, amely csak a kései 19. század neogótikus templomépületeivel vethető össze. Sem címerdíszes boltozati zárókövek, sem ablakok mérműve nem ismertek a vár leletanyagából, a boltmezők és a boltozati bordák színes kifestése éppúgy a projektgazda fantáziájának köszönhető, mint az ablakok üvegfestményei. A szárnyasoltár és a többi berendezési tárgy másolatok és historizáló utánzatok keverékének tekinthetők. Egyértelműen megállapítható, hogy ez a kápolnatér, amely a kiépítése előtt ezen épülettípus egyedülálló magyarországi késő gótikus emlékének számított, e „rekonstrukció" révén részben elveszítette műemléki értékét.[35]

A füzéri felsővár kiépítése folytatódni fog az északkeleti gazdasági szárny további kiegészítésével, vele szemben egy ágyúterasz kialakításával és a kaputorony előtti bejárati bástya megemelésével. Hogy azután ezzel, mint ez a kiépítési projekt szlogenjében szerepel,[36] valóban egy „élő vár" jön-e majd létre, az alapvetően azon múlik, hogyan lehet mindezt eladni. Az írott források szerint mindenesetre a 17. században – s a felsorolt attrakciók elsősorban ezt a korszakot kívánják megjeleníteni – a várat általában nem lakták birtokosai.[37]

Kissé másképp ítélhető meg az alsóvár kiépítése. Az itt megépült, a látogatók számára bizonyára attraktív várkapu (mely esetében csak a kapukeret formája és mérete tekinthető hitelesnek, a legtöbb további részlete vonatkozásában sem a közelebbi, sem a távolabbi környékről nem

► **5. kép.** *A füzéri felsővár a kiépítés után, 2017 (fotó: civertan.hu)*

► **6. kép.** *A füzéri alsóvár bejárata a kiépítés után, 2017 (fotó: Simon Zoltán)*

ismerünk párhuzamokat) alapvetően a vár területének lezárását és a mögötte elhelyezkedő, a pénztárat, ajándékboltot és toalettet magába foglaló modern épület takarását szolgálja (6. kép).[38]

A nagymérvű kiegészítések során a füzéri felsővár itt röviden ismertetett kiépítése az eredeti épületrészek jelentős visszabontásával is járt, ugyanúgy, mint Diósgyőrben, hiszen a romos állapotú falak nem rendelkeztek a kiépítések hordozására alkalmas szilárdsággal.

Végül feltehető a kérdés, beszélhetünk-e a két vár esetében tudományosan megalapozott, történetileg relevánsnak tekinthető rekonstrukciókról, s ha igen, milyen mértékben. Nem kell inkább mindkét épületet mai (s még inkább jövőbeni) formájukban a korai 21. század pszeudováraink[39] tekintenünk? A kiépítési munkák fő célja ugyanis semmiképp sem a ránk maradt emlék védelme, tehát a műemlékvédelem, a történeti források megőrzése volt, hanem bevallottan a várak turisztikai vonzerejének növelése. Ezért akár azt is mondhatjuk, hogy így változik egy vár történeti funkciója történelme során: a királyi/nemesi hatalom reprezentációjának színtere, az oszmán előrenyomulás elleni végvár, az újkor uradalmi központja s végül turistaattrakció kiállításokkal, várszállóval és éttermekkel. Ennek során azonban az a szerepe, hogy a múlt történeti forrásaként szolgáljon – úgy a középkor, mint az újkor vonatkozásában –, lassan a feledés homályában tűnik el.[40]

Jegyzetek

1 *Élő vár Zemplénben. A füzéri felsővár fejlesztése. Vártörténet-kiállításvezető-érdekességek* (Szerző, hely és év nélkül: Füzéri Várgondnokság), 16 oldal.

2 Arnold Bartetzky, szerk., *Geschichte bauen. Architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2017) s benne különösen: Marosi Ernő, „Die restaurierte Geschichte. Denkmalpflege, Museumstätigkeit und Rekonstruktion in Ungarn seit 1990," 291–322.

3 A konferencia címe *Medzinárodná* volt, a kötet: *Zachráňme hrady. Záchrana historických ruín obcianskymi združeniami v rokoch 2002–2017 Zdruz*enie (Bratislava: Zachráňme hrady, 2018) címmel jelent meg, cikkem: „Pseudohrady alebo historické rekonštrukcie?" [Pszeudovárak vagy történeti rekonstrukció?] címmel a 215–220. oldalakon. Itt köszönöm meg Noémi Belják Pažinovának, hogy a német kéziratot a megjelent szlovák szöveggel összevetette, s megerősítette a fordítás korrekt voltát.

4 István Feld, „Pseudoburgen oder historische Rekonstruktionen? Der Ausbau der Burgen Diósgyőr und Füzér in Ungarn," *Burgen und Schlösser* 3 (2018): 172–177.

5 A képek megegyeznek a szlovák kiadással, a jegyzetek nagyrészt azonosak a német változatéval.

6 Bardoly István és Haris Andrea, szerk., *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok* (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996). Bajmóchoz és Szomolányhoz lásd Miroslav Plaček és Martin Bóna, *Encyklopédia slovenských hradov* (Praha–Bratislava: Slovart, 2007), 68–71., 265–267.; Vajdahunyadhoz legutóbb: Radu Lupescu, „Geburt einer Ikone des ungarischen Mittelalters. Die Rekonstruktion der Burg Vajdahunyad in der Zeit der Österreichisch-Ungarischen Monarchie," in *Geschichte bauen*, 91–111.

7 Vö. Bardoly és Haris, szerk. *A magyar műemlékvédelem.* Az emlék máig alapvető értékelése: Marosi Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

8 Bardoly és Haris, szerk. *A magyar műemlékvédelem.* Magára a toronyra legutóbb: Bozóki Lajos, *Visegrád, alsó- és felsővár* (Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012).

9 Minderre jellemző, hogy a Deutsche Burgenvereinigung által 1999-ben kiadott kézikönyvben – Horst Wolfgang Böhme, szerk., *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch* (Stuttgart: Theiss, 1999). B.I. 179. Farbabb. 4. – egyetlen magyarországi várként és kifejezetten negatív helyreállítási példaként szerepel a visegrádi lakótorony.

10 Az ezzel foglalkozó gazdag irodalom felsorolása nem lehet feladatunk, csak a már lassan húsz éve megfogalmazott saját véleményünkre utalunk, lásd Feld István, „Visegrád – egy hipotézis életre kel," *Szalon* 3, no. 2 (1999): 39–42.; továbbá az időszak műemlékvédelmi munkáinak összefoglaló bemutatására Tamási Judit, szerk., *Oszlopokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A milleniumi műemlékhelyreállítások lexikona* (Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma–Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2000); s nem utolsósorban az emlék és helyreállítása legutóbbi, angol nyelvű monográfiájára: Buzás Gergely és Laszlovszky József, szerk., *The Medieval Royal Palace at Visegrád* (Budapest: Archaeolingua, 2013).

11 Feld István, „Visegrád und Buda – die Königsresidenzen Ungarns im Spätmittelalter," in *Von der Burg zur Residenz*, szerk. Joachim Zeune (Braubach: Deutsche Burgenvereinigung, 2009), 85–94.

12 A vár monografikus feldolgozása: Czeglédy Ilona, *A diósgyőri vár* (Budapest: Corvina, 1988).

13 Ferenczi Károly, „A diósgyőri várrom építészeti restaurálása és műemlékvédelme," *Magyar Műemlékvédelem* 9 (1984): 163–253.

14 Czeglédy, *A diósgyőri vár.* A vár építéstörténetének korrekciója: Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén és Feld István, *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig* (Budapest–Miskolc: Herman Ottó Múzeum–Castrum Bene Egyesület, 2007), 77–79.

15 Buzás és Laszlovszky, szerk., *The Medieval Royal Palace at Visegrád.*

16 A számunkra hozzáférhető, előzetes jellegű rövid írások a kiépítésről: Szekér György, „A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának rekonstrukciós alapjai," *Országépítő. A Kós Károly Egyesülés folyóirata* 26, no. 1. (2015): 8–15.; Cséfalvay Gyula, „Várat építünk," *Országépítő. A Kós Károly Egyesülés folyóirata* 26, no. 1. (2015): 17–21. A kőfaragványok jelentős része a vár közvetlen szomszédságában a 18. században emelt, ún. Déryné-ház falazatából került kiemelésre. Ennek dokumentációja azonban nem hozzáférhető, csak arról van tudomásunk, hogy mintegy 200 darabról van szó.

17 A felelős tervezők Botos Judit és Cséfalvay Gyula voltak, munkatársuk Szekér György, a beruházó Miskolc városa.

18 „Átadták a megújult diósgyőri várat," *Megazin*, letöltve 2018. június 1., http://megazin.uni-miskolc.hu/szabadter/205/atadtak_a_megujult_diosgyori_varat

[19] Czeglédy, *A diósgyőri* vár. Ami a bordás keresztboltozatokat illeti, a „rekonstrukció" kapcsán, bizonyára pénzügyi okokból és a projekthatáridő sürgetése miatt, egyetlen darab sem került visszaépítésre a kőtárban őrzött, több száz folyómétert kitevő eredeti bordaelemekből, ami a szerkezetek hitelességét fokozta volna, hasonlóan a budai várpalota ún. gótikus nagytermében, ahol Gerő László igyekezett minden ismert elemet visszaépíteni. Gerő László, „A budai középkori várpalota nagytermének helyreállítása," in *Magyar Műemlékvédelem 1963-1969* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 55–67.

[20] Ez az eredeti kőfaragvány-leletek mellett valószínűleg a zólyomi vár egykorú, részben ugyancsak a műemléki helyreállításnak köszönhető udvari folyosója alapján készülhetett. Michal Šimkovic és Andrej Fiala, „Zvolen – hrad, tzv. Zvolenský zámok," [A zólyomi vár], in *Gotika. Dejiny slovenského vytvarného umenia. Katalog*, szerk. Dušan Buran (Bratislava: Slovenská Národná Galéria, 2003), 587–588.

[21] Így nem tudjuk, miért találunk 14. századi gótikus nyílászkereteket az északi szárnyban és miért „rekonstruáltak" délen a 16. század első harmadára helyezhető reneszánsz nyílásokat. Egyébként a vár reneszánsz átépítése még korántsem került feldolgozásra, az eddigi szakirodalom csak néhány, II. Lajos király felesége, Habsburg Mária korára utaló feliratos kőelemmel foglalkozott. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András és Kovács Eszter, szerk., *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2005).

[22] A külső falak kronológiájára lásd Nováki, Sárközy és Feld, *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai*, 77–79.

[23] A tervezett munkák felelős építésze Rostás László, Miskolc város volt főépítésze. A tervezett formára ld.: „Folytatódik jövőre a diósgyőri vár rekonstrukciója," *Borsod Online,* letöltve 2018.10.16., http://www.boon.hu/folytatodik-jovore-a-diosgyori-var-rekonstrukcioja/3604729.

[24] Plaček és Bóna, *Encyklopedia*, 68–71.

[25] Feld István és Juan Cabello, *A füzéri vár* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1980), Simon Zoltán, *A füzéri vár a 16-17. században* (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2000).

[26] Simon, *A füzéri vár*, 81–108.

[27] Kelemen Bálint, Gál Viktor és Simon Zoltán, „A füzéri felsővár kútja felvonószerkezetének elméleti rekonstrukciója," in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 52 (2013): 171–179.

[28] A kápolnára a 25. jegyzetben említett munkák mellett lásd még: Simon Zoltán és Szekér György, „Újabb szempontok a füzéri várkápolna építési idejének meghatározásához," in *Tanulmányok a középkorról. Analecta Medievalia I.*, szerk. Neumann Tibor (Budapest–Piliscsaba: Argumentum kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001), 203–28.

[29] Simon, *A füzéri vár*, 235–240.

[30] Várkonyi Gábor, *„'Vár állott, most kőhalom.'* Gondolatok Füzér várának rekonstrukciójáról," *Országépítő. A Kós Károly Egyesülés folyóirata* 27, no. 2 (2016): 5–7.

[31] Az egyes szintek hipotetikus rekonstrukciója: Kelemen Bálint és Simon Zoltán, „Füzér vára: a felsővár északnyugati és déli palotaszárnyának elméleti rekonstrukciós kutatása," *Castrum* 17, no. 1–2. (2014): 41–58.

[32] A felsővár kiépítésének felelős építésze Rudolf Mihály volt, munkatársai közül Molnár Katalin, Lipták Zoltán, Botos Judit, Cséfalvay Gyula és Szekér György említendő meg. Beruházó Füzér község önkormányzata, projektvezető Horváth Jenő polgármester. A kiépítés az Európai Unió pénzügyi támogatásával valósult meg.

[33] Minden bizonnyal feltételezték, hogy a korábbi déli szárny mindvégig gótikus ablakokkal rendelkezett és a reneszánsz keretezések a későbbi északi részhez kötendők. A kőtár tervezője Buzás Gergely, a reneszánsz kőfaragványokat Hegyi Dóra dolgozza fel PhD disszertációjában.

[34] Lukács Zsófia, „A füzéri vár enteriőrjének rekonstrukciója," *Országépítő. A Kós Károly Egyesülés folyóirata* 27, no. 2. (2016): 14–15.

[35] A felsővár „rekonstrukciójáról" egyetlen közlemény ismert számunkra: Rudolf Mihály, „Fellegvár-rekonstrukció, Füzér," *Országépítő. A Kós Károly Egyesülés folyóirata* 27, no. 2 (2016): 8–13. A kápolnában végzett munkára lásd még: Osgyányi Vilmos, „A füzéri várkápolna rekonstrukciója," *Kő* 2 (2016): 8–23.

[36] „Élő vár Zemplénben," Füzér vára, letöltve: 2018. június 1., https://www.fuzerivar.hu/elo-var-zemplenben/.

[37] Lásd Feld és Cabello, *A füzéri vár*; Simon, *A füzéri vár a 16-17. században*.

[38] A füzéri alsóvár kiépítésének felelős tervezője Skardelli György, munkatársa Kelemen Bálint volt. A beruházó itt is Füzér község önkormányzata, projektvezető Horváth Jenő polgármester.

[39] Avagy „álváraknak" – e fogalomért Marosi Ernőnek tartozunk köszönettel!

[40] Az ebben az írásban korántsem kimerített további kapcsolódó gondolatokra lásd Marosi, „Die restaurierte Geschichte."

A velemi régészeti témaparkról

Ilon Gábor*

Az így nevezett helyet a velemi gyermekjátszótér és a hajdani községi fürdő, majd KISZ-tábor, később Avar szálló jelenlegi romjai között találjuk a Velemi-patak partján, a faluból a Kőszegre vezető aszfaltút szomszédságában, a Szent Vid lábánál. Kivitelezésére az „alpannonia – határtalan vándorlás" elnevezésű, osztrák – magyar európai uniós projekt keretében került sor 2012-ben. E sorok szerzőjét a kőszegi alpolgármester hívta fel telefonon 2010 körül és érdeklődött, hogy lenne-e Velemmel kapcsolatban javaslata. Volt. Elmeséltem Bándi Gábor 1980-as évek elején, az országban elsőként megépített Régészeti Parkjának igen fontos, ámde méltatlanul rövid történetét.[1] Ezt követően soha, senki nem keresett engem… 2013-ban, – miután már több ismerősöm szólt – néztem meg a helyszínt. Így szembesültem a felismeréssel, hogy a hegyen a turistákat tájékoztató kétnyelvű (magyar – német) tábla szövege az általam 2004-ben állított háromnyelvű (magyar – angol – német) táblák kivonatolása, és azoknak meglehetősen leegyszerűsített értelmezése.[2] A helyszínen elhelyezett uniós feliratból megtudható, hogy a soproni székhelyű Platánplán Mérnöki Iroda Kft. volt az épületek kivitelezője, amely korábban árajánlatot adott a Savaria Múzeumnak. A szombathelyi székhelyű, 2007-ben bejegyzett AJA-GUR Hagyományőrző Ifjúsági Egyesület szerepe pedig valószínűleg a témapark tájékoztató táblája szövegének „megalkotására" és a bronzkori műtárgyak minősíthetetlen másolatának elkészítésére szorítkozhatott. Utóbbiakat a 2013. évi Királyi városnapon a megyei közgyűlés elnöke adta át letétbe Kőszeg Város polgármesterének. A másolatokat ma a Kőszegi Városi Múzeum őrzi.[3]

Miután a helyszín látványa nagyon megviselt és fel is háborított, évekig elkerültem a környéket és nem foglalkoztam az üggyel. Tudtam, a düh és a sértődöttség nem jó tanácsadó. Annak ellenére tettem ezt, hogy közben írtam meg és került kiadásra a velemi aranykincset feldolgozó monográfiám magyar és angol nyelvű változata is.[4]

2018. július 26-án a kőszegi Városi Múzeum múzeumpedagógus munkatársának kérésére a Témaparkban egy foglalkozást tartottam nyári táboros diákjaiknak. Szívesen vállaltam ezt. E gyerekekkel való másfél órás együttlétem tapasztalatai egy tanulmány megírására késztettek.

Ebből itt és most csak egy részletet közlök az ünnepelt tiszteletére. A kelta építménnyel kapcsolatos gyermeki és saját konklúzióimat egy nagyobb terjedelmű írásban fogom közzétenni.

Az 13 őszinte és nagyon kreatív, jó megfigyelő képességgel rendelkező gyerek (8–12 éves) számára írásban feltett kérdéseimet és azokra adott és szóban is megbeszélt válaszaikat idézem.

Az úthoz közelebbi, egy helyiségből álló, rekonstruált építmény eredetijét a Szent Vid hegyen tárta fel Bándi Gábor és Fekete Mária 1974–1986 között. Publikálatlan. A rekonstrukció Nagy Marcella régész terveinek felhasználásával került felépítésre.[5] Az eredeti a bronzkor késői szakaszában, az úgynevezett Urnamezős kultúra idején, valamikor Kr.e. 1100 táján készülhetett.

Az 1. kérdés ez volt: *„Miből épült?"*

► **1. kép.** *Ismerkedés a velemi Szent Viddel, rövid összefoglaló a bronz- és vaskorszakról. Előadó: Ilon Gábor (fotó: Veress Judit, 2018)*

* régész, Kőszeg

► **2. kép.** *A Témapark urnamezős kori házrekonstrukciója (fotó: Ilon G., 2018)*

► **3. kép.** *Az urnamezős kori ház belsejének részlete (fotó: Ilon G., 2018)*

Válasz: palakő alapozással, lábazattal és tetőhéjazattal, fa (rönk, deszka, vessző) elemekkel, agyagpadlóval. A gyerekek azt is észrevették, hogy az építők beton habarccsal erősítették össze a kőlábazatot. Az ugyanis ma már az időjárás viszontagságai miatt mállik, és nyilván vannak olyan látogatók is, akik a természetes folyamatot gyorsítják. Ez egy komoly kivitelezői hiba, amit a műszaki vezető szakembernek elleneznie kellett volna. De mivel nem volt régész szakember a helyszínen … S ha a gyerekek vagy felnőtt látogatók ezt észreveszik és elhiszik, akkor hamis ismeretet sajátítanak el.

Természetesen elmeséltem a gyerekeknek, hogy a palakő helyben megtalálható. Ennek különböző fajtáiból van a Kőszegi-hegység. Ahol előbukkan, ott fejthető. Az erősen tömör és szerpentines változat az osztrák oldalon fejthető, ami jól hasítható és akár ilyennel is „cserepezhették" a tetőt. Megbeszéltük, hogy mi az alapvető különbség a rönk- és a gerendaház között. Hogy a rönkök használatára a hajdani, az építmény pusztulásakor esetleg kiégett agyag tapasztások formájából jöhet rá a régész. Hogy a leagyagozott padlót többször megújíthatták, s hogy ezt mi régészek aprólékos bontással meg tudjuk figyelni.

A 2. kérdésben arra voltam kíváncsi, hogy mit gondolnak: *„Hogyan épült?"*

Itt a szerszámokról beszélgettünk. Ezek közül már csak néhányat ismertek, használatukat kevésbé tudták. Beszéltünk a velemi bronzkincsből is ismert bronz fejszéről, a favágásról, a fa hasításáról, a fűrészről, a fa darabolásáról, a csapolásról és a pergő fúróról. Megbeszéltük, hogy miért kellett a fa törzsét beépítés előtt – netán az erre is alkalmas bronz sarlóval – lekérgezni. Kézbe is vehették a benyelezett kőbaltát és az urnamezős kori bronzvéső / balta / fejsze másolatát. Képeken mutattam korabeli, pl. a góri Kápolnadombon feltárt bronz fűrészlapot és a pergő fúró rekonstrukcióját (annak régész által fellelhető, agyagból vagy kőből készített „lendkerekét"), illetve középkori ábrázolását.

A 3. kérdésben azt firtattam, hogy milyen hiányérzetük van. Konkrétan: *„Mi hiányzik Neked belőle? (Gondolj, egy mai épületre!)"*

Helyesen mutattak rá az alábbiakra: az ajtó és az ablakok nyílásának zárása, berendezési tárgyak (bútorok), más tárgyak, emberek.

Ezt követően hamar túlléptünk a nyílások bőrrel történő elfedési módján és az elhúzható valamint a bőrzsanéron nyíló ajtókról értekeztünk röviden. Idő hiányában nem került sor arra, hogy megbeszéljük pl. Homérosz Iliászának és az Odüsszeiának általam kiemelt részleteit, amelyek a székről, asztalról, lábzsámolyról, ruhásládáról szólnak. Megbeszéltük, hogy ezek közül a mi időjárási viszonyaink között mi maradhat meg, azaz mit ismerhetünk meg a régészeti ásatáson. De arról is beszéltünk, hogy a szombathelyi Oladi plató rézkori baltás istene ugyanolyan támlátlan trónuson ült, mint a mezopotámiai pecséthengerek ábrázolásain a városállamok királyai, avagy a piramisok ábrázolásain a fáraók. Hogy a Tutankhamon sírjában feltárt 5398 db tárgy alapján a korszak valószínűleg minden bútortípusát megismerhetjük. Ágyakat és kereveteket, négylábú, karfás és háttámlás valamint összecsukható székeket, ruhatartó ládákat, de főzésre használható, hordozható, edénytartó há-

► **4. kép.** *Diákok tanulmányozzák az urnamezős kori ház építéstechnikáját (fotó: Ilon G., 2018)*

rom- és négylábat is. A krétai palota, avagy az etruszk sírkamrák berendezése és falfestményei, a görög vázafestészet ábrázolásai, a görögök fa ruhásládáinak agyag utánzatai és az európai kora vaskori temetkezések emlékei (pl. Hochdorf bronz kanapéja) hogyan lennének segítségünkre, amikor igyekeznénk hitelesen berendezni az épületet. Megbeszéltük, hogy csak nagyon kevés berendezési tárgy nyomát tudjuk régészeti módszerrel (finombontással) megfigyelni, miután se elszíneződést, se talajba mélyülő nyomot nem hagytak maguk után.

Mindezek után könnyedén megértették, hogy milyen lehetett egy bronzkor végi lakóház berendezése a velemi Szent Viden.

A 4. kérdéssel azt szerettem volna megtudni, hogy *„Mire használhatták?”* szerintük az építményt.

Minden csoport válasza helyes volt, hogy leginkább lakásnak tudják elképzelni és részben munkahely (pl. szövés), de néhány kisebb, a napi szükségletet kielégítő nyersanyag tárolási helye (egy-egy részben földbeásott edényben / falra akasztott zsákban gabona vagy gyógynövény) is lehetett.

…Több tíz millió forint etikátlan és szakszerűtlen elköltése tehát egy élettelen, halott, üres és gazdátlanul gondozatlan „Témaparkot” eredményezett, amely legfeljebb a hamis tudat építésére alkalmas. Ugyanakkor rombolja Bándi Gábor, valamint a magyar régészet és örökségvédelem Rómer Flóris óta élő tekintélyét és nemes hagyományait.

Jegyzetek

1 Lásd erről Marton Erzsébet, „Régészeti park volt Velemben,” *Savaria, a Vas megyei múzeumok Értesítője, Pars archaeologica* 24, no. 3 (1999) 425–435.

2 Eredetileg 3 táblát állíttattam mint a Vas megyei múzeumok szervezetének igazgatóhelyettese, régészeti osztályának vezetője. A pénzügyi fedezetet a Savaria Múzeum illetve Figler András (1955–2010) jóvoltából a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (Budapest) biztosította. A táblák szövegét jómagam írtam és szerkesztettem, terveztem és kiviteleztettem, mindenfajta ellenérték nélkül. Egy-egy tábla állt a platón (2015-ben már minden darabja eltűnt), a Cserkész-, majd Úttörőtábor közelében, a teraszon, a mélyútban (még e sorok írásakor is épségben van), valamint a hegy lábánál, a patak és a gyalogút mellett (ez már romos állapotban van, de még minden eleme ott található).

3 Lásd a *Kőszeg és Vidéke* 2013. évi november 13-i számának címlapját.

4 Ilon Gábor, *Aranykincs a velemi Szent Vidről. A késő bronzkori elit hölgyének viselete az új vizsgálatok tükrében* (Budapest: Archaeolingua, 2015); Ilon Gábor, *The Golden Treasure from Szent Vid in Velem. The Costume of a High-Ranking Lady of the Late Bronze Age in the Light of New Studies* (Budapest: Archaeolingua, 2015)

5 E sorok írásakor még a Savaria Múzeum munkatársa, a szöveg korrektúrázásakor (2018. nov. 6.) már a Szombathely Járási Örökségvédelmi Hivatal régész felügyelője.

Örökség alapú fejlesztés Kölkeden

Wollák Katalin*

Jelen írás a manapság divatos kezdeményezés, az örökségben rejlő gazdasági potenciál egy eddig kevéssé kiaknázott lehetőségét kívánja bemutatni. A téma iránti hazai érdeklődés külön lendületet kapott a gazdasági válságból való kilábalás éveiben, így 2011 márciusában a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal az MTA, az MMA és az ICOMOS MNB közreműködésével „Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem?" címmel nemzetközi konferenciát szervezett, melyre a szakma reprezentánsai mellett a befektetői oldal képviselői is meghívást kaptak.[1]

A konferencia egyik célja annak elemzése volt, hogy a felújításokba történő befektetések nemcsak gazdasági, de jelentős társadalmi hasznot is hoz(hat)nak. Bemutatásra került az úgynevezett Széchényi Ferenc Program (tervezet). Ez „a múlt a jövő erőforrása" szlogen mentén egy olyan örökségalapú fejlesztési programcsomaggal javasolta kibővíteni az akkor formálódó új Széchenyi tervet, mely nyolc tematikus alprogramot kínált a történeti-műemléki-régészeti-tájképi örökségi értékek fejlesztésére.[2] A konferencia illeszkedett ahhoz a jelentős nemzetközi kezdeményezéshez, melynek egyik legutóbbi megnyilvánulása a Historic England idei kiadványa (*Heritage and the Economy* 2018), mely az egyik meghatározó európai örökségvédelmi szervezet, az English Heritage által „Heritage Counts" címmel indított sorozat idei publikációja.[3] A legjelentősebb nemzetközi civil szervezet, az Europa Nostra 2013–2015 között folytatott vizsgálata is ezt a problémát járta körül. A *Cultural Heritage Counts for Europe* címmel megjelentett publikációjuk a kulturális örökség európai gazdaságra, társadalomra, környezetre gyakorolt, hatványozott hatását és előnyeit szemléltette, valamint javaslatokat tett az örökség-potenciál jobb hasznosulására vonatkozóan.[4]

Találkozhatunk úttörő hazai programmal is: a Norvég Alap által finanszírozott REVEAL projekt a „Kulturális örökség gazdasági és társadalmi hatásainak feltárása" címen egy komplex kutatási és hasznosítási program több mintaterülettel.[5] A projekt közösségfejlesztő programként is szolgált, hiszen abból indult ki, hogy egy örökségelem – így pl. egy műemlék – kapcsán az adott környezetben élők és a különféle szakmai szereplők együtt találják ki nemcsak a műemléképület régi/új funkcióit, hanem annak működtetési modelljét, ami által lehetőség nyílik a kulturális örökség hosszú távú, fenntartható használatára is. A projektben többek között megújult egy műemlékegyüttes közösségi tervezés keretében, közösségi funkciók kialakításával, megjelent az Örökségkalauz, mely útmutatást ad közösségi kezdeményezésű műemlék-felújításhoz,[6] valamint egy plakát segítségével mutatták be, hogyan értelmezhető az örökség hatása egy közösség életében. A program sikerét mutatja, hogy bekerült az Európa Tanács (CoE) 21. századra szóló Európai Kulturális Örökségi Stratégia jó gyakorlatai közé.[7] A *Strategy 21* három alkotóeleme – a társadalmi, a gazdasági és területfejlesztési, valamint a tudás és oktatás komponens – közül a középső az örökség azon potenciáljára épül, mely az örökségelemek segítségével járul hozzá a fenntartható fejlődéshez; utóbbi a helyi erőforrásokon, a turizmuson és a foglalkoztatáson alapul. A komponensek tartalma kihívások formájában került megfogalmazásra, melyekre a lehetséges megoldásokat ajánlások és jó gyakorlatok mutatják. Ezek közt a REVEAL projekt mint kitűnő példa szerepel a CoE honlapján is.[8] Az értékelés kiemeli, hogy a projekt hatékonyan ösztönözte a helyi polgárokat és hatóságokat, hogy részt vegyenek a helyi örökség hasznosítására irányuló törekvésekben.

A további hazai példák közül – nem véletlenül – a Kulturális Örökség Menedzserek Egyesülete (KÖME) és a CEU Kulturális Örökség Tanulmányok

* régész, örökségvédelmi szakértő, a Dunai Limes világörökségi nevezés magyar koordinátora

2015-ben indított közös programját érdemes itt említeni, amely egy új oktatási-nevelési központ kialakítását célozta meg a természetvédelmi (bioszféra-rezervátum) és örökségvédelmi értékek (Árpád-kori templom, középkori ciszter majorság és üvegműhely) egységes szemléletű értelmezésére és hasznosítására a helyi közösségek bevonásával.[9] A téma különös figyelmet kapott idén, hiszen az Európai Parlament és Tanács 2018-at a Kulturális Örökség Európai Évének nyilvánította, fokozott együttműködésre ösztönözve a regionális és helyi hatóságokat a civil társadalommal az értékek védelmére, megóvására, az örökség fejlesztése és népszerűsítése érdekében. Az Európai Bizottság biztosítani kívánja a 2018-ban megindult folyamatok folytatását, ezért tíz kezdeményezést,[10] hosszú távú programot indított, melyekhez forrást is biztosít a támogatási rendszereiben. E kezdeményezések egyike a kulturális örökség szerepének erősítését célozza a kulturális turizmusban,[11] tekintettel arra, hogy a fenntarthatóság és gazdasági haszon megfelelő kombinációja gazdasági hajtóerő lehet abban az esetben, ha a (helyi) közösségek számára előnyös módon működtetik.

A kulturális turizmus támogatása megjelenik az Európai Bizottság által a 2014–2020 közötti időszakra jóváhagyott hazai operatív programokban is. Témánk szempontjából két program érdemel említést: a Pest megye és Budapest kivételével az egész ország területére kiterjedő GINOP (Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program) és a VEKOP (Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Program).[12] Ez a két program biztosít ugyanis lehetőséget kiválasztott örökségi helyszínek turisztikai fejlesztéséhez. Az említett programok pályázati kiírásait 2016 őszén úgy fogalmazták meg, hogy a világörökségi és világörökségi várományos helyszínek közé a Római Birodalom magyarországi határát képező limes, a Ripa Pannonica helyszínei beemelésre kerültek.[13] Ezen római kori régészeti lelőhelyek és műemlékek azért kerülhettek a fejlesztések látókörébe, mert a magyar kormány 1520/2016. (IX. 27.) számú határozatával döntött arról, hogy „A Római Birodalom határai – A dunai limes magyarországi szakasza" világörökségi várományos helyszínt az UNESCO Világörökség Jegyzékébe jelöli.[14] A döntést követően a kormány forrást biztosított a helyszín kezelési tervének elkészítéséhez, az egyes helyszínek többnyelvű információs tábláinak elkészítéséhez, a világörökségi nevezési dokumentáció elkészítéséhez és benyújtásához[15] (melyet hazánk 2018 januárjában Ausztriával, Németországgal [Bajorország], Szlovákiával közösen nyújtott be[16]), valamint felállításra került a kezelő szervezet, a limes gondnokság. A hatvanöt magyar helyszín „nevezésképes" állapotba hozására és a jelentősebb helyszínek turisztikai fejlesztésére kínált lehetőséget az említett két pályázat. Turisztikai szempontból külön kihívást jelent, hogy a helyszínek jelentős része olyan régészeti lelőhely, amely a felszínen nem látható, hiszen vagy zajlott már régészeti ásatás, de a feltárt emlékek visszatemetésre kerültek, vagy a római kori védelmi rendszer épített elemei csak légifelvételek és geofizikai felmérések alapján ismertek.

A fejlesztésre szánt helyszínek kiválasztásának alapja a jelentőségük mellett az volt, hogy a Duna több mint 400 km hosszú magyarországi szakaszán található védelmi létesítmények (légió-segédcsapat és menettáborok), az ezeket körülvevő katonavárosok és vicusok, városok, kiserődök, őrtornyok, katonai bázisok, a késő római magaslati erődök, a mindezeket összekötő limesút rendszere az útállomásokkal, a balparti létesítmények: ellenerőd, kikötőerődök-hídfőállások) földrajzi reprezentációja is megfelelő legyen. Ennek az irányelvnek megfelelően az előzetes kiválasztás alapján a helyszínek közel harmadán, több mint húsz helyszínen indult volna olyan turisztikai fejlesztés, mely a helyszínek hálózatba való kapcsolódását is segíthetné. A projektek előkészítése október első felében zárult, és megállapítható, hogy a tudományos alapon elindított kiválasztást számos egyéb – így például turisztikai, gazdasági – tényező is erősen befolyásolta.

A projektek előkészítése során a világörökségi nevezésért felelős szakmai csapat mellett meghatározó szerepe volt a Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft. keretében működő Limes Gondnokságnak és az adott helyszín esetében illetékes múzeumnak. Rendelkezésre állt emellett a Magyar Limes Szövetség Kulturális Turisztikai Fejlesztési Koncepciója,[17] mely a római kori emlékeket összekapcsolta a környezetükben található egyéb turisztikai látnivalókkal.

Már az előkészítés korai fázisában meghívást kaptak turizmusszakértők, s bár a projekteket az érintett önkormányzatok nyújtották be konzorciumba szerveződve, a Limes Gondnokság mellett

a Magyar Turizmus Ügynökség volt kötelező konzorciumi partner. A projektek alapvetően két célt kívántak megvalósítani. Az egyik a feltárásból ismert, vagy légifelvételek, prospekció alapján azonosított épített elemek (táborok, őrtornyok, útállomások, limes utak) struktúrájának élményszerű bemutatása volt, alapvetően kertészeti eszközökkel és a feltárt romok konzervált műemléki bemutatásával. Hasonló céllal kerül sor a táborok kiválasztott, jól dokumentált kapu- vagy saroktornyának a torony tömegét érzékeltető, ún. kubatúraszerű rekonstrukciójára korszerű anyagokkal. A másik cél a látogatók igényeinek mind teljesebb kiszolgálása volt különböző méretű és funkciójú látogatóközpontok létesítésével. A pályázat(ok) a kiállítási koncepciókon túl kitértek arra is, hogy a tervezett létesítmények mellett a rendszeres és alkalmi programok, rendezvények nélkülözhetetlenek a fejlesztések fenntarthatóságának biztosításához.

A régészeti-műemlékes szakmán kívüli szereplők által képviselt szempontok jelentősen befolyásolták az eredeti elképzeléseket. A tervezői, kivitelezési oldal felhívta a figyelmet arra, hogy az építési-kivitelezési költségek jelentős (30%-os) emelkedése miatt a rendelkezésre álló keretből csak kevesebb projektet lehet megvalósítani. A turizmusszakértők a fenntarthatóság érdekében rámutattak arra, hogy a helyszínek kialakításánál kiemelt jelentőségű a helyszín megközelíthetősége (közutakhoz való viszonya), elérhetősége az aktív turizmus számára (kerékpárút közelsége, folyami úton való megközelítés lehetősége). Emellett fontos tényező a megfelelő parkolás biztosítása, a helyszín élvezetét negatívan befolyásoló tényezők kiküszöbölése, az adott helyszínre jellemző egyedi mutatvány igénye, ez utóbbi mellett több helyszín hálózatba kapcsolásának lehetősége, turisztikai útvonal kialakítása, azaz a kapcsolódás lehetősége a környék egyéb látnivalóihoz.

Az önkormányzatok képviselői behatóan mérlegelték az adott önkormányzat kapacitásait. Hiába nyújtott a pályázat 100–600 millió forint nagyságrendű fejlesztési forrást, azok az önkormányzatok, amelyek éves kerete nem tudja a fenntartást hosszútávon (nemcsak a kötelező ötéves periódusban) biztosítani, nem tudták vállalni a projektet. Ez történt például Paks esetében, ahol a meglévő régészeti park bővült volna számos új elemmel. A város a projekt előkészítését

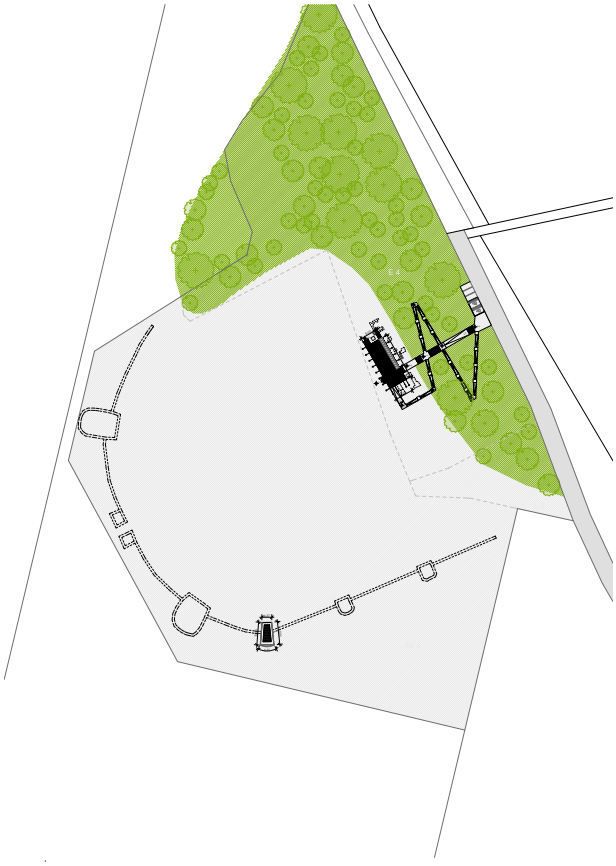
► **1. kép.** *Kölked, római tábor légifelvétele (PLT 29684)*

megelőzően egy múzeumfejlesztési programot indított, melynek eredményeképpen egy látványos kiállítási terekkel megújult múzeum jött létre. Ez azonban olyan éves fenntartási költségnövekedést eredményezett, hogy – más okokra is tekintettel – a város vezetése visszalépett a limes projektben való részvételtől.

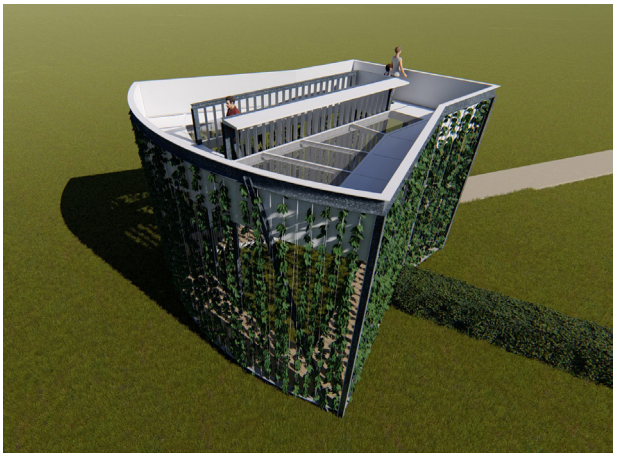
Az önkormányzatokkal folytatott egyeztetéseknél figyelembe kellett venni a kultúrpolitikai prioritásokat, a helyi múzeumot, örökségcentrumot övező civil támogatás meglétét vagy hiányát (múzeumbaráti kör, városszépítő egyesület). Emellett nyilvánvalóvá vált, hogy projektekbe jövedelemtermelő elemeket is be kell építeni – mint például büfé és elárusító hely –, ezeket lehetőség szerint összekapcsolni helyi szolgáltatásokkal, így hozzájárulva a hosszú távú fenntarthatósághoz.

A pályázatok 2017 októbere és 2018 októbere között benyújtásra kerültek, a GINOP-VEKOP programok segítségével hét helyszínen indulhat turisztikai fejlesztés, további hat helyszín fejlesztése pedig az előzetes elképzelések szerint más forrásból valósulhat meg.

A négy GINOP pályázati helyszín egyike Kölked-Altinum, a római limes utolsó, legdélebbi magyarországi állomása (Kölked-Hajlokpart/Várdomb), ahol ásatással korábban alig vizsgált, szabálytalan alakú késő római castellum és vicus található, melynek azonban szerkezete légifotók és geofizikai felmérések alapján, továbbá az elmúlt évben végzett kisebb feltárás alapján jól ismert (1. kép). A déli limes-szakasz fontos erődjeként számon tartott, közel 6,5 hektár alapterületű segédcsapat-tábor kialakítása igazodik a helyszín adottságaihoz, a késő római korban több helyről ismert ovális formát mutat, és a tábor fa-

► **2. kép.** *A tábor helyszínrajza (Készítette Kondor Tamás építész – részlet a pályázati dokumentációból, a szerző engedélyével)*

► **3. kép.** *Kölked, torony rekonstrukció terve (Készítette Kondor Tamás építész – részlet a pályázati dokumentációból, a szerző engedélyével)*

lának vonalát változatos, U-alakú, valamint legyező formájú tornyok szakítják meg (2. kép).

Az ezer fős település polgármestere már a kezdetektől lelkes támogatója a fejlesztésnek, maga is több tervet készített a bemutatásra. A projekt keretében a tábor struktúráját, útrendszerét kertészeti eszközökkel, tájépítészeti elemekkel érzékeltetik, a megkutatott erődtorony korszerű anyagokkal attrakciós elemként és kilátópontként visszaépítésre kerül (3. kép), ahonnan rálátás nyílik az erőd területére. E mellett egy mini látogatóközpont létesül (4. kép), mely törekszik arra, hogy komplex szolgáltatást nyújtson: a belső térben büfé, infópont, múzeumshop, multifunkcionális foglalkoztató és kiállítótér, a fedett külső térben pedig különböző, kisebb létszámú foglalkozások kapnak helyet. A látogatóközpont külső és belső falai információhordozó felületként szolgálnak. „Mit adtak nekünk a rómaiak?” munkacímen Kölked római kori történelmét követheti a látogató itt egy idővonal segítségével, melyen párhuzamosan jelenne meg Róma és Altinum Kr. u. 1. és 5. század közötti története. A program része még egy római tematikájú régészeti játszópark is.

► **4. kép.** *Kölked, mini látogatóközpont terve (Készítette Kondor Tamás építész – részlet a pályázati dokumentációból, a szerző engedélyével)*

A minimális létszámú önkormányzat csekély saját forrás felett rendelkezik, de mindent megtett annak érdekében, hogy részt vehessen a pályázatban. Az erőd területe (hat ingatlan) magántulajdonban volt, így az önkormányzat a bemutatás szempontjából érintett ingatlanok közül többet megvásárolt, elcserélt, új ingatlan kialakítását kezdeményezte. A termőföld hasznosítását úgy alakították át (lucerna vetésével), hogy a művelés ne veszélyeztesse a helyszínt, külön pályázatot adtak be a helyszínhez vezető út kialakítására, és segítették a feltárást. Az elképzelések között szerepel a további együttműködés a Pécsi Tudományegyetemmel (látványrégészeti feltárás, gyerekek és érdeklődő fiatalok részére élmény-régészeti foglalkozások), tekintettel arra is, hogy a

helyszín elsődleges célközönsége az ifjúság: a fejlesztési hely közvetlen közelében jelenleg évente 130-150 ezer gyerek és diák tesz látogatást. Bár a turisztikai szakértők a helyszín elhelyezkedése, a település adottságai miatt kevés esélyt láttak a fenntarthatóságra, a GINOP program legkisebb költségvetésű pályázataként, összefogva a településen lévő Fehér-Gólya Múzeummal és a közelben lévő Mohácsi Történelmi Emlékhellyel (mindkettő fenntartója a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság) belevágtak a projektbe.

A projekt kitűnő példa arra, hogy más érdekek elfogadása, figyelembe vétele, a közvetlen környezet támogatása nélkül szinte lehetetlen a bármilyen kitűnő szakmai alapon megálmodott elképzelések megvalósítása és azok eredményeinek hosszú távú működtetése.

Jegyzetek

1 „Az épített örökség védelmében," program, letöltve: 2018.10.31., https://www.an-patrimoine-echanges.org/IMG/pdf/program_colloquium2_.pdf; „Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem?" Építészfórum, letöltve: 2018.10.31., http://epiteszforum.hu/az-epitett-orokseg-vedelmeben-valtozo-tarsadalom-valtozo-muemlekvedelem; Ferch Magda, szerk., *Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? / L'A pologie du patrimoine architectural. Société en changement – protection du patrimoine en changement? / The Protection of Architectural Heritage. Changing Society – Changing Concepts of Historic Monuments Protection? Nemzetközi konferencia, 2011. március 1–2*. (Budapest: Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2011); Lővei Pál, „Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem?" in *Magyar Szemle,* Új folyam 21, no. 7-8. (2012), 305., letöltve: 2018.10.31., http://www.magyarszemle.hu/cikk/20130219_az_epitett_orokseg_vedelmeben_valtozo%20tarsadalom_valtozo_mueml%C3%A9kv%C3%A9delem.

2 „Örökségvédelmi szempontú vélemény és javaslat az Új Széchenyi Terv vitairatához avagy Felemelkedés kultúra nélkül?" Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2010, letöltve: 2018.10.31., http://docplayer.hu/191809-Oroksegvedelmi-szempontu-velemeny-es-javaslat-az-uj-szechenyi-terv-vitairatahoz-avagy-felemelkedes-kultura-nelkul.html.

3 „Heritage and Economy 2018," Historic England, letöltve: 2018.10.31., https://historicengland.org.uk/content/heritage-counts/pub/2018/heritage-and-the-economy-2018/.

4 „Cultural Heritage Counts for Europe," Europa Nostra 2015, letöltve: 2018.10.31., http://www.europanostra.org/our-work/policy/cultural-heritage-counts-europe/.

5 „Revealing the Economic and Social Impacts of Cultural Heritage," Iceland Liechtenstein Norway Grants, letöltve: 2018.10.31., http://www.norvegalap.hu/en/web/guest/a-kulturalis-orokseg-gazdasagi-es-tarsadalmi-hatasainak-feltarasa; „REVEAL. A kulturális örökség gazdasági és társadalmi hatásának feltárása," letöltve: 2018.10.31., https://oroksegkalauz.seed.hu/tanulmanyok.

6 „Örökségkalauz örökségvédelmen alapuló közösségfejlesztéshez," REVEAL. A kulturális örökség gazdasági és társadalmi hatásának feltárása, letöltve: 2018.10.31., https://oroksegkalauz.seed.hu/files/publications/320.pdf.

7 „European Heritage Strategy for the 21st Century," Council of Europe, letöltve: 2018.10.31., https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21.

8 „Strategy 21 – Good practices," Council of Europe, letöltve: 2018.10.31., https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/-/revealing-the-economic-and-social-impacts-of-cultural-heritage.

9 „Fenntarthatóság, Örökségvédelem és Interpretáció: új oktatóközpont létrehozásán dolgozik a KÖME," Kulturális Örökség Menedzserek Egyesülete, letöltve: 2018.10.31., http://www.heritagemanager.hu/?p=716#more-716.

10 „10 European Initiatives," European Commission, letöltve: 2018.10.31., https://ec.europa.eu/culture/content/overview_en.

11 „Initiative 5 – Tourism and Heritage," European Commission, letöltve: 2018.10.31., https://ec.europa.eu/culture/content/tourism-and-heritage_en.

12 „Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP)," Széchényi 2020, letöltve: 2018.10.31., https://www.palyazat.gov.hu/doc/4380/; „Versenyképes Közép-Magyarország Operatív Program (VEKOP)", Széchényi 2020, letöltve: 2018.10.31., https://www.palyazat.gov.hu/doc/4385 https://www.palyazat.gov.hu/palyazati_dokumentaciok1.

13 „GINOP-7.1.6-16 Világörökségi helyszínek fejlesztése," Széchényi 2020, letöltve: 2018.10.31., https://www.palyazat.gov.hu/ginop-716-16-vilgrksgi-helysznek-fejlesztse-.

14 „1520/2016. (IX. 27.) Korm. határozat „A Római Birodalom határai – A dunai limes magyarországi szakasza" világörökségi várományos helyszín Világörökség Jegyzékbe jelöléséről," Nemzeti Jogszabálytár, letöltve: 2018.10.31., http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=197646.327299.

15 Wollák Katalin és Visy Zsolt, „A Római Birodalom határai – a Dunai Limes magyarországi szakasza világörökségi várományos helyszínről," Magyar Régészet 2016 tél, letöltve: 2018.10.31., http://files.archaeolingua.hu/2016T/Wollak_Visy_H16T.pdf.

16 „A dunai limes világörökségi helyszínné nyilvánítására pályázik Magyarország," Múlt-kor történelmi magazin, 2018. február 5., letöltve: 2018. 10.31., https://mult-kor.hu/a-dunai-limes-vilagrksegi-helyszinne-nyilvanitasara-palyazik-magyarorszag-20180205.

17 Dr. Balogh Tamás, „Országos limes. Kulturális turisztikai fejlesztési koncepció," ppt beszámoló, Magyar Limes Szövetség, letöltve: 2018.10.31., http://www.ripapannonica.hu/illusztracio/orszagos_limes_kulturalis_turisztikai_fejlesztesi_koncepcio.pdf.

Places of Memory

Az emlékezet helyei

Nádor 20 Capriccio

János M. Bak*

(Since Jóska is interested in the CEU neighborhood's history, this extended version of my memories of an old house may be appropriate here…)

The big old house on the corner of Nádor and Arany János treet has been known to me since childhood. There was a barber-shop—and there still is one—in which Vuja Gyuri bácsi ("uncle") cut my childhood hair to school-boy size. He was the barber of my father, but also a trade-unionist comrade of his. Therefore, in late October 1944 it was reasonable to ask Uncle Gyuri to give my father asylum, no longer protected in the textile mill where we had spent some months before. The factory was declared a war-supplier and stood under control of a military commander, who could not care less whether the director was a "Jew" as long as production of uniforms was going well. But after the Arrowcross take-over (October 15) this was no longer a safe place. So, Dr Bak moved into Comrade Vuja's pantry on the second floor of Nádor 20, a room of less than 6 square meters with a kind of bed on the top shelf. One of the important precautions in order not to be detected was to have to coordinate the use of the loo and pull only a few times a day, appropriate for one inhabitant. It was risky enough not to join the rest of the people in the air-raid cellar, but that was put down to the peculiarities of Uncle Gyuri. (Such as his once having operated on his hemorrhoids himself, not wanting to see a doctor.) Of course, neither of them knew that several tenants of the house—all suspicious of the other—were also hiding persecuted persons, Jews and army deserters.

In mid-December, the situation in the pantry became even more precarious. My mother and I had been living in various sublet rooms as "Transylvanian refugees," with proper documents based, of course, on originally fake ones. Transylvania was by that time under Soviet and Romanian control. However, we had to change rooms frequently so as not to be recognized, and once, because a friend of mine committed the mistake of telling his mother my conspiratorial address, we had to leave in a hurry. (I had a number of very useful false documents for those in hiding or in the so-called resistance.) When our landlady told us that "a Jewess was looking for you," we, properly surprised, packed our minimal property and left before a Nazi patrol arrived to check on the Transylvanians with Jewish friends. By that time, my mother had had enough of the cat-and-mouse play and wanted to join her husband. In the 6-square-meter pantry with one more person's bodily needs to coordinate…

Several weeks passed in these inhuman conditions, then my parents had had enough of it and decided to leave and, however dangerous, find some other hiding place. Nádor 20 had an old-fashioned huge door for carts and a small one for persons. The latter had a peep hole. Around noon on January 14, 1945, Dr. and Mrs. Bak looked out the peephole and saw first a German soldier run from left to right, and a few minutes later a member of the 2nd Ukrainian front of the Red Army followed. They were liberated. End of Act one.

Act two. In early February, I was told that György Heltai, an old friend of my father's with whom he had marched home from the bend of the Don when the 2nd Hungarian Army, in which they were labor conscripts, was as good as annihilated by Soviet forces, is the secretary of the inner-fifth district cell of the Hungarian Communist Party. Its office was on the first floor of Nádor 20, several rooms in a corner flat with a view of both Nádor and Arany János streets. Heltai had been member of the underground Communist

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

Party, an international lawyer by trade. (He was later jailed in the Rajk trial and served as the de facto foreign minister of the revolutionary government of Imre Nagy in 1956, then emigrated and finally taught history in the United States.) His wife, Ágnes Lányi, daughter of the well-known translator of operas and music critic Viktor, a friend of mine for some time, was the "propagandist" of that cell. She was an artist in graphic and other media. I liked to draw and paint, so she invited me to do posters and signs for the Party. Sometime later we set up the, perhaps first, "wall-newspaper" (*faliújság*, Russian *stengazeta*, best known in Chinese as *datsebao*) in Budapest. It was nailed to the building palisade of the Soviet war memorial on Szabadság tér, just a corner or two from Nádor 20, and had, among other items, a map showing the advance of the Allied troops towards Berlin. In March, I was recommended by Heltai for Party membership and accepted. Alas, soon the central command ordered that young party members should go to work in the youth movement of the Communist Party, "disguised" as the Hungarian Democratic Alliance of Youth (MADISZ). In the summer of '45 I had to leave Nádor 20 for a post in that organization.

But before that: around May 1, 1945, Ágnes and I, and our helpers, were busily painting signs to be carried at the "First Free Mayday" when Uncle Vuja (still member of the Social Democrats) showed up in the office with presents for Gyuri, Ági and me. They were red carnations—made out of human hair… (Ági was almost sick touching it.) End of story.

It was exactly 50 years later that I came regularly to pass Nádor 20 on my way to CEU or the Terv espresso or—when in a spending mood—to the Pomo d'Oro in Arany János utca.

Pilistől Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendős Laszlovszky Józsefnek

Szentpéteri József*

Tisztelt Professzor Úr! Kedves Jóska!

Engedd meg, hogy térben és időben távoli barátodként tudósítsalak a feleségem zöld ujja révén igen szép virágos kerttel körbevett otthonunkból, melyben néha még kolibripillangóra is rácsodálkozhatunk; engedd meg, hogy megírhassam, mi minden történt legutóbbi találkozásaink óta. Mivel emlékeim mélyebb rétegeiben a veled kapcsolatos nevezetes eseményekből hármat-négyet is számon tartok, ezért íme, sorra veszem őket a digitális kódexed nekem jutott lapjának írásakor.

Még jóval a híres-nevezetes Gertrúd-sír feltárása előtt, az Eötvös Loránd Tudományegyetem szombatonként tartott bölcsészkari *Studium Generale* felvételi előkészítőjén, 1977 őszén találkoztunk először; akkoriban – a köztünk levő négyéves korkülönbségből adódóan – a tapasztalatszerzés és az információáramlás áthidalhatatlannak tűnő, ellentétes oldalán tartózkodtunk. Felkészültségeddel és tájékozottságoddal olyannyira kitűntél társaid közül, hogy azonmód fölvettek az ELTE történelem–régészet szakára (1978–1983). Kapcsolatunk azóta töretlen, bár folyamatosnak semmiképp sem mondható. Annyi bizonyos: még ha félszemmel is, de mindig igyekeztünk követni egymás – néha girbe-görbén formálódó – szakmai pályafutását.

Az első „igazi" élményem, ami hozzád – mint egy, a pályafutása kezdetén álló fiatalemberhez – és a már akkor hosszú távra kiválasztott párodhoz köt (hiszen Csilla már akkor is és ott is döntő szerepet játszott az életedben), a fent említett Gertrúd-sír feltárásánál történt, melynek helyszínét és pontos időpontját rögzítem, mivel a pontosság mindig is a lételemed volt: Pilisszentkereszt, 1981. május 22. (péntek), kora délután, 2 órakor. Ez a történet persze már mindenki előtt ismert, hiszen „*… scripta manent*" – ezért csak az egyfajta *oral history*-ként megjelent, közösen jegyzett tanulmányunk[1] legutolsó mondatát idézem emlékezetedbe, miszerint „az 57. sírt feltáró három akkori fiatal régésznek életre szóló élményt és tapasztalatot jelentett ez a bizonyos május végi pénteki délután."

Az elmúlt évtizedek alatt számtalan helyzetben volt alkalmam megfigyelni, hogy legújabb kutatási irányokra nyitott, szerteágazó érdeklődési köreiddel, kommunikációs képességeddel engem is, másokat is meg tudsz győzni; tudásodat a legkülönbözőbb helyzetekben át tudod adni – függetlenül hallgatóságod összetételétől és korosztályától, legyenek azok különböző intézmények, egyetemek hazai és külföldi nemzetiségű hallgatói, nemzetközi konferenciák résztvevői, de nem áll távol tőled a nagy volumenű projektek irányítása, rendezvények moderálása, kiállítások megnyitása sem.

Negyed évszázad múltán kutatói mozgásterem egyik köztudottan izgalmas helyszínén találkoztunk: a Bács-Kiskun megyei solti Tételhegyen, 2006. augusztus 16-án (szerdán), késő délelőtt. „Előttem az egyik utódom" (1. kép) – mondhatta

► **1. kép.** *Nováki Gyula és Laszlovszky József a solti Tételhegyen (fotó: Szentpéteri J.)*

* Középkori témacsoport, Történettudományi Intézet, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

► **2. kép.** *Laszlovszky József. (fotó: Szentpéteri J., Tételhegy, 2006. augusztus 16.)*

volna Nováki Gyula, a hazai földvárkutatás doyenje, akinek a társaságában megörökítettelek (2. kép). Az ásatást megtekintő kollégák (nota bene: az Ásatási Bizottság) jelenlétében azután szépen kibontottuk a templomépület közepén

► **3. kép.** *A solti Tételhegy a Google Earth 2017. március 17-én készült műholdfelvételén*

talált keresztelőmedence maradványait és alapozását. Aznap született az első unokám. Három évvel később, ugyanezen a tételi lelőhelyen, mondanom sem kell, hogy az ásatás záró napján (2009. szeptember 18-án, pénteken, kora reggel) ismét meglátogattál, immár Csillával együtt, ez a találkozás azonban így „képtelenül" a homályba vész.

A környezetrégészet terén végzett munkásságod, a különböző rekonstrukciós elképzelések digitális technológiával való bemutatását célzó törekvéseid számomra követendő példát jelentenek. Remélem, még sokáig hasznosítani tudom ez irányú törekvéseidet. A Castrum Tetel Projekt során ugyanis hosszú utat tettünk meg[2] az avar kori kagáni központ feltételezésétől a solti ispáni

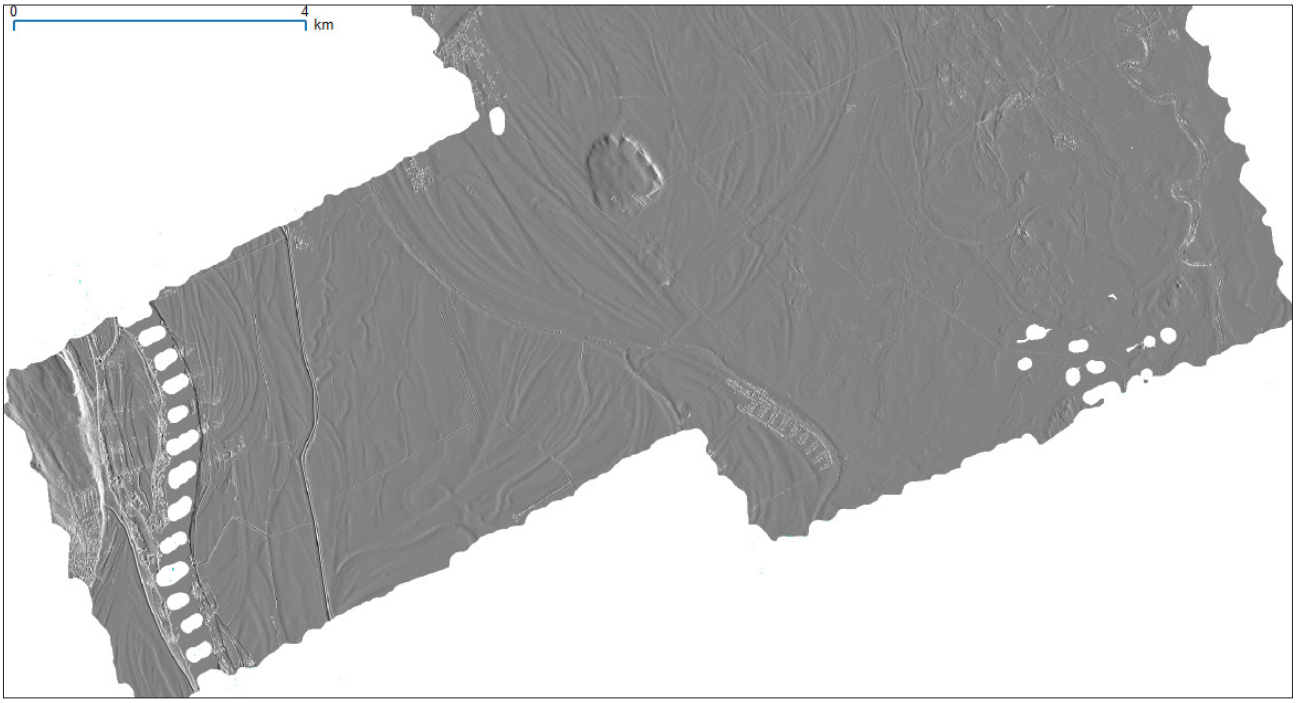

► **4. kép.** *A tételhegyi geofizikai kutatások áttekintő térképe, 2016. ősz (Puszta Sándor munkája)*

► **5. kép.** *A Tételhegy, 2017. november 27. (Belényesy Károly és Kuszinger Róbert nyomán)*

székhely lokalizálásáig, a Duna árterében elhelyezkedő több korszakos régészeti lelőhely környezetének és kapcsolatrendszerének a legmodernebb eszközökkel való szemléltetéséig. Már a tételhegyi kutatások kezdetén, 2005-ben rendelkezésünkre álltak azok az időközben egyre jobb felbontással nyilvánosságra hozott és idősoros áttekintést lehetővé tevő Google Earth-műholdfelvételek (3. kép), melyeket non-destruktív vizsgálatok eredményeivel vethettünk össze. A százhektáros tanúhegy területének megközelítőleg egyharmadáról rendelkezünk jelenleg geofizikai mérési elemzésekkel (4. kép), így egyre növekvő eséllyel választhatjuk ki az egymást követő ásatási szezonok aktuális célpontjait. Ezeket az információkat már célzott repülések alapján készült adatbázissal egészíthetjük ki, melyek révén a legkiválóbb régész-repülők – Otto Braasch, Czajlik Zoltán, Miklós Zsuzsa, László János, Jászai Balázs, Szabó Máté, Rákóczi Gábor és Balogh András – légi barangolásaira támaszkodhatunk.

► **6. kép.** *Solt és környéke LIDAR-felvételen (Belényesy Károly és Kuszinger Róbert nyomán)*

A ma már mintegy háromezerre rúgó Tételhegy-környéki fényképfelvétel jellemzően más és más időben, évszakban és repülésre alkalmas eszköz (repülőgép, motoros siklóernyő, majd az egyre inkább elterjedő drónok) használata során, más és más időjárási körülmények között született. Ez a színes és sokrétű eszköztár egészült ki napjainkban a helikopterről készült LIDAR-felvételekkel. Egy nemrég zárult kutatási innovációs pályázatnak köszönhetően saját lelőhelyünkön (5. kép) tapasztalhattuk meg, milyen az, amikor a múló idő nagy léptekkel LIDAR-ozva jelen időben utazik – felsejlik előttünk a jövő totális régészete. (6. kép)

Levelem kelt Pilis és Tétel között félúton,
Rákospalotán, 2018. augusztus havának 30. napján

Baráti öleléssel: P.

Jegyzetek

1 Laszlovszky József és Szentpéteri József, *„…scripta manent”.* Emlékképek a pilisi úgynevezett Gertrúd-sír megtalálási körülményeiről, in *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Tanulmánykötet,* szerk. Majorossy Judit (Szentendre: Ferenczy Múzeum, 2014) 165-172, 314–315.

2 Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József és V. Székely György, szerk., *Településtörténeti kutatások. Solt–Tételhegy, Kiskunfélegyháza-Amler-bánya. Archaeologia Cumanica 3* (Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014) 5–272: „Castrum Tetel Program (Solt-Tételhegy). Eredmények és perspektívák” című fejezet.

Scarlino in the 1980s, Forty Years On

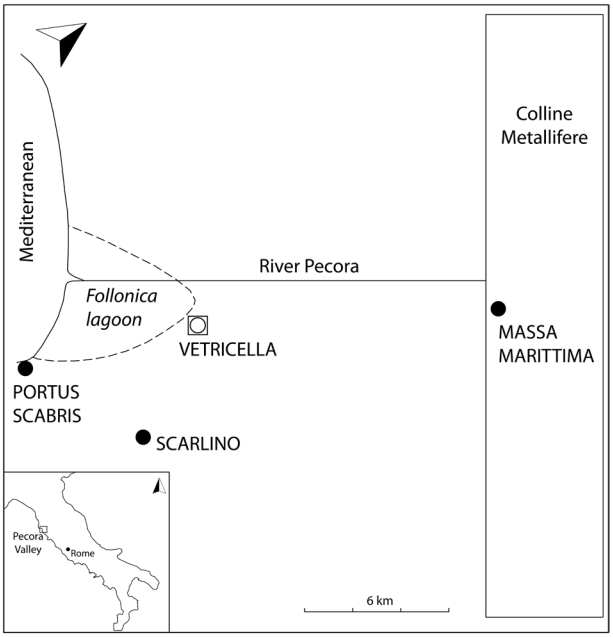
Richard Hodges*

Jóska's first odyssey out of Hungary was to Riccardo Francovich's excavations at Scarlino, Tuscany. The project has a new afterlife forty years on.

Scarlino is perched high on the long spine of a hill in the lee of a dark range that overlooks the Tyrrheanean Sea (Fig. 1). It is a quintessential Maremma village. Tightly organized around narrow streets, Scarlino is bigger than it seems from afar (Fig. 2). It stretches from a bulky-though-elegantly-towered Pisan castle (founded by the Aldobrandeschi in the eleventh century) down to a barn-like baroque church a mile away, passing a little piazza that grandiloquently commemorates a visit by Giuseppe Garibaldi. Here, between 1980-83, the effervescent Riccardo Francovich, in his early thirties, first experimented with a modern excavation technique to understand the origins of medieval village formation, known as *incastellamento*.

When proposing the excavations at Scarlino in 1979, Riccardo Francovich was already established at Siena University (Fig. 3). He had travelled widely through Europe visiting archaeological digs, and was determined to emulate what his friend Andrea Carandini had done at the Roman senatorial villa near Cosa, Settefinestre, and create a new archaeological generation — in Riccardo's case, medieval archaeologists. Scarlino was to be the first iteration of this ambition. Later, digs at the deserted village of Montarrenti (near Rosia) and then Rocca San Silvestro (near Campiglia Marittima) were to be even bolder versions, but as Scarlino was a living village, it was special for all involved and those who visited.

Riccardo lured many younger archaeologists to Scarlino, including foreign students destined to become distinguished in this field. To name three: József Laszlovszky (Jóska) from Budapest; Anthony Heidinga from Amsterdam, and John Moreland from Sheffield. Each discovered an Italy now beginning to be expansive and open after the political unrest of the 1970s. Bevies of young Italian students were present too. These were the

► **Fig. 1.** *Map showing the location of Scarlino, Vetricella and the Pecora valley in the Maremma, western Tuscany (drawn by Sarah Leppard, courtesy of the nEU-Med project, University of Siena)*

► **Fig. 2.** *View of Scarlino (courtesy of the nEU-Med project, University of Siena)*

* The American University of Rome

► **Fig. 3.** *Riccardo Francovich excavating at Scarlino (courtesy of the Department of Medieval Archaeology, University of Siena)*

sons and daughters of those who had prospered in in the post-war Italian miracle and found pleasure in Riccardo's luminous mentorship and his vision of European medieval archaeology. For all it was the heady optimism of the dig and the nights carousing that confected an unforgettable spirit forever associated with Scarlino.

Scarlino has lived on for archaeological reasons. Here, in front of the stolid Pisan castle Riccardo's teams found the first substantive sequences of an early medieval hilltop village in Italy. Other hilltops investigated by trenches in the 1960s and 1970s had provided some sense of the prospects that archaeology offered for this historical question, but by using the new concept of open area excavation, Riccardo was hoping to make sense of the topography of an early medieval village. This was a groundbreaking ambition, and Riccardo revelled in it. The results exceeded his expectations.

In an area measuring nearly 3500 m^2 on the brow of this hill, undamaged by the later fortress (Fig. 4), the excavation revealed countless post-holes. Their appearance was almost magical. Dug into the natural rock, the post-holes had to be treated carefully to discern the shape and size of dwellings that they belonged to.

Riccardo later reflected upon the early medieval structures,[1] but with the benefit of hindsight it is clear that this first village of perhaps five, seventh-to-tenth-century, buildings (with an estimated population of 40), erected on shallow terraces, had roots in the memory of place. Enigmatic

► **Fig. 4.** *View of the Pisan castle and borgo in which Francovich excavated (courtesy of the nEU-Med project, University of Siena)*

Bronze Age and Hellenistic structures preceded the later first millennium buildings on this hilltop, confusing the structural record, yet emphasizing the significance of place. Scarlino, in sum, possesses a deep history. Roman phases were almost absent, predictably to be found on the coast at the Tyrrhenian cabotage harbor of *Portus Scabris*[2] and in dispersed points on the coastal littoral below Scarlino.

The excavations extended down to the deserted later medieval church on the terraced north-facing flank of the hill (Fig. 5). Excavating this, I suspect, was not really in Riccardo's mind at the outset. After all, his philosophical and political roots were fiercely anti-clerical and not at all disposed to a Christian archaeology which then championed the Church, its monuments and art rather than people in the past. Yet the abandoned church was irresistible. Could it have formed part of the village? Possibly influenced by the celebrated stratigraphic excavations of the church at Wharram Percy in North Yorkshire, England, Riccardo set to unravelling this monument beyond the rim of the myriad post-holes. The result was unexpected.

In legend, Riccardo left one late medieval wall cupboard as he progressed downwards. Only on the final day did he instruct it be excavated, discovering a remarkable early Renaissance hoard of gold coins. It was an astonishing discovery with lasting consequences: the *comune* was so thrilled that it granted him citizenship. It was a short step to being honored after his untimely passing in 2007 aged 60 with the Riccardo Francovich Centre, Scarlino's small museum. How Riccardo laughed about the treasure and the municipal acclamation. He loved the attention but he was an honest archaeologist. He knew that the coins were of minor historical import compared to the vestigial but unmistakeable remains of the 3 m wide, mud-mortared apse of the earliest church (14 m long × 5.5 m wide) within which were discovered fragments of a fresco belonging to its initial decoration.[3] This was a stone building belonging to the tenth or eleven centuries, broadly the age of *incastellamento*.

Scarlino set in motion a field survey of the valley of the Pecora below, as well as investigations of many other hilltop villages that affirmed Riccardo's "Siena model" for village formation in Tuscany.[4] As the decades passed, for Riccardo Scarlino represented the seed where this paradigm was first planted and a place woven with unalloyed joy where in heady summer campaigns he became an international archaeologist as well as the peer of the classical barons. Scarlino was where Italian medieval archaeology lost its innocence.

Scarlino, forty years on....

Twenty years later, in the early 2000s, air photography revealed a remarkable triple-ditched site on the coastal plain immediately below Scarlino (Fig. 6). Christened La Castellina rather than Vetricella, the location itself, this site once lay close to the inner edge of the reclaimed Follonica lagoon and close to the Via Aurelia. Its location

► **Fig. 5.** *The excavated church of Scarlino looking north-eastwards (courtesy of the Department of Medieval Archaeology, University of Siena)*

► **Fig. 6.** *Air photograph taken by Stefano Campana of "La Castellina", Vetricella (courtesy of the nEU-Med project, University of Siena)*

suggested it might be Roman in date, while its form, confirmed by field survey, showed it to be an undocumented ninth to tenth-century site.

Riccardo tacitly dismissed it as an aberration as far as the "Siena model" (for village formation) was concerned. After all, this unusual site possessed no memory either historical or archaeological. The first excavations in the autumn after Riccardo's untimely death suggested it might be an early (feudal) castle of the kind found in the late Carolingian age in the lower Rhineland.[5] This interpretation, however, has now been completely revised as an ERC project has provided the opportunity to understand this place in its broader spatial context, leading to a reconsideration of the discoveries on the hilltop of Scarlino, above.[6]

Vetricella encompasses four phases dating between the seventh and eleventh centuries. The earliest seventh-to-ninth-century phase was poor in material, and possibly a minor landing point of a periodic nature close to the lagoon. The presence of this landing point was perhaps the motive for creating phase two, consisting of the three concentric ditches within which a masonry tower was constructed in the mid- to later ninth century. The concentric ditches were excavated from a notional compass point at intervals of 44, 88 and 132 Liutprand (early medieval [Lombard]) feet, an enigmatic model of architectural ambition.[7] At the same time the river Pecora was canalized and new crops were introduced upstream.

Vetricella's tower remained at the center of this place as the ditches filled in during the tenth century, while forges for making iron tools were created (over 1300 iron objects have been found), and in time an unusual cemetery of children and men was established on the east side of the site. No obvious church has yet been identified. Extraordinarily rich in material culture, Vetricella was abandoned in the second quarter of the eleventh century as new villages like Scarlino defined themselves as places with the erection of churches and as the new town of Massa Marittima became a bishopric with the acquisition of St. Cerbone's relics.[8]

How Riccardo Francovich would have loved the challenge posed by a new generation of scientifically trained archaeologists. A major non-place, Vetricella, poses questions about the introduction of rural management and village formation between the seventh and eleventh centuries. The discovery of an Etruscan bronze figurine and an Egyptian scarab at Vetricella do not obfuscate the fact that this site was short-lived and without ancient roots. Once a new order had been successfully established in villages like Scarlino, Vetricella's *raison d' êtr*e apparently ceased.

Excavations at Vetricella and the accompanying research in the Pecora valley are not yet completed. This project reveals a settlement episode that was driven by the late/post-Carolingian elite, who in time transferred their patronage to new places in the eleventh century as the Mediterranean economy revived around AD 1000. The project also reveals that without understanding the spatial dynamics of the past, making sense of a place, even with memory, is only part of a complex, evolving regional picture. What began at Scarlino in the late 1970s as an exploration of a prominent village has, with Riccardo's enduring legacy, become an incipient model for the beginnings of feudalism in Central Italy.[9]

Notes

1 Riccardo Francovich, "Changing Patterns of Settlements," in *Italy in the Early Middle Ages*, ed. Cristina La Rocca (Oxford: Oxford University Press, 2002), 144–167.

2 Emanuele Vaccaro, "Long-distance Ceramic Connections: *Portus Scabri* (Portiglioni-GR), Coastal Tuscany and the Tyrrhenian Sea," in *Origins of a New Economic Union (7th-12th Centuries. Preliminary results of the nEU-Med project: October 2015-March 2017,* ed. Giovanna Bianchi and Richard Hodges (Florence: Insegna del Giglio, 2018), 81–97.

3 Lorenzo Marasco, "La Chiesa della Rocca a Scarlino: dalla *Curtis* al *castello,*" in *Chiese e Insediamenti nei secoli di formazione dei paesaggi medievali della Toscana (V-X secolo*), ed. Stefano Campana, Cristina Felici, Riccardo Francovich, and Fabio Gabbrielli (Florence: Insegna del Giglio, 2008), 147–168.

4 Riccardo Francovich and Richard Hodges, *Villa to Village* (London: Duckworth, 2003).

5 Lorenzo Marasco, "La Castellino di Scarlino e le forti cazioni di terra nelle pianure costiere dela Maremma settentrionale," *Archeologia Medievale* 34 (2013): 57–69.

6 The nEU-Med project is part of the Advanced Category (no. 670792) in the EU's Horizon 2020 initiative. For preliminary results see; Bianchi and Hodges, *Origins of a New Economic Union*.

7 Cf. Paolo Squatriti, "Digging Ditches in Early Medieval Europe," *Past and Present* 176 (2002): 11–65.

8 Cf. Pierre Toubert, *Les Structures du latium Médieval. Le latium Méridional et le Sabine du IXe Siècle à la Fin du XIIe Siècle* (Rome: L'École Française de Rome, 1973), 859–867.

9 My thanks to Giovanna Bianchi, Lorenzo Marasco, and John Moreland for kindly reading a draft of this essay.

Egy hozzászólás Kremsben

Klaniczay Gábor*

Személyes élményről írok itt, de fontos előre bocsátanom, hogy ez az írás nem rólam szól, a rólam szóló beszámoló csupán „bevezetés".

Harminc éve, 1988 szeptember végén nagyszabású nemzetközi konferencián vettem részt Kremsben az Institut für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit rendezésében. A téma a kremsi intézet profiljához illeszkedett: „Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Leben – Alltag – Kultur." Gerhard Jaritz, akit két évvel korábban Bak János jóvoltából ismertem meg Vancouverben a „Rusticus: Verbal and Pictorial Images of Medieval and Early Modern Peasants" címen rendezett konferencián, meghívott erre a megbeszélésre. Ezt nagy megtiszteltetésnek vettem; a programból kiderült, hogy olyan előadók között szerepelek, mint Peter Burke, Pierre Boglioni és Robert Scribner.

Krems csodálatos kis középkori város, ez volt az első alkalom, hogy ott lehettem. A konferencia kezdetén Jaritz és kollégái fogadták a résztvevőket; nagy zsúfoltság volt, örömmel üdvözöltem az előadók között néhány ismerősömet. Rövid Institut-bemutató után az egész csapat átsétált a közelben levő, ha jól emlékszem, a kremsi múzeum dísztermében található konferenciahelyszínre.

Meglepett, hogy milyen nagy konferencia volt, voltak vagy ötvenen a hallgatóságban, nagy vitákkal, hosszú hozzászólásokkal. Egy kicsit izgultam, az „Alltagsleben und Elite im Spätmittelalter. Zivilisierte und Barbaren" című előadásom a második nap délelőttjén volt. Ez volt az első alkalom, hogy német nyelvű előadással léptem fel egy nemzetközi fórumon; angolul jobban ment volna, de bevállaltam a kihívást. Az előadás után jöttek a hozzászólások, kérdések. Az egyik első egy fiatal, szakállas, az enyémhez hasonlóan magyaros németségű hozzászóló volt. Hosszú és nagyon elgondolkodtató eszmefuttatással egészítette ki és „rakta helyre" az én fejtegetéseimet a késő középkori magyar nemesség szittya nosztalgiáiról, a túlfinomult „udvari," „nyugati" illemszabályoktól való idegenkedéséről, büszkén vállalt „férfiúi vastagságáról." Meglepődve hallgattam; meglepetésem legfőbb oka az volt, hogy nem tudtam, ki ő, nem láttam az első nap folyamán. A konferencia-résztvevők névsorában pedig én voltam az egyetlen magyar. A szünetben aztán összeismerkedtünk; mint az olvasó eddig is sejthette, Laszlovszky Jóska volt az.

Nem tudom, hogy tudtuk a megelőző években elkerülni egymást az ELTE Bölcsészkarán. Én 1983 őszétől kezdve ott tanítottam a Középkori Egyetemes Történeti tanszéken, ő pedig 1986-tól a Középkori Régészet tanszéken tanársegédként dolgozott Kubinyi András mellett, és épp ekkoriban léptették elő adjunktussá. Talán azért nem találkoztunk, mert 1986-87-ben egy évig a Soros ösztöndíjasok első csoportjával Oxfordban volt, bár ennek ellenére tudhattam volna róla, hiszen ekkor már volt egy tucatnyi publikációja is. Kremsben 1988-ban mindenesetre ez volt az egyik legérdekesebb találkozásom, amelyből azután évtizedekre szóló barátság és munkakapcsolat lett.

A kremsi konferenciára Jóska a Gerhard Jaritz munkacsoportjával már korábban kialakított együttműködés jegyében jött, így jelent meg a második napon. Kubinyi András és tanítványi köre olyan kutatásokat folytatott Magyarországon, amelyek az anyagi kultúra kremsi kutatásával termékeny kapcsolatba léphettek. Jóskának központi szerepe volt ebben az együttműködésben, ő szerkesztette azt a két kötetet, ami 1991-ben, illetve 1993-ban a *Medium Aevum Quotidianum* kremsi sorozatában, Jaritzéknál megjelent. Az első (melyben Kubinyi András társszerkesztőjeként működött közre) az *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn* címet viselte. Alapja egy budapesti, az ELTE egyik előadójában megrendezett tanácskozás volt 1989-ben, amelyre

* Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest

Gerhard Jaritz is idelátogatott. Itt Marosi Ernő is tartott egy remek előadást „Zur Frage des Quellenwertes mittelalterlicher Darstellungen. 'Orientalismus' in der ungarischen Bilderchronik" címmel, amely nagyon hasonló problémát boncolgatott, mint én az előző évi kremsi előadásomban. Ha jól emlékszem, Jóska hívta fel erre előre a figyelmemet, amikor meghívott erre az összejövetelre – akkoriban már többször összeakadtunk az ELTE félemeleti büféjében, beszélgettünk készülő kisdoktorijáról, Skóciai Szent Margitról, középkori angol-magyar kapcsolatokról, egy bizonyos, Angliában tanult Nicolaus clericusról. (Mellesleg, egy másik Kubinyi-tanítvány is előadott ezen a kis konferencián, Szende Katalin, akivel jó néhány évvel később mindketten ugyancsak szoros munkakapcsolatba kerültünk.)

Ennyit a régmúlt kremsi találkozásáról, amelyhez persze sok-sok további, köztük kremsi emlék is csatlakozott az elmúlt harminc évben. Mikor megalakult a CEU Medieval Studies tanszék 1992-ben, alapító tagként csatlakozott hozzánk Jóska is. 1993 áprilisában az első tanulmányi kirándulás keretében Spoletóba mentünk egy kisbusznyi diákkal és két oktatóval – az azóta lebonyolított félszáz kirándulás két örökös szervezőjével és nagy tudású kommentátorával, Jóskával és Szakács Béla Zsolttal –. A visszaúton bekanyarodtunk Kremsbe egy esti sétára, megaludtunk, és másnap meglepetésszerűen bekopogtattunk Jaritz intézetébe is. Ez a későbbi évek folyamán még többször is előfordult, voltunk ott más nagyobb kiránduláson is, sokkal több diákkal, és tartottunk ott CARMEN tanácskozást is a középkorkutatás nemzetközi mezőnyével.

Krems Gerhard Jaritz jóvoltából a CEU Medieval Studies fontos ausztriai támpontja lett, és, amint e kis visszaemlékezés felidézte, ami a Jóskával való harmincéves kapcsolatot illeti, a kiindulópontja is. Mi minden lett ebből! És mi minden lehet még – „bis hundertzwanzig"? Most mindenesetre ünnepeljünk: Jóska 60.